

Ερευνητικές Διαδρομές στις Κοινωνικές Επιστήμες

Θεωρητικές-Μεθοδολογικές Συμβολές
και Μελέτες Περίπτωσης

Επιμέλεια: Γιάννης Ζαϊμάκης

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΡΗΤΗΣ

Εργαστήριο Κοινωνικής Ανάλυσης & Εφαρμοσμένης Κοινωνικής Έρευνας

ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΕΣ ΔΙΑΔΡΟΜΕΣ
ΣΤΙΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ ΕΠΙΣΤΗΜΕΣ:

Θεωρητικές-Μεθοδολογικές συμβολές και μελέτες περίπτωσης

Γιάννης Ζαϊμάκης

(επιμέλεια)

ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΕΣ ΔΙΑΔΡΟΜΕΣ

ΣΤΙΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ ΕΠΙΣΤΗΜΕΣ:

Θεωρητικές-Μεθοδολογικές συμβολές και μελέτες περίπτωσης

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΡΗΤΗΣ

Εργαστήριο Κοινωνικής Ανάλυσης & Εφαρμοσμένης Κοινωνικής Έρευνας

Εκτύπωση: Ψηφιακό Κέντρο Εκπαιδευτικών Μέσων Πανεπιστημίου Κρήτης

Πρώτη έκδοση:1/4/2018

ISBN: 978-960-9430-16-6

Διορθώσεις: Ρόζα Κοβάνη

Εξώφυλλο - Σελιδοποίηση: Άννα Αρκουλάκη

©

Πανεπιστήμιο Κρήτης

Εργαστήριο Κοινωνικής Ανάλυσης και Εφαρμοσμένης Κοινωνικής Έρευνας

Το παρόν έργο διατίθεται με άδεια Creative Commons

Αναφορά Δημιουργού - Μη Εμπορική Χρήση - Παρόμοια Διανομή 4.0 Διεθνές
(CC BY-NC-SA 4.0).

<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/deed.el>

Περιεχόμενα

Γιάννης Ζαϊμάκης	
Εισαγωγή.....	11

I. ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΘΕΩΡΙΑ επιμέλεια: Άγγελος Μουζακίτης και Βασίλης Ρωμανός

Βασίλης Ρωμανός	
Η κριτική της νεωτερικής τεχνολογίας στη φαινομενολογική σκέψη.....	31
Άγγελος Μουζακίτης	
Ετερότητα, Ιστορία και ουτοπία στο Ολότητα και Άπειροτου Εμανουέλ Λεβινάς.....	47
Άννα Κουμανταράκη	
Η έννοια της κοινωνικής τάξης στο έργο των Τεοντόρ Αντόρνο και Μαξ Χορκχάιμερ.....	59
Ευμορφία Κωνσταντίνου	
Αλήθεια, γνώση και ηθική στο έργο του Μισέλ Φουκώ.....	69
Ιωάννης Μούρθος	
Κοινωνική μνήμη και κλασική αρχαιολογία, από τον Halbwachs στην Alcock.....	81

II. ΖΗΤΗΜΑΤΑ ΑΝΑΛΥΣΗΣ ΚΑΙ ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑΣ ΣΤΗΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΕΡΕΥΝΑ

επιμέλεια: Στεφανία Καλογεράκη και Γιώργος Τσιώλης

Γιώργος Τσιώλης	
Η θεματική ανάλυση ποιοτικών δεδομένων.....	97
Κωνσταντίνος Ι. Πανάγος	
Η φυλακή ως ιδιόμορφο ερευνητικό πεδίο: Πρακτικά, μεθοδολογικά και δεοντολογικά ζητήματα που αφορούν τις συνεντεύξεις με κρατούμενους.....	127

III. ΖΗΤΗΜΑΤΑ ΟΠΤΙΚΟΥ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ ΣΤΙΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ ΕΠΙΣΤΗΜΕΣ

επιμέλεια: Χριστίνα Κωνσταντινίδου

Κωνσταντίνος Αϊβαλιώτης	
Η πολυμορφία των φεστιβάλ κινηματογράφου: Η «αγορά» και η φεστιβαλική	

εκπαίδευση.....	155
Γενοβέφα Ζαφειρίδου	
Κοινωνιο-σημειωτική μελέτη έντυπων διαφημίσεων του ελληνικού περιοδικού	
Τύπου: Το φύλο και οι συνδηλώσεις του.....	175

IV. ΠΟΛΙΤΙΚΕΣ ΤΩΝ ΚΟΙΝΩΝ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ **επιμέλεια: Γιάννης Ζαϊμάκης**

Μαρία Μπαρέλη	
Τα ικαριώτικα πανηγύρια του Μεσοπολέμου: Όψεις του δώρου και πρακτικές των κοινών.....	195
Ευάγγελος Νικολαΐδης	
Σκέψεις για το εννοιολογικό σύστημα της κοινωνικής οικονομίας.....	219
Γιώργος Λιερός	
Τα κοινά και ο φιλελευθερισμός, μια αντινομική σχέση.....	229
Γεωργία Μπαγιουρούκη και Ελευθέριος Κοσμάς	
Κοινοτικές μορφές εναλλακτικής γεωργίας: Το παράδειγμα της ομάδας της Κοινοτικά Υποστηριζόμενης Γεωργίας στο Ηράκλειο	247
Ιωάννης-Λουκάς Νικολακάκης	
Οδεύοντας προς ένα «νέο» οικο-κοινωνικό παράδειγμα: Η απάντηση των «Ζιζανίων» στην ελληνική και την παγκόσμια κρίση.....	265
Μανόλης Τζανάκης, Μαρία Καλντοπεράτη, Ευθυμία Κολοκυθά, Νικόλαος Α. Μυλωνάς και Σοφία Τριλίβα	
Μορφές εθελοντικής στράτευσης: Η περίπτωση του Εθελοντικού Ιατρείου Κοινωνικής Αλληλεγγύης Ρεθύμνου.....	277

V. ΣΥΛΛΟΓΙΚΗ ΔΡΑΣΗ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΑ ΚΙΝΗΜΑΤΑ **επιμέλεια: Νίκος Σερντεδάκης**

Νίκος Σερντεδάκης και Βασίλης Ρόγγας	
Συγκρουσιακοί κύκλοι, εκλογικά και οικονομικά καθεστώτα στη μεταπολεμική Ελλάδα: Συμβολή σε μια σχεσιακή ανάλυση της μέσης διάρκειας.....	299
Χάρης Μαλαμίδης	
Από τη διαμαρτυρία στην παραγωγή: Ο μετασχηματισμός των κοινωνικών κινήματων στην Ελλάδα κατά την εποχή της κρίσης.....	331
Ανέστης Ανεστάκος	
Συζητώντας για το «κίνημα των πλατειών»: Ερωτήματα για τη θεωρία των	

κοινωνικών κινημάτων.....	351
Μάριος Πανιεράκης	
Πέρα από το αίτημα: «Συλλογική ταυτότητα» και «προεικονιστική πολιτική» στη συλλογική δράση της Επιτροπής Αγώνα Εστιών Λέσβου για τη διεκδίκηση στέγασης.....	371

VI. ΝΕΟΛΑΙΑ, ΑΜΦΙΣΒΗΤΗΣΗ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΤΗΤΑ

επιμέλεια: Έφη Αβδελά, Γιάννης Ζαϊμάκης και Ελένη Φουρναράκη

Γιάννης Ζαϊμάκης	
«Δρόμοι ελεύθεροι από επιτήρηση»: Νέοι, σώματα και απεικονίσεις της κρίσης στο πολιτικό γκράφιτι.....	391
Τόνια Γεωργίου	
Το ζήτημα της νεότητας στη Λευκωσία στην πρώιμη Αγγλοκρατία (1878-1930).....	415
Θανάσης Χ. Θεοδώρου	
«Πάσχει από κάτι η σύγχρονη γενιά;»: Αναπαραστάσεις και αναπλάσεις για το κοινόβιο των χίπις στα Μάταλα.....	429
Θάνος Αγγελόπουλος	
Η πρόνοια για την παιδική ηλικία ως «ζήτημα» της αστικής κοινωνίας του Μεσοπολέμου: Απόπειρες προσέγγισης του Ορφανοτροφείου Ρεθύμνης, 1922-1928.....	445

VII. ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΜΝΗΜΗ ΣΤΗ ΝΕΟΤΕΡΗ ΕΛΛΑΔΑ

επιμέλεια: Άρις Τσαντηρόπουλος

Κατερίνα Αναγνωστάκη	
In situ: Σκέψεις για τη διαπλοκή χώρου και γεγονότος, μέσα από την προφορική ιστορία.....	467
Ευαγγελία Καλεράντε και Αγγελική Κονταξοπούλου	
Εκπαιδευτική πολιτική για τα συσσίτια των μαθητών μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο: Μνήμες κατοίκων της Ικαρίας.....	477
Συγγραφείς και επιμελητές του βιβλίου.....	499

Γιάννης Ζαϊμάκης

Εισαγωγή

Σε ένα κείμενό του για το μέλλον των κοινών, ο David Harvey τονίζει πως το όραμα μιας ανοικτής και δημοκρατικής κοινωνίας της γνώσης περνάει μέσα από την αναζήτηση καινοτόμων δράσεων που θα ενισχύσουν την οργάνωση της παραγωγής, της διανομής και της κατανάλωσης κοινωνικών προϊόντων με στόχο την κάλυψη των ανθρώπινων αναγκών. Σε αυτήν τη λογική προτείνει να βρούμε δημιουργικούς δρόμους για να χρησιμοποιήσουμε τη δύναμη της συλλογικής εργασίας για το κοινό καλό (Harvey 2011: 107).

Αυτή η παρατήρηση είναι σημαντική σε μια περίοδο κατά την οποία οι πολιτικές των περιφράξεων της γνώσης από συντεχνιακά και οικονομικά συμφέροντα εξαπλώνονται ραγδαία και οδηγούν στην ολοένα και μεγαλύτερη ιδιωτικοποίηση και εμπορευματοποίηση της εκπαίδευσης και της επιστημονικής γνώσης. Σε αυτό το δυστοπικό περιβάλλον, είναι σημαντικό να χτίζουμε ερευνητικές κοινότητες που θα εξακολουθούν να βλέπουν τη γνώση ως ένα κοινωνικό αγαθό κρατώντας ανοικτό το αίτημα για ένα δημοκρατικό, κριτικό και χειραφετητικό πανεπιστήμιο. Οι νέες τεχνολογίες μπορούν να είναι σύμμαχοι σε αυτό το πρόταγμα. Οι Charlotte Hess και Elinor Ostrom έχουν επισημάνει πως ο κόσμος της διανομής μπορεί να αξιοποιήσει τις δυνατότητες των νέων τεχνολογιών για να προάγουν τα επιστημονικά κοινά μέσα από ένα υποστηρικτικό ακαδημαϊκό περιβάλλον στο οποίο χτίζεται κοινωνικό κεφάλαιο μέσα στο χρόνο και αξιοποιείται η σωρευτική αξία των κοινωνικών δικτύων συνεργαζόμενων επιστημόνων που εργάζονται με βάση τις αρχές της αμοιβαιότητας και της συνεργατικότητας (Hess και Ostrom 2007). Παρομοίως, ο Peter Sober έχει επισημάνει πως η ελεύθερη πρόσβαση στην ποιοτική γνώση συνιστά ένα δημόσιο αγαθό και πως όσο περισσότερη θα είναι η ποιοτική πληροφορία που θα παρέχουμε τόσο μεγαλύτερο θα είναι το δημόσιο όφελος για την κοινωνία (Sober 2007).

Ο ανά χειράς τόμος κινείται σε αυτή την κατεύθυνση. Υιοθετεί τη λογική της ανοικτής πρόσβασης των κοινών πολιτισμικών αγαθών της γνώσης μέσα από τη δημιουργική συλλογική δράση των ακαδημαϊκών λειτουργών που υπενθυμίζουν τον παραδοσιακό ρόλο του πανεπιστημίου ως ανεξάρτητου παραγωγού και διανομέα ποιοτικής γνώσης προς την κοινωνία (Triggle 2005: 146). Ο τόμος εκδίδεται αξιοποιώντας αποκλειστικά το ανθρώπινο κεφάλαιο και τις υλικές υποδομές του Πανεπιστημίου Κρήτης. Τα κείμενα του προέρχονται από επιλεγμένες εισηγήσεις του 21ου και του 22ου Συνεδρίου που έλαβαν χώρα στο Ρέθυμνο στις 23-26 Οκτωβρίου του 2016 και στις 21-23 Οκτωβρίου του 2017, αντίστοιχα, με την οργανωτική φροντίδα του Εργαστηρίου Κοινωνικής Ανάλυσης και Εφαρμοσμένης Κοινωνικής Έρευνας. Επισημαίνω εδώ ότι τα συνέδρια αυτά είχαν υψηλή συμμετοχή εισηγητών,

αφού παρουσιάστηκαν 108 εισηγήσεις, στη συντριπτική τους πλειονότητα από νέους ερευνητές και υποψηφίους διδάκτορες. Η επιμέλεια, η διαδικασία κρίσης και επιλογής των κειμένων έγιναν με συλλογικές διαδικασίες από τους επιστημονικούς υπεύθυνους των ομάδων. Τον κεντρικό συντονισμό ανέλαβε ο διευθυντής του Εργαστηρίου Κοινωνικής Ανάλυσης και Εφαρμοσμένης Κοινωνικής Έρευνας Γιάννης Ζαϊμάκης.

Προτού προχωρήσουμε στην παρουσίαση των κειμένων του τόμου, οφείλουμε μια σύντομη αναφορά στο θεσμό των ετήσιων συνεδρίων για νέους ερευνητές που έχει μακροχρόνια διαδρομή. Ο θεσμός ξεκίνησε το 1994 ως Διεθνές Μεταπτυχιακό Σχολείο Ανωγείων με πρωτεργάτη τον ομότιμο σήμερα καθηγητή του Τμήματος Κοινωνιολογίας Σκεύο Παπαϊωάννου και συνεχίστηκε μέχρι το 2001. Ήταν μια δραστηριότητα που συνδύαζε τη θεωρητική και την ερευνητική εκπαίδευση νέων ερευνητών και ερευνητριών με την προσπάθεια παρέμβασης και στήριξης τοπικών πρωτοβουλιών για τη διαμόρφωση ενός ολοκληρωμένου προγράμματος κοινωνικής, οικονομικής και πολιτισμικής ανάπτυξης της τοπικής κοινωνίας στην ευρύτερη περιοχή των Ανωγείων.

Σταδιακά προέκυψε η ανάγκη διεύρυνσης του κύκλου των εργασιών του Θερινού Σχολείου πέραν των ορίων της τοπικής κοινωνίας των Ανωγείων και μιας πιο στενής σύνδεσής του με τα μέλη της εκπαιδευτικής κοινότητας της Σχολής Κοινωνικών Επιστημών και του τμήματος Κοινωνιολογίας, καθώς και άλλων τμημάτων τόσο από το Πανεπιστήμιο Κρήτης όσο και από άλλα πανεπιστήμια της Ελλάδας και του εξωτερικού. Έτσι διαμορφώθηκε ο θεσμός του ετήσιου Πανελληνίου Εντατικού Μεταπτυχιακού Σεμιναρίου-Συνεδρίου για Υποψήφιους Διδάκτορες που συνεχίζεται μέχρι σήμερα. Τα συνέδρια αυτά δεν ακολουθούν τον συνήθως συγκεντρωτικό χαρακτήρα που υιοθετούν αντίστοιχες επιστημονικές δραστηριότητες. Αντίθετα, βασίζονται σε μια μη ιεραρχική, συλλογική και κοινοτική αντίληψη. Οι ομάδες διαμορφώνονται από τα κάτω, με βάση συνέργειες επιστημόνων και νέων ερευνητών που μοιράζονται κοινά επιστημονικά ενδιαφέροντα και θεωρητικές-ερευνητικές ανησυχίες. Η έμφαση δίνεται στη δικτύωση, τη συνεργασία και τη διεπιστημονικότητα, με την καλλιέργεια στην πράξη ενός ανοικτού διαλόγου διαφορετικών πειθαρχιών και ρευμάτων επιστημονικής σκέψης. Μέσα από τη συνέχεια των δράσεων, τον διαρκή επιστημολογικό αναστοχασμό και τη συλλογική διευθέτηση του στρατηγικού σχεδιασμού σφυρηλατούνται ερευνητικές κοινότητες που αφήνουν το σημάδι τους στις εργασίες των συνεδρίων. Πρωταρχικό μέλημα των επιστημονικών δραστηριοτήτων του εν λόγω θεσμού είναι και η θεωρητική, επιστημολογική και μεθοδολογική υποστήριξη διδακτορικών διατριβών που βρίσκονται εν εξελίξει, μέσα από το πρίσμα μιας ανοικτής κοινωνικής παιδαγωγικής που προάγει το διάλογο, τη συμβουλευτική στήριξη και την κριτική σκέψη πάνω στα ζητήματα θεωρίας και μεθόδου τα οποία ανακύπτουν στην παρουσίαση των ερευνητικών δεδομένων και υποθέσεων των εισηγητών.

Τα συνέδρια έχουν μια οργανωτική δομή που επιτρέπει την εφαρμογή στην πράξη

των επιστημονικών αρχών του διεπιστημονικού διαλόγου, της κριτικής παιδαγωγικής και της ισοτιμίας των συμμετεχόντων. Βασίζονται σε παράλληλες συνεδρίες ομάδων εργασίας στις οποίες παρουσιάζονται και συζητούνται διεξοδικά ανακοινώσεις νέων επιστημόνων και υποψηφίων διδασκόντων αλλά και εργασίες έμπειρων ερευνητών, με την ενεργή συμμετοχή των μελών και των συντονιστών κάθε θεματικής ενότητας. Το αντικείμενο κάθε ομάδας καθορίζεται μέσα από συλλογική επεξεργασία από τα μέλη της επιστημονικής επιτροπής και με βάση τις προτάσεις που έρχονται από τα κάτω. Σε αυτήν τη διαδικασία λαμβάνονται υπόψη οι κριτικές παρατηρήσεις των απολογισμών των δραστηριοτήτων κάθε συνεδρίου. Επιπλέον, οι ομάδες, εάν το κρίνουν απαραίτητο, οργανώνουν στρογγυλά τραπέζια με κεντρικές εισηγήσεις γύρω από τη θεματική τους, οι οποίες παρουσιάζονται στην ολομέλεια του συνεδρίου. Στις εργασίες του συνεδρίου συμμετέχουν ενεργά μεταπτυχιακοί φοιτητές που εντάσσονται στις ομάδες εργασίας και συμβάλλουν επίσης στην οργανωτική δομή του συνεδρίου. Ο θεσμός προάγει έμπρακτα την κριτική γνώση, την αυτενέργεια και ριζοσπαστικές εκπαιδευτικές πολιτικές και δίνει ερεθίσματα για την ανάπτυξη προβληματισμών και συζητήσεων όχι μόνο γύρω από επιστημολογικά, μεθοδολογικά και ερμηνευτικά ζητήματα που αφορούν τις κοινωνικές επιστήμες αλλά και πάνω σε κρίσιμους πολιτικούς και ιδεολογικούς στοχασμούς που απασχολούν τον εκάστοτε δημόσιο διάλογο.

Ένας βασικός στόχος των συνεδρίων είναι να δίνεται η δυνατότητα στους εισηγητές και στις εισηγήτριες, κυρίως σε νεότερα μέλη της ερευνητικής και επιστημονικής κοινότητας, να γνωστοποιούν την εργασία τους σε ένα ευρύτερο επιστημονικό, και όχι μόνο, κοινό. Αυτό γίνεται μέσα από εκδόσεις συλλογικών τόμων με επιλεγμένες εισηγήσεις, οι οποίες αξιολογούνται από μέλη των επιστημονικών επιτροπών του συνεδρίου. Στα χρόνια λειτουργίας του Θερινού Σχολείου Ανωγείων εκδόθηκαν τέσσερις συλλογικοί τόμοι που αφορούσαν ζητήματα εκπαίδευσης, εκσυγχρονισμού, κοινωνικής αλλαγής και τοπικού μετασχηματισμού. Επιμελητές των τόμων ήταν οι καθηγητές Σκεύος Παπαϊωάννου, Peter Alheit, Henning Salling Olesen και Joergen From Lauridsen. Από αυτούς τους τόμους, οι τρεις ήταν στα αγγλικά και εκδόθηκαν από το Πανεπιστήμιο Roskilde (Papaioannou, Lauridsen, Alheit και Olesen 1995· Papaioannou, Lauridsen, Alheit και Olesen, 1996· Papaioannou, Lauridsen, Alheit και Olesen 1998) και ο τέταρτος στα ελληνικά και εκδόθηκε από το Πανεπιστήμιο Κρήτης (Παπαϊωάννου, Alheit και Olesen 1998).

Στη διάρκεια της λειτουργίας του ετήσιου Συνεδρίου-Σεμιναρίου για Υποψήφιους Διδάκτορες έχει εκδοθεί το 2007 από τις εκδόσεις Κριτική ένας συλλογικός τόμος με 26 πρωτότυπες εργασίες γύρω από ζητήματα θεωρίας, επιστημολογίας, μεθόδου και ποιοτικής έρευνας των κοινωνικών επιστημών, τον οποίο επιμελήθηκε ο Σκεύος Παπαϊωάννου (2007). Τα χρόνια που ακολούθησαν οι εργασίες των ετήσιων αυτών συνεδρίων διεξάγονταν σταθερά, χωρίς όμως να υπάρξει ανάλογη συνέχεια στην παραγωγή συλλογικών τόμων. Η οικονομική κρίση και τα προβλήματα που αντιμετώπιζαν οι εκδοτικοί οίκοι ήταν ανασταλτικοί παράγοντες στη συνέχιση της

προσπάθειας. Τα δύο τελευταία χρόνια η επιστημονική επιτροπή του συνεδρίου και ο διευθυντής του Εργαστηρίου Κοινωνικής Ανάλυσης και Εφαρμοσμένης Κοινωνικής Έρευνας έθεσαν ως βασικό στόχο την περιοδική έκδοση συλλογικών τόμων που θα δίνουν βήμα σε πρωτότυπες ερευνητικές και θεωρητικές εργασίες στο πεδίο των κοινωνικών επιστημών.

Σε αυτήν τη βάση αποφασίστηκε η έκδοση με τη διαδικασία της αυτοδιαχείρισης του παρόντος συλλογικού τόμου. Τα 25 κείμενα του τόμου συμβάλλουν σε μια γόνιμη συνάντηση καταξιωμένων επιστημόνων και νέων ερευνητών από διαφορετικά γνωστικά πεδία των κοινωνικών και ανθρωπιστικών επιστημών. Μέλη διαφορετικών επιστημονικών κλάδων, από τους χώρους της κοινωνιολογίας, της ιστορίας, της κοινωνικής ανθρωπολογίας, της οικονομικής επιστήμης, της ψυχολογίας και της αρχαιολογίας, συναντιούνται σε μια ευρεία γκάμα εργασιών που κινούνται από το πεδίο της κοινωνικής θεωρίας, της μεθοδολογίας και της επιστημολογίας της κοινωνικής έρευνας μέχρι την οπτική κοινωνιολογία και την ανθρωπολογία της κοινωνικής μνήμης και από τη μελέτη των κοινωνικών κινημάτων, των κοινών και των οργανώσεων της κοινωνικής και αλληλέγγυας οικονομίας στις έρευνες για τις κοινωνικές πρακτικές της νεολαίας και τους λόγους περί νεότητας.

Παρά τη μεγάλη ποικιλία θεμάτων που διακρίνει το παρόν συλλογικό έργο, δημιουργώντας ενδεχομένως μια πρώτη εντύπωση κατακερματισμού ως προς το περιεχόμενο, ο προσεκτικός αναγνώστης μπορεί να εντοπίσει ενδιαφέρουσες συνάψεις και συνομιλίες ανάμεσα στα κείμενα των διαφόρων ενότητων. Για παράδειγμα, μεγάλο μέρος των κειμένων επικεντρώνεται σε ζητήματα μεθοδολογίας της κοινωνικής έρευνας, ιδίως της ποιοτικής, που διατρέχουν μια σειρά μελετών περίπτωσης που υπάρχουν σε όλο τον τόμο, ενώ οι θεωρητικοί προβληματισμοί εμφανίζονται όχι μόνο στην ενότητα της θεωρίας αλλά και σε άλλα κείμενα, αναδεικνύοντας ενδιαφέρουσες συνδέσεις ανάμεσα στην εμπειρική έρευνα και τη θεωρία. Παρομοίως, θεματικές εστιασίες για το ζήτημα της κρίσης από διαφορετικές θεωρητικές και μεθοδολογικές οπτικές συναντάμε σε διαφορετικές ενότητες του βιβλίου, οι οποίες αφορούν τα ρεπερτόρια της συλλογικής δράσης κινημάτων και συλλογικοτήτων αλληλεγγύης. Αντιστοίχως, ζητήματα που αφορούν εκφορές του οπτικού πολιτισμού στην κοινωνία της ύστερης νεωτερικότητας διατρέχουν διαφορετικές ενότητες του τόμου, ενώ ερευνητικές διαδρομές και προβλήματα στη χρήση των προφορικών και των γραπτών μαρτυριών απασχολούν τα κείμενα με ιστορικό προσανατολισμό.

Το βιβλίο περιλαμβάνει επτά διακριτές θεματικές ενότητες. Η πρώτη ενότητα (*Σύγχρονη κοινωνική θεωρία*) επικεντρώνεται σε ρεύματα σκέψης στην κλασική και σύγχρονη κοινωνική θεωρία και τη μεταθεωρία των κοινωνικών επιστημών, τα οποία κινούνται από την ψυχανάλυση, την κριτική και τη συστημική θεωρία μέχρι το μεταδομισμό, τη φαινομενολογία και την ερμηνευτική. Τα κείμενα του κεφαλαίου έχουν επιμεληθεί ο Άγγελος Μουζακίτης και ο Βασίλης Ρωμανός που υπογράφουν και τα δύο πρώτα άρθρα του τόμου.

Ο Βασίλης Ρωμανός, στο κείμενό του «Η κριτική της νεωτερικής τεχνολογίας στη φαινομενολογική σκέψη», προσεγγίζει κριτικά τη θέση του κορυφαίου εκπροσώπου της φαινομενολογικής σχολής Μάρτιν Χάιντεγκερ, ότι ο νεωτερικός λόγος, παρά τις ρητές του υποσχέσεις για την «έξοδο» του ανθρώπου από την «αυθυπαίτια ανωριμότητά του», την πολιτική χειραφέτηση και την ορθολογική διαφώτιση, οδηγεί στη διαμόρφωση ενός *τεχνολογικά* υπερκαθορισμένου κλειστού, ισοπεδωτικού και απρόσωπου περιβάλλοντος ανθρώπινων ή μη «πόρων». Δεδομένης της αποκήρυξης της νεωτερικότητας, υποστηρίζει ο Ρωμανός, δεν είναι καθόλου εμφανές πώς ο Χάιντεγκερ θα μπορούσε ν' αναδείξει ένα «ξέφωτο» που θα στήριζε έναν κοινωνικά και πολιτικά γόνιμο εναλλακτικό δρόμο. Μολονότι η θέση του θέτει εμπόδια στην προοπτική υπέρβασης της διάχυτης εργαλειακότητας που τείνει να αποικίσει τον νεωτερικό κόσμο συνολικά, στο ύστερο έργο του ο Χάιντεγκερ διατηρεί το γενικότερο αίτημα μιας αισθητικής βίωσης του κόσμου, καλώντας προς μια «ποιητική οικείωση» των πραγμάτων η οποία συνάδει με μια ζωή που ενημερώνεται από μια εμπειρία εναρμόνισης με τον κόσμο, μια ζωή φροντίδας και προστασίας των πραγμάτων του που πλέον κατανοούνται ως χρηστικές αξίες μοναδικά ταιριασμένες με τον τρόπο της ύπαρξης του ανθρώπου στον κόσμο. Το κείμενο ολοκληρώνεται με αναστοχαστικούς προβληματισμούς για τις προϋποθέσεις μέσα από τις οποίες ένα κριτικό πολιτικό πρόγραμμα θα μπορούσε να αποκαταστήσει την ανθρώπινη ελευθερία.

Ο Άγγελος Μουζακίτης, στο δικό του άρθρο με τίτλο «Ετερότητα, ιστορία και ουτοπία στο *Ολότητα και Άπειρο* του Εμανυέλ Λεβινάς», επικεντρώνει την ανάλυσή του στο κλασικό έργο του διακεκριμένου φιλόσοφου για να εξετάσει τον τρόπο με τον οποίο εισάγει στο στοχασμό του 20ού αιώνα το ζήτημα της ριζικής ετερότητας, τονίζοντας τις συνέπειες αυτής της προσέγγισης στη μεταγενέστερη διαμόρφωση των αιτημάτων της κοινωνικής δικαιοσύνης και της υπέρβασης της βίας. Στο κείμενο αναλύεται ο τρόπος με τον οποίο ο Λεβινάς αντιλαμβάνεται τις δυνατές μορφές συγκρότησης του εαυτού ως δρώντος και ηθικού υποκειμένου, καθώς και τις ανάλογες μορφές που δύνανται να λάβουν οι διυποκειμενικές σχέσεις και οι στοχασμοί του σχετικά με την ιστορία και την ανάγκη υπέρβασης της οπτικής που θέτει ο ολοκληρωτικός θεωρησιακός στοχασμός και οι επιστήμες. Το κείμενο ολοκληρώνεται με μια κριτική αποτίμηση της ουτοπικής, οιονεί μεσσιανικής διάστασης του εγχειρήματος του Λεβινάς να θεμελιώσει το πρωτείο της ηθικής έναντι της οντολογίας. Ο Λεβινάς, τονίζει ο Μουζακίτης, μας καλεί να υπάρχουμε εδώ και τώρα «χωρίς να είμαστε φονικοί», να αναλάβουμε την υπευθυνότητα που μας καθιστά ηθικά υποκείμενα, να διαλέξουμε την ουτοπία αλλά να μη λιποτακτήσουμε από την ευθύνη που μας αναλογεί στον σημερινό κόσμο και την υποχρέωση να επιλέξουμε την ηθική πράξη.

Η Άννα Κουμανταράκη, στο δικό της κείμενο «Η έννοια της κοινωνικής τάξης στο έργο των Τεοντόρ Αντόρνο και Μαξ Χορκχάιμερ», διερευνά στο έργο δύο κορυφαίων στοχαστών της κοινωνιολογικής θεωρίας του 20ού αιώνα, του Τεοντόρ Αντόρνο και του Μαξ Χορκχάιμερ, τους τρόπους με τους οποίους προσεγγίζουν το ζήτημα της κοινωνικής τάξης. Σύμφωνα με την Κουμανταράκη, το έργο των δύο κοινωνιολόγων

μεταφέρει το επίκεντρο της ανάλυσής της από τους ταξικούς ανταγωνισμούς στο επίπεδο της υλικής πραγματικότητας, που έχουν περίοπτη θέση στο μαρξικό έργο, στο πεδίο της κριτικής της μαζικής κουλτούρας. Πρόκειται για μια εναλλακτική προσέγγιση του κοινωνικού γίνεσθαι που συνδυάζει την οικονομική με την πολιτισμική διάσταση, η οποία στο κείμενο αυτό συνδέεται με την έννοια του έθνους. Σε αυτή την κατεύθυνση αναλύεται η σημασία της πολιτισμικής ταυτότητας για τη συγκρότηση της ταξικής αντίθεσης μεταξύ κοινωνικά ανώτερων και κατώτερων τάξεων και προτείνεται η ανάλυση των καταπιεστικών ταξικών σχέσεων όχι μόνο με όρους οικονομικής εκμετάλλευσης αλλά και ως μέρος των στρατηγικών πολιτισμικής χειραγώγησης της εργατικής τάξης μέσω του κυρίαρχου εθνικιστικού λόγου.

Η Ευμορφία Κωνσταντίνου πραγματεύεται στο κείμενό της «Αλήθεια, γνώση και ηθική στο έργο του Μισέλ Φουκώ» τις συνθήκες μετεξέλιξης του έργου του Γάλλου κορυφαίου στοχαστή από το ρεύμα της δομικής ανάλυσης στη γενεαλογική μέθοδο με τις εμφανείς επιρροές από το έργο του Νίτσε. Αυτή η στροφή συνοδεύτηκε από μια προσπάθεια αμφισβήτησης των απόλυτων αληθειών στο πεδίο της γνώσης αλλά και της αυτοτέλειας του γνωρίζοντος υποκειμένου που διεκδίκησε η κλασική φιλοσοφία, εκβάλλοντας σε μια ουσιαστικά κονστρουκτιβιστική, αντιμεταφυσική και αντιτελεολογική προσέγγιση της κοινωνικής εξέλιξης. Η Κωνσταντίνου εξετάζει τη φουκωική γενεαλογική μέθοδο, ως πρακτική ανασκαφής του λόγου για την αποσαφήνιση των διαφορών και πολλαπλοτήτων μεταξύ των ιστορικών μορφωμάτων, αλλά και των εννοιών που σχηματίζονται και ανασχηματίζονται μέσω επιγενέσεων, προσθηκών και τροποποιήσεων. Έτσι, έννοιες όπως «αλήθεια», «γνώση» και «ηθική» αντικατοπτρίζουν κοινωνικές επινοήσεις και κατασκευές. Παράλληλα, η Κωνσταντίνου αναλύει μια σημαντική παράμετρο της μεθόδου του που αφορά τη συστηματική «διατύπωση υποθέσεων» έρευνας, θέτοντας ως προγραμματικό στόχο τον κριτικό αναστοχασμό και την περατότητα της ανθρώπινης γνώσης και όχι την εμπειρική επαλήθευσή της.

Το τελευταίο κείμενο της ενότητας («Κοινωνική μνήμη και κλασική αρχαιολογία: από τον Halbwachs στην Alcock») επιχειρεί μια σύζευξη της αρχαιολογικής μελέτης με τους στοχασμούς της κοινωνικής θεωρίας. Ο αρχαιολόγος Ιωάννης Μούρθος σχολιάζει ορισμένες πτυχές της αναζήτησης της κοινωνικής μνήμης στα υλικά κατάλοιπα που αποτελούν δεδομένα για τους κλασικούς αρχαιολόγους. Στο κείμενο εξετάζονται βασικά χαρακτηριστικά της αρχαιολογικής οπτικής, δίνοντας έμφαση στις περιπτώσεις στις οποίες η αρχαιολογική σκέψη έχει ενσωματώσει στην προβληματική της ζητήματα της κοινωνικής μνήμης. Στη συνέχεια αναλύονται ορισμένες πτυχές δύο διαμετρικά αντίθετων ερευνητικών προσεγγίσεων της μνήμης, των γνωστών και καταξιωμένων κλασικών αρχαιολόγων Maurice Halbwachs και Susan E. Alcock. Το άρθρο θέτει σειρά αναστοχαστικών προβληματισμών για τη θέση που μπορεί να έχει η κοινωνική θεωρία στην κλασική αρχαιολογία και κυρίως την πιθανή προσφορά της τελευταίας στην ανάδειξη του ρόλου της κοινωνικής μνήμης στο κοινωνικό γίνεσθαι και στην εξέλιξη των πολιτισμών.

Η δεύτερη ενότητα (*Ζητήματα ανάλυσης και μεθοδολογίας στην εμπειρική έρευνα*) περιλαμβάνει δύο κείμενα τα οποία έχουν επιμεληθεί η Στεφανία Καλογεράκη και ο Γιώργος Τσιώλης. Στα κείμενα αυτά εξετάζονται θέματα που απασχολούν την εμπειρική κοινωνική έρευνα και σχετίζονται με επιστημολογικά, μεθοδολογικά και τεχνικά ζητήματα τα οποία ανακύπτουν κατά το στάδιο του ερευνητικού σχεδιασμού και της ανάπτυξης της έρευνας.

Το κείμενο του Γιώργου Τσιώλη «Θεματική ανάλυση ποιοτικών δεδομένων» παρουσιάζει με ευσύνοπτο και εύληπτο τρόπο τη μέθοδο ανάλυσης και επεξεργασίας ποιοτικών δεδομένων. Στο κείμενο αξιοποιούνται ερευνητικά παραδείγματα που επιτρέπουν σε φοιτητές/τριες καθώς και σε νέους ερευνητές να κατανοήσουν την ανάπτυξη της αναλυτικής διαδικασίας παρουσιάζοντας έναν εννοιολογικό χάρτη και έναν πρακτικό οδηγό των διαδοχικών σταδίων που καλείται να ακολουθήσει ο ερευνητής για να αναλύσει τα δεδομένα του με βάση τη μέθοδο της θεματικής ανάλυσης. Τα στάδια αυτά αφορούν τη μεταγραφή της συνέντευξης, την εξοικείωση με τα δεδομένα μέσω του εντοπισμού αποσπασμάτων που αντιστοιχούν σε κάθε ερευνητικό ερώτημα, την κωδικοποίηση των δεδομένων, τη μετάβαση από τους κωδικούς στη θεματική ανάλυση και τέλος την έκθεση των ευρημάτων της έρευνας. Ωστόσο, όπως επισημαίνει ο συγγραφέας, η πρακτική της θεματικής ανάλυσης χαρακτηρίζεται όχι μόνο από συστηματικότητα αλλά και από ευελιξία και δεν εξελίσσεται με γραμμικό και μηχανικό τρόπο. Σε αυτήν την κατεύθυνση, ο Τσιώλης προτείνει στους χρήστες της ποιοτικής έρευνας να αξιοποιήσουν αφενός τη δημιουργικότητα, την ευρηματικότητα και τη φαντασία τους και αφετέρου να προχωρήσουν στην απαραίτητη θεωρητική προεργασία που θα επιτρέψει την όξυνση της αναλυτικής και ερμηνευτικής ματιάς.

Στο δεύτερο κείμενο, με τίτλο «Η φυλακή ως ιδιόμορφο ερευνητικό πεδίο: Πρακτικά, μεθοδολογικά και δεοντολογικά ζητήματα που αφορούν τις συνεντεύξεις με κρατούμενους», ο Κωνσταντίνος Πανάγος εστιάζει το ενδιαφέρον του στα κρίσιμα ζητήματα που αντιμετωπίζει ο ερευνητής ανοίκειων ερευνητικών χώρων, όπως είναι οι φυλακές. Συγκεκριμένα, η διαδικασία πρόσβασης του ερευνητή στο περιβάλλον της φυλακής επηρεάζεται από τις αντιλήψεις των φορέων εποπτείας των καταστημάτων κράτησης οι οποίοι ενίοτε αντιλαμβάνονται την ερευνητική πρακτική ως έξωθεν παρεμβολή ελεγκτικού χαρακτήρα. Συνάμα, η κινητικότητα των κρατουμένων από κατάσταση σε κατάσταση, τα περιορισμένα χρονικά όρια που διατίθενται στους ερευνητές από την εκάστοτε διοίκηση, οι άτυποι κανόνες συμπεριφοράς των κρατουμένων, η πολυεθνικότητα του σωφρονιστικού πληθυσμού, η διαιώνιση των κοινωνικών στερεοτύπων για τους κρατούμενους, καθώς και ζητήματα που άπτονται της εθελούσιας και ανώνυμης συμμετοχής των εγκλειστών συνιστούν τις σημαντικότερες ιδιομορφίες της φυλακής ως ερευνητικού πεδίου. Ωστόσο, οι συνεντεύξεις με κρατούμενους αποτελούν ένα αδιαμφισβήτητης αξίας ερευνητικό εργαλείο για τη βαθιά κατανόηση της διαβίωσης σε συνθήκες εγκλεισμού. Το παραγόμενο ερευνητικό υλικό δύναται να συμβάλει αφενός στην προαγωγή της

επιστημονικής γνώσης, αφετέρου στη χάραξη μιας ορθολογικής σωφρονιστικής πολιτικής που θέτει στο επίκεντρο τον εκάστοτε κρατούμενο ως ανθρώπινη οντότητα.

Η τρίτη ενότητα του τόμου, με τίτλο *Μελέτες του οπτικού πολιτισμού στις κοινωνικές επιστήμες*, σε επιμέλεια της Χριστίνα Κωνσταντινίδου, περιλαμβάνει δύο κείμενα τα οποία εστιάζουν σε θεωρητικά και μεθοδολογικά ζητήματα που αφορούν τις εμπειρικές έρευνες από τη σκοπιά της κοινωνιολογίας και της ανθρωπολογίας του οπτικού πολιτισμού στις μετανεωτερικές κοινωνίες. Πεδία αναφοράς των δύο κειμένων είναι το φεστιβάλ κινηματογράφου και οι έντυπες διαφημίσεις στον ελληνικό Τύπο.

Από την οπτική της ανθρωπολογίας, ο Κώστας Αϊβαλιώτης στο κείμενό του «Η πολυμορφία των φεστιβάλ κινηματογράφου: Η “αγορά” και η φεστιβαλική εκπαίδευση», εξετάζει τις εκπαιδευτικές διαστάσεις των φεστιβάλ, αναδεικνύοντας τις περίπλοκες αλληλεπιδράσεις στο εσωτερικό ενός ειδικού τμήματος των φεστιβάλ της «αγοράς», ενός κοινωνικού δικτύου που απαρτίζεται κυρίως από επαγγελματίες, σκηνοθέτες και παραγωγούς. Ερευνώντας τα δύο μεγαλύτερα κινηματογραφικά φεστιβάλ της Ελλάδας που πραγματοποιούνται στην πόλη της Θεσσαλονίκης, το Φεστιβάλ Κινηματογράφου και το Φεστιβάλ Ντοκιμαντέρ, ο Αϊβαλιώτης δείχνει πώς οι διοργανώσεις αυτές υπερβαίνουν τα όρια ενός πολιτιστικού γεγονότος και έχουν πολλαπλές κοινωνικές, οικονομικές και συμβολικές λειτουργίες. Η «αγορά» συμβάλλει στην εκπαίδευση των δημιουργών, ισχυροποιεί το δίκτυο των φεστιβάλ, προσπαθώντας όμως και η ίδια να ενισχύσει τη θέση της. Όταν το φεστιβάλ ανακαλύψει έναν σημαντικό δημιουργό, η «αγορά» και κατ' επέκταση το φεστιβάλ θα ισχυροποιήσουν τη θέση τους στο ευρύτερο φεστιβαλικό δίκτυο. Το περιβάλλον της «αγοράς» βοηθά τους δημιουργούς να προσαρμοστούν στις επαγγελματικές απαιτήσεις του χώρου, να αποκτήσουν γνώση για το πώς πρέπει να κινηθούν σε αυτόν και να συσσωρεύσουν σημαντικό συμβολικό, ή και οικονομικό, κεφάλαιο που σχετίζεται με το έργο τους.

Στο δεύτερο κείμενο της εν λόγω ενότητας («Κοινωνιοσημειωτική μελέτη έντυπων διαφημίσεων του ελληνικού περιοδικού Τύπου: το φύλο και οι συνδηλώσεις του») η ανάλυση της Γενοβέφας Ζαφειρίδου αξιοποιεί την κοινωνιοσημειωτική προσέγγιση μέσα από την οπτική του φύλου για να εξετάσει τα γλωσσικά και εικονικά μηνύματα και τις έμφυλες διαστάσεις του διαφημιστικού λόγου των έντυπων διαφημίσεων του ελληνικού Τύπου, κατηγορίας life-style. Τα ερευνητικά ευρήματα δείχνουν πως το γυναικείο σώμα φαίνεται να είναι αυτό που εξακολουθεί να προσελκύει τα βλέμματα, υπονοώντας τη σεξουαλική διαθεσιμότητα, με το ανδρικό πρότυπο να προβάλλει τον άνδρα κυρίαρχο, πετυχημένο και σεξουαλικά ελκυστικό. Η έμφυλη ταυτότητα διαμορφώνεται υπό το πρίσμα στερεοτύπων, χωρίς να λαμβάνεται υπόψη ο νέος τρόπος ζωής στον οποίο συναντά κανείς πολλαπλές πολιτισμικές και έμφυλες ταυτότητες. Παράλληλα, η συγγραφέας χρησιμοποιεί τη μέθοδο της ημιδομημένης συνέντευξης σε ένα δείγμα ανδρών και γυναικών για να αναλύσει τους τρόπους με τους οποίους το καταναλωτικό κοινό ερμηνεύει τις διαφημίσεις. Οι γυναίκες

πληροφορητές επικεντρώνονται περισσότερο στα διαφημιζόμενα προϊόντα, ενώ οι άνδρες στα εικονιζόμενα πρόσωπα του αντίθετου φύλου, στο φόντο και στα στοιχεία του χρωματισμού που δημιουργούν ισχυρές συνδηλώσεις.

Η τέταρτη ενότητα, την οποία έχει επιμεληθεί ο Γιάννης Ζαϊμάκης (*Πολιτικές των κοινών και συλλογικότητες της κοινωνικής και αλληλέγγυας οικονομίας*) επικεντρώνεται σε όψεις των πολιτικών των κοινών, αναδεικνύοντας ανθρωπολογικές, πολιτισμικές και κοινωνιολογικές διαστάσεις των κοινωνικών πρακτικών και των λόγων που υιοθετούν συλλογικότητες της κοινωνικής και αλληλέγγυας οικονομίας, ιδίως σε περιόδους κρίσης.

Τα πρώτο κείμενο της ενότητας έχει ιστορικό προσανατολισμό και εξετάζει τις πολιτικές των κοινών στην Ικαρία («Τα ικαριώτικα πανηγύρια του Μεσοπολέμου: Όψεις του δώρου και πρακτικές των κοινών»). Η Μαρία Μπαρέλη προσεγγίζει το μετασχηματισμό των πανηγυριών της Ικαρίας κατά την περίοδο του Μεσοπολέμου, στο πλαίσιο ευρύτερων διαδικασιών κοινωνικής αναπαραγωγής και αλλαγής της τοπικής κοινωνίας και οικονομίας. Αξιοποιώντας τα ευρήματα μακροχρόνιας εθνογραφικής έρευνας, η ανθρωπολόγος υποστηρίζει πως η άνθηση των συλλογικοτήτων στο νησί μπορεί να ιδωθεί ως μέρος της απάντησης των ικαριακών κοινοτήτων στις συνθήκες κρίσης της περιόδου και στις πολλαπλές περιφράξεις των κοινών, που συνδέονται με τις διαδικασίες ενσωμάτωσης του νησιού στη διεθνή οικονομία της αγοράς και στην ελληνική κρατική διοίκηση. Η γενίκευση της στροφής των πανηγυριών προς κοινωφελείς σκοπούς, με τη σειρά της, συνδέεται με την παράδοση των κοινών του νησιού και την τοπική οικονομία του δώρου. Σύμφωνα με την έρευνα, τα πανηγύρια λειτουργούν ως θεσμοθετημένος αναδιανεμητικός μηχανισμός μέσω του οποίου αυτά που παράγονται από τα κοινά και από το περίπλοκο πλέγμα δικαιωμάτων χρήσης και υποχρεώσεων που συνδυάζει κοινά και ιδιόκτητα αναδιανέμονται σύμφωνα με αρχές που διέπουν τις σχέσεις δώρου. Με αυτόν τον τρόπο εξασφαλίζεται η δίκαιη αναδιανομή των πόρων, σημαντικών για την επιβίωση και τη συνέχεια της κοινότητας.

Τα επόμενα δύο κείμενα της ενότητας καταπιάνονται με ζητήματα θεωρίας της κοινωνικής οικονομίας και των κοινών. Από τη σκοπιά της οικονομικής θεωρίας, ο οικονομολόγος Βαγγέλης Νικολαΐδης στο κείμενό του «Σκέψεις για το εννοιολογικό σύστημα της κοινωνικής οικονομίας» θέτει σειρά προβληματισμών που αφορούν ιστορικά, ιδεολογικά, επιστημονικά και πολιτικά ζητήματα τα οποία συνδέονται με το εννοιολογικό περιεχόμενο του όρου «κοινωνική οικονομία». Το κείμενο θέτει δύο πλαίσια αναφοράς στα οποία μπορούμε να εντάξουμε τη συζήτηση για την κοινωνική οικονομία. Το πρώτο δανείζεται βασικές και επικουρικές έννοιες της πολιτικής οικονομίας και της οικονομικής κοινωνιολογίας –«κοινωνικό», «αλληλεγγύη», «κέρδος», «συνεργασία», «εμπόρευμα», «ανταλλαγή», «αντιπραγματισμός», «αξία» και «χρήμα»– για να κατανοήσει το εννοιολογικό περιεχόμενο της κοινωνικής οικονομίας. Το δεύτερο προτείνει τη χρήση της έννοιας του συνεταιρισμού ως βασικού εργαλείου ανάλυσης και κατανόησης όλων των επιμέρους εκφάνσεων

της κοινωνικής οικονομίας. Σύμφωνα με τον Νικολαΐδη, ο συνεταιρισμός, ως οικονομικός θεσμός με κοινωνικό περιεχόμενο, άντεξε τόσο στον ανταγωνισμό της αγοράς όσο και στις πιέσεις του κράτους. Ιστορικά εμφανίστηκε και λειτούργησε με βάση ένα συνεκτικό και ξεκάθαρο πλαίσιο αρχών, το οποίο είναι ευρέως αποδεκτό έως και σήμερα. Συνεπώς συγκεντρώνει εκείνα τα χαρακτηριστικά που μπορούν να καταστήσουν τις αρχές του σημείο αναφοράς στη συζήτηση για την αποσαφήνιση της έννοιας της κοινωνικής οικονομίας.

Στο δικό του κείμενο («Τα κοινά και ο φιλελευθερισμός: Μια αντινομική σχέση») ο Γιώργος Λιερός υποστηρίζει πως δεν υπάρχει ένας ενιαίος κόσμος των κοινών. Η δημόσια και η συλλογική ζωή διχάζονται από τις ταξικές αντιθέσεις και οι δομές αυτοοργάνωσης έχουν ταξικό πρόσημο. Η άποψη που αντιπαραθέτει τα κοινά στο κεφάλαιο είναι απλουστευτική και φανακιστική διότι συσκοτίζει τη στενή συνάφεια των κοινών με τη σύγκρουση για την ηγεμονία. Σήμερα, οι λαϊκές τάξεις συγκροτούν τα κοινά τους μέσα από την προσπάθειά τους να καλύψουν με μια πολυεπίπεδη αυτοοργάνωση το κενό που αφήνει η απόσυρση της πολιτείας (διάλυση κράτους πρόνοιας, ζώνες ανομίας). Οι ρωγμές, οι απελευθερωμένες ζώνες είναι πηγές αλληλεπίδρασης, τόποι κυοφορίας σημαντικών διεργασιών της κοινωνικής αλλαγής. Όμως, για όσο καιρό εξακολουθεί να υφίσταται το βιοπολιτικό κράτος, τα κοινά δεν μπορούν να υπάρξουν «έξω» από αυτό: Η θέση τους είναι εντός/εκτός του κράτους, εντός/εκτός της αγοράς, το στάτους τους είναι επίδικο και εξαρτάται από μια σύγκρουση για την ηγεμονία η οποία λαμβάνει χώρα σε όλη την έκταση της αστικής κοινωνίας. Τα κοινά των λαϊκών τάξεων μπορούν να χαρακτηριστούν αντικαπιταλιστικά όταν μετασχηματίζονται σε ένα «πραγματικό κίνημα που διαμορφώνει αντιηγεμονικές πολιτικές για το σύνολο της κοινωνίας, προάγοντας την προοπτική μιας άλλης κοινωνίας και θεσμίζοντας οιονεί χειραφετητικές σχέσεις στο πλαίσιο των καπιταλιστικών αντιφάσεων».

Τα τρία τελευταία κείμενα της ενότητας έχουν στο επίκεντρό τους ιδιαίτερα παραδείγματα συλλογικότητας που έχουν συγκροτηθεί στο περιβάλλον της οικονομικής κρίσης και βασίζονται σε επιτόπια έρευνα. Στο κείμενο «Κοινοτικές μορφές εναλλακτικής γεωργίας: Το παράδειγμα της ομάδας της Κοινοτικά Υποστηριζόμενης Γεωργίας στο Ηράκλειο» η Γεωργία Μπαγιουρούκη και ο Ελευθέριος Κοσμάς παρουσιάζουν τη γενεαλογία συγκρότησης αυτού του μοντέλου στην Ελλάδα μέσα στο περιβάλλον της παρατεταμένης οικονομικής κρίσης και αναδεικνύουν τη σχέση του με το παγκόσμιο κίνημα της αγροοικολογίας. Τα ευρήματα της έρευνας δείχνουν τα όρια και τις προκλήσεις του τοπικού εγχειρήματος με τον περιορισμένο κύκλο παραγωγής και διανομής προϊόντων γύρω από έναν μικρό αριθμό επωφελούμενων καταναλωτών από τα μεσαία κοινωνικά στρώματα με υψηλό μορφωτικό κεφάλαιο και οικολογική συνείδηση, οι οποίοι έχουν πληγεί στα χρόνια της κρίσης λόγω της μείωσης των μισθών και της υψηλής φορολόγησης. Τα προβλήματα αυτά δεν επιτρέπουν την επίτευξη ευρύτερων κινηματικών αιτημάτων τα οποία αφορούν το μετασχηματισμό των διατροφικών συνηθειών και των καταναλωτικών πρακτικών των πολιτών. Παρά

τις δυσκολίες, το εγχείρημα παρουσιάζει αξιοσημείωτη ανθεκτικότητα στο χρόνο, ως ένα εναλλακτικό παράδειγμα παραγωγής και διανομής του κοινωνικού προϊόντος που ενισχύει τους μικρούς τοπικούς καλλιεργητές υγιών προϊόντων και τις σχέσεις τους με τους καταναλωτές. Έτσι προωθεί την επανατοπικοποίηση της οικονομίας, βελτιώνει την ποιότητα ζωής στη μικροκλίμακα του τοπικού, προάγοντας ένα ήθος αλληλεγγύης, συνεργασίας και αυτονομίας χωρίς εξαρτήσεις από φορείς του κράτους ή της τοπικής αυτοδιοίκησης.

Στο πεδίο της κοινωνικής οικολογίας κινείται και το κείμενο του Ιωάννη-Λουκά Νικολακάκη «Οδεύοντας προς ένα “νέο” οικο-κοινωνικό παράδειγμα: η απάντηση των “Ζιζανίων” στην ελληνική και την παγκόσμια κρίση», παρουσιάζοντας τα ευρήματα επιτόπιας έρευνας σε συλλογικότητα φοιτητών από τμήματα των τεχνολογικών και θετικών επιστημών του Πανεπιστημίου Κρήτης. Τα «Ζιζάνια» συγκροτήθηκαν στο πλαίσιο των κινημάτων διαμαρτυρίας ενάντια στις πολιτικές της λιτότητας και λειτούργησαν ως μια ομάδα κοινωνικοπολιτικής οικολογίας, η οποία προσπαθούσε να απαντήσει στη διατροφική εξάρτηση των καταναλωτών, αναζητώντας εναλλακτικές πηγές τροφής για την περίπτωση μιας ενδεχόμενης πτώχευσης της χώρας. Το κείμενο αναδεικνύει το πλαίσιο των πειραματισμών της ομάδας με παραδοσιακές και σύγχρονες εναλλακτικές γεωργικές μεθόδους και τις προσπάθειες υπέρβασης των αντιξοοτήτων της οικονομικής και ανθρωπιστικής κρίσης. Οι αφηγήσεις των μελών της ομάδας αναδεικνύουν ένα λόγο που διεκδικεί να επαναφέρει στο επίπεδο της καθημερινής εμπειρίας ζητήματα κοινωνικής χειραφέτησης που αφορούν τις αξίες της συλλογικότητας, της αυτονομίας και της δημοκρατίας και τη διάδοση του προτάγματος μιας ανεξάρτητης και αξιοπρεπούς διαβίωσης ως κοινό αγαθό.

Το τελευταίο κείμενο της ενότητας, με τίτλο «Μορφές εθελοντικής στράτευσης: Η περίπτωση του Εθελοντικού Ιατρείου Κοινωνικής Αλληλεγγύης Ρεθύμνου», υπογράφουν οι Μανόλης Τζανάκης, Μαρία Καλποπεράτη, Ευθυμία Κολοκυθά, Νικόλαος Α. Μυλωνάς και Σοφία Τριλίβα. Στο άρθρο αυτό εξετάζεται το Εθελοντικό Κοινωνικό Ιατρείο Ρεθύμνου το οποίο αποτέλεσε την πρώτη οργανωμένη μορφή δραστηριοποίησης επαγγελματιών υγείας για να αντιμετωπιστεί ο αποκλεισμός τμημάτων του πληθυσμού σε υπηρεσίες υγείας στην Ελλάδα πριν από το ξέσπασμα της οικονομικής κρίσης. Έτσι αποτέλεσε παράδειγμα για το δίκτυο αντίστοιχων δομών που αναπτύχθηκαν αργότερα σε όλη την Ελλάδα. Η εργασία αξιοποιεί τη θεματική ανάλυση του λόγου των επαγγελματιών υγείας οι οποίοι δραστηριοποιούνται εθελοντικά στο ΕΙΚΑΡ και αναδεικνύει την ασάφεια ρόλων και προσδοκιών των εθελοντών που κινούνται ανάμεσα σε δύο βασικές κατευθύνσεις: την ιατρική δράση μέσα από την παροχή ιατρικών υπηρεσιών σε ανασφάλιστους και τον πολιτικό ακτιβισμό με στόχο την κοινωνική αλλαγή. Στις ιδιαίτερες συνθήκες της δημοσιονομικής και κοινωνικής κρίσης, οι εθελοντές, μια ανομοιογενής κατηγορία ατόμων, βιώνουν ποικίλες αμφισημίες που αλλάζουν από άτομο σε άτομο και υιοθετούν ενίοτε αντιφατικά ερμηνευτικά σχήματα για να εξηγήσουν τις επιλογές τους και να γεφυρώσουν τις δράσεις τους με ιδεατά πολιτικά προτάγματα.

Η πέμπτη ενότητα του τόμου με τίτλο *Συλλογική δράση και κοινωνικά κινήματα*, την οποία έχει επιμεληθεί ο Νίκος Σερντεδάκης, περιλαμβάνει τέσσερα κείμενα που επιχειρούν να θέσουν νέους προβληματισμούς και να ερμηνεύσουν τάσεις που αναδύθηκαν στο πεδίο της διαμαρτυρίας, της συλλογικής δράσης και των κοινωνικών κινημάτων μετά το ξέσπασμα της μακροχρόνιας κοινωνικής και οικονομικής κρίσης στην Ελλάδα.

Στο πρώτο εξ αυτών, με τίτλο «Συγκρουσιακοί κύκλοι, εκλογικά και οικονομικά καθεστώτα στη μεταπολεμική Ελλάδα: Συμβολή σε μια σχεσιακή ανάλυση της μέσης διάρκειας», οι Νίκος Σερντεδάκης και Βασίλης Ρόγγας διερευνούν τις ευρύτερες «κανονικότητες» του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού από το τέλος του εμφυλίου πολέμου μέχρι τις μέρες μας, υποδεικνύοντας πως οι συγκρουσιακοί κύκλοι και οι θεμελιακές νοσηματοδοτήσεις της συλλογικής δράσης σωρευτικά στο χρόνο αποτέλεσαν βασικές προϋποθέσεις για τη διαμόρφωση των προοπτικών άρθρωσης ενός εναλλακτικού προγράμματος συνολικής διακυβέρνησης. Η αλλαγή παραδείγματος με την ολοκλήρωση της εκλογικής κυριαρχίας της δεξιάς (1952-1981) συνδέθηκε με έναν συγκρουσιακό κύκλο ο οποίος είχε στον πυρήνα του το αίτημα του κοινωνικοπολιτικού εκδημοκρατισμού της χώρας και την προσδοκία του τέλους του μετεμφυλιακού αυταρχικού κράτους. Η άρθρωση και η διάχυση μιας ερμηνευτικής πλαισίωσης της συλλογικής δράσης, που ξεκινούσε από το ζήτημα της Κύπρου, το φοιτητικό κίνημα και τις εργατικές διεκδικήσεις της δεκαετίας του '60 και έφτανε ως το αντιδικτατορικό κίνημα και την ένταση της συλλογικής δράσης στα πρώτα χρόνια της μεταπολίτευσης, κuoφόρησε τη μεταγενέστερη κυριαρχία της κεντροαριστεράς. Με το ξέσπασμα της οικονομικής κρίσης, τα αφηγήματα της κοινωνικής και περιβαλλοντικής δικαιοσύνης, της αλληλεγγύης και της ισότητας ενάντια στο νεοφιλελευθερισμό και την παγκοσμιοποίηση διαμόρφωσαν τους όρους για την αμφισβήτηση των ελίτ και των πολιτικών των μνημονίων, κλείνοντας το προηγούμενο κύκλο και εισάγοντας τη χώρα στα αχαρτογράφητα ύδατα της περιόδου που η κρίση εγκαινίασε.

Στο κείμενο του Χάρη Μαμαλίδη «Από τη διαμαρτυρία στην παραγωγή: Ο μετασχηματισμός των κοινωνικών κινημάτων στην Ελλάδα κατά την εποχή της κρίσης» αξιοποιείται υλικό έρευνας πεδίου με ποιοτικές συνεντεύξεις και ανάλυση κειμένων σε κινηματικές οργανώσεις στη Θεσσαλονίκη και την Αθήνα για να αναδειχτούν οι μηχανισμοί που συνέβαλαν σε αλλαγές του ρεπερτορίου της συλλογικής δράσης των κινημάτων. Αξιοποιώντας τη συλλογιστική της συγκρουσιακής πολιτικής στις προσεγγίσεις των Doug McAdam, Sidney Tarrow, Charles Tilly, η μελέτη επιχειρεί να διερευνήσει τη σχέση των κοινωνικών κινημάτων με την κύρια μορφή πολιτικοκοινωνικής εξουσίας, το κράτος, διερευνώντας το πλαίσιο των δυναμικών κινητοποιήσεων ενάντια στα μέτρα λιτότητας και την ανάδυση των δομών αλληλεγγύης με τον αμφιταλαντευόμενο χαρακτήρα τους, ιδιαίτερα ως προς τη σχέση τους με το κράτος. Σύμφωνα με τον Μαμαλίδη, ο συνδυασμός των αναλυτικών εργαλείων της συγκρουσιακής πολιτικής και των κρίσιμων συγκυριών

μπορεί να αναδείξει κρίσιμες παραμέτρους της συλλογικής δράσης και να φωτίσει τους τρόπους με τους οποίους η οικονομική κρίση επηρέασε τη σχέση των κινημάτων με το κράτος.

Ο θεωρητικός αναστοχασμός στο πεδίο της συλλογικής δράσης των κοινωνικών κινημάτων με αφορμή τις κοινωνικές κινητοποιήσεις ενάντια στα μέτρα λιτότητας είναι στο επίκεντρο και του επόμενου κειμένου, με τον τίτλο «Συζητώντας για το “κίνημα των πλατειών”»: Ερωτήματα για τη θεωρία των κοινωνικών κινημάτων». Ο Ανέστης Ανεστάκος εξετάζει το κίνημα των «αγανακτισμένων» μέσα από μια βιβλιογραφική επισκόπηση της σχετικής αρθρογραφίας και επισημαίνει τη σύγχυση που επικρατεί στο επίπεδο ορισμού των συμβάντων, η οποία οφείλεται στην αντιπαράθεση δύο αντιτιθέμενων λόγων, του κυρίαρχου που εκφράζεται κυρίως μέσω των ΜΜΕ και του κινηματικού που εκφέρεται από μέλη των κινημάτων. Αυτή η αντιπαράθεση συνεχίζεται και εντείνεται μέσα από προσεγγίσεις που έχουν διαφορετικές ιδεολογικές αφετηρίες στον επιστημονικό λόγο. Για το συγγραφέα, ο ορισμός που δίνουν οι Donatella Della Porta και Mario Diani στην έννοια της διαμαρτυρίας ως μιας μη συμβατικής μορφής δράσης που στοχεύει στην άσκηση πίεσης στις αρχές συσκοτίζει το κρίσιμο πολιτικό στοιχείο που ανέδειξε το «κίνημα των πλατειών», δηλαδή το ριζοσπαστικό πρόταγμα για άμεση δημοκρατία. Στην ανάλυση τίθενται ερωτήματα για τη σχέση των κοινωνικών κινημάτων με την κοινωνική αλλαγή και τονίζεται η σημασία της επιτόπιας εθνομεθοδολογικής έρευνας στην ερμηνευτική προσέγγιση της συλλογικής δράσης των κοινωνικών κινημάτων.

Στο τελευταίο κείμενο της ενότητας «Πέρα από το Αίτημα: “συλλογική ταυτότητα” και “προεικονιστική πολιτική” στη συλλογική δράση της Επιτροπής Αγώνα Εστιών Λέσβου για τη διεκδίκηση στέγασης» εξετάζονται ζητήματα των αγωνιστικών πολιτικών των κινημάτων με πεδίο αναφοράς τις εκπλώσεις διαμαρτυρίας φοιτητών ενάντια στην περικοπή των προσφερόμενων εστιών στέγασης στο Πανεπιστήμιο Αιγαίου στα τέλη του 2013. Ο Μάριος Πανιεράκης χρησιμοποιεί τις έννοιες της συλλογικής ταυτότητας και της προεικονιστικής πολιτικής όπως αναπτύχθηκαν, κυρίως από τον Alberto Melucci, για να ερμηνεύσει το περιεχόμενο της συλλογικής δράσης και τις μορφές κινητοποίησης που διαμορφώθηκαν. Ερμηνεύοντας μέσα από αυτό το πρίσμα τις αφηγήσεις μελών της ομάδας, δείχνει πώς τα μέλη των καταλήψεων προσπαθούν να γεφυρώσουν αναπαραστάσεις της συλλογικής τους ταυτότητας με τις ιδέες της προεικονιστικής πολιτικής και εκφράζουν αμφισβησίες που κινούνται ανάμεσα στο αφήγημα της νικηφόρας συλλογικής δράσης και το όραμα της δημιουργίας ενός εναλλακτικού κόσμου. Όπως επισημαίνει ο συγγραφέας, ακόμα και αν, με υλικούς όρους, η αποδοχή των αιτημάτων από τις πρυτανικές αρχές σηματοδοτεί τη νίκη των συλλογικών δρώντων, δεν μπορεί να παραγνωριστεί πως αυτή η νίκη άλλαξε προσωρινά και μερικά τις συνθήκες διαβίωσής τους και την ίδια ώρα επιβεβαίωσε την εξουσία των πρυτανικών αρχών και ως συνέπεια τον παρόντα τρόπο κατανομής των πόρων.

Η έκτη ενότητα του τόμου (*Νεολαία, αμφισβήτηση και ηθικός πανικός*) περιλαμβάνει

κείμενα για τη νεολαία, τα οποία έχουν επιμεληθεί οι Έφη Αβδελά, Γιάννης Ζαϊμάκης και Ελένη Φουρναράκη. Στα κείμενα εξετάζονται αφενός όψεις της κοινωνικότητας και των πρακτικών των νέων που τείνουν προς την αμφισβήτηση και την αντίσταση στην περίοδο της οικονομικής κρίσης στην Ελλάδα και, αφετέρου, παραδείγματα της κοινωνικής συγκρότησης των λόγων περί νεότητας στην Ελλάδα του 20ού αιώνα και στην Κύπρο της πρώιμης Αγγλοκρατίας.

Το πρώτο κείμενο («Δρόμοι ελεύθεροι από επιτήρηση»: Νέοι, σώματα και ρήγματα της κρίσης στο πολιτικό γκράφιτι») προεκτείνει προβληματισμούς που έχουν τεθεί στην προηγούμενη ενότητα και αφορούν τη συλλογική δράση και τις μορφές διαμαρτυρίας ενάντια στις πολιτικές της λιτότητας. Ο Γιάννης Ζαϊμάκης εξετάζει τον τρόπο με τον οποίο μια γενιά νέων δημιουργών που ζει σε συνθήκες επισφάλειας και υπαρξιακής αναζήτησης αξιοποιεί το γκράφιτι ως εργαλείο κοινωνικής διαμαρτυρίας ή και πολιτισμικής αντίστασης στις δυσμενείς μεταβολές των κοινωνικών συνθηκών στην περίοδο της κρίσης. Η εργασία αξιοποιεί μια κοινωνιοσημειωτική προσέγγιση στη μελέτη ενός corpus γκράφιτι που απεικονίζουν όψεις της κρίσης, κυρίως μέσα από παραστάσεις νεανικών σωμάτων. Το σώμα λειτουργεί ως μια οπτική μεταφορά της κατάστασης της κρίσης και φέρνει την πολιτική στις επιφάνειες της πόλης. Οι απεικονίσεις κατακερματισμένων και διασπασμένων σωμάτων στους τοίχους των πόλεων οπτικοποιούν τη ρήξη με μια καθημερινότητα, στην οποία το παλιό και το καινούργιο δεν μπορούν να δέσουν, αφήνοντας τη νεολαία με μια αίσθηση μετέωρου. Τα γκράφιτι δίνουν την ευκαιρία σε «αθέατους» νέους να διαμορφώσουν χώρους πολιτισμικής έκφρασης και επικοινωνίας, να προβάλουν ταυτότητες, να ιδιοποιηθούν χώρους, να εκφράσουν συναισθήματα και να διεκδικήσουν αλλαγές, προβάλλοντας αιρετικές θέσεις, που συχνά βρίσκονται σε ευθεία αντιπαράθεση με τις κυρίαρχες αφηγήσεις της ελληνικής κοινωνίας.

Το κείμενο της Τόνιας Γεωργίου «Το ζήτημα της νεότητας στη Λευκωσία στην πρώιμη Αγγλοκρατία» πραγματεύεται τους λόγους για τη νεολαία που διαμορφώνονται στο μεταβαλλόμενο περιβάλλον της συγκεκριμένης περιόδου. Τα ευρήματα της έρευνας δείχνουν πώς στην περίοδο αυτή η πνευματική κίνηση και η πολιτισμική δραστηριότητα της νεολαίας της Λευκωσίας επηρεάζονται από δύο αντιθετικούς πόλους. Από τη μία πλευρά βρίσκεται ο δυτικός τρόπος ζωής που προωθείται από τους Βρετανούς με την εισαγωγή νεωτερικών πρακτικών, συμπεριλαμβανομένων των σπορ και των χορών δυτικού τύπου. Από την άλλη, όμως, σημαντική είναι η επιρροή του αφηγήματος περί «ελληνοπρεπούς βίου» που καθορίζεται από την Ορθόδοξη Εκκλησία και εθνικιστικούς κύκλους. Το αφήγημα αυτό προάγει το πρότυπο του ορθοδόξου, ανδροπρεπή Έλληνα, ο οποίος διακρίνεται από πατριωτισμό και ηρωισμό, και διαδίδεται μέσα από τα αναγνωστήρια, τους πνευματικούς συλλόγους και τον κλασικό αθλητισμό. Οι λόγιοι αρθρογράφοι της εποχής τονίζουν τους κινδύνους των νεωτερικών αλλαγών στις συνειδήσεις των νέων και υποστηρίζουν ότι η νεολαία του νησιού πρέπει να έχει σημαντικό ρόλο στον εθνικό αγώνα, επισημαίνοντας τους κινδύνους των «βλαβερών έξεων» που θα μπορούσαν να διεισδύσουν στο

συλλογικό σώμα της νεότητας. Πρόκειται για ένα λόγο που επιδιώκει να ασκήσει αναμορφωτικό και προληπτικό έλεγχο στα νεότερα μέλη της κοινωνίας, προκειμένου να μετατραπούν σε «γνήσια τέκνα» της μητέρας πατρίδας και να συμβάλουν στην πνευματική ανάπτυξη και πρόοδο της πόλης.

Στο επόμενο άρθρο, με τίτλο «Αναπαραστάσεις και αναπλάσεις για το κοινόβιο των χίπης στα Μάταλα», ο Σάκης Θεοδώρου εξετάζει τη μικροκοινωνία των χίπης ως ένα παράδειγμα ελευθεριακής κοινότητας που αναπτύχθηκε στην περίοδο πολιτικού αυταρχισμού και πουριτανισμού της Χούντας των Συνταγματαρχών. Αξιοποιώντας συνδυαστικά υλικό από βιογραφικές μαρτυρίες και αποδελτιωμένες πληροφορίες από τον Τύπο της εποχής, ο συγγραφέας δείχνει πώς στην περίπτωση των Ματάλων μια ομάδα νέων αναχωρητών εισέβαλε στην παραδοσιακή κοινωνία της Κρήτης, φέρνοντας νέες πολιτισμικές πρακτικές και αξίες που απέκλιναν από το κυρίαρχο σύστημα αξιών της. Η μελέτη του κοινοβίου των Ματάλων αναδεικνύει τις σχέσεις ανεκτικότητας ανάμεσα στους χίπης και τους ντόπιους, οι οποίες βασίζονταν στην οικονομική ανταλλαγή και στα οφέλη που αποκόμιζε η τοπική κοινωνία. Δείχνει όμως και τους φόβους φορέων της εκκλησίας και ιεροφαντών της παράδοσης για τις «ηθικές παρεκκλίσεις» των νέων, οι οποίες κινητοποιούσαν τα συντηρητικά αντανακλαστικά τους. Σε αυτό το πλαίσιο ηθικού πανικού, η ομάδα των χίπης στοχοποιήθηκε και θεωρήθηκε συμβολικός κίνδυνος για την κυρίαρχη ηθική και τις παραδοσιακές αξίες. Η εργασία ολοκληρώνεται με προβληματισμούς που αφορούν τη χρήση της κοινωνικής μνήμης στη συγκρότηση ενός «μύθου» για το παρελθόν των Ματάλων ο οποίος επικαθορίζεται από τις τουριστικές ανάγκες του σήμερα.

Το κείμενο του Θάνου Αγγελόπουλου «Η πρόνοια για την παιδική ηλικία ως “ζήτημα” της αστικής κοινωνίας του Μεσοπολέμου: Απόπειρες προσέγγισης του Ορφανοτροφείου Ρεθύμνης, 1922-1928» εξετάζει ζητήματα της παιδικής ηλικίας και του καθεστώτος πρόνοιας στην Ελλάδα στην περίοδο του Μεσοπολέμου. Ο Αγγελόπουλος εξετάζει μέσα από πρωτογενές υλικό το παράδειγμα του Ορφανοτροφείου Ρεθύμνης, παρουσιάζοντας το χρονικό της ίδρυσης και των πρώτων χρόνων λειτουργίας του, τη θέση που κατείχε στην τοπική κοινωνία, καθώς επίσης και τους λόγους (discourses) που αναπτύχθηκαν στους αστικούς κύκλους του Ρεθύμνου για τη νεότητα και το ορφανοτροφείο. Η εργασία δείχνει ότι η περίοδος 1922-1928 υπήρξε σημαντική για την προστασία και την περίθαλψη της παιδικής ηλικίας, καθώς ο κρατικός μηχανισμός έθεσε το πιο αδύναμο κομμάτι της παιδικής ηλικίας ως *ζήτημα* στο σύνολο της ελληνικής αστικής κοινωνίας του Μεσοπολέμου. Το κράτος παρενέβη ενεργά για να αντιμετωπίσει το ήδη υπάρχον δομικό κοινωνικό πρόβλημα των ορφανών και άπορων παιδιών, το οποίο επιδεινώθηκε με την έλευση των προσφύγων και, επιπλέον, κατάφερε να διευρύνει τον δημόσιο λόγο που αναφέρεται στα ορφανά πέρα από αστικούς θύλακες, στους οποίους ο λόγος αυτός ήταν παρών ήδη πριν από το Μεσοπόλεμο, όπως είναι η Ερμούπολη, ο Πειραιάς, η Αθήνα και η Θεσσαλονίκη. Η μελέτη αναδεικνύει τις τοπικές ιδιαιτερότητες του φιλοβενιζελικού κλίματος του νησιού που επηρεάζεται και από προσωπικές επιλογές

του Βενιζέλου, όπως είναι η προσωπική δωρεά του ποσού των 2.500 λιρών προς το ίδρυμα του Ρεθύμνου.

Η τελευταία ενότητα του βιβλίου, με τίτλο *Μελέτες περίπτωσης για την κοινωνική μνήμη*, την οποία έχει επιμεληθεί ο Άρις Τσαντηρόπουλος, επικεντρώνεται σε θεωρητικά επιστημολογικά και μεθοδολογικά ζητήματα των κοινωνικών επιστημών τα οποία συνδέονται με την κοινωνική μνήμη με βάση το πραγματολογικό υλικό δύο επιτόπιων ερευνών στην Ικαρία και στα Χανιά.

Αντλώντας ιδέες από το έργο του David Harvey για τις «διαφορετικές πρακτικές των ανθρώπων που δημιουργούν ποικίλες αντιλήψεις για το χώρο», η Κατερίνα Αναγνωστάκη υποστηρίζει στο κείμενό της «In situ: Σκέψεις για τη διαπλοκή χώρου και γεγονότος, μέσα από την προφορική ιστορία» ότι η προφορική αφήγηση μπορεί να συνεισφέρει στις σύνθετες συνδέσεις μεταξύ χώρου, εμπειρίας και μνήμης. Το βασικό της επιχειρήμα είναι ότι η ανθρώπινη μνήμη δεν είναι κάτι αυθύπαρκτο, αλλά αναζητά «τόπους» να εγγραφεί γιατί μόνο έτσι μπορεί να υπάρξει. Αυτοί οι τόποι είναι υλικότητες όπως οι δημόσιοι και ιδιωτικοί χώροι της ζωής του ανθρώπου, ακόμα και το ίδιο το ανθρώπινο σώμα. Πρόκειται για υλικότητες, επενδυμένες με ιστορικές νοηματοδοτήσεις, ώστε, σε έναν μεταγενέστερο χρόνο, να αποτελέσουν το σημείο αναφοράς για να ανακληθεί το γεγονός. Χρησιμοποιώντας παραδείγματα που επικεντρώνονται στον δημόσιο χώρο και τη μνήμη της δεκαετίας του 1940 στην πόλη των Χανίων, η Αναγνωστάκη θέτει προβληματισμούς που αφορούν τις διαφοροποιημένες στρατηγικές διαχείρισης της μνήμης από τους αφηγητές γεγονότων τα οποία διαδραματίστηκαν σε συγκεκριμένους τόπους. Έτσι αναδεικνύει τις σχέσεις μεταξύ ιστορίας και προσωπικών βιωμάτων τα οποία, ως αφηγηματικές πρακτικές πλέον, αναζητούν χώρους να επενδυθούν ώστε να συνεχίσουν να υφίστανται και να συγκροτούν σύγχρονες ταυτότητες.

Στο κείμενό τους «Εκπαιδευτική πολιτική για τα συσσίτια των μαθητών μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο: Μνήμες κατοίκων της Ικαρίας», οι Ευαγγελία Καλεράντε και Αγγελική Κονταξοπούλου αξιοποιούν προφορικές μαρτυρίες και νομοθετικά κείμενα για να αναδείξουν όψεις των εκπαιδευτικών πολιτικών στην Ικαρία στη μετεμφυλιακή περίοδο. Όπως υποστηρίζουν οι συγγραφείς, στην περίοδο αυτή εξόριστοι με υψηλό μορφωτικό κεφάλαιο συνέβαλαν στη βελτίωση της ζωής των κατοίκων με την εμπλοκή τους σε συλλογικές εργασίες, ενώ τα συσσίτια που προβάλλονταν ως προνοιακή πολιτική της κυβέρνησης σε περιοχές όπου υπήρχαν εξόριστοι αναδείχθηκαν σε έναν τρόπο να δημιουργηθούν στενοί δεσμοί μεταξύ των Ικαριωτών και των εξόριστων και συνέβαλαν στην πολιτική κοινωνικοποίηση των ντόπιων. Το γεγονός της απότομης εκλογικής ανόδου του κομμουνιστικού κόμματος στις εκλογικές αναμετρήσεις της μετεμφυλιακής περιόδου σχετίζεται και με το επιτυχημένο άτυπο προνοιακό πρόγραμμα που υλοποιούσαν οι εξόριστοι. Η εργασία τους αναδεικνύει στρατηγικές κοινωνικής πανουργίας των υποκειμένων για μια «από τα κάτω» διαχείριση «έξωθεν» και επίσημα θεσμοθετημένων λογικών και προθέσεων, με αποτέλεσμα τα υποκείμενα των στρατηγικών αυτών να έχουν

κατορθώσει να τους προσδώσουν μια νέα έως ανατρεπτική σημασιοδότηση.

Το βιβλίο αυτό είναι καρπός ομαδικής προσπάθειας και οι οφειλές που συσσωρεύτηκαν κατά την εκπόνησή του είναι πολλές. Η διπλή, έντυπη και ηλεκτρονική, έκδοση του τόμου έγινε από τη Βιβλιοθήκη του Πανεπιστημίου Κρήτης. Οφείλουμε να ευχαριστούμε θερμά το διευθυντή της Μανόλη Κουκουράκη για τη γόνιμη συνεργασία που είχαμε και για την προθυμία του να συμβάλει στην ολοκλήρωση του εγχειρήματος. Η ηλεκτρονική έκδοσή του βιβλίου στην ιστοσελίδα του Εργαστηρίου είναι ανοικτή σε κάθε χρήστη του διαδικτύου, ακολουθώντας στην πράξη την ιδέα της ανοικτής πρόσβασης στην γνώση. Μέσα από τη συλλογική προσπάθεια μειώσαμε δραστικά το κόστος της έκδοσης. Ευχαριστούμε ιδιαίτερα τον Ειδικό Λογαριασμό Κονδυλίων Έρευνας του Πανεπιστημίου Κρήτης που με την οικονομική στήριξη συνέβαλε στην ολοκλήρωση του έργου αποδεικνύοντας, για ακόμη μία φορά, τον αναπτυξιακό και παιδαγωγικό του ρόλο.

Ιδιαίτερες ευχαριστίες οφείλουμε στους συγγραφείς των κειμένων και τους συντονιστές των ομάδων για τη γόνιμη συνεισφορά τους στην επιμέλεια των επιμέρους ενοτήτων. Όλοι τους αποφάσισαν τη διάθεση του πνευματικού τους έργου φιλοκερδώς και αποδέχτηκαν την ελεύθερη πρόσβαση κάθε πολίτη στο προϊόν της εργασίας τους μέσω του διαδικτύου. Τα κείμενα αξιολόγησε και επιμελήθηκε η ομάδα των κριτών και ο επιμελητής του τόμου και η Ρόζα Κοβάνη είχε τη φιλολογική φροντίδα. Την ευχαριστούμε θερμά. Η φροντίδα της συνολικής εικαστικής επιμέλειας του εξωφύλλου έγινε από την Άννα Αρκουλάκη. Τους οφείλουμε την ευγνωμοσύνη μας.

Βιβλιογραφία

- Παπαϊωάννου Σ., P. Alheit και H.S. Olesen (επιμ.), 1998, *Κοινωνικός μετασχηματισμός, εκπαίδευση και τοπική κοινωνία*, Ρέθυμνο, Πανεπιστήμιο Κρήτης.
- Παπαϊωάννου Σ. (επιμ.), 2007, *Ζητήματα θεωρίας και μεθόδου των κοινωνικών επιστημών*, Αθήνα, Κριτική.
- Harvey D., 2011, "The future of the commons", *Radical History Review* 109: 101-107.
- Hess C. και E. Ostrom, 2007, "An overview of the knowledge commons», στο: C. Hess και E. Ostrom (επιμ.), *Understanding Knowledge as a Commons: From Theory to Practice*, Λονδίνο: MIT Press, 3-26.
- Papaioannou S., F. Lauridsen, P. Alheit και H.S. Olesen (επιμ.), 1995, *Education, culture and modernization*, Ρόσκιλντ, University of Roskilde.
- Papaioannou S., F. Lauridsen, P. Alheit και H.S. Olesen (επιμ.), 1996, *Community, education and social change*, Ρόσκιλντ, University of Roskilde.
- Papaioannou S. , F. Lauridsen, P. Alheit και H.S. Olesen (επιμ.), 1998, *Education, modernization and peripheral community*, Ρόσκιλντ, University of Roskilde.

Suber P., 2007, "Creating an intellectual commons through open access", στο: C. Hess και E. Ostrom (επιμ.), *Understanding Knowledge as a Commons: From Theory to Practice*, Λονδίνο: MIT Press, 171-208.

Triggle D., 2005, "Patenting the sun: enclosing the scientific commons and transforming the university ethical concerns", *Drug Development Research* 63: 139-149.

I. ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΘΕΩΡΙΑ

επιμέλεια: Άγγελος Μουζακίτης και Βασίλης Ρωμανός

Βασίλης Ρωμανός

Η κριτική της νεωτερικής τεχνολογίας στη φαινομενολογική σκέψη

Εισαγωγή

Αισιόδοξες εκτιμήσεις, που κυριαρχούνται από την ιδεολογία της τεχνοεπιστημονικής προόδου, συλλαμβάνουν την τεχνολογική ανάπτυξη που συντελείται κυρίως στον νεωτερικό κόσμο ως ευεργέτη της ανθρώπινης κατάστασης. Καθώς συνιστά την πλέον κορυφαία μορφή της ενεργητικής χειραφέτησης του ανθρώπου από την εξώτερη φύση, η τεχνολογία σκιαγραφείται ως η λύση όλων των προβλημάτων, ως το μέσο ελέγχου του μέλλοντος ή ακόμα και ως η βασική συνθήκη δυνατότητας της πολιτικής ελευθερίας όπως πολλές φορές εμφανίζεται σε διάφορες εκδοχές του μαρξισμού. Στην εισήγηση αυτή, θα παρουσιάσω τη θέση του κύριου εκπροσώπου της φαινομενολογικής παράδοσης Μάρτιν Χάιντεγκερ, η οποία στέκεται στον αντίποδα αυτών των αισιόδοξων εκτιμήσεων: Κατά την άποψή του, η ενύπαρκτη στην τεχνολογική *πλαισίωση* (*enframing/Gestell*) περίκλιση ή περιτοίχιση του κόσμου σε μια εργαλειοποιημένη τάξη *εξοπλιστικών* (*equipmental*) σχέσεων κρύβει μια επιθυμία ασφάλειας, υπολογισμού (*calculation*) ή «διευθέτησης» (*arrangement*) της πραγματικότητας που καταστρέφει τον νεωτερικό βίοκοσμο μετατρέποντάς τον σ' ένα κλειστό, ισοπεδωτικό και απρόσωπο περιβάλλον ανθρώπινων ή μη «πόρων» (*OM*: 93).¹ Η τεχνολογική πλαισίωση καταλύει τη διάρκεια του κόσμου, συνεπώς την κοσμικότητά του (*worldliness*), την ίδια στιγμή που οδηγεί το νεωτερικό υποκείμενο σε μια απώλεια της δυνατότητάς του να τον διανοίξει στους όρους του κι από «αφέντη και κυρίαρχο» του κόσμου το μετατρέπει σε μια ρηχή τεχνητή κατασκευή με κανονικοποιημένη συμπεριφορά.

Θα πρέπει να ξεκαθαριστεί εξ αρχής, ωστόσο, ότι ο Χάιντεγκερ δεν αντιτάσσει στην κυριαρχία της τεχνολογίας τη «ρομαντική» επιστροφή σε μια προ-τεχνολογική κατάσταση, ούτε ανακοινώνει μια ακόμη οικολογική ανησυχία σχετική με την καταστροφή της φύσης (*Dreyfus* 1993: 303). Ελπίζει, αντίθετα, ν' αποκαλύψει την «ουσία» της ώστε το νεωτερικό υποκείμενο ν' αποφύγει το απατηλό δίλημμα μεταξύ μιας αστόχαστης αποδοχής της ή μιας καθολικής της απόρριψης. Αυτό ακριβώς το αίτημα εκφράζει με την πρόταση μιας *ποιητικής οίκησης* του κόσμου, την προοπτική,

¹ Αναφέρω τα έργα του Χάιντεγκερ με τις εξής συντομεύσεις: *The Age of the World Picture (AWP)*, *The Word of Nietzsche (WN)*, *Science and Reflection (SR)*, *The Turning (TTu)* [Heidegger (1977)], *The Thing (TT)*, *Building, Dwelling, Thinking (BDT)*, *What are Poets for? (WPF)* [Heidegger (1975)], *Overcoming Metaphysics (OM)* [Heidegger (1973)], *Kant and the Problem of Metaphysics (KPM)*: *What is a Thing? (WT)*, *Nietzsche I (NI)*, *Introduction to Metaphysics (IM)*, *Basic Problems of Phenomenology (BPP)*, *What is Called Thinking? (WCT)*, *The Question Concerning Technology and other Essays (QCT)*, *Η προέλευση του έργου τέχνης (ΠΕΤ)*.

δηλαδή, μιας *αισθητικοποιημένης* (poeticized) παρουσίας της ανθρωπότητας στη σύγχρονη βιομηχανική κοινωνία. Αποτελεί, ωστόσο, ερώτημα, όπως θα ισχυριστώ, αν ο *ολικά* τεχνοποιημένος νεωτερικός κόσμος που περιγράφει, θα μπορούσε να επιτρέψει μια έννοια *κριτικής* η οποία θα κατόρθωνε να εντοπίσει στο *παρόν* εκείνες τις αντιφάσεις που θα μπορούσαν να προσφέρουν καθοριστικές δυνατότητες για την ανθρώπινη ελευθερία. Επιπρόσθετα, αν ο στοχασμός του Χάιντεγκερ πάνω σ' αυτήν τη δυνατότητα της ελευθερίας εντός της «τεχνολογικής πλαισίωσης» διενεργείται από την αποκλειστική σκοπιά μιας *αισθητικής* συνήχησης του ανθρώπου με τα πράγματα και όχι διαμέσου του *πολιτικού* πράττειν, δεν είναι καθόλου σαφές πώς θα μπορούσε να προσφέρει μια προοπτική υπέρβασης της διάχυτης εργαλειακότητας που τείνει να αποικίσει τον σύγχρονο κόσμο συνολικά.

Η τεχνολογική πλαισίωση

Ο Χάιντεγκερ εξετάζει την «ουσία της τεχνολογίας» διερευνώντας καταρχάς αυτό που αποκαλεί «ορθό» ορισμό της, δηλαδή, τη *χρηστική* της ποιότητα: η τεχνολογία –είτε η πρωτόγονη και «χειροτεχνική» είτε η πιο προηγμένη (QCT: 5)– είναι ένα μέσο ως προς ένα στόχο, ένα «σύμπλεγμα τεχνουργημάτων» –επινοήσεων, συνέργων, εργαλείων, μηχανών– αλλά και ανθρώπινων διεργασιών, προς την επίτευξη ανθρώπινων στόχων (QCT: 4). Ο ορισμός αυτός της τεχνολογίας, ωστόσο, δεν μπορεί, κατά την εκτίμησή του, να ενσωματώσει την ιδιόζουσα υπόσταση της *νεωτερικής* ειδικά τεχνολογίας, η οποία από τη βιομηχανική επανάσταση και μετά συνδέθηκε με την αυτονόμηση του εργαλείου έναντι του χρήστη, καθιστώντας προβληματική ως εκ τούτου τη θέση της ως αξιακά ουδέτερου *χρησιμοποιούμενου instrumentum*.² Έτσι, μ' έναν τρόπο ανάλογο με τον Μαρξ, ο οποίος εξέτασε την υποκατάσταση των κοινωνικών σχέσεων από αντικείμενα υπό το πρίσμα της «πραγματοποίησης», ή τον Βέμπερ που διάβασε τη μετάλλαξη των μέσων σε σκοπούς από τη σκοπιά του κοινωνικού εκσυγχρονισμού, ο Χάιντεγκερ ψάχνει την «αλήθεια» της τεχνολογίας στον επιθετικό κι απειλητικό τρόπο με τον οποίον «εμφανίζει» τα πράγματα.

Ο Χάιντεγκερ σκέπτεται την τεχνολογία ως ένα είδος φανέρωσης (unconcealment), στο βαθμό που «φέρνει στο φως» (reveals) ένα πράγμα από την αφάνεια (concealment), δηλαδή το προσ-κομίζει (brings-forth) και του επιτρέπει να «αναφανεί»· αλλά επειδή θεωρεί ότι αυτή η «εκκαλυπτική» της δύναμη αποτελεί το θεμέλιο της χρηστικής της διάστασης, εντοπίζει την «ουσία» της στην *αιπιώδη* της *συνάφεια* με το αντικείμενο (QCT: 10-14).³ Η φανερωτική δύναμη της *νεωτερικής* τεχνολογίας,

2 Η έννοια της τεχνολογίας που διαυγάει ο Χάιντεγκερ και την οποία καλεί η *ουσία* της τεχνολογίας, είναι η *σύγχρονη*, «μαθηματικά συγκροτημένη» τεχνολογία. Αυτή, είναι «*ουσιωδώς* διαφορετική» και από την ανθρωπολογική έννοια της χρήσης εργαλείων που είναι τόσο παλιά και καθολική όσο και το ανθρώπινο γένος και από την εργαλειακή έννοια του ουδέτερου μέσου υπό τον έλεγχο του ανθρώπου (IM: §148: 207). Πρβλ. QCT: 4 Kolb 1986: 144 κ.ε. Στη βάση αυτή, ο Hubert Dreyfus διακρίνει τρεις τεχνολογικές «εποχές» στο έργο του: της *technē* (τεχνουργίας/craftsmanship), της εκβιομηχάνισης (της πρακτικής εργαλειακής σκέψης) και του κυβερνητικού ελέγχου (της σύμφυσης έμβιων όντων και μηχανών). Βλ. Dreyfus 1992: 173-5.

3 Ο Χάιντεγκερ εξηγεί την αιτιότητα διά της τετραμερούς αριστοτελικής της λειτουργίας – υλική, τυπική, τελική και ικανή αιτία (QCT: 6). Πρβλ. Bernstein 1991: 93-7 Borgmann 2007: 428-9.

ωστόσο, διαφέρει, κατά τη γνώμη του, από την αντίστοιχη της προνεωτερικής στο βαθμό που αποθηκεύει, *τοποθετεί* (positions) και *ταξινομεί* (orders) αυτό που παράγει από την «κύρια αποθήκη» της φύσης ώστε να είναι ανά πάσα στιγμή διαθέσιμο προς χρήση κι ανάλυση (QCT: 14). «Ξεκλειδώνοντας», ωστόσο, την ενέργεια της φύσης, μετασχηματίζοντας αυτό που εξήγαγε, αποθηκεύοντας αυτό που μετασχημάτισε, διανέμοντας αυτό που αποθήκευσε και μεταποιώντας αυτό που διένειμε, η σύγχρονη τεχνολογία συγκροτεί έναν ατέρμονο κύκλο πολυσιχιδών, αυτορρυθμιζόμενων αλλά και διασυνδεδεμένων τμημάτων, εντός του οποίου η φύση εξαντικειμενικεύεται κατά τέτοιο τρόπο ώστε να είναι πάντα διαθέσιμη για περαιτέρω αξιοποίηση (QCT: 16).⁴ Σε σύγκριση με τη, σε μικρότερο ή μεγαλύτερο βαθμό εναρμονισμένη με τη φύση, προνεωτερική τεχνολογία, η νεωτερική ενσαρκώνει έναν πολύ διακριτό τρόπο φανέρωσης του κόσμου ο οποίος έχει τη μορφή μιας *εισβολής* (QCT: 14-5· NI: 81-2). Φανερώνει, για παράδειγμα (του ιδίου), τον αέρα ως κοίτη αζώτου, μια έκταση γης ως κοίτασμα εξόρυξης μεταλλεύματος, το οποίο και μεταποιεί σε ουράνιο με τη σειρά του για να παράγει πυρηνική ενέργεια, μετασχηματίζει τη γεωργία σε μηχανοποιημένη βιομηχανία τροφίμων κ.λπ. (QCT: 14, 18-9, 21).

Σύμφωνα με τον Χάιντεγκερ, η εργαλειοποίηση της φύσης μέσω της παράλληλης αυτοματοποίησης των ανθρώπινων δραστηριοτήτων έχει μια καθοριστική συνέπεια τόσο για τα πράγματα του κόσμου –τα οποία συνθλίβονται από μια υπολογιστική και εφαρμοστική λογική– όσο και για το θεωρούμενο ως προθετικό νεωτερικό υποκείμενο – το οποίο υπάγεται στις διάφορες τροπικότητες της «ρύθμισης και ασφάλισης» (Dreyfus 1992: 175, 178-9). Στο βαθμό, καταρχήν, που ο τεχνολογικός κόσμος συγκροτεί έναν ατέρμονο κύκλο μετασχηματισμού της φύσης και συνεπώς μια ολική συστηματική τάξη, διευθετεί οτιδήποτε εισάγεται εντός του ως κάτι που ανά πάσα στιγμή βρίσκεται σε «ετοιμότητα» (stand by) για περαιτέρω διευθέτηση. Ο Χάιντεγκερ αναφέρει ότι το πράγμα στην τεχνολογική πραγματικότητα φανερώνεται ως «διαθέσιμο απόθεμα» (standing reserve), δηλαδή, ως «πόρος»: μια πρώτη ύλη που αποσπάται από τη φυσική της συνθήκη και αναδιοργανώνεται κατά τέτοιο τρόπο ώστε να είναι πλήρως διαθέσιμη, εναλλάξιμη και έτοιμη προς χρησιμοποίηση στα ανθρώπινα προγράμματα διά μιας απεριόριστης ποικιλίας τρόπων. Τονίζει όμως, ότι στο βαθμό που το πράγμα εισάγεται στο πλαίσιο μιας διαδικασίας στην οποία παρευρίσκεται ως «ευέλικτη πρώτη ύλη» (*Bestand*), «δεν στέκεται πλέον έναντι [του υποκειμένου] ως αντικείμενο» διότι χάνει τη *χρηστική* αυτή ποιότητα που το προσδιορίζει ως τέτοιο (QCT: 17).⁵

Η θέση αυτή του Χάιντεγκερ περιγράφει μια θεμελιακή αλλαγή που συντελείται στον ίδιο τον αρχέγονο («προ-οντολογικό» ή «προ-θεωρητικό») τρόπο με τον οποίον τα υποκείμενα σχετίζονται με τα πράγματα (όργανα, σύνεργα, εργαλεία) του κόσμου. Αυτός χαρακτηρίζεται από μια «καθημερινή νοτιότητα» (*intelligibility*) που τα συλλαμβάνει σε σχέση με τη λειτουργία τους –ως *σκεύη χρήσης* (use) ή *χρησιμοποίησης* (employ-

4 Για την κυκλικότητα της *Gestell*, βλ. OM: 93-4, 99, 107, 109-10. Πρβλ. Haar 2000: 158-9· Villa 1996: 185.

5 Πρβλ. Dreyfus 1993: 305-6· Dreyfus και Wrathall 2007: 13· Zimmerman 2000: 124.

ment)– και σε σχέση με τη θέση τους στην ολότητα ενός δικτύου σχέσεων «με σκοπό να...», διά των οποίων το υποκείμενο ενεργεί και σχετίζεται με τους άλλους. Το σφυρί, για παράδειγμα, είναι αυτό που είναι όχι επειδή, ως πράγμα, έχει κάποιες ιδιότητες, αλλά διότι εκπληρώνει κάποια λειτουργία (σφυρηλάτηση) η οποία, με τη σειρά της προσανατολίζεται από τις πρακτικές ανησυχίες και δραστηριότητες της ενθαδικής ύπαρξης –κάτι που, βεβαίως, απαιτεί *μέριμνα* για την ουσιαστική φύση των πραγμάτων, μια απόκριση, δηλαδή, στις απαιτήσεις τους, αφού διαφορετικά δεν θα μπορούσαν να είναι κατάλληλα για τη χρήση. Έτσι, το σφυρί πρέπει να «εφαρμόζει» στο χέρι για να μη σπάσει στο αμόνι και να κάνει δυνατή την πρακτική της σφυρηλάτησης (BPP §11: 108-9· WCT: 191· πρβλ. Dreyfus 1992: 174). Το ιδιάζον, ωστόσο, στη συνθήκη της τεχνολογικής πλαισίωσης είναι ότι εκφυλίζει τη *χρησιμότητα* στις εκμαυλισμένες της μορφές –αξιοποίηση (utility), μεταχείριση (using up), εκμετάλλευση (exploitation), χειραγώγηση (manipulation)– διότι φανερώνει τον εξοπλισμό αποκλειστικά και μόνο ως ένα φθαρτό αντικείμενο *κατανάλωσης* ως κάτι, δηλαδή, χωρίς διάρκεια, που υποκαθίσταται όσο πιο γρήγορα αξιοποιείται ή χειραγωγείται. Όταν όμως, αναφέρει ο Χάιντεγκερ, η «ουσία» του εξοπλισμού, η «αξιοπιστία» (reliability) και η «διάρκεια», μειώνεται στην *υποκαταστασιμότητα*, τότε το πράγμα ανάγεται σε μία μόνο «πτυχή» του και χάνει την «αντικειμενικότητά» του.

Ο Χάιντεγκερ βλέπει τον νεωτερικό κόσμο να μειώνεται σταδιακά σ' ένα τέτοιο ενιαίο σύστημα πόρων προς μεταποίηση, αποθήκευση και κατανάλωση. Είναι ένας κόσμος στον οποίο τα πράγματα απεκδύονται των πολύπλοκων και πολλαπλών συνδέσεών τους με τον κόσμο⁶ και εμφανίζονται μέσα σε μια μονοδιάστατη *ομοιότητα* που απαλείφει κάθε έννοια διαφοράς και πολυσηχιδείας. Εκεί που στον χριστιανικό κόσμο εμφανίζονταν ως δημιουργίες του Θεού και σε σχέση με την εγγύτητα/απόσταση από τη φύση Του και στην πρώιμη Νεωτερικότητα ως αντικείμενα με σταθερές ιδιότητες που φανερώνονταν σε όρους των ανησυχιών και δυνατοτήτων ενός υποκειμένου που μεριμνά για την ύπαρξή του, στην τεχνολογική εποχή παρουσιάζονται υπό το πρίσμα μιας *ιδίω δικαίωματι* βέλτιστης ταξινότησης (ordering) προς την κατεύθυνση της πλέον ευέλικτης και αποτελεσματικής διεκπεραίωσης (expediting)· με άλλα λόγια, της μέγιστης δυνατής απόδοσης διά της ελάχιστης δαπάνης (QCT: 15). Ο Χάιντεγκερ, τέλος, προσθέτει, ότι όταν τα πράγματα φανερώνονται υπό το πρίσμα της *καθαρής αποδοκότητας* και συνεπώς χωρίς κάποιο εγγενές νόημα ή σκοπό, τότε συγκαλύπτεται και η *ποίησις*, η εκκαλυπτική εκείνη ενέργεια που «επιτρέπει στις παρουσίες να φανερωθούν». Αυτό δεν σημαίνει ότι η εκκάλυψη σταματά να συμβαίνει, αλλά ότι «σκιάζεται» καθώς «τα πάντα παρουσιάζονται με τη φανερότητα

6 Αν το πράγμα είναι τέτοιο διά της ενσωμάτωσής του με έναν κόσμο (TT: 182), η φανέρωσή του ως πόρου που χρησιμοποιείται και στη συνέχεια απορρίπτεται απειλεί τη δυνατότητα αυτής της συνένωσης. Ένα φλιτζάνι μιας χρήσης από φελιζόλ, π.χ., καταστρέφει την εν λόγω σύνδεση, εκεί που το λεπτό, χειροποίητο φλιτζάνι τσαγιού που χρησιμοποιούν οι Ιάπωνες, το οποίο σώζεται από γενιά σε γενιά για την ομορφιά και το κοινωνικό του νόημα, είναι βυθισμένο σε μια ολόκληρη μορφή ζωής (η οποία κουβαλά μια αύρα αρχαίου νοσταλγικού μυστήριου), σ' ένα δίκτυο πρακτικών (όπως φαίνεται στην τελετή του τσαγιού) και σε αντιλήψεις περί των ανθρώπινων αρετών (αδράνεια, ασυγκινυσία, διακατοχή από ένα αίσθημα πληρότητας, ικανοποίησης, ευγένειας, κοινωνικότητας κ.λπ.). Πρβλ. Dreyfus (1992: 176-7, 182-3)· Dreyfus (1993: 295)· Dreyfus και Wrathall (2007: 13)· Malpas (2000: 226-7).

[unconcealedness] του διαρκούς-αποθέματος» (QCT: 27).⁷ Όταν ένα αεροπλάνο, για παράδειγμα (του ιδίου), εμφανίζεται ως τμήμα της παρακαταθήκης της μεταφορικής βιομηχανίας, παύει να είναι ένα απλό εργαλείο χρήσης (ένα αντικείμενο) διότι προβάλλεται ως ένα ευέλικτο κι αποτελεσματικό γρανάζι του συστήματος μεταφοράς, συνεπώς ως κάτι που «βρίσκεται σ' ετοιμότητα» για την παροχή μιας διατεταγμένης υπηρεσίας.

Από μια δεύτερη άποψη, όμως, ο Χάιντεγκερ πιστεύει ότι και τα άτομα που εισάγονται σε ένα δεδομένο σύστημα πρακτικών του τεχνολογικού κύκλου φανερώνονται ως «ευέλικτοι πόροι» ότι, δηλαδή, ακολουθώντας το προηγούμενο παράδειγμα, δεν είναι τα άτομα που χρησιμοποιούν το σύστημα μεταφορών, αλλά ότι μάλλον χρησιμοποιούνται από αυτό για την αναπαραγωγή της πρακτικής της διακίνησης. Η δεύτερη, συνεπώς, συνέπεια της «συγκάλυψης της εκκάλυψης», κατά την εκτίμησή του, αφορά την παράλληλη με το αντικείμενο μετατροπή του υποκειμένου σε «διαθέσιμο απόθεμα» όχι με την έννοια ότι ο παραγωγός παύει να είναι ο φορέας που *φέρει εις πέρας* τη διαδικασία που διοικητεί, διαμορφώνει, διαπλάθει και συντελεί στη σύνταξη του κύκλου της τεχνολογίας, αλλά με την έννοια ότι δεν τον *ελέγχει* στο βαθμό που ο κύκλος σχηματίζει ένα δίκτυο απρόσωπων πρακτικών με αδιαφανείς για το υποκείμενο υπόρρητες προϋποθέσεις στις οποίες απλώς συντονίζεται (QCT: 19, 24).⁸ Ο Χάιντεγκερ συνδέει άρρηκτα αυτό το φαινόμενο της απο-υποκειμενοποίησης του νεωτερικού ανθρώπου με την «αναυθεντική» απώλεια της «εκκαλυπτικής» του δύναμης (QCT: 28). Είναι ένα φαινόμενο το οποίο θεωρεί βαθύτερο και πιο ανησυχητικό από αντίστοιχες καταγγελίες περί αντιστροφής αντικειμένων και υποκειμένων που συνοδεύουν τη μαρξική προβληματική της «πραγμοποίησης», καθώς στην «τεχνολογική πλαισίωση», εκτός μιας διακινούμενης σειράς «ελαστικών εισροών», δεν υπάρχουν ούτε αντικείμενα ούτε υποκείμενα για ν' αντιστραφούν (Bernstein 1991: 100-1).

Στο πρώτο έργο του, ο Χάιντεγκερ έχει ήδη ορίσει το ανθρώπινο υποκείμενο ως μια ανοικτή δομή δυνατοτήτων (being-possible), η οποία πάντοτε βρίσκεται πρόσω (ahead) του εαυτού της (BT: §31: 148· §37: 175). Το υποκείμενο δεν είναι μια φραγμένη (closed off) οντότητα η οποία κατά κάποιον τρόπο καλείται να καθιδρύσει συνδέσμους με μια «εξωτερικότητα», αλλά μια ανοικτή και καταυγάζουσα τον εαυτό της δομή (BT: §43: 200) που «φωτίζει» ή «διανοίγει» (clears) ένα χώρο νοητότητας, ένα «ξέφωτο» (clearing), εν μέσω του οποίου υπάρχει (BT: §28: 132-3). Ως ξέφωτο, εκκαλύπτει αυτόν το χώρο προσκομίζοντας εντός του νέες οντότητες (πράγματα, λόγους, λεξιλόγια, πρακτικές, πεποιθήσεις, πολιτισμικές δημιουργίες από τέχνη μέχρι πολιτικά συστήματα) που νοηματοδοτούν το (βιο)κόσμο και την ύπαρξή του (BT: §44: 221). Ο Χάιντεγκερ θεωρεί ότι αυτός ο ανοικτός τρόπος με τον οποίον το υποκείμενο βρίσκεται αντιμέτωπο με τα πράγματα, σχηματίζει τη βάση της οντολογικής του ελευθερίας. Κάθε εκκάλυψη, ωστόσο, αναδύεται πάντοτε εντός ενός δεδομένου

7 Πρβλ. Malpas (2000: 205-7)· Villa (1996: 186)· Dreyfus (1993: 306).

8 Πρβλ. Zimmerman (2000: 127).

χώρου *ήδη* φανερωμένων πραγμάτων (πρακτικών, προταγμάτων κ.λπ.), τα οποία εκτός από το να προμηθεύουν το υλικό για την εκκαλυπτική δραστηριότητα, ορίζουν στο υποκείμενο μια ορισμένη *θέση* εντός του κόσμου και συνεπώς ένα συγκεκριμένο μόνο σύνολο δυνατοτήτων. Επειδή το υποκείμενο είναι για τον Χάιντεγκερ «προβολή», αλλά μια πάντα «*ερριμμένη εν τω κόσμω προβολή*» (thrown projection), η οντολογική του ελευθερία βρίσκεται πάντα κάπου ανάμεσα στην αποδεσμευμένη αυθαιρεσία και την καθοριστικότητα (BT: §31: 145· §44: 223).

Επιπρόσθετα, ενώ η ενθαδική υποκειμενικότητα φέρει *a priori* την ελευθερία της φανέρωσης (ως αναπόφευκτη «υπαρκτική» συνθήκη της ανθρώπινης κατάστασης), υπάρχει πάντα ο ύψιστος κίνδυνος να πραγματοποιήσει ένα δεδομένο σύνολο πρακτικών και να τη «*λψμονήσει*». Με τη συμμετοχή της στη δημόσια κοινότητα των άλλων (publicness of the-they) και την εμπλοκή της σε κάποιο διατεταγμένο καθήκον ή εντεταλμένο έργο μπορεί να προσλαμβάνει την ασφάλεια της καθημερινότητας και να αποσυνδέεται από την τυχαιότητα της εκκάλυψης, μόνο όμως με το κόστος της (αναυθεντικής) προσχώρησης στον μαζικό άνθρωπο (Das Man/the One). Τότε, η υπαρκτική ελευθερία μπορεί να μη σβήνει εντελώς, αλλά εξασθενίζει σοβαρά (BT§189: 233-4).

Στη βάση των παραπάνω οντολογικών παραδοχών, ο Χάιντεγκερ διαπιστώνει ότι η τεχνολογική πλαισίωση, πιο πολύ από κάθε άλλο τρόπο φανέρωσης του κόσμου που έτσι κι αλλιώς «*αποκλείει*», επωθεί το ανθρώπινο υποκείμενο προς τη *λήθη* των ανοικτών του δυνατοτήτων. Η πλαισίωση εξασφαλίζει ότι δεν θα «*συναντήσει* πουθενά τον εαυτό του» (QCT: 27) διότι το «*εκδιώκει*» σ' έναν ταξιθετημένο κόσμο εντός του οποίου επέχει θέση «*λειτουργού*» ή «*εντελλόμενου*» (orderer), δηλαδή, μιας καθαρής εργατικής δύναμης (animal laborans) εκριζωμένης από τον κόσμο της. Στο τέλος, καταλήγει ο Χάιντεγκερ, με τη μετατροπή του κόσμου ως τόπου ασφάλειας και διαμονής σ' έναν *τεχνομηδενιστικό*ρίζοντα, το νεωτερικό υποκείμενο ωθείται «*στο χείλος μιας κρημνώδους πτώσης*» (QCT: 27· πρβλ. Villa 1996: 187· Borgmann 2007: 424).¹⁰

Όταν, ωστόσο, η υστερονεωτερική κατάσταση φθάνει στο σημείο να δημιουργεί έναν κόσμο στον οποίο και το υποκείμενο και το αντικείμενο αναρροφώνται ως «*πόροι*», έναν κόσμο που, επομένως, καταστρέφει ακόμα και την ίδια την εργαλειακότητα,¹¹

9 Η *ανέστια ξένοση* (homelessness) αντιπαραβάλλεται στο ύστερο έργο του με την *οικείωση* (homeness), η οποία αναδεικνύεται σε οντολογικό στοιχείο της ανθρώπινης «ουσίας» (BDT: 146-7, 161). Πρβλ. Young 2000: 189-190, 193.

10 Με το μηδενισμό ο Χάιντεγκερ κατανοεί κάτι περισσότερο από την απώλεια του νοήματος που αναδύεται όταν τίποτε πλέον δεν συνιστά τέλος καθαυτό («*αξία*») ώστε να απαιτεί *δέσμευση* από το υποκείμενο και όπου συνεπώς οι όποιες κατευθυντήριες αρχές εδράζονται στην *ατομική εμπειρία* (NI: 57 κ.ε., 66 κ.ε.). Η «ουσία» του βρίσκεται στην καταστολή μεταφυσικών διακρίσεων –π.χ. ενστίκτου και λόγου (θα μπορούσαμε να προσθέσουμε δημόσιου και ιδιωτικού, εργαζόμενων και ανέργων κ.λπ.)– στην *πλάνη* (errancy), δηλαδή στη *λήθη* του Είναι, και στην *ομοιομορφία* που παράγει η ισοπέδωση του γούστου και των ιδεών. Βλ. OM: 104, 106, 108· AWP: 142· Haar (2000: 156-9)· Dreyfus (1993: 293).

11 «[H] σχέση υποκειμένου-αντικειμένου φθάνει... για πρώτη φορά, στον καθαρά «*σχεσιακό*» της, δηλαδή διευθετημένο, χαρακτήρα» (SR: 173).

εγείρεται αναπόδραστα το ζήτημα του τρόπου με τον οποίο ο νεωτερικός άνθρωπος θα μπορούσε να σχετιστεί με την υπέρβαση αυτού του πλαισίου – το ερώτημα, συνεπώς, πάνω στη δυνατότητα της ανθρώπινης ελευθερίας.

Η ποιητική οίκηση του κόσμου

Δεδομένης της αποκήρυξης της Νεωτερικότητας, δεν είναι καθόλου εμφανές πώς ο Χάιντεγκερ θα μπορούσε να αναδείξει ένα «ξέφωτο» που θα στήριζε έναν εναλλακτικό δρόμο, ο οποίος επιπλέον θα μπορούσε να είναι κοινωνικά και πολιτικά γόνιμος. Το ζήτημα της θεμελίωσης μιας τέτοιας κριτικής θέσης γίνεται ιδιαιτέρως πιεστικό, για τον επιπρόσθετο λόγο ότι ο Χάιντεγκερ παρουσιάζει την πλαισίωση (QCT: 24-5, 27, 30) ως μια μορφή φανέρωσης του κόσμου που οδηγεί σε αποκλεισμό κάθε άλλη πολιτιστική πρακτική, αξία και κοσμοαντίληψη, συγκαλύπτοντας τον εγγενή της χαρακτήρα ως «απονομής του Είναι». Στις εκδιπλώσεις της, η πλαισίωση δεν συναντά παρά την ίδια.¹² Το ερώτημα της υπέρβασης είναι όμως πιεστικό και για έναν δεύτερο λόγο, καθώς η κριτική του ουμανισμού που διατρέχει ολόκληρο το έργο του Χάιντεγκερ στηρίζεται στην ιδέα ότι όλη η ανθρώπινη νοητότητα προϋποθέτει μια μορφή «αδιάρθρωτης (unarticulated) γνώσης» ή *προ-κατανόησης* (pre-understanding) του κόσμου, η οποία δεν είναι ενσωματωμένη στο λόγο ή στις πεποιθήσεις του υποκειμένου ώστε να μπορεί να καταστεί αντικείμενο κριτικού αναστοχασμού, αλλά στις κοινωνικές του *δεξιότητες*, στον ίδιο, δηλαδή, τον τρόπο με τον οποίο βιώνει και κάνει τα πράγματα.¹³ Όταν, ωστόσο, οι απαραίτητες προϋποθέσεις για να κατανοηθεί ο κόσμος και η ζωή εμφυσώνται ασύνειδα από τις υφιστάμενες πολιτιστικές πρακτικές μέσα από τις οποίες το υποκείμενο κατασκευάζεται και στις οποίες αναπόδραστα συμμετέχει, κάθε αίσθηση ματαίωσης, διάψευσης ή απώλειας –το *δαινόν* (distress)– που ξεπηδά όταν σε ορισμένες περιπτώσεις ο καθημερινός και συνήθης τρόπος αντιμετώπισης των πραγμάτων παρουσιάζεται ανεπαρκής, είναι ήδη «τεχνολογική». Όπως και ο ίδιος ο Χάιντεγκερ αναγνωρίζει, «όλες οι προσπάθειες θεώρησης της τρέχουσας πραγματικότητας... σε όρους παρακμής και απώλειας, σε όρους μοίρας, καταστροφής και ολέθρου, είναι απλώς τεχνολογική συμπεριφορά» (TTi: 48, βλ. και 39). Η τεχνολογική πλαισίωση, έτσι, εμφανίζεται ως το υπόβαθρο κάθε «απόφασης» για την ανατροπή της, είναι το έδαφος στη βάση του οποίου «επιλέγεται» ένας ενδεχόμενα εναλλακτικός δρόμος.

Στο σύμπαν του Χάιντεγκερ, βεβαίως, η αναυθεντική πτώση στην καθημερινότητα αυτού του πλαισίου δεν εξαντλεί *a priori* τα όρια των δυνατοτήτων του υποκειμένου, καθώς αυτό, ως «υπέρβαση», έχει πάντα τη δυνατότητα να την αναγνωρίσει ως μια κατάσταση που είναι απλώς *τρέχουσα* κι όχι υπαγορευμένη από την πραγματικότητα ως τέτοια. Έτσι διατηρεί πάντα ζωντανή τη δυνατότητα ανατροπής της, ακόμη και

12 Για την πλαισίωση ως «μοίρα», βλ. το σχολιασμό των Bernstein (1991: 106-13) και Borgmann (2007: 429-31).

13 Ως μια πρακτική γνώση του «πώς» και όχι του «τι» – ως ένα *habitus* θα πει αργότερα ο Πιέρ Μπουρντιέ. Πρβλ. Dreyfus 1993: 295-6· Ρωμανός 2013: 105 κ.ε.

στις εμφανώς πιο ορθολογικοποιημένες συνθήκες (Malpas 2000: 227-8). Αυτή, ωστόσο, η «υπόσχεση οίκησης» του κόσμου με έναν εντελώς διαφορετικό τρόπο, θα απαιτούσε υποχρεωτικά μια ριζικά διαφορετική «γλώσσα» απ' αυτήν που «ομιλείται» στον τεχνολογικό κόσμο.¹⁴

Στο τέλος του πρώιμου έργου του, ο Χάιντεγκερ θέτει την τέχνη (art) ως πιθανό σημείο καμπής, δεδομένου ότι αυτή, ως τρόπος φανέρωσης του κόσμου, είναι συγγενική με την τεχνολογία, την ίδια στιγμή που αποτελεί το «θεμελιακό» της αντίθετο (QCT: 35). Το έργο τέχνης δεν είναι απλώς η αναπαράσταση ή το ανακλώμενο σύμβολο μιας ξέχωρα συγκροτημένης «πραγματικότητας», αλλά συνυπόστατο (co-extensive) με αυτήν: αναδύει ένα «ξέφωτο»¹⁵ που συνενώνει τις κοινωνικές πρακτικές στη βάση μιας κοινής κατανόησης του κόσμου και τις επιδεικνύει στους συμμετέχοντες που στη συνέχεια ενεργούν και συσχετίζονται στους όρους του. Οι Έλληνες, για παράδειγμα (του ιδίου), ζούσαν μέσα από τον αρχαιοελληνικό ναό σ' έναν ηθικό χώρο θεών, ηρώων και σκλάβων, έναν ηθικό χώρο που όχι μόνο έδινε κατεύθυνση και νόημα στη ζωή τους, αλλά επέτρεπε την ύπαρξη σημαντικών διαφορών (νίκη/ατίμωση, ευλογία/όλεθρος) που φανερώνονταν στις πρακτικές τους (PET §§31-2: 68-72). Με τον ίδιο τρόπο, επιδεικνύοντας στους χριστιανούς τις διαστάσεις της σωτηρίας και της καταδίκης και θεσπίζοντας αντίστοιχες διακρίσεις (αμαρτωλός/άγιος, πειρασμός/ανταμοιβή), ο μεσαιωνικός καθεδρικός ναός όριζε την αυτοκατανόηση του μεσαιωνικού κόσμου. Το έργο τέχνης, επομένως, έχει έναν βαθιά φανερωτικό χαρακτήρα: Διαρθρώνει την καθοριστική αλήθεια μιας εποχής.¹⁶

Για τον Χάιντεγκερ, ωστόσο, το έργο τέχνης δεν προβάλλει απλώς την ιδιοτυπία ενός κόσμου· αντιστέκεται, την ίδια στιγμή, στο καθιερωμένο σύστημα πεποιθήσεων, αξιών και πρακτικών που συνδηλώνουν αυτό τον κόσμο, μια αντίσταση που είναι ήδη πρόδηλη στην ίδια την υλικότητά του. Την ίδια στιγμή, όπως αναφέρει, που «απεργάζεται» (επεξεργάζεται, μετατρέπει και εκτελεί) το φυσικό υλικό προς το σκοπό της παραγωγής του, το έργο τέχνης αναδεικνύει το ίδιο το υλικό. Στο παράδειγμα του ναού, αυτή η «απεργασία» δεν αφορά μόνο την πέτρα από την οποία είναι φτιαγμένος και η οποία προβάλλει την έρριση των αρχαίων στον φυσικό κόσμο (ένας ναός φτιαγμένος από ατσάλι δεν θα λειτουργούσε γιατί δεν θα μπορούσε να διανοίξει έναν κοινό κόσμο), αλλά συγχρόνως στην ίδια την ευρύτερη φύση – στη γη (earth) στη γλώσσα του Χάιντεγκερ. Με το που ανεγείρεται σ' έναν επιλεγμένο τόπο, το έργο τέχνης προβάλλει αυτόν καθαυτόν τον τόπο, και τον προβάλλει όχι ως παθητική ύλη αλλά ως αυτό ακριβώς που ανθίσταται στη γενίκευση του παραδείγματος της

14 Μια διαφορετική «γλώσσα» τόσο με την έννοια του εναλλακτικού δρόμου όσο και με την κυριολεκτική, μιας γλωσσολογικής θεωρίας που σκέφτεται τη γλώσσα όχι ως συμβατικό μέσο κατονομασίας (designation) κι επικοινωνίας, αλλά ως φανερωτική του κόσμου. Πρβλ. Lafont 1999: 56 κ.ε.; Ρωμανός 2013; Dreyfus και Wrathall 2007: 13-4.

15 Εδώ ως κάτι αντίστοιχο των πολιτισμικών παραδειγμάτων του Kuhn.

16 «Η τέχνη είναι το εν έργο τίθεσθαι [η ενεργοποίηση και σταθεροποίηση] της αλήθειας» (PET: §28: 65), με την έννοια της «μη κρυπτότητας» (PET: §39: 85). Πρβλ. Kolb 1986: 121-3; Dreyfus 1993: 297-8; Borgmann 2007: 42.

πλαίσιας. Εκεί που η επιστημονική-υπολογιστική εμπειρία εξαντικειμενίζει τη φύση καθώς την αντικρίζει ως ενεργειακή πηγή προς εκμετάλλευση, το έργο τέχνης την καθιστά νοητή ως «γν», ως κάτι αδιάγνωστο που υπάρχει ιδίω δικαίωματι (ΠΕΤ: §35: 78) – ως «αυτοανάδυση» και «αυτοδιάνοιξη» όπως λέει στην ανάλυση του ποιήματος του Hölderlin.¹⁷ Το έργο τέχνης, έτσι, δεν φανερώνει απλώς έναν κόσμο· έχει ταυτόχρονα έναν βαθιά ελευθερωτικό χαρακτήρα καθώς βοηθά το υποκείμενο ν' ανοιχτεί σ' αυτό όπου ένεκεν στέκεται και κινείται, δηλαδή «οικεί» (Biemel 1993: 98-104· Dreyfus 1993: 300). Πανόμοια, ο ήχος της ποίησης (γν), που κάνει μια τραγωδία ν' αναδεικνύει έναν κοινό κόσμο (world), ξεκλειδώνει την εμπειρία αυτού του κόσμου από το κλουβί της καθημερινής αναπαραστατικής γλώσσας και την κάνει να «συνηχεί» με τον «ανεξάντλητο και αβυθομέτρητο πλούτο της κοσμίκευσης του κόσμου» (ΤΤ: 180). Ο πολλακώς λεγόμενος τρόπος της ποίησης φανερώνει τον κόσμο καθαυτόν, εκεί που η καθημερινή γλώσσα τον συγκαλύπτει και τον καθιστά «αδιαφανή» (WPF: 108 κ.ε.: πρβλ. Young 2000: 196).

Είναι αλήθεια, ωστόσο, ότι ο ίδιος ο Χάιντεγκερ, και ήδη από το υστερόγραφο του *Η Προέλευση του Έργου Τέχνης*, φαίνεται να συμφωνεί με τον Χέγκελ ή τον Αντόρνο ότι το σθένος της «τέχνη[ς] ως ανώτατο[υ] τρόπο[υ] με τον οποίο η αλήθεια παρέχει ύπαρξη στον εαυτό της», έχει πια παρέλθει και καθεί (ΠΕΤ: §66: 134). Στην τεχνολογική εποχή, η τέχνη δεν μπορεί να προβάλλεται ως προάγγελος μιας εναλλακτικής πραγματικότητας διότι μετατρέπεται σε πόρο για την παραγωγή καθαρών αισθητικών εμπειριών (Borgmann 2007: 430· Dreyfus και Wrathall 2007: 13). Στο ύστερο έργο του, ωστόσο, ο Χάιντεγκερ διατηρεί το γενικότερο αίτημα μιας αισθητικής βίωσης του κόσμου, καλώντας προς έναν «ποιητικό» συσχετισμό του ανθρώπου με το πράγμα. Η «ποιητική οικειώση» συνάδει με μια ζωή που ενημερώνεται από μια εμπειρία εναρμόνισης με τον κόσμο, δηλαδή μια ζωή φροντίδας (care) και προστασίας (conservation) των πραγμάτων του τα οποία πλέον κατανοούνται ως χρηστικές αξίες μοναδικά ταιριασμένες με τον τρόπο της ύπαρξής του στον κόσμο,¹⁸ αλλά κι έναν αντίστοιχο συγκερασμό του υποκειμένου με τον εσώτερο κόσμο του και τις ιδιαίτερες περιοχές της ύπαρξής του (τα τέσσερα νέα *existentialia* είναι η «γν» κι ο «ουρανός»

17 Πρβλ. QCT: 10, όπου η φύση νοείται ως *natura naturans*.

18 Είναι εντυπωσιακό απ' αυτή την άποψη πόσο κοντά είναι ο ύστερος Χάιντεγκερ με τον ύστερο Αντόρνο, η «αισθητική ορθολογικότητα» του οποίου διαπνέεται εξίσου απ' αυτήν τη συνήχηση υποκειμένου και αντικείμενου. Αυτό που ο Αντόρνο αποκαλεί *mimesis* μεταχειρίζεται το αντικείμενο ως κάτι ιδιαίτερο (ως μη ταυτό, δηλαδή ως αξία χρήσης) κι όχι ως αντιπροσωπευτικό μιας γενικής τάξης/έννοιας: «Η μιμητική συμπεριφορά δεν αντιγράφει κάτι, αλλά αφομοιώνεται σ' αυτό [...]. Αυτό στο οποίο αποκρίνεται [...] είναι το τέλος της γνώσης [cognition]» (Adorno 1984: 162, 80). Πρβλ. Sallis (1995: 63-4, 81-3, 89-90, 197 κ.ε.)· Schatzki (1992: 93-6)· Bernstein (1992: 201 κ.ε.). Η φαινομενολογική σκέψη, ωστόσο, δεν καθοδηγείται από την –εγελιανής έμπνευσης– προοπτική της «συμφιλίωσης» με τα αδιάγνωστα καντιανά νοούμενα. Είναι, αντίθετα, προσανατολισμένη στις εμπειρίες στις οποίες το πράγμα μπορεί να παρευρεθεί ανεξάρτητα από το συναπάντημά του με το υποκείμενο. Ο Χάιντεγκερ αναφέρει την ενόραση (intuition) ως εκείνο τον μεθοδολογικό στοχασμό στον οποίο το πράγμα φανερώνεται «καθαυτό» και παρουσιάζει αδιαμεσολάβητα (ανεξάρτητα από τη δεδομένη εννοιακή του σύλληψη) την «αλήθεια» του. Η ενόραση συνιστά μια «γνώση» που προέρχεται από την άμεση αντίληψη ή συνειδητοποίηση, τη σχεδόν «αισθητική» διαίσθηση του πράγματος· είναι μια ατάραχη κι αποφασιστική δύναμη ανοιχτότητας προς τα όντα, όπως αναφέρει στις *Διαλέξεις* του για τον Νίτσε (N1: 164). Βλ., BT: §7: 34-5· πρβλ. Schatzki (1992: 93-6)· Sallis (1995: 89-92, 201-2).

–δηλαδή η φύσις–, οι «θνητοί» και οι «θεότιπτες»):¹⁹ Όταν η φύσις γίνεται «γν», όταν ο άνθρωπος αυθεντικά αναγνωρίζει τη θνητότητά του κι όταν οι δυνατότητες της πολιτιστικής του κληρονομιάς γίνουν γι' αυτόν καθοδηγητικά πρότυπα («ακτινοβόλες θεότιπτες»), τότε συστήνεται η δύναμη αυτή που τον βοηθά ν' αποτραβηχτεί απ' το πλαίσιο της τεχνολογίας (BDT: 145 κ.ε.· TT: 178 κ.ε.).²⁰

Ο Χάιντεγκερ, ωστόσο, πουθενά στο ύστερο έργο του δεν συζητά πειστικά πώς ακριβώς *θεμελιώνεται* εκείνη η ανθρώπινη *απόφαση* που θα παράγει μια κίνηση πέραν του τεχνολογικού. Αυτό που δηλώνει βρίσκεται μάλλον στα όρια ενός *βολονταριστικού* περάσματος διότι αν και αναγνωρίζει ότι καμία ανθρώπινη απόφαση δεν μπορεί να παραγάγει μια τέτοια τεράστια αλλαγή²¹ –πόσο μάλλον όταν το «τεχνικό» είναι ήδη από την κληρονομιά του «πρώτου ξεκινήματός» του στον αρχαίο κόσμο τόσο βαθιά εδραιωμένο που δεν μπορεί έτσι απλά να εξαλειφιστεί–, αφήνει το αποφασιστικό άλμα σ' ένα εξωιστορικό συμβάν της σκέψης (*Ereignis*), η στοιχειώδης στιγμιαία αναλαμπή της οποίας θα φανερώσει στο υποκείμενο αυτήν τη *συνήχηση* ύπαρξης και κόσμου που αποζητά (TTu: 45· WN: 104). Το *ιδιοσυμβάν* εξωθεί το υποκείμενο προς τη ριζική απόφαση να διανοίξει (*disclose*) τον ιστορικό του ορίζοντα προς κάτι ριζικά καινοφανές το οποίο δεν είναι ακόμη ή δεν έχει ακόμη θέση· δηλώνει, συνεπώς, ένα άλμα ανοικτότητας προς το μέλλον, που όμως εδράζεται σ' ένα ουσιαστικό παρελθόν, καθώς για να προσδώσει νέα μορφή και κατεύθυνση στον κόσμο της, η φωτισμένη ύπαρξη πρέπει «μοιραία» να διακρίνει στο παρελθόν της τη δυνατότητα που επιθυμεί να πραγματώσει και να την «επανα-λάβει», να οικειοποιηθεί ερμηνευτικά εν προκειμένω, το «πρώτο ξεκίνημα» στον αρχαίο κόσμο απ' όπου το «τεχνικό» ξεπήδησε και να το ανανοηματοδοτήσει (BT: §6: 21-2).²² Η σκέψη, συνεπώς, πρέπει να μένει άγρυπνη απέναντι στην πλαίσιωση, κι από εκεί να περιμένει το «κάλεσμα» μιας άλλης διάστασης: «[Ό]ταν για μια στιγμή», λέει ο Χάιντεγκερ, «ανοίξουμε ρητά τους εαυτούς μας στην ουσία της τεχνολογίας, *βρισκόμαστε απροσδόκητα* σ' ένα απελευθερωτικό κάλεσμα» (QCT: 26 – η έμφαση δική μου).

Ας σημειωθεί, ωστόσο, η παθητικότητα του «βρισκόμαστε». Ο Χάιντεγκερ καλεί σε μια κάποιου τύπου υπαρκτική απόσυρση του ενικού υποκειμένου από τα δρώμενα του κόσμου, απ' όπου, μέσα από ένα ενδεχομενικό καινοφανές συμβάν, θα συναντήσει την «αυθεντική του ιστορικότητα». Είναι ένα κάλεσμα το οποίο αίρει σαφώς κάθε δυνατότητα αναζήτησης της απολύτρωσης στις δυνάμεις μιας παρεμβατικής και συνειδητοποιημένης πολιτικής δράσης.

19 Η θεώρηση του ύστερου Χάιντεγκερ για το «είναι εν τω κόσμω» δίδεται σε όρους αυτών των τεσσάρων υπαρκτικών στοιχείων (QCT: 49· PLT: 149). Για τη νέα αυτή εννοιολόγηση, πρβλ. Kolb 1986: 189 κ.ε.· Young 2000: 196-9.

20 Πρβλ. Dreyfus και Wrathall 2007: 14· Zimmerman 2000: 128· Borgmann 2007: 430-1.

21 «[Κ]άθε απόφαση... θεμελιώνεται σε κάτι μη κυριαρχημένο, κρυφό, παραπλανητικό, αλλιώς [...] δεν θα ήταν ποτέ απόφαση» (PET: §44: 92)· πρβλ. Dreyfus (1993: 293-6).

22 Πρβλ. Kolb 1986: 158 κ.ε.· Haar 2000: 161-2.

Η λήθη της πράξεως

Όπως σημειώνει ο Richard Bernstein (1991: 101, 120-8), το έργο του Χάιντεγκερ δεν παραλείπει μόνο ν' αναφερθεί στον τρόπο φανέρωσης της *πράξεως* και της *φρονήσεως* – του πρακτικού λόγου που τη συνοδεύει. Καθώς εμφανίζει τη φανερωτική δύναμη της *Gestell* (channelling forth) ως υπερκαθορίζουσα κάθε μορφής εκκάλυψη στην υστερονεωτερική συνθήκη –της *ποιήσεως* (bringing forth), της κατασκευής, της γεωργίας, της γενοκτονίας– μειώνει ολόκληρο το φάσμα της ανθρώπινης δραστηριότητας σε παραλλαγές της. Αυτή η λήθη της πράξεως στο έργο του, ωστόσο, δεν εκφράζει απλώς την έλλειψη πίστης ή ελπίδας που επιδεικνύει μπρος στη δυνατότητα αναβίωσης εκείνης της παράδοσης από την οποία θα μπορούσε να αντληθεί μια προοπτική υπέρβασης του τεχνολογικά διαρθρωμένου κόσμου – διά μιας «ερμηνευτικής» της «ενθύμησης», π.χ., ή μιας «κριτικής» της «αναβίωσης» των βασικών αριστοτελικών διακρίσεων σε μια θεωρία της πολιτικής δράσης. Αλλά ούτε και εκφράζει αποκλειστικά την πλατωνικού τύπου επιθυμία του ν' απαρνηθεί το *πολιτικό* αποκρηύσσοντας την ανθρώπινη πολλαπλότητα: απηχεί, αντίθετα, σύμφωνα με τον Bernstein, ένα βαθύτερο πρόβλημα της χαϊντεγκεριανής «γενεαλογίας» στο μέτρο που αυτή αποδίδει την πλαισίωση ως *κορύφωση* της μεταφυσικής-τεχνολογικής ερμηνείας τού Είναι. Στο βαθμό που η πλαισίωση αναδύεται ως «μοίρα», η λήθη της *πράξεως* είναι *ήδη εξασφαλισμένη*, ενώ η βασική αριστοτελική διάκριση *πράξεως* και *ποιήσεως*, περιττή.

Από μια παρεμφερή σκοπιά, οι Γιούργκεν Χάμπερμας (1993: 169 κ.ε.) και Richard Wolin (1990: 45-9), αποδίδουν τη λήθη της πράξεως σ' ένα δομικό πρόβλημα της «θεμελιακής οντολογίας», καθώς αυτή, όπως θεωρούν, υποθέτει μια πολιτική διχοτόμηση μεταξύ *αυθεντικής* και *αναυθεντικής* βίωσης του κόσμου, η οποία αποκρηύσσει ολικά τη δημόσια επικράτεια ως χώρο εκδήλωσης του πολιτικού προτάγματος. Ο οντολογικός αυτός διαμερισμός υποβαθμίζει τις διυποκειμενικές δομές του ανθρώπινου βίοκοσμου σε δομές μιας καθημερινής *αναυθεντικής* βίωσης του κόσμου, γεγονός που υποχρεωτικά συμφύει την *αυθεντική* εκκάλυψη με τη στάση μιας *απομονωμένης* από τον κόσμο ύπαρξης. Ο Χάιντεγκερ, όπως το θέτει ο Χάμπερμας, επαναλαμβάνει επί της ουσίας το «μονολογισμό» του Χούσερλ, διότι συνδέει τη «δημοσιότητα», την κατεξοχήν συνθήκη του πολιτικού, με την «αναυθεντική» πτώση του υποκειμένου στον κόσμο με τους άλλους (the-they), ένα δεδομένο που τον οδηγεί σε μια σύνδεση της αυθεντικότητας με τον «ηρωικό μηδενισμό μιας [στερούμενης θεμελίου] *αυτοεπικράτησης* μέσα στο ανίσχυρο και το πεπερασμένο της ενθαδικής ύπαρξης» (Habermas 1993: 191 – η έμφαση δική μου). Η *πράξις*, στη βάση αυτή, δεν μπορεί παρά να συναρμόζεται με την (αναυθεντική) προσχώρηση στο μαζικό άνθρωπο (Das Man), δηλαδή, με την ετεροκαθορισμένη εμπλοκή στη δημόσια κοινότητα των άλλων.

Υπάρχει, ωστόσο, ένα σημαντικό σημείο που διαφεύγει από τις κατά τα άλλα εύλογες και δικαιολογημένες αυτές κριτικές, καθώς η θεμελιακή οντολογία του Χάιντεγκερ δεν εκπληρώνεται στη βάση αυτού που υποθέτουν, δηλαδή θέτοντας

μια δυαδική αντίθεση (του Καντιανού τύπου αυτονομίας/ετερονομίας) μεταξύ μιας αυθεντικής ύπαρξης που απορροφάται από την καθημερινότητα και μιας αυθεντικής ύπαρξης που απομονώνεται απ' αυτή υπερβαίνοντας κάθε εγκόσμια ρίζωση. Η κατάσταση της αυθεντικότητας, όπως ο ίδιος ο Χάιντεγκερ τονίζει, δεν συνιστά ένα αρνητικό «οντικό» ολίσθημα, αλλά «*γνώρισμα της θετικής συγκρότησης της ενθαδικής υποκειμενικότητας*» (BT: §27: 129), συνεπώς, την *αντικειμενική* συνθήκη στους όρους της οποίας καθίσταται δυνατή κάθε προβολή.²³ Στη βάση αυτή, όμως, η αυθεντικότητα δεν μπορεί παρά να ιδωθεί ως μια *τρόπιση* της γενικής συνθήκης της *ενθαδικότητας*. Η αυθεντικότητα δεν είναι «κάτι το οποίο αιωρείται υπεράνω της διάττουςας καθημερινότητας» (BT §38: 179), αλλά εκείνη η ειδική μορφή εκκάλυψης που επιτυγχάνει να συλλάβει τον εαυτό της ως προβολή και που συνεπώς δεν ολισθαίνει στην κατά τ' άλλα *καταστατική* συνθήκη της αναλήθειας.²⁴ Ο Χάιντεγκερ, επομένως, όταν μιλά για τη δυνατότητα μιας αυθεντικής εκκάλυψης, δεν απομονώνει το υποκείμενο από τον κόσμο ούτε το εξαγνίζει από κάθε κοινωνικό δεσμό· εννοεί, αντίθετα, έναν τρόπο του πράττειν και του είναι-με-τους-άλλους, ο οποίος είναι προσανατολισμένος σε αυτές τις μορφές *κοινοτικής* ζωής που αυξάνουν την ευκαιρία για περαιτέρω εκδηλώσεις αυθεντικής εκκάλυψης. Από την άποψη αυτή, όμως, το όλο του πρόγραμμα θα μπορούσε να διατυπωθεί πάνω στη δυνατότητα της *πολιτικής* να συμβάλει στην πραγματοποίηση μιας τέτοιας πιο αυθεντικής μορφής *κοινοτικής* ζωής.²⁵

Πιο συγκεκριμένα και στους πιο γενικούς όρους, στο *Είναι και Χρόνος* στοιχειοθετείται πράγματι ένας διττός ρόλος για την πολιτική. Η πολιτική καλείται καταρχήν να επιτελέσει για την κοινότητα τον ίδιο ακριβώς ρόλο που επιτελεί το *άγχος* για το υποκείμενο (BT: §40: 185-90). Όπως αυτό αποτρέπει την απορρόφηση της ενθαδικής ύπαρξης από τον κόσμο των καθημερινών της ενασχολήσεων, φέρνοντάς την αντιμέτωπη με την περατότητά της, έτσι και η πολιτική καλείται –διά του αυθεντικού λόγου– να καταστρέψει την ηρεμία και την άσκεπτη απορρόφηση της κοινότητας στην καθημερινότητα, υπενθυμίζοντάς της την *αβυσσική* φύση των θεμελίων της. Το πολιτικό καλείται να επαναδεσμεύσει την κοινότητα στην «πλέον χαρακτηριστική της δυνατότητα» που διανοίχτηκε από την ίδια της την καθίδρυση, αλλά τώρα έχει επικαλυφθεί (BT §74: 384-5)· συνάδει, επομένως, με την *απόφαση* για ένα κάλεσμα της κοινότητας πίσω στον εαυτό της, ένα κάλεσμα αναγνώρισης της ριζικής της ιστορικότητας. Επειδή, ωστόσο, η κατηγορική δομή κάθε «απόφασης» μπορεί εύκολα να εκπέσει στην αυθαιρεσία και τον ντεσιζιονισμό,²⁶ η αυθεντική πολιτική καλείται, κατά δεύτερον, να παράσχει μια *εξουσία* η οποία θα θεσπίσει μια μη μεταφυσική

23 Πρβλ. BT: §27: 127 και Taminiaux 1991: 220-1.

24 Πρβλ. BT: §38: 178-9· §44: 221-2, καθώς και Villa 1996: 124, 126-9· Young 2000: 189 κ.ε.

25 Εξ αυτής της δυνατότητας ορμώμενος, ο Jacques Taminiaux (1991: 24) διαβάζει τη διάκριση *Eigentlichkeit* και *Uneigentlichkeit* ως συμβολική της διάκρισης *πράξεως* και *ποιήσεως*.

26 Ο Χάμπερμας θεωρεί εύλογα ότι, καθώς ο Χάιντεγκερ δεν παρέχει *κριτήρια* που θα μπορούσαν να θεμελιώσουν δεδομένα μέτρα για την ανάληψη δράσης, η υπαρξιακή ελευθερία του *Dasein* είναι αδιάκριτη από την αυθορμησία και συνεπώς από την «αποφασιοκρατία μιας κενής αποφασιστικότητας» (Habermas 1993: 180).

καθοδηγητική αρχή (όπως ο Θεός, ο Λόγος, η Φύση, η Παράδοση) που θα προσδώσει κατεύθυνση και περιεχόμενο στις επιλογές της.

Στο *Είναι και Χρόνος*, ο Χάιντεγκερ εντοπίζει αυτή την απαιτούμενη αρχή στην ως επί το πλείστον επιχωματωμένη κληρονομιά μιας δεδομένης ιστορικής κοινότητας (BT: §74: 383-4): Αν αυτή είναι να «επιστρέψει στον εαυτό [της]» από τη διασπορά της σ' έναν «δημόσιο τρόπο ερμηνείας» και να αποκαλύψει τις «γεγονικές [factual] δυνατότητες του αυθεντικού [της] είναι», τότε θα πρέπει να το πράξει « *στους όρους της παράδοσης [...] που αναλαμβάνει*» (BT §74: 383). Η αυθεντική πολιτική δράση συστήνεται ως ένα είδος επανα-λαβής (Wiederholung), η οποία, υπό το πρίσμα του ουσιαστικά μελλοντικού προσανατολισμού της κοινότητας, ιδιοποιείται εσκεμμένα τις δυνατότητες που είναι θαμμένες στην κληρονομιά της (BT: §75: 391-2) –στο πεπρωμένο (Geschick) της– για να τις διερμηνεύσει δημιουργικά (BT: §74: 384-5· πρβλ. Villa 1996: 218). Μια τέτοια ερμηνευτική επανα-λαβή του παρελθόντος θα επαναφέρει την κοινότητα από τη λήθη των ξεχωριστών της δυνατοτήτων που συνόδευαν την καταγωγή της, σαφέστατα όμως χωρίς να την «εγκαταλείπει σ' αυτό που είναι παρελθόν» (παραδοσιοκεντρισμός) μια και η «αυθεντική εκκάλυψη» αποκλείει κάθε έννοια τυφλής ή ανεξέλεγκτης προσφυγής στην Ιστορία (BT: §74: 386).

Η ιδέα, ωστόσο, αυτή του Χάιντεγκερ μιας μετα-μεταφυσικής «αυθεντικής» πολιτικής που δίνει έμφαση στη ριζική καινοφάνεια της ποιητικής ερμηνείας, μοιραία επαναλαμβάνει τα σχετικά με τη νομιμότητα συγκεκριμένων ερμηνειών προβλήματα θεμελίωσης. Στο σύμπαν του, η ερμηνευτική κρίση είναι διαχωρισμένη από την κριτική ικανότητα διότι παραμένει σε ακραία ένταση με την ουσιώδη πολυμορφία ενός πρακτικού λόγου που συγκροτείται διά μιας ασκούμενης από διαβουλευόμενους ίσους ομιλίας (μιας «φρόνησης», π.χ., ή μιας «επικοινωνιακής ορθολογικότητας»). Η εξουσία της «αυθεντικής» πολιτικής ερμηνείας εδράζεται στη «στιγμή του οράματος» –στο ποιητικό «ιδιοσυμβάν»– των ιδρυτών και των συντηρητών μιας παράδοσης, η οποία ξεπερνά, όπως και στον Πλάτωνα, τη διαβουλευτική ομιλία των πολλών (την κοινή χρήση του λόγου και της πράξης μεταξύ ίσων) αν όχι τον ίδιο τον πολιτικό βίο. Το αποτέλεσμα δεν είναι μόνο ότι όλες οι ερμηνείες εμφανίζονται ως ίσες κι ασύμμετρες μεταξύ τους, ότι, δηλαδή, αυτό που ο Χάιντεγκερ θεμελιώνει είναι απλώς η δυνατότητα της «ερμηνείας» (epistème) κι όχι της αλήθειας ως τέτοιας· η «αυθεντική» πολιτική του θεμελιώνει ένα είδος αρχής που εγγράφει το πολιτικό ως ιστορικό. Το πολιτικό πλέον εστιάζεται στο λαό (Volk) –σε μια πολιτισμικά ομοιογενή και αισθητικά ολοκληρωμένη κοινωνία όπως η ελληνική Πόλις– ο οποίος ως φορέας της ιστορικής αλήθειας αναλαμβάνει την καθίδρυση και διατήρηση ενός συγκεκριμένου ιστορικού κόσμου, κι όχι στη διαφορά και την πολυφωνία, αρχές που σήμερα τουλάχιστον τεκμαίρονται ως οι θεμελιακές του συνθήκες δυνατότητας.

Βιβλιογραφία

- Adorno T., 1984, *Aesthetic Theory*, μτφρ. C. Lenhardt, Λονδίνο: Routledge & Kegan Paul.
- Bernstein J.M., 1992, *The Fate of Art: Aesthetic Alienation from Kant to Derrida and Adorno*, Πενσιλβάνια: The Pennsylvania State University Press.
- Bernstein R.J., 1991, *The New Constellation: The Ethical-Political Horizons of Modernity/Postmodernity*, Κέιμπριτζ: Polity Press.
- Biemel W., 1993, *Χάνιτεγκερ*, μτφρ. Θ. Λουπασάκης, επιμ. Κ. Καλφόπουλος, Αθήνα: Πλέθρον.
- Borgmann A., 2007, "Technology", στο: H.L. Dreyfus, M.A. Wrathall (επιμ.), *A Companion to Heidegger*, Μάλντεν, ΗΠΑ και Οξφόρδη, Η.Β.: Blackwell.
- Dreyfus H.L., 1992, "Heidegger's History of the Being of Equipment", στο: H.L. Dreyfus, H. Hall (επιμ.), *Heidegger: a Critical Reader*, Κέιμπριτζ, Μασ. και Οξφόρδη, Η.Β.: Blackwell.
- Dreyfus H.L., 1993, "Heidegger on the Connection between Nihilism, Art, Technology, and Politics", στο: C. Guignon (επιμ.), *The Cambridge Companion to Heidegger*, Κέιμπριτζ και Νέα Υόρκη: Cambridge University Press.
- Dreyfus H.L. και M.A. Wrathall, 2007, "Martin Heidegger: An Introduction to his thought, work, and life", στο: H.L. Dreyfus, M.A. Wrathall (επιμ.), *A Companion to Heidegger*, Μάλντεν, ΗΠΑ και Οξφόρδη, Η.Β.: Blackwell.
- Haar M., 2000, "'The End of Metaphysics' and 'A New Beginning'", στο: M.A. Wrathall, J. Malpas (επιμ.), *Heidegger, Authenticity, and Modernity: Essays in Honor of Hubert L. Dreyfus*, τ. Α', Κέιμπριτζ, Μασ. και Λονδίνο, Η.Β.: The MIT Press.
- Habermas J., 1993, *Ο φιλοσοφικός λόγος της Νεωτερικότητας: Δώδεκα παραδόσεις*, μτφρ. Λ. Αναγνώστου και Α. Καραστάθη, Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Heidegger M., 1962, *Being and Time*, μτφρ. J. Macquarrie και E. Robinson, Μάλντεν, ΗΠΑ και Οξφόρδη, Η.Β.: Blackwell.
- Heidegger M., 1967, *What is a Thing?*, μτφρ. W.B. Barton Jr. και V. Deutsch, επίμετρο E.T. Gendlin, Ιντιάνα: Gateway Editions.
- Heidegger M., 1968, *What is Called Thinking?*, μτφρ. F.D. Wieck, J. Glenn Gray, Νέα Υόρκη και Λονδίνο: Harper & Row.
- Heidegger M., 1973, *The End of Philosophy*, μτφρ. J. Stambaugh, Νέα Υόρκη: Harper & Row.
- Heidegger M., 1975, *Poetry, Language, Thought*, μτφρ.-εισ. A. Hofstadter, Νέα Υόρκη: Harper & Row.
- Heidegger M., 1977, *The Question Concerning Technology and other Essays*, μτφρ.-εισ. W. Lovitt, Νέα Υόρκη και Λονδίνο: Garland.
- Heidegger M., 1986, *Η προέλευση του έργου τέχνης*, μτφρ.-εισ. Γ. Τζαβάρας, Αθήνα και Ιωάννινα: Δωδώνη.
- Heidegger M., 1988, *The Basic Problems of Phenomenology*, μτφρ.-εισ. A. Hofstadter,

- Μπλούμιγκτον και Ιντιανάπολις: Indiana University Press.
- Heidegger M., 1991, *Nietzsche*. τ. Α' *The Will to Power as Art* τ. Β' *The Eternal Recurrence of the Same*, μτφρ. D. Farrell Krell, Σαν Φρανσίσκο: Harper Collins.
- Heidegger M., 1997, *Kant and the Problem of Metaphysics*, μτφρ. R. Taft, 5η έκδ., Μπλούμιγκτον και Ιντιανάπολις: Indiana University Press.
- Heidegger M., 2000, *Introduction to Metaphysics*, μτφρ. G. Fried, R. Polt, Νιου Χέιβεν και Λονδίνο: Yale University Press.
- Hoy D.C., 1993, "Heidegger and the hermeneutic turn", στο: C.B. Guignon (επιμ.), *The Cambridge Companion to Heidegger*, Κέιμπριτζ: Cambridge University Press.
- Kolb D., 1986, *The Critique of Pure Modernity: Hegel, Heidegger and After*, Σικάγο και Λονδίνο: The University of Chicago Press.
- Lafont C., 1999, *The Linguistic Turn in Hermeneutic Philosophy*, μτφρ. J. Medina, Μασαχουσέτη: The MIT Press.
- Malpas J., 2000, "Uncovering the space of disclosedness: Heidegger, Technology, and the Problem of Spaciality", στο: M.A. Wrathall, J. Malpas (επιμ.), *Heidegger, Authenticity, and Modernity: Essays in Honor of Hubert L. Dreyfus*, τ. Α', Κέιμπριτζ και Λονδίνο: The MIT Press.
- Ρωμανός Β., 2013, «Το ζήτημα της διάνοιξης του κόσμου στην Ερμηνευτική του Charles Taylor», *Κοινωνιολογική Επιθεώρηση* 1(1).
- Rouse J., 2007, "Heidegger's philosophy of science", στο: H.L. Dreyfus, M.A. Wrathall (επιμ.), *A Companion to Heidegger*, Μάλντεν, ΗΠΑ και Οξφόρδη, Η.Β.: Blackwell.
- Sallis J., 1995, *Delimitations: Phenomenology and the End of Metaphysics*, Μπλούμιγκτον και Ιντιανάπολις: Indiana University Press.
- Schatzki T.R., 1992, "Early Heidegger on being, The clearing, and realism", στο: H.L. Dreyfus, H. Hall (επιμ.), *Heidegger: a Critical Reader*, Κέιμπριτζ, Μασ. και Οξφόρδη, Η.Β.: Blackwell.
- Schechter D., 2010, *The Critique of Instrumental Reason from Weber to Habermas*, Νέα Υόρκη: The Continuum International.
- Taminiaux J., 1991, *Heidegger and the Project of Fundamental Ontology*, μτφρ. M. Gendre, Όλμπανι: State University of New York Press.
- Villa D.R., 1996, *Arendt and Heidegger: The Fate of the Political*, Πρίνστον, Ν. Τζ.: Princeton University Press.
- Wolin R., 1990, *The Politics of Being: The Political Thought of Martin Heidegger*, Νέα Υόρκη και Οξφόρδη: Columbia University Press.
- Young J., 2000, "What is Dwelling? The Homelessness of Modernity and the Worlding of the World", στο: M.A. Wrathall, J. Malpas (επιμ.), *Heidegger, Authenticity, and Modernity: Essays in Honor of Hubert L. Dreyfus*, τ. Α', Κέιμπριτζ και Λονδίνο: The MIT Press.
- Zimmerman M.E., 2000, "The end of authentic selfhood in the Postmodern Age?", στο: M.A. Wrathall, J. Malpas (επιμ.), *Heidegger, Authenticity, and Modernity: Essays in Honor of Hubert L. Dreyfus*, τ. Α', Κέιμπριτζ και Λονδίνο: The MIT Press.

Άγγελος Μουζακίτης

Ετερότητα, Ιστορία και ουτοπία στο Ολότητα και Άπειρο του Εμανουέλ Λεβινάς

Εισαγωγικές παρατηρήσεις

Το πρώτο έργο του Λεβινάς που τον καθιέρωσε ως αυθεντικό φιλόσοφο της γενιάς του, το περίφημο *Totalité et l' Infini* (εφεξής *TI*) / *Ολότητα και Άπειρο* (εφεξής *ΟΑ*), αποκαλύπτει ήδη από τον τίτλο του την πολεμική διάθεση του συγγραφέα εναντίον της καθεστηκυίας φιλοσοφίας, αλλά και την προσδοκία της υπέρβασης της βίας. Από τις πρώτες σελίδες του το έργο αυτό ταυτίζει τον πόλεμο και τη βία όχι μόνο με το πεδίο της πολιτικής, αλλά και με την προτεραιότητα που αποδίδει η θεωρησιακή οπτική στη διαύγαση των φαινομένων τα οποία συγκροτούν τον κοινό μας κόσμο. Διαβάζουμε έτσι στο προοίμιο ότι «το είναι αποκαλύπτεται στη φιλοσοφική σκέψη ως πόλεμος» και ότι ο πόλεμος δεν αφορά τη φιλοσοφία (και συνακόλουθα τις επιστήμες που μοιράζονται πέραν των άλλων με τη νεωτερική φιλοσοφία το ιδεώδες της θεμελίωσης των Λόγων τους σε μη μεταφυσικές ερμηνείες της αλήθειας) ως «το πιο εκφανές γεγονός, αλλά ως η ίδια η εκφάνεια (*patence*) –ή η αλήθεια– του πραγματικού» (*ΟΑ*: 9/*TI*: ix). Όπως παρατηρεί ο Peperzak, ο πόλεμος αποτελεί σημειολογικά στο κείμενο *pars pro toto* για όλες της μορφές βίας και δεν είναι διόλου τυχαίο ότι σε καταστάσεις πολέμου πλήθος βίαιων ενεργειών ενθαρρύνονται και θεωρούνται «φυσιολογικές» (Peperzak 1993: 126). Έτσι, η «ολότητα», δηλαδή κάθε σύστημα σκέψης, φιλοσοφικό ή επιστημονικό, που φιλοδοξεί να αναπαραστήσει τα όντα στην αλήθειά τους, ακόμη και η φαινομενολογία της οποίας μια ανορθόδοξη –αν όχι παράδοξη– εκδοχή αναπτύσσει ο ίδιος ο Λεβινάς, «υποβιβάζει τα άτομα σε φορείς δυνάμεων που τα κυβερνούν εν αγνοία τους» (*ΟΑ*: 10). Και, όπως η ειρήνη δεν έχει γίνει ιστορικά αντιληπτή παρά ως απουσία πολέμου, δηλαδή από την οπτική του πολέμου, ομοίως η φιλοσοφική εσχατολογία που εκκινεί από «τις προφάνειες» παραμένει δέσμια της «οντολογίας της ολότητας που απορρέει από τον πόλεμο» (*ΟΑ*: 11). Στην οπτική της ταυτότητας που υποτίθεται ότι καλλιεργεί η φιλοσοφική παράδοση στο σύνολό της, ο Λεβινάς φιλοδοξεί να αντιπαραβάλλει το άπειρο που κομίζει ως «κρίση» σε κάθε στιγμή «που ανήκει στο χρόνο» (*ΟΑ*: 12) ο ριζικά άλλος άνθρωπος (*autrui*) που στον υπότιτλο του βιβλίου αυτού σημειώνεται και ως «εξωτερικότητα», δηλαδή ως άρνηση της κλειστότητας οποιουδήποτε συστήματος σκέψης ή ακόμη και κοινωνικής οργάνωσης. Παράλληλα, ο Λεβινάς αντιπαραβάλλει

τη μεταφυσική, δηλαδή την ηθική με την έννοια της «φιλοξενίας» του ριζικά άλλου στην οντολογία –στην οποία ανήκει και η καθεστηκική ηθική φιλοσοφία– και υποστηρίζει ότι στη φιλοξενία «ολοκληρώνεται η ιδέα του απείρου» (ΟΑ: 17).

Δικαιοσύνη και Ιστορία

Στο «προοίμιο» του *Ολότητα και Άπειρο* η έννοια της κρίσης διαδραματίζει έναν κομβικό ρόλο, αφού επιτρέπει στον Λεβινάς να εκτυλίξει γύρω της τα σύνθετα ζητήματα που εθίγησαν ανωτέρω. Ο Λεβινάς επικαλείται εκεί τη δυνατότητα ύπαρξης μιας «ιδέας του είναι που υπερβαίνει την Ιστορία» και θα καθιστά έτσι «δυνατά όντα που μετέχουν στο είναι και συνάμα είναι προσωπικά, τα οποία καλούνται να δικαστούν και κατά συνέπεια είναι ήδη ενήλικα [...] όντα που μπορούν να μιλήσουν, αντί να παραδώσουν τη φωνή τους σε μιαν ανώνυμη φωνή της Ιστορίας» (ΟΑ: 12). Αν και στην πρόταση αυτή εγκυβόρει η φιλοσοφική παράδοση της Δύσης στο σύνολό της, είναι εμφανής η ιδιαίτερη αναφορά στον Χάιντεγκερ, στο έργο του οποίου αντιπαρατίθεται κυρίως το *Ολότητα και Άπειρο*, αλλά και μερικά προγενέστερα γραπτά του Λεβινάς (Tamiriaux 2009: 4 κ.ε.). Οι δύο πλέον εμφανείς νύξεις στον Χάιντεγκερ αφορούν στο σημείο αυτό φυσικά τις αναφορές στη διάκριση είναι-όντων, δηλαδή την περίφημη *οντολογική διαφορά* που αποτελεί και την κύρια θέση του *Είναι και Χρόνος* και στη *δίκη* στην οποία μας παραπέμπει ευθέως στην *Εισαγωγή στη Μεταφυσική*. Εκεί ο Χάιντεγκερ επιχειρεί να διαυγάσει την ιδιαίτερη φύση του Dasein ως *δεινότατου* αντιπαραβάλλοντας τη *δίκη* και την *τέχνη* και ανιχνεύοντας αυτό που θεωρεί πρωταρχικό νόημα των εννοιών αυτών στην αρχαία ελληνική γραμματεία και ιδιαίτερα στα γραπτά του Αναξίμανδρου, του Ηράκλειτου και του Σοφοκλή (Heidegger 2000: 177).

Ο Χάιντεγκερ αναφέρεται έμμεσα στο περίφημο απόσπασμα του Αναξίμανδρου στην *Εισαγωγή στη μεταφυσική* και το παραθέτει ρητά αποδίδοντάς του κομβικό ρόλο στη γέννηση του φιλοσοφικού στοχασμού στο σεμινάριο που παρέδωσε στο Φράιμπουργκ το 1932: «ἐξ ὧν δε ἡ γένεσις ἐστιτοῖς οὔσι, και την φθοράν εἰς ταῦτα γίνεσθαι κατά τό χρεών διδόναι γάρ αὐτά δίκην καί τίσιν ἀλλήλοις τῆς ἀδικίας κατά την τοῦ χρόνου τάξιν» (Heidegger 2015: 2). Δεν γνωρίζουμε βεβαίως ποιες προσθήκες έγιναν πιθανώς από τον Σιμπλίκιο που μετέφερε το απόσπασμα αυτό στα λόγια του Αναξίμανδρου. Όπως αναφέρει μάλιστα ο Καστοριάδης, είναι πολύ πιθανό το τελευταίο μέρος του που αναφέρεται στο χρόνο να αποτελεί μεταγενέστερη προσθήκη. Σε κάθε περίπτωση, στο κείμενο αυτό αποτυπώνεται μια μυστηριώδης σύλληψη του γίνεσθαι, στο μέτρο που μοιάζει να εμπεριέχει μια κοσμολογική και μια ιστορική παράμετρο. Αναλυτικότερα, από τη μία είναι δυνατό να ομιλεί γενικώς για την εκδίπλωση (γένεση) των όντων εν γένει και για την αναπόφευκτη επιστροφή τους σε μια κατάσταση απροσδιοριστίας που θυμίζει την αρχή της διατήρησης της ύλης στη σύγχρονη φυσική. Αυτή όμως η ερμηνεία δεν εξηγεί επαρκώς τη χρήση του δίπολου δίκη-αδικία, το οποίο τουλάχιστον σήμερα αδυνατούμε να συνδέσουμε με διαδικασίες που αφορούν την ύλη εν γένει. Εντοπίζοντας μάλιστα αυτήν τη δυσκολία, ο Καστοριάδης προτείνει να διαβάσουμε το απόσπασμα σε σχέση με τα μόνα όντα για

τα οποία η δικαιοσύνη και η αδικία έχουν νόημα, δηλαδή σε σχέση με τα ανθρώπινα όντα. Μάλιστα συνδέει το αντιθετικό αυτό ζεύγμα με την έννοια της ύβρεως και συμπεραίνει ότι στην ελληνική ερμηνεία του κόσμου η ανθρώπινη ύπαρξη εν γένει αποτελεί *ύβριν* στο μέτρο που υπερβαίνει τα όρια (τη μοίρα, το μερίδιο) που της έχουν κάθε φορά τεθεί (Καστοριάδης 2007: 281-305). Στη δική του ερμηνεία του αποσπάσματος και προκειμένου να αποφύγει να αποδώσει στον Αναξίμανδρο έναν πρωτογονισμό που θα πρόβαλλε στο σύμπαν ανθρωπομορφικά στοιχεία, ο Χάιντεγκερ (Heidegger 2015: 10-11) μας ζητά να εγκαταλείψουμε τη δικαιοκλή-ηθική σημασία των όρων δίκη-αδικία και να τους κατανοήσουμε ως εναρμόνιση των όντων μεταξύ τους και έλλειψη εναρμόνισης αντίστοιχα.

Σε κάθε περίπτωση, ακόμη κι αν το απόσπασμα συναρτά τις έννοιες της δικαιοσύνης και της αδικίας τόσο με κοσμολογικές όσο και με κοινωνικο-ιστορικές παραμέτρους, η αναφορά στο κοινωνικο-ιστορικό πεδίο είναι μάλλον αδιαμφισβήτητη και συνεπώς στον Αναξίμανδρο φαίνεται να χρωστάμε μια πρώιμη σύνδεση του ιστορικού γίνεσθαι με τη δικαιοσύνη. Βεβαίως εδώ η δικαιοσύνη δεν αποτελεί ακόμη *αίτημα* ή *προσδοκία*, όπως θα συμβεί με τη φιλοσοφική εσχατολογία ή με το μεσσιανισμό, αφού το απόσπασμα περιγράφει τη φθορά ως αποτέλεσμα των σχέσεων δικαιοσύνης-αδικίας.

Αν δούμε ωστόσο το πρόβλημα της σύνδεσης της Ιστορίας με το αίτημα της δικαιοσύνης υπό αυτό το πρίσμα, οφείλουμε να επισημάνουμε ότι ο Λεβινάς επιθυμεί να συγκροτήσει μια ιδέα περί δικαιοσύνης που να μην προκύπτει από έναν απλό παραλληλισμό της «τάξης» του φυσικού κόσμου με τον ιστορικο-κοινωνικό κόσμο, όπως η κοινή αναφορά στην «τάξη του χρόνου» στο απόσπασμα του Αναξίμανδρου φαίνεται σε πρώτη ανάγνωση να υποδεικνύει. Η δικαιοσύνη δεν γίνεται δηλαδή αντιληπτή στο πλαίσιο του φιλοσοφικού στοχασμού του Λεβινάς με όρους *νοσταλγίας* ως μια αποκατάσταση της διασαλευθείσης από την αδικία τάξεως που πρόκειται να επέλθει στο «τέλος» του χρόνου, ή που «κυφορείται» από τον ίδιο τον ιστορικό χρόνο. Έτσι ο Λεβινάς δεν αναπτύσσει μια εκκοσμικευμένη Θεοδικία του τύπου που προκρίνει η φιλοσοφία της Ιστορίας του Χέγκελ, ούτε αντιλαμβάνεται τη δικαιοσύνη ως μια κατάσταση που είναι δυνατό να προκύψει από την «αντικειμενική» διαλεκτική των παραγωγικών δυνάμεων με τις παραγωγικές σχέσεις όπως ο Μαρξ. Γενικότερα, ο Λεβινάς δεν επιχειρεί να δικαιολογήσει το κακό, θεωρώντας το, όπως το κάνει μέρος της νεότερης φιλοσοφικής παράδοσης, απόρροια της ατελούς ανάπτυξης του πνεύματος ή της ύλης και λίγο-πολύ *αναγκαία* συνθήκη για την ανάπτυξη της δικαιοσύνης και γενικότερα για την εκδίπλωση του ιστορικού γίνεσθαι. Αυτή ακριβώς η στάση της παραδοσιακής φιλοσοφίας θεωρείται από τον Λεβινάς ατελέσφορη και δεν είναι συνεπώς τυχαίο ότι η φιλοσοφία ως οντολογία καταδικάζεται ως «φιλοσοφία της αδικίας» (ΟΑ: 44), ενώ η ηθική σχέση δεν αναζητείται ούτε θεμελιώνεται στο κράτος ως διαμεσολαβητικό όρο μεταξύ Ιδίου και Άλλου (ΟΑ: 45). Αυτό ουδόλως σημαίνει ωστόσο απόρριψη της αναγκαιότητας του κράτους και της πολιτικής ή αποσύνδεση του αιτήματος της δικαιοσύνης από την ιστορική συγκυρία, αφού η δικαιοσύνη

αποτελεί αίτημα των νεωτερικών κοινωνιών και σε καμία περίπτωση δεν θα πρέπει να θεωρηθεί απλώς ιδεώδες. Το *Ολότητα και Άπειρο*, όμως, φιλοδοξεί να ανιχνεύσει τις αινιγματικές διαδικασίες διά των οποίων είναι δυνατόν «η εξουσία, εξ ορισμού θανατηφόρα για το Άλλο», μπορεί να μετασχηματίζεται σε «αδυνατότητα για φόνο (*impossibilité demeurtre*), υπόληψη (*consideration*) του Άλλου [...] *δικαιοσύνη*» (OA: 45/TI: 18 – η έμφαση δική μου).

Παράλληλα, όπως καθίσταται εμφανές από το απόσπασμα του *Ολότητα και Άπειρο* που παρατίθεται ανωτέρω, ο Λεβινάς επιμένει στην ιδέα του *προσώπου* ως φορέα ηθικής και υπευθυνότητας ενάντια στο εγχείρημα του Χάιντεγκερ να καταγγείλει το πρόσωπο ως ακόμη μια έννοια της οντο-θεολογίας την οποία η *σκέψη* καλείται να υπερβεί. Αυτές οι δύο «πτυχές» του εγχειρήματος του Λεβινάς είναι συμπληρωματικές, αφού το είδος της *υπερανάβασης/transascendance* (OA: 28/TI: 5) που καταδεικνύει ως αναγκαία προϋπόθεση της δικαιοσύνης και της ηθικής, δανειζόμενος τον όρο από τον Jean Wahl, είναι αδιανόητο στο πλαίσιο της φιλοσοφίας του χωρίς την ανάπτυξη μιας ιδιαίτερης ερμηνείας του προσώπου και της ηθικής σχέσης ως σχέσης «προσώπου προς πρόσωπο». Θα πρέπει βεβαίως να σημειωθεί ότι η δικαιοσύνη και η ηθική μας παραπέμπουν σε ένα δυσεπίλυτο πρόβλημα στο πλαίσιο της σκέψης του Λεβινάς, δηλαδή στο πρόβλημα της σχέσης μεταξύ πολιτικής και ηθικής σφαίρας, ενώ όπως έχει ορθά επισημανθεί ο συνήθης τρόπος παρουσίασης των θέσεων του φιλοσόφου πάνω σε αυτό το ζήτημα είναι υπερβολικά φορμαλιστικός (κινείται δηλαδή μεταξύ της δυαδικής ηθικής και της πολιτικής σχέσης που στηρίζεται στον «τρίτο») και δεν ανταποκρίνεται στην άσκηση κρίσης επί πολιτικών ζητημάτων από μέρους του Λεβινάς σε συγκεκριμένες περιπτώσεις, όπως προκύπτει για παράδειγμα από τα γραπτά του στο περιοδικό *Esprit* (Caygill 2005: 85 κ.ε.).

Επέκεινα του χωρισμού; Η ηθική ως επιθυμία

Αν επιχειρούσαμε να περιγράψουμε επιγραμματικά τον τρόπο με τον οποίο ο Λεβινάς διαφοροποιείται από την ευρύτερη φιλοσοφική παράδοση αλλά και από τη φαινομενολογία, θα μπορούσαμε να πούμε ότι φιλοδοξεί να αποδώσει την ιδέα της ριζικής ετερότητας του ανθρώπινου προσώπου, μιας ετερότητας ριζικά διάφορης από τη φύση ή από το απρόσωπο «είναι», μη αναγώγιμης σε καθολικές έννοιες ή ποιότητες, ανθιστάμενης στις ολοκληρωτικές αιτιάσεις των κοινωνικών συστημάτων ή ακόμη και των διαφόρων κοινωνικών ομάδων και στην αντικειμενιστική τάση των επιστημών, ιδιαίτερα δε της Ιστορίας και της κοινωνιολογίας. Δεν είναι τυχαίο το ότι η «εξωτερικότητα» του άλλου ανθρώπου συνίσταται ακριβώς στο ότι η ετερότητά του δεν είναι δυνατό να αποδοθεί από τη σχέση νόηση-νόημα, δηλαδή δεν αποτελεί αντικείμενο της συνείδησης που επιχειρεί να κατανοήσει τον κόσμο. Μάλιστα ο Λεβινάς επιμένει στο σημείο αυτό, παρότι γνωρίζει φυσικά και τις απόπειρες του Χούσερλ να καταδείξει τις ιδιαιτερότητες που συνεπάγεται η θεματοποίηση ενός ανθρώπινου όντος σε σχέση με τη θεματοποίηση απλών αντικειμένων, αλλά και την επιμονή του Χάιντεγκερ ως προς τη μοναδικότητα της ανθρώπινης

κατάστασης αναφορικά με τη μετοχή στο Είναι σε σχέση με οποιοδήποτε άλλο ον. Ουσιαστικά, το *Ολότητα και Άπειρο* διαπνέεται από ένα πνεύμα καταγγελίας ενάντια στην καταστρατήγηση της ηθικής και στην αδυναμία αναγνώρισης της ετερότητας, ενώ παράλληλα αναγγέλλει τη *δυνατότητα* της ηθικής συνύπαρξης και υποστηρίζει ένθερμα την αναγκαιότητά της.

Αν και η ηθική σχέση όπως την αντιλαμβάνεται ο Λεβινάς εδράζεται στην ολοκληρωτική αντιστροφή των εξουσιαστικών σχέσεων, σε μια άνευ όρων ανοικτότητα προς τον άλλο άνθρωπο που αποδίδεται με τον όρο «φιλοξενία», προϋποθέτει εντούτοις τη συγκρότηση του υποκειμένου ως τέτοιου, ως κέντρου της ζωής και της δράσης. Η «ιδέα του Απείρου», γράφει ο Λεβινάς υπονοώντας με τον όρο αυτό όχι το άπειρο της τυπικής λογικής αλλά αυτό που ανθίσταται στην αριθμητική –ή οποιουδήποτε άλλου είδους– αναπαράσταση και οριοθέτηση, «προαπαιτεί το χωρισμό του Ίδιου σε σχέση με το Άλλο» (ΟΑ: 53). Το Ίδιον και το Άλλο είναι εδώ όροι που αντιστοιχούν στην οπτική του γνωρίζοντος υποκειμένου και στη ριζική ετερότητα αντίστοιχα και συνεπώς η πρόταση υποστηρίζει το αυτονόητο, ότι δηλαδή η άνευ όρων ανοικτότητα προς τον άλλο άνθρωπο έχει νόημα μόνο όταν αφορά έναν εαυτό που έχει ήδη συγκροτηθεί ως υποκείμενο και ο οποίος παραιτείται οικειοθελώς από τα όποια δικαιώματά του.

Αυτό καθίσταται εμφανές στο πρώτο μέρος του βιβλίου, όπου ο Λεβινάς καταδεικνύει τη σημασία της συγκρότησης της ταυτότητας του υποκειμένου σε σχέση με τον περιβάλλοντα φυσικό και κοινωνικό κόσμο, επιμένοντας μάλιστα στα χαρακτηριστικά της σωματικότητας, της στοιχειακότητας, της απόλαυσης, του οίκου και της ομιλίας. Παράλληλα, μας δίδει και μια ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα ερμηνεία της *Επιθυμίας* (Désir) ως ακόρεστου προσανατολισμού προς τον άλλο άνθρωπο, στην οποία και επιχειρεί να θεμελιώσει τη δυνατότητα της ηθικής σχέσης. Η επιθυμία χαρακτηρίζεται ακόρεστη διότι δεν στοχεύει στον άλλο με τον τρόπο που θα στόχευε ένα αντικείμενο, ή όπως χαρακτηριστικά γράφει ο Λεβινάς πρόκειται για μια «[ε]πιθυμία ακόρεστη, όχι επειδή ανταποκρίνεται σε μια ατελεύτητη πείνα, αλλά επειδή δεν ζητά τροφή» (ΟΑ: 68). Μάλιστα, επιχειρεί να διαφοροποιήσει την έννοια της Επιθυμίας από την πλατωνική σύλληψη του έρωτα στο *Συμπόσιο* και στον *Φαίδρο*. Δυστυχώς ο Λεβινάς δεν επιμένει όσο θα έπρεπε στην κατάδειξη των διαφορών μεταξύ Επιθυμίας όπως την ορίζει ο ίδιος και έρωτα στον Πλάτωνα ή και στη νεοπλατωνική γραμματεία. Αρκείται στο να επισημάνει ότι ο πλατωνικός έρωτας αναζητά την αθανασία, ενώ η επιθυμία κινείται από την αναζήτηση του Άλλου, του Ξένου, είναι «απολύτως μη εγωιστική» και «το όνομά της είναι *δικαιοσύνη*» (ΟΑ: 68/ΤΙ: 35). Η διάκριση αυτή προϋποθέτει βεβαίως μια συγκεκριμένη ερμηνεία της πλατωνικής σύλληψης του έρωτα και θα μπορούσε να θεωρηθεί παραλλαγή της διάκρισης μεταξύ αγάπης (που κατευθύνεται αδιακρίτως προς τον πλησίον) και έρωτα (που εκδηλώνει προτίμηση και συνεπώς μερικότητα) στο περίφημο έργο του Nygren. Αυτή η αίσθηση επιτείνεται στο μέτρο που η σύνδεση του Λεβινάς της καθεστεικής σύλληψης της επιθυμίας (δηλαδή όχι ως Επιθυμία του Άλλου) με την πείνα, έχει το προηγούμενό της στο *Αγάπη και Έρωτος*,

όπου ο έρωσ χαρακτηρίζεται ως «όρεξις» και «επιθυμία», ως ανάγκη ικανοποίησης της «πνευματικής πείνας», μέσω της «μετοχής» στις τέλειες ιδιότητες του θείου, τις οποίες και επιθυμεί να απολαύσει (Nygren 1953: viii).

Σε κάθε περίπτωση, δεν θα σφάλλαμε αν ισχυριζόμασταν ότι τα στοιχεία που αναφέρθηκαν ανωτέρω παρουσιάζονται στο *Ολότητα και Άπειρο* με απώτερο στόχο να καταδειχθούν και να διορθωθούν παραλείψεις και αστοχίες της αναλυτικής του Dasein στο *Είναι και Χρόνος*. Αυτό είναι περισσότερο από πιθανό, στο μέτρο που ο Χάιντεγκερ εισάγει στο έργο αυτό τις έννοιες της ερριμμενότητας (Geworfenheit) και της γεγονότητας (Faktizität) που στοχεύουν ακριβώς στη θεματοποίηση των απτών πλευρών της ανθρώπινης ύπαρξης και στη διόρθωση του καρτεσιανού δυϊσμού μεταξύ *res extensa* και *res cogitans*, χωρίς να προβαίνει ωστόσο σε μια ενδελεχή φαινομενολογική ανάλυση του ρόλου που διαδραματίζει η σωματικότητα στη διαμόρφωση του εαυτού και της διυποκειμενικότητας. Ο Λεβινάς, μάλιστα, στο σημείο αυτό υπερβαίνει και την προβληματική του σώματος ως αδιάλειπτου στοιχείου της διυποκειμενικότητας όπως αυτή αναπτύσσεται στους *Καρτεσιανούς Στοχασμούς* του Χούσερλ, αφού στο *Ολότητα και Άπειρο* επιχειρεί μια φαινομενολογική ανάλυση της σεξουαλικότητας. Παρότι η ανάλυση αυτή δεν μπορεί να χαρακτηριστεί ίσως ιδιαίτερα ικανοποιητική στο μέτρο που αναπαράγει αυτό που μπορεί να θεωρηθεί «τυπική» ανδρική οπτική καθώς και μια σειρά στερεότυπων αναφορικά με τα φύλα (Sandford 2005: 375 κ.ε.), δεν παύει να αναδεικνύει ρητά μια σημαντικότερη παράμετρο της συγκρότησης του υποκειμένου αλλά και των διυποκειμενικών σχέσεων. Όπως μάλιστα παρατηρεί ένας σχολιαστής, παρά την ύπαρξη πολλών ανδροκρατικών στερεοτύπων στο έργο αυτό, οι θεμελιώδεις έννοιες που αναπτύσσονται εκεί και κυρίως η αναγνώριση της ριζικής ετερότητας είναι πολύτιμες για το στοχασμό και ο πυρήνας τους δεν αλλοιώνεται από την «άρνηση της θηλυκότητας» και την εμμονή στη χρήση εννοιών όπως «αδελφότητα», «υϊκότητα», «πατρότητα» κ.λπ. (Vasey 2005: 396 κ.ε.)

Παράλληλα, η ιδέα του στοιχειακού (l'élémental – βλ. TI: 115) διαδραματίζει έναν διττό ρόλο. Αφενός υπενθυμίζει στους αναγνώστες του *Είναι και Χρόνος* την ύπαρξη μιας σχέσης με τον κόσμο που είναι πιο αρχέγονη από τη σχέση του Dasein με τα εργαλεία και συνεπώς και από τη σχέση με τον «κόσμο» εν γένει, αφού τα στοιχεία ανθίστανται στην υπαγωγή τους σε ένα σύστημα σχέσεων και σημασιών που προϋποθέτει η συγκρότηση ενός κόσμου. Αφετέρου επιχειρεί να αναδείξει τη διττή όψη της μετοχής στη στοιχειακότητα, επιμένοντας τόσο στην *απόλαυση* που συνεπάγεται αυτή όσο και στη διαρκή και ανεξίτηλη *απειλή* ή «τη νύκτια διάσταση» που κομίζουν τα στοιχεία και το απρόσωπο είναι ή *il-y-a* (OA: 176). Έτσι, όπως επισημαίνει ο Kemp, «ο εαυτός γεννάται στην απόλαυση της ζωής», ενώ ο κόσμος δεν αποτελεί απλώς ένα πεδίο στο οποίο είμαι «ερριμμένος», αλλά μου προσφέρεται για να τον απολαύσω (Kemp 1997: 46, 49). Αυτή η παραδοχή είναι σημαντική, διότι επιτρέπει στον Λεβινάς να συμφωνήσει με τον Χάιντεγκερ ότι η «ζωή είναι ύπαρξη που δεν προηγείται της ουσίας της» (πρβλ. Heidegger 1962: 33), αλλά να ισχυριστεί

παράλληλα ότι «η ζωή δεν είναι γνώση αλλά απόλαυση [...] δεν είναι γυμνή βούληση για ύπαρξη, οντολογική μέριμνα», αλλά «αγάπη για τη ζωή» (ΟΑ: 133). Παρότι η αγάπη αυτή είναι η εγωιστική αγάπη του χωρισμού, η «αγάπη» για τα πράγματα που μπορώ να καταναλώσω και να απολαύσω αποτελεί το θετικό υπόβαθρο της δυνατότητας να αποσπαστώ από την κατάσταση που για τον Λεβινάς συνιστά παγανισμό, την απώλεια δηλαδή του εαυτού στον μυθικό-θεϊκό χαρακτήρα του στοιχείου, και να υπερβώ το χωρισμό χάριν της ηθικής σχέσης (ΟΑ: 174).

Ομιλία, ανοικτότητα, διυποκειμενικότητα

Η ομιλία αποτελεί μάλλον το στοιχείο εκείνο που επιτρέπει στον Λεβινάς να διαλογιστεί πάνω στη δυνατότητα υπέρβασης του χωρισμού, της απόλυτης επικράτησης της οπτικής του Ιδίου και της εγκαθίδρυσης της ηθικής σχέσης. Στο μεταγενέστερο έργο του *Autrement qu'être*, ο Λεβινάς προβαίνει στη διάκριση μεταξύ δύο γλωσσικών καταστάσεων που ονομάζει *le Dit* και *le Dire* ή Λεχθέν και Λέγειν. Η πρώτη αναφέρεται στις διάφορες νοηματικές αποκρυσταλλώσεις που χαρακτηρίζουν το ιστορικο-κοινωνικό πεδίο, ενώ η δεύτερη αποπειράται να αποδώσει την εμφάνιση του άλλου ανθρώπου όπως αυτή πραγματοποιείται σε ένα επίπεδο που προηγείται οντολογικά του επιπέδου των ήδη αποκρυσταλλωμένων σημασιών (Calin και Sebbah 2002: 15). Έτσι, ο Λεβινάς υποστηρίζει ότι το Λέγειν καταδεικνύει με έναν τρόπο που προηγείται «της ουσίας» και της «ταυτοποίησης», ότι απευθύνεται στον Άλλο με έναν τρόπο που διαφέρει από τον τρόπο με τον οποίο οι λέξεις σημαίνουν στα πλαίσια του Λεχθέντος (ΑΕ: 78). Στο *Ολόττητα και Άπειρο* αυτή η διαφορά εκφράζεται από τη διάσταση μεταξύ της γλώσσας ως συστήματος σημείων και της ομιλίας ως αναγγελίας της ριζικής ετερότητας, ως άρνησης της ιμπεριαλιστικής λειτουργίας της όρασης, ως υπέρβαση της ίδιας της θεματοποίησης (ΟΑ: 246). Είναι νομίζω προφανής η σημασία της απόπειρας του φιλοσόφου να διασφαλίσει τη δυνατότητα ύπαρξης ενός πεδίου όπου η ετερότητα δύναται να αναγγελθεί συμβολικά, χωρίς ωστόσο να δεσμεύεται από προϋπάρχοντα σχήματα. Με άλλα λόγια θα πρέπει να δύναμαι να αναγνωρίσω τον ριζικά άλλο άνθρωπο χωρίς να τον υπαγάγω σε εγκατεστημένα ερμηνευτικά σχήματα, χωρίς δηλαδή η προσέγγισή μου να τον έχει ήδη κατατάξει σε οποιασδήποτε προέλευσης κατηγορίες (π.χ. φύλου, φυλής, θρησκείας, κοινωνικής τάξης κ.λπ.). Βεβαίως τόσο το δίπολο Λεχθέν-Λέγειν όσο και η ομιλία αποτελούν αναγνώριση από μέρους του Λεβινάς της δυσκολίας αυτής της ανοικτότητας προς τη ριζική ετερότητα, στο μέτρο που η ομιλία ή το Λέγειν επισυμβαίνει αναγκαστικά πάντοτε εντός ενός συμβολικού σύμπαντος, το οποίο το ηθικό υποκείμενο δεν είναι δυνατό να παραμερίσει. Είναι συνεπώς πιθανόν ο Λεβινάς να θέτει εδώ ως προϋπόθεση της ηθικής σχέσης ένα είδος φαινομενολογικής *εποχής* με ηθική όμως στόχευση, δηλαδή ένα είδος ενσυνείδητης αποχής από την εκφορά *κρίσεως* για τον άλλο άνθρωπο με βάση καθεστηκυία ερμηνευτικά σχήματα. Θα πρέπει εδώ να είμαστε όμως προσεκτικοί ώστε να μην ταυτίσουμε αυτήν τη στάση εποχής/ανοικτότητας προς τον άλλο άνθρωπο ως έλλειψη *διάκρισης*, ως έλλειψη αναγνώρισης του ηθικά

ορθού και φυσικά του κακού. Κάτι τέτοιο θα ήταν απαράδεκτο για τον Λεβινάς, καθώς μεταξύ άλλων θα ακύρωνε και το πλέον θεμελιώδες στοιχείο της ηθικής οντότητας του υποκειμένου, την *υπευθυνότητα* για τον άλλο άνθρωπο, και θα καθιστούσε αδύνατη τελικώς την ίδια την ηθική σχέση. Εξάλλου, στην ερώτηση αν ο «εκτελεστής» έχει πρόσωπο, απαντά χωρίς περιστροφές: «Όταν μιλώ περί δικαιοσύνης εισάγω την ιδέα της πάλης με το κακό και διαχωρίζω τη θέση μου από την ιδέα της μη αντίστασης στο κακό [...] ο εκτελεστής απειλεί τον πλησίον μου [...] και δεν έχει πλέον πρόσωπο» (Levinas 1998: 105). Παρατηρούμε συνεπώς ότι η αντίσταση στο κακό αποτελεί καθήκον του ηθικού υποκειμένου, οφείλει όμως να εκκινεί από την προτεραιότητα που αποδίδεται στον άλλο άνθρωπο που στο προηγούμενο παράδειγμα έχει και την ιδιότητα του πλησίον, στο μέτρο που στα μεταγενέστερα έργα του φιλοσόφου παρατηρείται μια στροφή από την έμφαση στην *απόλυτη απόσταση* μεταξύ του Ιδίου και του Άλλου στη σχέση εγγύτητας που συνεπάγεται η έννοια του πλησίον, η οποία όμως δεν στοχεύει στην άρση της ριζικής ετερότητας.

Θα πρέπει ωστόσο να σημειωθεί ότι η προσδοκία της διάρρηξης του φαύλου κύκλου της βίας, που καταγγέλλεται στο *Ολότητα και Άπειρο* ως κύριο χαρακτηριστικό του ιστορικο-κοινωνικού γίγνεσθαι, δεν συνδέεται πρωτίστως με τη συνήθη μορφή αντίδρασης στο κακό, δηλαδή με τη χρήση βίας ενάντια στη βία του, όπως εννοείται στο απόσπασμα που σχολιάσαμε μόλις. Κυρίως η υπέρβαση του ηθικά κακού –που δεν είναι άλλο από την αδυναμία συγκρότησης της ηθικής σχέσης– εδράζεται στο *Ολότητα και Άπειρο* στην εκούσια εγκατάλειψη της οπτικής του υποκειμένου, στην απόδοση απόλυτης προτεραιότητας στον άλλο άνθρωπο. Στα ύστερα γραπτά βεβαίως αυτή η σύλληψη συμπληρώνεται με την έννοια της *υποκατάστασης*, μια έννοια που υπογραμμίζει τη θυσιαστική στάση του ηθικού υποκειμένου απέναντι στον άλλο άνθρωπο, την οποία όμως δεν πρόκειται να αναπτύξω εδώ. Σε κάθε περίπτωση, ο Λεβινάς επιχειρεί και στο ζήτημα της υπέρβασης του κακού να μας παράσχει μια φαινομενολογική παρουσίαση των προϋποθέσεων της. Μάλιστα, επιχειρεί να καταδείξει ότι, παρότι η ηθική στάση προϋποθέτει μια εκούσια μεταστροφή του υποκειμένου, μια ενσυνείδητη έξοδο από τον εγωισμό, εντούτοις εδράζεται σε ένα πρώτο επίπεδο στις απλές δομές της καθημερινότητας. Στο σημείο αυτό, βεβαίως, ανευρίσκεται ακόμη ένα σημείο επιρροής του *Είναι και Χρόνος* που μεταθέτει την εστίασή του από την «εξαιρετική» θέση της φιλοσοφικής στάσης προς τον κόσμο, στην ανάλυση των καθημερινών δομών της ανθρώπινης κατάστασης. Όπως εκεί το «εξαιρετικό» με τη μορφή της αυθεντικότητας δεν αποτελεί παρά μια τροποποίηση της αναυθεντικής –ήτοι της πάντοτε ήδη διαμεσολαβημένης από προϋπάρχουσες ερμηνεύσεις– σχέσης με τον φυσικό και κοινωνικό κόσμο και τον εαυτό, ομοίως στην περίπτωση του Λεβινάς, το πλέον σύνθητες και βιολογικά καθορισμένο στοιχείο της ανθρώπινης εμπειρίας κυοφορεί εντός του την υπόσχεση της δικαιοσύνης και της συγχώρησης.

Πρόκειται φυσικά για την ίδια τη σεξουαλική πράξη, που σύμφωνα με τον φιλόσοφο δοκιμάζει τα όρια της ηθικής σχέσης στο μέτρο που συνεπάγεται τον μέγιστο βαθμό

εγγύτητας, χωρίς ωστόσο να εκμηδενίζει την άπειρη (ηθικής τάξεως) απόσταση μεταξύ των ερωτικών συντρόφων. Δεν θα σταθώ εδώ στην ίδια τη φαινομενολογία του έρωτα που περιέχεται στο *Ολότητα και Άπειρο*, αλλά θα στραφώ απευθείας στην έννοια της *γονιμότητας* που περιγράφεται από τον Λεβινάς κυριολεκτικά και συμβολικά ως ολοκλήρωση της ερωτικής σχέσης και συνθήκη διά της οποίας το άπειρο εισέρχεται στο χρόνο. Με τη γονιμότητα, αυτό που μοιάζει να αποτελεί απλό βιολογικό δεδομένο ανάγεται σε «οντολογική κατηγορία» (OA: 358), αφού υποδεικνύει την ύπαρξη της πολλαπλότητας και της υπέρβασης του εγωισμού που έχει όμως ως αφετηρία την ηδυσπάθεια του εγώ: «Η γονιμότητα του εγώ είναι η ίδια του η υπέρβαση», γράφει ο Λεβινάς, για να συμπληρώσει ότι «η βιολογική καταγωγή αυτής της έννοιας [...] σκιαγραφεί μια δομή που ξεπερνά τη βιολογική εμπειρία» (OA: 360).

Συμπερασματικές σκέψεις: από τη γονιμότητα στη δικαιοσύνη

Η σκιαγράφηση της γονιμότητας διενεργείται σχεδόν αποκλειστικά με όρους σχέσης μεταξύ πατέρα-υιού σε ένα συμβολικό ιδίωμα που μοιάζει προνεωτερικό και στο οποίο η μητρότητα εισέρχεται μόνο περιστασιακά με τη μορφή κυρίως της προστασίας (OA: 361). Έτσι, ο απτός και συνάμα συμβολικός πατέρας αναγνωρίζει τον εαυτό του στον υιό, έναν εαυτό ταυτόχρονα ριζικά διάφορο από τον δικό του, ο οποίος μάλιστα αποτελεί προϊόν εκλογής και είναι κατά τούτο (κάθε φορά) *μοναδικός*, ή ακριβέστερα είναι και δεν είναι μονακριβος κατά την ίδια στιγμή. Αυτό συμβαίνει στο μέτρο που η μοναδική κάθε φορά εκλογή του υιού από τον πατέρα δεν διενεργείται άπαξ, ή από έναν μόνο φορέα, αλλά συνιστά θεμέλιο της ανθρώπινης υπόστασης, διαδικασία διά της οποίας το «εγώ υπάρχει ως μοναδικό στον κόσμο και ταυτόχρονα ως αδελφός ανάμεσα σε αδελφούς» (OA: 362). Ήδη σε αυτήν τη διατύπωση, στην ιδέα της αδελφότητας και της κοινής αναφοράς στην πατρότητα, διακρίνουμε την εμφανή προσπάθεια του Λεβινάς να γεφυρώσει το χάσμα που ο ίδιος διάνοιξε μεταξύ του Ιδίου και του Άλλου στην προσπάθειά του να αποφύγει τον ολοκληρωτισμό της οντολογίας. Σπεύδω να δηλώσω ότι θεωρώ αυτή την προσπάθεια αναπόφευκτη αλλά και μάλλον αποτυχημένη. Όταν ο Λεβινάς παρουσιάζει ως σχεδόν αυταπόδεικτο, ως κάτι δηλαδή που προκύπτει από την απλή φαινομενολογική περιγραφή των πραγμάτων, ότι «το γεγονός ότι όλοι οι άνθρωποι είναι αδέρφια δεν προστίθεται στον άνθρωπο ως ηθική κατάκτηση αλλά συγκροτεί την αυτότητά του (*son ipséité*)» (OA: 363/TI: 257), είναι ελάχιστα πειστικός και μοιάζει εκ πρώτης όψεως να καταστρατηγεί τη θεμελιώδη θέση του έργου του, δηλαδή την απόρριψη ενός κοινού παρονομαστί, μιας κοινής «φύσης» βάσει της οποίας θα θεμελιωνόταν η πραγματικά ηθική σχέση. Παρά τα προβλήματα που προανέφερα, όμως, η ιδέα της γονιμότητας είναι σημαντική, στο μέτρο που επιχειρεί να αποκαλύψει την ουσιαστικότερη διάσταση της χρονικότητας όπως την αντιλαμβάνεται ο Λεβινάς, δηλαδή τη δυνατότητα ριζικής διάρρηξης της αιτιότητας. Έτσι ως «γόνιμο» ορίζει ο φιλόσοφος «ένα ον που είναι ικανό για μια μοίρα διαφορετική από τη δική του» (OA: 365), ενώ περιγράφει ως «ασυνεχή» το χρόνο της γονιμότητας (OA: 366). Η ασυνέχεια εδώ συνίσταται σε ένα πρώτο επίπεδο

στην παλαιά ιδέα της υπέρβασης του θανάτου διά της τεκνογονίας, σε ένα συμβολικό επίπεδο όμως σημαίνει την υπέρβαση του θανάτου που επιφέρει ο πόλεμος και η βία, την υπόσχεση της δικαιοσύνης και της αδελφότητας που είναι δυνατή μέσω της συγχώρησης η οποία «επιδρά στο παρελθόν» και «επαναλαμβάνει το συμβάν καθαίροντάς το» (ΟΑ: 367).

Αποτελεί ευτύχημα ότι ο Λεβινάς αποφεύγει στο σημείο αυτό να υποστηρίξει πως η Ιστορία *κινείται* προς αυτή την κατεύθυνση, πράγμα εξάλλου που δεν του επιτρέπει η ίδια η εμπειρία της *Shoah* που αποτελεί την πλέον ηχηρή άρνηση ενός αφελούς μεσσιανισμού, όπως και η δική του απόρριψη μιας φιλοσοφίας της Ιστορίας βασισμένης στην έννοια της προόδου, κατασκευασμένης από τους νικητές και αδιάφορης για τα εκατομμύρια θύματα της βίας (Chalier 2005: 45 κ.ε.). Πράγματι, ενώ η υπόθεση ότι «η περάτωση του χρόνου δεν είναι ο θάνατος, αλλά ο μεσσιανικός χρόνος όπου το διηνεκές μεταπίπτει σε αιώνιο», μοιάζει ευάλωτη σε μια τέτοια ερμηνεία, συμπληρώνεται ωστόσο από την υπόδειξη ότι ο μεσσιανικός «θρίαμβος» είναι «θωρακισμένος ενάντια στην εκδίκηση του κακού, του οποίου την επιστροφή δεν απαγορεύει ο άπειρος χρόνος» (ΟΑ: 369). Αυτή η τελευταία προσθήκη, που αποτελεί και τον τελικό λόγο του βιβλίου πριν από τα «συμπεράσματα», μπορεί να μας αποκαλύψει την πραγματική σημασία της μεσσιανικής προσδοκίας στο *Ολότητα και Άπειρο*. Το κακό, ο πόλεμος και η βία δηλαδή, μπορεί πάντα να επιστρέφει στην Ιστορία ή ακόμη και να αποτελεί τη συνήθη κατάσταση ιστορικής ύπαρξης για την ανθρωπότητα. Η εισαγωγή όμως στο χρόνο του άπειρου στοιχείου (με την έννοια και του στοιχείου που δεν εμπίπτει άμεσα στην εμπειρία) το οποίο κομίζει η συμβολική και απτή ταυτόχρονα γέννηση κάθε ριζικά άλλου ανθρώπου κρύβει σε κάθε «στιγμή» του χρόνου τη δυνατότητα ανατροπής της βίας και εγκαθίδρυσης της ηθικής σχέσης, δηλαδή της δικαιοσύνης. Όπως το καντιανό βασίλειο των σκοπών, η ηθική σχέση που θεμελιώνεται στο σεβασμό της ριζικής ετερότητας εμφανίζεται ως δυνατότητα *παράλληλη* με το χρόνο της βίας και της αδικίας τον οποίο και δεν καταργεί. Ο Λεβινάς μάς καλεί να υπάρχουμε εδώ και τώρα «χωρίς να είμαστε φονικοί», να αναλάβουμε την υπευθυνότητα που μας καθιστά ηθικά υποκείμενα. «Μπορούμε», γράφει, «να διαλέξουμε την ουτοπία», αλλά μπορούμε και να μη λιποτακτίσουμε από την ευθύνη που μας αναλογεί στον κόσμο που ζούμε, μπορούμε ή μάλλον έχουμε την υποχρέωση να «επιλέξουμε την ηθική πράξη» (Levinas 2007: 155). Υπ' αυτή την έννοια η ουτοπία που προτείνει ο Λεβινάς, είτε εκτυλίσσεται στο εδώ και τώρα είτε ακυρώνεται ολωσδιόλου· εκδιπλώνεται εντός του ιστορικο-κοινωνικού κόσμου, αλλά δημιουργεί ταυτόχρονα έναν οιονεί «τόπο» ηθικής συνύπαρξης και δικαιοσύνης.

Βιβλιογραφία

- Calin R. και F.D. Sebbah, 2002, *Le Vocabulaire de Levinas*, Παρίσι: Ellipses.
- Caygill H., 2005, "Levinas's political judgment: The *Esprit* articles 1934-1983", στο: Cl. Katz, L. Trout (επιμ.), *Critical Assessments of Leading Philosophers: Emmanuel Levinas*, τ. Δ', Λονδίνο και Νέα Υόρκη: Routledge, 85-100.
- Chalier C., 2005, "The messianic utopia", στο: Cl. Katz, L. Trout (επιμ.), *Critical Assessments of Leading Philosophers: Emmanuel Levinas*, τ. Γ', Λονδίνο και Νέα Υόρκη: Routledge, 44-58.
- Heidegger M., 1962, *Being and Time*, μτφρ. J. Macquarrie και Ed. Robinson. Οξφόρδη: Blackwell.
- Heidegger M., 2000, *Introduction to Metaphysics*, μτφρ. Gr. Fried και R. Polt, Νιου Χέιβεν και Λονδίνο: Yale University Press.
- Heidegger M., 2015, *The Beginning of Western Philosophy: Interpretation of Anaximander and Parmenides*, μτφρ. R. Rojcewicz, Μπλούμιγκτον και Ιντιανάπολις: Indiana University Press.
- Καστοριάδης Κ., 2007, *Η ελληνική ιδιαιτερότητα: Από τον Όμηρο στον Ηράκλειτο*, μτφρ. Ξ. Γιαταγάνας, τ. Α', Αθήνα: Κριτική.
- Kemp P., 1997, *Levinas: Une introduction philosophique*, Παρίσι: Encre Marine.
- Levinas Em., 1971, *Totalité et l'infini: essai sur l'extériorité*, 4η έκδ., Χάγη: Martinus Nijhoff / 1988, *Ολότητα και Άπειρο*, μτφρ. Κωστής Παπαγιώργης, Αθήνα: Εξάντας.
- Levinas Em., 1978, *Autrement qu'être ou au-delà de l'essence*, Χάγη: Martinus Nijhoff.
- Levinas Em., 1998, *Entre nous: Essays on Thinking-of-the-Other*, μτφρ. M. B. Smith και B. Harshav, Λονδίνο: The Athlone Press.
- Levinas Em., 2007, "Le Lieu et l'utopie", στο: *Difficile Liberté*, Παρίσι: Albin Michel, 153-158.
- Nygren An., 1953, *Agape and Eros*, μτφρ. Ph. S. Watson, Φιλαδέλφεια: The Westminster Press.
- Peperzak Ad., 1993, *To the Other: An Introduction to the Philosophy of Emmanuel Levinas*, Γουέστ Λαφαγιέτ, Ιντιάνα: Purdue University Press.
- Sandford St., 2005, "Writing as a man: Levinas and the phenomenology of Eros", στο: Cl. Katz, L. Trout (επιμ.), *Critical Assessments of Leading Philosophers: Emmanuel Levinas*, τ. Δ', Λονδίνο και Νέα Υόρκη: Routledge, 369-387.
- Taminiaux J., 2009, "The presence of *Being and Time* in *Totality and Infinity*", στο: J. Hansel (επιμ.), *Levinas in Jerusalem: Phenomenology, Ethics, Politics, Aesthetics*, Άμστερνταμ: Springer.
- Vasey Cr. R., 2005, "Faceless women and serious others: Levinas, misogyny, and feminism", στο: Cl. Katz, L. Trout (επιμ.), *Critical Assessments of Leading Philosophers: Emmanuel Levinas*, τ. Δ', Λονδίνο και Νέα Υόρκη: Routledge, 388-399.

Άννα Κουμανταράκη

Η έννοια της κοινωνικής τάξης στο έργο των Τεοντόρ Αντόρνο και Μαξ Χορκχάιμερ

Το ιστορικό πλαίσιο του έργου των Αντόρνο και Χορκχάιμερ

Το ιστορικό πλαίσιο μέσα στο οποίο οι Αντόρνο και Χορκχάιμερ έγραψαν και δίδαξαν επηρέασε βαθιά τη σκέψη και τα γραψίματά τους. Η ζωή τους στη Γερμανία τον Μεσοπόλεμο, η άνοδος του ναζισμού στη χώρα τους και η μετέπειτα εξορία στις Ηνωμένες Πολιτείες τους έκαναν να νιώσουν ότι ήταν στο προσκήνιο μια σειράς τραγικών αλλά και πολύ σημαντικών γεγονότων τα οποία προσπάθησαν να επεξεργαστούν θεωρητικά (Ιακώβου 2010: 305). Γνώρισαν δηλαδή τις μεγάλες απογοητεύσεις του δυτικοευρωπαϊκού αριστερού κινήματος, με το ναζισμό να αποτελεί την εξέλιξη των καπιταλιστικών κοινωνιών και να αντικαθιστά τη δημοκρατία. Το ολοκαύτωμα, με την εξόντωση εκατομμυρίων ανθρώπων στα στρατόπεδα συγκέντρωσης, κατέδειξε ότι ο λόγος της επιστήμης μπορεί να μετατραπεί σε ένα λόγο που διατηρεί μεν την αποτελεσματικότητα του ως προς τις μεθόδους του έχει χάσει όμως εντελώς τον ηθικό του χαρακτήρα και έχει γίνει ένας λόγος που δεν λαμβάνει υπόψη την ανθρώπινη ζωή και οδηγεί εν τέλει σε μια νέα βαρβαρότητα (Χορκχάιμερ και Αντόρνο 1996: 19).

Στο έργο τους *Διαλεκτική του Διαφωτισμού* (στο εξής ΔΔ) υπογραμμίζουν την *ταξικότητα* του επιστημονικού λόγου. Ο Γεράσιμος Κουζέλης στον πρόλογο στην ελληνική έκδοση σημειώνει ότι το έργο αυτό «αποτελεί τη σημαντικότερη στιγμή της *Κριτικής Θεωρίας*, κατά κάποιον τρόπο το θεωρητικό μανιφέστο της Σχολής της Φραγκφούρτης και, ταυτοχρόνως, ένα ορόσημο του αιώνα που κλείνει» (ΔΔ: 11).

Η σημασία της ταξικής διαφοροποίησης

Η *ταξική διαφοροποίηση* στο έργο αυτό προσδιορίζεται από την πνευματική κυριαρχία που παίρνει τη μορφή και του ακρωτηριασμού του πνεύματος των ανώτερων τάξεων – κυρίαρχων με τη θέλησή τους.¹ Ο ταξικός ανταγωνισμός, για τους Χορκχάιμερ

1 Ο David Macey (2000) θεωρεί ότι στην πραγματικότητα το έργο του Αντόρνο έχει επικεντρωθεί σε πολύ μικρό βαθμό στην έννοια της τάξης με τον προσδιορισμό που είχε δώσει στην έννοια αυτή ο Καρλ Μαρξ. Δεν ενδιαφέρεται δηλαδή να επικεντρωθεί στην ανάλυσή του στην οικονομική εκμετάλλευση που αποτελεί παράγοντα καθορισμού της έννοιας της τάξης. Ωστόσο, άλλες μελέτες συγγραφέων που έχουν επηρεαστεί από το μαρξικό έργο, όπως η Lydia Morris (1994) και ο Paul Gilroy (1987 και 1993), συνδυάζουν στο έργο τους την έννοια της οικονομι-

και Αντόρνο, δεν είναι κυρίως οικονομικός αλλά πολιτικός και πνευματικός. Συμπυκνώνεται δε πολύ χαρακτηριστικά στο συγκεκριμένο έργο ως εξής:

«[...] ένας πολεμικός λαός κυρίων εγκαθίσταται μόνιμα υποδουλώνοντας τη μάζα των πτημένων αυτοχθόνων. Ο ύψιστος μεταξύ των θεών δημιούργησε μαζί με αυτόν τον αστικό κόσμο, στον οποίο ο βασιλιάς ως επικεφαλής των οπλισμένων ευγενών καθιλώνει τους υπόδουλους στη γη, ενώ γιατροί, μάντεις, χειροτέχνες, έμποροι φροντίζουν για τις συναλλαγές. Με το τέλος της νομαδικής ζωής έχει εγκαθιδρυθεί ένα κοινωνικό σύστημα βασισμένο στην ακίνητη ιδιοκτησία. Κυριαρχία και εργασία διαχωρίζονται». (ΔΔ: 44)

Η ταξική διαφοροποίηση έχει μια έντονα πολιτική διάσταση. Βιώνεται τόσο από τους ευγενείς όσο και από τους αυτόχθονες σαν σχέση εξουσίας στην οποία υπάρχει ένας παγιωμένος καταμερισμός εργασίας: Οι μεν εξουσιάζουν οι δε εργάζονται.² Οι δύο συγγραφείς ισχυρίζονται ότι ο καταμερισμός αυτός, από τη στιγμή που συγκροτήθηκε ο θεσμός της ατομικής ιδιοκτησίας μέσω της κατάκτησης της γης των αυτοχθόνων μέχρι σήμερα που κυριαρχεί ο επιστημονικός λόγος, δεν έχει αλλάξει στα βασικά του σημεία. Η ταξική διάσταση χωρίζει κυρίαρχους και κυριαρχούμενους σε δύο διαφορετικά έθνη με διαφορετικές προοπτικές και στόχους ζωής. Τα όρια μεταξύ τους είναι διακριτά και οι Χορκκχάιμερ και Αντόρνο δεν φαίνεται να πιστεύουν στη δυνατότητα ταξικής κοινωνικής κινητικότητας αλλά ούτε και στην επίτευξη κοινωνικής αλληλεγγύης σύμφωνα με τον ορισμό που δίνει στην έννοια αυτή ο Εμίλ Ντυρκέμ (Γάγγας 2010: 105-106).³

Στην πραγματικότητα, στόχος των δύο συγγραφέων είναι να υπογραμμίσουν το γεγονός ότι ο Διαφωτισμός δεν μπόρεσε να εξαλείψει την ταξική ανισότητα και ότι ο επιστημονικός λόγος εν τέλει μετατράπηκε σε ένα όργανο περαιτέρω καταπίεσης των κατώτερων τάξεων.

κής εκμετάλλευσης με αυτήν της πολιτισμικής διαφορετικότητας. Οι απόψεις της Morris για τον προσδιορισμό της βρετανικής εργατικής υπο-τάξης (λούμπεν προλεταριάτο) ως την πραγματικότητα ενός άλλου έθνους έχουν ληφθεί σοβαρά υπόψη στην ανάλυσή μας για τη σημασία της έννοιας της τάξης στο έργο των Αντόρνο και Χορκκχάιμερ. Βλ. Morris (1994: 80-81) και Gilroy (1987 και 1993).

2 Εδώ πρέπει να συνδέσουμε κατά τη γνώμη μου την ανάλυση αυτή με το έργο του ιστορικού Marc Bloch για τη διαμόρφωση του φεουδαλικού συστήματος στην Ευρώπη και ειδικά στη Γαλλία. Ο Γάλλος ιστορικός τονίζει τη σημασία της κατάκτησης της Δυτικής Ευρώπης από τους Νορμανδούς και τους Βίκινγκς. Η κατάκτηση αυτή είχε ως αποτέλεσμα τη δημιουργία δύο τάξεων, αυτής των ευγενών οι οποίοι προέρχονταν από τους κατακτητές Σκανδιναβούς και αυτής των αγροτών δουλοπάροικων η οποία αποτελούνταν κυρίως από τους προγενέστερους κατοίκους των χωρών που είχαν κατακτηθεί. Η σχέση μεταξύ τους προσδιορίστηκε από τον Μαρξ ως ταξική, στηριζόταν όμως σε μια κατάκτηση που επέβαλε τη συνύπαρξη δυο διακριτών ομάδων τόσο πολιτισμικά όσο και οικονομικά (Bloch 1987: 45-100).

3 Επίσης ο Ian Craib θεωρεί ότι το «αδύναμο σημείο στην κοινωνιολογία του Ντυρκέμ [...] είναι [...] η τάση του να θεωρεί την οντότητα «κοινωνία» ένα ενιαίο σύνολο ακόμα και όταν αναφέρεται σε σύγχρονες και πολύπλοκες κοινωνίες [...]. Ο Ντυρκέμ βλέπει όντως προς μια θεώρηση της κοινωνίας ως εσωτερικής ενιαίας οντότητας - ακόμα και όταν αναφέρεται σε κοινωνίες που κυριαρχεί η οργανική αλληλεγγύη» (Craib 2009: 102-03).

Η χρήση του επιστημονικού λόγου ως ταξικού λόγου

Ο επιστημονικός λόγος προώθησε την απομάγευση και αυτό θεωρήθηκε το μεγαλύτερο επίτευγμά του. Όμως η επικέντρωσή του στη μαθηματική σκέψη εκλογίκευσε τις ανθρώπινες σχέσεις και κατέστρεψε κάθε μορφή ανιμισμού και μαγείας. Ό,τι μπορούσε να γίνει κατανοητό από την επιστήμη ήταν μόνο ό,τι μπορούσε να αποδοθεί σε αριθμούς. Κύριο κίνητρο της επιστήμης ήταν ο φόβος απέναντι στη φύση. Αυτός ο φόβος γέννησε δύο επιδιώξεις: τη δίψα για καθυπόταξη της φύσης και την αναγκαστική τομή με τις πρωτόγονες κοινωνίες όπου η φύση προκαλούσε επίσης το φόβο αλλά το μέσο αντιμετώπισής του ήταν η μαγεία και ο ανιμισμός.

Η ανάγκη για την κυριαρχία επί της φύσης βρίσκει άμεση έκφραση στην κυριαρχία των ανδρών πάνω στις γυναίκες και στην κυριαρχία της τάξης των ευγενών πάνω στους αυτόχθονες. Ο μύθος του Οδυσσέα χρησιμοποιείται και για τις δύο αυτές μορφές κυριαρχίας: Η σχέση του Οδυσσέα με την Κίρκη, την οποία καταφέρνει να καθυποτάξει, απεικονίζει την ανδρική κυριαρχία και ο μύθος του περάσματος των Σειρήνων τη σχέση της άρχουσας τάξης –τόσο των γαιοκτημόνων όσο και των αστών– απέναντι στους εργαζόμενους είτε αυτοί είναι δούλοι είτε μισθωτοί εργάτες. Η Κίρκη προειδοποιεί τον Οδυσσέα για τη σαγήνη που ασκούν οι Σειρήνες στους ταξιδιώτες και την επικινδυνότητά της. Όπως γράφουν οι Χορκχάιμερ και Αντόρνο, το άκουσμα του τραγουδιού των Σειρήνων οδηγεί τον ταξιδιώτη στην επαφή με το πρωτόγονο παρελθόν, όταν η φύση ήταν κυρίαρχη, σε αυτό που οι δύο συγγραφείς ονομάζουν «ανεπίστρεπτο». Κανείς πλέον δεν μπορεί και δεν πρέπει να επιστρέψει εκεί. Ο Οδυσσέας που το γνωρίζει χάρη στην Κίρκη βουλώνει τα αυτιά των συντρόφων του ώστε να κωπηλατούν αδιάκοπα χωρίς να μπορούν να το ακούσουν. Ο ίδιος βάζει να τον δέσουν γερά στο κατάρτι. Ακούει το τραγούδι, αλλά δεν μπορεί να τρέξει στο κάλεσμά του. Στη σχέση αυτή, Οδυσσέας-άρχοντας εξουσιαστής και κωπηλάτες-εργαζόμενοι, υπάρχει καταναγκασμός ο οποίος συνεχίζεται χωρίς σταματημό. Για τον αρχηγό Οδυσσέα είναι ένας ακρωτηριασμός της επιθυμίας του προς την τελείωση της απόλαυσης· για του κωπηλάτες ένας καταναγκασμός που εγγυάται την επιβίωσή τους. Οι κωπηλάτες εργαζόμενοι δεν μπορούν να επαναστατήσουν, διότι ξέρουν ότι πολύ εύκολα μπορούν να αντικατασταθούν από άλλους που τώρα είναι άνεργοι. Δεν μπορούν να συνδικαλιστούν διότι οι συνδικαλιστές αποτελούν μέρος του ιεραρχικού συστήματος με το οποίο λειτουργεί η κοινωνία. Είναι οι «μανδαρίνοι» –υψηλόβαθμα στελέχη της κρατικής γραφειοκρατίας– που δεν νοιάζονται παρά μόνο για να κρατήσουν την καρέκλα τους (ΔΔ: 82). Δεν μπορούν να αποκτήσουν ουσιαστική ανθρώπινη σχέση με τους συναδέλφους τους γιατί το αντικείμενο της εργασίας τους τους αποξενώνει τόσο από τους άλλους γύρω τους όσο και από τον ίδιο τους τον εαυτό.

Οι Χορκχάιμερ και Αντόρνο χρησιμοποιούν το μύθο των Σειρήνων ως μια αλληγορία για τη σχέση αστών και εργατικής τάξης.⁴ Γι' αυτούς ο κυρίαρχος επιστημονικός

4 Η Βίκυ Ιακώβου στο «Η Κριτική Θεωρία και η Νεωτερικότητα» γράφει: «Ας σταθούμε λίγο στον τρόπο με τον

λόγος δικαιολογεί αυτή την ταξική σχέση καθώς τη δέχεται ως τη μόνη δυνατή. Συγχέει με άλλα λόγια την πραγματικότητα με την αλήθεια. Για τη σύγχυση αυτή ευθύνεται το ρεύμα του θετικισμού που κυριάρχησε στην επιστημονική σκέψη της εποχής μας. Ο θετικισμός επέβαλε τη χρησιμότητα και την πρακτικότητα ως τις απόλυτες κοινωνικές αξίες. Ό,τι αποκλίνουν και πρακτικά άχρηστο στη συλλογιστική αυτή αφορά μόνο την τέχνη. Έτσι και η απόλαυση, εφόσον δεν ποσοτικοποιείται και δεν μπορεί να ανταποκριθεί στο πρακτικό πνεύμα, δαιμονοποιείται. Με αυτό τον τρόπο ο Διαφωτισμός θέτει τα δικά του ανορθολογικά όρια στη γνώση της φύσης και συγκροτεί τη δική του μαγεία.

Σε αυτό το πλαίσιο, θα παραθέσω ορισμένα καίρια αποσπάσματα από τη *Διαλεκτική του Διαφωτισμού*:

«Η τεχνική είναι η ουσία αυτής της γνώσης. Η τελευταία δεν στοχεύει σε έννοιες και εικόνες ούτε στην ευτυχία της σοφής κρίσης, αλλά στη μέθοδο, στην εκμετάλλευση της εργασίας άλλων, στο κεφάλαιο [...]. Αυτό που οι άνθρωποι θέλουν να μάθουν από τη φύση είναι να την εφαρμόζουν για να κυριαρχήσουν τελειωτικά πάνω σε αυτή και τους ανθρώπους. Τίποτα άλλο δεν ισχύει». (ΔΔ: 31)

«Εξουσία και γνώση είναι συνώνυμο. [...] Το ζητούμενο δεν είναι εκείνη η ικανοποίηση που οι άνθρωποι ονομάζουν αλήθεια, αλλά η “operation”, η αποτελεσματική τεχνική διαδικασία· ο αληθινός στόχος και το πραγματικό αξίωμα της επιστήμης” δεν βρίσκεται στα “πειστικά, τερπνά, σεβάσματα ή εντυπωσιακά επιχειρήματα, αλλά στην εργασία και τη δράση καθώς και την ανακάλυψη άγνωστων ακόμη λεπτομερειών ως καλύτερων εφοδίων και βοηθημάτων στη ζωή. Δεν πρέπει να υπάρχει κανένα μυστικό, ούτε όμως και η επιθυμία για την αποκάλυψή του». (ΔΔ: 31-32, με τα πλάγια οι συγγραφείς παραθέτουν λόγια του Βάκωνα).

«Ό,τι δεν θέλει να συμμορφωθεί με το κριτήριο της υπολογισιμότητας και της χρησιμότητας είναι για τον διαφωτισμό ύποπτο». (ΔΔ: 33).

«Δεν υπάρχει σωτηρία ενώπιον των θεών παρά μόνον για κείνον που θα υποταχθεί εντελώς». (ΔΔ: 37)

«Όποιος θέλει να επιζήσει δεν επιτρέπεται να υπακούει στα δελεαστικά καλέσματα του ανεπίστρεπτου, και αυτό το καταφέρνει μόνο αν καταφέρει να μην τα ακούσει. Η κοινωνία φρόντιζε πάντοτε γι’ αυτό. Φρέσκοι και συγκεντρωμένοι οι εργαζόμενοι πρέπει να κοιτάζουν μπροστά και να αφήνουν κατά μέρος ό,τι βρίσκεται δίπλα τους. Τις ορμές, που τείνουν να τους αποσπάσουν την προσοχή, πρέπει να τις μετουσιώνουν πεισματικά σε πρόσθετη προσπάθεια. Έτσι γίνονται πρακτικοί. Την άλλη δυνατότητα την επιλέγει ο ίδιος ο Οδυσσέας, ο γαιοκτήμονας-άρχοντας που βάζει τους άλλους να δουλεύουν γι’ αυτόν. Ακούει, αλλά είναι ανίσχυρος, γιατί έχει δεθεί γερά στο κατάρτι, όσο μεγαλώνει ο πειρασμός τόσο

οποίο οι Αντόρνο και Χορκχάιμερ χρησιμοποιούν το ομηρικό έπος. Μπορεί να υποστηριχθεί ότι η προσέγγισή τους έχει δύο επίπεδα. Το πρώτο αφορά το ίδιο το εγχείρημα του Ομήρου, που ερμηνεύεται ως ενδεικτικό της μετάβασης από τον αρχαϊκό στον έλλογο κόσμο της πόλης [...] ο Οδυσσέας αποτελεί το “αρχέτυπο του αστικού ατόμου” (Γακώβου 2010: 311).

πιο γερά βάζει να τον δέσουν όπως αργότερα οι αστοί στερούσαν την ευτυχία από τον εαυτό τους, και μάλιστα τόσο πιο πεισματικά, όσο πιο προσιτή γινόταν γι' αυτούς με την αύξηση της εξουσίας τους. Αυτό που ακούει ο Οδυσσεάς δεν έχει καμιά συνέπεια για αυτόν [...] οι σύντροφοι, που οι ίδιοι δεν ακούν, γνωρίζουν μόνο το επικίνδυνο του τραγουδιού, όχι την ομορφιά του, και τον αφήνουν δεμένον στο κατάρτι για να σωθούν αυτός κι οι ίδιοι. Αναπαράγουν τη ζωή του καταπιεστή μαζί με τη δική τους, και εκείνος δεν είναι πια σε θέση να εγκαταλείψει τον κοινωνικό του ρόλο. Οι δεσμοί με τους οποίους έχει δεθεί αμετάκλητα με την πρακτική κρατούν ταυτόχρονα τις Σειρήνες μακριά από την πρακτική: Ο δελεασμός τους εξουδετερώνεται σε απλό αντικείμενο θεώρησης εν απραξία, σε τέχνη. [...] Έτσι η απόλαυση της τέχνης και η χειρωνακτική εργασία διαχωρίζονται, καθώς αποχαιρετίζεται ο προϊστορικός κόσμος. Το έπος ήδη περιέχει τη σωστή θεωρία. Το πολιτιστικό αγαθό βρίσκεται σε ακριβή αντιστοιχία προς την καθοδηγούμενη εργασία, και τα δύο όμως βασίζονται στην αναπόφευκτη ανάγκη για κοινωνική κυριαρχία πάνω στη φύση». (ΔΔ: 75)

Οι δύο θεωρητικοί χρησιμοποιούν τον όρο «επαναστροφή» (regression) για να δείξουν ότι ο ίδιος ο άρχοντας Οδυσσεάς εξαναγκάζεται να παίξει το ρόλο του κυρίαρχου μέσα σε τόσο στενά πλαίσια που δεν υπάρχει καμία ευελιξία στις αποφάσεις και στην αυταρχική συμπεριφορά του απέναντι στους συντρόφους υποτακτικούς του. Ταυτόχρονα εκείνοι, εφόσον δεν έχουν ακούσει το κάλεσμα των Σειρήνων, αγνοούν τόσο το παρελθόν όσο και την απόλαυση που η γνώση του θα μπορούσε να τους παρέχει.⁵ Η υποταγή και ο καταναγκασμός σε εργασία ουσιαστικά τους μετατρέπουν σε αυτόματα και γρανάζια των μηχανών που έχουν απωλέσει την ανθρώπινή τους υπόσταση και φυσικά δεν μπορούν να χαρούν ούτε την ίδια την εργασία.

Καθώς οι εργαζόμενοι στερούνται την επαφή με το ανεπίστρεπτο, χάνουν και τη δυνατότητα να γνωρίσουν την αλήθεια για την ύπαρξή του. Η δυνατότητα οργάνωσής τους σε συλλογικότητα δεν οδηγεί απαραίτητα στην αμφισβήτηση από μέρους τους της κατεστημένης κοινωνικής τάξης. Συμβαίνει το αντίθετο: Η οργάνωση σε συλλογικότητα βοηθά στην αποδοχή άρα και σταθεροποίηση του κοινωνικού κατεστημένου. Η άποψη που έχουν οι κοινωνιολόγοι ότι οι εργάτες έχουν τη δυνατότητα να οργανωθούν συλλογικά και να διεκδικήσουν την άμβλυση των ταξικών ανισοτήτων οδηγεί σε λανθασμένες μεθοδεύσεις με στόχο την υποταγή των εργαζομένων στους εξουσιαστικούς μηχανισμούς.

Μόνο ο αναστοχασμός, στο βαθμό που είναι δυνατό να υπάρξει, μπορεί να αμφισβητήσει την κοινωνική ανισότητα. Για να το κάνει αυτό η επιστημονική σκέψη, πρέπει να απομακρυνθεί από το θετικισμό και τον κοινωνικό έλεγχο στον οποίο η γνώση παίζει πρωτεύοντα ρόλο.

⁵ Η λατρεία του παρελθόντος αποτελεί χαρακτηριστικό των εθνικισμών. Η ανακάλυψη μιας ανεπίστρεπτα χαμένης αρχαιότητας αποδείχθηκε ιδιαίτερα σημαντική για τους Ευρωπαίους όχι μόνο όσον αφορά τον δικό τους πολιτισμό αλλά και τον πολιτισμό των χωρών τις οποίες κατέκτησαν ως αποικιοκράτες (Anderson 1991: 67-82).

«Ο μυθικός επιστημονικός σεβασμός των λαών για την κατεστημένη τάξη πραγμάτων, την οποία οι ίδιοι αναπαράγουν ακατάπαυστα, γίνεται τελικά η ίδια θετικό γεγονός, οχυρό απέναντι στο οποίο ακόμη και η επαναστατική φαντασία ντρέπεται για τον εαυτό της αυτοεκλαμβανόμενη ως ουτοπιστική φαντασιοκοπία και εκφυλίζεται σε πειθήνια εμπιστοσύνη στην αντικειμενική τάση της κοινωνίας. Ως όργανο μιας τέτοιας προσαρμογής, ως απλή κατασκευή μέσων, ο διαφωτισμός είναι τόσο καταστροφικός όσο τον θεωρούν οι ρομαντικοί εχθροί του. Δεν θα βρει τον εαυτό της, αν δεν απαρνηθεί και την παραμικρή συμφωνία με τους τελευταίους και δεν τολμήσει να άρει την αρχή της τυφλής κυριαρχίας». (ΔΔ: 86-87).

«Ο διαφωτισμός θα φτάσει στην τελείωσή του και θα αναιρεθεί, όταν αποκαλυφθεί ότι οι κοντινοί πρακτικοί στόχοι είναι οι πραγματοποιημένοι πιο μακρινοί και οι άνθρωποι ξαναθυμηθούν τις χώρες “για τις οποίες οι κατάσκοποι και οι χαφιέδες δεν φέρνουν πληροφορίες”, δηλαδή την παραγνωρισμένη από την ηγεμονική επιστήμη φύση, ως χώρες προέλευσής τους. Σήμερα που το ουτοπικό όραμα του Βάκωνα για τη φύση, “να την εξουσιάζουμε στην πράξη”, τείνει να πραγματοποιηθεί σε πλανητική κλίμακα, γίνεται φανερό η ουσία του καταναγκασμού, τον οποίο αυτός απέδιδε στην ανεξουσίαστη φύση. Ήταν η ίδια η κυριαρχία. Στην κατάλυσή της είναι πια σε θέση να προχωρήσει η γνώση, η οποία σύμφωνα με τον Βάκωνα χωρίς αμφιβολία συνιστούσε την “ανωτερότητα του ανθρώπου”. Ενόψει μιας τέτοιας δυνατότητας όμως ο διαφωτισμός, στην υπηρεσία του παρόντος, μετατρέπεται σε πλήρη εξαπάτηση των μαζών». (ΔΔ: 87-88)

Κατά τη γνώμη μου, στον Αντόρνο και τον Χορκχάιμερ το ζητούμενο είναι η ανατροπή του καπιταλιστικού συστήματος, που θα πρέπει να είναι μια οικουμενική διαδικασία στην οποία οι βαθύτερες εννοήσεις των ανθρώπων θα πάρουν την εκδίκησή τους. Η διαδικασία όμως αυτή στις συνθήκες κυριαρχίας του εργαλειακού λόγου δεν μπορεί να ολοκληρωθεί.

Εξαιτίας της ταξικής τους θέσης, όμως, οι απλοί πολίτες δεν έχουν τη δυνατότητα από μόνοι τους να αυτοκυβερνηθούν, καθώς υποτάσσονται στη μαζική κουλτούρα και αποδέχονται αυταρχικές πολιτικές αντιλήψεις που καταλήγουν στο φασισμό.

Βέβαια οι Αντόρνο και Χορκχάιμερ μπορούν να κατηγορηθούν ότι υπερασπίζονται μια θεωρία η οποία δεν αναγνωρίζει τις δυνατότητες των απλών πολιτών για ανάπτυξη καλλιτεχνικών δυνάμεων από τα κάτω (Abercrombie και Longhurst 2007: 5-6). Κυρίως όμως αρνούνται στους ανθρώπους αυτούς την πιθανότητα αυτόνομης ταξικής κινητοποίησης στο πλαίσιο της οποίας οι έννοιες της προόδου και της επιστήμης θα μπορούσαν να ξαναβρούν την ηθική τους αξία.

Οι Αντόρνο και Χορκχάιμερ και τα νέα κοινωνικά κινήματα

Πράγματι, στα τελευταία χρόνια της ζωής τους οι δύο συγγραφείς δεν αγάλισαν το νεολαιίστικο φοιτητικό κίνημα που ξεκίνησε από τον Μάη του 1968 στο Παρίσι και

έδωσε το έναυσμα για τη συγκρότηση πληθώρας κοινωνικών κινημάτων γύρω από πολλές καταπιεσμένες ως τότε κοινωνικές ταυτότητες. Τέτοιες ταυτότητες ήταν αυτή του κοινωνικού φύλου και των φυλετικά και πολιτισμικά διαφορετικών. Αυτές οι ταυτότητες δεν αρνούνται τη σημασία της ταξικής διαφοράς. Προσπαθούν όμως να εμπλουτίσουν το ριζοσπαστικό υποκείμενο με νέες ποιότητες-ταυτότητες.⁶ Τα «νέα» αυτά κοινωνικά κινήματα γεννήθηκαν και έζησαν σε μια σειρά από διάδοχους κύκλους όπου η εμφάνιση αλλά και η απόσχιση κάποιων εξ αυτών έγιναν αντικείμενο εκτεταμένων πολιτικών συζητήσεων και κοινωνιολογικών μελετών.⁷ Τα ευρήματα αυτών των μελετών δεν ήταν ομοιογενή. Έδωσαν όμως έμφαση στη δυνατότητα και στη θέληση των απλών πολιτών να αυτοοργανώνονται και να διεκδικούν μια σειρά από κοινωνικά αιτήματα τα οποία έως τη στιγμή της εμφάνισής τους δεν είχαν εκπροσωπηθεί, όπως επίσης να αντιστέκονται σε διάφορες μορφές αυταρχικής πολιτικής εξουσίας οι οποίες προστάτευαν μεγάλα οικονομικά συμφέροντα. Αυτός ο αγώνας είναι προδιαγεγραμμένο σχεδόν ότι θα είναι νικηφόρος, αφού όπως έλεγε και ένα πολύ γνωστό σύνθημα του κινήματος ενάντια στην παγκοσμιοποίηση «ένας άλλος κόσμος είναι εφικτός». Συγχρόνως διαπιστώθηκε και η τάση των ηγετών του συνδικαλιστικού εργατικού κινήματος να αποστασιοποιούνται από τους απλούς εργαζόμενους και να δρουν ως μια ανεκτική προς την πολιτική εξουσία παγιωμένη γραφειοκρατία (Κουζής 2007· Καψάλης 2012· Cox 2015). Αυτή η τελευταία άποψη απηχεί τις ιδέες των Χορκχάιμερ και Αντόρνο.

Επίλογος

Η θεώρηση των Χορκχάιμερ και Αντόρνο για την κοινωνική τάξη τονίζει το στοιχείο της καταπίεσης και της χειραγώγησης της εργατικής τάξης από την αστική, θεωρεί όμως ότι η αντιπαλότητα μεταξύ τους στηρίζεται τόσο στο γεγονός της εθνικής κατάκτησης όσο και στην οικονομική εκμετάλλευση. Πράγματι ο Καρλ Μαρξ θεωρούσε ότι οι εθνικές και θρησκευτικές διαφορές μάλλον εμποδίζουν παρά προωθούν την ταξική

6 Η Rosi Braidotti περιγράφει γλαφυρά τις συνέπειες της σύγκρουσης μεταξύ του ανατολικού και του δυτικού μπλοκ στη δική της ζωή. Η μετακίνηση της φεμινίστριας νομάδας ανάμεσα σε διαφορετικά εθνικά σύνορα είναι μια προσπάθεια να αναιρεθούν οι επιμέρους περιχαράκωσεις μεταξύ ανθρώπων που νιώθουν ότι ανήκουν στην ευρωπαϊκή κουλτούρα. Για τη σχέση της κοινωνικής τάξης με το φύλο, τον σεξουαλικό προσανατολισμό και την εθνικότητα η Braidotti γράφει: «Στη φεμινιστική θεωρία μιλάς ως γυναίκα, αν και το υποκείμενο “γυναίκα” δεν αποτελεί μια μονολιθική ουσία, οριζόμενη άπαξ διά παντός, αλλά τον τόπο πολλαπλών, συνθετικών και δυνάμει αντιφατικών συνόλων εμπειριών που προσδιορίζονται από αλληλεπικαλυπτόμενες μεταβλητές όπως η τάξη, η φυλή, η ηλικία, ο τρόπος ζωής και η σεξουαλική προτίμηση. Μιλάμε ως γυναίκες για να ενισχύσουμε τις γυναίκες, να ενεργοποιήσουμε κοινωνικοσυμβολικές αλλαγές στην κατάστασή τους: πρόκειται για μια ριζοσπαστική αντισοσιαλιστική θέση» (Μπραϊντότι 2014: 61-62).

7 Στο ζήτημα της σημασίας του χρόνου ως σημαντικής διάστασης της ερμηνείας των κοινωνικών κινήσεων υπάρχει μεγάλη βιβλιογραφία: Tilly 1998, Αλεξανδρόπουλος 2001, Κούση 2014: 199-227, Ψημίτης 2011, Τσακίρης 2009. Σχετικά με το ζήτημα της ανάπτυξης των κοινωνικών κινήσεων, θα ήθελα να μνημονεύσω ιδιαίτερα τους Negri (2003) και Barker (2015). Οι δύο συγγραφείς εστιάζουν στο ζήτημα του χρόνου ως σημαντικής παραμέτρου στην αποτίμηση της επιρροής των κοινωνικών κινήσεων. Και για τους δύο στην περίπτωση των κινήσεων πρέπει να μιλάμε για χρόνο πάντα ενεργό που δεν σταματά παρά τη φαινομενική φθορά και εξαφάνιση της συλλογικής δράσης. Τα κινήματα σύμφωνα με τον Barker, που υιοθετεί εδώ τις θέσεις του Sydney Tarrow, εμφανίζονται και επανεμφανίζονται κατά κύματα και για λόγους που είναι σχεδόν αδύνατο να προβλεφθούν.

ενόττητα.⁸ Οι θεωρητικοί της Σχολής της Φραγκφούρτης υποδεικνύουν τη σημασία της εθνικής διαφορετικότητας. Νεότερες μελέτες έδειξαν ότι οι εργαζόμενοι έχουν την τάση να οργανώνονται συλλογικά όταν μοιράζονται και μια κοινή ταυτότητα έθνους ή φύλου (Smith 2015: 222-242). Την ίδια στιγμή, όμως, αμφισβητούν το ίδιο το γεγονός της ταξικής αντιπαλότητας. Αυτή η τάση γίνεται πιο έντονη σε συνθήκες όπου ο μεταφορντισμός κυριαρχεί στις εργασιακές σχέσεις, οι επιχειρήσεις γίνονται πιο μικρές και οι σχέσεις εργαζομένων και εργοδοτών πιο προσωπικές και άρα πιο «ανθρώπινες» (Smith 2015: 222-242). Εδώ η έννοια της κυριαρχίας με την έννοια της καταδυνάστευσης, της μετατροπής δηλαδή του εργαζόμενου σε ένα απλό αυτόματο, με τον τρόπο που το αναλύουν οι Αντόρνο και Χορκχάιμερ στη *Διαλεκτική του Διαφωτισμού*, είναι κρίσιμη καθώς μπορεί να φωτίσει την αρνητική πλευρά επαγγελματικών σχέσεων που επιφανειακά φαίνονται φιλικές και «καλή τη πίστη». Βέβαια, για να μπορέσει να διαπιστωθεί αυτή η αρνητικότητα, χρειάζεται επιτόπια έρευνα σε βάθος. Η έρευνα αυτή όμως δυστυχώς βρίσκεται πέραν των δυνατοτήτων του συγκεκριμένου άρθρου.

Βιβλιογραφία

- Αλεξανδρόπουλος Στ., 2001, *Θεωρίες για τη συλλογική δράση και τα κοινωνικά κινήματα*, τ. Α', Αθήνα: Κριτική.
- Abercrombie N. και B. Longhurst, 2007, *Dictionary of Media Studies*, Penguin Reference Library.
- Anderson B., 1991, *Imagined Communities*, Λονδίνο: Verso.
- Barker C., 2015, "Beyond waves: Marxism, social movements and revolution", ερασία στο *Alternative Future and Popular Protest*, Manchester, 29 Μαρτίου-1η Απριλίου.
- Bloch M., 1987, *Η φεουδαλική κοινωνία. Η διαμόρφωση των σχέσεων εξάρτησης. Οι τάξεις και η διακυβέρνηση των ανθρώπων*, μτφρ. Μπάμπης Λυκούδης, Αθήνα: Κάλβος.
- Γάγγας Σ., 2010, «Ο Εμίλ Ντουρκχάιμ και η συγκρότηση της ηθικής στη νεωτερικότητα», στο: Σ. Κονιόρδος (επιμ.), *Κοινωνική σκέψη και νεωτερικότητα*, Αθήνα: Gutenberg, 93-117.
- Γκιούρας Θ. και Θ. Νουτσόπουλος (επιμ.), 2014, *Karl Marx: Κείμενα από τη δεκαετία του 1840, μια ανθολογία*, μτφρ. Θ. Γκιούρας. Αθήνα: ΚΨΜ.
- Cox L., 2015, "Understanding Irish Movements, anti-austerity, water charges, a Dublin spring?", paper for *Alternative Future and Popular Protest*, Manchester, 29th March to 1st April.

⁸ Ο Καρλ Μαρξ στο *Εβραϊκό Ζήτημα* γράφει: «Η πιο άκαμπτη μορφή της αντίθεσης μεταξύ εβραίων και χριστιανών είναι η θρησκευτική αντίθεση. Πώς λύνει κανείς μια αντίθεση; Καθιστώντας την αδύνατη. Πώς καθιστά κανείς αδύνατη μια θρησκευτική αντίθεση; Την καθιστά αντίθετη αίροντας τη *θρησκεία*. Από τη στιγμή που ο εβραίος και ο χριστιανός αναγνωρίζουν πλέον τις αμοιβαίες θρησκείες τους ως *διαφορετικές βαθμίδες ανάπτυξης του ανθρώπινου πνεύματος*, ως διαφορετικά φιδουποκείμενα τα οποία έχει απεκδυθεί η *Ιστορία*, και τον άνθρωπο ως φίδι που τα είχε περιβληθεί, δεν βρίσκονται πλέον σε μια θρησκευτική αλλά σε μια κριτική, *επιστημονική*, σε μια ανθρώπινη σχέση. Η *επιστήμη* είναι τότε η ενόττητά τους. Αντιθέσεις εντός της επιστήμης λύνονται όμως από την ίδια την επιστήμη» (Γκιούρας και Νουτσόπουλος 2014: 161-188 – η έμφαση στο πρωτότυπο).

- Craib I., 2009, *Κλασική κοινωνική θεωρία: Μια εισαγωγή στη σκέψη των Μαρξ, Βέμπερ, Ντυρκέμ και Ζίμμελ*, μτφρ. Μ. Καρασαρίνης και Π. Λέκκας, Αθήνα: Κατάρτι.
- Gilroy P., 1987, *There Ain't No Black in the Union Jack*, Λονδίνο: Routledge.
- Gilroy P., 1993, *The Black Atlantic*, Λονδίνο: Verso.
- Ιακώβου Β., 2010, «Η Κριτική Θεωρία και η Νεωτερικότητα», στο: Σ. Κονιόρδος (επιμ.), *Κοινωνική σκέψη και Νεωτερικότητα*, Αθήνα: Gutenberg, 297-324.
- Καψάλης Απ., 2012, «Τα ελληνικά συνδικάτα στο περιβάλλον της οικονομικής ύφεσης και κρίσης», στο <http://docplayer.gr/1197065-Ta-ellinika-syndikata-sto-perivalon-tis-oikonouikis-yfesis-kai-krisis-kapsalis-apostolos.html>
- Κουζής Γ., 2007, *Τα χαρακτηριστικά του ελληνικού συνδικαλιστικού κινήματος*, Αθήνα: Gutenberg.
- Κούση Μ., 2014, «Περιβάλλον, οικονομική κρίση και κινήματα στην Ελλάδα των μνημονίων και των πολιτικών λιτότητας», στο: Στ. Ζαμπάρλουκου, Μ. Κούση (επιμ.), *Κοινωνικές όψεις της κρίσης στην Ελλάδα*. Αθήνα: Πεδίο, 199-227.
- Μπραϊντότι Ρ., 2014, *Νομαδικά υποκείμενα. Ενσωματότητα και έμφυλη διαφορά στη σύγχρονη φεμινιστική θεωρία*, μτφρ. Α. Σηφάκη και Ο. Τσιακάλου, Αθήνα: Νήσος.
- Macey D., 2000, *Dictionary of Critical Theory*, Λονδίνο: Penguin Reference.
- Morris L., 1994, *The Dangerous Class: The Underclass and Social Citizenship*, Λονδίνο: Routledge.
- Negri A., 2003, *Time for Revolution*, Λονδίνο: Bloomsbury.
- Smith Ch., 2015, "Continuity and change in labor process analysis forty years after *Labor and Monopoly Capitalism*", *Labor Studies Journal*, 40(3): 222-242.
- Τσακίρης Αθ., 2009, «Η εξέγερση του Δεκέμβρη 2008 και τα εργατικά συνδικάτα: η περίπτωση των νέων συνδικάτων επισφαλώς εργαζομένων», ανακοίνωση στο διεθνές συνέδριο «Εξεγερσιακές συλλογικές δράσεις σε συγκριτική προοπτική: Θεωρητικοί προβληματισμοί, εμπειρικά αινίγματα», Αθήνα, 9-11 Δεκεμβρίου. Κύκλος Συγκρουσιακής Πολιτικής, Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Νεοελληνικής Ιστορίας Παντείου Πανεπιστημίου και Ελληνική Εταιρεία Πολιτικής Επιστήμης.
- Tilly Ch., 1998, *Οι ευρωπαϊκές επαναστάσεις, 1492-1992*, μτφρ. Κ. Θεολόγου. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Χορκχάιμερ Μ. και Τ.Β. Αντόρνο, 1996, *Διαλεκτική του Διαφωτισμού*, μτφρ. Λ. Αναγνώστου, πρόλ. Γ. Κουζέλης, επίμ. Κ. Ψυχοπαίδης, Αθήνα: Νήσος.
- Ψημίτης Μ., 2011, *Εισαγωγή στα σύγχρονα κοινωνικά κινήματα*, Αθήνα: Διάδραση.

Ευμορφία Κωνσταντίνου

Αλήθεια, γνώση και ηθική στο έργο του Μισέλ Φουκώ

Το έργο του Φουκώ δεν μπορεί να ενταχθεί εύκολα στα εννοιολογικά σύνολα αλλά και στους τομείς έρευνας που ορίζονται από τις ανθρωπιστικές επιστήμες, καθώς υποδηλώνει έναν διαφορετικό τρόπο μεθοδολογικής προσέγγισης. Συγκεκριμένα, γίνεται εμφανές, από τα πρώτα κιόλας βιβλία του, ότι προσπαθεί ρητά να διαφοροποιηθεί όχι μόνο από τα εμφανώς αντίπαλα σε αυτόν ρεύματα σκέψης, όπως είναι ο υπαρξισμός και ο φρουδισμός, αλλά και από εκείνα τα οποία εκ πρώτης όψεως φαίνονται συναφή προς τη σκέψη του, όπως είναι για παράδειγμα ο στρουκτουραλισμός.

Αντλώντας το πρότυπό του, κατά το ύστερο έργο του, από τη νιτσεική (γενεαλογική) αντίληψη της Ιστορίας, ο Φουκώ θα αντιτεθεί σε κάθε ανάγνωση που επιχειρεί να αναδείξει την καταγωγή των ανθρώπινων γεγονότων ή την απαρχή της ανθρώπινης φύσης, να καταδείξει τη θεμέλια βάση τους, να ανασυστήσει την ταυτότητά τους. Σύμφωνα με την οπτική του Νίτσε, στον πυρήνα των λέξεων βρίσκεται η αλληγορία, δεν υπάρχει πρωτογενές σημαυτό, καθώς οι λέξεις δεν είναι τίποτα άλλο παρά επιβολή ερμηνειών που επινοούνται από τις κυρίαρχες τάξεις. Ο Φουκώ λοιπόν, αντέτεινε ένα διαφορετικό μοντέλο κριτικής που ασχολείται με τις επιμέρους αρθρώσεις της κοινωνίας. Δημιούργησε έναν νέο τρόπο σύνδεσης της θεωρίας με την πρακτική, ο οποίος προκύπτει μέσα από τις συνθήκες ζωής και έρευνας σε χώρους, όπως η κατοικία, το νοσοκομείο, το άσυλο, το εργαστήριο και το πανεπιστήμιο. Σε αυτό το πλαίσιο, όπως θα αναλύσουμε παρακάτω, έδωσε αφενός μια αίσθηση συγκυριακότητας του λόγου και αφετέρου ανέδειξε τις θεωρίες περί κατασκευής και μετασχηματισμού, μέσω της εξουσίας, κεντρικών εννοιών όπως είναι η αλήθεια, η γνώση και η ηθική.

Το ζήτημα της αλήθειας

Ο Φουκώ από πολύ νωρίς οδηγείται σε μια κριτική και τελικά εγκατάλειψη της έννοιας της ιδεολογίας, της «ψευδούς συνείδησης», την οποία θεωρεί εργαλειακή και απρόσφορη για την εξήγηση των σχέσεων γνώσης και εξουσίας. Η βασική του αντίρρηση έγκειται στο ότι η ιδεολογία αναγκαστικά ορίζεται αρνητικά ως προς κάτι άλλο που μετράει ως αλήθεια ή λειτουργεί ως υποδομή απέναντι σε κάποια οικονομική πραγματικότητα (Δοξιάδης 2015: 27). Διαφοροποιείται ρητά λοιπόν επαναπροσδιορίζοντας τον όρο «αλήθεια» ως ένα σύνολο κανόνων που κυριαρχούν,

ιδιαίτερα στις σύγχρονες κοινωνίες, και διαμορφώνουν ειδικά αποτελέσματα εξουσίας. Όπως ο ίδιος αναφέρει, «το πολιτικό ζήτημα δεν είναι η πλάνη, η ψευδαίσθηση, η αλλοτριωμένη συνείδηση ή η ιδεολογία, είναι η ίδια η αλήθεια. Εξ ου και η σπουδαιότητα του Νίτσε» (Foucault 1980: 133).

Μέσα από αυτό το πρίσμα, αφενός, επανατοποθετεί το ζήτημα του λόγου και του «καθεστώτος λόγου» στη γενική του μορφή και όχι μόνο στην αυστηρά επιστημονική, αφετέρου, με βάση τις νιτσεικές επιρροές στο ζήτημα της αληθείας, ανοίγει νέες οπτικές για την κοινωνική έρευνα. Πιο συγκεκριμένα, ο Φουκώ, αναφερόμενος σε όλες εκείνες τις έννοιες, τις κατηγορίες και τα καθολικά θεωρητικά σχήματα που παράγονται από τις ανθρωπιστικές επιστήμες για να περιγράψουν ανθρώπινα γεγονότα και καταστάσεις, επισημαίνει ότι αυτά πρέπει να χρησιμοποιούνται ως εργαλεία μελέτης και επινόησης, οπότε δεν πρέπει να θεωρείται ότι αντιστοιχούν σε μια οντολογική ή ανθρωπολογική σταθερά. Σύμφωνα λοιπόν και με τη συγκεκριμένη οπτική, οι επιστημονικοί ορισμοί δεν είναι τίποτα άλλο από ονόματα, κενά νοήματος που αλλάζουν και διαφοροποιούνται υπό την καταλυτική επίδραση του τόπου και του χρόνου. Στην ουσία, ο Φουκώ μέσα από το έργο του καταδεικνύει ότι δεν μπορούμε να περιγράψουμε την αληθινή φύση της εξουσίας, της σεξουαλικότητας ή της παραφροσύνης. Ωστόσο, μελετώντας την Ιστορία, μπορούμε να καταγράψουμε πώς η κατανόηση αυτών των ανθρώπινων καταστάσεων και δραστηριοτήτων συγκροτήθηκε υπό διαφορετικό πρίσμα σε κάθε εποχή, να καταδειχθούν δηλαδή οι οντολογικές παραλλαγές και οι ποικίλες ερμηνείες τους. Με βάση αυτή την οπτική, δεν είναι δυνατό να ερμηνεύσουμε το κράτος ως θεσμό διακυβέρνησης προσδίδοντάς του οικουμενικά χαρακτηριστικά και σταθερές. Άλλωστε, ο Γάλλος φιλόσοφος αποφεύγει συστηματικά να ασχοληθεί με το πρόβλημα του κράτους ως καταπιεστικού θεσμού, ενώ από την άλλη πλευρά δίνει έμφαση στην ανάλυση της εξουσίας, αναγνωρίζοντας ότι η εξουσία δεν παραμένει ίδια στο πέρασμα των αιώνων (Δοξιάδης 2015: 60). Εν κατακλείδι, δεν τον ενδιαφέρει να αποκαλύψει την ουσιαστική λειτουργία του κράτους, αλλά τις πολλαπλές αντικειμενοποιήσεις του και τους ριζικούς μετασχηματισμούς του τρόπου του κυβερνάν. Συνεπώς, το απολυταρχικό κράτος των νεωτερικών χρόνων και το νεοφιλελεύθερο κράτος της σύγχρονης εποχής δεν αποτελούν την προοδευτική εξέλιξη της κρατικής εξουσίας, διαθέτουν απλώς κοινό όνομα.

Αντιστοίχως, μια γενικευτική, ανθρωπιστικού τύπου προσέγγιση της ιστορίας του ποινικού δικαίου δεν μπορεί να αποδώσει επαρκώς, τις ιδιομορφίες και τις ιδιαιτερότητες των εκάστοτε ποινικών συστημάτων. Μια αντίληψη της Ιστορίας ως μιας προοδευτικής πορείας προς τον εξανθρωπισμό του ποινικού δικαίου επιβάλλει μια ολοπομπική θεώρηση του γίνεσθαι, αδυνατώντας να αποσαφηνίσει την πρωτοτυπία του ιστορικού μορφώματος και να ανασύρει τις ποικίλες και, ορισμένες φορές, ζοφερές πλευρές του. Απαλλαγμένη από την οριοθετημένη επίδραση των καθολικεύσεων, η ανάλυση του Φουκώ δεν θα εξιδανικεύσει τις ανθρωπιστικές μεταρρυθμίσεις του ποινικού κώδικα στις αρχές του 19ου αιώνα, οι οποίες αντικατέστησαν τα σωματικά βασανιστήρια.

Αντιθέτως, η φουκωική ματιά θα προβάλει τη σκοτεινή πλευρά της προσπάθειας κανονικοποίησης των παραβατικών υποκειμένων, θεωρώντας ότι η επιτήρηση, η πειθαρχία και η μέριμνα προσαρμογής της προσωπικότητας στους ευρύτερους κοινωνικούς κανόνες και στις νόρμες αποτελεί μια τροποποιημένη και εκλεπτυσμένη μέθοδο ελέγχου και χειραγώγησης των υποκειμένων, με βάση τους σκοπούς και τις στρατηγικές εξουσιαστικών μηχανισμών. Αναφερόμενος στην ίδια την ανθρώπινη συμπεριφορά, ο Φουκώ θα αρνηθεί, εξίσου, κάθε ιστορική εκδοχή που την τυποποιεί και την ομογενοποιεί, αναζητώντας να ανακαλύψει το αδιάβλητο δυναμικό της και τις πάγιες σταθερές της. Μπορούμε να μιλήσουμε για τον *homo faber* ή για τον *homo economicus*, γράφει ο Φουκώ, αλλά δεν μπορούμε να πούμε κάτι διαφωτιστικό για την ανθρώπινη συμπεριφορά εν γένει (Veyne 2011: 81-82).

Το γεγονός, άλλωστε, ότι χρησιμοποιεί τον νιτσεϊκό όρο «γενεαλογία» στο ύστερο έργο του αναδεικνύει το ενδιαφέρον του για μια αρχαιολογία της ηθικής, η οποία ανασύρει στο φως όλες τις υφιστάμενες και πολλαπλές αντικειμενοποιήσεις και υποστασιοποιήσεις, λόγων και πρακτικών που αφορούν τη σεξουαλικότητα και την εγκληματικότητα. Καθώς, λοιπόν, στο ανθρώπινο βασίλειο δεν υπάρχει τίποτα το συνεχές ή σταθερό (ούτε το ίδιο το ανθρώπινο σώμα) που να μπορεί να καταστεί η βάση της καθολικότητας των αντιλήψεών μας και των γνώσεών μας, η «αλήθεια» δεν αποτυπώνει τη φύση αλλά ουσιαστικά αντικατοπτρίζει αφενός την περατότητα της γνώσης και αφετέρου τη «χιλιόχρονη επισώρευση σφαλμάτων» (Veyne 2008: 97). Πιο συγκεκριμένα, πρώτος ο Νίτσε κατέδειξε ότι η αλήθεια δεν είναι παρά ένα είδος σφάλματος, το οποίο έχει το πλεονέκτημα να μην μπορεί να αναιρεθεί, δίχως αμφιβολία επειδή η Ιστορία, μέσω της αργής και μακροχρόνιας επεξεργασίας, το έχει καταστήσει αναλλοίωτο. Η «αλήθεια» συνεπώς προσδίδει στην ανθρώπινη συμπεριφορά ομοιογένεια και ομοιομορφία, οι οποίες αποτελούν μια καθυστερημένη αυταπάτη (Foucault 2011: 45).

Σε αντίθεση λοιπόν με το «άπειρο Εγώ» του Φίχτε ή το «άπειρο πραγματικό πνεύμα» του Χέγκελ και τις ποικίλες μορφές ολότητας που συναντά κανείς στον μαρξιστικό ιστορικισμό, δεν υπάρχει τίποτα το συνεχές και το άπειρο που να χαρακτηρίζει το ανθρώπινο βασίλειο. Το τελευταίο βρίσκεται υπό την καθοριστική επίδραση του ρου της Ιστορίας, ένα συνεχές γίνεσθαι που δεν έχει θεμέλιο και δεν υπάγεται σε καμία διαλεκτική κίνηση, με στόχο την εκπλήρωση κάποιου προδιαγεγραμμένου τέλους (Veyne 2011: 99). Ο Φουκώ λοιπόν αναδεικνύει με τη σειρά του, με χρήση μη εγγελιών όρων, ότι το άπειρο είναι μια λογική πλάνη, εκθέτοντας τις μεταμορφώσεις του απείρου, οι οποίες εξακολουθούν να επιβιώνουν σε πρακτικές λόγου και σε πρακτικές εκτός λόγου που διαπερνούν τη νεωτερικότητα (Δοξιάδης 2015: 121). Συγκεκριμένα, ο Φουκώ τονίζει τη σημασία της φιλοσοφικής τομής που προκύπτει με την καντιανή κριτική της αναπαράστασης. Σε αυτό το σημείο, ο Χάιντεγκερ είχε ήδη παράσχει τη βασική ιδέα ως προς τη σημασία του Καντ σε συσχετισμό με την κλασική σκέψη, τονίζοντας τον θεμελιώδη ρόλο της περατότητας στη φιλοσοφία του Καντ. Ο Φουκώ υιοθετεί αυτή την ιδέα και μάλιστα τη γενικεύει έτσι ώστε να

σηματοδοτήσει ρητά το πέρασμα από την κλασική στη νεωτερική φιλοσοφία, ως μια μετάβαση από μια μεταφυσική του απείρου σε μια αναλυτική της περατότητας (Δοξιάδης 2001: 24).

Συνεπώς, εκεί που η κλασική φιλοσοφία ανακαλύπτει τη φύση, την ομοιογένεια, την αναγκαιότητα, την πρόοδο, ο Γάλλος φιλόσοφος εισάγει μια άλλη όψη της υλικότητας που εμπεριέχει την ιδεολογία, τη διαφορετικότητα, την ενδεχομενικότητα, τις ρήξεις και το απροσδιόριστο. Σε αυτό το πλαίσιο, η ανθρώπινη εμπειρία δεν πρέπει να αναλύεται μόνο σε μακροσκοπικό επίπεδο (με βάση τα ευρύτερα κοινωνικά και θεσμικά σχήματα στα οποία εντάσσεται) αλλά να εντοπίζονται και οι μοριακές της δομές, να γίνεται αντικείμενο μελέτης και έρευνας και η μικροϊστορία της: τόποι, άτομα, μορφές γνώσης και στάσεις ζωής που έχουν αγνοηθεί από την παραδοσιακή Ιστορία (ψυχιατρικά άσυλα, φυλακές, εγκληματίες, παράφρονες, υποκοιλούρα).

Γνώση και συγκρότηση του υποκειμένου στον Φουκώ

Ενώ στο πρώιμο έργο του ο Φουκώ προχωρά σε μια επιστημονική-γνώσιακή «εκκέντρωση» του υποκειμένου, στο ύστερο γενεαλογικό έργο του συνδέει με έναν ιδιαίτερο τρόπο το ζήτημα της γνώσης και της επενέργειας των εξουσιαστικών μηχανισμών στο υποκείμενο, ενώ από την άλλη πλευρά θέτει και μια ηθική προβληματική της σχέσης του υποκειμένου προς τον εαυτό (Smart 1999: 136).

Ήδη από την Αρχαιολογία της γνώσης, έργο του 1969, ο Φουκώ έχει καταστήσει σαφές ότι το συγκροτητικό ή υπερβατικό υποκείμενο αποτελεί τον κύριο στόχο της κριτικής του. Επιπλέον, αναφέρει πως το υποκείμενο απέχει πολύ από το να είναι κυρίαρχο, αντιθέτως συγκροτείται, μέσω της διαδικασίας την οποία ονόμασε υποκειμενοποίηση. Σύμφωνα με τη συγκεκριμένη οπτική, το υποκείμενο δεν είναι «φυσικό», διαμορφώνεται σε κάθε εποχή από το μηχανισμό και τους λόγους της εποχής. Για παράδειγμα, η ιατρική ως επιστήμη κάνει το γιατρό. Όπως, χωρίς λόγο, δεν θα υπήρχε για εμάς γνωστό αντικείμενο, έτσι δεν θα υπήρχε και ανθρώπινο υποκείμενο χωρίς υποκειμενοποίηση. Το υποκείμενο, λοιπόν, είναι παιδί της εποχής του, δεν μπορεί κανείς να γίνει οποιοδήποτε υποκείμενο οποτεδήποτε (Veigne 2011: 196). Ωστόσο, οι ανθρώπινες ικανότητες που συγκροτούν τη γνώση τιθασεύονται από ανώνυμες σχέσεις εξουσίας που επενδύουν αυτήν τη γνώση σε τεχνικές «κανονικοποίησης» του νου και του σώματος. Όπως αναφέρει στο *Επιτήρηση και τιμωρία*, «ο άνθρωπος για τον οποίο μας μιλούν και τον οποίο μας καλούν να ελευθερώσουμε είναι ήδη ο ίδιος το αποτέλεσμα μιας καθυπόταξης πολύ βαθύτερης από εκείνον. Μια ψυχή κατοικοεδρεύει εντός του και τον φέρνει στην ύπαρξη, που αποτελεί αυτή η ίδια μέρος του ελέγχου που ασκεί η εξουσία επί του σώματος. Η ψυχή, αποτέλεσμα και εργαλείο μιας πολιτικής ανατομίας, η ψυχή, φυλακή του σώματος» (Foucault 2011: 33). Κάθε επιστήμη, λοιπόν, συγκροτεί ένα μηχανισμό παραγωγής «αυθεντιών» που, μέσω συγκεκριμένων «ηθικών τεχνολογιών», διαπλάθει το σώμα του υποκειμένου αλλά και το συνολικό κοινωνικό σώμα. Συγκεκριμένα, ο Φουκώ αντιμετωπίζει τις ρηματικές πρακτικές των επιστημών όχι ως πρακτικές

απελευθέρωσης αλλά ως κατεστημένους ορθολογικούς λόγους περί «αληθείας» που χρησιμοποιούνται ως μηχανισμοί ηγεμονίας εις βάρος των άλλων. Όπως αναφέρει ο Γάλλος θεωρητικός, «η αλήθεια είναι του κόσμου τούτου, έχει παραχθεί μέσα σε αυτόν χάρη σε πολλαπλούς εξαναγκασμούς. Και φέρει ρυθμισμένα αποτελέσματα εξουσίας. Κάθε κοινωνία έχει το δικό της καθεστώς αλήθειας, τη γενική της πολιτική της αλήθειας» (Foucault 1980: 132). Οι μηχανισμοί της ετερο-υποκειμενοποίησης, δηλαδή των διαδικασιών που μετατρέπουν τα άτομα σε αντικείμενα συλλογικών προδιαγραφών, αποτελούν την ίδια στιγμή και μηχανισμούς εξατομικεύσής τους. Για παράδειγμα, οι μηχανισμοί που στη βικτωριανή Αγγλία πειθάρχησαν τη σεξουαλικότητα (κανόνες ευπρέπειας, ηθικοί κώδικες, λογοκρισία κ.λπ.), ήταν οι ίδιοι που πολλαπλασίασαν τις μορφές του λόγου που αφορούσε το σεξ στο πλαίσιο των διαφόρων επιστημών. Η πρωτοτυπία ωστόσο στο έργο του Φουκώ αναδεικνύεται με την οπτική της θετικής και παραγωγικής σχέσης ανάμεσα στην γνώση και την εξουσία. Υπό αυτό το πρίσμα, οι τεχνολογίες, οι επιστήμες και οι θεραπευτικές τεχνικές συναρθρώνονται θετικά με ιεραρχήσεις, πειθαρχήσεις και κοινωνικές ταξινόμησεις, οι οποίες διαφοροποιούνται κατά περιόδους (Δοξιάδης 2015: 204).

Εξουσία και ηθική στον Φουκώ

Ο Φουκώ αναφέρει χαρακτηριστικά, στις διαλέξεις που έδωσε στο Κολέγιο της Γαλλίας (1978-1979), πως εκείνο που έκανε πάντα ήταν η ανίχνευση της βαθμιαίας κρατικοποίησης. Συγκεκριμένα, το πρόβλημα της κρατικοποίησης ήταν στο επίκεντρο των ζητημάτων που είχε προσπαθήσει να θέσει (Foucault 2012: 87). Μέσα από μια ευρωπαϊκή γενεαλογία των φαινομένων της βιοεξουσίας και της βιοπολιτικής, προσπάθησε να φέρει στο φως τα ειδικά προβλήματα της ζωής και του πληθυσμού, όπως τέθηκαν εντός μιας τεχνολογίας διακυβέρνησης. Η βιοεξουσία σύμφωνα με τον Φουκώ αναπτύχθηκε κατά τον 18ο αιώνα μέσα από την ποιμαντική εξουσία και τους χριστιανικούς θεσμούς. Η εξουσία του κράτους, όπως αναφέρει, είναι μια μορφή εξουσίας «εξατομικευτική» και «ολοποιητική» και γεννήθηκε μέσα από την ποιμαντική εξουσία. Θα πρέπει να διευκρινιστεί σε αυτό το σημείο ότι ο Φουκώ χρησιμοποιεί τη μεταφορά του ποιμένα όχι τόσο για την παραστατική της δύναμη όσο για να δώσει μια εικονιστικού τύπου συνοχή στη διερεύνηση των εξατομικευσών πρακτικών. Σύμφωνα με τη γενεαλογική έρευνά του, η μεταφορά του ποιμένα συναντάται στην Ανατολή αλλά όχι στην ελληνωρωμαϊκή πολιτική σκέψη (Foucault 1987: 175-176). Ο τύπος της εξατομικεύουσας εξουσίας εισάγεται στη Δύση από το χριστιανισμό και θεσμοποιείται από την εκκλησιαστική ποιμαντορία, καθώς η εκκλησία αναλαμβάνει τη διακυβέρνηση των ψυχών. Οι χριστιανικές τεχνικές είναι εξατομικεύουσες εφόσον αποσπούν την αλήθεια του καθενός μέσω της εξομολόγησης με σκοπό να τον συμμορφώσουν και να τον υποτάξουν. Συγκεκριμένα, αυτή η μορφή εξουσίας δεν μπορεί να ασκείται «χωρίς να γνωρίζει τι συμβαίνει μέσα στο κεφάλι των ανθρώπων, χωρίς να εξερυνά τις ψυχές τους, χωρίς να τους εξαναγκάζει να αποκαλύπτουν τα πιο ενδόμυχα μυστικά τους» (Foucault 2011: 83). Από την άλλη πλευρά, ωστόσο,

μέσα από τις τεχνικές του εαυτού, τα άτομα μπορούν να επηρεάσουν το ίδιο τους το σώμα, την ψυχή, τις σκέψεις και τη συμπεριφορά, έτσι ώστε να σχηματίσουν και να μετασχηματίσουν τον εαυτό τους, δημιουργούνται δηλαδή αντιστάσεις στην εξουσία, όπως θα αναλύσουμε παρακάτω (Smart 1999: 211).

Στην πορεία της εξέλιξής της, η ποιμαντική εξουσία αλλάζει μορφή καθώς παραχωρεί τη διαχείρισή της στο κράτος. Η διακυβερνητική δράση καλείται πλέον να φροντίζει και να αναφέρεται ταυτοχρόνως στις τύχες όλων και του καθενός χωριστά, *omnes et singulatim*, κατά την έκφραση του Φουκώ. Εν προκειμένω, εμφανίζεται τον 18ο αιώνα μια νέα τεχνική διακυβέρνησης μέσα από το θεσμό της αστυνομίας. Συγκεκριμένα, η αστυνομία συμβάλλει στην ενίσχυση της δύναμης του κράτους, καθώς πέρα από την προστασία των πολιτών μεριμνά για τη βελτίωση των συνθηκών ζωής των ανθρώπων, την ανάπτυξη του εμπορίου και της εργασίας (Foucault 1987: 176). Ωστόσο, στους νέους αυτούς μηχανισμούς, όπως αναφέρει ο Foucault, δεν έχουμε να κάνουμε ακριβώς με την κοινωνία, ούτε με το άτομο-σώμα, «[α]λλά με ένα νέο σώμα: ένα πολλαπλό σώμα, το οποίο δεν είναι βεβαίως άπειρο, δεν είναι όμως και μετρήσιμο. Αυτή είναι η έννοια του πληθυσμού. Η βιοπολιτική έχει να κάνει με τον πληθυσμό, και ο πληθυσμός ως πολιτικό πρόβλημα, ως επιστημονικό και πολιτικό μαζί πρόβλημα, ως πρόβλημα βιολογικό και πρόβλημα της εξουσίας, εμφανίζεται κατά την περίοδο αυτή» (Foucault 2002: 301). Κύριος στόχος των μηχανισμών που δημιουργεί η βιοπολιτική είναι οι προβλέψεις, οι στατιστικές εκτιμήσεις, τα συνολικά μέτρα που πρέπει να παρθούν για να μειωθεί για παράδειγμα η νοσηρότητα ή για να ενισχυθεί η γεννητικότητα. Η προσέγγιση του ατόμου λοιπόν, γίνεται διαμέσου συνολικών μηχανισμών, η δράση των οποίων θα επιφέρει συνολικές εξισορροπίσεις, συνολικές ρυθμίσεις, καθώς το ζητούμενο είναι να ληφθούν υπόψη οι βιολογικές διεργασίες του ανθρώπου ως είδους και να διασφαλιστεί όχι η πειθάρχηση αλλά η ρύθμιση (Foucault 2002: 302). Η πειθάρχηση του ανθρώπινου σώματος και των δυνάμεών του αποτελεί, σύμφωνα με τον Φουκώ, αναγκαία συνθήκη για τη λειτουργία των σχέσεων εξουσίας.

Το πεδίο της σεξουαλικότητας παρουσιάζεται στο έργο του ως μια από τις σημαντικότερες διευθετήσεις μέσα από τις οποίες ασκείται η εξουσία πάνω στη ζωή στις σύγχρονες δυτικές κοινωνίες. Είναι ένα βασικό στοιχείο για την ανάπτυξη και ανάδυση των οργάνων ελέγχου και παρέμβασης τα οποία συνιστούν τα θεμέλια διαφόρων μορφών δημόσιων παροχών και πρόνοιας (Smart 1999: 204). Επιπλέον, για την αποτελεσματική άσκηση της εξουσίας δημιουργήθηκε ένα πρόγραμμα μέσα από το οποίο τα υποκείμενα τοποθετούνται στο χώρο σύμφωνα με ένα διάγραμμα ορατότητας, έτσι ώστε να εξασφαλίζεται ανά πάσα στιγμή η δυνατότητα έκθεσης κάθε υποκειμένου σε «αόρατη» παρατήρηση. Το συγκεκριμένο πρόγραμμα είναι γνωστό ως το Πανοπτικόν του Μπένθαμ. Αρχικώς, το πανοπτικό παρουσιάζεται ως μια διαδικασία που επιτρέπει την επιτήρηση της συμπεριφοράς των ατόμων στο εσωτερικό συγκεκριμένων ιδρυμάτων, όπως είναι τα σχολεία και τα εργαστήρια. Αργότερα, προς το τέλος της ζωής του, ο Μπένθαμ παρουσίασε ένα σχέδιο για μια

γενική κωδικοποίηση της αγγλικής νομοθεσίας που θα αφορούσε το σύνολο της διακυβέρνησης. Ο ποινικός νόμος που ονειρευόταν ο Μπένθαμ –και όλη η μηχανική του– έπρεπε να είναι τέτοιος, ώστε με την εφαρμογή του να πάψει πλέον να υπάρχει έγκλημα. «Και η ιδέα του πανοπτικού, η ιδέα μιας διαφάνειας, η ιδέα ενός βλέμματος που πέφτει σε κάθε άτομο, η ιδέα μιας επαρκώς λεπτής διαβάθμισης των ποινών, ώστε κάθε άτομο στον υπολογισμό του, στο βάθος του εαυτού του, στον οικονομικό του υπολογισμό, να μπορέσει να πει: όχι με τίποτε, αν κάνω αυτό το έγκλημα, η ποινή με την οποία κινδυνεύω να τιμωρηθώ είναι πολύ βαριά και συνεπώς δεν το διαπράττω, μια τέτοια γενική κατάργηση του εγκλήματος είχε στο στόχαστρο η αρχή της ορθολογικότητας, η οργανωτική αρχή του ποινικού υπολογισμού μέσα στο μεταρρυθμιστικό πνεύμα του 18ου αιώνα» (Foucault 2012: 236).

Συνεπώς, η ιστορική διεργασία με την οποία συνδέεται ο σχηματισμός της πειθαρχικής κοινωνίας, σύμφωνα με τον Φουκώ, είναι μια συνεχώς ενισχυόμενη αμοιβαία σχέση ανάμεσα στην άσκηση της εξουσίας και το σχηματισμό της γνώσης, η οποία επήλθε από τον πειθαρχικό μετασχηματισμό των ιδρυμάτων σε όργανα μέσα στα οποία οι μέθοδοι για το σχηματισμό και τη συσσώρευση της γνώσης άρχισαν να εφαρμόζονται ως εργαλεία κυριαρχίας, ενώ οι ενισχύσεις της εξουσίας άρχισαν να παράγουν αυξήσεις γνώσης. Οι καινούργιες τεχνικές και οι μηχανισμοί αποδείχθηκαν περισσότερο αποτελεσματικοί και λιγότερο πολυέξοδοι από τους προηγούμενους που επιβάλλονταν με την καταπίεση και αυτό διότι διοχετεύθηκαν απευθείας και με συνεχή τρόπο στο εσωτερικό του κοινωνικού σώματος (Foucault 1987: 21-22). Εν προκειμένω, η βιοεξουσία αποτελεί ένα θεμελιώδες συστατικό για την εδραίωση, οργάνωση και ανάπτυξη της καπιταλιστικής κοινωνίας. Και αυτό διότι, εκτός από την εξασφάλιση της πολιτικής ευπείθειας του υποκειμένου, υλοποιεί παράλληλα συγκεκριμένες ικανότητες του σώματος που ρυθμίζουν τη συμπεριφορά, ενισχύοντας έτσι την οικονομική του χρησιμότητα με ελάχιστα έξοδα, μέγιστη απόδοση και εύκολη προσαρμογή στον παραγωγικό μηχανισμό (Foucault 1991: 177). Στο έργο του Γάλλου θεωρητικού, λοιπόν, κατέχει κυρίαρχη θέση η έννοια του σώματος ως κεντρικού συστατικού στη λειτουργία των σχέσεων εξουσίας. Η γενεαλογική ανάλυση αποκαλύπτει το σώμα ως αντικείμενο γνώσης και ως στόχο για την άσκηση της εξουσίας.

Ωστόσο, τα ερωτήματα που έχει θέσει ο Φουκώ σε σχέση με την εξουσία είναι, πρώτον, «πώς ασκείται, με ποια μέσα» και, δεύτερον, «ποιες είναι οι επιδράσεις της άσκησης της εξουσίας», και όχι «τι είναι εξουσία και από πού απορρέει» (Smart 1999: 174). Η εξουσία στον Φουκώ δεν γίνεται αντιληπτή ως μια ιδιότητα ή ιδιοκτησία μιας κυρίαρχης τάξης ή πολιτείας ή ανώτατης αρχής, αλλά ως μια στρατηγική. Οι επιδράσεις της κυριαρχίας που συνδέονται με την εξουσία δεν απορρέουν από την ιδιοποίηση και εφαρμογή της από ένα υποκείμενο, αλλά από «ελιγμούς, τακτικές, τεχνικές, λειτουργίες». «Περισσότερο ασκείται παρά κατέχεται, δεν συνιστά προνόμιο που κατέκτησε ή διατηρεί η κυρίαρχη τάξη, αλλά το συνολικό αποτέλεσμα των στρατηγικών της θέσεων» (Foucault 2011: 109). Δεν υπάρχει συνεπώς, κατά τον

Φουκώ, ούτε a priori καθορισμένος φορέας της εξουσίας ούτε a priori δεδομένο πεδίο άσκησής της. Οι πειθαρχικές της μικροτεχνολογίες είναι διάχυτες σε όλο το κοινωνικό σώμα και διαπερνούν όλες τις μορφές κοινωνικής ζωής, η εξουσία είναι παντού, είναι δηλαδή πάντοτε συνεκτική με το κοινωνικό σώμα. Ο νέος αυτός λειτουργισμός, και η λειτουργική ανάλυση που ενέχει, δεν αμφισβητεί, όπως φαίνεται, την ύπαρξη της πάλης των τάξεων, αλλά δείχνει ότι η εξουσία γίνεται αντιληπτή ως μια «πολύπλοκη στρατηγική κατάσταση» και ως μια «πολλαπλότητα σχέσεων δύναμης». Εν ολίγοις, η εξουσία δεν χαρακτηρίζεται από ομοιογένεια, αντιθέτως οι σχέσεις εξουσίας είναι διαφορετικές σχέσεις που καθορίζουν ενικόττες (Deleuze 2005: 54). Η ενεργοποίηση που τις σταθεροποιεί και τις διαστρωματώνει συνιστά μια διεργασία που χαράσσει «μία γραμμή γενικής ισχύος» η οποία διασυνδέει τις ενικόττες, τις ευθυγραμμίζει, τις ομογενοποιεί, τις θέτει σε σειρά και τις καθιστά συγκλίνουσες. Επιπλέον, δεν υπάρχει άμεση σφαιρική ολοκλήρωση, καθώς τα «τοπικά συμβάντα» μορφοποιούνται διαμέσου ακατάπαυστων αγώνων και αντιπαραθέσεων στο χώρο της οικογένειας, της ομάδας, της παραγωγής και των θεσμών, οπότε δημιουργούνται ανισότητες, διαχωρισμοί και διαιρέσεις ανάμεσα στα άτομα. Τα αποτελέσματά της αποκρυσταλλώνονται στο μηχανισμό του κράτους, στη μορφοποίηση του νόμου και στις διάφορες κοινωνικές ηγεμονίες, μόνον επειδή αυτά έχουν πρωτίστως σχηματιστεί στο μικροεπίπεδο της καθημερινής πάλης· δηλαδή δεν υπάρχει κράτος, αλλά μόνο κρατικοποίηση (Deleuze 2005: 131).

Κατά τη γνώμη μου, μια από τις βασικές καινοτόμους πλευρές της προσέγγισης του Φουκώ στο ζήτημα της εξουσίας είναι η ρητή και συστηματική αποσύνδεσή του από τη δικαϊκή σύλληψη της εξουσίας. Σύμφωνα με τη συγκεκριμένη οπτική, η εξουσία δεν ανάγεται στο δίπολο συγκατάθεση ή βία, αντιθέτως η εξουσία «παρακινεί, επάγει, εκτρέπει, διευκολύνει ή κάνει κάτι πιο δύσκολο, διευρύνει ή περιορίζει, καθιστά κάτι περισσότερο ή λιγότερο πιθανό, οριακά εξαναγκάζει ή εμποδίζει απόλυτα, αλλά είναι πάντα ένας τρόπος δράσης πάνω σε ένα ή σε πολλά δρώντα υποκείμενα, κι αυτό στο βαθμό που αυτά δρουν ή είναι επιδεκτικά δράσης. Μια δράση πάνω σε δράσεις» (Foucault 1991: 92). Από την άλλη πλευρά, η κοινωνία φαντάζει ως μια διασκορπισμένη ενότητα ανταγωνιστικών, άνισων και ασύμμετρα κατανεμημένων πρακτικών του λόγου και της γνώσης. Εκατομμύρια μικρές εξουσίες σχηματίζουν τον καμβά της κοινωνίας της οποίας το σκελετό αποτελούν τα άτομα. Μέσα σε αυτόν τον καμβά, ωστόσο, υπάρχει και ελευθερία, αυτό συνεπάγεται ότι κάποιιοι αντιδρούν, την ίδια ώρα που κάποιιοι άλλοι συμμορφώνονται (Veyne 2011: 179).

Στο πλαίσιο αυτό, ο Φουκώ υποστηρίζει ότι, εντός της ίδιας της διαδικασίας μέσω της οποίας το υποκείμενο καθυποτάσσεται στην εξουσία, αναπτύσσεται πάντα και σχεδόν αυτόματα μια «φυγόκεντρη κίνηση, μια ανάστροφη ενέργεια, μια αποφόρτιση». Συγκεκριμένα, υποστηρίζει πως «όπου υπάρχει εξουσία, υπάρχει αντίσταση και ότι ωστόσο, ή μάλλον γι' αυτό ακριβώς, η αντίσταση δεν βρίσκεται ποτέ σε θέση εξωτερικότητας προς την εξουσία» (Foucault 2011β: 112). Σημεία αντίστασης βρίσκονται παντού μέσα στο δίκτυο εξουσίας. Όσον αφορά τη σύγχρονη

εποχή, εντοπίζονται στους νέους κοινωνικούς αγώνες από τον Μάη του '68 και μετά. Πρόκειται για αγώνες εναντίωσης «στην εξουσία των ανδρών πάνω στις γυναίκες, των γονιών πάνω στα παιδιά τους, της ψυχιατρικής πάνω στους ψυχικά ασθενείς, της ιατρικής πάνω στον πληθυσμό, της διοίκησης πάνω στον τρόπο με τον οποίο ζουν οι άνθρωποι» (Δοξιάδης, 2016: 54). Πιστεύω πως η αντίσταση για τον Φουκώ δεν είναι μια μορφή αένας πολιτικής παρέμβασης και κριτικής επειδή ακριβώς υπάρχει πληθώρα σημείων εκ των οποίων αναδύεται η εξουσία, υπάρχουν αντίστοιχα τόσες αντιστάσεις όσες και οι σχέσεις εξουσίας, μια πολλαπλότητα αποφορτίσεων δηλαδή που δεν μπορεί να αναχθεί σε ένα και μοναδικό σημείο εξέγερσης ή επανάστασης. Υπάρχουν αντιστάσεις «εφικτές, αναγκαίες, απίθανες, αυθόρμητες, ατίθασες, μοναχικές, προσχεδιασμένες, χαμερπείς, βίαιες, ασυμφιλίωτες, έτοιμες να συνδιαλλαγούν, ιδιοτελείς, ή θυσιαστικές εξ ορισμού» (Foucault 2011β: 113). Η εξουσία είναι μια ανάδρομη σχέση, είμαστε πάντα ελεύθεροι να προβάλουμε μεγαλύτερη ή μικρότερη αντίσταση: «Ακόμα και στην υπακοή υπάρχει αντίσταση», έγραφε ο Νίτσε (Neyne 2011: 183). Δεν μπορούμε να ξεφύγουμε από τις σχέσεις εξουσίας. Από την άλλη, μπορούμε πάντα και παντού να τις τροποποιούμε: «Ο αγώνας για μία σύγχρονη υποκειμενικότητα περνά από την αντίσταση στις δύο σημερινές μορφές καθυπόταξης: στην εξατομίκευση που ικανοποιεί τις απαιτήσεις της εξουσίας και στην προσκόλληση κάθε ατόμου σε μία γνωστή, δεδομένη και διά παντός προσδιορισμένη ταυτότητα. Άρα ο αγώνας για την υποκειμενικότητα εμφανίζεται ως δικαίωμα στη διαφορά, τη μεταβολή και τη μεταμόρφωση» (Deleuze 2005: 258). Ωστόσο, πιστεύω πως αυτό το δικαίωμα που προβάλλει ο Φουκώ στη «διαφορά, τη μεταβολή και τη μεταμόρφωση» γίνεται πιο εμφανές στο δοκίμιό του *Τι είναι Διαφωτισμός*. Προς επίρρωση μάλιστα του σκοπού αυτού, ο Γάλλος θεωρητικός εστιάζει στο πρόταγμα του Καντ για μια έξοδο από την κατάσταση «ανωριμότητας», για την οποία είμαστε εμείς οι ίδιοι υπεύθυνοι. Θεωρώ ότι ο Φουκώ αφορμάται από τον φιλοσοφικό στοχασμό του Καντ για να προβεί αφενός σε μια κριτική εξέταση του παρόντος και αφετέρου σε μια κριτική οντολογία του εαυτού μας. Παρουσιάζει, λοιπόν, τρία χαρακτηριστικά παραδείγματα που κατά τον Καντ δηλώνουν την κατάσταση ανωριμότητας των ανθρώπων. Συγκεκριμένα αναφέρει ότι βρισκόμαστε σε μια κατάσταση ανωριμότητας, «όταν ένα βιβλίο αντικαθιστά τη νόσή μας, όταν ένας πνευματικός ηγέτης παίρνει τη θέση της συνείδησής μας, όταν ένας γιατρός αποφασίζει για μας ποια πρέπει να είναι η διαίτά μας» (Foucault 1988: 10).

Για να ξεφύγει κάποιος από την ανωριμότητά του, σύμφωνα με τον Καντ, θα πρέπει αυτός ο ίδιος να δημιουργήσει την αλλαγή μέσα του. Αυτό που προτείνει λοιπόν, είναι «*Sapere aude*: τόλμα να γνωρίζεις». Σε αυτό το πλαίσιο, ο Φουκώ επισημαίνει ότι το νήμα που πιθανόν να μας συνδέει με τον Διαφωτισμό δεν είναι η πιστότητα σε δογματικά στοιχεία, αλλά περισσότερο η διαρκής επανενεργοποίηση μιας στάσης, δηλαδή ενός φιλοσοφικού ήθους το οποίο θα μπορούσε να περιγραφεί ως διαρκής κριτική της ιστορικής μας εποχής (Foucault 1988: 20).

Το φιλοσοφικό ήθος στην εποχή μας προσανατολίζεται στα «σύγχρονα όρια του

αναγκαίου» (Foucault 1988: 21), η οριοθέτηση του οποίου αντικατοπτρίζεται μέσα από την απώλεια κάθε μεταφυσικού ή θρησκευτικού θεμελίου, χωρίς να περιορίζει όμως τη δυνατότητα να πιστεύει, να ελπίζει και να εξεγείρεται κανείς. Μέσα από αυτό το πρίσμα, ουσιαστικά, το υποκείμενο εκλαμβάνει τον ίδιο του τον εαυτό ως έργο στο οποίο δουλεύει· αποκτά μια ηθική την οποία δεν υποστηρίζουν πια ούτε ο Θεός, ούτε η παράδοση, ούτε ο Λόγος (Veyne 2011: 202).

Συμπεράσματα

Εν κατακλείδι, το έργο του Φουκώ, όπως αναλύσαμε στην παρούσα εργασία, πραγματεύεται κυρίως τους τρόπους με τους οποίους τα ανθρώπινα όντα μετασχηματίζονται σε υποκείμενα. Συγκεκριμένα, ο Γάλλος θεωρητικός προσπάθησε να φέρει στην επιφάνεια τους μηχανισμούς με τους οποίους «είμαστε και πάλι σήμερα αιχμάλωτοι της ίδιας της ιστορίας μας» (Foucault 1991: 78). Σύμφωνα με αυτή την οπτική, εντός των δομών της κοινωνίας αναπτύχθηκε με τρόπο συνεχή, κυρίως από τον 18ο αιώνα και μετά, ένας σύνθετος συνδυασμός, ολοποιοτικών μεθόδων και τεχνικών εξατομίκευσης, ο οποίος ταξινομεί τα άτομα σε κατηγορίες και τα προσκολλά στην ταυτότητά τους. Τα άτομα ως υποκείμενα, ως φορείς, δηλαδή, μιας δεδομένης ταυτότητας και δεδομένων χαρακτηριστικών, όχι μόνο δεν προϋπάρχουν των κοινωνικών σχέσεων, αλλά κανονικοποιούνται μέσα σε θεσμούς εξουσίας και γνώσης που ορίζουν το ομαλό και το αποκλίνον, το εφικτό και το ανέφικτο, αυτό που περικλείεται και αυτό που αποκλείεται. Συνεπώς, για τον Φουκώ, η εξουσία συνυπάρχει με τη γνώση, δηλαδή δεν υπάρχει εξουσία που να μη θεμελιώνεται σε μια ορισμένη γνώση όπως και δεν υπάρχει γνώση που να μη θεμελιώνεται και να μην παράγει συγκεκριμένες σχέσεις και αποτελέσματα εξουσίας. Ωστόσο, δεν υπάρχει καμία ανθρώπινη γνώση όπως και καμία μορφή εξουσίας που να μην μπορεί να τεθεί υπό αμφισβήτηση. Δηλαδή, για τον Φουκώ, καμία εξουσία δεν είναι απόλυτη, ακόμα και η πιο ολοκληρωτική. Αντίθετα, κάθε μορφή εξουσίας, ακόμα και η πιο συγκεντρωτική, φέρει και παράγει εντός της, δηλαδή εμμενώς, τις δυνατότητες αμφισβήτησης και ανατροπής της. Εντούτοις, ο Φουκώ ως επιστήμονας δεν κήρυσσε καμία πολιτική στους ακροατές του, ούτε στα βιβλία του, ακόμα και οι δικές του πολιτικές επιλογές δεν σχετίζονταν πάντα με τα βιβλία του ή με τη διδασκαλία του. Ωστόσο, παραμένει ανοιχτό ως διακύβευμα το γεγονός ότι η γενεαλογική Ιστορία ξεγυμνώνει τον αυθαίρετο χαρακτήρα όλων των θεσμών και την αβασιμότητα όλων των βεβαιοτήτων, ώστε οι αναγνώστες του να αντλούν από αυτήν κίνητρα στράτευσης απέναντι στους ολοποιοτικούς και εξατομικευτικούς μηχανισμούς των εκάστοτε κοινωνικών και πολιτικών δομών.

Βιβλιογραφία

- Δοξιάδης Κ., 2001, «Ο Φουκώ και η Ιδεολογία», στο: *Κοινωνία, ιδεολογία, ηθική*, Αθήνα: Πλέθρον.
- Δοξιάδης Κ., 2015, *Ο Foucault της φιλοσοφίας και της αριστεράς*, Αθήνα: Νήσος.
- Δοξιάδης Κ., 2016, «Υποκείμενο, ελευθερία και εξουσία στο έργο του Michel Foucault», υπό δημοσίευση στο: *Κλασική και σύγχρονη πολιτική θεωρία του έργου: Α.-Ι. Δ. Μεταξάς (επιμ.), Πολιτική Επιστήμη: Διακλαδική και συγχρονική διερεύνηση της πολιτικής πράξης*, Αθήνα: Σάκουλας.
- Deleuze G., 2005, *Φουκώ*, μτφρ. Τ. Μπέτζελος, Αθήνα: Πλέθρον.
- Giddens A., 1976, *New Rules of Sociological Method: A Positive Critique of Interpretive Sociologies*, Λονδίνο: Hutchinson.
- Foucault M., 1980, *Power/Knowledge: Selected Interviews and Other Writings 1972-1977*, επιμ. Colin Gordon, Harvester Press.
- Foucault M., 1987, *Η Αρχαιολογία της γνώσης*, μτφρ. Κ. Παπαγιώργης, Αθήνα: Εξάντας.
- Foucault M., 1988, *Τι είναι διαφωτισμός*, μτφρ. Σ. Ροζάνης, Αθήνα: Έρασμος.
- Foucault M., 1991, *Η μικροφυσική της εξουσίας*, μτφρ. Α. Τρουλινού, Αθήνα: Ύψιλον.
- Foucault M., 1997, *Ethics, Subjectivity and truth, On the Genealogy of Ethics*, Λονδίνο: Penguin.
- Foucault M., 2002, *Για την υπεράσπιση της κοινωνίας*, μτφρ. Τ. Δημητρούλια, πρόλογος Σ. Ροζάνης, Αθήνα: Ψυχογιός.
- Foucault M., 2011α, *Επιτήρηση και τιμωρία. Η γέννηση της φυλακής*, μτφρ. Τ. Μπέτζελος, Αθήνα: Πλέθρον.
- Foucault M., 2011β, *Ιστορία της σεξουαλικότητας*, τ. Α΄, μτφρ. Τ. Μπέτζελος, Αθήνα: Πλέθρον.
- Foucault M., 2011γ, *Τρία κείμενα για τον Νίτσε*, μτφρ. Δ. Γκινουσάτης, Αθήνα: Πλέθρον.
- Foucault M., 2012, *Η γέννηση της βιοπολιτικής, Παραδόσεις στο Κολλέγιο της Γαλλίας 1978-1979*, μτφρ. Β. Πατσογιάννης, Αθήνα: Πλέθρον.
- Smart B., 1999, «Michel Foucault: κύρια θέματα και ζητήματα», στο: Μ. Πετμεζίδου (επιμ.), *Σύγχρονη κοινωνιολογική θεωρία*, τ. Β΄, Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.
- Smart B., 1999, «Michel Foucault: Υποκείμενα εξουσίας, αντικείμενα γνώσης», στο: Μ. Πετμεζίδου (επιμ.), *Σύγχρονη κοινωνιολογική θεωρία*, τ. Β΄, Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.
- Veyne P., 2011, *Φουκώ, η σκέψη του, η προσωπικότητά του*, μτφρ. Γ. Καραμπέλας, Αθήνα: Εστία.

Ιωάννης Μούρθος

Κοινωνική μνήμη και κλασική αρχαιολογία, από τον Halbwachs στην Alcock¹

Ματιές στη μεθοδολογία της κλασικής αρχαιολογίας

Σύμφωνα με τον Αμερικανό φυσικό και φιλόσοφο της επιστήμης Thomas Kuhn (1922-1996), η μελέτη των επιστημονικών εγχειριδίων, ενώ διδάσκει τις μεθόδους και τα επιτεύγματα ενός κλάδου, δίνει την ίδια στιγμή μια στρεβλή εικόνα του, καθώς δημιουργείται η εντύπωση ότι το γνωσιολογικό ζήτημα δεν περιλαμβάνεται στα ερωτήματα που καλούνται να απαντήσουν οι επιστήμονες (Kuhn 2008: 62-63). Αυτή η στρέβλωση δεν είναι μια επιδερμική αντίληψη που απλώς διαφέρει από την αληθινή ερευνητική δραστηριότητα, καθώς σε μεγάλο βαθμό καθορίζει και τις αναζητήσεις των περισσότερων ερευνητών. Η κλασική αρχαιολογία, δηλαδή ο κλάδος της αρχαιολογίας που ασχολείται με την ελληνική και ρωμαϊκή αρχαιότητα από το 1000 π.Χ. περίπου μέχρι και τους πρώτους μεταχριστιανικούς αιώνες, δεν αποτελεί εξαίρεση.² Ως ερευνητικός κλάδος με μακρά προεπιστημονική-αρχαιοδιφική παράδοση και επιστημονικό παρελθόν του οποίου οι απαρχές ανάγονται στον 19ο αιώνα, έχει συμπίξει ένα σώμα μεθοδολογικών εργαλείων αναγνωρισμένου πλέον κύρους που επιτρέπουν την εξαγωγή συνεπών λογικά συμπερασμάτων και τη διασφάλιση του διακριτού χαρακτήρα του χώρου. Αυτό, βέβαια, δεν σημαίνει ότι έχει μείνει εντελώς ανεπηρέαστη από τις σύγχρονες τάσεις έρευνας υβριδικών θεμάτων και θεωρητικών αναζητήσεων. Όμως έρευνες με τέτοιο ή παρόμοιο χαρακτήρα, ειδικά για την Ελλάδα, είναι μάλλον η εξαίρεση και λιγότερο ο κανόνας³ (Hölscher

1 Το άρθρο αυτό προέκυψε από προβληματισμούς κατά τη συγγραφή της διδακτορικής διατριβής μου που βρίσκεται σε εξέλιξη, με τίτλο «Κοινωνική μνήμη και ταυτότητα στην αρχαία ελληνική πόλη. Οι περιπτώσεις της Θάσου, Σαμοθράκης και Λήμνου από την άφιξη των Ελλήνων μέχρι την ύστερη αρχαιότητα», στο πλαίσιο του μεταπτυχιακού προγράμματος β' κύκλου του τμήματος Ιστορίας-Αρχαιολογίας του ΕΚΠΑ. Δεν θα ήταν, ωστόσο, δυνατό να ολοκληρωθεί χωρίς την καθοδήγηση και τις συμβουλές του αναπληρωτή καθηγητή κλασικής αρχαιολογίας του ΕΚΠΑ και επίτητά μου κ. Δημήτρη Πλάντζου τον οποίο και ευχαριστώ. Σφάλματα, αβλεψίες και παραλείψεις φυσικά βαρύνουν τον συγγραφέα.

2 Υπάρχει μια πληθώρα εγχειριδίων στη διάθεση του Έλληνα φοιτητή και αποφοίτου αρχαιολογίας, Ελλήνων αλλά και ξένων πανεπιστημιακών που πιστοποιούν την αλήθεια της παραπάνω θέσης και για την κλασική αρχαιολογία. Μερικά από τα πιο διαδεδομένα στα ελληνικά: Αλευρά 1990· Boardman 1993· Boardman 1995· Boardman 2001α· Boardman 2001β· Boardman 2001γ· Boardman 2014· Robertson 2001α· Hölscher 2005· Pollitt 1999· Trendall 1996· Ramage N.-Ramage A. 2000.

3 Τέτοιες περιπτώσεις μπορούν να θεωρηθούν η εικονολογική-κοινωνιοϊστορική προσέγγιση του Bandinelli, η ανθρωπολογική προσέγγιση του κύκλου των Vernant και Vidal-Naquet και η τάση σε Αμερική και Βρετανία να συνδυάζονται μέθοδοι της αρχαιολογίας, της εθνολογίας και της ανθρωπολογίας, ενώ αντίθετα η συμβολή

2005: 33-43). Στην περίπτωση της ελληνικής αρχαιολογίας, το φαινόμενο προφανώς οφείλεται και στο γεγονός ότι ένας μεγάλος αριθμός αρχαιολόγων που απασχολούνται επαγγελματικά στην Αρχαιολογική Υπηρεσία καλούνται να αντιμετωπίσουν άμεσα ερευνητικά και διοικητικά ζητήματα και επομένως η κατάρτισή τους οφείλει να ανταποκρίνεται πρωτίστως σε αυτές τις ανάγκες.

Έτσι, λοιπόν, ο «κλασικός κανόνας» (Πλάντζος 2014) επιβάλλει στον αρχαιολόγο την αναμέτρηση με δύο βασικά ερωτήματα που αφορούν τον υλικό πολιτισμό πριν από οποιονδήποτε άλλο προβληματισμό: την ταύτιση και τη χρονολόγηση. Βασικές μέθοδοι προσέγγισης αυτών των προβλημάτων είναι η τυπολογική και η τεχνοτροπική (στιλιστική) ανάλυση. Χάρη σ' αυτές τις δύο μεθόδους ένα αντικείμενο κατατάσσεται σε ομάδες ομοειδών αντικειμένων με τα οποία μοιράζεται τα ίδια χαρακτηριστικά και παρόμοια λειτουργία και σε χρονολογικές σειρές όμοιων και παρόμοιων αντικειμένων με μια κατά βάση γραμμική εξελικτική λογική (Hölscher 2005: 73-81- για την τεχνοτροπία και πώς αυτή ορίζεται, Πλάντζος 2014: 113-115-για τους ιστορικούς «νόμους» που προκύπτουν από την αντίληψη ότι ο χρόνος είναι γραμμικός, Πλάντζος 2014: 53-62). Με τον τρόπο αυτό ένα αντικείμενο αναγνωρίζεται, χρονολογείται, αν δεν υπάρχουν εξωτερικά κριτήρια χρονολόγησης, συχνά αποδίδεται σε κάποιο εργαστήριο και, όταν πρόκειται για έργο τέχνης, σε ορισμένες περιπτώσεις συνδέεται με μια καλλιτεχνική προσωπικότητα. Οι μέθοδοι αυτές εφαρμόζονται σε ποικίλα υλικά αλλά πρωτίστως σ' αυτά που θεωρούμε προϊόντα των βασικών σωζόμενων τεχνών της αρχαιότητας, δηλαδή της αρχιτεκτονικής, της γλυπτικής και της αγγειογραφίας. Στην περίπτωση της αγγειογραφίας, μάλιστα, η εφαρμογή της στιλιστικής ανάλυσης οδήγησε στην «αναγνώριση» ζωγράφων των οποίων τα ονόματα δεν σώζονται και γι' αυτό τους έχουν δοθεί συμβατικά ονόματα από τους ειδικούς του χώρου.⁴ Αυτό, βέβαια, δεν σημαίνει ότι άλλα ερωτήματα δεν απασχολούν τους κλασικούς αρχαιολόγους, αλλά ότι ένα πολύ μεγάλο μέρος της έρευνας αναλώνεται στην ταύτιση, τη χρονολόγηση και την απόδοση των δημιουργημάτων σε ένα άτομο ή μια ομάδα ατόμων. Επειδή το γνωσιολογικό πρόβλημα δεν ανήκει στις προτεραιότητες του κλάδου, οι μέθοδοι με τις οποίες ανταποκρίνονται οι αρχαιολόγοι στα παραπάνω ζητήματα μοιάζουν να απορρέουν από τον κοινό νου, από την «αντικειμενική» εμπειρική παρατήρηση και όχι από ένα προϋπάρχον θεωρητικό πλαίσιο. Πρωταρχικό μέλημα του κλασικού αρχαιολόγου είναι η δημοσίευση του ανασκαμμένου υλικού με τη μορφή ενός σώματος δεδομένων ταξινομημένων σύμφωνα με τις παγιωμένες μεθόδους ανάλυσης. Όπως παρατηρεί, όμως, ο Δημήτρης Πλάντζος:

Γερμανών και Ελλήνων αρχαιολόγων σε παρόμοια ζητήματα είναι αμελητέα (Hölscher 2005: 40-43). Εξάιρεση για την ελληνική περίπτωση αποτελεί ο Πλάντζος, που ανασυγκροτεί με μια μετανεωτερική ματιά «τη θεωρητική γενεαλογία της κλασικής αρχαιολογίας ως επιστημονικού κλάδου στις αρχές του 21ου αιώνα» (Πλάντζος 2014: 15). Η απουσία των κλασικών αρχαιολόγων από τη θεωρητική συζήτηση είναι ιδιαίτερος έντονη τη στιγμή που οι προϊστορικοί συνάδελφοί τους ανέπτυξαν έντονο προβληματισμό στο δεύτερο μισό του 20ού αιώνα (Πλάντζος 2014: 17-53 και ιδιαιτέρως 52-53). Ανάλογες παρατηρήσεις μπορούν να γίνουν και για την ενασχόληση των κλασικών αρχαιολόγων με την κοινωνική μνήμη (Alcock 2011: 55).

4 Η βιβλιογραφία είναι φυσικά τεράστια. Μια καλή εισαγωγή στο Sparkes 2000: 96-102. Ευσύνοπτη παρουσίαση και διεξοδική κριτική της τάσης να αναζητείται ο καλλιτέχνης στα αρχαιολογικά ευρήματα στο Πλάντζος 2014: 107-144.

«Η εξωτερική κατασκευή του corpus, πέρα από επιστημονική αυθαιρεσία, συνιστά και ευθέως πολιτική πράξη, καθώς επιτρέπει στον “πανεπόπτη” επιστήμονα να παρέμβει εκ των άνω, αγνοώντας τη δική του εμπλοκή στην πολιτισμική διάδραση που συντελείται με την ίδια την ερευνητική του παρέμβαση» (Πλάντζος 2014: 179).

Χαρακτηριστικότερη είναι ίσως η περίπτωση της αγγειογραφίας. Κυρίαρχη μορφή στο χώρο είναι ο John Beazley (1885-1970), ο οποίος χρησιμοποίησε την τεχνοτροπική ανάλυση προκειμένου να καταρτίσει ένα σύστημα αναγνώρισης καλλιτεχνών (ζωγράφων) και εργαστηρίων, ένα σύστημα που όμως επιτρέπει ταυτόχρονα και τη χρονολόγηση των αγγείων, ισχυριζόμενο ότι επιτυγχάνει συχνά υψηλό βαθμό ακρίβειας. Η μέθοδος αυτή κυριάρχησε και εξελίχθηκε από τους μαθητές του Beazley, προσφέροντας ένα σταθερό και σύμφωνα με τους περισσότερους ερευνητές αξιόπιστο εργαλείο έρευνας (Sparkes 2000: 103-104· Πλάντζος 2014: 106). Διατήρησε, ωστόσο, μια παλαιότερη αντίληψη για τα γραπτά αγγεία αντιμετωπίζοντάς τα ως έργα τέχνης με αναγνωρίσιμους δημιουργούς και όχι ως λαϊκές δημιουργίες, όπως κατά βάση είναι (Robertson 2001: 19, 21-22).⁵ Την κατεύθυνση αυτή, φυσικά, ενίσχυσαν και οι λίγες σε σχέση με τον όγκο του υλικού υπογραφές δημιουργών που εντοπίστηκαν σε ορισμένα κομμάτια (Robertson 2001: 21· Πλάντζος 2014: 107). Επίσης, παρά το γεγονός ότι ο Beazley δεν αναφέρεται στις θεωρητικές του καταβολές, για τους ειδικούς του χώρου είναι εμφανές ότι είχε υιοθετήσει τη μέθοδο του Giovanni Morelli (1816-1891), γιατρού και ιστορικού τέχνης του 19ου αιώνα που χρησιμοποίησε τεχνικές κλινικής παρατήρησης για την ανάλυση ζωγραφικών έργων και σχεδίων της Αναγέννησης αμφίβολης αυθεντικότητας. Έτσι, ανατομικές λεπτομέρειες ή λεπτομέρειες στην απόδοση της ενδυμασίας, ιδιοσυγκρασιακές από καλλιτεχνική άποψη, λειτουργούν ως ένα είδος υπογραφής ή δακτυλικού αποτυπώματος του καλλιτέχνη, ενώ η εγκυρότητά τους ως τεκμηρίων στηρίζεται στην πεποίθηση ότι δεν πρόκειται για προϊόντα συνειδητής επιλογής (Sparkes 2000: 93-96· Robertson 2001: 20-21, 24-25· Πλάντζος 2014: 107-109, 112-113). Η διάδοση της μεθόδου στους κλασικούς αρχαιολόγους και η συνακόλουθη αυξανόμενη παραγωγή νέας γνώσης δημιουργεί την ψευδαίσθηση ότι πρόκειται για ένα εργαλείο που προέκυψε αντικειμενικά από τα ίδια τα δεδομένα, καθιστώντας δυσδιάκριτη την επιρροή των θεμελιωδών θεωρητικών παραδοχών που το νομιμοποιούν στις συνειδήσεις μας, παραδοχών που είναι ξεπερασμένες ακόμη και για τοχώρο των θετικών επιστημών από τις οποίες προέρχονται.⁶

5 Η αντίληψη που θέλει τα γραπτά αγγεία να αντιμετωπίζονται ως έργα τέχνης με αυξανόμενη αισθητική αξία προέρχεται από τους κύκλους των ανώτερων τάξεων της Ευρώπης και οι απαρχές της ανάγονται στον 17ο αιώνα (Sparkes 2000: 37 κ.ε. και ιδιαίτερα 46-65). Η επίδραση αυτής της αντίληψης στην κλασική αρχαιολογία ξεκινά από την τεχνοτροπική ανάλυση των αρχαιολογικών ευρημάτων και καταλήγει στη συγκρότηση του μουσείου (Πλάντζος 2014: 73-105). Ενδεικτικό του πόσο βαθιά ριζωμένη και ταυτόχρονα πόσο περιοριστική είναι η αντίληψη αυτή είναι το σχόλιο του Robertson ότι «τα αγγεία που έχουν αποδοθεί στον Ζωγράφο του Βερολίνου ή στον Ζωγράφο του Πανός [...] πιστεύω ότι είναι εξίσου χαρακτηριστικά και, τα καλύτερα από αυτά, εξίσου ωραία με τις τυπωμένες ξυλογραφίες του Düger ή του Utamaro. Ωστόσο είναι γεγονός ότι τα κακής ποιότητας έργα που αποδίδονται σε αυτούς τους δύο αγγειογράφους ανήκουν σε ένα επίπεδο στο οποίο κανένα από τους δύο χαράκτες δεν θα επέτρεπε στον εαυτό του να πέσει» (Robertson 2001: 22).

6 Η τεχνοτροπία, για παράδειγμα, δεν πρέπει να θεωρείται ένα στατικό σύστημα με σταθερούς μηχανισμούς

Η τελευταία αυτή παρατήρηση δεν αφορά μόνο τη μέθοδο μελέτης της αγγειογραφίας, αλλά τις μεθόδους που εφαρμόζονται στο σύνολο σχεδόν του αρχαιολογικού υλικού. Αυτό έχει ως αποτέλεσμα, όμως, πολλοί κλασικοί αρχαιολόγοι, κυρίως Έλληνες, που θέλουν να διερευνήσουν και άλλα ερωτήματα, όπως είναι για παράδειγμα η μνήμη, να στρέφονται στον «αντικειμενικό» κοινό νου χωρίς να ενδιαφέρονται να αποκτήσουν ένα επαρκές θεωρητικό υπόβαθρο μελετώντας και πορίσματα άλλων κλάδων των ανθρωπιστικών σπουδών.⁷ Από την άλλη μεριά, το μόνο συναφές με το αρχαιολογικό υλικό θεωρητικό εργαλείο που είχαν στη διάθεσή τους όσοι αρχαιολόγοι ήθελαν να μελετήσουν τη μνήμη ήταν η θεωρία της σωματικής μνήμης του Paul Connerton, όπως αυτή διατυπώθηκε στο μικρό αλλά περιεκτικό βιβλίο του *How societies remember* (Connerton 2006), χάρη στο οποίο, άλλωστε, η αρχαιολογία γνώρισε και την εμβληματική φυσιογνωμία του χώρου, τον Maurice Halbwachs. Λίγα χρόνια μετά την έκδοση του βιβλίου του Connerton, στις αρχές της δεκαετίας του 1990, διατυπώθηκε και η θεωρία της πολιτισμικής μνήμης του αιγυπτιολόγου Jan Assmann (Assmann 1995, Assmann 2006, Assmann 2008, Assmann 2011). Η αρχαιολογία απέκτησε έτσι ένα ακόμη θεωρητικό σχήμα στην προσπάθειά της να εντοπίσει ίχνη της μνημονικής διαδικασίας στα υλικά κατάλοιπα και να την αναλύσει.

Μνήμη και ιστοριογραφικοί προβληματισμοί

Ένας από τους λόγους για τους οποίους οι μελέτες μνήμης άργησαν να καλλιεργηθούν στις ιστορικές σπουδές ήταν η πολυσημία του όρου (Connerton 2006: 21), καθώς με τον όρο μνήμη περιγράφουμε την ιδιότητα, τη διαδικασία, το αντικείμενο της μνήμης, ακόμη και το τελικό προϊόν της αναμνηστικής διαδικασίας. Δεν ήταν όμως ο μόνος. Μέχρι τις αρχές του 20ού αιώνα οι ερευνητές ήταν προκατειλημμένοι απέναντι στη μνήμη που τη συσχέτιζαν με την παράδοση και με «πρωτόγονες», «αρχαϊκές» κοινωνίες οι οποίες χαρακτηρίζονταν από πληθωρική μνήμη, αλλά ελλιπή επιστημονική σκέψη (Παραδέλλης 1999: 27, 48 σ. 1-2). Αντίθετα η Ιστορία, ως επιστήμη, «πλεονεκτεί» έναντι της μνήμης, αφού ο ιστορικός λόγος προκύπτει από τη λογική και κριτική προσέγγιση των πηγών (Connerton 2006: 13-14). Ακόμη και για τον Halbwachs, που έθεσε τους βασικούς όρους με τους οποίους ακόμη και σήμερα γίνεται η συζήτηση για την κοινωνική μνήμη, η Ιστορία μοιάζει να παράγει μια μορφή μνήμης που έχει χάσει πια τον βιωματικό της χαρακτήρα. Πρόκειται, λοιπόν, για μνήμη δανεισμένη, καθώς «θυμούνται» ακόμη και μέλη της ομάδας που δεν έχουν ζήσει το ιστορικό γεγονός και που αισθάνονται ότι μπορούν να το χρησιμοποιήσουν ως χρονικό σημείο αναφοράς (Halbwachs 2013: 75-79). Ταυτόχρονα, όμως, αυτή η

που συνδέουν αίτιο και αιτιατό, κάτι που άλλωστε δημιουργεί μια ψευδαίσθηση αντικειμενικότητας, αλλά δυναμικό σύστημα του οποίου οι μηχανισμοί αυτοί μεταβάλλονται με την πάροδο του χρόνου (Πλάντζος 2014: 115-120).

7 Ένα τέτοιο παράδειγμα εφαρμογής του κοινού αρχαιολογικού νου στο ζήτημα της μνήμης χωρίς να συνοπολογίζονται πορίσματα συγγενών κλάδων είναι και το Boardman 2007. Αντίθετα χαρακτηριστικό παράδειγμα υβριδισμού μπορεί να θεωρηθεί το Alcock 2011. Τα δύο έργα σχολιάζονται παρακάτω. Πάντως η τάση του διεύρυνσης της διεπιστημονικής προσέγγισης προς χώρους όπως αυτός της ανθρωπολογίας ή της ψυχανάλυσης έχει πλέον τη δική της θέση στους κόλπους της κλασικής αρχαιολογίας (Πλάντζος 2014: 185-186).

αλληλεξάρτηση είναι και το μοναδικό σημείο επαφής ανάμεσα στη μνήμη της ομάδας και την Ιστορία. Για τον Halbwachs, το ιδιαίτερο χαρακτηριστικό του ιστορικού λόγου είναι η εγκυρότητα και η ακρίβεια, με τον επαγγελματία ιστορικό να είναι προνομιακός και αντικειμενικός μελετητής του παρελθόντος. Γι' αυτό και καταλήγει στο συμπέρασμα ότι ο όρος ιστορική μνήμη ίσως να μην είναι και τόσο πετυχημένος (Halbwachs 2013: 101-108).⁸

Όλοι οι άμεσοι επίγονοι του Halbwachs, αλλά και ερευνητές όπως ο Γάλλος ιστορικός Nora ή ο Γάλλος φιλόσοφος Ricœur που ασχολήθηκαν με τη μνήμη, αποδέχονται αυτήν τη διάκριση. Αυτή η αντίληψη, ωστόσο, δεν μπορεί πια να διατηρηθεί αραγάς. Ήδη από τη δεκαετία του 1960 και εντονότερα μετά το 1980 αναπτύχθηκε μια τάση αμφισβήτησης της εγκυρότητας του επιστημονικού ιστορικού λόγου, της δυνατότητας, δηλαδή, των ιστορικών να διατυπώνουν γενικές προτάσεις που να μπορούν να επαληθευτούν εμπειρικά, λογικά και κατ' επέκταση αντικειμενικά. Η τάση αυτή, γνωστή ως μεταϊστορία,⁹ προέρχεται από ένα γενικότερο κύμα αμφισβήτησης αξιών και αξιωμάτων του δυτικού κόσμου, τη μετανεωτερικότητα. Η μετανεωτερική κριτική κατανοεί τη μαρτυρία ως σύγχρονη κατασκευή που οφείλεται σε προϋπάρχοντες γνωστικούς χάρτες και τον ιστορικό λόγο ως προϊόν ποιητικής διαδικασίας (Μαυροσκούφης 2012: 13-22· Πλάντζος 2014: 45-53). Η παραδοχή αυτή, όμως, πρέπει να έχει ως λογικό επακόλουθο και την κατάρρευση του ορίου που υπάρχει ανάμεσα σε μνήμη και Ιστορία (Assmann 2011: 109-110). Γιατί αν η ανάμνηση είναι μια (κοινωνική) κατασκευή, η δομή και το νόημα της οποίας επαναπροσδιορίζονται στο εκάστοτε παρόν, και ο ιστορικός λόγος επίσης μια κατασκευή που εξαρτάται από το γνωστικό υπόβαθρο των επαγγελματιών ιστορικών στο παρόν, τότε οι διαφορές είναι ίσως πολύ λιγότερες από όσες θέλουμε να πιστεύουμε και η εξέχουσα θέση του ιστορικού λόγου έναντι άλλων μορφών μνήμης αφορά περισσότερο τα κριτήρια αξιολόγησης της επιστημονικής κοινότητας και λιγότερο τον τρόπο με τον οποίο λειτουργούν Ιστορία και μνήμη εντός του κοινωνικού συνόλου.

Η παραπάνω ιδέα ενυπάρχει σε λανθάνουσα μορφή σε θέσεις κάποιων μελετητών της μνήμης. Έτσι για παράδειγμα ο Nora, ο οποίος κατά τα άλλα αναγνωρίζει την πρωτοκαθεδρία του ιστορικού λόγου, παρατηρεί ότι οι νεωτερικές κοινωνίες

8 Χαρακτηριστικά σχολιάζει: «Από τα προαναφερθέντα συμπεραίνουμε ότι η συλλογική μνήμη δεν συγγέει με την Ιστορία και πως η έκφραση "ιστορική μνήμη" δεν είναι πολύ ευτυχής επιλογή διότι συσχετίζει δύο όρους που ανυψίζονται από πολλές απόψεις. [...] Διότι, σε γενικές γραμμές, η Ιστορία ξεκινά εκεί όπου τελειώνει η παράδοση, τη στιγμή που σβήνει ή αποσυντίθεται η κοινωνική μνήμη. Όσο μια ανάμνηση επιβιώνει, είναι περιτό να την παγιώσουμε γραπτώς ή και να την παγιώσουμε, καθαρά κι απλά» (Halbwachs 2013: 103).

9 Ο όρος μεταϊστορία εισήχθη από τον Hayden White ο οποίος σε μια σειρά άρθρων που δημοσίευσε τις δεκαετίες του 1960, 1970 και 1980 καθώς και στο βασικό σύγγραμμά του *Metahistory: The historical imagination of the nineteenth century Europe*, που εκδόθηκε για πρώτη φορά το 1973, ανέπτυξε την ιδέα ότι η επιστημονική σκέψη είναι δέσμια της γλωσσικής της εκφοράς. Μελετώντας ο White την παραγωγή του θεωρητικού και ιστοριογραφικού λόγου του 19ου αιώνα, δημιούργησε μια λεπτομερή τυπολογία των τρόπων με τους οποίους μπορεί να γίνει κατανοητό και να εξηγηθεί το υλικό της Ιστορίας, καθώς και των ειδών εκφοράς με τα οποία επιτυγχάνεται αυτή η εξήγηση (White 1975: 1-42). Όλη η αρθρογραφία του White από το 1966 μέχρι το 1976 έχει συγκεντρωθεί στο *Tropics of Discourse* (White 1985). Ενδιαφέρουσες διευκρινίσεις για το πώς η αφήγηση ως μεταγλώσσα επιτρέπει τη διάδοση πολιτισμικά προκαθορισμένων αντιλήψεων για τη φύση της πραγματικότητας και το ποιος είναι ο ρόλος της στην παραγωγή ιστορικού λόγου βρίσκουμε και σε μεταγενέστερα γραπτά του (White 1980).

χαρακτηρίζονται από τη λήθη και για αντιστάθμισμα οργανώνουν το παρελθόν στηριγμένες στους νόμους που διέπουν την ιστορική σκέψη¹⁰ (Nora 1989: 8), ενώ ο Amos Funkenstein αμφισβητεί την πλήρη αντίθεση Ιστορίας και μνήμης παρεμβάλλοντας την έννοια της ιστορικής συνείδησης. Η ιστορική συνείδηση μεσολαβεί μεταξύ συλλογικής μνήμης και ιστοριογραφικής πρακτικής και εξηγεί πώς η συλλογική μνήμη οριοθετείται από τις ιδιοσυγκρασιακές προσωπικές αναμνήσεις και την ίδια στιγμή η κοινωνία μετατρέπει τον ιστορικό λόγο σε ανάμνηση (Funkenstein 1993: κυρίως 2-21 και ιδιαίτερος 4, 8 και 19).

Δύο περιπτώσεις μελέτης της μνήμης στην κλασική αρχαιολογία

Στο χώρο της κλασικής αρχαιολογίας η μνήμη είναι ένα θέμα σχετικά σύγχρονο. Η ερευνητική παραγωγή μοιάζει να ακολουθεί την πορεία ενός εκκρεμούς. Στο ένα άκρο βρίσκεται η αμιγώς εμπειρική προσέγγιση στηριγμένη στην κοινή (αρχαιολογική) λογική. Στο άλλο η ερμηνεία του αρχαιολογικού υλικού στη βάση ενός σχήματος που προκύπτει από την κοινωνική θεωρία.

Χαρακτηριστική περίπτωση τυπικής αρχαιολογικής προσέγγισης της μνήμης είναι η μελέτη *Η Αρχαιολογία της Νοσταλγίας* του John Boardman. Πρόκειται για μια επισκόπηση κειμένων, αντικειμένων, τόπων και εικόνων που πιστοποιούν κατά το συγγραφέα τη νοσταλγική έως και αρχαιοδιφική διάθεση των αρχαίων Ελλήνων για το μυθικό παρελθόν τους. Τα αντικείμενα σπανίως μελετώνται ανεξάρτητα. Συνήθως πρόκειται για αντικείμενα που γνωρίζουμε από τις πηγές ότι έχουν αναμνηστικό χαρακτήρα (Boardman 2007: 7-8, 23, 211-236) ή για αντικείμενα που βρίσκονται σε χώρους διαφορετικού χρονολογικού πλαισίου από αυτό που τα παρήγαγε. Τα τελευταία είτε πιστοποιούν νεότερη δραστηριότητα αναμνηστικού χαρακτήρα σε χώρους παλαιότερους (Boardman 2007: 21-22, 45-78) –π.χ. αρχαϊκές προσφορές σε μυκηναϊκό θολωτό τάφο– ή αντίθετα λειτουργούν ως κειμήλια, άλλοτε αυθεντικά αν και αταύτιστα –π.χ. νεολιθικός πέλεκυς σε αρχαϊκό ναό– και άλλοτε κίβδηλα (Boardman 2007: 79-102). Ο χώρος στον οποίο αναπτύσσεται η αναμνηστική δραστηριότητα μπορεί να είναι είτε ανθρωπογενής –κατοικίες, τάφοι, χώροι λατρείας, ακροπόλεις με τείχη (Boardman 2007: 45-67, 70-78)– είτε φυσικός – σπήλαια, βουνά, λόφοι, ποτάμια, πηγές, ιερά δέντρα ή άλλα φυτά (Boardman 2007: 67-70, 103-115). Σε κάθε περίπτωση, πάντως, ο χώρος του παρελθόντος ταυτίζεται με το χώρο του παρόντος: Οι θεοί και οι ήρωες έδρασαν ακριβώς στα ίδια μέρη όπου ζουν οι νεότερες γενιές (Boardman 2007: 103-104). Την ίδια στιγμή η τέχνη, ειδικά η τέχνη της αγγειογραφίας, αντιμετωπίζεται ως μια αδιαμεσολάβητη πηγή που μας αποκαλύπτει το αρχαίο βλέμμα, γεμάτο αναχρονισμούς (Boardman 2007: 157-182), παρερμηνείες και δημιουργική φαντασία, ειδικά όταν πρόκειται να απεικονιστούν μιζογενή όντα (Boardman 2007: 127-156). Τα κίνητρα που

10 Η θέση του Nora θυμίζει κάπως ένα από τα συμπεράσματα του White, ότι, δηλαδή, ο ιστορικός λόγος είναι ο λόγος του ρεαλιστικού (σε αντιπαράβολή με το λόγο του φανταστικού και το λόγο της επιθυμίας), ο οποίος είναι αποδεκτός επειδή νοηματοδοτεί με συνεπή τρόπο το παρελθόν (White 1980: 23-24).

ενεργοποιούν την αναμνηστική διαδικασία μπορεί να ποικίλλουν, ανάλογα με τις επιδιώξεις της στιγμής, κυριαρχεί, όμως, η ανάγκη της ταύτισης ενός παράξενου και άγνωστου αντικειμένου ή χώρου του παρελθόντος που τυχαία αποκαλύπτεται ή ενός φυσικού φαινομένου πρωτόγνωρης ισχύος και ακατάληπτων αιτιών (Boardman 2007: 20, 110). Η πρόθεση του Boardman να κατανοήσει τη στάση των ανθρώπων της αρχαιότητας απέναντι στο παρελθόν τους (Boardman 2007: 15-16, 74-75), πρόθεση που παραπέμπει στη θεωρία της ενσυναίσθησης (Μελάς 2003: 268-269, για μια σύντομη παρουσίασή της ως μεθόδου της πολιτισμικής-ιστορικής προσέγγισης στην αρχαιολογία με βιβλιογραφία), και μάλιστα με καταλύτη την ελληνική ταυτότητα όπως αυτή ορίζεται στον αρχαίο κόσμο, μας επιτρέπει να εντάξουμε το βιβλίο του στις προσπάθειες αναζήτησης όψεων της κοινωνικής μνήμης στην αρχαία Ελλάδα, αν και ο όρος δεν εμφανίζεται πουθενά.

Στο κείμενο αυτό δεν θα ασχοληθώ με τις αρετές του βιβλίου, τις οποίες άλλωστε εγγυώνται το εύρος και το βάθος των γνώσεων ενός μεγάλου δασκάλου της κλασικής αρχαιολογίας με προσφορά μισού και πλέον αιώνα. Εξάλλου, και μόνο η ανανέωση της τυπικής αρχαιολογικής θεματολογίας που προκαλεί ο συσχετισμός του απτού αρχαιολογικού υλικού (Boardman 2007: 183) με ερωτήματα γύρω από τη μνήμη, είναι αρκετός για να θεωρηθεί η μελέτη ενδιαφέρουσα και επιτυχημένη. Θα εστιάσω, λοιπόν, περισσότερο σε ό,τι θεωρώ αδυναμίες του κλάδου, η ρίζα των οποίων σκιαγραφήθηκε στην αρχή του παρόντος κειμένου. Παρά την πρόθεση του Boardman να δει με τα μάτια των αρχαίων Ελλήνων το μυθικό τους παρελθόν, η μέθοδός του μάλλον δεν επιτυγχάνει αυτό που εξαγγέλλει. Κι αυτό επειδή, χρησιμοποιώντας την κοινή λογική, μάλλον προβάλλει στο παρελθόν τη λογική του αρχαιολόγου, η οποία ξεκινά από το πρόβλημα της ταύτισης αντικειμένων και τόπων. Ακόμη και σε περιπτώσεις που διαβεβαιώνει ότι τα κίνητρα για την ένταξη ενός αντικειμένου ή ενός τόπου σε ένα μυθικό αναμνηστικό πλαίσιο είναι πιο σύνθετα, η ανάγκη της ταύτισης είναι επιβλητικά κυρίαρχη (Boardman 2007: 117), παρόλο που, όπως και ο ίδιος παραδέχεται, όταν τα κειμήλια δεν εξυπηρετούσαν συγκεκριμένους σκοπούς οι αρχαίοι Έλληνες όχι μόνο αδιαφορούσαν, αλλά δεν δίσταζαν να προβούν σε πράξεις μάλλον ασεβείς, συλώντας για παράδειγμα τάφους ή χρησιμοποιώντας τους σε νέα παντελώς άσχετα με τη μνήμη πλαίσια (Boardman 2007: 75, 104). Έτσι, ενώ η ταύτιση αντικειμένων και τόπων θα έπρεπε να εμφανίζεται ως το φυσικό επακόλουθο μιας διαδικασίας συγκρότησης της μνήμης με αιτιολόγηση που να ελέγχει ποικίλες παραμέτρους, το λογικό κενό μεταξύ αναμνηστικής διαδικασίας και ταύτισης γεφυρώνεται με έναν πρωθύστερο συλλογισμό που στηρίζεται στην αξιωματικά θεμελιωμένη ανάγκη του ανθρώπου να ερμηνεύει τα φυσικά φαινόμενα και τα κατάλοιπα του παρελθόντος. Το φαινόμενο αυτό πιθανώς οφείλεται αφενός στην αδυναμία, όπως είδαμε, του αρχαιολογικού λόγου να επιτύχει αυτό που ευαγγελίζεται, την απολύτως έγκυρη γνώση, αφετέρου στην αγνόηση της κοινωνικής θεωρίας και των προεκτάσεών της στη μελέτη της μνήμης της ομάδας.¹¹ Αυτό το

11 Η περίπτωση του βιβλίου *Αρχαιολογία της νοσταλγίας* εντάσσεται σ' εκείνη την ακαδημαϊκή στρατηγική που η Alcock θεωρεί ότι στηρίζεται «σε μια σαφώς περιορισμένη άποψη ως προς το τι συνιστά συναφές δεδομένο» (Alcock

τελευταίο, ωστόσο, δεν πρέπει να μας εντυπωσιάζει σε ένα κείμενο που, κατά το συγγραφέα του, «ενδιαφέρεται περισσότερο για την πρόσληψη του παρελθόντος που είναι κοινή, με παραλλαγές, σε μεγάλο μέρος της ανθρωπότητας, παρά για τις εκάστοτε πολιτικές ή λατρευτικές επινοήσεις» (Boardman 2007: 74-75). Έτσι, ο τρόπος προσέγγισης του θέματος οδηγεί στο ατόπημα να συμπεριληφθεί στο βιβλίο και η ευφάνταστη θεωρία του «Αρχαίου Πυρετού των Οστών» της ανθρωπολόγου Andrienne Mayor, σύμφωνα με την οποία η ανεύρεση απολιθωμένων οστών σπονδυλωτών όχι μόνο ενέπνευσε τις ιστορίες με γίγαντες και τέρατα που συναντούμε στην ελληνική μυθολογία, αλλά επέδρασε και στην εικονογραφία τους (Boardman 2007: 33-43 και 130).¹²

Στον αντίποδα του Boardman, η Susan Alcock είναι εμφανώς επηρεασμένη από την κοινωνική θεωρία και κυρίως από τον Halbwachs, χωρίς να λείπουν οι αναφορές στον Nora και τον Assmann (Alcock 2011: 68 κ.ε.). Αντιλαμβάνεται τον υλικό πολιτισμό ως πλαίσιο για τη μνήμη με λειτουργία ανάλογη με αυτή που έχει ένα αρχαιολογικό στρώμα για τα αντικείμενα που περιβάλλει (Alcock 2011: 22). Την απασχολεί ιδιαιτέρως η απωθημένη τραυματική μνήμη, η οποία είναι εύλογο να μην εμφανίζεται στις φιλολογικές πηγές ή τις επιγραφικές μαρτυρίες που είναι φορείς κυριάρχων αναμνηστικών αφηγήσεων, και κατ' επέκταση το πώς μπορούμε να μελετήσουμε τη μνήμη στην αρχαιότητα πέρα από τα όρια των κειμένων (Alcock 2011: 55). Αναζητά τη μνήμη σε δεδομένα που «αποτελούν σταθερές, σαφώς καθορισμένες κατηγορίες που προσφέρονται για αρχαιολογική διερεύνηση», δηλαδή σε μνημεία, οικισμούς, τάφους, αστικά κέντρα, ιερά κ.λπ. (Alcock 2011: 68-69). Πρόκειται, επομένως, πρωτίστως για μια αρχαιολογία του χώρου, του τοπίου στο οποίο εντοπίζονται καλλιτεχνήματα, τέχνηρα και πρακτικές που απηχούν αναμνήσεις διαφόρων ομάδων, τόσο αυτών που διατηρήθηκαν στη μνήμη όσο και αυτών που περιέπεσαν σε λήθη (Alcock 2011: 48-49).

Αναφορικά με το αρχαιολογικό κομμάτι, η Alcock μελετά τρεις περιπτώσεις συγκρουσιακών αναμνήσεων στην αρχαιότητα: (α) την ανάμνηση του ένδοξου παρελθόντος των ελεύθερων ελληνικών πόλεων της λεγόμενης παλιάς Ελλάδας εντός της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας (Alcock 2011: 75-169), (β) τις αναμνήσεις της μινωικής Κρήτης σε μεταγενέστερες περιόδους, κυρίως την ελληνιστική και τη ρωμαϊκή, αλλά και το πώς ο προγενέστερος αρχαιολογικός λόγος εμπλέκεται στη διαδικασία της επινόησης του κρητικού παρελθόντος (Alcock 2011: 170-216), (γ) τις καταπιεσμένες και εξοβελισμένες από τις φιλολογικές πηγές αναμνήσεις των Μεσσηνίων ειλωτών, καθώς και την «ανάδυσή» τους μετά την απελευθέρωση της μεσσηνιακής γης από τη σπαρτιατική κυριαρχία και την ίδρυση της Μεσσήνης από τον Επαμεινώνδα

2011: 22).

12 Είναι χαρακτηριστικό ότι ο Boardman δεν επικρίνει τη βάση της θεωρίας της Mayor, το λογικό άλμα που συνδέει τα παλαιοντολογικά ευρήματα με τη μυθολογία, αλλά περιορίζει την κριτική του στη δυνατότητα που έχει ο καλλιτέχνης, είτε είναι ένας αγιογράφος που απεικονίζει ένα θαλάσσιο τέρας (Boardman 2007: 37-38) είτε ένας τεχνίτης μετάλλου που στολίζει ένα λέβητα με ένα γρύπα (Boardman 2007: 130), να έχει άμεση εμπειρία των απολιθωμένων οστών όντων προ πολλού εξαφανισμένων. Πιθανώς η στάση αυτή οφείλει κάτι στο γεγονός ότι η Mayor προσφέρει «μια αναζωογονητική προσέγγιση σε κορεσμένα θέματα των κλασικών σπουδών» (Boardman 2007: 33).

το 370/69 π.Χ. (Alcock 2011: 217-281). Χρησιμοποιώντας το αρχαιολογικό υλικό, η Alcock καταφέρνει να δώσει μια εναργή εικόνα της σχέσης των Ελλήνων με το παρελθόν τους κατά την αρχαιότητα. Η κατακτημένη από τους Ρωμαίους Ελλάδα δεν είναι απλώς εγκλωβισμένη στο ένδοξο παρελθόν της, αλλά το χρησιμοποιεί ως συμβολικό κεφάλαιο χάρη στο οποίο παλιά και νέα δίκτυα επικοινωνίας και διαπραγμάτευσης της επιτρέπουν να διαχειριστεί τη νέα (τραυματική) κατάσταση. Οι μέθοδοι (αλλαγή του τοπίου με εγκαθίδρυση ρωμαϊκών αποικιών, αναδασμός γης, μετακίνηση πληθυσμών, κατάργηση λατρειών, οικειοποίηση των περσικών πολέμων από τη ρωμαϊκή προπαγάνδα κατά των Πάρθων) καταδεικνύουν τόσο την επιλεκτική χρήση της μνήμης και της λήθης όσο και τους ανταγωνισμούς και τις συνεργασίες στη διαχείριση του αναμνηστικού υλικού (Alcock 2011: 282-287). Στην περίπτωση της Κρήτης, τόσο στην ελληνιστική όσο και στη ρωμαϊκή εποχή, το μυθικό παρελθόν (Μίνωας, Τρωικός Πόλεμος, γέννηση του Δία) παίζει σημαντικό ρόλο, αλλά, κατά την Alcock, με διαφορετικό τρόπο: ενώ στα ελληνιστικά χρόνια φαίνεται ότι εξυπηρετεί τους τοπικούς ανταγωνισμούς, εντός της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας προβάλλονται εκείνες οι πτυχές του παρελθόντος που έχουν μεγαλύτερη απήχηση στο σύνολο του νησιού (Alcock 2011: 287-289). Τέλος, στην περίπτωση των μεσσηνιακών αναμνήσεων, καταλύτης στην κατανόσή τους είναι η απελευθέρωση από τους Λακεδαιμόνιους και η ίδρυση της Μεσσήνης. Ενώ πριν από το 370/69 π.Χ. τα αρχαιολογικά ευρήματά μας επιτρέπουν να ανασυνθέσουμε ένα έστω και μερικώς υποθετικό τοπίο αναμνήσεων στη μεσσηνιακή ύπαιθρο, ύστερα από αυτή τη χρονολογία μνήμη και λήθη υπηρετούν ταυτόχρονα την ανάγκη σύμπτυξης της μεσσηνιακής ταυτότητας και απόρριψης του ντροπιαστικού παρελθόντος υποτέλειας (Alcock 2011: 290-293).

Έτσι, μελετώντας κάτω από το φως μιας διαφορετικής για την κλασική αρχαιολογία θεωρητικής προσέγγισης υλικό ήδη γνωστό, που έχει χρησιμοποιηθεί για να απαντηθούν τυπικά αρχαιολογικά ερωτήματα, πετυχαίνει τον θεμελιώδη στόχο της: *«Μια επιπλέον στροφή του καλειδοσκοπίου που θα φέρει ετερογενή συναφή στοιχεία κάτω από απρόβλεπτους αλλά διαφωτιστικούς συνδυασμούς»* (Alcock 2011: 295). Ωστόσο, ούτε και από αυτή την προσπάθεια λείπουν οι αδυναμίες, καθώς αφενός ορισμένες μελέτες περίπτωσης στηρίζονται σε αναθεωρημένα πλέον αρχαιολογικά δεδομένα, αφετέρου δεν προβληματίζεται πάνω στις πιθανές δικές της θεωρητικές προκαταλήψεις κατά την προσέγγιση του αρχαιολογικού υλικού (Plantzos 2011: 226-227).

Πολιτισμική μνήμη, μια αρχαιολογική συμβολή

Η Alcock δεν προωθεί, βέβαια, την κοινωνική θεωρία ούτε ως προς την ορολογία ούτε ως προς τη μέθοδο. Αντίθετα, ο αιγυπτιολόγος Jan Assmann, επιτυγχάνει και τα δύο. Όπως ήδη αναφέραμε, τη δεκαετία του 1990 ο Assmann και η σύζυγός του Aleida ανέπτυξαν ένα πλήρες θεωρητικό σχήμα κοινωνικής μνήμης που αφορά τον υλικό πολιτισμό, την πολιτισμική μνήμη. Πηγή έμπνευσης για τη διατύπωση της θεωρίας ήταν η διαπίστωση ότι υπάρχει ένα χάσμα μεταξύ δύο παραδοσιακών

ερμηνειών της κοινωνικής αλλαγής: της αλλαγής των ιδεών και της αλλαγής των τεχνολογικών μέσων (Assmann 2011: 10-11). Η θεωρία συνδυάζει στοιχεία από απόψεις του Halbwachs, του ιστορικού τέχνης Aby Warburg (1866-1929) και του ανθρωπολόγου Jan Vansina (1929-). Η πολιτισμική μνήμη διαφέρει τόσο από την επικοινωνιακή όσο και από την ιστορική. Εστιάζει στη συνεχή αλληλεπίδραση της μνημονικής ιδιότητας με τα κανονιστικού χαρακτήρα επινοημένα σύμβολα, που εντοπίζονται στον υλικό πολιτισμό (ιερά κείμενα και αντικείμενα). Τα σύμβολα αυτά στόχο έχουν να επεκτείνουν τον χρονικό ορίζοντα της μνήμης της ομάδας, που αν έμενε στο επίπεδο της προφορικής παράδοσης δεν θα ξεπερνούσε το όριο των τριών-τεσσάρων γενεών, δηλαδή περίπου ογδόντα με εκατό χρόνια (Assmann 1995: 126-129-Assmann 2006: 68-Assmann 2008: 110-111-Assmann 2011: 9, 30-31, 36, 78-81, 87 κ.ε., 119 κ.ε.· εξαίρεση στη διάκριση της πολιτισμικής και της ιστορικής μνήμης αποτελεί το Assmann 2011: 114, όπου ο όρος κοινωνική μνήμη ταυτίζεται με την έννοια της ιστορικής συνείδησης).

Ο χρόνος είναι μια έννοια που διαπερνά την υλική διάσταση της μνήμης. Το παρελθόν για την πολιτισμική μνήμη δεν είναι ενιαίο. Διακρίνεται σε πρόσφατο, απομακρυσμένο και απώτατο. Ενώ η επικοινωνιακή μνήμη επιτρέπει τη διατήρηση πληθώρας μαρτυριών για το πρόσφατο παρελθόν, όσο πηγαίνουμε πίσω στο χρόνο τόσο πιο λίγες είναι οι πληροφορίες που μπορούμε να συλλέξουμε. Εξαίρεση αποτελεί το πολύ απομακρυσμένο, απώτατο παρελθόν όπου δρα η πολιτισμική μνήμη: Οι πληροφορίες είναι άφθονες εντός ενός θεσμοθετημένου και κανονιστικού πλαισίου. Το κενό μεταξύ πρόσφατου και απώτατου παρελθόντος αποτελεί το λεγόμενο ρευστό διάστημα¹³ (Assmann 2008: 112). Μια τέτοιου είδους αντίληψη του χρόνου, όμως, δεν επιτρέπει τη διάκριση ανάμεσα σε μύθο και Ιστορία. Το παρελθόν υφίσταται μόνο ως ανάμνηση, ενώ ο υλικός πολιτισμός καλείται να υπηρετήσει την αναμνηστική διαδικασία σε σημείο που, όταν τη θέτει σε κίνδυνο, πέφτει σε λήθη. Έτσι, για παράδειγμα, σε κάποιες εποχές, κοινωνίες και κοινωνικές ομάδες, η γραφή απορρίφθηκε ως αναξιόπιστο μέσο διατήρησης της μνήμης, καθώς επιτρέπει τη διάδοση των αναμνήσεων εκτός της ομάδας (Assmann 2008: 112-116).

Η θεωρία της πολιτισμικής μνήμης είναι ένα πλήρες και συνεκτικό σχήμα που πηγάζει από ένα συνδυασμό κατανόησης σε βάθος της κοινωνικής θεωρίας και προβληματισμού πάνω στον υλικό πολιτισμό, κατεξοχήν αντικείμενο της αρχαιολογίας. Αν πρόκειται να ασκήσουμε κριτική στα γραπτά του Assmann αυτό μπορεί να γίνει ίσως στην κάπως χαλαρή ερμηνεία των όρων επικοινωνιακή μνήμη και συλλογική μνήμη που άλλοτε φαίνεται να ταυτίζονται και άλλοτε όχι. Πρόκειται όμως για ένα ζήτημα που αφενός δεν επηρεάζει σοβαρά το τελικό αποτέλεσμα της συλλογιστικής του Assmann, αφετέρου το παρόν κείμενο δεν είναι ο κατάλληλος χώρος για να αναλυθεί.¹⁴ Όπως, εξάλλου, τονίζει και ο ίδιος, ενδιαφέρεται περισσότερο

13 Ο αγγλικός όρος που εδώ μεταφράζεται ως ρευστό διάστημα είναι το *floating gap*. Η ιδέα του ρευστού διαστήματος, όπως παραδέχεται ο Assmann, προέρχεται από το έργο του Vansina.

14 Το συγκεκριμένο θέμα σχολιάζω στη διδακτορική μου διατριβή.

για τη φύση του φαινομένου και λιγότερο για τη συζήτηση γύρω από την ορολογία, η οποία από ένα σημείο και πέρα μοιάζει ανούσια και άγονη (Assmann 2011: 10).

Συμπεράσματα

Τελικά, ποια θέση μπορεί να έχει η κοινωνική θεωρία στα μεθοδολογικά εργαλεία της κλασικής αρχαιολογίας και πώς μπορεί να μελετηθεί η κοινωνική μνήμη από τους κλασικούς αρχαιολόγους σήμερα; Η αρχαιολογία ξεκίνησε ως βοηθητική επιστήμη που μοναδικό σκοπό είχε να διανθίσει τον ιστοριογραφικό λόγο με εικόνες και αντικείμενα. Από τη δεκαετία του 1960 και μετά άνοιξε μια έντονη συζήτηση γύρω από γνωσιολογικά και μεθοδολογικά προβλήματα, κυρίως στο χώρο της προϊστορικής αρχαιολογίας, η οποία οδήγησε στη δημιουργία σχολών που αντιμετώπιζαν την αρχαιολογία ως φυσική επιστήμη, ως κοινωνική επιστήμη, ως εκδοχή της ανθρωπολογίας, ως Ιστορία μακράς διάρκειας, ως πολιτισμική Ιστορία, ενώ πάντα είναι παρούσα η αντίληψη ότι πρόκειται για μια σαφώς προσδιορισμένη και παντελώς αυτόνομη επιστήμη με αποκλειστικά δικές της μεθόδους¹⁵ (Morris 2000: 3). Ωστόσο, το ζήτημα που παραπάνω παρουσιάστηκε ακροθιγώς, η σχέση της μνήμης με τον ιστορικό –και κατ’ επέκταση αρχαιολογικό– λόγο, μας επιτρέπει να αναζητήσουμε περισσότερο πλουραλιστικές μεθόδους προσέγγισης του αρχαιολογικού υλικού.

Τοποθετώντας τον επιστήμονα σε μια προνομιακή θέση, γενιές ιστορικών, κοινωνιολόγων και ψυχολόγων τόνισαν τη διαφορά ανάμεσα σε μνήμη και Ιστορία και τα πλεονεκτήματα της δεύτερης. Η σύγχρονη αμφισβήτηση της εγκυρότητας και, κυρίως, της πρωτοκαθεδρίας του επιστημονικού λόγου μάς επιτρέπει να αναθεωρήσουμε την παραπάνω αντίληψη. Ο σύγχρονος αρχαιολόγος καλείται να υιοθετήσει μια πλουραλιστική προσέγγιση αντλώντας από ποικίλα θεωρητικά συστήματα εντός της επιστήμης του αλλά και άλλων συναφών επιστημονικών πεδίων (Μελάς 2013: 347-368), με μοναδικό ίσως πρόβλημα τη διαχείριση της ογκωδέστατης βιβλιογραφίας. Η μελέτη της κοινωνικής μνήμης στην αρχαιότητα είναι ένα θέμα που επιβάλλει τέτοιου είδους προσέγγιση.

Η μνήμη, βέβαια, ενίοτε αντιμετωπίζεται αποκλειστικά με «αρχαιολογική λογική». Άλλωστε, οι περισσότεροι κλασικοί αρχαιολόγοι έχουν ανεπτυγμένες δεξιότητες που τους επιτρέπουν να εντοπίζουν και να περιγράφουν ικανοποιητικά τις τακτικές (ή καλύτερα πρακτικές) χάρη στις οποίες γίνεται αντιληπτή η αναμνηστική διαδικασία, λιγότερο όμως τις στρατηγικές που κρύβονται πίσω από αυτές. Έτσι, μια ερμηνεία μπορεί να φαίνεται πλουραλιστική και ανανεωτική χωρίς απαραίτητα να είναι. Σ’ αυτή την κατηγορία θεωρώ ότι ανήκει ο τρόπος με τον οποίο αφομοιώθηκε το έργο της Mayor από τον Boardman. Η προσέγγισή της υπονοεί ότι οποιεσδήποτε ομοιότητες ανάμεσα σε εξωτερικά ερεθίσματα (απολιθώματα) και αφηγήσεις (μύθοι γιγαντομαχίας και τιτανομαχίας) ή την εικονογραφία (απεικόνιση γρυπών,

15 Οι πιο διαδεδομένες εισαγωγές στα ελληνικά για το θέμα των θεωρητικών σχολών στην αρχαιολογία είναι του Trigger με προβληματική και βιβλιογραφία μέχρι τη δεκαετία του 1980 (Trigger 2005) και του Μελά με έμφαση στις εξελίξεις από τη δεκαετία του 1970 και μετά (Μελάς 2003).

θαλασσίων κητών) καταδεικνύουν αυτομάτως σχέση αιτίου-αιτιατού. Η θέση αυτή είναι γραμμική και μάλλον απλοϊκή. Η άμεση σύνδεση εξωτερικού ερεθίσματος-περιγραφής ή εξωτερικού ερεθίσματος-εικονογραφίας πρέπει να καταδεικνύεται σε κάθε περίπτωση ξεχωριστά.¹⁶ Από αυτή την άποψη, η προσέγγιση της Alcock οδηγεί την κλασική αρχαιολογία πιο πέρα και από την απλή ανανέωση της θεματολογίας της, καθώς το βιβλίο της, παρά τα ξεπερασμένα αρχαιολογικά δεδομένα από επιφανειακές έρευνες που χρησιμοποιεί, παραμένει ένα παράδειγμα για τον τρόπο με τον οποίο μπορεί η κοινωνική θεωρία να ενσωματωθεί στην αρχαιολογική έρευνα. Δεν μπορούμε, όμως, να ισχυριστούμε ούτε για αυτήν ότι προσφέρει περαιτέρω στη συζήτηση για την κοινωνική μνήμη. Τέτοια είναι η περίπτωση του Assmann, ο οποίος ως αιγυπτιακός συνέπηξε ένα πρωτότυπο και πλήρες θεωρητικό σχήμα κοινωνικής μνήμης, καταδεικνύοντας πώς η αρχαιολογία μπορεί να έχει ενεργότερη συμβολή στη συζήτηση γύρω από την κοινωνική θεωρία. Σε κάθε περίπτωση, δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι η μνήμη είναι ακόμη ένας αναλυτικός όρος που επιβάλλεται από εμάς στο παρελθόν (Matsuda 1996: 16).

Βιβλιογραφία

- Αλευρά-Κοκκορού Γ., 1990, *Η Τέχνη της Αρχαίας Ελλάδας. Σύνομη Ιστορία (1050-50 π.Χ.)*, Αθήνα: Καρδαμίτσας.
- Alcock S. E., 2011, *Αρχαιολογίες του ελληνικού παρελθόντος. Τοπία, μνημεία και αναμνήσεις*, μτφρ. Α. Καλλεγιά, Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Assmann J., 2006, "Form as a mnemonic device: Cultural texts and cultural memory", στο: R. A. Horsley, J. A. Draper, J. M. Foley (επιμ.), *Performing the Gospel. Orality, Memory and Mark. Essays dedicated to Werner Kelber*, Μινεάπολις: Fortress, 67-82.
- Assmann J., 2008, "Communicative and Cultural Memory", στο: A. Erll, A. Nünning (επιμ.), *Cultural Memory Studies. An International and Interdisciplinary Handbook*, Βερολίνο και Νέα Υόρκη: De Gruyter, 109-118.
- Assmann J., 1995, "Collective Memory and Cultural Identity", *New German Critique* 65, 1995: 125-133.
- Assmann J., 2011, *Cultural Memory and Early Civilization: Writing, Remembrance, and Political Imagination*, Νέα Υόρκη: Cambridge University Press.
- Boardman J., 1993 (19891), *Ελληνική πλαστική: Κλασική περίοδος*, μτφρ. Δ. Τσουκλίδου, Αθήνα: Καρδαμίτσας.
- Boardman J., 1995, *Αθηναϊκά ερυθρόμορφα αγγεία: Κλασική περίοδος*, μτφρ. Ε. Σεμπέτη, Αθήνα: Καρδαμίτσας.
- Boardman J., 2001α (19821), *Ελληνική πλαστική: Αρχαϊκή περίοδος*, μτφρ. Ε.

16 Για παράδειγμα, μπορεί ο Boardman εύλογα και πειστικά να υποθέτει μια σχέση ανάμεσα στην ιστορία του Πλινίου για τα μυρμήγκια που ξεθάβουν το ινδικό χρυσάφι και σε μια σύγχρονη μαρτυρία σύμφωνα με την οποία στο Μπαλτιστάν, περιοχή στο βορειοδυτικό τμήμα της ινδικής χερσονήσου, οι μαρμότες ανοίγουν τρύπες σε χρυσοφόρα στρώματα και ξεθάβουν κόκκους χρυσού (Boardman 2007: 42), αυτό όμως δεν σημαίνει ότι η συγκεκριμένη περίπτωση μπορεί να νομιμοποιήσει άλλες ταυτίσεις για τις οποίες οποιοσδήποτε συσχετισμός είναι στην καλύτερη περίπτωση μια εικασία.

- Σημαντώνη-Μπουρνιά, Αθήνα: Καρδαμίτσας.
- Boardman J., 2001β (19851), *Αθηναϊκά ερυθρόμορφα αγγεία: Αρχαϊκή περίοδος*, μτφρ. Ε. Σεμπέτη και Γ. Χατζή, Αθήνα: Καρδαμίτσας.
- Boardman J., 2001γ, *Αθηναϊκά μελανόμορφα αγγεία*, μτφρ. Ό. Χατζηναστασίου, Αθήνα: Καρδαμίτσας.
- Boardman J., 2007, *Η αρχαιολογία της νοσταλγίας. Πώς οι αρχαίοι Έλληνες αναπαρέστησαν το μυθικό παρελθόν τους*, μτφρ. Β. Δημητρίου, Αθήνα: Πατάκης.
- Boardman J., 2014, *Ελληνική πλαστική: Ύστερη κλασική περίοδος*, μτφρ. Γ. Α. Καλέγια, Αθήνα: Καρδαμίτσας.
- Connerton P., 2006 (19891), *How Societies Remember*, Κέιμπριτζ: Cambridge University Press.
- Funkenstein A., 1993, *Perceptions of Jewish History*, Μπέρκλεϊ-Λος Άντζελες-Οξφόρδη: University of California Press.
- Halbwachs M., 2013, *Η συλλογική μνήμη*, μτφρ. Τ. Πλύτα, Αθήνα: Παπαζήσης.
- Hölscher T., 2005, *Κλασική Αρχαιολογία, βασικές γνώσεις*, μτφρ. Π. Παπαγεωργίου, Θεσσαλονίκη: University Studio Press.
- Kuhn T. S., 2008 (19811), *Η δομή των επιστημονικών επαναστάσεων*, μτφρ. Γ. Γεωργακόπουλος και Β. Κάλφας, Θεσσαλονίκη: Σύγχρονα Θέματα.
- Μαυροσκούφης Δ. Κ., 2012, *Αναζητώντας τα ίχνη της Ιστορίας. Ιστοριογραφία, διδακτική της Ιστορίας και ιστορικές πηγές*, 3η έκδ., Θεσσαλονίκη: Αδελφοί Κυριακίδη.
- Μελάς Μ., 2003, *Η Αρχαιολογία σήμερα: Κοινωνική-πολιτισμική θεωρία, ανθρωπολογία και αρχαιολογική ερμηνεία*, Αθήνα: Καρδαμίτσας.
- Matsuda M. K., 1996, *The Memory of the Modern*, Οξφόρδη και Νέα Υόρκη: Oxford University Press.
- Morris I., 2000, *Archaeology as Cultural History: Words and Things in Iron Age Greece*, Μασαχουσέτη και Οξφόρδη: Blackwell.
- Nora P., 1989, "Between Memory and History: Les Lieux de Mémoire", *Representations* 26, 1989, Special issue: *Memory and Counter-Memory*: 7-24.
- Παραδέλλης Θ., 1999, «Ανθρωπολογία της μνήμης», στο: Ρ. Μπενβενίστε, Θ. Παραδέλλης (επιμ.), *Διαδρομές και τόποι της μνήμης. Ιστορικές και ανθρωπολογικές προσεγγίσεις*, Πρακτικά επιστημονικής συνάντησης στο Τμήμα Κοινωνικής Ανθρωπολογίας του Πανεπιστημίου Αιγαίου, Φεβρουάριος 1995, Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 27-58.
- Πλάντζος Δ., 2014, *Οι αρχαιολογίες του κλασικού. Αναθεωρώντας τον εμπειρικό κανόνα*, Αθήνα: Εκδόσεις του Εικοστού Πρώτου.
- Plantzos D., 2011, "Susan E. Alcock, Αρχαιολογίες του ελληνικού παρελθόντος: Τοπία, μνημεία και αναμνήσεις, Athens: Alexandria, 2011. 407 pp. *Archaeologies of the Greek Past: Landscapes, Monuments and Memories*, Cambridge: Cambridge UP, 2002. 222 pp", βιβλιοκριτική, *Historein* 11, 2011, 225-228.
- Pollitt J. J., 1999 (19941), *Η Τέχνη στην Ελληνιστική Εποχή*, μτφρ. Α. Γκαζή, Αθήνα: Παπαδήμας.
- Ramage N. και A. Ramage, 2000, *Ρωμαϊκή τέχνη από τον Ρώμυλο έως τον Κωνσταντίνο*, μτφρ. Χ. Ιωακειμίδου, Θεσσαλονίκη: University Studio Press.

- Robertson M., 2001, *Η τέχνη της αγγειογραφίας στην κλασική Αθήνα*, μτφρ. Μ. Καραμπατέα και Μ. Κόμβου, Αθήνα: Παπαδήμας.
- Sparkes B. A., 2000, *Ερυθρόν και μέλαν. Μελέτες στην αρχαία ελληνική κεραμική*, μτφρ. Δ. Τσιαφάκη, Αθήνα: Παπαδήμας.
- Trendall A. D., 1996, *Ερυθρόμορφα αγγεία της Νότιας Ιταλίας και Σικελίας*, μτφρ. Β. Μ. Σαμπετάι, Αθήνα: Παπαδήμας.
- Trigger B. G., 2005, *Μια Ιστορία της αρχαιολογικής σκέψης*, μτφρ. Β. Λαλιώτη, Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- White H., 1975 (19731), *Metahistory. The Historical Imagination in Nineteenth-Century Europe*, Βαλτιμόρη και Λονδίνο: The Johns Hopkins University Press.
- White H., 1980, "The Value of Narrativity in the Representation of Reality", *Critical Inquiry*, 1980: 5-27.
- White H., 1985 (19781), *Tropics of Discourse. Essays in Cultural Criticism*, Βαλτιμόρη και Λονδίνο: The Johns Hopkins University Press.

II. ΖΗΤΗΜΑΤΑ ΑΝΑΛΥΣΗΣ ΚΑΙ ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑΣ ΣΤΗΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΕΡΕΥΝΑ

επιμέλεια: Στεφανία Καλογεράκη και Γιώργος Τσιώλης

Γιώργος Τσιώλης

Η θεματική ανάλυση ποιοτικών δεδομένων

Εισαγωγή¹

Με την ανάλυση ποιοτικών δεδομένων, που έχουν παραχθεί στο πλαίσιο μιας εμπειρικής μελέτης (π.χ. μετεγγραμμένα κείμενα συνέντευξης), επιχειρείται η απόδοση νοήματος στα δεδομένα αυτά, προκειμένου να δοθεί απάντηση στα κεντρικά ερωτήματα της έρευνας. Στο πλαίσιο της ερμηνευτικής επιστημολογικής παράδοσης, υπάρχουν πολλές, διαφορετικές προσεγγίσεις ποιοτικής έρευνας, οι οποίες διαφέρουν ως προς τις επιστημολογικές τους παραδοχές, τον τρόπο διατύπωσης ερευνητικών ερωτημάτων αλλά και τον τρόπο ανάλυσης των δεδομένων. Διαφορετικές μέθοδοι ανάλυσης που έχουν προταθεί είναι, για παράδειγμα, η θεματική ανάλυση, η ανάλυση σύμφωνα με τις αρχές της εμπειρικά θεμελιωμένης θεωρίας, η αφηγηματική ανάλυση,² η ερμηνευτική φαινομενολογική ανάλυση, η ανάλυση λόγου κ.λπ. (για μια επισκόπηση, βλ. Willig 2015). Παρά τις επιμέρους διαφορές, οι περισσότερες από αυτές περιλαμβάνουν ένα είδος θεματικής επεξεργασίας των δεδομένων, που ακολουθεί τις αρχές της *θεματικής ανάλυσης*.

Το παρόν κείμενο αποσκοπεί στο να δώσει μια ευσύνοπτη και εύληπτη εικόνα του τρόπου επεξεργασίας ποιοτικών δεδομένων, με βάση τη λογική της *θεματικής ανάλυσης* και, κατ' επέκταση, να βοηθήσει φοιτητές/τριες καθώς και νέους ερευνητές να προβούν στη θεματική ανάλυση των ποιοτικών δεδομένων που έχουν παραγάγει μέσω συνεντεύξεων. Θα πρέπει, ωστόσο, να επισημανθεί ότι τόσο η εκμάθηση της διαδικασίας ανάλυσης όσο και η σταδιακή πρόσκτηση των σχετικών δεξιοτήτων έρχονται μέσα από τη συστηματική εξάσκηση. Προτρέπουμε, συνεπώς, τους φοιτητές και τις φοιτήτριες να επιχειρήσουν τη θεματική ανάλυση του υλικού τους, απαλλαγμένοι/ες από το άγχος του λάθους, αφού μόνον έτσι θα μάθουν να αξιοποιούν με τον βέλτιστο τρόπο τη συγκεκριμένη μέθοδο ανάλυσης ποιοτικών δεδομένων.

1 Το κείμενο αυτό είχε γραφτεί αρχικά με τη μορφή εκπαιδευτικού υλικού για τους/ις φοιτητές/τριες του Ελληνικού Ανοικτού Πανεπιστημίου (ΕΑΠ) στο μεταπτυχιακό πρόγραμμα σπουδών «Επιστήμες της αγωγής» και στη θεματική ενότητα ΕΚΠ51 «Εκπαιδευτική έρευνα στην πράξη». Κατά τη συγγραφή της ανανεωμένης του εκδοχής έλαβα σοβαρά υπόψη τις κριτικές επισημάνσεις των συναδέλφων Βασιλείας Χατζηνικήτα και Ελευθερίας Τσέλιου, καθώς επίσης και τις γλωσσικές βελτιώσεις τις οποίες μου πρότεινε η φιλόλογος Νεκταρία Κωστάκη. Και στις τρεις συναδέλφους χρωτώ θερμές ευχαριστίες.

2 Για μια αναλυτική παρουσίαση της ανάλυσης ποιοτικών δεδομένων σύμφωνα με τις αρχές της εμπειρικά θεμελιωμένης θεωρίας (Grounded Theory) καθώς της αφηγηματικής ανάλυσης, βλ. Τσιώλης 2014· Willig 2015· Creswell 2016.

Η θεματική ανάλυση: μια προσπάθεια ορισμού

Η θεματική ανάλυση³ συνίσταται στη συστηματική αναγνώριση, οργάνωση και κατανόηση επαναλαμβανόμενων μοτίβων νοήματος εντός ενός συνόλου δεδομένων (Braun και Clarke 2012: 57). Με αυτό τον τρόπο, ο/η ερευνητής/τρια αποκτά γνωστική πρόσβαση σε συλλογικούς τρόπους νοηματοδότησης και εμπειρίες. Ο ερευνητής μπορεί να ανιχνεύσει πολυάριθμα μοτίβα νοήματος εντός των δεδομένων του. Εστιάζει, ωστόσο, σε εκείνα που είναι σχετικά με το θέμα το οποίο μελετά και, ειδικότερα, σε εκείνα που είναι κατάλληλα για την απάντηση των ερευνητικών του ερωτημάτων (Braun και Clarke 2012: 57). Συνεπώς, τα *ερευνητικά ερωτήματα λειτουργούν ως οδηγός* κατά τη διαδικασία της θεματικής ανάλυσης.

Η θεματική ανάλυση δεν αποτελεί μια «τεχνικού τύπου» διαδικασία κατά την οποία ο ερευνητής, ως άλλος αρχαιολόγος, αποκαλύπτει θέματα ή κατηγορίες που ενυπάρχουν θαμμένα, κάπου μέσα στα δεδομένα και αναμένουν να ανακαλυφθούν (Braun και Clarke 2012: 63). Η διαδικασία της ανάλυσης προϋποθέτει τον ενεργητικό και δημιουργικό ρόλο του ερευνητή, ο οποίος, αναπτύσσοντας μια διαλογική σχέση με τα δεδομένα του, περισσότερο παράγει και συγκροτεί τα θέματα παρά τα ανακαλύπτει (βλ. και Τσιώλης 2016: 487).

Σε αντίθεση με άλλες μεθόδους ανάλυσης, που δεσμεύονται σε συγκεκριμένες θεωρητικές προσεγγίσεις –όπως η ανάλυση λόγου στη θεωρία του λόγου, η ανάλυση συνομιλίας στην εθνομεθοδολογία, η αφηγηματική ανάλυση στη θεωρία της αφήγησης–, η θεματική ανάλυση λογίζεται ως μια *ενέλικτη* μέθοδος ανάλυσης, η οποία μπορεί να αξιοποιηθεί με πολλαπλούς τρόπους από ερευνητές που εκκινούν από διαφορετικές θεωρητικές αφετηρίες (Braun και Clarke 2012).

Η διαδικασία της θεματικής ανάλυσης σε πέντε βήματα

Στη συνέχεια, θα επιχειρήσουμε να παρουσιάσουμε, με από τρόπο και με τη χρήση παραδειγμάτων, τα διαδοχικά στάδια που μπορεί να ακολουθήσει ένας ερευνητής για να αναλύσει τα δεδομένα του, υιοθετώντας τη μέθοδο της θεματικής ανάλυσης. Στο παρόν κείμενο θα αναφερθούμε σε δεδομένα που έχουν παραχθεί μέσω της τεχνικής της ημι-δομημένης συνέντευξης. Η παρουσίαση της θεματικής ανάλυσης αντλεί τα βασικά της στοιχεία από την εκδοχή που έχουν προτείνει οι Braun και Clarke (Braun και Clarke 2006 και 2012). Δεν περιορίζεται, ωστόσο, ούτε αναπαράγει ακριβώς την πρόταση αυτή. Επιλέξαμε να παρουσιάσουμε μια παραλλαγμένη εκδοχή που, κατά την κρίση μας, είναι πιο λειτουργική και ευκολότερα εφαρμόσιμη από αρχάριους κυρίως ερευνητές. Οι βασικές διαφορές της δικής μας πρότασης από το μοντέλο που προτείνουν οι Braun και Clarke έγκεινται στα εξής: (α) τα ερευνητικά ερωτήματα έχουν κατευθυντήριο ρόλο κατά την αναζήτηση των αποσπασμάτων που θα επιλέξει να επεξεργαστεί ο ερευνητής και άρα αποτελούν σημαντικό φίλτρο για

³ Για τη θεματική ανάλυση, βλ. Braun και Clarke 2006· Braun και Clarke 2012· Clarke, Braun και Hayfield 2015· Tsarfi και Pournikós 2015: 114-117· Willig 2015: 151-177.

τη μείωση της πολυπλοκότητας των δεδομένων τα οποία συνέλεξε,⁴ (β) θεωρητικές κατηγορίες, σχήματα ή ιδέες καθώς και πορίσματα, που έχει αντλήσει ο ερευνητής κατά τη διαδικασία της βιβλιογραφικής επισκόπησης, αξιοποιούνται ως πλαίσια θεωρητικής ευαισθητοποίησης κατά τη διαδικασία κωδικοποίησης των δεδομένων.⁵ Επιλέξαμε, επίσης, να περιλάβουμε ως πρώτο βήμα της ανάλυσης τη διαδικασία της μετεγγραφής, αφού, σύμφωνα με αρκετούς ερευνητές της ποιοτικής έρευνας (Fairclough 1992: 229· Willig 2015: 98-100), ο τρόπος απόδοσης της ηχογραφημένης (ή βιντεοσκοπημένης) διαδικασίας της συνέντευξης σε γραπτό κείμενο συνιστά ήδη μια ερμηνεία του προφορικού λόγου.⁶

Βήμα πρώτο: Μετεγγραφή της συνέντευξης

Η συνέντευξη αποτελεί μια οργανωμένη συνομιλία μεταξύ ενός συνεντευκτή/ερευνητή και ενός πληροφορητή, που λαμβάνει χώρα κατά την προσπάθεια του πρώτου να παραγάγει δεδομένα για να απαντήσει στα ερωτήματα της έρευνάς του. Η συνομιλία αυτή καταγράφεται (ηχογραφείται ή/και βιντεοσκοπείται). Μετά το πέρας της διαδικασίας της συνέντευξης, ο ερευνητής οφείλει να μεταφέρει σε γραπτό κείμενο την ηχητικά καταγεγραμμένη συνομιλία του συνεντευκτή με τον πληροφορητή. Η διαδικασία αυτή ονομάζεται «μετεγγραφή» (transcription). Μετεγγραφή, συνεπώς, καλείται η μετατροπή σε γραπτό κείμενο των ηχογραφημένων ή βιντεοσκοπημένων λεκτικών διαδράσεων, σύμφωνα με καθορισμένους κανόνες σημειογραφίας (Τσιώλης 2014: 269).

Υπάρχουν πολλά συστήματα σημειογραφίας που μπορεί να αξιοποιήσει ο ερευνητής για να αποδώσει τον προφορικό λόγο σε γραπτό κείμενο, αποτυπώνοντας και όσες παραγλωσσικές εκδηλώσεις κρίνει απαραίτητο (π.χ. μεγάλες ή μικρές παύσεις, επιτονισμούς, επαναλήψεις λέξεων κ.λπ.). Τα συστήματα σημειογραφίας διαφοροποιούνται ως προς το εύρος των λεπτομερειών που απεικονίζουν. Η επιλογή ενός από τα συστήματα αυτά ή ακόμη και η δημιουργία ενός νέου εξαρτάται από το είδος της ανάλυσης που υιοθετείται από τον κάθε ερευνητή καθώς και τη στοχοθεσία

4 Αυτό βέβαια δεν σημαίνει πως ο ερευνητής χάνει τη δυνατότητά του να αναμορφώσει τα ερωτήματά του ή να προσθέσει νέα, εφόσον το υλικό του (και πιο συγκεκριμένα η ανάδυση σε αυτό νέων απροσδόκτων πτυχών του φαινομένου που μελετά) τον ωθήσει σε κάτι τέτοιο. Για την ανοικτή και ευέλικτη μορφή της ερευνητικής διαδικασίας στην ποιοτική έρευνα που περιλαμβάνει μέχρι και το μετασχηματισμό των (αρχικών) ερευνητικών ερωτημάτων, βλ. Τσιώλης 2014: 53 και 68· Willig 2015: 88-90.

5 Οι έννοιες και τα σχήματα θεωρητικής ευαισθητοποίησης οξύνουν τη ματιά του ερευνητή τόσο κατά την παραγωγή όσο και κατά την ανάλυση των δεδομένων. Μέσω αυτών ο ερευνητής αποκτά τη δυνατότητα να θέτει σε τάξη τις εμπειρικές παρατηρήσεις του, να αναγνωρίζει όσα εμπειρικά δεδομένα παρουσιάζουν θεωρητικό ενδιαφέρον, να αναπτύσσει αφηρημένες κατηγορίες και να εγκαθιστά σχέσεις μεταξύ τους. Οι έννοιες και τα σχήματα θεωρητικής ευαισθητοποίησης δεν θα πρέπει, βεβαίως, να λειτουργούν περιοριστικά, αποκλείοντας δυνατότες θεώρησης του εξεταζόμενου φαινομένου, αλλά να διευρύνουν τον ορίζοντα του ερευνητή και να του παρέχουν τη δυνατότητα να υπερβεί την επιφάνεια των κοινωνικών φαινομένων ώστε να τα διερευνήσει στην πολλαπλότητά τους. Βλ. Τσιώλης 2014: 52-53.

6 Όπως αναφέρουν οι Braun και Clarke (2013: 162): «Η μετεγγραφή είναι το παράγωγο μιας διάδρασης μεταξύ της εγγραφής και εκείνου που κάνει τη μετεγγραφή, ο οποίος ακούει την εγγραφή και επιλέγει τι θα διατηρήσει και πώς θα αναπαράσχει αυτό που ακούει».

της έρευνας (Τσιώλης 2014: 269-271· Willig 2015: 98-100). Για τη *θεματική ανάλυση*, που δίνει έμφαση κυρίως στο περιεχόμενο των λεχθέντων, αρκεί ένα πολύ απλό σύστημα σημειογραφίας, το οποίο θα πρέπει να αποτυπώνει πιστά τον προφορικό λόγο και μόνο κάποιες πολύ χαρακτηριστικές παραγλωσσικές εκδηλώσεις (π.χ. γέλιο, έντονος τονισμός, μεγάλες παύσεις).

Στο στάδιο αυτό της μετεγγραφής είναι σημαντικό να σημειώσουμε τα εξής:

A. Αποδίδουμε με ακρίβεια τα λόγια του πληροφορητή και του συνεντευκτή χωρίς να διορθώνουμε λάθη, παραδρομές, διακοπές, επαναλήψεις.

B. Δεν περιοριζόμαστε στην απόδοση των λόγων του πληροφορητή αλλά και αυτών του συνεντευκτή. (Είναι σημαντικό να γνωρίζουμε σε ποια ακριβώς ερώτηση ή αντίδραση του συνεντευκτή απάντησε ο πληροφορητής.)

Γ. Καταγράφουμε στο παράρτημα της εργασίας μας (σε πίνακα) το σύστημα σημειογραφίας που αξιοποιήσαμε κατά τη μετεγγραφή, ακόμη κι αν αυτό είναι υποτυπώδες.

Παράδειγμα:

Πίνακας 1: Σύμβολα μετεγγραφής	
(...)	Σημαντική παύση
[γέλιο]	Εκτός ομιλίας πληροφορία που αναφέρεται από τον ερευνητή
_____	Υπογράμμισο: δηλώνει έμφαση μέσω της ανύψωσης του τόνου και της έντασης της φωνής

Βήμα δεύτερο: Εξοικείωση με τα δεδομένα, εντοπισμός και συγκέντρωση των αποσπασμάτων που αντιστοιχούν σε κάθε ερευνητικό ερώτημα

Διαβάζουμε προσεκτικά το υλικό μας (τα μετεγγραμμένα κείμενα των συνεντεύξεων), εξοικειωνόμαστε με αυτό και εντοπίζουμε εκείνα τα αποσπάσματα που μας παρέχουν πληροφορίες για κάθε ερευνητικό ερώτημα (ή/και υποερώτημα).⁷ Με τη διαδικασία της αντιγραφής και επικόλλησης (copy&paste), τα συγκεντρώνουμε σε ένα χωριστό αρχείο ή σελίδα ανά ερώτημα και υποερώτημα.⁸

Παράδειγμα:

7 Θα πρέπει εδώ να σημειωθεί ότι το υλικό έχει παραχθεί βάσει ενός οδηγού («πρωτοκόλλου») συνέντευξης, ο οποίος περιλαμβάνει ερωτήσεις που αντιστοιχούν στα ερευνητικά ερωτήματα (και υποερωτήματα), στα οποία θέλει να απαντήσει ο ερευνητής με την έρευνά του. Κατά συνέπεια, αναμένουμε στο υλικό μας να βρούμε στοιχεία που θα μας παράσχουν, κατόπιν της ενδεδειγμένης αναλυτικής τους επεξεργασίας, τη δυνατότητα να απαντήσουμε στα ερευνητικά μας ερωτήματα. Είναι σημαντικό να διακρίνουμε τα *ερευνητικά ερωτήματα*, που αποτελούν εκείνα τα ερωτήματα στα οποία ο ερευνητής θέλει να απαντήσει με την έρευνά του, από τις *ερωτήσεις του οδηγού της συνέντευξης*, που είναι οι ερωτήσεις που θέτει ο ερευνητής στους πληροφορητές του. Τα δύο αυτά σύνολα (*ερευνητικά ερωτήματα* και *ερωτήσεις του οδηγού της συνέντευξης*) σχετίζονται μεταξύ τους, αφού το δεύτερο συνάγεται από το πρώτο, αλλά δεν ταυτίζονται.

8 Η διαδικασία αυτή γίνεται, βέβαια, πολύ ευκολότερα με την αξιοποίηση κάποιου από τα λογισμικά προγράμματα υποβοηθούμενης από ηλεκτρονικό υπολογιστή ανάλυσης ποιοτικών δεδομένων. Σχετικά με αυτά τα προγράμματα, βλ. Bazeley και Jackson 2013· Κασσέρη 2014· Κόμης και Εργαζάκη 2010.

Ο ερευνητής διενεργεί μια έρευνα με σκοπό να μελετήσει το φαινόμενο της ανατροφοδότησης επί των γραπτών εργασιών που λαμβάνουν οι φοιτητές/τριες από τον/την καθηγητή/τρια-σύμβουλό τους στην εξ αποστάσεως εκπαίδευση (Κ-Σ). Ένα από τα ερευνητικά ερωτήματά που έχει θέσει είναι το εξής: *Ποιες λειτουργίες των γραπτών σχολίων ανατροφοδότησης αναγνωρίζουν οι φοιτητές/τριες με βάση τις εμπειρίες τους;*

Ο ερευνητής θα επιχειρήσει μια θεματική ανάλυση του συλλεχθέντος εμπειρικού υλικού με σκοπό να ανιχνεύσει, στο λόγο των φοιτητών/τριών, θέματα (δηλαδή επαναλαμβανόμενα μοτίβα νοήματος) σχετικά με τις λειτουργίες των σχολίων ανατροφοδότησης και να τα οργανώσει με τέτοιο τρόπο, ώστε να απαντήσει στο ερευνητικό του ερώτημα.

Ο ερευνητής διαβάζει προσεκτικά τα μετεγγραμμένα (απομαγνητοφωνημένα) κείμενα των συνεντεύξεών του και εντοπίζει ως σχετικά με το παραπάνω ερώτημα τα εξής αποσπάσματα⁹ (από τέσσερις διαφορετικές συνεντεύξεις, 10 την 1η, τη 3η, την 6η και την 8η):

E: Ωραία. Ας περάσουμε τώρα στα γραπτά σχόλια και στην ανατροφοδότηση. Ποιες είναι οι εμπειρίες σας από τα γραπτά σχόλια των γραπτών εργασιών σε σχέση με τις μαθησιακές σας ανάγκες;

Σ1: Αυτό (...) Δε θα ξεχάσω ότι πάντα περίμενα με αγωνία το email του καθηγητή με την ανατροφοδότηση και θα είμαι ειλικρινής, κάποιες φορές ήταν απογοητευτικό όταν το email περιοριζόταν σε τρεις σειρές οι οποίες πιθανότατα να απευθύνονταν σε όλους τους φοιτητές και πόση μεγάλη χαρά μου έδιναν καθηγητές οι οποίοι έδειχναν ότι είχαν ασχοληθεί σοβαρά με τη δική μου εργασία, με τα δικά μου ζητήματα, και που ήξεραν να εντοπίσουν και τα θετικά μου σημεία και να με ενισχύσουν σε αυτό, να μου δείξουν ότι κάνω κάποια πράγματα πολύ σωστά κι αυτό στο ψυχολογικό κομμάτι βοηθούσε πάρα πολύ, αλλά και εντόπιζαν τις αδυναμίες μου όχι με τρόπο γενικό, αλλά συγκεκριμένο, ώστε να μπορώ κι εγώ στο μέλλον να τις βελτιώσω. Και γι' αυτό λοιπόν όταν λάμβανα τέτοιες επιστολές αναλυτικές αυτό μου έδινε πολύ μεγάλη ικανοποίηση αισθανόμουν ότι μάθαινα, ότι γινόμουν καλύτερη καθημερινά. (Συν. 1)

E: Μάλιστα. Πολύ κατανοητό. Ναι. Ωραία. Εμμ... από αυτά που μέχρι στιγμής έχουμε συζητήσει, καταλαβαίνω ότι μελετάτε τα σχόλια που αφορούν τις εργασίες σας και υποθέτω ότι προχωράτε και στις απαραίτητες διορθώσεις (...)

⁹ Στο εμπειρικό υλικό υπάρχουν προφανώς και άλλα σχετικά αποσπάσματα. Όμως, στο ανά χείρας κείμενο περιοριζόμαστε σε αυτά για λόγους οικονομίας.

¹⁰ Οι συνεντεύξεις πραγματοποιήθηκαν από τη μεταπτυχιακή φοιτήτρια κ. Πολυξένη Τσίτσα, τον Μάιο του 2015, στο πλαίσιο γραπτής εργασίας, που εκπόνησε στη θεματική ενότητα «Εκπαιδευτική έρευνα στην πράξη» (ΕΚΠ151) του μεταπτυχιακού προγράμματος «Σπουδές στην εκπαίδευση» στο Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο (Ε-ΑΠ).

Σ3: Ο τρόπος τώρα που το πετυχαίνουν αυτό... Σου λένε τα δυνατά σημεία, σου λένε τα αδύναμα σημεία σου, οπότε εκεί σε βοηθούνε λίγο να καταλάβεις πού έχεις ελλείψεις, πού δεν έχεις, πού είσαι εντάξει. Εμμ (...) ανάλογα τώρα με την ποιότητα των σχολίων, αν είναι πιο εξατομικευμένα, αν είναι πιο γενικά, πιο τυποποιημένα, σε (...) βοηθούν ίσως στην ουσία να ξανακοιτάξεις τα σημεία που έχεις κάνει λάθος, να προσπαθήσεις να δεις πώς θα έπρεπε να τα 'χεις κάνει για να είναι σωστά. Αυτός είναι ο κύριος, κύριος τρόπος που μ' έχουνε βοηθήσει. (Συν. 3)

Ε: Απ' ό,τι κατάλαβα από όσα έχετε αναφέρει μελετάτε τα σχόλια που αφορούν τις εργασίες σας και προχωράτε στις απαραίτητες διορθώσεις ή κάνω λάθος;

Σ6: Ε, ναι, μέσα από τα σχόλια βελτιωνόμαστε. Αυτός είναι και (...) είναι ένας στόχος. Εγώ ναι βελτιώνομαι σε κάθε... από εργασία σε εργασία, με στόχο πάντα τις εξετάσεις. Γιατί και οι εργασίες συμβάλλουν πολύ, εε, στην προετοιμασία για τις εξετάσεις. Είναι ένας τρόπος αυτοδιόρθωσης.

[...]

Ε: Μάλιστα. Ωραία. Εμμ κατά τη γνώμη σας ποια χαρακτηριστικά των γραπτών σχολίων επί των εργασιών ενισχύουν τη μαθησιακή σας αυτονομία;

Σ6: Να μου εντοπίσει... ο εντοπισμός των λαθών, αλλά όχι μόνο αυτό. Να μου δώσει κατευθύνσεις, όχι ακριβώς να μου πει τη σωστή απάντηση, αλλά να μου,εεε, να μου δώσει κάποιες κατευθύνσεις προς τα πού να ψάξω, προς τα πού έπρεπε να κινηθώ. Και ίσως και κάποιες περισσότερες πηγές για να διαμορφώσω μόνη μου τη σωστή απάντηση. (Συν. 6)

Ε: Μμμ. Πολύ ωραία. Δε μου λέτε, θεωρείτε ότι τα σχόλια αυτά, τα γραπτά σχόλια των εργασιών, σας βοηθούν και στη μαθησιακή σας πορεία γενικότερα;

ΕΣ8: Εεε, θεωρώ ότι είναι πάρα πολύ σημαντικά τα σχόλια της ανατροφοδότησης γιατί μου εντοπίζουν ποια είναι τα λάθη μου και ταυτόχρονα ψάχνω μόνη μου να βρω ποιες είναι οι σωστές λύσεις και να ανατρέξω και πάλι στο υλικό, γιατί χρειάζεται κάθε φορά να ανατρέχεις και στο υλικό και να το εμπλουτίζεις αυτό το υλικό, και έτσι αυξάνω τις γνώσεις μου οπωσδήποτε. (Συν. 8)

Θα πρέπει στο σημείο αυτό να επισημάνουμε τα εξής:

1. Σε μια ημιδομημένη συνέντευξη, τα σχετικά με κάποιο ερευνητικό ερώτημα αποσπάσματα βρίσκονται κατά κανόνα στα σημεία εκείνα που ο ερευνητής/συνεντευκτής έθεσε τις σχετικές ερωτήσεις. Αυτό όμως δεν αποκλείει το ενδεχόμενο να εντοπιστούν σχετικά αποσπάσματα και σε άλλα σημεία της συνέντευξης. Είναι, συνεπώς, σημαντικό να διαβάσουμε προσεκτικά το σύνολο του υλικού και να προσπαθήσουμε να εντοπίσουμε όλες τις πληροφορίες που αντιστοιχούν σε κάθε μας ερώτημα ή/και υποερώτημα.

2. Η παραπάνω διαδικασία απομειώνει την πολυπλοκότητα του υλικού που έχει να διαχειριστεί ο ερευνητής, για να απαντήσει σε κάθε του ερώτημα/υποερώτημα: Αντί, δηλαδή, να πρέπει να επεξεργαστεί το σύνολο του υλικού που έχει συγκεντρώσει

(π.χ. 80-100 σελίδες απομαγνητοφωνημένου κειμένου), μπορεί να εστιάσει την αναλυτική του ματιά στα επιλεγμένα (ανά ερώτημα/υποερώτημα) αποσπάσματα που μπορεί να μην υπερβαίνουν συνολικά τις 2-4 σελίδες. Η συγκέντρωση ομοειδών, ως προς το περιεχόμενο, αποσπασμάτων παρέχει τη δυνατότητα στον ερευνητή να τα αντιπαραβάλει και να αναγνωρίσει, με τον τρόπο αυτόν, εντός τους κοινά νοηματικά μοτίβα ή διαφοροποιήσεις.

Βήμα τρίτο: Κωδικοποίηση

Στη συνέχεια, ο ερευνητής οφείλει να ερμηνεύσει τα δεδομένα του, να κατανοήσει δηλαδή το νόημά τους και να το αποδώσει με έναν εννοιολογικό προσδιορισμό. Η διαδικασία αυτή καλείται *κωδικοποίηση* και οι εννοιολογικοί προσδιορισμοί, οι οποίοι εκφράζουν το νόημα που αποδίδει ο ερευνητής στο συγκεκριμένο τμήμα δεδομένων, ονομάζονται *κωδικοί* (Braun και Clarke 2012: 57· Willig 2015: 161-162· Τσιώλης 2014: 107· Ίσαρη και Πουρκός 2015: 115). Σύμφωνα με τους Braun και Clarke (2012: 61), οι κωδικοί αποδίδουν και ονοματίζουν ένα χαρακτηριστικό (μια μονάδα νοήματος) που αναγνωρίζει ο ερευνητής σε κάποιο τμήμα των δεδομένων του (π.χ. σε ένα απόσπασμα του μετεγγραμμένου κειμένου μιας συνέντευξης) και φαίνεται να είναι σημαντικό για την απάντηση των ερευνητικών του ερωτημάτων. Ο ερευνητής μαρκάρει το συγκεκριμένο απόσπασμα και το αντιστοιχίζει με τον συγκεκριμένο εννοιολογικό προσδιορισμό (κωδικό). Η διαδικασία της κωδικοποίησης οφείλει να είναι *συστηματική* και οι κωδικοί *περιεκτικοί*.

Θα πρέπει να σημειώσουμε ότι στη θεματική ανάλυση, όπως παρουσιάζεται στο ανά χειράς κείμενο, σημαντικό ρόλο παίζουν ιδέες, κατηγορίες και σχήματα που έχουν προκύψει από τη βιβλιογραφική επισκόπηση και είναι σχετικές με το ζήτημα που εξετάζεται. Ο ερευνητής, όμως, δεν περιορίζεται στην απλή αντιστοίχιση κάποιων από τις κατηγορίες αυτές με τμήματα των δεδομένων του (όπως γίνεται κατά κόρον σε εκδοχές της ανάλυσης περιεχομένου). Οι κατηγορίες αυτές λειτουργούν ευρετικά-οξύνουν, δηλαδή, τη ματιά του ερευνητή, τον βοηθούν να στοχαστεί θεωρητικά, να αποκωδικοποιήσει το νόημα των εμπειρικών δεδομένων και να αναγνωρίσει, εντός αυτών, ενδιαφέρουσες πτυχές του φαινομένου που εξετάζει. Δεν θα πρέπει, συνεπώς, να περιορίζουν τη δημιουργική διάσταση της διαδικασίας της ανάλυσης και, ειδικότερα, τη δυνατότητα του ερευνητή να αναγνωρίσει στα δεδομένα του πτυχές και όψεις του φαινομένου που μελετά, οι οποίες δεν έχουν αναδειχθεί (ή δεν έχουν αναδειχθεί επαρκώς) στη σχετική βιβλιογραφία.

Στο ίδιο απόσπασμα μπορεί να αποδοθούν περισσότεροι κωδικοί, αφού μπορεί να περιέχει περισσότερες από μία μονάδες νοήματος (βλ. και Willig 2015: 161). Επίσης, ο ίδιος κωδικός μπορεί να αποδοθεί σε περισσότερα αποσπάσματα, όταν αναγνωρίζεται σε αυτά το ίδιο περιεχόμενο νοήματος.

Καθώς η διαδικασία της κωδικοποίησης προχωρά, κωδικοί που έχουν ήδη διατυπωθεί μπορεί να επαναχρησιμοποιηθούν. Μπορεί, επίσης, να τροποποιηθούν στη βάση νέων δεδομένων έτσι ώστε να συμπεριλάβουν και άλλες εκδοχές ομοειδούς

νοήματος ή/και να αποσαφηνίσουν το εύρος τους έναντι άλλων παραχθέντων κωδικών.

Οι κωδικοί μπορεί να είναι *περιγραφικού τύπου*, να συνοψίζουν δηλαδή και να περιγράφουν το έκδηλο περιεχόμενο μιας ενότητας των δεδομένων. Μπορεί, όμως, να προκύπτουν από την ερμηνεία της σημασίας ή του λανθάνοντος νοήματος που διαβάζει ο ερευνητής στα δεδομένα του (κωδικοί *ερμηνευτικού τύπου*) (Braun και Clarke 2012, 61· πρβλ. Willig 2015: 157). Όπως επισημάναμε παραπάνω, σε αυτήν τη φάση της αναλυτικής διαδικασίας (κωδικοποίηση), ο ερευνητής αξιοποιεί σχετικές ιδέες ή ευρήματα πρότερων ερευνών, που έχει αναδείξει η βιβλιογραφική του επισκόπηση, ως σχήματα που ευαισθητοποιούν την ερευνητική του ματιά και τον βοηθούν να αναγνωρίσει μοτίβα νοήματος στα δεδομένα του. Συνεπώς, κάποιοι από τους κωδικούς που παράγει ο ερευνητής προέρχονται από τα ίδια τα λόγια των πληροφορητών ή αντανακλούν τις ιδέες τους, ενώ άλλοι κωδικοί αντλούν από το εννοιολογικό και θεωρητικό πλαίσιο που υιοθετεί ο ερευνητής (Braun και Clarke 2012: 61).

Ας ξαναγυρίσουμε στο παράδειγμά μας: Η επισκόπηση της σχετικής βιβλιογραφίας (βλ. ενδεικτικά, Gibbs και Simpson 2004· Hattie και Timperley 2007· Σιούλς και Γαρδικιώτης 2013) ανέδειξε ως *λειτουργίες της ανατροφοδότησης* που λαμβάνει ο φοιτητής από τον καθηγητή-σύμβουλο στην εξ αποστάσεως εκπαίδευση τις παρακάτω:

Η ανατροφοδότηση...

- (α) ενισχύει τα κίνητρα του φοιτητή για μάθηση,
- (β) διευκολύνει τη μαθησιακή εξέλιξη και τη βελτίωση της απόδοσης,
- (γ) ενθαρρύνει το φοιτητή,
- (δ) ενισχύει τις διαδικασίες ενεργητικής και αυτοκατευθυνόμενης μάθησης,
- (ε) επισημαίνει στους φοιτητές σε ποια σημεία του διδακτικού υλικού πρέπει να εστιάσουν,
- (στ) βοηθά τους φοιτητές να παρακολουθούν τη μαθησιακή τους εξέλιξη και να αναπτύξουν δεξιότητες αυτοαξιολόγησης,
- (ζ) βοηθά τους φοιτητές να αισθανθούν ότι εκπλήρωσαν ένα στόχο,
- (η) παρέχει το έναυσμα για την ουσιαστική επικοινωνία φοιτητή και καθηγητή-συμβούλου,
- (θ) αιτιολογεί το βαθμό που έλαβε η εργασία.

Ο ερευνητής μπορεί να ξεκινήσει την κωδικοποίηση, έχοντας φτιάξει μια λίστα με κατηγορίες που άντλησε από τη σχετική βιβλιογραφία. Στο παραπάνω παράδειγμα, θα μπορούσαμε (κατ' αντιστοιχία προς τα πορίσματα της βιβλιογραφικής επισκόπησης) να προσδιορίσουμε, σε σχέση με τις «Λειτουργίες που επιτελεί η ανατροφοδότηση», τις εξής κατηγορίες:

- (α) *Κινητοποίηση για μάθηση*
- (β) *Συνδρομή στη μαθησιακή εξέλιξη και τη βελτίωση της απόδοσης*

(γ) Ενθάρρυνση

(δ) Ενίσχυση διαδικασιών ενεργητικής και αυτοκατευθυνόμενης μάθησης

(ε) Συνδρομή στη μελέτη του διδακτικού αντικειμένου

(στ) Ανάπτυξη δεξιοτήτων αυτοπαρατήρησης και αυτοαξιολόγησης

(ζ) Ενίσχυση της αίσθησης εκπλήρωσης στόχων

(η) Ενίσχυση της ουσιαστικής επικοινωνίας φοιτητή και καθηγητή-συμβούλου

(θ) Αιτιολόγηση του βαθμού

Εφαρμόζουμε την ως άνω περιγραφόμενη διαδικασία στο πρώτο απόσπασμα από εκείνα που παραθέσαμε παραπάνω. Ο ερευνητής αποκόπτει το εξής τμήμα του κειμένου:

«κάποιες φορές ήταν απογοητευτικό όταν το email περιοριζόταν σε τρεις σειρές οι οποίες πιθανότατα να απευθύνονταν σε όλους τους φοιτητές και πόση μεγάλη χαρά μου έδιναν καθηγητές οι οποίοι έδειχναν ότι είχαν ασχοληθεί σοβαρά με τη δική μου εργασία, με τα δικά μου ζητήματα» (Συν. 1)

Στο απόσπασμα αυτό, ο πληροφορητής αντιπαραβάλλει μια απορριπτέα και απογοητευτική για εκείνον πρακτική του καθηγητή-συμβούλου (τον συνοπτικό και όχι εξατομικευμένο σχολιασμό της εργασίας του φοιτητή) με μια καλή και επιθυμητή για τον ίδιο πρακτική («[οι καθηγητές] έδειχναν ότι είχαν ασχοληθεί σοβαρά με τη δική μου εργασία, με τα δικά μου ζητήματα»). Η έμφαση που δηλώνεται με την επανάληψη της αντωνυμίας «δική μου» - «δικά μου» καθώς και ο επιρρηματικός προσδιορισμός «σοβαρά» αποτελούν στο παραπάνω απόσπασμα τα ερμηνευτικά κλειδιά. Στα λεγόμενα του πληροφορητή ο ερευνητής αναγνωρίζει μια λειτουργία των σχολίων ανατροφοδότησης που ο πληροφορητής του την αξιολογεί ως σημαντική: Δείχνουν στο φοιτητή πως ο καθηγητής-σύμβουλος έχει ασχοληθεί σοβαρά με τη δική του εργασία και προσπάθησε να ανταποκριθεί στις δικές του διαφοροποιημένες εκπαιδευτικές ανάγκες. Με αυτό τον τρόπο, η σχέση καθηγητή-συμβούλου και φοιτητή προσλαμβάνει (παρά τη γεωγραφική απόσταση) έναν προσωπικό χαρακτήρα, που χαροποιεί το φοιτητή και τον ενθαρρύνει. Σε σχέση με το ερευνητικό ερώτημα που εξετάζουμε, μπορούμε να πούμε πως στα συγκεκριμένα λεγόμενα του πληροφορητή ο ερευνητής διαβάζει μια σημαντική πτυχή της λειτουργίας που επιτελεί η γραπτή ανατροφοδότηση του καθηγητή-συμβούλου: Δείχνει ότι ασχολείται εξατομικευμένα με τον κάθε φοιτητή και προσπαθεί να ανταποκριθεί στις διαφοροποιημένες εκπαιδευτικές του ανάγκες. Συνεπώς, ο ερευνητής συμπυκνώνει το νόημα των λεγομένων του πληροφορητή, διαμορφώνοντας τον κωδικό: «Ένδειξη εξατομικευμένης προσέγγισης και ανταπόκρισης στις διαφοροποιημένες εκπαιδευτικές ανάγκες του φοιτητή».

Παρατήρηση: Μπορούμε να ισχυριστούμε ότι ο παραπάνω κωδικός είναι

ερμηνευτικού τύπου, αφού δεν αποδίδει το ρητό περιεχόμενο των λεγομένων του πληροφορητή, αλλά αντανακλά την ερμηνεία του ερευνητή για όσα έχει πει ο συμμετέχων στην έρευνα. Επίσης, ο κωδικός αυτός δεν ταυτίζεται με κάποια από τις κατηγορίες που αντλήσαμε από τη βιβλιογραφία. Μπορούμε, ωστόσο, να θεωρήσουμε ότι η συγκεκριμένη λειτουργία της ανατροφοδότησης, που αποδίδει ο παραπάνω κωδικός, συνδέεται (ως «ιδιότητα»¹¹ της) με μια ευρύτερη λειτουργία της ανατροφοδότησης, εκείνη της ενθάρρυνσης του φοιτητή. (Για τη μετάβαση από τους κωδικούς στα θέματα/κατηγορίες, βλ. παρακάτω, βήμα τέταρτο.)

Το παραπάνω απόσπασμα θα μπορούσε να κωδικοποιηθεί μέσω ενός διαφορετικού πρίσματος (ερευνητικού ερωτήματος) και να του αποδοθεί ένας άλλος εννοιολογικός προσδιορισμός (κωδικός): «Προσαρμογή στις διαφοροποιημένες μαθησιακές ανάγκες του φοιτητή». Ένας τέτοιος κωδικός ανταποκρίνεται στο ερευνητικό ερώτημα: «Τι συνιστά αποτελεσματική ανατροφοδότηση σύμφωνα με τις προσδοκίες των φοιτητών;». Ως εκ τούτου, δεν πρέπει να μας απασχολήσει σε αυτό το σημείο της αναλυτικής διαδικασίας, όπου εστιάζουμε την προσοχή μας στην απάντηση ενός άλλου ερωτήματος («Ποιες λειτουργίες των γραπτών σχολίων ανατροφοδότησης αναγνωρίζουν οι φοιτητές/τριες με βάση τις εμπειρίες τους»). Γίνεται, συνεπώς, σαφές: (α) ότι τα ερευνητικά ερωτήματα λειτουργούν ως οδηγός («φίλτρο») κατά τη διαδικασία της κωδικοποίησης, (β) στο ίδιο απόσπασμα μπορεί να αποδοθούν περισσότεροι του ενός κωδικοί.

Ας δούμε ένα ακόμη παράδειγμα. Ο ερευνητής αποκόπτει το παρακάτω τμήμα του κειμένου:

«και πόση μεγάλη χαρά μου έδιναν καθηγητές οι οποίοι έδειχναν ότι είχαν ασχοληθεί σοβαρά με τη δική μου εργασία, με τα δικά μου ζητήματα, και που ήξεραν να εντοπίσουν και τα θετικά μου σημεία και να με ενισχύσουν σε αυτό, να μου δείξουν ότι κάνω κάποια πράγματα πολύ σωστά κι αυτό στο ψυχολογικό κομμάτι βοήθησε πάρα πολύ». (Συν. 1)

Ο ερευνητής αναγνωρίζει ως λειτουργία της ανατροφοδότησης, που αναδεικνύει το παραπάνω απόσπασμα, την ψυχολογική υποστήριξη και την ενθάρρυνση του φοιτητή. Κωδικοποιεί δε το συγκεκριμένο απόσπασμα, αποδίδοντάς του τον κωδικό «Ενθάρρυνση του φοιτητή», αξιοποιώντας από τη λίστα των κατηγοριών θεωρητικής ευαισθητοποίησης την ομώνυμη κατηγορία.

Στη συνέχεια, ο ερευνητής αποκόπτει το παρακάτω τμήμα του κειμένου:

«αλλά και εντόπιζαν τις αδυναμίες μου όχι με τρόπο γενικό, αλλά συγκεκριμένο, ώστε να μπορώ κι εγώ στο μέλλον να τις βελτιώσω». (Συν. 1)

Ο ερευνητής αναγνωρίζει στα λεγόμενα του συμμετέχοντος, σε αυτό το απόσπασμα,

11 «Ιδιότητες» είναι τα χαρακτηριστικά μιας κατηγορίας που την αποσαφηνίζουν και της δίνουν περιεχόμενο (Τσιώλης 2014: 106).

μια λειτουργία της επιστολής ανατροφοδότησης που θα μπορούσαμε να συνοψίσουμε ως εξής: «Βελτίωση μέσω του εντοπισμού των αδυναμιών με εστιασμένο τρόπο». Ένας τέτοιος κωδικός έχει χαρακτήρα περισσότερο *περιγραφικό*, αφού το περιεχόμενό του συνοψίζει το ρητό περιεχόμενο των λεχθέντων. Σε σχέση δε με τη λίστα των κατηγοριών που διαμορφώσαμε με βάση τη βιβλιογραφική επισκόπηση, θα μπορούσαμε να θεωρήσουμε τον εν λόγω κωδικό ως «ιδιότητα» της κατηγορίας «Συνδρομή στη μαθησιακή εξέλιξη και τη βελτίωση της απόδοσης», αφού την αποσαφηνίζει, την εξειδικεύει και της δίνει συγκεκριμένο περιεχόμενο.

Όμως, το παραπάνω απόσπασμα αναδεικνύει και μια άλλη διάσταση: Η μελλοντική βελτίωση, στην οποία μπορεί να συμβάλει ο εντοπισμός των λαθών από την πλευρά του καθηγητή-συμβούλου, έχει το χαρακτήρα της αυτοβελτίωσης («ώστε να μπορώ κι εγώ στο μέλλον να τις βελτιώσω»). Η δε ανατροφοδότηση που δέχεται ο φοιτητής από τον καθηγητή-σύμβουλο τον κινητοποιεί προς την κατεύθυνση αυτήν. Κατά συνέπεια, στο παραπάνω απόσπασμα μπορεί να αποδοθεί και ο κωδικός: «Κινητοποίηση με σκοπό την αυτοβελτίωση».

Παρατήρηση: Μια προσεκτική εξέταση του παραπάνω αποσπάσματος θα αναδείκνυε προφανώς ένα ακόμη σημαντικό σημείο: Ο πληροφορητής δίνει έμφαση στον τύπο των γραπτών σχολίων («συγκεκριμένα και όχι γενικά») που θεωρεί πιο πρόσφορο για την επίτευξη μιας τέτοιας λειτουργίας. Η διάσταση αυτή, όμως, δεν κωδικοποιείται εδώ, καθώς υπερβαίνει την εμβέλεια του εξεταζόμενου ερωτήματος («Λειτουργίες ανατροφοδότησης»), διότι ανήκει σε άλλο ερώτημα («Τύποι ή μορφές των γραπτών σχολίων μιας αποτελεσματικής ανατροφοδότησης»), το οποίο, εφόσον έχει τεθεί στην εν λόγω έρευνα, θα απασχολήσει τον ερευνητή σε άλλη ενότητα της αναλυτικής διαδικασίας.

Δουλεύοντας με παρόμοιο τρόπο, ο ερευνητής επεξεργάζεται τα αποσπάσματα, τα τεμαχίζει και αποδίδει σε κάθε τμήμα τον σχετικό κωδικό, όπως δείχνει ο Πίνακας 2.

Πίνακας 2: Διαδικασία κωδικοποίησης	
ΚΕΙΜΕΝΟ	ΚΩΔΙΚΟΙ
Ε: Ωραία. Ας περάσουμε τώρα στα γραπτά σχόλια και στην ανατροφοδότηση. Ποιες είναι οι εμπειρίες σας από τα γραπτά σχόλια των γραπτών εργασιών σε σχέση με τις μαθησιακές σας ανάγκες;	

<p>Σ1: Αυτό (...) Δεν θα ξεχάσω ότι πάντα περίμενα με αγωνία το email του καθηγητή με την ανατροφοδότηση και θα είμαι ειλικρινής, κάποιες φορές ήταν απογοητευτικό όταν το email περιοριζόταν σε τρεις σειρές οι οποίες πιθανότατα να απευθύνονταν σε όλους τους φοιτητές και πόση μεγάλη χαρά μου έδιναν καθηγητές οι οποίοι έδειχναν ότι είχαν ασχοληθεί σοβαρά με τη δική μου εργασία, με τα δικά μου ζητήματα, και που ήξεραν να εντοπίσουν και τα θετικά μου σημεία και να με ενισχύσουν σε αυτό, να μου δείξουν ότι κάνω κάποια πράγματα πολύ σωστά κι αυτό στο ψυχολογικό κομμάτι βοηθούσε πάρα πολύ, αλλά και εντόπιζαν τις αδυναμίες μου όχι με τρόπο γενικό, αλλά συγκεκριμένο, ώστε να μπορώ κι εγώ στο μέλλον να τις βελτιώσω. Και γι' αυτό λοιπόν όταν λάμβανα τέτοιες επιστολές αναλυτικές αυτό μου έδινε πολύ μεγάλη ικανοποίηση, αισθανόμουν ότι μάθαινα, ότι γινόμουν καλύτερη καθημερινά. (Συν. 1)</p>	<p>Ένδειξη εξατομικευμένης προσέγγισης και ανταπόκρισης στις διαφοροποιημένες εκπαιδευτικές ανάγκες του φοιτητή.</p> <p>Ενθάρρυνση του φοιτητή.</p> <p>Βελτίωση μέσω του εντοπισμού αδυναμιών με εστιασμένο τρόπο. Κινητοποίηση με σκοπό την αυτοβελτίωση.</p> <p>Καλλιέργεια της αίσθησης προσωπικής ανάπτυξης και της αυτοβελτίωσης.</p>
<p>Ε: Μάλιστα. Πολύ κατανοητό. Ναι. Ωραία. Εμμ, από αυτά που μέχρι στιγμής έχουμε συζητήσει, καταλαβαίνω ότι μελετάτε τα σχόλια που αφορούν τις εργασίες σας και υποθέτω ότι προχωράτε και στις απαραίτητες διορθώσεις (...)</p>	
<p>Σ3: Ο τρόπος τώρα που το πετυχαίνουν αυτό (...) Σου λένε τα δυνατά σημεία, σου λένε τα αδύναμα σημεία σου, οπότε εκεί σε βοηθούνε λίγο να καταλάβεις πού έχεις ελλείψεις, πού δεν έχεις, πού είσαι εντάξει. Εμμ (...) ανάλογα τώρα με την ποιότητα των σχολίων, αν είναι πιο εξατομικευμένα, αν είναι πιο γενικά, πιο τυποποιημένα, σε (...) βοηθούν ίσως στην ουσία να ξανακοιτάξεις τα σημεία που έχεις κάνει λάθος, να προσπαθήσεις να δεις πώς θα έπρεπε να τα 'χεις κάνει για να είναι σωστά. Αυτός είναι ο κύριος, κύριος τρόπος που μ' έχουσε βοηθήσει. (Συν. 3)</p>	<p>Βελτίωση μέσω του εντοπισμού αδυναμιών.</p> <p>Κινητοποίηση με σκοπό την αυτοβελτίωση.</p>

<p>E: Απ' ό,τι κατάλαβα από όσα έχετε αναφέρει, μελετάτε τα σχόλια που αφορούν τις εργασίες σας και προχωράτε στις απαραίτητες διορθώσεις ή κάνω λάθος;</p>	
<p>Σ6: E, ναι, μέσα από τα σχόλια βελτιωνόμαστε. Αυτός είναι και (...) είναι ένας στόχος. Εγώ ναι βελτιώνομαι σε κάθε... από εργασία σε εργασία, με στόχο πάντα τις εξετάσεις. Γιατί και οι εργασίες συμβάλλουν πολύ, εε, στην προετοιμασία για τις εξετάσεις. Είναι ένας τρόπος αυτοδιόρθωσης.</p>	<p>Συνδρομή στη μαθησιακή εξέλιξη και τη βελτίωση της επίδοσης.</p> <p>Ενίσχυση δεξιοτήτων αυτοπαρατήρησης και αυτοαξιολόγησης.</p>
<p>E: Μάλιστα. Ωραία. Εμμ, κατά τη γνώμη σας ποια χαρακτηριστικά των γραπτών σχολίων επί των εργασιών ενισχύουν τη μαθησιακή σας αυτονομία;</p>	
<p>Σ6: Να μου εντοπίσει... ο εντοπισμός των λαθών, αλλά όχι μόνο αυτό. Να μου δώσει κατευθύνσεις, όχι ακριβώς να μου πει τη σωστή απάντηση, αλλά να μου, εεε, να μου δώσει κάποιες κατευθύνσεις προς τα πού να ψάξω, προς τα πού έπρεπε να κινηθώ. Και ίσως και κάποιες περισσότερες πηγές για να διαμορφώσω μόνη μου τη σωστή απάντηση. (Συν. 6)</p>	<p>Εντοπισμός αδυναμιών- λαθών.</p> <p>Συνδρομή στη μαθησιακή εξέλιξη.</p> <p>Κινητοποίηση με σκοπό την αυτοβελτίωση.</p>
<p>E: Μμμ. Πολύ ωραία. Δε μου λέτε, θεωρείτε ότι τα σχόλια αυτά, τα γραπτά σχόλια των εργασιών, σας βοηθούν και στη μαθησιακή σας πορεία γενικότερα;</p>	
<p>Σ8: Εεε, θεωρώ ότι είναι πάρα πολύ σημαντικά τα σχόλια της ανατροφοδότησης γιατί μου εντοπίζουν ποια είναι τα λάθη μου και ταυτόχρονα ψάχνω μόνη μου να βρω ποιες είναι οι σωστές λύσεις και να ανατρέξω και πάλι στο υλικό, γιατί χρειάζεται κάθε φορά να ανατρέχεις και στο υλικό και να το εμπλουτίζεις αυτό το υλικό, και έτσι αυξάνω τις γνώσεις μου οπωσδήποτε. (Συν. 8)</p>	<p>Βελτίωση μέσω του εντοπισμού αδυναμιών.</p> <p>Κινητοποίηση με σκοπό την αυτοβελτίωση.</p> <p>Συνδρομή στη μαθησιακή εξέλιξη.</p>

Βήμα τέταρτο: Η μετάβαση από τους κωδικούς στα θέματα

Σε αυτό το στάδιο επιχειρείται η μετάβαση από το επίπεδο των κωδικών σε εκείνο των θεμάτων. Τα θέματα είναι εννοιολογικές κατασκευές πιο αφηρημένες και

γενικές από τους κωδικούς.¹² Προκύπτουν από την επεξεργασία, τη σύγκριση, τη συγχώνευση των κωδικών και αντιστοιχούν σε ένα επαναλαμβανόμενο μοτίβο νοήματος. Τα θέματα αποτελούν αυτόνομες εννοιολογικές οντότητες και μπορούν να λειτουργήσουν ως εκδοχές απάντησης στο ερευνητικό ερώτημα το οποίο εξετάζουμε. Στην τέταρτη αυτή φάση ορίζονται τα θέματα και προσδιορίζεται το περιεχόμενο τους, με την ανάδειξη των ιδιοτήτων τους και τη σύνδεση των ιδιοτήτων μεταξύ τους. Επιχειρείται, επίσης, η διαμόρφωση ενός *θεματικού χάρτη* (βλ. επίσης Ίσαρη και Πουρκός 2015: 116), ο οποίος θα καταδεικνύει τις σχέσεις μεταξύ των θεμάτων καθώς και μεταξύ των θεμάτων και των ιδιοτήτων τους.

Η διαδικασία μετάβασης από τους κωδικούς στα θέματα ξεκινά με τη συγκέντρωση όλων των αποσπασμάτων που έχουν κωδικοποιηθεί κάτω από κάθε κωδικό.

Στον πίνακα 3, έχουν συγκεντρωθεί όλοι οι κωδικοί που προέκυψαν από τη διαδικασία της κωδικοποίησης, καθώς και τα αποσπάσματα που έχουν ταξινομηθεί κάτω από τον καθέναν από αυτούς. Με αυτό τον τρόπο, ο ερευνητής μπορεί ευκολότερα να παραβάλλει, κατά τη διαδικασία της δημιουργίας των θεμάτων, τόσο τα αποσπάσματα όσο και τους κωδικούς μεταξύ τους.

12 Οι Braun και Clarke (2012: 61), θέλοντας να δείξουν τη σχέση μεταξύ κωδικών και θεμάτων, προβαίνουν στην εξής μεταφορά: Αν το αποτέλεσμα της ανάλυσής μας είναι ένα οίκημα με τοίχους και σκεπή, τότε τα θέματα είναι οι τοίχοι και η σκεπή ενώ οι κωδικοί είναι τα τούβλα και τα κεραμίδια.

Πίνακας 3: Κωδικοί και τα σχετικά αποσπάσματα			
Ένδειξη εξατομικευμένης προσέγγισης και ανταπόκρισης στις διαφοροποιημένες ανάγκες των φοιτητών	Ενθάρρυνση των φοιτητών	Βελτίωση μέσω του εντοπισμού αδυναμιών / λαθών	Συνδρομή στη μαθησιακή εξέλιξη και τη βελτίωση της επίδοσης
<p>Κάποιες φορές ήταν απογοητευτικό όταν το email περιοριζόταν σε τρεις σειρές οι οποίες πιθανότατα να απευθύνονταν σε όλους τους φοιτητές και πόση μεγάλη χαρά μου έδιναν καθηγητές οι οποίοι έδειχναν ότι είχαν ασχοληθεί σοβαρά με τη δική μου εργασία, με τα δικά μου ζητήματα και που ήξεραν να εντοπίσουν και τα θετικά μου σημεία και να με ενισχύσουν σε αυτό, να μου δείξουν ότι κάνω κάποια πράγματα πολύ σωστά κι αυτό στο ψυχολογικό κομμάτι βοηθούσε πάρα πολύ. (Συν. 1)</p>	<p>...και πόση μεγάλη χαρά μου έδιναν καθηγητές οι οποίοι έδειχναν ότι είχαν ασχοληθεί σοβαρά με τη δική μου εργασία, με τα δικά μου ζητήματα και που ήξεραν να εντοπίσουν και τα θετικά μου σημεία και να με ενισχύσουν σε αυτό, να μου δείξουν ότι κάνω κάποια πράγματα πολύ σωστά κι αυτό στο ψυχολογικό κομμάτι βοηθούσε πάρα πολύ. (Συν. 1)</p>	<p>...αλλά και εντόπιζαν τις αδυναμίες μου όχι με τρόπο γενικό, αλλά συγκεκριμένο, ώστε να μπορώ κι εγώ στο μέλλον να τις βελτιώσω. (Συν. 1)</p> <p>Ο τρόπος τώρα που το πευκαίνουν αυτό... Σου λένε τα δυνατά σημεία, σου λένε τα αδύναμα σημεία σου, οπότε εκεί σε βοηθούνε λίγο να καταλάβεις πού έχεις ελλείψεις, πού δεν έχεις, πού είσαι εντάξει. (Συν. 3)</p> <p>Να μου εντοπίσει... ο εντοπισμός των λαθών, αλλά όχι μόνο αυτό (Συν. 6)</p> <p>Εεε, θεωρώ ότι είναι πάρα πολύ σημαντικά τα σχόλια της ανατροφοδότησης γιατί μου εντοπίζουν ποια είναι τα λάθη μου. (Συν. 8)</p>	<p>Ε, ναι, μέσα από τα σχόλια βελτιωνόμαστε. Αυτός είναι και (...) είναι ένας στόχος. Εγώ ναι βελτιώνομαι σε κάθε... από εργασία σε εργασία, με στόχο πάντα τις εξετάσεις. Γιατί και οι εργασίες συμβάλλουν πολύ, εε, στην προετοιμασία για τις εξετάσεις. (Συν. 6)</p> <p>Να μου δώσει κατευθύνσεις, όχι ακριβώς να μου πει τη σωστή απάντηση, αλλά να μου, εεε, να μου δώσει κάποιες κατευθύνσεις προς τα πού να ψάξω, προς τα πού έπρεπε να κινηθώ. (Συν. 6)</p> <p>...και να ανατρέξω και πάλι στο υλικό, γιατί χρειάζεται κάθε φορά να ανατρέχεις και στο υλικό και να το εμπλουτίζεις αυτό το υλικό. (Συν. 8)</p>

Καλλιέργεια της αίσθησης προσωπικής ανάπτυξης και της αυτοβελτίωσης	Κινητοποίηση με σκοπό την αυτοβελτίωση	Ενίσχυση δεξιοτήτων αυτοπαρατήρησης και αυτοαξιολόγησης
<p>Και γι' αυτό λοιπόν όταν λάμβανα τέτοιες επιστολές αναλυτικές αυτό μου έδινε πολύ μεγάλη ικανοποίηση αισθανόμουν ότι μάθαινα, ότι γινόμουν καλύτερη καθημερινά. (Συν. 1)</p>	<p>...αλλά και εντόπιζαν τις αδυναμίες μου όχι με τρόπο γενικό, αλλά συγκεκριμένο, ώστε να μπορώ κι εγώ στο μέλλον να τις βελτιώσω. (Συν. 1)</p> <p>Εμμ (...) ανάλογα τώρα με την ποιότητα των σχολίων, αν είναι πιο εξατομικευμένα, αν είναι πιο γενικά, πιο τυποποιημένα, σε (...) βοηθούν ίσως στην ουσία να ξανακοιτάξεις τα σημεία που έχεις κάνει λάθος, να προσπαθήσεις να δεις πώς θα έπρεπε να τα 'χεις κάνει για να είναι σωστά. (Συν. 3)</p> <p>Να μου δώσει κατευθύνσεις, όχι ακριβώς να μου πει τη σωστή απάντηση, αλλά να μου, εεε, να μου δώσει κάποιες κατευθύνσεις προς τα πού να ψάξω, προς τα πού έπρεπε να κινηθώ. Και ίσως και κάποιες περισσότερες πηγές για να διαμορφώσω μόνη μου τη σωστή απάντηση. (Συν. 6)</p> <p>Εεε, θεωρώ ότι είναι πάρα πολύ σημαντικά τα σχόλια της ανατροφοδότησης γιατί μου εντοπίζουν ποια είναι τα λάθη μου και ταυτόχρονα ψάχνω μόνη μου να βρω ποιες είναι οι σωστές. (Συν. 8)</p>	<p>Ε, ναι, μέσα από τα σχόλια βελτιωνόμαστε. Αυτός είναι και (...) είναι ένας στόχος. Εγώ ναι βελτιώνομαι σε κάθε... από εργασία σε εργασία, με στόχο πάντα τις εξετάσεις. Γιατί και οι εργασίες συμβάλλουν πολύ, εε, στην προετοιμασία για τις εξετάσεις. Είναι ένας τρόπος αυτοδιόρθωσης. (Συν. 6)</p>

Ήδη κατά την οργάνωση των κωδικών στον πίνακα 3, κάποιοι από αυτούς, που αποδίδουν το ίδιο νόημα ή πολύ κοντινά νοήματα, μπορούν να συγχωνευτούν. Για παράδειγμα, ενώ αρχικώς είχαμε δημιουργήσει τους κωδικούς «Βελτίωση μέσω του εντοπισμού αδυναμιών με εστιασμένο τρόπο» και «Εντοπισμός αδυναμιών-λαθών»

(βλ. Πίνακα 2), οι κωδικοί αυτοί μπορούν να συγχωνευτούν σε έναν ενιαίο κωδικό: «Βελτίωση μέσω του εντοπισμού των αδυναμιών / λαθών».

Για τη μετάβαση από τους κωδικούς στα θέματα θα πρέπει να λάβουμε υπόψη τα εξής:

Τα θέματα είναι εννοιολογικές κατασκευές πιο αφηρημένες και γενικές από τους κωδικούς και μπορούν να σταθούν αυτόνομα ως μια εκδοχή ή πτυχή απάντησης στο ερευνητικό ερώτημα το οποίο εξετάζουμε. Λαμβάνουν, δε, μια *θεωρητικά* πιο επεξεργασμένη μορφή.

Τα θέματα προκύπτουν από την επεξεργασία, τη σύγκριση, τη συγχώνευση των κωδικών.

Κάποιοι από τους κωδικούς (με ενδεχόμενες τροποποιήσεις) μπορούν να μετακινηθούν στην κατηγορία των θεμάτων ή να λειτουργήσουν ως *ιδιότητες ή υποκατηγορίες* των θεμάτων που τα προσδιορίζουν και τα εξειδικεύουν.

Η λεπτομερής εξέταση των αποσπασμάτων που έχουν ταξινομηθεί κατά τη διαδικασία της κωδικοποίησης και η αντιπαραβολή τους μπορεί να οδηγήσει σε ενδιαφέρουσες παρατηρήσεις σχετικά με το περιεχόμενο ενός θέματος.

Για την οργάνωση των κωδικών, την ανάδειξη των θεμάτων και των ενδεχόμενων μεταξύ τους σχέσεων, σημαντικό ρόλο παίζουν οι έννοιες και τα σχήματα θεωρητικής ευαισθητοποίησης, που έχει αντλήσει ο ερευνητής από τη σχετική βιβλιογραφία.

Τόσο κατά τη διαδικασία της ανάλυσης (κωδικοποίηση και δημιουργία θεμάτων), όσο και κατά την παρουσίαση των δεδομένων και των ευρημάτων, χρήσιμη είναι η *αξιοποίηση απεικονιστικών μορφών*, όπως διαγράμματα, σχήματα και πίνακες για την οπτικοποίηση των ευρημάτων.

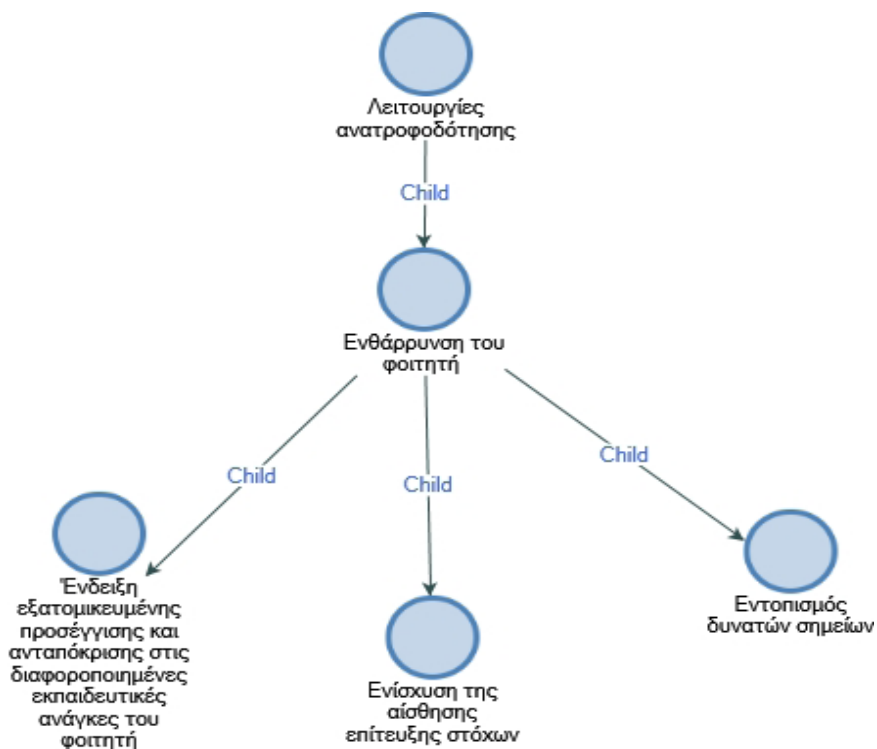
Παράδειγμα 1ο:

Από την επεξεργασία του εμπειρικού υλικού που συλλέξαμε, προκύπτει ότι οι φοιτητές αναγνωρίζουν ως μια λειτουργία της ανατροφοδότησης, που λαμβάνουν από τον καθηγητή-σύμβουλο, την *ενθάρρυνσή* τους, κατά τη διάρκεια των σπουδών τους. Κατά συνέπεια, ο κωδικός «Ενθάρρυνση» μπορεί να αποτελέσει ένα θέμα, μια εκδοχή απάντησης στο ερευνητικό μας ερώτημα: «Ποιες λειτουργίες των γραπτών σχολίων ανατροφοδότησης αναγνωρίζουν οι φοιτητές/τριες με βάση τις εμπειρίες τους;». Το εύρημα αυτό συμπίπτει και επιβεβαιώνει ανάλογα ευρήματα που έχουν καταγραφεί στη σχετική βιβλιογραφία και έχουν ανακύψει κατά τη βιβλιογραφική επισκόπηση. Ωστόσο, μια λεπτομερέστερη ανάλυση (μικροανάλυση) του σχετικού αποσπάσματος («και πόση μεγάλη χαρά μου έδιναν καθηγητές οι οποίοι έδειχναν ότι είχαν ασχοληθεί σοβαρά με τη δική μου εργασία, με τα δικά μου ζητήματα και που ήξεραν να εντοπίσουν και τα θετικά μου σημεία και να με ενισχύσουν σε αυτό, να μου δείξουν ότι κάνω κάποια πράγματα πολύ σωστά κι αυτό στο ψυχολογικό κομμάτι βοηθούσε πάρα πολύ») αναδεικνύει τους ειδικούς τρόπους με τους οποίους επιτελείται η συγκεκριμένη λειτουργία: (α) μέσω της ένδειξης αναγνώρισης και ανταπόκρισης

στις διαφοροποιημένες εκπαιδευτικές ανάγκες του φοιτητή («οποίοι έδειχναν ότι είχαν ασχοληθεί σοβαρά με τη δική μου εργασία, με τα δικά μου ζητήματα»), (β) μέσω του εντοπισμού δυνατών του σημείων («και που ήξεραν να εντοπίσουν και τα θετικά μου σημεία»), (γ) μέσω της ενίσχυσης της αίσθησης επίτευξης στόχων («να μου δείξουν ότι κάνουν κάποια πράγματα πολύ σωστά»).

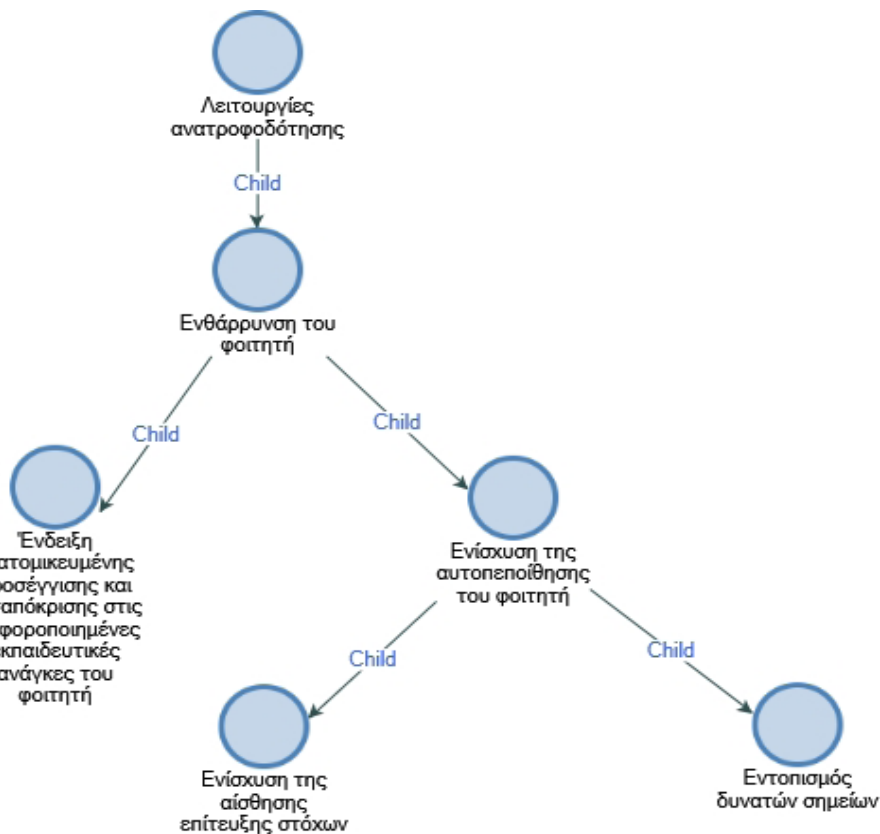
Όπως εύκολα μπορεί να παρατηρήσει κανείς, η ιδιότητα (α) του θέματος αποτελεί κωδικό που είχε προκύψει από την αρχική κωδικοποίηση, ενώ οι ιδιότητες (β) και (γ) προέκυψαν από τη λεπτομερή επανεξέταση του σχετικού αποσπάσματος. Αυτό σημαίνει ότι τα βήματα τρία και τέσσερα, όπως περιγράφηκαν παραπάνω, δεν διαχωρίζονται μεταξύ τους με στεγανό τρόπο. Αντιθέτως, η διαδικασία της κωδικοποίησης ή της επανακωδικοποίησης μπορεί να συνεχίζεται και κατά την τέταρτη φάση.

Η απεικόνιση¹³ του ως άνω θέματος με τις ιδιότητές του έχει ως εξής:

13 Για τις απεικονίσεις και τα σχήματα που ακολουθούν αξιοποιήθηκαν οι δυνατότητες που παρέχονται από το λογισμικό προγράμματος NVivo 11.

Ωστόσο, οι δύο κωδικοί: «(ενθάρρυνση) μέσω του εντοπισμού δυνατών σημείων» και «(ενθάρρυνση) μέσω της ενίσχυσης της αίσθησης επίτευξης στόχων» αναγνωρίζουμε πως έχουν έναν κοινό νοηματικό πυρήνα: ενισχύουν την αυτοπεποίθηση του φοιτητή και τον ενθαρρύνουν με αυτόν τον τρόπο. Κατά συνέπεια, μπορούμε να εισαγάγουμε μια ενδιάμεση κατηγορία («Ενίσχυση της αυτοπεποίθησης του φοιτητή») που αποτελεί, αφενός, ιδιότητα του θέματος «Ενθάρρυνση του φοιτητή» και, αφετέρου, κατηγορία-ομπρέλα για τους δύο κωδικούς [(«ενθάρρυνση) μέσω του εντοπισμού δυνατών σημείων» και «(ενθάρρυνση) μέσω της ενίσχυσης της αίσθησης επίτευξης στόχων»]. Κατά συνέπεια, το ως άνω σχήμα μετεξελίσσεται ως εξής:

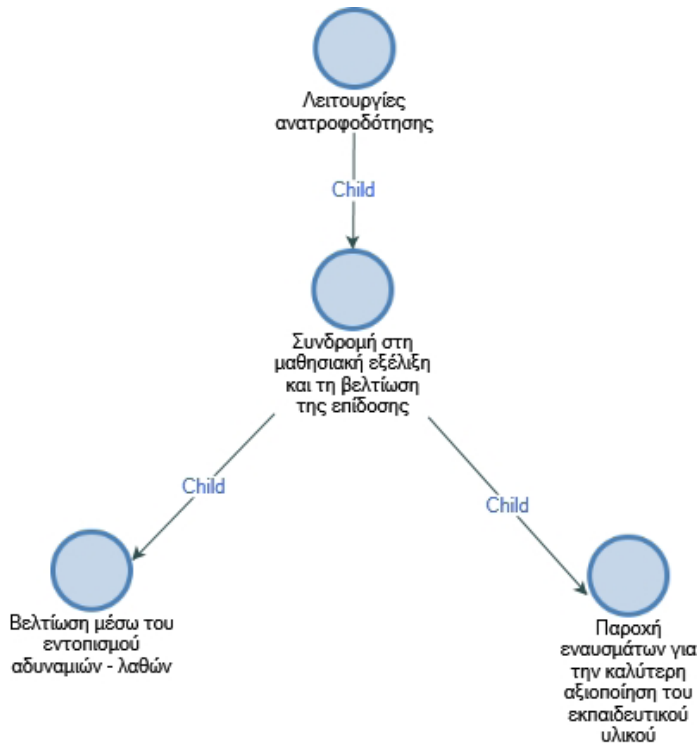
Παρατήρηση: Φαίνεται από την παραπάνω βελτίωση της αναλυτικής μας εκδοχής ότι η διαδικασία της ανάλυσης (κωδικοποίηση και δημιουργία θεμάτων) είναι μια δημιουργική διαδικασία, κατά την οποία ο ερευνητής δουλεύει σταδιακά, επανεξετάζοντας όχι μόνο τους κωδικούς αλλά και τα αποσπάσματα που έχουν υπαχθεί σε αυτούς. Ο ερευνητής ενεργοποιεί λογικούς συλλογισμούς και αντλεί ιδέες από την πρότερη διαθέσιμη γνώση (βιβλιογραφική επισκόπηση).

Παράδειγμα 2ο:

Εξετάζοντας τον πίνακα 3, και συγκεκριμένα τους κωδικούς που προέκυψαν κατά τη διαδικασία της κωδικοποίησης, παρατηρούμε ότι οι κωδικοί «Βελτίωση μέσω του εντοπισμού αδυναμιών / λαθών» και «Συνδρομή στη μαθησιακή εξέλιξη και τη βελτίωση της επίδοσης» έχουν μια νοηματική συνάφεια στο βαθμό που αναφέρονται στη συνδρομή της ανατροφοδότησης στις διαδικασίες της μαθησιακής εξέλιξης του φοιτητή· ειδικότερα δε στην κατάκτηση των μαθησιακών στόχων και την ανταπόκριση στα ζητούμενα των γραπτών εργασιών. Αν, ωστόσο, δούμε πιο προσεκτικά τους δύο κωδικούς, θα διαπιστώσουμε ότι διαφέρουν ως προς το επίπεδο αφάιρησης: ο κωδικός «Συνδρομή στη μαθησιακή εξέλιξη και τη βελτίωση της επίδοσης» είναι πιο γενικός και μπορεί να αποτελέσει *θέμα*, στο βαθμό που αποτελεί μια εκδοχή απάντησης στο ερευνητικό μας ερώτημα («Ποιες λειτουργίες των γραπτών σχολίων ανατροφοδότησης αναγνωρίζουν οι φοιτητές/τριες με βάση τις εμπειρίες τους;»). Αντίθετα, ο κωδικός «Βελτίωση μέσω του εντοπισμού αδυναμιών/λαθών» μπορεί να αποτελέσει μια *ιδιότητα* του ως άνω θέματος, αφού συγκεκριμενοποιεί έναν τρόπο με τον οποίο επιτελείται η παραπάνω λειτουργία (εντοπισμός από τον καθηγητή-σύμβουλο και γνωστοποίηση, μέσω των γραπτών σχολίων της ανατροφοδότησης, των αδυναμιών και των λαθών στα οποία υπέπεσε ο φοιτητής κατά την εκπόνηση της γραπτής του εργασίας). Η αναγνώριση της εν λόγω ιδιότητας του θέματος μας οδηγεί να εξετάσουμε πιο προσεκτικά, και κάτω από αυτό το πρίσμα, τα αποσπάσματα που έχουν αντιστοιχηθεί στον κωδικό «Συνδρομή στη μαθησιακή εξέλιξη και τη βελτίωση της επίδοσης». Στο τρίτο από αυτά (συν. 8), αναγνωρίζουμε στα λεγόμενα του πληροφορητή έναν άλλο τρόπο με τον οποίον η ανατροφοδότηση του Κ-Σ συμβάλλει στη μαθησιακή διαδικασία: *μέσω της παροχής ενανυσμάτων για την καλύτερη αξιοποίηση του εκπαιδευτικού υλικού*.

Κατά συνέπεια, στις λειτουργίες των γραπτών σχολίων της ανατροφοδότησης προστέθηκε η «Συνδρομή στη μαθησιακή εξέλιξη και τη βελτίωση της επίδοσης», η οποία λαμβάνει χώρα μέσω (α) *του εντοπισμού αδυναμιών/λαθών* και (β) *μέσω της παροχής ενανυσμάτων για την καλύτερη αξιοποίηση του εκπαιδευτικού υλικού*.

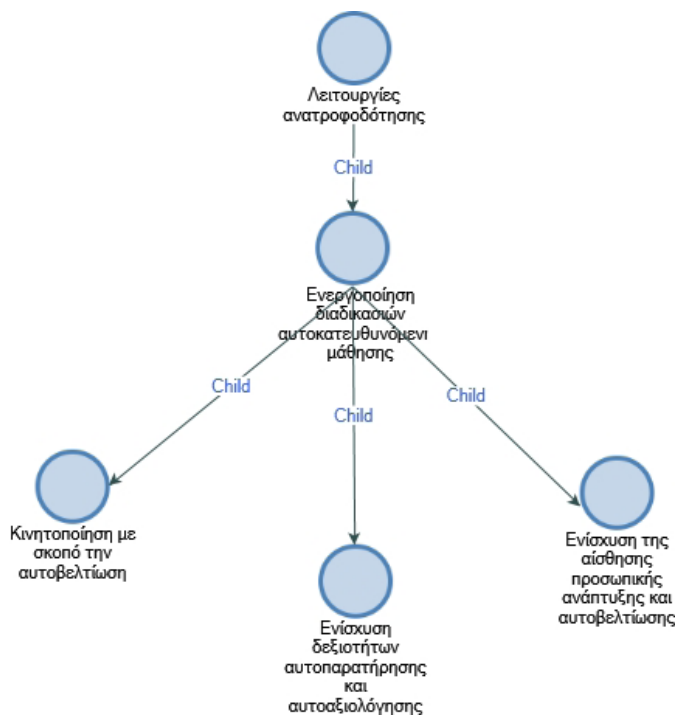
Η απεικόνιση του ως άνω θέματος με τις ιδιότητές του έχει ως εξής:

Παράδειγμα 3ο:

Κατά τη διαδικασία κωδικοποίησης προέκυψαν τρεις κωδικοί («Κινητοποίηση με σκοπό την αυτοβελτίωση», «Καλλιέργεια της αίσθησης προσωπικής ανάπτυξης και αυτοβελτίωσης», «Ενίσχυση δεξιοτήτων αυτοπαρατήρησης και αυτοαξιολόγησης»), οι οποίοι παραπέμπουν σε διαδικασίες «αυτοκατευθυνόμενης μάθησης». Ως «αυτοκατευθυνόμενη μάθηση» ορίζεται «μια διαδικασία στην οποία τα άτομα αναλαμβάνουν την πρωτοβουλία, με ή χωρίς τη βοήθεια άλλων, να διαγιγνώσκουν τις μαθησιακές τους ανάγκες, να διατυπώνουν τους μαθησιακούς τους στόχους, να προσδιορίζουν τις ανθρώπινες και υλικές πηγές μάθησής τους, να επιλέγουν και να εφαρμόζουν τις κατάλληλες στρατηγικές μάθησης και να αξιολογούν τα μαθησιακά τους αποτελέσματα» (Knowles 1975: 18 – όπως αναφέρεται στο Γιαννακόπουλου και Χασάπης 2013). [Παρατήρηση: Ο ερευνητής μπορεί να αναγνωρίσει τη συγκεκριμένη σύνδεση διότι είναι *θεωρητικά εναισθητοποιημένος*, έχοντας μελετήσει τη σχετική βιβλιογραφία.] Ο ερευνητής μπορεί, συνεπώς, να αναγνωρίσει στα λεγόμενα των φοιτητών ως μια βασική λειτουργία («θέμα») της ανατροφοδότησης την *ενεργοποίηση διαδικασιών αυτοκατευθυνόμενης μάθησης*, οι οποίες εξειδικεύονται («ιδιότητες») ως εξής: (α) «Κινητοποίηση με σκοπό την αυτοβελτίωση», (β) «Ενίσχυση δεξιοτήτων αυτοπαρατήρησης και αυτοαξιολόγησης» και (γ) «Καλλιέργεια της αίσθησης προσωπικής ανάπτυξης και αυτοβελτίωσης».

Το εν λόγω θέμα, με τις ιδιότητές του, μπορεί να απεικονισθεί σχηματικά με τον παρακάτω τρόπο:

Συνοψίζοντας τα παραπάνω, μπορούμε να περιγράψουμε ως θέματα, που αντιστοιχούν στις λειτουργίες που επιτελούν τα σχόλια επί των γραπτών εργασιών, με τα οποία ανατροφοδοτεί ο καθηγητής-σύμβουλος τους φοιτητές –όπως προκύπτουν από την ανάλυση των λεγομένων των τελευταίων– τα εξής:

Λειτουργίες σχολίων ανατροφοδότησης σύμφωνα με την οπτική των φοιτητών:

A. Ενθάρρυνση του φοιτητή

Ενίσχυση της αίσθησης του φοιτητή ότι ο Κ-Σ σέβεται τις διαφοροποιημένες εκπαιδευτικές του ανάγκες και ανταποκρίνεται σε αυτές.

Ενίσχυση της αυτοπεποίθησης του φοιτητή.

Ενίσχυση της αίσθησης του φοιτητή ότι πέτυχε (τους) στόχους του.

Ενθάρρυνση μέσω του εντοπισμού των «δυνατών» σημείων.

B. Συνδρομή στη μαθησιακή εξέλιξη του φοιτητή και τη βελτίωση της επίδοσής του

Βελτίωση μέσω του εντοπισμού των αδυναμιών/λαθών.

Παροχή εναυσμάτων για τη βέλτιστη αξιοποίηση του εκπαιδευτικού υλικού.

Γ. Ενεργοποίηση διαδικασιών αυτοκατευθυνόμενης μάθησης

Κινητοποίηση με σκοπό την αυτοβελτίωση.

Ενίσχυση δεξιοτήτων αυτοπαρατήρησης και αυτοαξιολόγησης.

Ενίσχυση της αίσθησης προσωπικής ανάπτυξης και αυτοβελτίωσης.

Σχηματικά, η παραπάνω σύνθεση των ευρημάτων μπορεί να απεικονιστεί ως εξής στον θεματικό χάρτη που ακολουθεί:

Ας εξετάσουμε τώρα τι προσφέρουν τα ευρήματά μας (θέματα και ιδιότητες), σε σχέση με τις κατηγορίες που αντλήσαμε από τη βιβλιογραφική μας επισκόπηση (πρότερη γνώση):

(α) Τα ευρήματά μας δύνανται να *επιβεβαιώνουν* στοιχεία της πρότερης γνώσης. Για παράδειγμα, η δική μας ανάλυση πιστοποιεί τη σημασία της ανατροφοδότησης στην *ενθάρρυνση* του φοιτητή. Αποσαφηνίζει, ωστόσο, με έναν ιδιαίτερο τρόπο την «ποιότητα» (περιεχόμενο) αυτής της κατηγορίας: π.χ. η κατηγορία «*Ενθάρρυνση του φοιτητή*» εμπλουτίζεται με την ανάδειξη ιδιοτήτων που τη συγκεκριμενοποιούν. Η ανατροφοδότηση που λαμβάνει ο φοιτητής τον ενθαρρύνει και τον ενισχύει με το να: (α) *καταδεικνύει ότι ο Κ-Σ ασχολείται εξατομικευμένα με κάθε φοιτητή, αναγνωρίζει τις διαφοροποιημένες εκπαιδευτικές του ανάγκες και ανταποκρίνεται σε αυτές,* (β) *ενισχύει την αυτοπεποίθηση του φοιτητή.* Η δε τελευταία κατηγορία εξειδικεύεται ακόμη περισσότερο με τον προσδιορισμό δύο ειδικότερων ιδιοτήτων, που δείχνουν τους τρόπους με τους οποίους η ανατροφοδότηση του καθηγητή-συμβούλου ενισχύει την αυτοπεποίθηση του φοιτητή: παρέχοντάς του την αίσθηση ότι πέτυχε τους στόχους του και δίνοντας έμφαση στα δυνατά του σημεία.

(β) Η ανάλυσή μας, όμως, ανέδειξε και στοιχεία τα οποία δεν είχαν συμπεριληφθεί στη λίστα των κατηγοριών που προέκυψαν από τη βιβλιογραφική επισκόπηση. Π.χ. η ανάλυση του εμπειρικού υλικού μάς οδήγησε να δημιουργήσουμε μια νέα κατηγορία («*Ενδειξη εξατομικευμένης προσέγγισης και ανταπόκρισης στις διαφοροποιημένες εκπαιδευτικές ανάγκες του φοιτητή*»), η οποία λειτουργεί ως ιδιότητα του θέματος «*Ενθάρρυνση του φοιτητή*» και φωτίζει αυτήν τη λειτουργία της ανατροφοδότησης από μια νέα και ενδιαφέρουσα σκοπιά.

Οι τρόποι με τους οποίους τα ευρήματα της συγκεκριμένης έρευνας συνομιλούν με την υπάρχουσα βιβλιογραφία θα πρέπει να παρουσιαστούν και να συζητηθούν σε ειδικό κεφάλαιο της τελικής ερευνητικής έκθεσης, το οποίο θα έχει τίτλο «*Συζήτηση*» και θα έπεται εκείνου της «*Έκθεσης των ευρημάτων*».

Παρατήρηση: Επιχειρήθηκε, παραπάνω, να καταδειχθεί ότι η διαδικασία της θεματικής ανάλυσης (κωδικοποίηση, μετάβαση από τους κωδικούς στα θέματα, ορισμός των θεμάτων και προσδιορισμός του περιεχομένου τους, με την ανάδειξη ιδιοτήτων, τη σύνδεση των θεμάτων ή των ιδιοτήτων μεταξύ τους) δεν αποτελεί μια τεχνικού τύπου ταξινομητική διαδικασία. Είναι μια δημιουργική διαδικασία, κατά την οποία ο ερευνητής αναπτύσσει μια διαλογική σχέση με τα δεδομένα του, αναγνωρίζει εντός αυτών μοτίβα νοήματος, τα εννοιολογεί και τα οργανώνει (βλ. και Τσιώλης 2016: 486 κ.ε.). Η διαδικασία αυτή διαμεσολαβείται από τις θεωρητικές προκατανοήσεις του ερευνητή καθώς και την πρότερη γνώση που έχει κατακτήσει κατά τη διαδικασία της βιβλιογραφικής επισκόπησης. Στόχος της ανάλυσής του δεν είναι πρωτίστως να επιβεβαιώσει ήδη γνωστά πορίσματα της βιβλιογραφίας, αλλά να καταδείξει νέες πτυχές του φαινομένου που μελετά, είτε παράγοντας νέες εννοιολογήσεις είτε παρέχοντας ιδιαίτερο περιεχόμενο σε ήδη γνωστές κατηγορίες

και κάνοντας νέες εννοιολογικές συνδέσεις. Θα πρέπει, ακόμη, να επισημανθεί ότι οι διαδικασίες που ακολουθούνται κατά τη θεματική ανάλυση δεν κινούνται προς μία φορά: ο ερευνητής συχνά επιστρέφει σε προηγούμενα βήματα/στάδια, αναθεωρεί αποφάσεις του και δοκιμάζει νέες ιδέες.

Βήμα πέμπτο: Έκθεση των ευρημάτων

Ενώ κατά τη διαδικασία της ανάλυσης/κωδικοποίησης η κίνηση ήταν από τα δεδομένα προς τους κωδικούς-θέματα, στη διαδικασία της παρουσίασης των ευρημάτων εκτίθενται πρώτα τα θέματα/ιδιότητες που αναδείχθηκαν και απαντούν στα ερευνητικά ερωτήματα. Το κάθε θέμα παρουσιάζεται ξεχωριστά και αναδεικνύεται το περιεχόμενό του βάσει των ιδιαίτερων πτυχών που προέκυψαν κατά την ανάλυση των δεδομένων. Αναδεικνύονται, επίσης, ενδεχόμενες διαφοροποιήσεις ή διακυμάνσεις που χαρακτηρίζουν το κάθε θέμα. Στο στάδιο αυτό παρατίθενται αποσπάσματα από τα κείμενα των συνεντεύξεων, προκειμένου να τεκμηριωθούν τα ευρήματα και να φανεί με πειστικό τρόπο πώς αναδεικνύονται τα θέματα ή οι ιδιότητές τους. Κατά την έκθεση των ευρημάτων, θα πρέπει να καταδειχθεί και ο τρόπος με τον οποίο συνδέονται τα θέματα μεταξύ τους· να παρουσιαστεί και να συζητηθεί, δηλαδή, ο θεματικός χάρτης που προέκυψε από την ανάλυση. Χρήσιμο σε μια τέτοια παρουσίαση είναι ένα διάγραμμα (όπως αυτό που παρατίθεται παραπάνω), το οποίο απεικονίζει τόσο τις σχέσεις μεταξύ των θεμάτων όσο και τις συνδέσεις των θεμάτων με τις ιδιότητές τους.

Παράδειγμα (απόσπασμα από το κείμενο της εργασίας μας στο οποίο εκτίθενται τα ευρήματά μας):

Η ανάλυση των δεδομένων κατέδειξε πως μία από τις κεντρικές λειτουργίες που επιτελούν τα σχόλια ανατροφοδότησης επί των γραπτών εργασιών τους που λαμβάνουν οι φοιτητές από τους καθηγητές-συμβούλους αποτελεί η ενθάρρυνση του φοιτητή. Η ενθάρρυνση επιτυγχάνεται αφενός με την ενίσχυση της αίσθησης του φοιτητή ότι ο καθηγητής-σύμβουλος ασχολήθηκε συστηματικά με τη δική του εργασία, αναγνώρισε τις διαφοροποιημένες εκπαιδευτικές του ανάγκες και επιχειρήσε να ανταποκριθεί σε αυτές. Πραγματοποιείται, αφετέρου, με ενέργειες που αυξάνουν την αυτοπεποίθηση του φοιτητή, όπως (α) η ενίσχυση της αίσθησης του φοιτητή ότι πέτυχε το στόχο του και (β) ο εντοπισμός και η επισήμανση «δυνατών» του σημείων. Χαρακτηριστικό είναι το απόσπασμα που ακολουθεί:

«Αυτό (...) Δε θα ξεχάσω ότι πάντα περίμενα με αγωνία το email του καθηγητή με την ανατροφοδότηση και, θα είμαι ειλικρινής, κάποιες φορές ήταν απογοητευτικό όταν το email περιοριζόταν σε τρεις σειρές οι οποίες πιθανότατα να απευθύνονταν σε όλους τους φοιτητές και πόση μεγάλη χαρά μου έδιναν καθηγητές οι οποίοι έδειχναν ότι είχαν ασχοληθεί σοβαρά με τη δική μου εργασία, με τα δικά μου ζητήματα, και που ήξεραν να εντοπίσουν και τα θετικά μου σημεία και να με ενισχύσουν σε αυτό, να μου δείξουν ότι κάνω κάποια πράγματα πολύ σωστά κι αυτό στο ψυχολογικό κομμάτι βοηθούσε πάρα πολύ, αλλά και εντόπιζαν τις αδυναμίες μου όχι με τρόπο γενικό, αλλά συγκεκριμένο, ώστε να μπορώ κι εγώ στο μέλλον να τις βελτιώσω. Και γι' αυτό λοιπόν όταν λάμβανα τέτοιες επιστολές αναλυτικές αυτό μου έδινε πολύ μεγάλη ικανοποίηση, αισθανόμουν ότι μάθαινα, ότι γινόμουν καλύτερη καθημερινά». (Συν. 1)

Πέραν της ενθάρρυνσης, άλλες σημαντικές λειτουργίες που φαίνεται να επιτελούν τα σχόλια ανατροφοδότησης του καθηγητή-συμβούλου επί των γραπτών εργασιών και εντοπίστηκαν στο υλικό μας είναι [...]

Επίλογος

Σκοπός του παρόντος κειμένου ήταν να παρουσιάσει με εύληπτο τρόπο τη θεματική ανάλυση ως μέθοδο ανάλυσης ποιοτικών δεδομένων. Με τη χρήση συγκεκριμένων παραδειγμάτων, επιχειρήθηκε να παρουσιαστούν οι διαφορετικές φάσεις εξέλιξης της αναλυτικής διαδικασίας σύμφωνα με τη λογική της θεματικής ανάλυσης. Κατέστη, επίσης, σαφές ότι πρόκειται για μια ευέλικτη αλλά συστηματική διαδικασία, η οποία δεν εξελίσσεται με γραμμικό και μηχανικό τρόπο. Προϋποθέτει δημιουργικότητα, ευρηματικότητα και φαντασία καθώς και θεωρητική προεργασία για την όξυνση της αναλυτικής και ερμηνευτικής ματιάς.

Βιβλιογραφία

- Bazeley P. και K. Jackson, 2013, *Qualitative Data Analysis with NVivo*, Λονδίνο: Sage.
- Braun V. και V. Clarke, 2006, "Using thematic analysis in psychology", *Qualitative Research in Psychology* 3(1): 77-101.
- Braun V. και V. Clarke, 2012, "Thematic analysis" στο: H. Cooper (επιμ.), *APA Handbook of Research Methods in Psychology*, Ουάσιγκτον: American Psychological Association, 51-77.
- Braun V. και V. Clarke, 2013, *Successful Qualitative Research. A practical guide for beginners*, Λονδίνο: Sage.
- Γιαννακοπούλου Ε. και Δ. Χασάπης, 2013, «Ετοιμότητα αυτο-κατευθυνόμενης μάθησης ενήλικων σπουδαστών μεταπτυχιακών πανεπιστημιακών σπουδών από απόσταση», στο: Α. Λιοναράκης (επιμ.), *Πρακτικά του 7ου Διεθνούς Συνεδρίου για την Ανοικτή και Εξ Αποστάσεως Εκπαίδευση*, τ. Δ', Αθήνα, 128-135.
- Clarke V., V. Braun, N. Hayfield, 2015, "Thematic analysis", στο: J. Smith (επιμ.), *Qualitative psychology: A practical guide to research methods*, 3η έκδοση, Λονδίνο: Sage, 222-248.
- Creswell J., 2016, *Η έρευνα στην εκπαίδευση. Σχεδιασμός, διεξαγωγή και αξιολόγηση ποσοτικής και ποιοτικής έρευνας*, μτφρ. Ν. Κουβαράκου, επιμ. Χ. Τσορμπατζούδης, 2η έκδ., Αθήνα: Ίων.
- Fairclough N., 1992, *Discourse and Social Change*, Κέιμπριτζ: Cambridge Polity Press.
- Gibbs G. και C. Simpson, 2004, "Conditions under which assessment supports students' learning", *Learning and Teaching in Higher Education* 1: 3-31.
- Hattie J. και H. Timperley, 2007, "The power of feedback", *Review of Educational Research* 77(1): 81-112.
- Ίσαρη Φ. και Μ. Πουρκός, 2015, *Ποιοτική μεθοδολογία έρευνας. Εφαρμογές στην Ψυχολογία και την Εκπαίδευση*, Αθήνα: Σύνδεσμος Ελληνικών Ακαδημαϊκών Βιβλιοθηκών (ελεύθερα προσβάσιμο στο <https://repository.kallipos.gr/handle/11419/5826>).
- Κασσέρη Ζ., 2014, «Η συμβολή των λογισμικών προγραμμάτων στην ανάλυση ποιοτικών δεδομένων: Το πρόγραμμα NVIVO 10», επίμετρο στο: Γ. Τσιώλης, *Μέθοδοι και τεχνικές ανάλυσης στην ποιοτική κοινωνική έρευνα*, Αθήνα: Κριτική, 425-486.
- Κόμης Β. και Μ. Εργαζάκη, 2010, «Ανάλυση ποιοτικών δεδομένων με χρήση λογισμικού», στο: Μ. Ζεμπύλας, Α. Μιχαηλίδου-Ευριπίδου, Π. Κενδέου (επιμ.), *Προχωρημένες μέθοδοι έρευνας*, Κύπρος: Ανοικτό Πανεπιστήμιο Κύπρου, 561-628.
- Σιούλης Η. και Α. Γαρδικιώτης, 2013, «Επικοινωνία φοιτητών εκπαιδευτή σε ένα πλαίσιο εξ αποστάσεως εκπαίδευσης: Αντιλήψεις των φοιτητών του Ελληνικού Ανοικτού Πανεπιστημίου (ΕΑΠ) για την ανατροφοδότηση των γραπτών τους εργασιών», στο: Α. Λιοναράκης (επιμ.), *Πρακτικά του 7ου Διεθνούς Συνεδρίου για την Ανοικτή και Εξ Αποστάσεως Εκπαίδευση*, τ. Ζ', 2Α, Αθήνα, 212-236.
- Τσιώλης Γ., 2014, *Μέθοδοι και τεχνικές ανάλυσης στην ποιοτική κοινωνική έρευνα*. Αθήνα: Κριτική.
- Τσιώλης Γ., 2016, «Ανάλυση ποιοτικών δεδομένων: διλήμματα, δυνατότητες,

διαδικασίες», στο: Γ. Πυργιωτάκης, Χρ. Θεοφιλίδης (επιμ.), *Ερευνητική μεθοδολογία στις κοινωνικές επιστήμες και στην εκπαίδευση. Συμβολή στην επιστημολογική θεωρία και την ερευνητική πράξη*, Αθήνα: Πεδίο, 473-498.

Willig C., 2015, *Ποιοτικές μέθοδοι έρευνας στην ψυχολογία*. Εισαγωγή, μτφρ. Ε. Αυγήτα, επιμ. Ε. Τσέλιου, Αθήνα: Gutenberg.

Κωνσταντίνος Ι. Πανάγος

Η φυλακή ως ιδιόμορφο ερευνητικό πεδίο: Πρακτικά, μεθοδολογικά και δεοντολογικά ζητήματα που αφορούν τις συνεντεύξεις με κρατούμενους

Εισαγωγή

Η ποινολογία αποτελεί εκείνο τον επιστημονικό κλάδο που μελετά την ποινή ως κοινωνικό φαινόμενο (Μανωλεδάκης 1976: 76-7).¹ Η κοινωνιολογία της φυλακής συνιστά το αντικείμενο της ποινολογίας που καταπιάνεται με τη διερεύνηση των πραγματικών όρων έκτισης των στερητικών ή περιοριστικών της ελευθερίας ποινών και των κοινωνιών που συγκροτούνται εντός των φυλακών (Scott 2008: 110 κ.ε.· Scott και Flynn 2014: 151 κ.ε.). Τα πορίσματα εμπειρικών ερευνών που διεξήχθησαν ιδίως κατά τη διάρκεια του Μεσοπολέμου στις ΗΠΑ υπήρξαν η δυναμικότερη παράμετρος για την έναρξη της αποκαλούμενης «χρυσής περιόδου της αμερικανικής κοινωνιολογίας των φυλακών» (Simon 2000: 285 κ.ε.). Μέσω της διεξαγωγής εθνογραφικών ερευνών σε καταστήματα κράτησης, οι πρωτεργάτες της κοινωνιολογίας του ποινικού εγκλεισμού διαμόρφωσαν μοτίβα σκέψης (π.χ. «δεινά του εγκλεισμού», «φυλακοποίηση»), που συνεχίζουν να τροφοδοτούν την εμπειρική έρευνα (Crewe 2010: 136· Κουράκης 1991: 73 κ.ε.· Λαμπροπούλου 1990: 26 κ.ε.· Αρχιμανδρίτου 2000: 97 κ.ε.).² Εντούτοις, η απροθυμία των σωφρονιστικών

1 Ο όρος «ποινολογία» απαντά συχνά ως ταυτόσημος της «σωφρονιστικής» (Αρχιμανδρίτου 2000: 196, σ. 236· Μπακατσούλας 1971: 10· Κουράκης 2009: 5· Σπινέλλη 2014: 8· Φαρσεδάκης 2005: 129-30). Σύμφωνα με τον Χωραφά (1954: 4), η σωφρονιστική αποτελεί τον πλέον βασικό κλάδο της ποινολογίας. Κατά τον Αλεξιάδη (2001: 1), σωφρονιστική «ονομάζεται εκείνος ο ειδικότερος εγκληματολογικός κλάδος, ο οποίος ερευνά, μελετά και επιδιώκει τη βελτίωση της οργάνωσης και λειτουργίας του σωφρονιστικού συστήματος, ως επιμέρους τμήματος του ευρύτερου μηχανισμού της ποινικής δικαιοσύνης». Η σωφρονιστική εντάσσεται στους «θετικούς επιστημονικούς κλάδους», υπό την έννοια ότι το κύριο μέλημα όσων καταπιάονται με την εν λόγω επιστήμη συνίσταται στη διερεύνηση της *πραγματικής κατάστασης* (Αλεξιάδης 2001: 8). Σημειώτεον ότι ο όρος «ποινολογία» έχει χρησιμοποιηθεί στην ελληνική βιβλιογραφία με στόχο την περιγραφή της μελέτης των διατάξεων του Ποινικού Κώδικα που σχετίζονται με τις ποινές και τα μέτρα ασφαλείας (Μαργαρίτης και Παρασκευόπουλος 2005· Παρασκευόπουλος 2008: 41· Αρχιμανδρίτου 1996: 82). Υπό αυτό το πρίσμα, η ποινολογία ταυτίζεται με ό,τι περιγράφεται επίσης ως «δικαίο των ποινικών κυρώσεων» (Καϊάφα-Γκρηπάντι, Μπιτζιλέκης, Συμεωνίδου-Καστανίδου 2008).

2 Η εθνογραφική προσέγγιση έχει συμβάλει καθοριστικά στη συναγωγή πολύτιμων ερευνητικών συμπερασμάτων αναφορικά με την ιδρυματική διαβίωση. Ο ερευνητής έρχεται σε άμεση επαφή με την καθημερινότητα της φυλακής. Η συγκεκριμένη προσέγγιση επιτρέπει τη διερεύνηση της καθημερινής συμπεριφοράς και των συνηθειών των ατόμων που απαρτίζουν τον εγκάθειρκο πληθυσμό, της μεταξύ τους αλληλεπίδρασης και της κουλτούρας που εκφράζεται μέσω των πράξεών τους. Ο ερευνητής παρατηρεί τα τεκταινόμενα, τηρεί αναλυτικές σημειώσεις με τις παρατηρήσεις του, απευθύνει ερωτήματα, ζητά διευκρινίσεις με στόχο την εις βάθος διερεύνηση των όσων εκτυλίσσονται και των νοημάτων που υποκρύπτουν. Η συμμετοχική παρατήρηση αποτελεί θεμελιώδες γνώρισμα της εθνογραφικής έρευνας, ενώ αξιοποιούνται επίσης η συνέντευξη, οι άτυπες συζητήσεις με τους «πρωταγωνιστές» του ποινικού εγκλεισμού και η μελέτη στοιχείων που εμπειρεύονται σε τεκμήρια (π.χ. ατομικούς φακέλους κρατούμενων, πρακτικά που τηρούνται κατά την πειθαρχική διαδικασία). Ο ερευνητής καθίσταται εν τέλει μέρος της ιδρυματικής διαβίωσης και συλλέγει δεδομένα, που οδηγούν στην παραγωγή θεωρητικού πλαισίου με επαγωγικό τρόπο (Crewe 2007: 123 κ.ε.· Jacobs 1974: 221 κ.ε.· Fleisher 1989: 14 κ.ε.· Rhodes 2009:

διοικήσεων και των κρατικών φορέων εποπτείας των φυλακών να επιτρέψουν την υλοποίηση τέτοιων ερευνών έχει ως αποτέλεσμα την αισθητή τους απουσία από το σύγχρονο ερευνητικό γίγνεσθαι. Το χρονικό σημείο της «αποχώρησης» των εν λόγω ερευνών από το επιστημονικό προσκήνιο έχει μάλιστα παρατηρηθεί πως συμπίπτει με τη στιγμή όπου ο μαζικός εγκλεισμός επιλέχθηκε στις ΗΠΑ ως βασικό εργαλείο της ποινικής καταστολής (Wacquant 2002: 371 κ.ε. και, γενικότερα, Garland 2001).³

Αποτελεί κοινό τόπο ότι οι εμπειρικές έρευνες που υλοποιούνται σε καταστήματα κράτησης με τη συμμετοχή κρατουμένων συμβάλλουν στην καλύτερη ερμηνεία των διαθέσιμων στατιστικών δεδομένων που αφορούν τα σωφρονιστικά συστήματα, καθώς και στην πληρέστερη εξοικείωση των κοινωνικών επιστημόνων με το πεδίο που μελετούν και κατ' επέκταση στο σχεδιασμό αποτελεσματικών πολιτικών για την επίλυση πρακτικών προβλημάτων. Η άμεση παρατήρηση συνεπάγεται επίσης την ανάδειξη ορισμένων καλών πρακτικών που λαμβάνουν χώρα στους τόπους έκτισης των ποινών, οι οποίες συχνά παραμελούνται (Rhodes 2001: 76· Jewkes 2013: 14-15). Όπως έχει επισημανθεί χαρακτηριστικά: «...δεν μπορούμε να μιλάμε για φυλακές χωρίς να ακούμε τους ανθρώπους που βρέθηκαν ή βρίσκονται εγκλειστοί σε αυτές» (Μπαϊρακτάρης 2006: 4). Παρά ταύτα, μια σειρά από ιδιαίτερα χαρακτηριστικά συνθέτουν το φαινόμενο που συνοψίζεται με τον γενικό όρο «τα δεινά της έρευνας στη φυλακή» (Beyens κ.ά. 2015: 68). Η παρούσα μελέτη στοχεύει στην ανάδειξη των ιδιομορφιών της φυλακής ως ερευνητικού πεδίου, εστιάζοντας σε μια σειρά από πρακτικά, μεθοδολογικά και δεοντολογικά ζητήματα, τα οποία καλείται να αντιμετωπίσει ο εκάστοτε ερευνητής που αποφασίζει τη διενέργεια συνεντεύξεων με κρατούμενους.

Ειδικότερα, η μελέτη ερείδεται ιδίως στη βιβλιογραφική επισκόπηση (με έμφαση στην παρουσίαση του μεθοδολογικού σκέλους των ερευνών που έχουν πραγματοποιηθεί με τη συμμετοχή κρατουμένων). Τα σχετικά ερεθίσματα δόθηκαν κατά το σχεδιασμό και την υλοποίηση εμπειρικής έρευνας που διεξήχθη σε ειδικό κατάστημα κράτησης νέων από το γράφοντα στο πλαίσιο της διδακτορικής του διατριβής (Πανάγος 2017). Σε πρώτη φάση, παρουσιάζονται όσα πρακτικά ζητήματα οφείλει να αντιμετωπίσει επιτυχώς κάθε ερευνητής ώστε να αποκτήσει πρόσβαση στο σωφρονιστικό περιβάλλον, ενώ επίσης αναδεικνύονται τα κενά και οι ατέλειες του ισχύοντος θεσμικού πλαισίου στη χώρα μας. Σε αυτό το πλαίσιο παρουσιάζεται μια συγκεκριμένη νομοθετική πρόταση, που δύναται να οδηγήσει στη βελτίωση

6· Ugelvik 2014: 471 κ.ε.· Fleisher 2002: 637 κ.ε.). Συνεπώς, η εθνογραφία συνυφαίνεται με τη μέθοδο της «εμπειρικά θεμελιωμένης θεωρίας» (Τσιώλης 2014: 95), όπου η θεωρία «αναδύεται μέσα από τα δεδομένα» (Κυριαζή 2011: 266). Καθώς περιγράφει σαφέστερα την ερευνητική διαδικασία, προτείνεται από το γράφοντα η απόδοση «εμπειρικά αναδυόμενη θεωρία» (Πανάγος 2017).

3· Οι σύγχρονες έρευνες που διεξάγονται σε φυλακές δεν ανταποκρίνονται στον κλασικό ορισμό της εθνογραφίας, υπό την έννοια ότι κανένας ερευνητής δεν δύναται να εξασφαλίσει απολύτως ελεύθερη πρόσβαση στο περιβάλλον της φυλακής (Rhodes 2001: 76· Piché και Walby 2009: 88 κ.ε.· Earle 2014: 430). Ωστόσο, ορισμένες από αυτές τις εμπειρικές έρευνες διαθέτουν βασικά χαρακτηριστικά της εθνογραφικής προσέγγισης, ώστε να αποτελούν «οιονεί εθνογραφικές έρευνες» (Owen 1998: 20 κ.ε.) ή «ημι-εθνογραφικές μελέτες» (Crewe 2006: 395 κ.ε.· Stevens 2012: 530) ή «εθνομεθοδολογικά ενημερωμένες μελέτες» (Burns 2005: 1-2).

των προοπτικών διεξαγωγής εμπειρικών ερευνών σε καταστήματα κράτησης. Στη συνέχεια, το ενδιαφέρον μας επικεντρώνεται σε επιλεγμένα μεθοδολογικά ζητήματα. Πιο συγκεκριμένα, γίνεται αναφορά στην ιδιαιτερότητα των εμπειρικών ερευνών σχετικά με τις συνθήκες κράτησης που υλοποιούνται από εργαζόμενους στο σωφρονιστικό σύστημα, ενώ επίσης εκτίθενται οι συνθήκες που επικρατούν στις φυλακές και καθιστούν δυσχερή ή/και ανέφικτη την εφαρμογή της πιθανοτικής δειγματοληψίας. Στην τρίτη και τελευταία ενότητα, παρουσιάζονται ορισμένα καίρια δεοντολογικά ζητήματα που ανακύπτουν κατά τη διενέργεια συνεντεύξεων με κρατούμενους και συστήνονται συγκεκριμένες επιλογές για την αντιμετώπισή τους.

Πρακτικά και θεσμικά ζητήματα: Η πρόσβαση των ερευνητών στις φυλακές

Η διεθνής εικόνα: Η περίπτωση των ΗΠΑ και της Αγγλίας

Η είσοδος των ερευνητών στις φυλακές αντιμετωπίζεται συχνά από τους ιθύνοντες με καχυποψία και επιφύλαξη (DiIulio 1987: 267-8) υπό το κράτος του φόβου ότι θα δημοσιοποιήσουν στοιχεία που δεν είναι κολακευτικά για τη δράση των μελών του προσωπικού και των φορέων εποπτείας τους (Arriola 2006: 138). Για το λόγο αυτό, τίθενται συχνά πρακτικά εμπόδια (π.χ. γραφειοκρατικής φύσεως) προκειμένου να αποθαρρυνθεί το επιστημονικό ενδιαφέρον (Merotte 2012: 123). Καταρχάς, η διαδικασία απόκτησης πρόσβασης σε φυλακή είναι χρονοβόρα (Lin 2003: 103) με ό,τι αυτό συνεπάγεται για έναν ερευνητικό σχεδιασμό. Η δε ευόδωσή της τελεί σε συνάρτηση με τις προσωπικές διασυνδέσεις του εκάστοτε ερευνητή και την ικανότητά του να δημιουργεί σχέσεις εμπιστοσύνης με τους εκπροσώπους των αρμόδιων φορέων (Schlosser 2008: 1508-9). Σε αυτό το πλαίσιο συνιστάται στους επιστήμονες η προσεκτική και ευκρινής διατύπωση αιτημάτων, η επίδειξη υπομονής και η απροθυμία υποχώρησης από τον αρχικό τους στόχο ενώπιον των αρνήσεων που (είναι βέβαιο πως) θα συναντήσουν, όπως επίσης η επίδειξη ευγένειας ακόμη και όταν εισπράττουν προσβλητικές συμπεριφορές από τους ιθύνοντες (Chamberlain 2013: 67). Ακόμη κι αν εξασφαλιστούν οι απαιτούμενες άδειες, η ολοκλήρωση ενός επιστημονικού εγχειρήματος εξαρτάται σε σημαντικό βαθμό από τη διάθεση των υπαλλήλων να συνδράμουν την προσπάθεια του ερευνητή (Banbury 2004: 114). Κατά το σύνθημα, όμως, ο αρχικός σχεδιασμός ενός εγχειρήματος είναι αναγκαίο να προσαρμοστεί στις απαιτήσεις και στους περιορισμούς που τίθενται από τις σωφρονιστικές αρχές (Grimwade 1999: 294).

Παρά το γεγονός ότι οι βάσεις της κοινωνιολογίας των φυλακών τέθηκαν στις ΗΠΑ, δεν μπορεί να θεωρηθεί τυχαίο πως η σημαντικότερη παραγωγή επιστημονικής γνώσης σχετικά με την πραγματικότητα των φυλακών έχει έως σήμερα υλοποιηθεί στο Ηνωμένο Βασίλειο. Κομβικό σημείο για τη σωφρονιστική εμπειρική έρευνα αποτέλεσε η σύσταση ενός ειδικού τμήματος για τη μελέτη της εγκληματικότητας στο αρμόδιο υπουργείο (Home Office), το οποίο έχει αναπτύξει συνεργασία με το Ινστιτούτο Εγκληματολογίας της Νομικής Σχολής του Πανεπιστημίου του Cam-

bridge (King και Liebling 2008: 431-2). Κατά τα λοιπά, η πρόσβαση των επιστημόνων στις φυλακές δεν αποτελεί εύκολη υπόθεση ούτε στην Αγγλία (Wood 2015: 92 κ.ε.). Οι συνθήκες πρόσβασης των ερευνητών σε φυλακές των ΗΠΑ φαίνεται ότι έχουν βελτιωθεί σε σημαντικό βαθμό ύστερα από το 2003. Είναι χαρακτηριστικό ότι ένα χρόνο μετά την ψήφιση της ομοσπονδιακής νομοθετικής πράξης αναφορικά με το εξειδικευμένο φαινόμενο της σεξουαλικής βίας μεταξύ κρατουμένων (της Prison Rape Elimination Act), οι φορείς εποπτείας των φυλακών στην Καλιφόρνια ζήτησαν από πανεπιστημιακούς ερευνητές τη διενέργεια συνεντεύξεων με αντιπροσωπευτικό δείγμα εγκλειστών, παρέχοντας χρηματοδότηση και κάθε είδους διευκόλυνση στο επιστημονικό έργο (Jenness κ.ά. 2010: 5 κ.ε.). Συνεπώς, αναδεικνύεται περίτρανα ότι η προαγωγή της επιστημονικής έρευνας εντός των φυλακών αποτελεί πρωτίστως ζήτημα πολιτικής βούλησης.

Η ελληνική πραγματικότητα

Το άβατο της φυλακής

Τα καταστήματα κράτησης στην Ελλάδα συνιστούν τόπους «περιορισμένης θεατότητας» (Καρύδης και Φυτράκης 2011: XV).⁴ Το αποκαλούμενο «άβατο της φυλακής» (Κουλούρης 2009: 147) βρέθηκε κατά την προηγούμενη δεκαετία υπό την κριτική διόπτρα της Εθνικής Επιτροπής για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου (2008: 5-6) και του Συνηγόρου του Πολίτη (Κουλούρης 2012: 154). Πιο συγκεκριμένα, στην από 18/3/2005 έκθεση του Συνηγόρου του Πολίτη καταγράφεται η προφορική άρνηση του τότε γενικού γραμματέα του εποπτεύοντος υπουργείου να επιτρέψει στα μέλη του προσωπικού της ανεξάρτητης διοικητικής αρχής να διενεργήσουν αυτοψία σε κατάστημα κράτησης⁵ (Παπαδαμάκης 2009: 317). Τελικά, στο άρ. 20 του ν. 3772/2009 ορίστηκε πως τα «καταστήματα κράτησης επιτρέπεται να επισκέπτονται, μετά από προηγούμενη ενημέρωση του διευθυντή του καταστήματος κράτησης, η Διακομματική Επιτροπή της Βουλής για το σωφρονιστικό σύστημα και ο Συνήγορος του Πολίτη» (άρ. 52 παρ. 7 Σωφρονιστικού Κώδικα). Πρόκειται για μια σημαντική, αλλά μάλλον «συμβιβαστική» εξέλιξη. Για ευνόητους λόγους, απομένει η απάλειψη της προϋπόθεσης ενημέρωσης του διευθυντή πριν από την αυτοψία του κλιμακίου της αρχής και η καθιέρωση των έκτατων ελέγχων.⁶

Σε παλαιότερη μελέτη, ο Πανούσης (1989: 111) αναφέρεται στην κρατική άρνηση

4 Σύμφωνα με συνέντευξη που παραχώρησε διευθυντής καταστήματος κράτησης στον Σχίζα (2013: 185): «Συνήθως στις φυλακές όλα γίνονται για το θεαθίνα γιατί το μόνο που ενδιαφέρει τους υπεύθυνους είναι οι κάμερες των τηλεοράσεων [...]. Το σύστημα θέλει τις φυλακές γκετοποιημένες, κανείς να μην ξέρει τίποτε. Ο κόσμος να μην μπαίνει μέσα. Εξιλαστήρια θύματα, βέβαια, είναι πάντα οι κρατούμενοι και οι υπάλληλοι. Ποτέ το Υπουργείο Δικαιοσύνης».

5 Το κείμενο της έκθεσης είναι διαθέσιμο στο: https://www.synigoros.gr/resources/docs/638_plires_keimeno_2005.pdf.

6 Η ως άνω υποχρέωση δεν προβλέπεται στο άρ. 85 του σχεδίου του νέου Σωφρονιστικού Κώδικα (Συκιώτου 2013: 44 κ.ε.). Σημειωτέον ότι στις 19/5/2016 υπεγράφη συμφωνία συνεργασίας μεταξύ του εποπτεύοντος υπουργείου και του Συνηγόρου του Πολίτη με στόχο την ενίσχυση της διαφάνειας και του ελέγχου στα καταστήματα κράτησης (www.ministryofjustice.gr).

«ανοίγματος» των φυλακών στους ερευνητές. Η σχετική αίτηση που υπέβαλαν το 1977 στο Υπουργείο Δικαιοσύνης ο αιώνηστος Καθηγητής Ηλίας Δασκαλάκης και οι συνεργάτες του στο Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών ανεκλήθη (αν και σε πρώτη φάση είχε γίνει δεκτή από τον αρμόδιο υπουργό). Η άδεια δόθηκε εν τέλει το 1982 (Δασκαλάκη κ.ά. 2005: 381). Σε ένα γενικότερο επίπεδο, η πρόσβαση των ερευνητών συναντά σημαντικές χρονικές καθυστερήσεις μέχρι να εξασφαλισθούν οι απαιτούμενες άδειες από τους αρμόδιους φορείς.⁷ Επιπρόσθετα, η αξία της επιστημονικής έρευνας φαίνεται πως δεν αποτελεί αναπόσπαστο στοιχείο της κουλτούρας όσων εργάζονται ή εποπτεύουν τις φυλακές,⁸ με αποτέλεσμα οι ερευνητές να θεωρούνται «ξένο σώμα» στο σωφρονιστικό σύστημα (Κουράκης, Μηλιώνη κ.ά. 1995: 255) και να αντιμετωπίζονται με φόβο και καχυποψία. Οι δε έρευνες προσλαμβάνονται από τους εργαζόμενους ως επιβαρυντικές για τους ίδιους, ουτοπικές, αναποτελεσματικές και κακόβουλες έξωθεν παρεμβολές (Αρφαράς 2011: 166 κ.ε.). Στο πλαίσιο αυτό, ο ερευνητής βρίσκεται αντιμέτωπος με το δίλημμα να διατυπώσει τα ερευνητικά του ερωτήματα με τέτοιο τρόπο, ώστε να φανούν «ακίνδυνα» και μη ενοχλητικά για τους επίσημους φορείς του σωφρονιστικού συστήματος με ό,τι αυτό συνεπάγεται για τη βαθιά κατανόηση της ιδρυματικής πραγματικότητας και κατ' επέκταση την εξέλιξη της επιστημονικής σκέψης επί του θέματος (Δέμελη 2007: 81).⁹

7 Ο Μπαμπάσικας (2013: 96) μας ενημερώνει σχετικά με την εμπειρική έρευνα που διεξήγαγε στο πλαίσιο της διατριβής του: «Η διαδικασία έγκρισης συνοδεύτηκε από πολλές δυσκολίες, που κατά κύριο λόγο είχαν να κάνουν με την απροθυμία των αρχών να άρουν τα όποια εμπόδια και κυρίως τη γραφειοκρατία. Επιπλέον, η έλλειψη επικοινωνίας μεταξύ του Υπουργείου Δικαιοσύνης και των διευθυντών των φυλακών ή η έλλειψη βούλησης είχε σε ορισμένες περιπτώσεις ως συνέπεια η έρευνα πεδίου να ξεκινήσει 6 έως 15 μήνες μετά την αρχική αδειοδότηση από το Υπουργείο Δικαιοσύνης». Σύμφωνα επίσης με την ερευνητική εμπειρία του Νικολακάκου (2015: 136, 151-2): «Η εξασφάλιση άδειας για τη διεξαγωγή της έρευνας στο συγκεκριμένο πεδίο αποδείχθηκε μια χρονικά μακρά και πολυσύνθετη γραφειοκρατική διαδικασία [...]. Δεν ήταν λίγες οι φορές που αρμόδιοι μάς δήλωναν την άγνοιά τους για τις διαδικασίες αδειοδότησης της έρευνάς μας, ενώ διάφορες καθυστερήσεις και επαναλήψεις γραφειοκρατικών διαδικασιών ερμηνεύτηκαν από μέρος μας ως αρνητική στάση για τη διεξαγωγή της έρευνας». Τέλος, σύμφωνα με την εμπειρία της Λαμπάκη (2009: 114): «Ο πληθυσμός που ζει και εργάζεται στα καταστήματα κράτησης της χώρας μας είναι πολύ δύσκολο προσβάσιμος. Για να εγκριθεί μια αίτηση εκπόνησης άδειας, απαιτείται πολλές φορές και προνοηθείς ειδικά πολλούς [...]. Ακόμα και στην περίπτωση που χορηγηθεί άδεια από όλους του αρμόδιους φορείς, η εκπόνηση αυτή καθαυτή γίνεται με δυσκολία κυρίως γιατί δεν υπάρχει ελευθερία μετακίνησης στους χώρους των καταστημάτων κράτησης για τον/την ερευνητή/τρια».

8 Όπως έχει παρατηρηθεί από τον Νικολακάκο (2015: 131-2): «η ανασχολή μας με τις συγκεκριμένες διαδικασίες αδειοδότησης μάς κατέδειξε την έλλειψη ερευνητικής κουλτούρας που διέπει το σωφρονιστικό σύστημα της χώρας». Σύμφωνα επίσης με τον Τσόπελα (2013: 160): «Αναπόφευκτα το προσωπικό της φυλακής έχει διαφορετικές προτεραιότητες από τον ερευνητή. Τόσο οι κρατούμενοι όσο και το προσωπικό φέρονται συχνά με καχυποψία, αν όχι εχθρικά. Το προσωπικό της φυλακής, όντας πολύ πιεσμένο καθημερινά, μπορεί να κατατάξει την έρευνα χαμηλά στη λίστα των προτεραιοτήτων του. Άλλοι είναι πιο ενεργά εχθρικοί και κάνουν ό,τι μπορούν για να μη βοηθήσουν».

9 Στο δίλημμα αυτό αναφέρεται αναλυτικά η Δέμελη (2007: 81): «Η διαδικασία απόκτησης πρόσβασης συνεπάγεται συνεχείς διαπραγματεύσεις και επαναδιαπραγματεύσεις [...]. Η εξάρτηση αυτή των κοινωνικών ερευνητών από τους «κλειδοκράτορες» της φυλακής συχνά τους αναγκάζει να παρουσιάζουν ακίνδυνες για την εξουσία ερευνητικές υποθέσεις, προκειμένου οι πύλες της φυλακής να παραμείνουν ανοιχτές [...]. Στην αντίθετη περίπτωση, η αίτηση για τη διεξαγωγή στη φυλακή μιας έρευνας που θα μπορούσε να φανεί ενοχλητική, είτε στο συμβούλιο της φυλακής είτε στο Υπουργείο Δικαιοσύνης, κινδυνεύει να καταλήξει στο καλάθι των αχρήστων. Εδώ υπάρχει ένα δίλημμα: Επιλέγεις και ακολουθείς μια «ενοχλητική» ερευνητική υπόθεση και δεν (ξανα)μπαίνεις στη φυλακή ή αποφεύγεις τη ριζοσπαστική κριτική για να μένει η πόρτα της φυλακής ανοιχτή στην έρευνα; Όποια επιλογή και αν προκρίνει ο/η κάθε ερευνητής/τρια, η διαπίστωση παραμένει πως όσο οι έρευνες στη φυλακή θα επιδιώκουν να είναι ανώδυνες για τις αρχές, δε θα γίνει πρόοδος προς την κατεύθυνση της κατανόησης της τιμωρικής της

Επομένως, τα καταστήματα κράτησης αποτελούν ένα από τα πλέον «δύσβατα» ερευνητικά πεδία. Ο ερευνητής καλείται να αντιμετωπίσει ιδιαίτερες προκλήσεις, που δεν ταυτίζονται με αυτές των ερευνών οι οποίες διεξάγονται στο κοινωνικό πλαίσιο, όπου η πρόσβαση στον ερευνώμενο πληθυσμό δεν απαιτεί –κατά κανόνα– ιδιαίτερες διατυπώσεις (παρά μόνο τη συναίνεση των συμμετεχόντων). Ταυτόχρονα, η υλοποίηση και η ποιότητα κάθε έρευνας συναρτώνται με τις στάσεις και τις αντιλήψεις των μελών του εκάστοτε συμβουλίου απέναντι στις επιστημονικές μελέτες (Δέμελη 2007: 73). Σε αυτό το πλαίσιο, δεν μπορεί να θεωρηθεί τυχαίο ότι οι κλασικές εμπειρικές μελέτες σε φυλακές έχουν διενεργηθεί από εργαζομένους σε φυλακές ή κοινωνικούς επιστήμονες που εξασφάλισαν τη δυνατότητα μακρόχρονης επιτόπιας παρατήρησης. Ειδικότερα, ο Clemmer (1938 και 1958) εργαζόταν ως κοινωνιολόγος στη φυλακή όπου συνέλεξε τα εμπειρικά δεδομένα της έρευνάς του, ενώ ο Sykes (1958) είχε την τύχη να συνδέεται φιλικά με επόπτη καταστήματος, ο οποίος του παρείχε ελεύθερη πρόσβαση τόσο εντός της φυλακής όσο και σε στοιχεία που του ήταν αναγκαία για να διεξαγάγει την έρευνά του (Bowker 1977: 3, 14). Σε ό,τι αφορά το ελληνικό γίγνεσθαι, η σημαντικότερη απόπειρα διερεύνησης των ανεπίσημων κανόνων συμπεριφοράς των εγκλείστων στη Δικαστική Φυλακή του Κορυδαλλού έχει διενεργηθεί από τον Αλοσκόφη (2010: 99 κ.ε.), ο οποίος διαθέτει μακρά επαγγελματική πείρα στο συγκεκριμένο κατάστημα ως κοινωνιολόγος.

Τα τελευταία χρόνια, ωστόσο, οι προοπτικές διεξαγωγής ερευνών στα καταστήματα κράτησης φαίνεται πως έχουν βελτιωθεί (τουλάχιστον σε ένα βαθμό). Η αδειοδότηση από την πλευρά των συμβουλίων και του εποπτεύοντος υπουργείου έχει ενταχθεί στο πλαίσιο μιας λογικής «ανοίγματος» των φυλακών «προς τα έξω» (Ορφανάκη 2016: 157, σ. 18). Είναι επίσης χαρακτηριστικό ότι στο προεδρικό διάταγμα 101/2014 προβλέπεται πως η Γενική Γραμματεία Αντεγκληματικής Πολιτικής του Υπουργείου Δικαιοσύνης, Διαφάνειας και Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων «συνεργάζεται με πανεπιστημιακές σχολές και τμήματα, με εγκληματολογικά εργαστήρια και ινστιτούτα και με κάθε αρχή ή φορέα εγκληματολογικής, σωφρονιστικής και ανακριτικής κατεύθυνσης για το σχεδιασμό, επεξεργασία και εισήγηση αντεγκληματικών πολιτικών» (άρ. 13, παρ. 2, περ. η). Σε κάθε περίπτωση, στο άρ. 16 του Συντάγματος προβλέπεται ότι η ανάπτυξη και προαγωγή της επιστημονικής έρευνας αποτελεί υποχρέωση του κράτους (Κοσκινά-Σαριδάκη 2013). Με βάση όσα επιστημάνθηκαν παραπάνω, κρίνεται αναγκαία η εναργής νομική κατοχύρωση του δικαιώματος των εγκλείστων να λάβουν μέρος σε επιστημονικές μελέτες.

Η αναγκαιότητα ρητής νομικής κατοχύρωσης του δικαιώματος συμμετοχής των κρατουμένων σε επιστημονικές έρευνες

Στο κείμενο του Σωφρονιστικού Κώδικα (στο εξής ΣΚ) δεν υφίσταται καμία εναργής αναφορά για τη διαδικασία που είναι απαραίτητο να ακολουθήσει ο εκάστοτε ερευνητής ή φορέας προκειμένου να αποκτήσει πρόσβαση στο περιβάλλον μιας

φυλακής. Το γεγονός αυτό εκθέτει την ελληνική πολιτεία, καθώς αφήνει περιθώρια για ανατιολόγητες αρνήσεις και χρονικές καθυστερήσεις στην παροχή απαντήσεων. Κατά την πάγια πρακτική της αρμόδιας διεύθυνσης του εποπτεύοντος υπουργείου, οι επιστήμονες εντάσσονται στην κατηγορία των «επισκεπτών», όπως αναφέρονται στο άρ. 52 ΣΚ (Πιτσελά 2012: 273, 275, σ. 8· Κόρος 2016: 265). Με βάση τη δεύτερη παράγραφο του ίδιου άρθρου, το συμβούλιο φυλακής δύναται να επιτρέψει την επίσκεψη ατόμων ή συλλόγων (εκτός των συγγενών των κρατούμενων), που εκτιμάται ότι δεν θα ασκήσουν δυσμενή επίδραση στους τελευταίους. Η έγκριση ή απόρριψη της άδειας τελεί υπό την αίρεση της σχετικής απόφασης του υπουργού Δικαιοσύνης. Ο νόμος εισάγει την αποκλειστική προθεσμία των τριών ημερών εντός των οποίων ο υπουργός δύναται να εκφράσει την όποια (εγκριτική ή απορριπτική) θέση. Εφόσον δεν αξιοποιηθεί αυτή η δυνατότητα εντός του συγκεκριμένου χρονικού διαστήματος, εισάγεται το τεκμήριο της σιωπηρής χορήγησης. Εντούτοις, δεν θα ήταν σε καμία περίπτωση περιττή η περιγραφή μιας σαφούς διαδικασίας που θα ρύθμιζε το ρόλο και τις αρμοδιότητες των εμπλεκόμενων φορέων στη χορήγηση μιας ερευνητικής άδειας. Μια τέτοια επιλογή θα συνεπαγόταν επίσης τη συγκεκριμενοποίηση της θεσμοθετημένης συνεργασίας μεταξύ του εποπτεύοντος υπουργείου και των πανεπιστημιακών φορέων (Πανάγος 2017).

Κατά τα λοιπά, η ερευνητική εμπειρία έχει καταγράψει περιπτώσεις όπου το εποπτεύον υπουργείο δεν επέτρεψε τη διεξαγωγή συνεντεύξεων με κρατούμενους από ερευνητές. Η απόρριψη του αιτήματος διέθετε ως δικαιολογητική βάση τη μη ειδική αναφορά στις επιστημονικές έρευνες στη σωφρονιστική νομοθεσία, καθώς προϋποθέτουν την αλληλεπίδραση ανάμεσα στον κρατούμενο και το συνεντευκτή (Πιτσελά 2012: 273-5). Αντ' αυτού, έχει αποτελέσει στο παρελθόν παγιωμένη πρακτική η διαμόρφωση τυποποιημένων ερωτηματολογίων από τους ερευνητές και η διανομή τους στους κρατούμενους από τους υπαλλήλους της κοινωνικής υπηρεσίας (Πιτσελά 2012: 273· Σπινέλλη 1986: 228· Κωστάκος 2007: 36), εκπαιδευτικούς που εργάζονται σε σχολεία εντός φυλακών (Παπαθανασίου 2010: 40 κ.ε.) ή κρατούμενους-βοηθούς γραφείας (Βασιλοπούλου κ.ά. 2013: 89).¹⁰ Κατ' αυτό τον τρόπο, όμως, ο ερευνητής «εξοστρακίζεται» από το ερευνητικό πεδίο και δεν μπορεί να εγγυηθεί ότι τα ερωτηματολόγια συμπληρώθηκαν από κρατούμενους, ενώ δεν δύναται επίσης να δράσει επικουρικά στη συμπλήρωσή τους, παρέχοντας οδηγίες προς τα ερευνητικά υποκείμενα (Πιτσελά 2012: 273-5· Beck και Hughes 2004: 1). Επιπρόσθετα, τα δομημένα ερωτηματολόγια έχει παρατηρηθεί πως «αντιμετωπίζονται με εχθρότητα από τους εγκλείστους διότι παραπέμπουν σε γραφειοκρατικές διαδικασίες του ποινικού συστήματος» (Αλοσκόφης 2010: 100). Σημειωτέον δε ότι μια τέτοια πρακτική περιορίζει εξαιρετικά το εύρος των ερευνητικών ερωτημάτων που μπορούν να τεθούν από τους επιστήμονες. Η εμπειρική έρευνα ταυτίζεται με την ποσοτική προσέγγιση (μειώνονται οι δυνατότητες για την υλοποίηση μιας ποιοτικής έρευνας) και ο πλούτος των ερευνητικών εργαλείων που προσφέρει η μεθοδολογία των

10 Οι βοηθοί γραφείας ορίζονται σε πτέρυγες ορισμένων καταστημάτων κράτησης κατόπιν θετικής εισήγησης του συμβουλίου εργασίας (Βασιλοπούλου κ.ά. 2013: 89).

κοινωνικών ερευνών περιορίζεται στη χρήση των αυτοσυμπληρούμενων δομημένων ερωτηματολογίων.¹¹

Εκτός των μεθοδολογικών εμποδίων, η ως άνω πρακτική στερεί στην ουσία από τους κρατούμενους τη δυνατότητα να συμμετάσχουν (εφόσον το επιθυμούν) σε επιστημονικά ερευνητικά εγχειρήματα, δικαίωμα που διατηρούν οι λοιποί πολίτες. Είναι λοιπόν αναγκαίο το δικαίωμα αυτό να τύχει ρητής κατοχύρωσης και προστασίας, με δεδομένο ότι ο εγκλεισμός σε κατάσταση κράτησης συνεπάγεται αποκλειστικά τον σχετικό περιορισμό της προσωπικής ελευθερίας (Χρυσόγονος 2006: 216)¹² και κατ' εφαρμογή της αρχής της ομαλοποίησης των συνθηκών κράτησης.¹³ Κάτι τέτοιο προϋποθέτει τη διαμόρφωση εκείνων των συνθηκών που θα επιτρέψουν τη διενέργεια εμπειρικών ερευνών χωρίς σημαντικούς πρακτικούς και μεθοδολογικούς περιορισμούς, όπως επίσης τη μετέπειτα αξιοποίησή τους από τους σχεδιαστές της σωφρονιστικής πολιτικής (εάν ασφαλώς αξιολογηθεί από τους ίδιους πως έχουν κάτι σημαντικό να προσφέρουν σε πρακτικό επίπεδο). Είναι, ωστόσο, αναγκαίο να καταστεί σαφές πως ο αρμόδιος για την υλοποίηση επιστημονικών μελετών θα απολαμβάνει ανεξαρτησίας κατά τη συλλογή/παραγωγή και την ανάλυση των ερευνητικών δεδομένων, χαρακτηριστικό που συνυφαίνεται με τον γενικότερο ρόλο του επιστήμονα στο κοινωνικό πλαίσιο (Κουράκης 2008). Με βάση τα ανωτέρω, κρίνεται αναγκαία η προσθήκη της ακόλουθης παραγράφου στο άρ. 52 ΣΚ:

«Η ανάπτυξη και προαγωγή της επιστημονικής έρευνας στα καταστήματα κράτησης αποτελεί υποχρέωση του κράτους. Ο κρατούμενος δικαιούται, εφόσον το επιθυμεί, να συμμετάσχει, δίχως την παρουσία μελών του προσωπικού και σε προστατευμένο χώρο του καταστήματος, σε επιστημονικές έρευνες οι οποίες διενεργούνται από ερευνητές που εκπονούν επιστημονική εργασία ή απασχολούνται γενικότερα σε πανεπιστήμιο ή άλλο επιστημονικό φορέα κατόπιν υποβολής σχετικού αιτήματος προς το συμβούλιο του καταστήματος. Το συμβούλιο μελετά την αίτηση, ζητά εάν κριθεί απαραίτητο συγκεκριμένες διευκρινίσεις και, σε συνεργασία με τον ερευνητή, καθορίζει τους πρακτικούς όρους διεξαγωγής του ερευνητικού έργου. Ενημερώνει

11 Η Δέμελη (2007: 80, σ. 13) αναφέρεται στην προσωπική της εμπειρία στο πλαίσιο της διεξαγωγής ανθρωπολογικής έρευνας στη Δικαστική Φυλακή Κορυδαλλού. Η αρμόδια διεύθυνση του εποπτευόμενου υπουργείου επέτρεψε την είσοδο της ερευνήτριας στο πεδίο με αποκλειστικό στόχο τη συμπλήρωση έντυπων ερωτηματολογίων από κρατούμενες. Ωστόσο, «δεν μπορεί να βοηθεί ανθρωπολογική έρευνα μόνο με τη συμπλήρωση τυποποιημένων γραπτών ερωτηματολογίων».

12 Σύμφωνα με το άρ. 4 παρ. 1 ΣΚ: «Κατά την εκτέλεση της ποινής δεν περιορίζεται κανένα άλλο ατομικό δικαίωμα των κρατούμενων εκτός από το δικαίωμα στην προσωπική ελευθερία». Όπως επισημαίνεται από τον Χρυσόγονο (2006: 216), οι κρατούμενοι «στερούνται [...] την προσωπική ελευθερία *stricto sensu* [...]». Η στέρηση αυτή δεν είναι [...] απόλυτη, διότι τούτο (π.χ. πρόσδεση του κρατούμενου σε σταθερό σημείο) θα αποτελούσε βασανιστήριο κατά το άρθρο 7 παρ. 2 Συντ., αλλά σχετική, υπό την έννοια ότι περιορίζονται μέσα στον χώρο του καταστήματος».

13 Σύμφωνα με τη Σύσταση Rec (2006) 2, όπως υιοθετήθηκε από την Επιτροπή Υπουργών του Συμβουλίου της Ευρώπης στις 11/1/2006: α) η «ζωή στη φυλακή θα προσεγγίζει όσο το δυνατόν περισσότερο τις θετικές όψεις της ζωής στην κοινότητα», β) η «κάθε κράτηση θα οργανώνεται έτσι ώστε να διευκολύνει την επανένταξη στην ελεύθερη κοινωνία των ατόμων τα οποία έχουν στερηθεί την ελευθερία τους» (Αλεξιάδης 2006: 441). Στο κείμενο αυτό καθιερώνεται η «αρχή της ομαλοποίησης» των συνθηκών κράτησης, που υποδεικνύει την εξομίωση -στο μέτρο του δυνατού- των τελευταίων με τις συνθήκες που επικρατούν στο γενικότερο κοινωνικό πλαίσιο (Αρχιμανδρίτου 2012: 295-6, 204· Αρχιμανδρίτου 2000: 130, 597, 599).

τον αρμόδιο υπουργό, ο οποίος οφείλει μέσα σε διάστημα τριάντα ημερών να γνωστοποιήσει την έγκριση ή την απόρριψη της απόφασης του συμβουλίου. Εφόσον η προθεσμία των τριάντα ημερών παρέλθει άπρακτη, συνάγεται σιωπηρά η αποδοχή της απόφασης. Εφόσον κριθεί αναγκαίο, υποβάλλει διευκρινιστικά ερωτήματα προς το συμβούλιο πριν από την οριστική έκδοση της απόφασής του. Σε κάθε περίπτωση, η διαδικασία οφείλει να ολοκληρωθεί μέσα σε διάστημα δύο μηνών. Κατ' εξαίρεση επιτρέπεται η χρήση οπτικοακουστικών μέσων καταγραφής των συνεντεύξεων κατόπιν ειδικής συναίνεσης του συμμετέχοντος. Το σχετικό υλικό υπάγεται αποκλειστικά στην κατοχή του ερευνητή, ο οποίος δεσμεύεται να μην το θέσει υπόψη τρίτων, και καταστρέφεται με ευθύνη του ίδιου όταν ολοκληρωθεί ο σκοπός της δημιουργίας του. Κατά τη συλλογή και την επεξεργασία των ερευνητικών δεδομένων, ο ερευνητής απολαμβάνει πλήρους ανεξαρτησίας».

Μεθοδολογικά Ζητήματα

Η ερευνητική δραστηριότητα των εργαζομένων σε καταστήματα κράτησης

Μέσα στο δυσμενές πλαίσιο που περιγράψαμε παραπάνω, η επιστημονική διερεύνηση της ιδρυματικής διαβίωσης αποτελεί σχεδόν αποκλειστικό προνόμιο των εργαζομένων στις φυλακές, οι οποίοι αναπτύσσουν ταυτόχρονα ερευνητική δραστηριότητα. Η συγκεκριμένη επαγγελματική ιδιότητα επιτρέπει την υλοποίηση ερευνών δίχως να απαιτείται η προγενέστερη αδειοδότηση από επίσημο φορέα και ιδίως η επίτευξη συμφωνιών και συμβιβασμών αναφορικά με το περιεχόμενο των εμπειρικών δεδομένων που θα διατεθούν στο επιστημονικό ή/και στο ευρύτερο κοινό. Για παράδειγμα, σύμφωνα με τη διάταξη του άρθρου 56 της Υπουργικής Απόφασης 58819/7.4.2003, οι κοινωνιολόγοι που εργάζονται στις φυλακές είναι επιφορτισμένοι (μεταξύ άλλων) με τη διερεύνηση της συμπεριφοράς των κρατούμενων, των μεταξύ τους σχέσεων και των ομάδων επιρροής εντός της κοινωνίας των εγκλείστων. Επιπλέον, σε αυτές τις περιπτώσεις, η διαδικασία συλλογής των εμπειρικών δεδομένων δεν υπόκειται στους χρονικούς περιορισμούς που τίθενται από τη διοίκηση της φυλακής στους λοιπούς επιστήμονες. Επιπρόσθετα, η διεξαγωγή ερευνών από εργαζομένους στα καταστήματα κράτησης μειώνει σημαντικά την πιθανότητα να θεωρήσουν οι κρατούμενοι την ερευνητική διαδικασία ως μια ευκαιρία διασκέδασης της ρουτίνας που προκαλεί ο εγκλεισμός ή να δώσουν πλασματική εικόνα για το άτομό τους, την κοσμοθεωρία και τις συνθήκες κράτησής τους (ενίοτε οι «εξωτερικοί» ερευνητές θεωρούνται από τους εγκλείστους πιο «εύπιστοι»). Η επαγγελματική αυτή ιδιότητα εκτιμάται ότι δρα ακόμη προστατευτικά από την «τάση ρομαντικοποίησης» που χαρακτηρίζει τις επιστημονικές μελέτες όσων δεν είναι εξοικειωμένοι με την πραγματικότητα των καταστημάτων και επιχειρούν να λειτουργήσουν ως «εκπρόσωποι» των κρατούμενων (Αλοσκόφης 2010: 99-100, 102).

Στον αντίποδα, από την ιδιότητα του ερευνητή-εργαζόμενου σε φυλακή προκύπτουν περιορισμοί: Αυξάνεται το ενδεχόμενο οι κρατούμενοι να απαντήσουν μεροληπτικά ή να δώσουν τις απαντήσεις που θεωρούν ότι ο εργαζόμενος επιθυμεί να λάβει

(Αλοσκόφης 2010: 102-3). Ορισμένοι μεθοδολόγοι των κοινωνικών ερευνών έχουν ακόμη υποστηρίξει τη θέση ότι η διεξαγωγή ερευνών από πρόσωπα που συνδέονται άμεσα με το πεδίο που μελετούν θέτει υπό αμφισβήτηση την αντικειμενικότητα που πρέπει να χαρακτηρίζει τον ερευνητή (μεταξύ άλλων, Coy 2006: 419 κ.ε., Mason 2004: 91 κ.ε.). Το ζήτημα αυτό, όμως, είναι ευρύτερο και δεν αφορά μόνο τη συγκεκριμένη κατηγορία ερευνητών (Liebling 2001: 472 κ.ε., Scott 2014: 31). Επί παραδείγματι, οι Phillips και Earle (2010: 360 κ.ε.) έχουν δηλώσει ότι δεν μπορούν να διασφαλίσουν ότι ο τρόπος με τον οποίο εξέτασαν τις επιμέρους ταυτότητες των κρατουμένων σε λονδρέζικες φυλακές δεν αντανakλά (έστω και μερικώς) τις προσωπικές τους ταυτότητες. Επίσης, η Liebling (1999: 149) έχει καταλήξει στο ακόλουθο συμπέρασμα: «...είμαι εγκληματολόγος; Ναι, αλλά είμαι ακόμη ένα ανθρώπινο ον, και κάθε μεθοδολογική προσέγγιση που απαιτεί το διαχωρισμό αυτών των δύο χαρακτηριστικών της ζωής μας ή της δουλειάς μας είναι βαθιά ελαττωματική». Σε ένα γενικότερο επίπεδο, η υποκειμενική ματιά του ερευνητή θεωρείται αναπόφευκτη στις έρευνες που υιοθετούν την ποιοτική προσέγγιση, όπου ο ερευνητής αντιμετωπίζεται στην ουσία ως ένα ερευνητικό υποκείμενο (Beyens κ.ά. 2015: 67 κ.ε.).

Θα πρέπει, λοιπόν, να συμφωνήσει κανείς στη θέση πως οι επιστημονικές έρευνες που διεξάγονται από τους ίδιους τους «πρωταγωνιστές» του σωφρονιστικού συστήματος αποτελούν ένα ιδιαίτερο είδος εμπειρικής έρευνας, το οποίο περιλαμβάνει ως βασικό ερευνητικό εργαλείο την αυτοπαρατήρηση. Κατ' αυτό τον τρόπο, μπορούν να παράσχουν πολύτιμα συμπεράσματα και να λειτουργήσουν συμπληρωματικά σε όσες έρευνες διενεργούνται από «εξωτερικούς» ερευνητές, στο βαθμό που συμβάλλουν στην παραγωγή επιστημονικής γνώσης αξιοποιώντας τη βιωματική οπτική του ερευνητή. Είναι επίσης χαρακτηριστικό ότι η ενασχόληση αποφυλακισμένων με την εγκληματολογία και η παραγωγή επιστημονικής γνώσης με βάση τα προσωπικά τους βιώματα αποτελεί μια σύγχρονη τάση στο αμερικανικό και βρετανικό ακαδημαϊκό γίγνεσθαι (Newbold κ.ά. 2014: 454 κ.ε.).¹⁴ Δεδομένων, πάντως, των δυσχερειών στην υλοποίηση εθνογραφικών μελετών, η επιστημονική διερεύνηση της σύγχρονης σωφρονιστικής πραγματικότητας σχεδόν εξαντλείται στην αποσπασματική διεξαγωγή εμπειρικών ερευνών (Pollack 2004: 117· Bosworth 2010: 74-5). Εντούτοις, οι έρευνες αυτές υπόκεινται σε μια σειρά από δειγματοληπτικούς περιορισμούς, που είναι απαραίτητο να λαμβάνονται υπόψη κατά τον ερευνητικό σχεδιασμό.¹⁵

Δειγματοληπτικοί σκόπελοι

Μια βασική παράμετρος για την επιστημονική αξία των ερευνών που διεξάγονται

14 Ο ιδιαίτερος αυτός κλάδος απαντά με τον όρο «convict criminology».

15 Σε ένα γενικότερο επίπεδο, επισημαίνεται ότι «η επιλογή των ερευνητικών μεθόδων γίνεται, επίσης, στη βάση των εκάστοτε αντικειμενικών δυνατοτήτων αλλά και των ιδιαιτεροτήτων του ερευνητικού αντικειμένου» (Ζαραφωνίτου 1995: 16).

στις φυλακές αφορά τα δειγματοληπτικά ζητήματα. Ένας σημαντικός αριθμός ερευνών έχει υλοποιηθεί με τη συμμετοχή κρατουμένων που υποδείχθηκαν από τους εργαζομένους. Με βάση αυτό το δεδομένο, εγείρεται εύλογα το διαχρονικό ζήτημα της χρήσης μεροληπτικά κατασκευασμένων δειγμάτων, με ό,τι αυτό συνεπάγεται για την εγκυρότητα των ερευνητικών πορισμάτων (Eigenberg και Baro 2003: 57· Mahon 1997: 53 κ.ε.· Roberts και Indermaur 2008: 314). Κατά τα λοιπά, ο εγκάθειρκτος πληθυσμός ανά κατάσταση χαρακτηρίζεται από ταχεία μεταβλητότητα, λόγω των συχνών εισαγωγών, μεταγωγών και αποφυλακίσεων εγκλείστων (Σπινέλλη 1982: 227). Επιπρόσθετα, ένα βασικό χαρακτηριστικό του σωφρονιστικού πληθυσμού είναι η πολυεθνική του σύνθεση, γεγονός που συνεπάγεται ότι ένα σημαντικό τμήμα δεν γνωρίζει τη γλώσσα του κράτους υποδοχής. Έτσι, καθίσταται αδύνατη η επικοινωνία και η συνεννόηση κάποιων κρατουμένων με τους ερευνητές με αποτέλεσμα να υπεισέρχεται ένας ακόμη παράγοντας που θέτει σε κίνδυνο την αντιπροσωπευτικότητα (Αλοσκόφης 2010: 105).¹⁶ Προβλήματα στη λήψη αντιπροσωπευτικών δειγμάτων προκύπτουν επίσης από τη δεοντολογική επιταγή περί μη συμμετοχής ανήλικων κρατουμένων σε έρευνες χωρίς τη λήψη σχετικής άδειας από τους κηδεμόνες τους, κάτι το οποίο δεν είναι –για ευνόητους λόγους– πάντα εφικτό (Beck και Hughes 2004: 1· McCarry 2005: 90 κ.ε.).

Εκτός από τα ανωτέρω ζητήματα, η τυχαία επιλογή των μελών του δείγματος (με τη στατιστική έννοια του όρου) απορρίπτεται συχνά ως προοπτική εξαιτίας πρακτικών δυσχερειών που αφορούν τη λειτουργία των καταστημάτων κράτησης. Πιο αναλυτικά, η επίτευξη της «τυχαιότητας» στη στατιστική έρευνα προϋποθέτει την επιστράτευση μιας συστηματικής διαδικασίας. Εν προκειμένω, ένα τυχαίο δείγμα δύναται να σχηματιστεί μέσω της επιλογής ενός συγκεκριμένου αριθμού κρατουμένων βάσει κληρωτίδας ή πινάκων τυχαίων αριθμών (απλή τυχαία δειγματοληψία). Θα μπορούσε, επίσης, να επιλεγεί ένας αριθμός κρατουμένων με βάση τον κατάλογο αυτών, όπως τηρείται από τη γραμματεία του εκάστοτε καταστήματος (δειγματοληπτικό πλαίσιο), εκκινώντας τυχαία από ένα όνομα και επιλέγοντας στη συνέχεια διαδοχικά τους υπόλοιπους εγκλείστους που απέχουν κατά ένα σταθερό διάστημα στον κατάλογο (συστηματική δειγματοληψία). Δεδομένης της ανομοιογένειας του σύγχρονου σωφρονιστικού πληθυσμού ως προς την εθνικότητα, θα ήταν χρήσιμη η επιστράτευση μιας στρωματοποιημένης τυχαίας δειγματοληψίας (Σαραφίδου 2011: 37 κ.ε.). Η μη διαθεσιμότητα όλων των εγκλείστων κατά τις πρωινές ώρες για συνέντευξη (π.χ. λόγω της απασχόλησής τους σε συγκεκριμένες δραστηριότητες ή της παρουσίας τους σε ποινικό δικαστήριο) καθιστά αναγκαία τη

16 Όπως έχει επισημανθεί από τον Μπαμπάσικα (2013: 96): «Ο πληθυσμός των φυλακών αποτελείται σε σημαντικό βαθμό από αλλοδαπούς μη ικανούς να καταλάβουν και να συμπληρώσουν το ερωτηματολόγιο με αποτέλεσμα, ακόμη και όταν χορηγείται η άδεια, να συμπληρώνεται σχετικά μικρός αριθμός ερωτηματολογίων». Σε ορισμένες περιπτώσεις έχει επιλεγεί η διεξαγωγή συνεντεύξεων παρουσία συγκρατούμενου που αναλαμβάνει το ρόλο του διερμηνέα. Εντούτοις, κάτι τέτοιο δεν αποκλείεται να αποτελεί τροχοπέδη στην επικοινωνία που αναπτύσσεται ανάμεσα στον συνεντευξιζόμενο και στο συνεντευκτή (Απειρανθίτου 2006: 58-9), ιδιαίτερα ως προς τη διερεύνηση ευαίσθητων θεμάτων (όπως λ.χ. της βίας μεταξύ των εγκλείστων, όπου το ρόλο του διερμηνέα δεν αποκλείεται να αναλάβει κάποιος ο οποίος έχει συμβάλει στη θυματοποίηση του συνεντευξιζόμενου).

συμπλήρωση των δειγματοληπτικών μονάδων με επαναλαμβανόμενες επισκέψεις στο ερευνητικό πεδίο. Κάτι τέτοιο, όμως, συνεπάγεται μια διεύρυνση της χρονικής διάρκειας παραγωγής των δεδομένων, ενώ κάθε φυλακή διαθέτει μια περιορισμένη «χρονική ανοχή» στην υλοποίηση ερευνών (Πανάγος 2017).

Εκτός των προαναφερθέντων, η τυχαία δειγματοληψία προϋποθέτει την προσέγγιση των επιλεχθέντων εγκλείστων από σωφρονιστικούς ή άλλους υπαλλήλους. Στην ιδιόμορφη κουλτούρα των φυλακών, όμως, όπου η αποφυγή της «ρουφιανιάς» αποτελεί βασικό ανεπίσημο κανόνα συμπεριφοράς για κάθε κρατούμενο (Αλοσκόφης 2010: 27 κ.ε., Crewe 2009: 394 κ.ε.), ενδεχομένως να μην είναι εύκολο να γίνει πιστευτό από τους εγκλείστους ότι τα μέλη ενός δείγματος επιλέγονται με στατιστικά τυχαία κριτήρια. Σε ένα περιβάλλον όπου ακόμη και η συνομιλία ενός τροφίμου με σωφρονιστικούς και άλλους υπαλλήλους μπορεί να εγείρει υποψίες των συγκρατούμενων περί «ρουφιανιάς», μια τέτοια δειγματοληπτική στρατηγική μάλλον δυσχεραίνει, παρά διευκολύνει την προαγωγή της επιστημονικής γνώσης (Πανάγος 2017).¹⁷ Με βάση όσα αναφέρθηκαν παραπάνω, καθίσταται δυσχερής η τήρηση των κανόνων της αντιπροσωπευτικότητας (Gooch 2013: 130). Για το λόγο αυτό, οι ερευνητές περιορίζονται συχνά στην άντληση δείγματος ευκολίας από τους παρόντες κρατούμενους (π.χ. Laws και Crewe 2016: 529 κ.ε.), ώστε τα πορίσματα των ερευνών να δηλώνουν ενδεικτικές τάσεις επί των ερευνώμενων ζητημάτων (Κυριαζή 2012: 115-7).¹⁸

Είναι σχεδόν προφανές ότι οι παραπάνω δειγματοληπτικοί σκόπελοι αφορούν κυρίως τις ποσοτικές έρευνες. Οι ποιοτικές μελέτες, από την άλλη πλευρά, διέπονται από μια διαφορετική φιλοσοφία. Οι ερευνητές επιλέγουν σκόπιμα τα μέλη του πληθυσμού που εκτιμούν –βάσει συγκεκριμένων κριτηρίων– ότι είναι σε θέση να συμβάλουν στη διερεύνηση των ερευνητικών τους ερωτημάτων. Ο αριθμός των συμμετεχόντων δεν προκαθορίζεται, αλλά τελεί σε συνάρτηση με την πορεία της συλλογής των δεδομένων, την οποία ο ερευνητής τερματίζει όταν διαπιστώσει πως

17 Κεντρικό γνώρισμα της κουλτούρας των φυλακών συνιστά ο αποκαλούμενος «άτυπος κώδικας συμπεριφοράς». Ο τελευταίος περιλαμβάνει ένα σύνολο εναργών κελυσομάτων συμπεριφοράς των εγκλείστων απέναντι στους συγκρατούμενους και στα μέλη του προσωπικού. Οι συνέπειες της παραβίασης μπορούν να παρασταθούν ως ένα συνεχές, στη μία άκρη του οποίου βρίσκεται η έκφραση αποδοκιμασίας από την πλευρά των συγκρατούμενων και η απομόνωση του τροφίμου και στην άλλη η προσβολή προσωπικών εννόμων αγαθών του «παραβάτη», όπως η σωματική του ακεραιότητα. Η απαγόρευση της ενημέρωσης των σωφρονιστικών υπαλλήλων αναφορικά με τις (παράνομες) δραστηριότητες των συγκρατούμενων αποτελεί έναν από τους βασικούς ανεπίσημους κανόνες (Αλοσκόφης 2010: 27-8, Crewe 2009: 394 κ.ε.).

18 Από την ελληνική εμπειρία, αξιοσημείωτη είναι η έρευνα του Εργαστηρίου Ποινικών και Εγκληματολογικών Ερευνών του ΕΚΠΑ, η οποία πραγματοποιήθηκε το 1993 (Κουράκης, Μηλιώνη κ.ά. 1995: 13 κ.ε.). Σε αυτήν τη μοναδική περίπτωση, το ληφθέν δείγμα (156 άτομα) σχεδόν ταυτίστηκε με τον ερευνώμενο πληθυσμό (τους ανήλικους εγκλείστους στα καταστήματα Κορυδαλλού και Κασσαβέτειας). Για την ακρίβεια, αποτελούσε το 83,7% του συνολικού αριθμού των ανήλικων τροφίμων σε καταστήματα κράτησης τη συγκεκριμένη χρονική περίοδο. Κάτι τέτοιο κατέστη εφικτό μέσω της συγκρότησης μιας πολυμελούς ερευνητής ομάδας (27 ατόμων) που διενήργησε συνευρέξεις με κρατούμενους μέσα σε χρονικό διάστημα λίγων ημερών. Σημαντικό ρόλο φαίνεται πως διαδραμάτισε επίσης η σύνθεση του σωφρονιστικού πληθυσμού εκείνη την εποχή: ο αριθμός των συμμετεχόντων που είχαν γεννηθεί ή/και μεγαλώσει στην αλλοδαπή ήταν ιδιαίτερα μικρός (6,41% και 2,56% αντίστοιχα). Το γεγονός αυτό κατέστησε προφανώς εφικτή την προσέγγιση και την άνετη επικοινωνία των ερευνητών με τους συμμετέχοντες, κάτι το οποίο δεν ισχύει στο σύγχρονο πολυεθνικό σωφρονιστικό περιβάλλον.

έχει πλέον συγκεντρώσει τα επιθυμητά στοιχεία προκειμένου να απαντήσει στα ερωτήματα. Ο κανόνας αυτός επιδέχεται συγκεκριμενοποιήσεων μπροστά σε κάθε εγχείρημα (Englander 2002: 20 κ.ε.- Flick 2006: 122 κ.ε.). Καθίσταται, ωστόσο, σαφές ότι οι ποιοτικές έρευνες καταλήγουν –μέσω της έμφασης στη νοηματοδότηση των κοινωνικών φαινομένων και στη βιωμένη εμπειρία (π.χ. Τσιώλης 2006· Σαββάκης 2013)– στη συναγωγή «ποιοτικών» γενικεύσεων, δηλαδή στη διατύπωση ή τη βελτίωση θεωρητικών υποθέσεων αναφορικά με την κοινωνική πραγματικότητα, παρά σε μια στέρεα εμπειρική επαλήθευση ή απόρριψη μιας συγκεκριμένης θεωρητικής υπόθεσης (Blommaert και Van de Vijver 2013: 7).

Δεοντολογικά ζητήματα

Ένα πρώτο ερώτημα που καλείται να απαντήσει ο εκάστοτε ερευνητής όταν επιλέγει να διενεργήσει μια έρευνα με τη συμμετοχή κρατουμένων συνίσταται στην ωφέλεια που εκτιμάται ότι θα προκύψει μέσω των επιστημονικών πορισμάτων (Overholser 1987: 187 κ.ε.- Cohen και Morrison 2008: 80 κ.ε.). Σε ένα γενικότερο επίπεδο, η εξέταση της ιδρυματικής διαβίωσης δεν μπορεί να θεωρηθεί «μια ανώφελη αδιακρίσια» για την «ικανοποίηση μιας νοσηρής περιέργειας» (Αλοσκόφης 2012: 168). Αντίθετα, η απουσία σχετικής γνώσης δρα ως εμπόδιο στις απόπειρες βελτίωσης των συνθηκών και του τρόπου έκτισης των ποινών. Η άγνοια των ιδιαιτεροτήτων της διαβίωσης σε συνθήκες εγκλεισμού ενθαρρύνει την αδυναμία κατανόησης των αρνητικών επιπτώσεων της φυλάκισης και την καλλιέργεια του μύθου πως οι «εγκληματίες» αποτελούν μια «εξωτική» ομάδα. Στο πλαίσιο αυτό, η άγνοια συντείνει στη διάδοση της αντίληψης πως η όξυνση της ποινικής καταστολής αποτελεί την καταλληλότερη επιλογή για την προστασία του κοινωνικού συνόλου από τη θυματοποίηση και την ανασφάλεια (Αλοσκόφης 2012: 168).

Κατά τα λοιπά, βασική προϋπόθεση αποτελεί ο αυτοπροσδιορισμός του ρόλου του ερευνητή στο ερευνητικό πεδίο (Clesne 2006: 46· Rowe 2014: 404 κ.ε.). Στο περιβάλλον της φυλακής, ειδικότερα, ο ερευνητής διαφοροποιείται με ενάργεια από τους εισαγγελείς και τις ανεξάρτητες διοικητικές αρχές (ο ρόλος του δεν είναι ελεγκτικός, ούτε αποδίδει «κατηγορώ»). Επίσης, οι συνεντεύξεις δεν ενέχουν θεραπευτικό χαρακτήρα, αλλά κεντρικός τους στόχος είναι η συμβολή των εγκλειστών στην προαγωγή της επιστημονικής γνώσης (Heggen και Guillemin 2012: 471). Ωστόσο, όπως έχει επισημανθεί από τον Τάτση (2004: 376), «υπάρχει ερευνητική δεοντολογία, η οποία εδράζεται σε ανθρωπιστικές αξίες και δεν νοείται η αναίρεσή της με το αιτιολογικό της επιστημονικής γνώσης», η οποία άλλωστε οφείλει να επιδιώκει να «βοηθήσει τον άνθρωπο και όχι να του δημιουργήσει πρόσθετα προβλήματα». Επομένως, η προσήλωση στους κανόνες της ερευνητικής δεοντολογίας συνιστά μια κομβική προϋπόθεση για τη διερεύνηση της κοινωνικής πραγματικότητας ευρύτερα (Λαμπίρη-Δημάκη 2000: 110-1). Κάτι τέτοιο απαιτείται σε ακόμη μεγαλύτερο βαθμό, θέτοντας ιδιαίτερες προκλήσεις, στην περίπτωση όσων διενεργούν επιστημονικές έρευνες αναφορικά με ευαίσθητα ζητήματα (Lee 1993: 2· Dickson-Swift, James, Li-

amputtong 2008: 1 κ.ε.) και με τη συμμετοχή ευάλωτων πληθυσμών, όπως είναι οι τρόφιμοι των καταστημάτων κράτησης (Yates 2004: 19 κ.ε.).

Πιο συγκεκριμένα, η διεξαγωγή τέτοιων ερευνών εμπεριέχει κινδύνους τόσο για τα ερευνητικά υποκείμενα όσο και τον ερευνητή (Johnson και Clarke 2006: 211 κ.ε.· Bahn και Weatherill 2012: 19 κ.ε.). Η άμεση επαφή του τελευταίου με το σωφρονιστικό περιβάλλον αλλά και η εξιστόρηση περιστατικών βίας δεν αποκλείεται να φθείρει ψυχολογικά και τον ίδιο. Ωστόσο, η άμεση επαφή με τα δεινά του εγκλεισμού αποτελεί βασική προϋπόθεση –την οποία επιζητεί και αποδέχεται ο ερευνητής– προκειμένου να εμβαθύνει και να αποκτήσει μια ρεαλιστική εικόνα για το υπό διερεύνηση αντικείμενο (Carbone-Lopez 2016: 531).¹⁹ Προκειμένου να επιτευχθεί η προστασία τόσο του ερευνητή όσο και του συμμετέχοντος κρατούμενου, οι συνεντεύξεις είναι καλύτερο να διενεργούνται σε «ουδέτερα» μέρη ενός σωφρονιστικού καταστήματος, όπως είναι λ.χ. οι σχολικές μονάδες που λειτουργούν εντός των φυλακών (Newman 1958: 128-9).

Ιδιαίτερα χρήσιμη σε δεοντολογικό επίπεδο κρίνεται η πιλοτική φάση ενός ερευνητικού εγχειρήματος (Connell και Farrington 1996: 81).²⁰ Η εμπλοκή ατόμων που ανήκουν στον ερευνώμενο πληθυσμό στην κατασκευή των ερευνητικών εργαλείων αποτελεί επίσης μια πρακτική που παρέχει εκέγγυα για το σεβασμό των ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Τα άτομα αυτά είναι σε θέση να κρίνουν το πώς μπορεί να λειτουργήσει η ερευνητική διαδικασία για τους συμμετέχοντες και να παράσχουν χρήσιμες έως και απαραίτητες πληροφορίες στον ερευνητή (Israel και Hay 2012: 505). Για το λόγο αυτό, θεωρείται αναγκαία μια εκτενής πιλοτική εφαρμογή των συνεντεύξεων με τη συμμετοχή κρατούμενων και αποφυλακισμένων (Fleisher και Krienert 2006: 29 κ.ε.· Caulfield και Hill 2014: 95 κ.ε.· Hassan 2016: 102 κ.ε.).

Σε κάθε περίπτωση, η συμμετοχή των κρατούμενων σε ένα ερευνητικό εγχείρημα πρέπει να είναι αυστηρά εθελοντική. Προκειμένου να μην νοθευτεί το κίνητρό τους, είναι προτιμότερο να μην αξιοποιείται η τακτική της παροχής ανταλλάγματος, έστω και συμβολικού (Fisher και Anushko 2008: 104 κ.ε.· Roberts και Indermaur 2008: 315-6).²¹ Ιδιαίτερο ζήτημα εγείρεται όταν ο ερευνητής διαθέτει παράλληλα την ιδιότητα του νομικού· σε αυτή την περίπτωση είναι αναγκαίο να μην αφήνονται περιθώρια να θεωρηθεί ότι η παροχή νομικών συμβουλών αποτελεί «αντάλλαγμα»

19 Η προστασία των ερευνητών και η μη διακινδύνευση της σωματικής τους ακεραιότητας αποτελεί μια βασική δεοντολογική αρχή των εμπειρικών ερευνών (Roberts και Indermaur 2008: 321 κ.ε.).

20 Όπως έχει επισημανθεί από την Αρχιμανδρίτου (2000: 30): «Κατά τον πρώτο κύκλο των διερευνητικών συνεντεύξεων, αυτό που πρώτα απ' όλα επιχειρεί να μάθει κανείς είναι το να θέτει τα σωστά ερωτήματα».

21 Για παράδειγμα, στην έρευνα της Γερούκη (2002: 47), βασικός λόγος συμμετοχής της πλειονότητας των εγκλειστών μέσω της συμπλήρωσης αυτοδιαχειριζόμενου τυποποιημένου ερωτηματολογίου υπήρξε η κλήρωση εκατό τηλεφωνικών καρτών, που παραχωρήθηκαν στην ερευνητική ομάδα από τον ΟΤΕ Κεντρικής και Δυτικής Θεσσαλονίκης. Αντίθετα, σύμφωνα με τους Ίσαρη και Πουρκού (2015: 85): «Τα παρεχόμενα κίνητρα υπό μορφή αμοιβής θα πρέπει να αποφεύγονται, καθώς ενδέχεται να υπονομεύσουν την ελεύθερη και συνειδητή συμμετοχή του ατόμου στην έρευνα». Στις περιπτώσεις που επιλέγεται η παροχή ανταλλάγματος, το τελευταίο είναι τουλάχιστον αναγκαίο να μη διαθέτει σημαντική αξία και να παρέχεται στο σύνολο των ερευνητικών υποκειμένων (Δρόσου 2016: 128, όπου γίνονται περαιτέρω παραπομπές).

για τη συμμετοχή στη διαδικασία των συνεντεύξεων.²²

Προκειμένου επίσης να μη δυσχερανθεί η ανάπτυξη μιας σχέσης εμπιστοσύνης μεταξύ του συνεντευκτή και των υποκειμένων, συνιστάται να μην απαιτείται από τους κρατούμενους ενυπόγραφη παροχή συναίνεσης. Κάτι τέτοιο ισοδυναμεί με αξίωση δόλωσης εκ μέρους του συμμετέχοντος της ιδιότητας του κρατούμενου. Ταυτόχρονα, θα μπορούσε να δημιουργήσει στους συμμετέχοντες την υποψία πως η διοίκηση της φυλακής ή/και άλλοι επίσημοι φορείς θα λάβουν γνώση για τη συμμετοχή τους στην έρευνα. Στην ερευνητική εμπειρία του εξωτερικού γίνεται ευθέως αποδεκτό πως οι ιδιομορφίες της φυλακής ως ερευνητικού πεδίου επιτρέπουν (αν δεν επιβάλλουν) τη μη παροχή έγγραφης συναίνεσης των συμμετεχόντων (Wahidin και Moore 2011: 287· Roberts και Indermaur 2008: 316-7). Επίσης σε έρευνες που διενεργήθηκαν στο εξωτερικό έχει παρατηρηθεί ότι οι υπάλληλοι δεν ενημερώνουν αναλυτικά τους κρατούμενους αναφορικά με το περιεχόμενο των ερωτήσεων, αλλά αρκούνται στην αφηρημένη ανακοίνωση περί της διεξαγωγής μιας έρευνας. Σε αυτές τις περιπτώσεις, το βάρος του σεβασμού της εθελούσιας συμμετοχής επαφίεται αποκλειστικά στον ερευνητή. Ο τελευταίος οφείλει, προτού αρχίσει τη συνέντευξη, να παράσχει αναλυτικά ενημέρωση στον κρατούμενο αναφορικά με το ρόλο του και το περιεχόμενο των ερωτήσεων, καθώς επίσης να ζητήσει εκ νέου την (απόλυτα ενημερωμένη πλέον) συναίνεσή του (Copes κ.ά. 2013: 182 κ.ε.).

Η συνειδητή συναίνεση του ερευνητικού υποκειμένου είναι ένα ακόμη ιδιαίτερα σημαντικό ζήτημα δεοντολογίας (James 2013), δεδομένου ότι ερείδεται «στο δικαίωμα του ατόμου στην ελευθερία και την αυτοδιάθεσή του» (Cohen και Morrison 2008: 82). Πιο συγκεκριμένα, κατά τα πρώτα λεπτά της συνέντευξης, ο κρατούμενος πρέπει να ενημερώνεται σχετικά με τους γενικούς στόχους της επιστημονικής έρευνας. Σε αυτήν τη φάση είναι αναγκαίο να αποφεύγεται η δημιουργία φρούδων ελπίδων στους συμμετέχοντες περί άμεσης βελτίωσης των συνθηκών έκτισης της ποινής τους ως ευθεία συνέπεια της συμμετοχής τους στην έρευνα. Ο κίνδυνος αυτός προκύπτει από έναν συχνό προβληματισμό όσων διεξάγουν ποιοτικές έρευνες αναφορικά με ευαίσθητα ζητήματα: την ενδεχόμενη αίσθηση «εκμετάλλευσης» των ερευνητικών υποκειμένων, καθώς ενώ η προσφορά των συμμετεχόντων στην παραγωγή επιστημονικής γνώσης είναι εξαιρετικά πολύτιμη για τον ερευνητή, ο τελευταίος δεν έχει τίποτα να προσφέρει στους συμμετέχοντες ως «αντάλλαγμα» (Dickson-Swift κ.ά. 2007: 327 κ.ε.).

Στη συνέχεια, είναι επιβεβλημένο ο κρατούμενος να ενημερώνεται αναλυτικά επί

22 Στο ζήτημα της δικηγορικής ιδιότητας του ερευνητή που διεξάγει συνεντεύξεις με κρατούμενους αναφέρεται η νομικός και κοινωνική ανθρωπολόγος Δέμελη (2007: 98-9): «Κατά τις πρώτες ειδικά επισκέψεις στη φυλακή, παράλληλα με την ανθρωπολογική, η δικηγορική μου ιδιότητα επέσυρε τον κίνδυνο το ενδιαφέρον των κρατούμενων ως προς τη συμμετοχή τους στην έρευνα να επικεντρωθεί κυρίως στην παροχή νομικών συμβουλών, προσδίδοντας στις συνεντεύξεις μας έναν άτυπο πελατειακό χαρακτήρα. Μια εξέλιξη προς αυτή την κατεύθυνση θα μπορούσε να εγείρει και διενέξεις με συναδέλφους συνηγόρους, που είχαν ήδη αναλάβει τις υποθέσεις τους, και ερωτηματικά από την πλευρά της διεύθυνσης ως προς το πραγματικό επίκεντρο της έρευνας. Επιπρόσθετα, η διάχυτη αρνητική προκατάληψη πολλών κρατούμενων απέναντι στους δικηγόρους, τους οποίους συνέδεαν άμεσα ή έμμεσα με την καταδίκη τους και με την απόσπαση υπέρογκων χρηματικών ποσών, θα τους απέτρεπε, ίσως, από το να συμμετάσχουν στην έρευνα».

των θεματικών της συγκεκριμένης έρευνας. Σε αυτό το πλαίσιο, θα πρέπει επίσης να δίνεται έμφαση στο ότι ο ερευνητής δεν διαθέτει θεσμική θέση στο κατάστημα κράτησης και να παρέχεται με σαφήνεια η διαβεβαίωση περί απόλυτης τήρησης της ανωνυμίας του συμμετέχοντος τόσο κατά τη δημοσίευση των δεδομένων όσο και στα προγενέστερα αυτής στάδια. Επιπρόσθετα, είναι αναγκαίο να καθίσταται σαφές πως θα εξαιρεθούν από τη διαδικασία της ανάλυσης όσα εμπειρικά δεδομένα είναι δυνατό να οδηγήσουν στη σύνδεση των απαντήσεων με συγκεκριμένα πρόσωπα (Roberts και Indermaur 2008: 316 κ.ε.· Israel 2006: 77 κ.ε.· Flynn και McDermott 2016: 57). Είναι, επίσης, επιβεβλημένο να τονίζεται με ενάργεια το δικαίωμα του κρατούμενου να διακόψει τη συνέντευξη όποτε το επιθυμεί. Η γνωστοποίηση αυτή πρέπει να συνοδεύεται από τη διαβεβαίωση πως το αίτημά του θα γίνει απολύτως σεβαστό, δίχως κάποιου είδους κύρωση (Davies 2011: 167-8). Αξίζει, ωστόσο, να λάβουμε υπόψη μας ότι η τήρηση της αρχής περί ενημερωμένης συναίνεσης των συμμετεχόντων «κινδυνεύει» από τον ευέλικτο ερευνητικό σχεδιασμό των ποιοτικών εγχειρημάτων, που εξελίσσεται σε όλα τα στάδια της ερευνητικής διαδικασίας. Αυτό σημαίνει ότι ο συνεντευκτής δεν είναι πάντα σε θέση να παράσχει ακριβή πληροφόρηση αναφορικά με το περιεχόμενο του ερευνητικού ερωτήματος, καθώς ούτε ο ίδιος είναι σε θέση να γνωρίζει απόλυτα τα ερωτήματα που θα προκύψουν. Έτσι, η παροχή πληροφόρησης και η λήψη της συναίνεσης είναι προσφορότερο να θεωρηθούν μια «αμοιβαία διαπραγματευσιμη διαδικασία που βρίσκεται σε εξέλιξη καθ' όλη τη διάρκεια της έρευνας» (Τσιώλης 2014: 258).

Ένα ακόμη σημείο στο οποίο οφείλουμε να δίνουμε έμφαση είναι ότι δεν υφίσταται κάποια ιεραρχική σχέση ανάμεσα στον ερευνητή και στον συνεντευξιζόμενο.²³ Αντίθετα, η ενδεδειγμένη στάση είναι ο τελευταίος να καλείται να συμμετάσχει σε μια φιλική και χαλαρή συζήτηση (Κουράκης 1995: 18), στην οποία λαμβάνονται υπόψη και παράγοντες συναισθηματικής φύσης (Jewkes 2011: 63 κ.ε.). Τέλος, είναι αναγκαίο ο συνεντευξιζόμενος να ενθαρρύνεται να εκφράσει τις προσωπικές του αντιλήψεις, δίχως να επηρεάζεται από το ύφος διατύπωσης των ερωτήσεων (Seidman 2006: 84 κ.ε.). Εν ολίγοις, οι κρατούμενοι κρίνεται αναγκαίο να αντιμετωπίζονται ως «συνεργάτες» του ερευνητή (Ιωσηφίδης 2008: 24).

Βασική προϋπόθεση για τη συμμετοχή ενός κρατούμενου σε ένα ερευνητικό εγχείρημα αποτελεί η ικανοποιητική γνώση των γλωσσών που κατέχει ο συνεντευκτής. Και τούτο για να αποφεύγεται η αξιοποίηση συγκρατούμενου ως διερμηνέα, η οποία δυσχεραίνει την επικοινωνία του συμμετέχοντος με τον ερευνητή (Απειρανθίτου 2006: 58-59· Κυριαζή 2011: 122) και θέτει σε κίνδυνο την τήρηση της ανωνυμίας, καθώς ο συγκρατούμενος δεν αποκλείεται να διαδώσει τις απαντήσεις στο περιβάλλον

23 Η ανάδυση των σπουδών φύλου (gender studies) συνέβαλε στη μεταβολή των αντιλήψεων αναφορικά με τη διεξαγωγή των ερευνητικών συνεντεύξεων. Αυτό που κύρια απασχόλησε ήταν ότι η σχέση ανάμεσα στον ερευνητή και στο συνεντευξιζόμενο ήταν ιεραρχική, με τον πρώτο να βρίσκεται σε πλεονεκτική θέση. Έτσι, εμπεδώθηκε ότι τα δύο μέρη πρέπει να τελούν σε μια σχέση ισότητας και εμπιστοσύνης, όπου λαμβάνονται υπόψη συναισθηματικοί παράγοντες. Τα χαρακτηριστικά αυτά επιτρέπουν στο υποκείμενο της έρευνας να αισθανθεί άνετα, ώστε να μιλήσει ανοιχτά για τα βιώματα και τις αντιλήψεις του. Με αυτήν τη μέθοδο εκτιμάται πως παράγονται καλύτερης ποιότητας εμπειρικά δεδομένα (Punch 2005: 172-3· Reinhartz 1992: 18 κ.ε.· Hesse-Biber κ.ά. 1999).

της φυλακής (Αρα κ.ά. 2012: 467 κ.ε.). Για τον ίδιο λόγο, δεν πρέπει να γίνεται δεκτή η συχνή απαίτηση των φορέων εποπτείας για παρουσία μέλους του προσωπικού κατά τη διαδικασία των συνεντεύξεων.²⁴ Αυτή η πρακτική αποτελεί τροχοπέδη στην προαγωγή της επιστημονικής γνώσης, καθώς αποκλείεται να οδηγή στην αλλοίωση των απαντήσεων. Την ίδια στιγμή, αντίκειται στον δεοντολογικό κανόνα της πλήρους ανωνυμίας των απαντήσεων και καταστρατηγεί την ιδιωτικότητα των κρατουμένων. Δεν αποκλείεται, άλλωστε, να φθείρει ψυχολογικά τους συμμετέχοντες, οι οποίοι θα κληθούν να απαντήσουν σε ερωτήματα αναφορικά με ευαίσθητα θέματα, όπως π.χ. οι άτυποι κανόνες συμπεριφοράς και η τέλεση πειθαρχικών παραπτώματων, ενώπιον μέλους του προσωπικού (Πανάγος 2017).²⁵ Προκειμένου να παρασχεθεί πλήρης προστασία στα ερευνητικά υποκείμενα (κρατούμενους και υπαλλήλους), προτείνεται να μη δημοσιοποιείται η τοποθεσία του καταστήματος όπου διεξήχθη η διαδικασία της συλλογής των ερευνητικών δεδομένων (Σπινέλλη και Κρανιδιώτη 2009: 589-Δρόσου 2016: 132).

Δεδομένης της πάγιας απαγόρευσης χρήσης ηλεκτρονικών μέσων καταγραφής των συνεντεύξεων από τους φορείς της αδειοδότησης, η καταγραφή των απαντήσεων γίνεται συνήθως από το συνεντευκτή (Dobash κ.ά. 1986: 14).²⁶ Σε αυτό το πλαίσιο, οι κρατούμενοι μπορεί να κληθούν να υπαγορεύσουν ορισμένες απαντήσεις που εμφανίζουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον και, ως εκ τούτου, κρίνεται από τον ερευνητή πως η αυτούσια παράθεσή τους δρα ευεργετικά για τον ερευνητικό στόχο. Η υπαγόρευση

24 Σε έρευνα με τη συμμετοχή γυναικών που κρατούνταν στη Δικαστική Φυλακή Κορυδαλλού, οι συνεντεύξεις υλοποιήθηκαν στο χώρο του επισκεπτηρίου των δικηγόρων. Όπως, όμως, επιστημάνθηκε από τους ερευνητές, το γεγονός αυτό «δυσχεραίνει την επαφή με τις κρατούμενες λόγω του διαχωριστικού τζαμιού. Ωστόσο, η εναλλακτική λύση του ελεύθερου επισκεπτηρίου αποκλείστηκε, καθώς απαραίτητη προϋπόθεση ήταν να είναι παρούσα μια σωφρονιστική υπάλληλος κατά τη διάρκεια της συνέντευξης» (Καρύδης 2005: 54).

25 Σύμφωνα με την Κυριαζή (2011:122): «Κατά τη διάρκεια της συνέντευξης δεν θα πρέπει να παρευρίσκονται άλλα πρόσωπα, επειδή είναι πιθανό να επηρεάσουν τις απαντήσεις του ερωτώμενου». Στις πρακτικές δυσχερείες που προκαλεί η παρουσία τρίτων προσώπων κατά τη διεξαγωγή συνεντεύξεων με τροφίμους καταστημάτων κράτησης έχουν αναφερθεί οι Συμεωνίδου-Καστανίδου, Καϊάφα-Γκμπάντι, Πιτσέλα (2003: 338): «Η συνθήκη αυτή είχε εμφανή επίδραση στην εμπιστοσύνη που ο ανήλικος ένιωσε προς τον ερευνητή, στο βαθμό οικειότητας και διαπροσωπικής αλληλεπίδρασης που δημιουργούνταν μεταξύ τους, με αποτέλεσμα η συνέντευξη τις περισσότερες φορές να γίνεται εξαιρετικά σύντομα, με τη μορφή ερωταπαντήσεων. Στη συγκεκριμένη συνθήκη ιδιαίτερες δυσκολίες προέκυψαν στις απαντήσεις ερωτήσεων που αφορούσαν τη χρήση ουσιών, τη διαχείριση του χρόνου στη φυλακή, τα προβλήματα που το άτομο αντιμετωπίζει στη φυλακή [...]. Αντίθετα, όταν στο χώρο που πραγματοποιούνταν η έρευνα βρισκόταν μόνο η ερευνήτρια και ο ανήλικος, τις περισσότερες φορές οι απαντήσεις έπαιρναν τη μορφή της αφήγησης ιστοριών που προέκυπταν από ένα αρχικό ερώτημα [...] και κάλυπταν μία ή περισσότερες θεματικές ενότητες με αποτέλεσμα η συνέντευξη να “κυλάει” χωρίς τη μορφή “ανάκρισης” και να αναδύεται πλήθος στοιχείων».

26 Σε κάθε περίπτωση, τα διαθέσιμα εμπειρικά δεδομένα μαρτυρούν πως η ηχογράφηση αποτελεί πρακτική που δυσχεραίνει την ανάπτυξη κλίματος εμπιστοσύνης ανάμεσα στους κρατούμενους και στους ερευνητές (Roberts και Indermaur 2008: 319-20). Ειδικότερα, στο πλαίσιο εθνογραφικής έρευνας αναφορικά με το σύστημα απονομής ποινικής δικαιοσύνης σε ανήλικους από τη Χαϊρπάλογλου (2010: 87), η ερευνήτρια παρατήρησε: «Η παρουσία του δημοσιογραφικού μαγνητοφώνου δε φάνηκε να ενόχλησε τους εφήβους [...]. Μόνο ο πρόσφατα αποφυλακισμένος [...] αρνήθηκε τη χρήση του μαγνητοφώνου (“Στη φυλακή μας έχουν πει να προσέχουμε και ποτέ να μη δεχόμαστε τα κασετόφωνα. Θα σου μιλήσω χωρίς αυτό”»). Στο ίδιο ζήτημα αναφέρεται η Δέμελη (2007: 87): «... κρατούσα εκτενείς σημειώσεις, τις οποίες επεξεργαζόμουν αμέσως μετά την αναχώρησή μου από τη φυλακή. Από τη διεύθυνση δεν επιτράπηκε η χρήση μαγνητοφώνου, απαγόρευση που έβρισκα σύμφωνες και τις ίδιες τις γυναίκες, ορισμένες από τις οποίες, μάλιστα, μου δήλωσαν ξεκάθαρα ότι εάν είχα πάει με μαγνητόφωνο δε θα μου μιλούσαν καθόλου, ή θα μου έλεγαν αυτά που θεωρούσαν πως θα ήθελε η διεύθυνση να ακούσει».

εξυπηρετεί ειδικότερα την καταγραφή του λόγου των ίδιων των τροφίμων (με έμφαση στο ιδιαίτερο γλωσσικό ιδίωμα της φυλακής). Επιπρόσθετα, συστήνεται να καταγράφονται άλλα στοιχεία (κυρίως εξωλεκτικές αντιδράσεις) που κρίνονται ενδιαφέροντα για το αντικείμενο κάθε έρευνας (Hefner 2009: 63· Mann 2012: 14). Οι συμμετέχοντες θα πρέπει να βρίσκονται σε οπτική επαφή με τις σημειώσεις που κρατά ο ερευνητής, ώστε να μην υπάρξουν περιθώρια αμφισβήτησης.²⁷ Κατά τα λοιπά, η μεταφορά (δακτυλογράφηση) των δεδομένων σε ηλεκτρονικό αρχείο καλό είναι να γίνεται αυθημερόν, προκειμένου να «διασωθούν» όσο το δυνατόν περισσότερα εμπειρικά δεδομένα προτού επέλθει η αναμενόμενη εξασθένιση της μνήμης του ερευνητή (Wood 2015: 88). Τέλος, τα έντυπα όπου καταγράφονται τα πρωτογενή ερευνητικά δεδομένα δεν θα πρέπει να μένουν στο κατάστημα κράτησης, αλλά να φυλάσσονται σε ιδιωτικό χώρο του ερευνητή και να μην τίθενται υπόψη τρίτων, και δη των κρατικών φορέων εποπτείας των καταστημάτων κράτησης (Coggeshall 2004: 147).

Επίλογος

Οι συνεντεύξεις με κρατούμενους αποτελούν ένα αδιαμφισβήτητης αξίας ερευνητικό εργαλείο για τη βαθιά κατανόηση της διαβίωσης στη φυλακή. Το υλικό που προκύπτει από αυτές συμβάλλει αφενός στην προαγωγή της επιστημονικής γνώσης, αφετέρου στη χάραξη μιας ορθολογικής σωφρονιστικής πολιτικής που θέτει στο επίκεντρο τον κάθε κρατούμενο ως ανθρώπινη οντότητα. Εντούτοις, η είσοδος ενός ερευνητή στο περιβάλλον της φυλακής και η προσέγγιση κρατουμένων εγείρει ιδιαίτερα πρακτικά, μεθοδολογικά και δεοντολογικά ζητήματα, τα οποία οφείλουμε να λαμβάνουμε υπόψη κατά τον ερευνητικό σχεδιασμό. Το πρώτο από αυτά τα ζητήματα είναι η πρόσβαση του ερευνητή στο περιβάλλον της φυλακής και η απρόσκοπτη επαφή του με τα υποκείμενα της έρευνας, τους κρατούμενους, διαδικασίες που συχνά εξαρτώνται από τις αντιλήψεις των φορέων εποπτείας των καταστημάτων κράτησης για τη σημασία της επιστημονικής έρευνας αναφορικά με τη σωφρονιστική πολιτική. Επιπλέον, καθώς η φυλακή αποτελεί ένα κλειστό σύστημα, η εισαγωγή ενός ερευνητή σε αυτό γίνεται ενίοτε αντιληπτή από τους ιθύνοντες ως μια ελεγκτικού χαρακτήρα έξωθεν παρεμβολή. Ως εκ τούτου, η εθελούσια συμμετοχή κρατουμένων σε επιστημονικές έρευνες είναι απαραίτητο να θεμελιωθεί ως αναφαίρετο δικαίωμά τους. Κάτι τέτοιο θα οδηγούσε, εκτός των άλλων, στην καταπολέμηση της διαφθοράς και στη διασφάλιση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων κατά την έκτιση των στερητικών της ελευθερίας ποινών –παθογένειες που εντείνονται από τον περικλειστο χαρακτήρα της ιδρυματικής διαβίωσης– (Zinger 2006: 127 κ.ε.) καθώς και στην κατάρριψη των κοινωνικών στερεοτύπων που καθιστούν τους κρατούμενους μια ανοίκεια οντότητα τόσο για κοινωνικούς επιστήμονες όσο και την αποκαλούμενη «κοινή γνώμη».

Κατά τα λοιπά, οι ιδιομορφίες της φυλακής ως ερευνητικού πεδίου είναι αναγκαίο

²⁷ Η Γερούκη (2002: 45) έχει επισημάνει την «ιδιαίτερη επιφυλακτικότητα (ή και καχυποψία)» των κρατουμένων «στα έντυπα μέσα καταγραφής».

να λαμβάνονται σοβαρά υπόψη στο στάδιο της προετοιμασίας ενός ερευνητικού εγχειρήματος. Η κινητικότητα των κρατουμένων από κατάσταση σε κατάσταση, τα στενά χρονικά όρια που τίθενται στους ερευνητές από τις διοικήσεις των φυλακών, οι ανεπίσημοι κανόνες συμπεριφοράς των εγκλείστων και ιδίως η πολυεθνική σύνθεση του σύγχρονου σωφρονιστικού πληθυσμού καθιστούν εξαιρετικά δυσχερή τη χρήση των κανόνων της τυχαίας δειγματοληψίας. Εκτός αυτού, καθώς βιώνουν με άμεσο τρόπο την ποινική καταστολή, οι κρατούμενοι βρίσκονται σε ευάλωτη θέση, η οποία θα πρέπει να λαμβάνεται υπόψη κατά την προσέγγισή τους από τον εκάστοτε ερευνητή. Σε αυτό το πλαίσιο, ο ερευνητής οφείλει να καθιστά σαφές πως η συμμετοχή των εγκλείστων στις επιστημονικές μελέτες έχει απολύτως εθελοντικό χαρακτήρα και να φροντίζει ώστε να διαμορφώνεται μια μη ιεραρχική σχέση ανάμεσα σε αυτόν και το συνεντευξιαζόμενο. Κατά τα λοιπά, είναι αναγκαίο να εξασφαλίζεται με κάθε δυνατό μέσο η απόλυτη ανωνυμία των συμμετεχόντων στην έρευνα τόσο στο περιβάλλον της φυλακής όσο και στο ευρύτερο αναγνωστικό κοινό. Σε γενικές γραμμές, η αντιμετώπιση του κρατούμενου ως αυθύπαρκτης οντότητας και ερευνητικού συνεργάτη αποτελεί μια μείζονος σημασίας στρατηγική που εγγυάται μια σύμφωνη με τις δεοντολογικές επιταγές προαγωγή της επιστημονικής γνώσης.

Βιβλιογραφία

- Αλεξιάδης Σ., 2001, *Σωφρονιστική*, Αθήνα και Θεσσαλονίκη: Σάκκουλας.
- Αλεξιάδης Σ., 2006, *Ευρωπαϊκή αντεγκληματική πολιτική*, Αθήνα και Θεσσαλονίκη: Σάκκουλας.
- Αλοσκόφης Ο., 2010, *Ο άτυπος κώδικας συμπεριφοράς των κρατουμένων - Στρατηγικές επιβίωσης στη σύγχρονη φυλακή*, Αθήνα και Κομοτηνή: Αντ. Ν. Σάκκουλας.
- Απειρανθίτου Μ., 2006, *Η πρόσληψη από τους ανήλικους κρατουμένους του προληπτικού της υποτροπής ρόλου των σωφρονιστικών καταστημάτων*, Αθήνα: Τμήμα Κοινωνιολογίας - Πάντειο Πανεπιστήμιο.
- Αρφαράς Α., 2011, *Η επαγγελματική κοινωνικοποίηση των σωφρονιστικών υπαλλήλων και ο ρόλος τους στην άσκηση σωφρονιστικής πολιτικής*, Αθήνα: Τμήμα Κοινωνιολογίας - Πάντειο Πανεπιστήμιο.
- Αρχιμανδρίτου Μ., 1996, *Η διαχρονική εξέλιξη της προσέγγισης της ετικέτας*, Θεσσαλονίκη: Σάκκουλας.
- Αρχιμανδρίτου Μ., 2000, *Η ανοιχτή έκτιση της ποινής - Μορφές ελαστικότητας στην ιδρυματική διαβίωση των κρατουμένων*, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Αρχιμανδρίτου Μ., 2012, *Η φυλάκιση ως τρόπος κράτησης και ως μορφή έκτισης της ποινής*, Αθήνα και Θεσσαλονίκη: Σάκκουλας.
- Apa Z., R. Yu-Bai, D. Mukherejee, C. Herzig, C. Koenigsmann, F. Lowy, E. Larson, 2012, "Challenges and strategies for research in prisons", *Public Health Nursing* 67(5): 467-472.
- Arriola K., 2006, "Debunking the myth of the safe haven", *Criminology & Public Policy* 5(1): 137-147.

- Βασιλοπούλου Β., Δ. Βεζυράκη, Μ. Χατζάκη, 2013, *Μελέτη της ψυχικής υγείας στις ελληνίδες και μετανάστριες κρατούμενες στο κατάστημα κράτησης Κορυδαλλού*, Ηράκλειο: ΑΤΕΙ Κρήτης.
- Bahn S. και P. Weatherill, 2012, "Qualitative social research: A risky business when it comes to collecting 'sensitive' data", *Qualitative Research* 13(1): 19-35.
- Banbury S., 2004, "Coercive sexual behavior in British prisons as reported by adult ex-prisoners", *The Howard Journal of Criminal Justice* 43(2): 113-130.
- Beck A. και T. Hughes, 2004, "The Prison Rape Elimination Act", *JSDA - The Forum* 1: 1.
- Beyens K., P. Kennes, S. Snacken, H. Tournel, 2015, "The craft of doing qualitative research in prisons", *International Journal for Crime, Justice and Social Democracy* 4(1): 66-78.
- Blommaert J. και F. van de Vijver, 2013, *Good is not Good Enough: Combining Surveys and Ethnographies in the Study of Rapid Social Change*, Τίλμπουρχ: Tilburg University.
- Bosworth M., 2010, *Explaining U.S. Imprisonment*, Θάουζεντ Οκς: Sage.
- Bowker L., 1977, *Prison Subcultures*, Τορόντο: Lexington Books.
- Γερούκη Α., 2002, *Εθνοπολιτισμικές συγκρούσεις στη φυλακή - Η περίπτωση της Δικαστικής Φυλακής Θεσσαλονίκης (Διαβατιών)*, Αθήνα και Κομοτηνή: Αντ. Ν. Σάκκουλας.
- Carbone-Lopez K., 2016, "Conducting qualitative interviews in prison", στο: T. Bynum και B. Huebner (επιμ.), *The Handbook of Measurement Issues in Criminology and Criminal Justice*, Γουέστ Σάσεξ: Wiley, 517-536.
- Caulfield L. και J. Hill, 2014, *Criminological Research for Beginners*, Routledge.
- Chamberlain J., 2013, *Understanding Criminological Research*, Λονδίνο: Sage.
- Clemmer D., 1938, "Leadership phenomena in a prison community", *Journal of Criminal Law and Criminology* 28(6): 861-872.
- Clemmer D., 1958, *The Prison Community*, Νέα Υόρκη: Holt, Rinehart and Winston.
- Clesne C., 2006, *Becoming Qualitative Researchers*, Βοστόν: Pearson.
- Coggeshall J., 2004, "Closed doors", στο: L. Hume και J. Mulcock (επιμ.), *Anthropologies in the Field*, Νέα Υόρκη: Columbia University Press, 140-152.
- Cohen L. και K. Morrison, 2008, *Μεθοδολογία εκπαιδευτικής έρευνας*, μτφρ. Στ. Κυρανάκης, Μ. Μανράκη, Χρ. Μητσοπούλου, Π. Μπιθαρά, Μ. Φιλοπούλου, Αθήνα: Μεταίχμιο.
- Connell A. και D. Farrington, 1996, "Bullying among incarcerated young offenders", *Journal of Adolescence* 19(1): 75-93.
- Copes H., A. Hochstetler, A. Brown, 2013, "Inmates' perceptions of the benefits and harm of prison interviews", *Field Methods* 25(2): 182-196.
- Coy M., 2006, "This morning I'm a researcher, this afternoon I'm an outreach worker: Ethical dilemmas in practitioner research", *International Journal of Social Research Methodology* 9(5): 419-431.
- Crewe B., 2006, "Male prisoners' orientations towards female officers in an English prison", *Punishment & Society* 8(4): 395-421.

- Crewe B., 2007, "The sociology of imprisonment", στο: Y. Jewkes (επιμ.), *Handbook on Prisons*, Ντέβον: Willan, 123-151.
- Crewe B., 2009, *The Prisoner Society - Power, Adaptation, and Social Life in an English Prison*, Οξφόρδη και Νέα Υόρκη: Oxford University Press.
- Crewe B., 2010, "Gresham Sykes (1922-)", στο: K. Hayward, S. Maruna, J. Mooney (επιμ.), *Fifty key thinkers in criminology*, Routledge, 134-139.
- Δασκαλάκη Ηρ., Π. Παπαδοπούλου, Δ. Τσαμπαρλή, Έ. Φρονίμου, 2005, «Φυλακισμένοι, πρώην φυλακισμένοι και κοινωνικός αποκλεισμός», στο: Η. Κατσούλης (επιμ.), *Διαστάσεις του κοινωνικού αποκλεισμού στην Ελλάδα*, Αθήνα: ΕΚΚΕ, 367-406.
- Δέμελη Π.-Τ., 2007, *Μάνες υπό περιορισμό: Μητρικές αναπαραστάσεις σε μια ελληνική γυναικεία φυλακή*, Μυτιλήνη: Τμήμα Κοινωνικής Ανθρωπολογίας και Ιστορίας - Πανεπιστήμιο Αιγαίου.
- Δρόσου Ξ.-Ι., 2016, *Η μικροκοινωνία των φυλακών και ο άτυπος κοινωνικός έλεγχος*, διδακτορική διατριβή, Πάντειο Πανεπιστήμιο - Τμήμα Κοινωνιολογίας.
- Davies P., 2011, "Doing interviews in prison", στο: P. Davies, P. Francis, V. Jupp (επιμ.), *Doing criminological research*, Λος Άντζελες: Sage, 161-178.
- Dickson-Swift V., E. James, S. Kippen, P. Liamputtong, 2007, "Doing sensitive research", *Qualitative Research* 7(3): 327-353.
- DiIulio J., 1987, *Governing Prisons*, Νέα Υόρκη: The Free Press.
- Dobash P., R. Dobash, S. Gutteridge, 1986, *The Imprisonment of Women*, Οξφόρδη και Νέα Υόρκη: Basil Blackwell.
- Εθνική Επιτροπή για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου, 2008, *Ζητήματα σχετικά με τα δικαιώματα των κρατούμενων και τις συνθήκες κράτησης στις ελληνικές φυλακές*, Αθήνα: ΕΕΔΑ.
- Earle R., 2014, "Insider and out: Making sense of a prison experience and a research experience", *Qualitative Inquiry* 20(4): 429-438.
- Englander M., 2002, "The interview", *Journal of Phenomenological Psychology* 43(1): 13-35.
- Fisher C. και A. Anushko, 2008, "Research ethics in social sciences", στο: P. Alasu-tari, L. Bickman, J. Brannen (επιμ.), *The SAGE Handbook of Social Research Methods*, Λος Άντζελες: Sage, 95-109.
- Fleisher M., 1989, *Warehousing violence*, Νιούμπερι Παρκ: Sage.
- Fleisher M., 2002, "Ethnography of crime and punishment", στο: D. Levinson (επιμ.), *Encyclopedia of crime and punishment*, τ. Α΄, Θάουζεντ Οκς: Sage, 637-639.
- Flick U., 2006, *An Introduction to Qualitative Research*, Λος Άντζελες: Sage.
- Flynn C. και F. McDermott, 2016, *Doing Research in Social Work and Social Care*, Λος Άντζελες: Sage.
- Garland D., 2001, *The Culture of Control*, Οξφόρδη και Νέα Υόρκη: Oxford University Press.
- Gooch K., 2013, *Boys to men: Growing up and Doing Time in an English Young Offender Institution*, Μπέρμιγχαμ: University of Birmingham.
- Hassan N., 2016, "Surviving research on sensitive topics with young offenders",

- Scottish Journal of Residential Child Care* 15(1): 102-114.
- Heggen K. και M. Guillemin, 2012, "Protecting participants' confidentiality using a situated research ethics approach", στο: J. Gubrium, J. Holstein, A. Marvasti, K. Mckinney (επιμ.), *The SAGE Handbook of Interview Research*, Λος Άντζελες: Sage, 465-476.
- Hefner M.-K., 2009, *Negotiating Masculinity within Prison*, Γκρίνσμπορο: The University of North Carolina.
- Hesse-Biber S., C. Gilmartin, R. Lydenberg, 1999, *Feminist Approaches to Theory and Methodology*, Οξφόρδη και Νέα Υόρκη: Oxford University Press.
- Ίσαρη Φ. και Μ. Πουρκού, 2015, *Ποιοτική μεθοδολογία έρευνας - Εφαρμογές στην ψυχολογία και στην εκπαίδευση*, Αθήνα: Σύνδεσμος Ελληνικών Ακαδημαϊκών Βιβλιοθηκών - ΕΜΠ.
- Ιωσηφίδης Θ., 2008, *Ποιοτικές μέθοδοι έρευνας στις κοινωνικές επιστήμες*, Αθήνα: Κριτική.
- Israel M., 2006, *Research Ethics and Integrity for Social Scientists: Beyond Regulatory Compliance*, Λονδίνο: Sage.
- Israel M. και I. Hay, 2012, "Research ethics in criminology", στο: D. Gadd, S. Karstedt, S. Messner (επιμ.), *The SAGE Handbook of Criminological Research Methods*, Λος Άντζελες: Sage, 500-514.
- Jacobs J., 1974, "Participant observation in prison", *Journal of Contemporary Ethnography* 3(2): 221-240.
- James N., 2013, "Research on the 'inside': The challenges of conducting research with young offenders", *Sociological Research Online* 18(4), διαθέσιμο στην ιστοσελίδα www.socresonline.org.uk.
- Jenness V., C. Maxson, J. Summer, K. Matsuda, 2010, "Accomplishing the difficult but not impossible", *Criminal Justice Policy Review* 21(1): 3-30.
- Jewkes Y., 2011, "Autoethnography and emotion as intellectual resources", *Qualitative Inquiry* 18(1): 63-75.
- Jewkes Y., 2013, "What has prison ethnography to offer in an age of mass incarceration?", *Criminal Justice Matters* 91(1): 14-15.
- Johnson B. και J. Clarke, 2006, "Collecting sensitive data: The impact on researchers", στο: M. Miller και R. Tewksbury (επιμ.), *Research Methods*, Νέα Υόρκη: Pearson, 211-226.
- Καϊάφα-Γκμπάντι Μ., Ν. Μπιτζιλέκης, Ε. Συμεωνίδου-Καστανίδου, 2008, *Δίκαιο των ποινικών κυρώσεων*, Αθήνα: Νομική Βιβλιοθήκη.
- Καρύδης Β., 2005, *Γυναίκες και ανθρωποκτονία: Έρευνα στις γυναικείες φυλακές Κορυδαλλού*, Αθήνα: Κέντρο Ερευνών Θεμάτων Ισότητας, διαθέσιμο στην ιστοσελίδα <https://kethi.gr>.
- Καρύδης Β. και Ε. Φυτράκης, 2011, *Ποινικός εγκλεισμός και δικαιώματα*, Αθήνα: Νομική Βιβλιοθήκη.
- Κόρος Δ., 2016, *Συστήματα και μηχανισμοί πειθαρχίας στις ελληνικές φυλακές*, Κομοτηνή: Τμήμα Κοινωνικής Διοίκησης και Πολιτικής Επιστήμης ΔΠΘ.
- Κοσκινά-Σαριδάκη Α., 2013, *Το δικαίωμα στην επιστημονική έρευνα*, Αθήνα: Νομική

Βιβλιοθήκη.

- Κουλούρης Ν., 2009, *Η κοινωνική επανένταξη της φυλακής*, Αθήνα: Νομική Βιβλιοθήκη.
- Κουλούρης Ν., 2012, «Διλήμματα για τον εγκληματολόγο στη σκοτεινή πλευρά της ποινικής καταστολής», στο: Χ. Ζαραφωνίτου (επιμ.), *Το επάγγελμα του εγκληματολόγου σήμερα*, Αθήνα: Νομική Βιβλιοθήκη, 152-169.
- Κουράκης Ν., 1991, «Φυλακή και βία: Βίοι παράλληλοι», στο: Ε. Βενιζέλος, Κ. Καλαβρός, Α. Μπρόπουλος, Γ. Πανούσης (επιμ.), *Σχέσεις δράστη-θύματος από θυματολογική σκοπιά*, Αθήνα και Κομοτηνή: Αντ. Ν. Σάκκουλας, 73-121.
- Κουράκης Ν., Φ. Μπλιώνη και ερευνητική ομάδα φοιτητών Νομικής Σχολής Αθηνών, 1995, *Έρευνα στις ελληνικές φυλακές - Τα σωφρονιστικά καταστήματα ανηλίκων Κορδαλλού και Κασσαβέτειας*, Αθήνα και Κομοτηνή: Αντ. Ν. Σάκκουλας.
- Κουράκης Ν., 1995, «Έκθεση για την κατάσταση στις ελληνικές φυλακές ανηλίκων», στο: Κουράκης Ν., Φ. Μπλιώνη και ερευνητική ομάδα φοιτητών Νομικής Σχολής Αθηνών, *Έρευνα στις ελληνικές φυλακές - Τα σωφρονιστικά καταστήματα ανηλίκων Κορδαλλού και Κασσαβέτειας*, Αθήνα και Κομοτηνή: Αντ. Ν. Σάκκουλας, 9-95.
- Κουράκης Ν., 2008, «Κώδικας δεοντολογίας για εγκληματολόγους;», *The Art of Crime* 1(7), διαθέσιμο στην ιστοσελίδα www.theartofcrime.gr.
- Κουράκης Ν., 2009, *Ποινική καταστολή*, Αθήνα και Θεσσαλονίκη: Σάκκουλας.
- Κυριαζή Ν., 2011, *Η κοινωνιολογική έρευνα*, Αθήνα: Πεδίο.
- Κωστάκος Α., 2007, *Αυτοεκτίμηση και μέτρηση των επιπέδων της ποιότητας ζωής σχετιζόμενης με την υγεία σε πληθυσμό κρατουμένων καταστημάτων κράτησης*, Πάτρα: Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο.
- King R. και A. Liebling, 2008, "Doing research in prisons", στο: R. King και E. Wincup (επιμ.), *Doing research on crime and justice*, Οξφόρδη και Νέα Υόρκη: Oxford University Press, 431-452.
- Λαμπάκη Κ., 2009, *Άνδρες-γυναίκες σωφρονιστικοί υπάλληλοι*, Αθήνα: Τμήμα Κοινωνιολογίας - Πάντειο Πανεπιστήμιο.
- Λαμπίρη-Δημάκη Ι., 2000, *Για την κοινωνιολογία*, Αθήνα και Κομοτηνή: Αντ. Ν. Σάκκουλας.
- Λαμπροπούλου Έ., 1990, «Το σύστημα των κρατουμένων από την εποχή του Big House μέχρι τη σύγχρονη φυλακή», *Σύγχρονα Θέματα* 41-42: 26-46.
- Laws B. και B. Crewe, 2016, "Emotion regulation among male prisoners", *Theoretical Criminology* 20(4): 529-547.
- Liebling A., 1999, "Doing research in prison: Breaking the silence?", *Theoretical Criminology* 3(2): 147-173.
- Liebling A., 2001, "Whose side are we on? Theory, practice and allegiances in prisons research", *British Journal of Criminology* 41(3): 472-484.
- Lin A., 2003, "Going to prison", στο: M. Feldman, J. Bell, M. Berger (επιμ.), *Gaining Access: A Practical and Theoretical Guide for Qualitative Researchers*, Walnut Creek: AltaMira Press, 102-106.
- Μανωλεδάκης Ι., 1976, *Γενική θεωρία του ποινικού δικαίου*, τ. Α', Θεσσαλονίκη και Αθήνα: Αφοί Π. Σάκκουλα.
- Μαργαρίτης Λ. και Ν. Παρασκευόπουλος, 2005, *Ποινολογία*, Αθήνα και Θεσσαλονίκη:

Σάκκουλας.

- Μπαϊρακτάρης Κ., 2006, «Μόνο η σκέψη είναι ελεύθερη;», *Κοινωνία και Ψυχική Υγεία - Επιτροπή Ερευνών ΑΠΘ* 9: 4-5.
- Μπακατσούλας Μ., 1971, *Γενικά αρχαία σωφρονιστικής*, Αθήνα.
- Μπαμπάσιγκας Κ., 2013, *Τρόφιμοι σε ελληνικές φυλακές και συμπεριφορά*, Θεσσαλονίκη: ΑΠΘ.
- Mahon N., 1997, "Methodological challenges in studies of prisoners' sexual activity and drug use", *International Journal of Drug Policy* 8(1): 53-55.
- Mann N., 2012, *Doing Harder Time? The Experiences of an Ageing Male Prison Population in England and Wales*, Σέρεϊ: Ashgate.
- Mason B., 2004, *Imprisoned Freedom: A Sociological Study of a 21st Century Prison for Women in Ireland*, Λονδίνο: LSE.
- McCarry M., 2005, "Conducting social research with young people: Ethical considerations", στο: T. Skinner, M. Hester, E. Malos (επιμ.), *Researching Gender Violence*, Ντέβον: Willan, 87-104.
- Merotte L., 2012, "Sexuality in prison", *Sexologies* 21(3): 122-125.
- Νικολακάκος Ν., 2015, *Μία μελέτη περίπτωσης: Η εκπαίδευση των κρατουμένων του Καταστήματος Κράτησης Πάτρας στο παράρτημα του Σχολείου Δεύτερης Ευκαιρίας Πάτρας*, Πάτρα: Πανεπιστήμιο Πατρών.
- Newbold G., J. Ross, R. Jones, S. Richards, M. Lenza, 2014, "Prison research from the inside: The role of convict autoethnography", *Qualitative Inquiry* 20(4): 439-448.
- Newman D., "Research interviewing in prison", *The Journal of Criminal Law, Criminology, and Police Science* 49(2): 127-132.
- Ορφανάκη Κ., 2016, *Οι κοινωνικές αναπαραστάσεις των ενηλίκων κρατουμένων μαθητών γύρω από το εγκληματικό φαινόμενο*, Αθήνα: Τμήμα Κοινωνιολογίας - Πάντειο Πανεπιστήμιο.
- Overholser J., "Ethical issues in prison research", *Behavioral Sciences and the Law* 5(2): 187-202.
- Owen B., *"In the mix" - Struggle and survival in a women's prison*, Νέα Υόρκη: State University of New York Press.
- Πανάγος Κ., 2017, *Σεξουαλική βία μεταξύ κρατουμένων: Ο κοινωνικός έλεγχος του φαινομένου σε τυπικό και άτυπο επίπεδο*, Αθήνα: Νομική Σχολή ΕΚΠΑ.
- Πανούσης Ι., 1989, «Η εγκληματολογική έρευνα στην Ελλάδα», *Δίκαιο και Πολιτική* 17-18: 111-115.
- Παπαδαμάκης Α., 2009, «Οι διακριτοί ρόλοι του Εισαγγελέα και του Συνηγόρου του Πολίτη στη σωφρονιστική διαδικασία», *Ποινική Δικαιοσύνη* 3: 317-321.
- Παπαθανασίου Ν., 2010, *Η εκπαίδευση των κρατουμένων*, Θεσσαλονίκη: Τμήμα Νομικής ΑΠΘ.
- Παρασκευόπουλος Ν., 2008, *Τα θεμέλια του ποινικού δικαίου*, Αθήνα και Θεσσαλονίκη: Σάκκουλας.
- Πιτσελά Α., 2012, «Εισαγωγή στην έρευνα με θέμα "Κρατούμενοι και ανθρώπινα δικαιώματα στις ελληνικές φυλακές"», στο: Α. Πιτσελά (επιμ.), *Ο δρόμος προς τη*

- δικαιοσύνη, Αθήνα και Θεσσαλονίκη: Σάκκουλας, 271-280.
- Phillips C. και R. Earle (2010), "Reading difference differently? Identity, epistemology and prison ethnography", *British Journal of Criminology* 50(2): 360-378.
- Piché J. και K. Walby, 2009, "Dialogue on the status of prison ethnography and carceral tours", *Journal of Prisoners on Prisons* 1-2: 88-90.
- Pollack J., 2004, *Prisons and Prison Life*, Λος Άντζελες: Roxbury.
- Punch K., 2005, *Introduction to Social Research*, Λονδίνο: Sage.
- Reinharz S., 1992, *Feminist Methods in Social Research*, Οξφόρδη και Νέα Υόρκη: Oxford University Press.
- Rhodes L., 2001, "Toward and anthropology of prisons", *Annual Review of Anthropology* 30: 65-83.
- Rhodes L., 2009, "Ethnography in sites of total confinement", *Anthropology News* 50(1): 6.
- Roberts L. και D. Indermaur, 2008, "The ethics of research with prisoners", *Current Issues in Criminal Justice* 19(3): 309-326.
- Rowe A., 2014, "Situating the self in prison research", *Qualitative Inquiry* 20(4): 404-416.
- Σαββάκης Μ., 2013, *Μικροκοινωνιολογία και ποιοτική έρευνα*, Αθήνα: Κριτική.
- Σαραφίδου Ό.Γ., 2011, *Συνάρθρωση ποσοτικών και ποιοτικών προσεγγίσεων*, Αθήνα: Gutenberg.
- Σπινέλλη Κ., 1982, *Η γενική πρόληψη των εγκλημάτων: Θεωρητική και εμπειρική διερεύνηση μορφών κοινωνικού ελέγχου*, Αθήνα και Κομοτηνή: Αντ. Ν. Σάκκουλας.
- Σπινέλλη Κ. και Μ. Κρανιδιώτη, 2009, «Κανόνες δεοντολογίας για τους Έλληνες εγκληματολόγους: Πρόταγμα του 21ου αιώνα;», στο: Μ. Κρανιδιώτη (επιμ.), *Εγκληματολογία και ευρωπαϊκή αντεγκληματική πολιτική - Προσφορά τιμής στην Αγλαΐα Τσήτσουρα*, Αθήνα και Θεσσαλονίκη: Σάκκουλας, 549-589.
- Σπινέλλη Κ., 2014, *Εγκληματολογία - Σύγχρονες και παλαιότερες κατευθύνσεις*, Αθήνα: Νομική Βιβλιοθήκη.
- Συκιώτου Α., 2013, *Το σχέδιο του νέου σωφρονιστικού κώδικα - Εξορθολογποίηση του σωφρονιστικού μας συστήματος*, Αθήνα: Νομική Βιβλιοθήκη.
- Συμεωνίδου-Καστανίδου Ε., Μ. Καϊάφα-Γκμπάντι, Α. Πιτσελά, 2003, «Αντεγκληματική πολιτική και νέοι - Παρουσίαση και πορίσματα εμπειρικής έρευνας», στο: Ν. Κουράκης και Ν. Κουλούρης (επιμ.), *Αντεγκληματική πολιτική, τ. Γ΄*, Αθήνα και Κομοτηνή: Αντ. Ν. Σάκκουλας, 327-376.
- Σχίζας Π., 2013, *Αγροτικές φυλακές*, Αθήνα: Τμήμα Κοινωνιολογίας - Πάντειο Πανεπιστήμιο.
- Santos M., 2003, *Profiles from Prison*, Γουέστπορτ: Praeger.
- Schlosser J., 2008, "Issues in interviewing inmates", *Qualitative Inquiry* 14(8): 1500-1525.
- Scott D., 2008, *Penology*, Λονδίνο: Sage.
- Scott D., 2014, "Prison research: Appreciative or critical inquiry?", *Criminal Justice Matters* 30(1): 30-31.

- Scott D. και N. Flynn, 2014, *Prisons and Punishment*, Λονδίνο: Sage.
- Seidman I., 2006, *Interviewing as Qualitative Research*, Νέα Υόρκη και Λονδίνο: Teachers College Press - Columbia University.
- Simon J., 2000, "The 'society of captives' in the era of hyper-incarceration", *Theoretical Criminology* 4(3): 285-308.
- Smith P., 2015, "Reform and research: Re-connecting prison and society in the 21st century", *International Journal for Crime, Justice and Social Democracy* 4(1): 33-49.
- Stevens A., 2012, "'I am the person now I was always meant to be': Identity reconstruction and narrative reframing in therapeutic community prisons", *Criminology & Criminal Justice* 12(5): 527-547.
- Sykes G., 1958, *The Society of Captives: A Study of a Maximum Security Prison*, Πρίνστον: Princeton University Press.
- Τάτσης Ν., 2004, *Κοινωνιολογία: Ιστορική εισαγωγή και θεωρητικές θεμελιώσεις*, τ. Α', Αθήνα: Οδυσσέας.
- Τσιώλης Γ., 2006, *Ιστορίες ζωής και βιογραφικές αφηγήσεις*, Αθήνα: Κριτική.
- Τσιώλης Γ., 2014, *Μέθοδοι και τεχνικές ανάλυσης στην ποιοτική κοινωνική έρευνα*, Αθήνα: Κριτική.
- Τσόπελας Χ., 2013, *Διερεύνηση της ψυχοπαθολογίας Ελληνίδων κρατουμένων*, Αθήνα: Ιατρική Σχολή ΕΚΠΑ.
- Thomas J., 2003, "Musings on critical ethnography, meanings, and symbolic violence", στο: R. Clair (επιμ.), *Expressions of Ethnography*, Νέα Υόρκη: State University of New York Press, 45-54.
- Ugelvik T., 2014, "Prison ethnography as lived experience: Notes from the diaries of a beginner let loose in Oslo Prison", *Qualitative Inquiry* 20(4): 471-480.
- Wacquant L., 2002, "The curious eclipse of prison ethnography in the age of mass incarceration", *Ethnography* 3(4): 371-397.
- Wahidin A. και Moore L., 2011, "Ethics and criminological research", στο: P. Davies, P. Francis, V. Jupp (επιμ.), *Doing Criminological Research*, Λος Άντζελες: Sage, 287-306.
- Wood A., 2015, *Challenging Occupational Norms*, Σάλφορντ: The University of Salford.
- Φαρσεδάκης Ι., 2005, *Στοιχεία εγκληματολογίας*, Αθήνα: Νομική Βιβλιοθήκη.
- Χαϊρπάλογλου Α., 2010, *Έφηβοι σε ρήξη με το νόμο - Μια εθνογραφική μελέτη της «παραβατικότητας» και της ριψοκίνδυνης δράσης*, Αθήνα: Νήσος.
- Χρυσόγονος Κ., 2006, *Ατομικά και κοινωνικά δικαιώματα*, Αθήνα: Νομική Βιβλιοθήκη.
- Χωραφάς Ν., 1954, *Εισαγωγικά μαθήματα ποινικού δικαίου και ποινικής δικονομίας*, τ. Α', Αθήνα: Το Νομικόν.
- Yates J., 2004, "Criminological ethnography: Risks, dilemmas and their negotiation", *British Journal of Community Justice* 3(1): 19-31.
- Ζαραφωνίτου Χ., 1995, *Εμπειρική εγκληματολογία*, Αθήνα: Νομική Βιβλιοθήκη.
- Zinger I., 2006, "Human rights compliance and the role of external prison oversight", *Canadian Journal of Criminology and Criminal Justice* 48(2): 127-140.

III. ΖΗΤΗΜΑΤΑ ΟΠΤΙΚΟΥ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ ΣΤΙΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ ΕΠΙΣΤΗΜΕΣ

επιμέλεια: Χριστίνα Κωνσταντινίδου

Κωνσταντίνος Αϊβαλιώτης

Η πολυμορφία των φεστιβάλ κινηματογράφου: Η «αγορά» και η φεστιβαλική εκπαίδευση

Εισαγωγή

Τα φεστιβάλ κινηματογράφου είναι από αυτές τις μορφές εκδηλώσεων που ίσως έχουν αναπτυχθεί πιο πολύ και πιο γρήγορα από οποιαδήποτε άλλη. Και ενώ είναι σίγουρο ότι έχουν αλλάξει πολλά από τη δεκαετία του '30, οπότε και εμφανίστηκε το πρώτο επίσημο φεστιβάλ κινηματογράφου, αυτή η μορφή εκδήλωσης όχι μόνο δεν πέρασε κάποια περίοδο παρακμής ή εξαφάνισης αλλά, αντίθετα, ο αριθμός τους ολοένα αυξάνεται και πλέον μερικά θεωρούνται από τα σημαντικότερα κινηματογραφικά γεγονότα κάθε χρονιάς. Επιπλέον, παρατηρείται και μια ακόμα –παράξενη ίσως– τάση: Ενώ ο αριθμός των ανθρώπων που πηγαίνουν σινεμά μειώνεται, τα φεστιβάλ αποδεικνύονται εξαίρεση στον κανόνα, συγκεντρώνοντας αξιοζήλευτα πλήθη θεατών.

Ίσως το πιο σημαντικό στοιχείο που θα μας βοηθήσει να καταλάβουμε το φαινόμενο των φεστιβάλ κινηματογράφου είναι οι πολλές και παράλληλες μορφές που παίρνουν, κατά τη διάρκεια των λίγων ημερών της διάρκειάς τους, οι οποίες και τα καθορίζουν. Η οργάνωσή τους έχει πολλαπλές επιδράσεις στην κινηματογραφική πραγματικότητα και μέσα από την πορεία και τη σταθερή παρουσία τους καταφέρνουν –άλλα περισσότερο και άλλα λιγότερο– να διαδραματίζουν καθοριστικό ρόλο στη θέση και στο περιεχόμενο των ταινιών που προβάλλουν. Αποτελούν κατά βάση μια πλατφόρμα, ένα μέρος όπου οι επισκέπτες μπορούν να μάθουν και να δουν ταινίες που διαφορετικά δεν θα μπορούσαν ενώ, όπως πολλοί θεωρητικοί έχουν υποστηρίξει, τα φεστιβάλ είναι πλέον ένα δίκτυο εναλλακτικής διανομής.¹ Συγχρόνως όμως αναδεικνύουν και άλλες πολύ ενδιαφέρουσες και σημαντικές διαστάσεις.

Σε αυτή την εργασία θα παρουσιάσω μια από τις εκπαιδευτικές, όπως τις ονομάζω, διαστάσεις του θεσμού, που αναδεικνύεται κυρίως από την παρουσία ενός ειδικού τμήματος, την «αγορά», και από τον τρόπο εμπλοκής των επαγγελματιών, σκηνοθετών και παραγωγών κατά κύριο λόγο, του κινηματογραφικού χώρου στα φεστιβάλ. Το κείμενο αποτελεί ένα επεξεργασμένο μέρος της διδακτορικής μου διατριβής, στην οποία προσπαθώ να εξετάσω τους τρόπους παρέμβασης και επιρροής του θεσμού του κινηματογραφικού φεστιβάλ μέσα από τη διερεύνηση των δύο μεγαλύτερων κινηματογραφικών φεστιβάλ της Ελλάδας που πραγματοποιούνται στην πόλη της

1 Ενδεικτικά, βλ. De Valck 2007.

Θεσσαλονίκης: το Φεστιβάλ Κινηματογράφου και το Φεστιβάλ Ντοκιμαντέρ. Στην έρευνα εστιάζω στις διαστάσεις των κινηματογραφικών φεστιβάλ και στους τρόπους με τους οποίους υπερβαίνουν τα όρια ενός πολιτιστικού γεγονότος και προσπαθώ να αποδώσω μια πυκνή κοινωνική και πολιτισμική περιγραφή και ανθρωπολογική ανάγνωση του θεσμού αυτού.

Η «αγορά»: ένα φεστιβάλ μέσα στο φεστιβάλ

Όταν επισκέφτηκα για πρώτη φορά το φεστιβάλ του Σαράγεβο, ήταν επίσης η πρώτη φορά που η ιδιότητά μου ως υπεύθυνου προγράμματος του φεστιβάλ στο οποίο εργαζόμουν περνούσε σε δεύτερη μοίρα. Είχα ζητήσει να πάρω μέρος στο φεστιβάλ και οι διοργανωτές μου έκαναν την τιμή να με προσκαλέσουν, συμπεριλαμβάνοντας το όνομά μου στους καλεσμένους του CineLink, του ειδικού τμήματος της «αγοράς». Σκοπός της παρουσίας μου ήταν περισσότερο να προβάλω το φεστιβάλ στο οποίο εργαζόμουν και λιγότερο να ανακαλύψω νέες ταινίες για το πρόγραμμά του. Έτσι, είχα την ευκαιρία να προσεγγίσω μια κινηματογραφική εκδήλωση από μια άλλη οπτική γωνία. Το στοιχείο που μου τράβηξε περισσότερο την προσοχή ήταν κάτι που δεν είχα συνειδητοποιήσει ούτε καν στα φεστιβάλ της Θεσσαλονίκης, τα οποία επισκεπτόμουν τακτικά. Αυτό ήταν η στρατηγική παρουσία της «αγοράς» και η εμπλοκή της στην παραγωγή μιας ταινίας, ακόμα και στα πρώτα στάδια δημιουργίας της.

Προτού φτάσω στο φεστιβάλ είχα ήδη μελετήσει το πρόγραμμα και είχα δει ότι στην «αγορά» συμπεριλαμβανόταν μια ελληνική παραγωγή, η οποία διαγωνιζόταν στο τμήμα για τις ταινίες που βρίσκονται ακόμα στο πρώτο στάδιο παραγωγής. Γνώριζα τον **Παναγιώτη**, το σκηνοθέτη της ταινίας, ο οποίος στη συνέχεια αποτέλεσε έναν από τους κύριους πληροφορητές μου. Κατάφερα, μάλιστα, να τον συναντήσω πριν από το ταξίδι για το Σαράγεβο και να μου μιλήσει για την επιλογή της ταινίας και το πόσο σημαντική υπήρξε για την εξέλιξή της:

«Είμαι πολύ χαρούμενος που μας διάλεξαν.² Θα έχουμε την ευκαιρία να συναντήσουμε πολλούς ανθρώπους του χώρου, να εκθέσουμε την ιδέα μας και να εκτεθούμε και οι ίδιοι ώστε να δούμε τι πρέπει να αλλάξει και πώς θα μπορέσουμε να προχωρήσουμε. Επίσης, ελπίζουμε να αρχίσουμε να θέτουμε τις βάσεις να βρούμε άλλες χρηματοδοτήσεις (εκτός Ελλάδας), για να είμαστε σίγουροι ότι η ταινία θα γίνει γιατί, όπως καταλαβαίνεις, ακόμα δεν έχουμε συγκεντρώσει όλα τα απαιτούμενα χρήματα».

Από την κουβέντα μας κατάλαβα ότι ακόμα και να μην κέρδιζε το πρώτο βραβείο, η παρουσία της ταινίας –του σεναρίου για την ακρίβεια– στο συγκεκριμένο πρόγραμμα του είχε δώσει ένα μικρό προβάδισμα σε σχέση με άλλες ταινίες. Επρόκειτο για μια ακόμα πλευρά του φεστιβαλικού ανταγωνισμού, την όποια φυσικά δεν συναντούσα

² Η χρήση του πρώτου πληθυντικού αναφέρεται στην ομάδα της ταινίας, η οποία σε αυτό το στάδιο αποτελείται από το σκηνοθέτη, το σεναριογράφο (αν είναι διαφορετικό πρόσωπο) και τον παραγωγό.

για πρώτη φορά.

«Μα φυσικά είναι κι εδώ ανταγωνιστικά τα πράγματα. Ίσως πιο σκληρά από τα “κανονικά” διαγωνιστικά προγράμματα των φεστιβάλ, απλώς έχουν μικρότερη προβολή. Και δεν είναι μόνο το Σαράγεβο, όπως φαντάζομαι καταλαβαίνεις. Ο αντίκτυπος είναι πολύ μεγαλύτερος αν βρεθείς στις Κάννες, στο Σάντανς. Αλλά είναι καλό να περάσεις και από αυτά τα μικρότερα φεστιβάλ, όπως αυτό ή της Θεσσαλονίκης, για να έχεις τις πρώτες εικόνες και εμπειρίες της διαδικασίας, είναι πολύ σημαντικό».

Τις πρώτες ημέρες στο Σαράγεβο διαπίστωσα ότι η «αγορά» διαδραμάτιζε πολύ σημαντικό ρόλο στη διαμόρφωση της ταυτότητας του φεστιβάλ. Οι περισσότερες δραστηριότητες που αφορούσαν τους ξένους καλεσμένους πραγματοποιούνταν εκεί, ενώ συνειδητοποίησα ότι δεν επρόκειτο να συναντήσω πολλούς προγραμματιστές, όπως γινόταν στα μεγάλα φεστιβάλ που είχα επισκεφτεί, αλλά κυρίως συνεργάτες εταιρειών διανομής και παραγωγής. Αυτό σήμαινε ότι το συγκεκριμένο φεστιβάλ δεν ήταν καθιερωμένο διεθνώς για το πρόγραμμά του και τις παγκόσμιες και ευρωπαϊκές προεμίρες, ώστε να προσελκύει πολλούς προγραμματιστές από άλλα φεστιβάλ.³ Αντίθετα, ήταν αρκετά δημοφιλές για τη δυνατότητα που έδινε σε νέους δημιουργούς και παραγωγούς να συναντήσουν και να συζητήσουν με τις εταιρείες διανομής και τους αγοραστές τα μελλοντικά τους σχέδια, να ακούσουν ομιλίες από έμπειρους επαγγελματίες του χώρου και να εμπλακούν σε πολλές άλλες δραστηριότητες στο πλαίσιο της «αγοράς».

Κατά την παραμονή μου στο φεστιβάλ συνάντησα και άλλους σκηνοθέτες που είχαν επιλεγεί από το φεστιβάλ προκειμένου να συμμετάσχουν στο διαγωνιστικό τμήμα της «αγοράς». Ανάμεσά τους και ο Louis από την Ισπανία, ο οποίος ετοίμαζε εκείνη την περίοδο την πρώτη του μεγάλου μήκους ταινία. Ήταν ιδιαίτερα χαρούμενος που έπαιρνε μέρος στο φεστιβάλ, αλλά και σίγουρος ότι δεν θα κερδίσει, γεγονός που μου θύμισε τις σκέψεις του Παναγιώτη για τον ανταγωνισμό σε αυτό το επίπεδο. Ο **Louis** μου είπε:

«Είναι αλήθεια ότι δεν έχουμε μεγάλη πιθανότητα να κερδίσουμε. Ακόμα και σε αυτό το πλαίσιο, στην “αγορά”, το ποιος είσαι, με ποια εταιρεία παραγωγής έχεις έρθει και σε ποια χώρα βρίσκεσαι μετράνε πολύ. Αλλά είμαι έτσι κι αλλιώς πολύ ευχαριστημένος που μας διάλεξαν. Δεν ήταν εύκολο. Ήδη στο πλαίσιο των συναντήσεων και των παρουσιάσεων που κάνουμε κάθε μέρα έχω γνωρίσει πάρα πολλούς ανθρώπους που μπορεί να μας φανούν χρήσιμοι στη συνέχεια. Αλλά και μόνο χάρη στην ανταλλαγή απόψεων και στις κριτικές που ακούσαμε νιώθω πιο έτοιμος από πριν για να προχωρήσω».

Η επίσκεψη αυτή άλλαξε άρδην την εικόνα που είχα για την «αγορά» στα φεστιβάλ κινηματογράφου. Μέχρι τότε είχα εξοικειωθεί με την ανακάλυψη νέων ταινιών

³ Εξαιρέση φυσικά αποτελούν τα φεστιβάλ που ενδιαφέρονται ιδιαίτερω για τον βαλκανικό κινηματογράφο, όπως για παράδειγμα το Φεστιβάλ Κινηματογράφου της Θεσσαλονίκης, που έχει ειδικό τμήμα στο πρόγραμμά του.

που είχαν ολοκληρωθεί και έψαχναν το δρόμο τους στον φεστιβαλικό κύκλο και στις εταιρείες διανομής για να αγοραστούν. Στο Φεστιβάλ του Σαράγεβο μάθαινα για ταινίες που επρόκειτο να γίνουν, οι οποίες δεν είχαν ακόμα ολοκληρώσει το σενάριό τους και σκηνοθέτες που επιδίωκαν να επωφεληθούν από την εμπειρία άλλων επαγγελματιών. Άρχισα να διακρίνω πολλές δομικές ομοιότητες με το Φεστιβάλ Κινηματογράφου και το Φεστιβάλ Ντοκιμαντέρ της Θεσσαλονίκης, γεγονός που με βοήθησε να συνειδητοποιήσω γιατί είναι τόσο σημαντική η παρουσία της «αγοράς» για τη διεθνή προβολή αυτών των δύο φεστιβάλ. Ανοιγόταν μπροστά μου ένας διαφορετικός κόσμος των φεστιβάλ, το ίδιο συναρπαστικός και ανταγωνιστικός, αλλά λιγότερο καλλιτεχνικός και περισσότερο «στρατηγικός». Τα φεστιβάλ καθόριζαν τη «ζωή» της ταινίας πολύ πιο νωρίς απ' ό,τι πίστευα.

Μια νέα παρέμβαση των φεστιβάλ

Είναι αναγνωρισμένο πλέον ότι τα φεστιβάλ έχουν διαμορφώσει ένα διαφορετικό αλλά εξίσου αποτελεσματικό δίκτυο διανομής και παραγωγής. Η διαπίστωση αυτή είναι από τις πιο διαδεδομένες μεταξύ των μελετητών του πολύπλοκου αυτού θεσμού και, παρά τη σχετικά περιορισμένη βιβλιογραφία, το συγκεκριμένο θέμα εμφανίζεται πιο συχνά από οποιοδήποτε άλλο.⁴ Ας δούμε όμως πώς ένα φεστιβάλ, και η συγκεκριμένα η «αγορά» του, εμπλέκονται στην κινηματογραφική παραγωγή παρεμβαίνοντας και με αυτό τον τρόπο σε αυτό που ονομάζεται «δίκτυο των φεστιβάλ».⁵

Το στοιχείο που πρέπει να κρατήσουμε είναι η ακόμα μεγαλύτερη σύνδεση των φεστιβάλ με τη βιομηχανία του κινηματογράφου. Ενώ αρχικά τα φεστιβάλ προσανατολιζόνταν περισσότερο στην προβολή των εθνικών κινηματογραφικών παραγωγών, σταδιακά άρχισαν να μετατρέπονται σε μια πλατφόρμα προβολής είτε ταινιών οι οποίες δεν επρόκειτο να προβληθούν αλλού, παρά μόνο σε άλλα φεστιβάλ, είτε ταινιών που επιδίωκαν να κάνουν το πρώτο και βασικό βήμα για την εμπορική διανομή τους. Η σύγχρονη μορφή της «αγοράς» πλέον ενδυναμώνει την παρέμβαση του φεστιβάλ, καθώς το συνδέει ακόμα στενότερα με την παραγωγή ταινιών. Αν δίναμε τίτλους στις διαφορετικές φάσεις παρέμβασης του θεσμού των φεστιβάλ στην κινηματογραφική παραγωγή, τότε η πρώτη φάση θα ήταν η «εμπλοκή στην εθνική διάσταση της ταινίας», η δεύτερη μπορούσε να περιγραφεί ως «εμπλοκή στην προώθηση και διανομή της ταινίας», ενώ η τρίτη θα είχε τον τίτλο «εμπλοκή στην παραγωγή της ταινίας». Όλα αυτά, βέβαια, κάτω από την εορταστική ομπρέλα ενός πολιτιστικού γεγονότος.

Ο **Τάκης**, ο οποίος εργάζεται χρόνια σε φεστιβάλ ξεχωρίζει την «αγορά» από τις άλλες δραστηριότητές τους και προσπαθεί να μου εξηγήσει την πολυδιάστατη λειτουργία της:

⁴ Ενδεικτικά αναφέρω Nichols 1994, Chin και Qualls 2001, Laughtland 2002, Jäckel 2003, Stringer 2003, De Valck 2007, Iordanova και Rhyne 2009.

⁵ Ως δίκτυο των φεστιβάλ μεταφράζω τον όρο «festival circuit». Σε άλλα βιβλία, όπως τα *Σινέ Θεσσαλονίκη* (Μυλωνάκη και Γκροσδάνης 2012) και *Ιστορία του Κινηματογράφου* (Thompson και Bordwell 2011), η λέξη «circuit» μεταφράζεται, κατά κυριολεξία, ως «κύκλωμα». Επιλέγω ωστόσο τον όρο δίκτυο καθώς πιστεύω ότι αποδίδει το ίδιο σωστά την έννοια, χωρίς να της προσδίδει την αρνητική χροιά που έχει η λέξη «κύκλωμα» στα ελληνικά.

«Αν θεωρήσουμε ότι το καλλιτεχνικό κομμάτι του φεστιβάλ και η επαφή του κοινού με την ταινία είναι το επίσημο πρόγραμμα, η «αγορά» είναι το κομμάτι που απευθύνεται αποκλειστικά στους επαγγελματίες. Στην «αγορά» δηλαδή συμμετέχουν διανομείς και «αγοραστής» ταινιών,⁶ «sales agents»,⁷ εκπρόσωποι άλλων φεστιβάλ, σκηνοθέτες, παραγωγοί, ο καθένας με τον δικό του ξεχωριστό σκοπό, και έρχονται σε επαφή στο πλαίσιο που το φεστιβάλ δημιουργεί. Ανάλογα με το φεστιβάλ και το μέγεθός του, η αγορά μπορεί να έχει πολλά τμήματα για τα διαφορετικά στάδια «εξέλιξης» μιας ταινίας. Από το σημείο που βρίσκεται απλά στο χαρτί και στην πρώιμη μορφή του σεναρίου μέχρι το τελικό στάδιο όπου είναι έτοιμη να προβληθεί στα φεστιβάλ και να πουληθεί».

Όπως άφησα να εννοηθεί λίγο παραπάνω, η «αγορά» αρχικά δεν είχε αυτή την πολυδιάστατη μορφή. Από την αρχή όμως συνδέθηκε με τη βιομηχανία του κινηματογράφου και την επαφή με νέες και άγνωστες ταινίες αποτελώντας ένα εργαλείο για την επιτυχία του δικτύου των φεστιβάλ. Η πρώτη εμφάνιση «αγοράς» σε φεστιβάλ χρονολογείται ήδη στα τέλη της δεκαετίας του 1950, όταν, με μία μόνο αίθουσα και πολύ μικρό αριθμό συμμετεχόντων, το Φεστιβάλ των Καννών διοργάνωσε διάφορες συναντήσεις και προβολές αποκλειστικά για τους παραγωγούς και τους διανομείς τους οποίους είχε προσκαλέσει. Έτσι, η αποκλειστικότητα και η δυνατότητα να μπορούν οι επαγγελματίες να δουν πριν από τις επίσημες προβολές ταινίες που πιθανώς θα τους ενδιέφερε να αγοράσουν, ήταν τα στοιχεία στα οποία στηρίχτηκε το συγκεκριμένο εγχείρημα, το οποίο ουσιαστικά καθόρισε το χαρακτήρα αυτής της ιδιαίτερης πολιτιστικής αγοράς.

Η «αγορά»,⁸ λοιπόν, ξεκίνησε με το να προωθεί, όπως και το πρόγραμμα των φεστιβάλ, ταινίες που είχαν μόλις ολοκληρωθεί αλλά είτε δεν ήταν έτοιμες να προβληθούν στο φεστιβάλ είτε δεν είχαν περιληφθεί στο επίσημο πρόγραμμα. Έτσι, ο παραγωγός, ο διανομέας, ο αγοραστής ή ακόμα και ο προγραμματιστής ενός άλλου φεστιβάλ μπορούσαν να δουν ταινίες πριν από όλους τους άλλους και να αποφασίσουν αν επιθυμούν να τις αγοράσουν ή να τις προβάλουν στο δικό τους φεστιβάλ. Η «αγορά» δηλαδή εμπλεκόταν στη φάση που ακολουθούσε την ολοκλήρωση μιας ταινίας.

Το γεγονός που άλλαξε αυτό το δεδομένο και επέκτεινε την παρέμβαση της «αγοράς» στην κινηματογραφική παραγωγή, και κατ' επέκταση των φεστιβάλ που μπορούσαν να την εντάξουν στις δραστηριότητές τους, ήταν η απόφαση του Hubert

6 Χρησιμοποιώ και τους δύο όρους, αν και ουσιαστικά παραπέμπουν σε επαγγελματίες που ανήκουν στην ίδια ομάδα. Ένας αγοραστής είναι συνήθως και διανομέας. Αν και χρησιμοποιείται περισσότερο ο αγγλικός όρος (buyer), τον μεταφράζω επειδή η ελληνική λέξη αποδίδει ακριβώς το περιεχόμενο του όρου.

7 Οι sales agents είναι μια ενδιαφέρουσα περίπτωση επαγγελματικής ομάδας. Εμφανίστηκαν λίγο μετά την ανάδυση της «αγοράς». Ουσιαστικά είναι ο άνθρωπος (ή η ομάδα ανθρώπων) που μεσολαβεί μεταξύ της δημιουργικής ομάδας της ταινίας (παραγωγός, σκηνοθέτης) και των εταιρειών διανομής που θα ήθελαν να αγοράσουν τα δικαιώματά της αφενός και, αφετέρου, των φεστιβάλ που θα ενδιαφέρονταν να την προβάλουν. Γενικότερα, εμπλέκονται σε οτιδήποτε έχει σχέση με την προώθηση της ταινίας ως εμπορικού προϊόντος. Δεν μεταφράζω τον αγγλικό όρο μιας και έχει καθιερωθεί να χρησιμοποιείται και, σε αντίθεση με τον όρο «buyer», δεν υπάρχει ελληνικός όρος που να αποδίδει το νόημά του.

8 Για μια ιστορική αναδρομή του φαινομένου της «αγοράς» στα κινηματογραφικά φεστιβάλ, βλ. Creton 1997. Επιπλέον, μια μελέτη πάνω στο Φεστιβάλ Καννών και στην «αγορά» του συγκεκριμένου φεστιβάλ, βλ. Ethis 2001.

Bals, διευθυντή του Φεστιβάλ του Ρότερνταμ στις αρχές της δεκαετίας του '80, να βοηθήσει έναν σκηνοθέτη από την Ασία, ο οποίος δεν μπορούσε να βρει τα χρήματα ώστε να ολοκληρώσει τη δεύτερη ταινία του. Ο πρωτοπόρος και πολύ δημιουργικός στο χώρο των κινηματογραφικών φεστιβάλ προγραμματιστής⁹ είχε δει την πρώτη ταινία του συγκεκριμένου σκηνοθέτη και είχε ενθουσιαστεί τόσο που δεν μπορούσε να πιστέψει ότι λόγω οικονομικών δυσκολιών δεν θα προχωρούσε η ολοκλήρωση της δεύτερης δουλειάς του.¹⁰ Μέσα από αυτή την προσπάθεια γεννήθηκε το αναπτυξιακό κομμάτι του συγκεκριμένου φεστιβάλ που ονομάστηκε «CineMart». Έτσι άνοιξε ο δρόμος προκειμένου τα φεστιβάλ να αποκτήσουν έναν καινούργιο ρόλο, αφού το παράδειγμα του Ρότερνταμ γρήγορα υιοθετήθηκε και από άλλα φεστιβάλ.

Η μεγάλη και πολύ σημαντική αλλαγή που έφερε η επέκταση της «αγοράς» έγκειται ακριβώς στο ότι άρχισε να παρεμβαίνει στην πορεία μιας ταινίας από τα πρώτα στάδια της παραγωγής, δίνοντας περισσότερες ευκαιρίες σε νέους δημιουργούς και φέρνοντάς τους σε επαφή με πιθανούς χρηματοδότες. Όλα αυτά δημιούργησαν ένα νέο, πολύ διαφορετικό οικονομικό φόρουμ και άλλαξαν τον τρόπο με τον οποίο λειτουργούσε μέχρι τότε η κινηματογραφική παραγωγή πέρα από τα «σύνορα» του Χόλιγουντ και ορισμένων μεγάλων ευρωπαϊκών εταιρειών.¹¹

Ο **Μάριος**, ο οποίος εργάζεται και αυτός στην «αγορά» των φεστιβάλ μου ξεκαθαρίζει ότι:

«Αυτό που ονομάζουμε “αγορά” στα φεστιβάλ είναι κάτι μεγαλύτερο από αυτό που εννοούσαμε πριν από είκοσι χρόνια. Συνδέεται με ολόκληρο το κομμάτι των αναπτυξιακών δράσεων κάθε ταινίας, αλλά συγχρόνως δεν έχει σταματήσει να την ενδιαφέρει και το τελικό αποτέλεσμα. Όταν δηλαδή έρχεται η στιγμή η ταινία να αγοραστεί από ένα διανομέα, ένα τηλεοπτικό κανάλι ή ένα φεστιβάλ, στην “αγορά” θα πάνε να τη δουν. Ουσιαστικά, με το άνοιγμα σε όλα τα στάδια της ταινίας, η “αγορά”, κατά κάποιον τρόπο, παρεμβαίνει στην πορεία μιας ταινίας στο “πριν” και στο “μετά” της σχέσης της με το επίσημο πρόγραμμα των φεστιβάλ».

Πραγματικά, αν παρακολουθήσουμε την πορεία μιας ταινίας που δεν παράγεται στο πλαίσιο μιας μεγάλης εταιρείας, αλλά έχει ακολουθήσει το δρόμο του «φεστιβαλικού

⁹ Ο Hubert Bals, όπως και το Φεστιβάλ του Ρότερνταμ, έχει συνδεθεί κυρίως με το ανεξάρτητο σινεμά και γι' αυτό είναι κάπως δύσκολο να ταυτιστεί με το άνοιγμα της «αγοράς» των φεστιβάλ προς οικονομικές και αναπτυξιακές διαδικασίες. Ο Bals γεννήθηκε το 1937 και μεγάλωσε σε καθολική οικογένεια στην Ουτρέχτη, όπου πέρασε τα μαθητικά του χρόνια ασχολούμενος με τη μουσική, δίνοντας μέχρι και διαλέξεις για την τζαζ σε συμμαθητές και δασκάλους. Η αγάπη του για το σινεμά ήρθε αργότερα. Το 1966 ίδρυσε μια κινηματογραφική λέσχη η οποία λειτουργούσε μέχρι το 1972, χρονιά που ξεκίνησε το Φεστιβάλ του Ρότερνταμ, με το όνομα Film International και διευθυντή τον ίδιο. Στα χρόνια που ακολούθησαν το φεστιβάλ εξελίχθηκε σε ένα από τα μεγαλύτερα του κόσμου. Ακόμα και σήμερα πολλοί, ανεξάρτητοι κυρίως, κινηματογραφιστές ευγνωμονούν τον Hubert Bals για ό,τι έχει προσφέρει στην ανάδειξη νέων σκηνοθετών από όλο τον κόσμο (Heijs και Westra 1996).

¹⁰ Το περιστατικό αυτό το διηγήθηκε η Bianca Tall, μια από τις προγραμματίστριες του Φεστιβάλ του Ρότερνταμ, σε ομιλία της στην Αθήνα τον Σεπτέμβριο του 2012.

¹¹ Δεν αναφέρω τις κινηματογραφικές δυνάμεις της Ινδίας και της Νιγηρίας, επειδή ακολουθούν πρότυπα ανάπτυξης που μοιάζουν περισσότερο με αυτά του Χόλιγουντ. Γι' αυτόν το λόγο δεν είναι τυχαίο που τους έχουν δοθεί τα προσωνύμια «Bollywood» και «Nollywood» αντίστοιχα. Φυσικά, ανεξάρτητες παραγωγές από αυτές τις χώρες και τις ευρύτερες γεωγραφικές περιοχές τους συμμετέχουν στα προγράμματα των «αγορών». Ένα μέρος του προγράμματος «Hubert Bals Fund» του Φεστιβάλ του Ρότερνταμ, για παράδειγμα, επικεντρώνεται σε ταινίες από χώρες της Ασίας και της Αφρικής που είναι έτοιμες να ολοκληρωθούν.

κύκλου», θα δούμε ότι η «αγορά» των φεστιβάλ μπορεί να βρίσκεται συνέχεια δίπλα της.¹²

Η φεστιβαλική στρατηγική

Η πορεία μιας ταινίας ξεκινάει φυσικά από την πρώτη ιδέα και από το αρχικό σχέδιο του σεναρίου. Ήδη από αυτό το στάδιο η δημιουργική ομάδα, που συνήθως αποτελείται από το σκηνοθέτη και τον παραγωγό, θέτει σε εφαρμογή την οικονομική και τη φεστιβαλική στρατηγική της. Η οικονομική πλευρά είναι η αναζήτηση των χρημάτων, του κεφαλαίου που αντλείται είτε από ιδιωτικούς πόρους είτε από το εθνικό κέντρο κινηματογράφου της κάθε χώρας. Η φεστιβαλική στρατηγική, ακόμα και από αυτό το πρώτο στάδιο, έχει να κάνει με τις «αγορές» των φεστιβάλ και τα «αναπτυξιακά προγράμματα» που περιλαμβάνουν.

Σε αυτά τα προγράμματα τα «κινηματογραφικά σχέδια» επιλέγονται από την επιτροπή του αντίστοιχου τμήματος, με τα εξής κριτήρια: την ποιότητα του σεναρίου και τις προσδοκίες που δημιουργεί, κατά πόσο δηλαδή μπορεί να αποτελέσει τη βάση για μια ενδιαφέρουσα ταινία· τα πρόσωπα που αποτελούν τη «δημιουργική ομάδα», τι ταινίες έχουν κάνει· πόσο δύσκολη ή πόσο ρεαλιστική είναι η πραγματοποίηση του σεναρίου. Στο Φεστιβάλ Κινηματογράφου Θεσσαλονίκης, για παράδειγμα, το πρόγραμμα αυτό έχει τίτλο «Crossroads» και ο στόχος του «είναι να υποστηρίξει παραγωγούς ταινιών μεγάλου μήκους που σχετίζονται με την Κεντρική Ευρώπη, τα Βαλκάνια και τη Μεσόγειο».¹³ Εκεί το σενάριο θα εκτεθεί για πρώτη φορά σε επαγγελματίες που είναι καλεσμένοι του φεστιβάλ, ενδεχομένως θα βρεθούν οι πρώτοι ενδιαφερόμενοι που θα επιθυμούσαν να γίνουν συμπαραγωγοί και στην καλύτερη περίπτωση το πρότζεκτ θα πάρει κάποιο βραβείο από την κριτική επιτροπή. Το βραβείο αυτό, πέρα από την οικονομική υποστήριξη που παρέχει, αποτελεί κυρίως μια «σφραγίδα ποιότητας», σημαντική για τη μετέπειτα πορεία της ταινίας.

Ακολούθως, στο πλαίσιο της φεστιβαλικής στρατηγικής, η ταινία θα επιδιώξει είτε να συνεχίσει σε προγράμματα άλλων φεστιβάλ που έχουν σχέση με την ανάπτυξη σεναρίου¹⁴ είτε να συμμετάσχει σε φεστιβάλ ως ταινία που βρίσκεται σε εξέλιξη (work

12 Σε αυτό το σημείο να αναφέρω την ξεχωριστή διοργάνωση «American Film Market (AFM)», η οποία είναι μια «αγορά» ταινιών που δεν πραγματοποιείται στο πλαίσιο κάποιου φεστιβάλ. Ιδρύθηκε το 1981 και πραγματοποιείται κάθε χρόνο στα μέσα Νοέμβριου. Ο προσανατολισμός της είναι η αμερικάνικη αγορά κινηματογραφικών ταινιών και τηλεοπτικών προγραμμάτων και αποτελεί την πρώτη ευκαιρία για όλες τις διεθνείς εταιρείες διανομής να αγοράσουν τα δικαιώματα των ταινιών που παράγονται κυρίως στην Αμερική. Αντίθετα με ό,τι συμβαίνει στα φεστιβάλ, όπου οι ταινίες μπορεί να περάσουν από δύο ή τρία φεστιβάλ μέχρι να κλείσουν μια συμφωνία, στην «αγορά» αυτή οι συμφωνίες είναι συνήθως τελικές. Αυτό, βέβαια, γίνεται γιατί οι αγοραπωλησίες αφορούν κυρίως ολοκληρωμένα έργα ή ταινίες μεγάλων προϋπολογισμών, πολύ γνωστών σκηνοθετών και εταιρειών παραγωγής που ένας διανομέας δεν χρειάζεται να τις δει ολόκληρες. Αυτή η περίπτωση δεν είναι η μόνη, αλλά είναι η πιο γνωστή. Τα φεστιβάλ παραμένουν το σύνθημα περιβάλλον για την ανάπτυξη τέτοιων δράσεων. Οι «αγορές» του Φεστιβάλ Καννών, του Φεστιβάλ Βερολίνου, του Sundance Film Festival και του Toronto Film Festival παραμένουν οι πιο σημαντικές, ειδικά για ταινίες που δεν έχουν πολύ μεγάλους προϋπολογισμούς.

13 Διαθέσιμο στη ιστοσελίδα του φεστιβάλ: <http://www.filmfestival.gr/default.aspx?lang=el-GR&page=645>.

14 Αυτό σημαίνει ότι η ταινία θα παραμείνει για ένα διάστημα στο ίδιο στάδιο, αλλά θα επιχειρήσει να αποκτήσει μεγαλύτερο συμβολικό αλλά και οικονομικό κεφάλαιο συμμετέχοντας στο ίδιο τμήμα κάποιου σημαντικότερου φεστιβάλ. Για παράδειγμα, στο Σαράγεβο συναντήθηκα με ένα σκηνοθέτη που συμμετείχε με την ιδέα του και στο

in progress). Αυτό σημαίνει ότι τα γυρίσματα έχουν ξεκινήσει, οπότε στην «αγορά» του φεστιβάλ η ταινία συμμετέχει με ένα δείγμα εικόνας και όχι μόνο με το σενάριο. Στη Θεσσαλονίκη αυτό το τμήμα ονομάζεται «Works in Progress» («Docs in Progress» για το Φεστιβάλ Ντοκιμαντέρ) και δίνει τη δυνατότητα σε επιλεγμένους sales agents, διανομείς και προγραμματιστές άλλων φεστιβάλ από όλο τον κόσμο να είναι οι πρώτοι που θα δουν και θα ανακαλύψουν ταινίες μεγάλου μήκους από τη Μεσόγειο και τα Βαλκάνια, οι οποίες βρίσκονται ένα στάδιο πριν από την ολοκλήρωσή τους.

Εδώ η ταινία και η δημιουργική ομάδα έχει τη δυνατότητα να παρουσιάσει¹⁵ δείγμα από τη δουλειά που έχει γίνει μέχρι εκείνη τη στιγμή και να πείσει, αν μπορέσει, ορισμένους από τους συμμετέχοντες για την προοπτική της. Η ταινία πλέον εκτίθεται περισσότερο στα μάτια των ειδικών, αφού παρουσιάζονται και πλάνα. Έτσι, οι επιλεγμένοι επαγγελματίες που συμμετέχουν έχουν την ευκαιρία να δουν κάτι που μπορεί να τους ενδιαφέρει αρκετά νωρίτερα από άλλους συναδέλφους με τους οποίους είναι πιθανό να ανταγωνιστούν στο άμεσο μέλλον για κάποιο από αυτά τα κινηματογραφικά σχέδια.

Είναι ευνόητο ότι σε αυτό το στάδιο κορυφώνονται τόσο ο ανταγωνισμός μεταξύ των δημιουργών όσο και η αγωνία της δημιουργικής ομάδας, αφού η ιδέα έχει προχωρήσει αρκετά και η έκθεσή της στα μάτια των συμβούλων και επαγγελματιών μπορεί να αποφέρει ικανοποίηση και χαρά ή, αντιθέτως, απογοήτευση, εκνευρισμό, παραίτηση και όξυνση της ανταγωνιστικής διάθεσης απέναντι στα όποια «επιτυχημένα» σχέδια προχωρήσουν. Δεν ήταν λίγες οι φορές που διαπίστωνα ότι η σκληρή κριτική της επιτροπής του «Pitching Forum» επηρέασαν πολύ το δημιουργό. Σε μια περίπτωση, μάλιστα, ένας δημιουργός με τον οποίο είχαμε κλείσει το ραντεβού δύο μέρες νωρίτερα, αποχωρώντας από τη διαδικασία, αρνήθηκε να μιλήσει μαζί μου, παρά το γεγονός ότι δεν θα είχαμε άλλη ευκαιρία, καθώς το φεστιβάλ τελείωνε.

Η συμμετοχή μου σε αυτές τις συναντήσεις μου έδειξε ότι κατά τη διάρκειά τους οι δημιουργοί είχαν μερικές φορές μεγαλύτερη αγωνία ακόμα και από τη μέρα της απονομής των βραβείων. Η ανάγκη να είναι επιτυχημένη η παρουσίαση έδειχνε επιτακτικότερη ακόμα και από ένα βραβείο, που θα φανταζόταν κανείς ότι είναι πιο

τμήμα ανάπτυξης σεναρίων του Φεστιβάλ Καννών, πιστεύοντας ότι η συμμετοχή σε αυτό το ιδιαίτερα σημαντικό τμήμα θα έδινε στην ταινία ακόμα μεγαλύτερη ώθηση και περισσότερες ευκαιρίες για καλύτερη χρηματοδότηση.

15 Υπάρχει μια διαδικασία παρουσίασης του πρότζεκτ μιας ταινίας που αφορά και τα δύο στάδια που μόλις περιέγραψα. Η διαδικασία αυτή ονομάζεται «pitching» και περιγράφει κλειστές ιδιωτικές συναντήσεις του σκηνοθέτη και του παραγωγού με εταιρείες παραγωγής και διανομής οι οποίες ενδιαφέρονται για το συγκεκριμένο πρότζεκτ και επιθυμούν να μάθουν περισσότερα. Σε αυτήν τη συνάντηση η δημιουργική ομάδα προσπαθεί να παρουσιάσει σε λίγα λεπτά την ιδέα και τους λόγους που την κάνουν ξεχωριστή και ενδιαφέρουσα. Οι πληροφορητές μου περιγράφουν τις συναντήσεις αυτές ως αρκετά δύσκολες και απαιτητικές. Σε πολλά φεστιβάλ, όπως το Φεστιβάλ Ντοκιμαντέρ της Θεσσαλονίκης, διοργανώνονται και εκδηλώσεις «pitching» ανοιχτές στο κοινό, στις οποίες οι δημιουργοί παρουσιάζουν επιλεγμένα πρότζεκτ σε ένα πάνελ επαγγελματιών που εργάζονται σε εταιρείες διανομής, κανάλια και άλλους οργανισμούς. Οι παρουσιάσεις γίνονται ύστερα από δύο μέρες προετοιμασίας της ομάδας από ειδικούς στα θέματα σεναρίου και παρουσιάσεων. Το «Pitching Forum», όπως ονομάζεται η συγκεκριμένη εκδήλωση στο Φεστιβάλ Ντοκιμαντέρ Θεσσαλονίκης, διοργανώνεται σε συνεργασία με το Ευρωπαϊκό Δίκτυο Ντοκιμαντέρ (European Documentary Network) και αποτελεί ένα από τα σημαντικότερα που διοργανώνονται στην Ευρώπη. Ενδεικτικά να αναφέρω ότι, μεταξύ άλλων, στην επιτροπή συμμετέχουν τα κανάλια Arte, HBO (Europe), Al-Jazeera (English) και ZDF/ARTE.

σημαντικό για το δημιουργό. Και όμως, η παρουσίαση της ταινίας στους συμβούλους μερικών από τα πιο σημαντικά κανάλια και δίκτυα του κόσμου φάνταζε πιο δύσκολη αλλά και πιο σημαντική δοκιμασία για την επιτυχημένη πορεία της ταινίας.

Ύστερα από αυτό το στάδιο, και αφού η ταινία έχει ολοκληρωθεί, η φεστιβαλική στρατηγική επικεντρώνεται όχι στην «αγορά», αλλά στην επιλογή του φεστιβάλ στο οποίο θα παρουσιαστεί η ταινία για πρώτη φορά. Η εμπειρία όμως που η ομάδα της ταινίας έχει ήδη αποκτήσει από τις συμμετοχές της στα προγράμματα της «αγοράς» την επηρεάζει περισσότερο απ' ό,τι γίνονταν στο παρελθόν. Σε μια από τις πολλές συναντήσεις μου με τον **George**, έναν από τους πληροφορητές μου που ασχολείται με την παραγωγή, τον ρώτησα από πότε ξεκινάει η συζήτηση γι' αυτή την επιλογή:

«Από τη στιγμή που η ταινία βρίσκεται κοντά στην ολοκλήρωσή της, ο παραγωγός με το σκηνοθέτη θα σκεφτούν σε ποιο φεστιβάλ θα μπορούσε η ταινία να κάνει πρεμιέρα και πού αλλού (σε ποια επόμενα φεστιβάλ) θα μπορούσε να προβληθεί. Όμως ουσιαστικά οι σκέψεις αυτές και οι συζητήσεις έχουν ξεκινήσει από πιο πριν, αφού οι επισκέψεις, οι αιτήσεις συμμετοχής σε προγράμματα της αγοράς και πολλά ακόμα τους έχουν βάλει ήδη στη διαδικασία επιλογής. Δεν συναντάς μόνο διανομείς και sales agents αλλά και ανθρώπους από τα φεστιβάλ που πιθανώς να θέλεις να στείλεις αργότερα την ταινία. Μπορεί μια συζήτηση ή ακόμα κάτι που θα κάνει να σε κερδίσει και η ταινία να καταλήξει κάπου που δεν θα το περίμενες».

Αυτή είναι μια αλλαγή που προήλθε από την επέκταση της «αγοράς» σε πολλά περισσότερα στάδια ανάπτυξης της ταινίας, επέκταση η οποία, αν και δεν είναι εμφανής, είναι πολύ σημαντική.¹⁶

Στο τελικό στάδιο της πορείας που θα ακολουθήσει η ταινία δεν υπάρχουν πλέον πολλές επιλογές. Μετά την παγκόσμια πρεμιέρα της, η ομάδα της ταινίας έχει τρεις στόχους. Ο ένας είναι η διανομή της ταινίας στις αίθουσες. Σε όσες περισσότερες χώρες καταφέρει να έχει διανομή, τόσο μεγαλύτερη προβολή και οικονομική επιτυχία θα έχει. Ο δεύτερος είναι η συμμετοχή της ταινίας σε όσα περισσότερα φεστιβάλ μπορεί. Οι διαστάσεις και οι θετικές συνέπειες της προβολής, των βραβείων, των χρημάτων και των συναντήσεων που μπορεί να επιτευχθούν μέσω του «φεστιβαλικού κύκλου» είναι, όπως είδαμε, πολλές. Τέλος, ο τρίτος στόχος είναι η προβολή της ταινίας στο πλαίσιο του αποκαλούμενου «Film Market», του τμήματος δηλαδή που κρατά την πρώτη ιστορικά παρέμβαση που είχαν τα φεστιβάλ στο πλαίσιο της δημιουργίας της «αγοράς» στο πλαίσιο των παράλληλων δραστηριοτήτων τους. Στο πλαίσιο αυτό προβάλλονται ολοκληρωμένες ταινίες σε ειδικούς χώρους στους οποίους πρόσβαση έχουν μόνο οι επαγγελματίες με την ειδική διαπίστευση. Σκοπός είναι η προώθηση των ταινιών σε εταιρείες διανομής και σε άλλα φεστιβάλ. Στη Θεσσαλονίκη ο χώρος

16 Ένα ακόμα στοιχείο που αναδεικνύει τη διαφορετική θέση της «αγοράς» είναι ότι οι παραγωγοί δεν επισκέπτονται τις «αγορές» των φεστιβάλ μόνο όταν έχουν μια ταινία στη διαδικασία παραγωγής. Όπως εύστοχα μου είπε η **Δανάη**, νέα παραγωγός η οποία όμως έχει μεγάλη εμπειρία στα φεστιβάλ, έχοντας περάσει από πολλές θέσεις όπως αυτή της υπεύθυνου επιλογής προγράμματος, πλέον «οι "αγορές" είναι ένα επίσημο ραντεβού που πρέπει να πας, να σε δουν, να τους δεις και ούτω καθεξής. Αν όχι σε όλες, σε κάποιες πρέπει πας οπωσδήποτε. Αλλιώς, είναι σαν να λείπεις από κάτι σημαντικό και μετά δεν θα έχεις την ίδια ευκολία να προχωράς τα σχέδια που έχεις».

αυτός ονομάζεται «ψηφιακή βιβλιοθήκη». Σε αυτήν περιλαμβάνεται καταρχάς η πλειονότητα των ταινιών που συμμετέχουν στο επίσημο πρόγραμμα του φεστιβάλ, ώστε να έχει τη δυνατότητα ο επαγγελματίας να δει την ταινία σε περίπτωση που δεν του δοθεί η ευκαιρία να δει την κανονική προβολή. Περιλαμβάνονται όμως και άλλες ταινίες που έχουν επιλεγεί από την ομάδα του φεστιβάλ και που προέρχονται κυρίως από τις χώρες στις οποίες επικεντρώνεται το φεστιβάλ. Στη συγκεκριμένη περίπτωση είναι η Ελλάδα και οι υπόλοιπες χώρες της Μεσογείου.¹⁷

Η φεστιβαλική στρατηγική μιας ταινίας μπορεί να είναι τελείως διαφορετική από τη στρατηγική μιας άλλης ταινίας, ακόμα και αν είναι του ίδιου σκηνοθέτη και παραγωγού. Ο **Arnar** από την Ισλανδία σημειώνει σχετικά:

«Είναι σημαντικό να έχεις σωστή στρατηγική, αλλά το ίδιο σημαντικό είναι να γνωρίζεις πολύ καλά το προφίλ των φεστιβάλ και το χαρακτήρα της ταινίας σου. Μπορεί ένα φεστιβάλ να σε απορρίψει, αλλά ένα άλλο να λατρέψει και να προωθήσει την ταινία σου τόσο πολύ, που μετά οι επιλογές σου να μεγαλώσουν ακόμα περισσότερο. Είναι πολύ δύσκολο και ανταγωνιστικό το περιβάλλον, αλλά έχει περισσότερες ευκαιρίες από πριν».

Ο **Βασίλης**, σκηνοθέτης από την Ελλάδα, συμφωνεί γνωρίζοντας όμως ότι η επιτυχής εξέλιξη μιας ταινίας δεν εξασφαλίζεται μόνο από τα φεστιβάλ:

«Αυτά μου άνοιξαν ένα δρόμο που δεν μπορούσα να δω πριν. Αλλά δεν εξασφαλίζουν κάτι ολοκληρωτικά μιας και αν δεν βρεις τα χρήματα από τη χώρα σου ή από ιδιωτικά κεφάλαια για να ξεκινήσεις δεν γίνεται να προχωρήσεις μέχρι το τέλος. Όμως η συμμετοχή σου σε αυτά αλλάζει τελείως τη θέση σου σε σχέση με πριν. Σε πηγαίνει αυτόματα ένα σκαλί πιο πάνω και το “φως στο τούνελ” είναι κάπως ορατό. Η δυνατότητα να συναντήσεις τους επαγγελματίες από κοντά και να μιλήσεις για τα σχέδιά σου και το σενάριό σου και να τους κάνεις να ενδιαφερθούν γι’ αυτό είναι πρωτοφανής και τρομερά βοηθητική. Για παράδειγμα, στη δική μου περίπτωση και σε “κανονικές” οικονομικές συνθήκες, η συμμετοχή μου σε αυτό το φόρουμ θα μου εξασφάλιζε την άμεση και ολοκληρωμένη χρηματοδότηση από το Κέντρο Κινηματογράφου. Αλλά τώρα με την κρίση δεν ξέρω αν θα πάρω ούτε αυτά που έχουν πει».

Παρά τις δυσκολίες, ο Βασίλης αναγνωρίζει ότι τα φεστιβάλ διαμόρφωσαν ένα περιβάλλον με περισσότερες ευκαιρίες ειδικά για δημιουργούς από χώρες που δεν παρέχουν μεγάλη κρατική βοήθεια. Η «αγορά» των φεστιβάλ, για λόγους που σχετίζονται με τη λειτουργία του ίδιου του δικτύου, παρεμβαίνει πολύ δυναμικά σε αυτήν τη διαδικασία. Χωρίς αυτή την παρέμβαση ή κάποια παρόμοια δεν θα δινόταν η δυνατότητα στους δημιουργούς να έχουν πρόσβαση σε αυτά τα άτομα και σε αυτές

¹⁷ Εξυπακούεται ότι είναι δυνατοί πολλοί και διαφορετικοί συνδυασμοί, ανάλογα με την τύχη της ταινίας σε κάθε στάδιο. Αν, για παράδειγμα, μια ταινία βρει διανομή σε πολλές χώρες πριν από την επίσημη παγκόσμια πρεμιέρα, δεν θα χρειαστεί να κυνηγήσει τις «αγορές», αφού θα έχει ήδη επιτύχει τους στόχους της. Αντίθετα, πολλές ταινίες δεν καταφέρνουν να βρουν θέση στα επίσημα προγράμματα των φεστιβάλ, οπότε η συμμετοχή τους σε φεστιβαλικές αγορές είναι αναγκαία, για να έχουν πιθανότητες να βρουν διανομή ή να αγοραστούν από κάποιο κανάλι.

τις διαδικασίες. Η ταινία πλέον εισέρχεται πολύ νωρίτερα σε ένα περιβάλλον που της δίνει περισσότερες ευκαιρίες καθώς και τη δυνατότητα να διακριθεί. Από αυτή την άποψη, η «αγορά» είναι ένα αυτόνομο φεστιβάλ ή καλύτερα ένα φεστιβάλ που λειτουργεί στο πλαίσιο ενός άλλου φεστιβάλ.

Η «αγορά» ως φεστιβάλ

Σύμφωνα με την De Valck (2007), η ιστορία των κινηματογραφικών φεστιβάλ και η διαμόρφωση του δικτύου τους διακρίνεται με κριτήριο τον τρόπο που λειτούργησε ο προγραμματισμός τους. Μολονότι αποδέχομαι την περιοδολόγηση που κάνει η De Valck, πιστεύω ότι δεδομένου του τρόπου που παρεμβαίνει πλέον η «αγορά», της επίδρασης που έχει στην κινηματογραφική παραγωγή, αλλά και του νέου ρόλου που έχουν τα φεστιβάλ στην καθημερινότητα μιας πόλης, μπορούμε να μιλάμε για μια νέα περίοδο στην ιστορία του θεσμού των φεστιβάλ.

Πέρα από τη γενικότερη αλλαγή στον τρόπο με τον οποίο λειτουργούν τα φεστιβάλ, η επέκταση της «αγοράς» σε όλα αυτά τα στάδια έχει αλλάξει και το ρόλο όσων εργάζονται στα σχετικά τμήματα και είναι επιφορτισμένοι με την επιλογή των κινηματογραφικών πρότζεκτ που θα συμμετάσχουν στα αναπτυξιακά προγράμματα. Ο Μάριος μου λέει χαρακτηριστικά:

«Όπως ο προγραμματιστής προσπαθεί να ανακαλύψει μια ταινία (νέα πρόσωπα, ταλέντα και ούτω καθεξής) για να την προβάλει στο κοινό, η “αγορά” πλέον πρέπει να κάνει το ίδιο, ώστε να ανακαλύψει ένα νέο ταλέντο πριν γυρίσει την ταινία. Αυτό θα γίνει από μια μικρού μήκους που ίσως έχει κάνει, από ένα αναδυόμενο ρεύμα και άλλους παράγοντες. Θα προσπαθήσει να τον υποστηρίξει, να τον φέρει σε επαφή με άλλους επαγγελματίες και ανθρώπους του χώρου που θα τον βοηθήσουν. Έτσι, μέσα από αυτές τις διαδικασίες, συναντήσεις, πιθανές βραβεύσεις στα ειδικά προγράμματα, μπορεί να καταφέρει να κάνει την ταινία του».

Όπως επισημαίνει ο Μάριος, η διαδικασία αυτή θυμίζει την εργασία που κάνει ο προγραμματιστής για τη συγκρότηση του επίσημου προγράμματος ενός φεστιβάλ. Η διαφορά είναι το στάδιο στο οποίο βρίσκεται η ταινία και τα πρόσωπα στα οποία απευθύνεται η συγκεκριμένη εργασία. Έτσι, το τμήμα της «αγοράς» θα πρέπει να αναζητήσει τους κατάλληλους καλεσμένους και να δημιουργήσει τα κίνητρα ώστε να γίνει αποδεκτή η πρόσκληση που θα τους απευθύνει. Η παρουσία των κατάλληλων επαγγελματιών θα οδηγήσει στην ενδυνάμωση του τμήματος, που με τη σειρά της θα έχει ως αποτέλεσμα την εκδήλωση ενδιαφέροντος από όλο και περισσότερους δημιουργούς και παραγωγούς, κάτι που τα φεστιβάλ της Θεσσαλονίκης, ειδικά το Φεστιβάλ Ντοκιμαντέρ, δείχνουν να έχουν καταφέρει σε μεγάλο βαθμό.

Η «αγορά» φαίνεται λοιπόν να λειτουργεί σαν ένα φεστιβάλ μέσα στο φεστιβάλ. Όπως και το κυρίως μέρος των φεστιβάλ, η «αγορά» έχει οργανωτικές ανάγκες (επικοινωνία, φιλοξενία, κίνηση ταινιών κ.λπ.), ενώ αναπτύσσεται και ο ανταγωνισμός τόσο στο πλαίσιο των διαγωνιστικών προγραμμάτων όσο και με τις «αγορές» των

άλλων φεστιβάλ. Όταν ρώτησα τον Τάκη γι' αυτό το θέμα, έδειξε να συμφωνεί. Η «αγορά» όντως θα μπορούσε να λειτουργεί από μόνη της, αλλά ένα μέρος του κύρους της προέρχεται και από το φεστιβάλ που τη συμπεριλαμβάνει. Δεν είναι τυχαίο ότι όλες οι μεγάλες «αγορές» στην Ευρώπη έχουν δημιουργηθεί και λειτουργούν στο πλαίσιο ενός φεστιβάλ. Μου έδωσε να καταλάβω ότι η πολιτική που θα ακολουθήσει η «αγορά» είναι η πολιτική που το ίδιο το φεστιβάλ θα διαμορφώσει σύμφωνα με την πορεία που θέλει να ακολουθήσει. Όπως και στα άλλα τμήματα της διοργάνωσης, έτσι και εδώ, τα φεστιβάλ υπόκεινται στην αντίφαση που έχω ήδη περιγράψει και την οποία τονίζει και ο Τάκης:

«Αν τα φεστιβάλ μπορούν και έχουν συμπεριλάβει την “αγορά” στις δραστηριότητές τους, τότε, ναι, θα αλληλοβοηθηθούν, αλλά συγχρόνως θα μπου σε ανταγωνισμό και γι' αυτό το κομμάτι».

Όπως συμβαίνει και με το πρόγραμμα κάθε φεστιβάλ, έτσι και κάθε «αγορά» είναι σημαντικό να βρει την ταυτότητά της, με βάση την οποία θα ξεχωρίζει από τις άλλες, μου τονίζει ο Μάριος:

«Δεν μπορείς να ανταγωνιστείς τις Κάννες ούτε στο πρόγραμμα ούτε στην “αγορά”. Αλλά εκεί τα μεγέθη είναι τόσο μεγάλα, που δεν μπορούν όλα να βρουν το δρόμο τους. Ο κάθε sales agent, διανομέας, παραγωγός, ο κάθε επαγγελματίας γενικότερα, θα πρέπει να αναζητήσει και αλλού αυτό που ψάχνει. Εμείς, λοιπόν, πρέπει να χτίσουμε ένα προφίλ και να αναδείξουμε το στοιχείο αυτό μέσω του οποίου μπορούμε να ξεχωρίσουμε από τους άλλους και να γίνουμε ένα μέρος που οι επαγγελματίες του χώρου θα θέλουν να έρθουν γιατί θα ξέρουν ότι μπορούν να ανακαλύψουν νέα ταλέντα. Αυτό, πέρα από την ικανοποίηση, μας δίνει και μια πολύ καλή εικόνα στον διεθνή χώρο. Είμαστε σε ένα σταυροδρόμι και μπορούμε να επενδύσουμε στην ανάδειξη του κινηματογράφου της ευρύτερη περιοχής, Ελλάδα, Τουρκία, Βαλκάνια, χώρες της Μεσογείου. Αν ανοικτές σε άλλες περιοχές δεν έχει νόημα, υπάρχουν τόσα άλλα φεστιβάλ και αγορές που το κάνουν πιο εύκολα και καλύτερα».

Το τμήμα της «αγοράς» στα φεστιβάλ της Θεσσαλονίκης είναι καλή αφορμή προκειμένου να φανεί ξεκάθαρα η δυναμική των φεστιβάλ και η εξωστρέφειά τους. Αν και παρουσιάζουν πολύ ενδιαφέρουσες διαφορές μεταξύ τους,¹⁸ ας σταθούμε σε αυτό το σημείο στην επιτυχία που έχει παρουσιάσει το Φεστιβάλ Ντοκιμαντέρ, κυρίως στον ευρωπαϊκό χώρο αλλά και παγκοσμίως, η οποία διαφαίνεται από τη συμμετοχή στην «αγορά» του πολλών νέων δημιουργών από το εξωτερικό. Η αυξημένη συμμετοχή γίνεται πλέον κριτήριο επιτυχίας και πεδίο σύγκρισης των δύο φεστιβάλ, αλλά και του Φεστιβάλ Ντοκιμαντέρ με άλλα ομοειδή, καθώς αναδεικνύει πόσο σημαντικό είναι για τους νέους δημιουργούς να συμμετέχουν στην εν λόγω «αγορά».

Αναδεικνύει, επίσης, την πεποίθηση ότι τα εφόδια που θα λάβει εκεί ένας δημιουργός

18 Αν και η ανάλυση των διαφορών τους είναι πολύ σημαντική και αναδεικνύει πολλά και σημαντικά ζητήματα, δυστυχώς ξεπερνάει τα όρια του συγκεκριμένου άρθρου.

θα αποτελέσουν «διαβατήριο» για την αναγνώριση του ίδιου και την επιτυχία της ταινίας. Όταν ο **Phil**, δημιουργός από την Αγγλία, έμαθε ότι οι διοργανωτές δεν μπορούσαν να του καλύψουν το σύνολο των εξόδων μετακίνησης, παρά το γεγονός ότι η ταινία του είχε γίνει δεκτή στο πρόγραμμα του Φεστιβάλ Ντοκιμαντέρ, αποφάσισε να πληρώσει ο ίδιος τη διαφορά, επειδή θεώρησε πολύ σημαντικό να συμμετάσχει στην «αγορά» του συγκεκριμένου φεστιβάλ.

Ήδη από τη δεύτερη μέρα ένιωσε ότι η απόφασή του ήταν σωστή, ανεξάρτητα από το γεγονός ότι δεν είχε κλείσει καμιά συμφωνία:

«Φυσικά και έκανα καλά που ήρθα. Το φεστιβάλ είναι πλέον ένα από σημαντικότερα στην Ευρώπη και αν θέλεις να συνεχίσεις να δουλεύεις στο χώρο πρέπει να γνωρίσεις τον κόσμο που συμμετέχει στα φεστιβάλ και κυρίως στα μεγάλα. Δεν είμαι χαρούμενος που το κάνω, αν με ρωτάς αυτό. Κανονικά θα έπρεπε όλο το σύστημα των χρηματοδοτήσεων να λειτουργεί διαφορετικά και να μην αναγκάζομαι να κάνω αυτό το “τρέξιμο” και την προώθηση στα φεστιβάλ. Αλλά ο χώρος της τέχνης, και ειδικά αυτός του ντοκιμαντέρ, δεν είναι λαμπερός και το κρατικό κανάλι της χώρας μου –φαντάζομαι παντού το ίδιο γίνεται– θα σπαταλήσει ένα πόσο δέκα φορές μεγαλύτερο από τον προϋπολογισμό της ταινίας μου για να δείξει ένα αδιάφορο παιχνίδι ποδοσφαίρου».

Η «αγορά» έχει γίνει ένα ακόμα κριτήριο διαφοροποίησης και ιεράρχησης των φεστιβάλ σε ολόκληρο τον κόσμο. Ένα φεστιβάλ χωρίς «αγορά» μπορεί να είναι σίγουρα σημαντικό για πολλούς λόγους, αλλά δεν παίρνει μέρος σε αυτές τις διεργασίες και αυτό το στοιχείο το κατατάσσει αναγκαστικά σε διαφορετική θέση όσον αφορά την παρέμβαση στην κινηματογραφική παραγωγή. Για παράδειγμα, το φεστιβάλ της Αθήνας «Νύχτες Πρεμιέρας» αποτελεί μέρος του φεστιβαλικού δικτύου, δεδομένου ότι προβάλλει πολλές ταινίες για πρώτη φορά στην Ελλάδα, δίνει βραβεία και προωθεί ένα μέρος της κινηματογραφικής παραγωγής. Παρ’ όλα αυτά, δεν παρεμβαίνει στην κινηματογραφική παραγωγή με τον τρόπο που παρεμβαίνουν τα φεστιβάλ της Θεσσαλονίκης, που περιλαμβάνουν την «αγορά» στις δραστηριότητές τους.

Εκπαιδύοντας επαγγελματίες

Πέρα από την οικονομική παρέμβαση αυτού το νέου μοντέλου, η «αγορά» και το ευρύτερο περιβάλλον που δημιουργεί ένα φεστιβάλ έχουν μεγάλη σημασία για τους ίδιους τους δημιουργούς, όχι μόνο για τις ταινίες τους. Τα λόγια πολλών άλλων πληροφορητών μου για το ότι δεν χρειάζεται να ταξιδεύουν πια κάθε χρόνο στο εξωτερικό προκειμένου να επωφελούνται από τη συμμετοχή σε ένα παρόμοιο περιβάλλον, αλλά και για την επίδραση που ασκεί το περιβάλλον αυτό στους ίδιους είναι ενδεικτικά της σημασίας του φεστιβάλ Θεσσαλονίκης και της ατμόσφαιρας που έχει δημιουργήσει.

Ακόμα και σήμερα που ο αριθμός των φεστιβάλ στην Ελλάδα είναι αρκετά μεγάλος

–ανάμεσά τους υπάρχουν και πολλά που ειδικεύονται στο ντοκιμαντέρ– και η πληροφορία προφανώς πολύ ευκολότερα διαθέσιμη, το Φεστιβάλ Ντοκιμαντέρ Θεσσαλονίκης παραμένει η κυρία αναφορά για την πορεία και εξέλιξη του είδους στη χώρα μας. Και αυτό αναδεικνύει μία ακόμα εμπλοκή της «αγοράς» και κατ’ επέκταση του φεστιβάλ στην πορεία του δημιουργού.¹⁹

Σε μια από τις πρώτες συναντήσεις που είχα με τον Δημήτρη Εϊπίδη –ιδρυτή και διευθυντή του φεστιβάλ– στις μέρες του Φεστιβάλ Ντοκιμαντέρ μού έθεσε άμεσα το θέμα της εκπαιδευτικής διάστασης της διοργάνωσης. Αποκρινόμενος στην εισαγωγή μου για την έρευνα που έκανα μού είπε χαρακτηριστικά: «Αν έχουμε καταφέρει κάτι με το συγκεκριμένο φεστιβάλ είναι ότι έχουμε “εκπαιδεύσει” το κοινό να βλέπει ντοκιμαντέρ». Αν και ένιωσα μια μικρή έκπληξη από την αντίδρασή του, είναι αλήθεια ότι δεν ήταν η πρώτη φορά που άκουγα να επισημαίνεται η συγκεκριμένη διάσταση. Έχοντας διαβάσει σχεδόν όλες τις συνεντεύξεις που έχει δώσει ο Δ. Εϊπίδης στα μέσα επικοινωνίας και συζητώντας με πληροφορητές που εργάζονται στο φεστιβάλ, έχω καταλήξει στο συμπέρασμα ότι η εκπαιδευτική παρέμβαση και η αλλαγή της αντίληψης του κοινού για το συγκεκριμένο κινηματογραφικό είδος ήταν πάντα κύριο μέλημα. Ήδη από τα πρώτα χρόνια της διοργάνωσης ο στόχος αυτός δηλώνεται ξεκάθαρα με κάθε ευκαιρία (δελτία Τύπου, συνεντεύξεις, άρθρα) μαζί με την προσδοκία ότι αν επιτευχθεί κάτι επιτέλους μπορεί να αλλάξει σε αυτό το «παρεξηγημένο είδος».²⁰

Η υπόθεση ότι το κοινό επηρεάζεται από τα φεστιβάλ όσον αφορά τις αντιλήψεις του για το σινεμά δεν είναι καινούργια και σίγουρα κάθε άλλο παρά αβάσιμη. Ένα κινηματογραφικό φεστιβάλ ασκεί αυτή την επιρροή μέσω των ταινιών που προβάλλει και μέσω της συγκρότησης ενός σώματος «κοινών γνώσεων» για το είδος του σινεμά που προωθεί. Κάτι τέτοιο είναι ιδιαίτερα εμφανές στην περίπτωση του Φεστιβάλ Ντοκιμαντέρ Θεσσαλονίκης, δεδομένου ότι μέχρι την ίδρυσή του το 1999 το κινηματογραφικό κοινό δεν είχε τη δυνατότητα να εξοικειωθεί με τον πλουραλισμό και την πολυδιάστατη ταυτότητα του συγκεκριμένου κινηματογραφικού είδους.

Είναι χαρακτηριστικό ότι δεν υπήρξε ούτε ένας Έλληνας πληροφορητής που να μην αναρωτήθηκε το τι σήμαινε ο όρος «ντοκιμαντέρ» στην Ελλάδα πριν και τι σήμαινε μετά την ίδρυση του Φεστιβάλ. Το περιεχόμενο του όρου, όπως μου τόνισαν πολλοί από αυτούς, διαμορφωνόταν από τις τηλεοπτικές εκδοχές ντοκιμαντέρ, που είχαν ως πρότυπο το «ακαδημαϊκό» μοντέλο και το γνωστό ως «παράδειγμα του National Geographic». Το φεστιβάλ προέκυψε ως μια ανάγκη να αλλάξει αυτή η περιοριστική

19 Ενώ κανένας δεν αρνείται ότι και τα άλλα φεστιβάλ βοηθούν σε μεγάλο βαθμό την πορεία αυτή και τον τρόπο με τον οποίο οι άνθρωποι έρχονται σε επαφή με το συγκεκριμένο είδος κινηματογράφου, το Φεστιβάλ Ντοκιμαντέρ δημιουργεί μια διαφορετική αίσθηση, η οποία δεν απηχείται πάντα σε στατιστικά δεδομένα. Η επίσκεψη ή η συμμετοχή ενός επαγγελματία σε αυτό το φεστιβάλ δίνει τη δυνατότητα της εξοικείωσης με ό,τι σημαντικό συμβαίνει στο κινηματογραφικό είδος του ντοκιμαντέρ.

20 Η φράση αυτή απαντάται σε πολλά άρθρα του διευθυντή του φεστιβάλ. Τι χρησιμοποιούσαν επίσης πολλοί πληροφορητές μου, προκειμένου να μιλήσουν για την εποχή που ξεκίνησε το φεστιβάλ. Η χρήση του επιθέτου «παρεξηγημένο» περιγράφει την απόσταση που χωρίζει τα ντοκιμαντέρ που πρόβαλλε η τηλεόραση και αυτά που ξεκίνησε να προβάλλει το φεστιβάλ.

αντίληψη για το ντοκιμαντέρ.²¹

Έτσι, λοιπόν, μέσα από τις πολλές δραστηριότητες αλλά κυρίως μέσα από το πρόγραμμά του, ένα φεστιβάλ κινηματογράφου μπορεί να εμπλακεί στη «διαπαιδαγώγηση», όπως μου τόνισαν πολλοί συνομιλητές, του κοινού στο κινηματογραφικό είδος το οποίο προβάλλει. Όπως σημειώνει η De Valck (2007), το Φεστιβάλ του Ρότερνταμ έχει αναπτύξει εδώ και πολλά χρόνια διάφορα προγράμματα εκπαίδευσης, ώστε να «εξοικειώσει» το ευρύτερο κοινό, κυρίως μαθητές και φοιτητές, με τον «καλλιτεχνικό κινηματογράφο». Ανάλογες πρωτοβουλίες έχουν αναλάβει και τα ελληνικά φεστιβάλ στη Θεσσαλονίκη και στην Αθήνα, είτε κατά την περίοδο της πραγματοποίησής τους είτε την υπόλοιπη χρονιά με ειδικές εκδηλώσεις που αποσκοπούν όχι μόνο στην ψυχαγωγία αλλά και στην εκπαίδευση.²²

Αυτό όμως που δεν φαινόταν στο αρχικό στάδιο της έρευνας είναι η εκπαιδευτική επίδραση των φεστιβάλ στην κοινότητα που μελετούσα και κυρίως στη δημιουργική ομάδα μιας ταινίας. Όταν έθεσα το ζήτημα στην **Κατερίνα** και τον **Πέτρο**, πληροφορητές μου οι οποίοι εργάζονται στο φεστιβάλ, μου είπαν συμφωνώντας:

«Μπορεί να είναι λίγο πιο αργή από άλλες μορφές εκπαίδευσης, αλλά τα φεστιβάλ μπόρεσαν να εκπαιδεύσουν μια γενιά παραγωγών και σκηνοθετών στο τι σημαίνει “κάνω” και “προωθώ” μια ταινία στο διεθνές κινηματογραφικό περιβάλλον. Τα αποτελέσματα τα βλέπουμε σήμερα πιο ξεκάθαρα από ποτέ και θέλουμε να πιστεύουμε ότι και το δικό μας φεστιβάλ έχει παίξει σημαντικό ρόλο σε αυτή την αλλαγή».

Όταν συνάντησα τη **Στέλλα**, σκηνοθέτη που επισκεπτόταν πρώτη φορά το Φεστιβάλ Ντοκιμαντέρ, τη ρώτησα πώς ήταν η πρώτη της μέρα. Την άκουσα χαμένη και κάπως πελαγωμένη:

«Δεν μπορώ ακόμα να καταλάβω τι ακριβώς πρέπει να πρωτοκάνω, είναι τόσα πολλά. Πάω στο δωμάτιο να μελετήσω όλα αυτά τα χαρτιά και τον κατάλογο και αύριο θα ξεκινήσω από πολύ νωρίς. Σήμερα δεν κατάλαβα πότε πέρασε η μέρα και νιώθω σαν να μην έκανα τίποτα».

Χαμογέλασα και προσπάθησα να τη βοηθήσω όπως μπορούσα. Με τη Στέλλα είχαμε ήδη γνωριστεί στην Αθήνα προτού ολοκληρώσει την ταινία της. Όταν έμαθε ότι τελικά η ταινία της είχε επιλεγεί, μου τηλεφώνησε για να μου πει τα νέα και,

21 Την εποχή που ξεκινούσε το Φεστιβάλ Ντοκιμαντέρ στην Ελλάδα, οι όροι αυτοί (ιδιαίτερα ο όρος «ακαδημαϊκό μοντέλο») χρησιμοποιήθηκαν ευρέως από τον διευθυντή του φεστιβάλ προκειμένου να δηλώσουν τα ντοκιμαντέρ που πρόβαλλε η τηλεόραση και τα οποία ήταν κυρίως βιογραφίες γνωστών προσώπων και χρησιμοποιούσαν ως κύριο εργαλείο την αφήγηση παρά την εικόνα.

22 Παρόμοιες διαδικασίες και επιλογές συμβαίνουν ανεξαρτήτως μεγέθους και αναγνωρισιμότητας του φεστιβάλ. Κατά μία έννοια, θα μπορούσαμε να πούμε ότι όλα τα φεστιβάλ διαπαιδαγωγούν το κοινό τους στο αντικείμενο το οποίο προβάλλουν. Για το ντοκιμαντέρ ειδικά, όπως έχω ήδη αναφέρει, παράλληλα με τη διαπαιδαγώγηση του κοινού, τα φεστιβάλ εξελίσσονται συχνά σε ένα διαφορετικό, εναλλακτικό μέσο ενημέρωσης για γεγονότα που συμβαίνουν σε διάφορες περιοχές του πλανήτη και ποτέ δεν φτάνουν στα δελτία ειδήσεων, στα φύλλα των εφημερίδων, ούτε καν στο διαδίκτυο. Η διαφοροποίηση ενός μεγάλου φεστιβάλ αφορά το βαθμό επιρροής που ασκεί. Το Φεστιβάλ Ντοκιμαντέρ Θεσσαλονίκης δεν είναι το αρχαιότερο φεστιβάλ του είδους στην Ελλάδα. Παρ' όλα αυτά, οι επαγγελματίες αλλά και οι λάτρες του ντοκιμαντέρ το μνημονεύουν όταν θέλουν να αναφερθούν στην αλλαγή των αντιλήψεων και των αναπαραστάσεων γι' αυτό το είδος κινηματογράφου.

ξέροντας ήδη για την έρευνα που έκανα, να ζητήσει τη γνώμη μου για διάφορα ζητήματα που την απασχολούσαν.

Το χαμόγελό μου βέβαια στην απόκρισή της δεν σήμαινε μόνο κατανόηση για ό,τι αντιμετώπιζε, αλλά και μια νοσταλγία για την πρώτη επαφή με αυτή την πολύπλοκη αλλά και πολύ ενδιαφέρουσα διαδικασία. Η επίσκεψη με επαγγελματική ιδιότητα σε ένα φεστιβάλ έχει ξεχωριστή σημασία. Παράλληλα, η αγωνία, η κούραση και κυρίως η αίσθηση ότι δεν ξέρεις από πού πρέπει ν' αρχίσεις για να ανταποκριθείς στις υποχρεώσεις σου και να μη χάσεις κάτι πολύ σημαντικό είναι συναισθήματα που όλοι έχουν βιώσει.²³

Το άγχος και η πίεση με τον καιρό μειώνονται, αφού γνωρίζεις πλέον τι ζητάς από ένα φεστιβάλ. Ποτέ όμως δεν εξαφανίζονται, μιας και κάθε φορά θα επιθυμείς να «γνωρίσεις τον σημαντικό σκηνοθέτη», να «δει την ταινία σου ο κατάλληλος παραγωγός», να «είσαι παρών στην πιο σημαντική εκδήλωση», να «κλείσεις εκείνη την ταινία που θα σου αποφέρει τα περισσότερα κέρδη», να «ανακαλύψεις το νέο ταλέντο» και ούτω καθεξής, ανάλογα με την επαγγελματική σου ιδιότητα. Έτσι και αλλιώς, ο **Colin**, όταν συναντηθήκαμε ξανά, στο φεστιβάλ του Σαράγεβο²⁴ αυτή τη φορά, μου υπενθύμισε ότι:

«Υπάρχουν μέρη που δεν διευκολύνουν τη διαδικασία προσαρμογής και αφομοίωσης. Όσο καλά και αν γνωρίζει κάποιος τη διαδικασία από άλλα περιπτώσεις, η πρώτη επαφή με την τεράστια «αγορά» του Φεστιβάλ των Καννών θα μείνει για πάντα στη μνήμη του. Το μέγεθος του χώρου και ο αριθμός των ανθρώπων δημιουργεί ένα είδος φόβου και άγχους για τον νέο επαγγελματία που πρέπει να είναι ιδιαίτερα πρακτικός και οργανωτικός για να έχει κάποιο αποτέλεσμα, και συνήθως τις πρώτες φορές είναι λίγα αυτά που καταφέρνει».

Η εκπαιδευτική, λοιπόν, παρέμβαση ενός φεστιβάλ στην επαγγελματική ζωή των ανθρώπων που συμμετέχουν είναι λιγότερο εμφανής αλλά πολύ σημαντική. Και το επίκεντρο αυτής της εκπαιδευτικής διαδικασίας δεν είναι το πρόγραμμα των ταινιών, όπως συμβαίνει με την «εκπαίδευση» του κοινού, αλλά η «αγορά», η οποία, όπως έχω σημειώσει, είναι το τμήμα που αφορά κυρίως τους επαγγελματίες. Η διεθνής θέση των δύο φεστιβάλ στη Θεσσαλονίκη καθορίζεται σε πολύ μεγάλο βαθμό από την επιλογή των οργανωτών του φεστιβάλ να δώσουν ιδιαίτερη βαρύτητα σε αυτό.

Τα τελευταία χρόνια έχουν προστεθεί ορισμένες επιπλέον πρωτοβουλίες/εργαστήρια που ανήκουν επίσης στο ευρύτερο δίκτυο των φεστιβάλ και προστίθενται στην αλυσίδα εκδηλώσεων-σταθμών στην πορεία μιας ταινίας. Οι δημιουργοί,

²³ Το ίδιο ίσως και μεγαλύτερο άγχος έχει ένας νέος παραγωγός όταν μπαίνει στον κόσμο της «αγοράς», αφού έχει και άλλα πρόσωπα να σκεφτεί. Δεν ήταν λίγοι οι συνομιλητές που μου τόνισαν πώς ένιωσαν όταν έβλεπαν να γίνονται συμφωνίες και εκείνοι να μην έχουν κάνει τίποτα. «Κρύος ιδρώτας και απογοήτευση», θυμάται η Δανάη για τις πρώτες εμπειρίες της. «Αμφισβητείς τις ικανότητές σου και νομίζεις ότι αυτά που κάνεις είναι όλα λάθος. Είναι αρκετά δύσκολο να το αποβάλεις αυτό το συναίσθημα σε τέτοιο περιβάλλον. Η Θεσσαλονίκη μπορεί να μην είναι τόσο δύσκολη, όπως τα μεγάλα φεστιβάλ, αλλά για παράδειγμα η επιτροπή στο pitching είναι δύσκολη διαδικασία».

²⁴ Πληροφορητής μου από το Σικάγο, ο οποίος ήταν καλεσμένος του Φεστιβάλ «Νύχτες Πρεμιέρας» στην Αθήνα ως παραγωγός μιας ταινίας που διαγωνιζόταν στο επίσημο πρόγραμμα.

συμμετέχοντας σε κάποια από αυτά τα εργαστήρια, θα βρουν το δρόμο προς την πραγματοποίηση αλλά και την προώθηση της ταινίας τους. Έχω ήδη αναφερθεί στα ειδικά τμήματα των φεστιβάλ που επιλέγουν ταινίες (ορθότερα «κινηματογραφικά σχέδια») που βρίσκονται ακόμα στο στάδιο του σεναρίου. Έπειτα από πολλές, και σε πολλές περιπτώσεις ειδικές, συναντήσεις, εργαστήρια, σεμινάρια και πρακτικές ασκήσεις, οι δημιουργοί αλλάζουν και, τελικά, ολοκληρώνουν το σενάριό τους. Πρόκειται με άλλα λόγια, για ένα εντατικό σχολείο ανάπτυξης του σεναρίου τους.

Ο Παναγιώτης συμμετείχε σε ένα ειδικό ετήσιο εργαστήριο ανάπτυξης σεναρίου, το οποίο περιλαμβάνει τρεις ξεχωριστές φάσεις που πραγματοποιούνται σε διαφορετικό μέρος κάθε φορά.²⁵ Επιστέφοντας από το ταξίδι του στην πρώτη συνάντησή μου είπε γεμάτος από συναισθήματα έκπληξης και ευχαρίστησης:

«Δεν περίμενα να με βοηθήσει τόσο πολύ η διαδικασία που πέρασα. Το “πρόβλημα” είναι ότι μας έβαλαν πολλή δουλειά μέχρι τον Ιούνιο και πρέπει να δουλέψω πολύ. Έχουμε συγκεκριμένα παραδοτέα τα οποία η κάθε ομάδα αλλά και ο καθένας από εμάς ξεχωριστά πρέπει να έχει ολοκληρώσει πριν από την επόμενη συνάντηση. Νιώθω να είμαι ξανά στο σχολείο!»

Τα ειδικά αυτά εργαστήρια, αν και δεν εντάσσονται στο επίσημο πρόγραμμα κάποιου φεστιβάλ,²⁶ ουσιαστικά ανήκουν στο ευρύτερο φεστιβαλικό δίκτυο, αφού ιδρύθηκαν είτε από φεστιβάλ είτε από ανθρώπους που βρίσκονται κοντά σε αυτά. Επιπλέον, στα εργαστήρια συνήθως εργάζονται ή/και διδάσκουν προγραμματιστές ή άλλοι επαγγελματίες του κινηματογράφου. Με αυτό τον τρόπο δεν είναι δύσκολο να φανταστούμε ότι, όταν τα σχέδια αυτά ολοκληρωθούν, οι ταινίες που θα προκύψουν θέτουν ισχυρή υποψηφιότητα προκειμένου να συμπεριληφθούν σε επίσημα προγράμματα. Έτσι ισχυροποιείται το δίκτυο των φεστιβάλ και παράλληλα προωθείται η καριέρα νέων δημιουργών.

Αλλά και μέσα από τα επόμενα «στάδια» που περιέγραψα, όταν πια οι ταινίες βρίσκονται σε πιο προχωρημένη φάση, η «αγορά» συμβάλλει στην εκπαίδευση των δημιουργών, ισχυροποιεί το δίκτυο των φεστιβάλ, προσπαθώντας ταυτόχρονα να ισχυροποιήσει και η ίδια τη θέση της. Σε περίπτωση που ένα φεστιβάλ ανακαλύψει κάποιον σημαντικό δημιουργό, η συγκεκριμένη «αγορά», και κατ' επέκταση το φεστιβάλ, θα ισχυροποιήσουν τη θέση τους στο ευρύτερο φεστιβαλικό δίκτυο. Η «αγορά» και το περιβάλλον που δημιουργεί βοηθούν τους δημιουργούς να προσαρμοστούν στις απαιτήσεις του επαγγελματικού τους χώρου, να αποκτήσουν πιο γρήγορα τη γνώση για το πώς πρέπει να κινηθούν σε αυτόν, αποδίδοντας συγχρόνως σημαντικό συμβολικό και οικονομικό κεφάλαιο στο έργο τους αλλά και στην καριέρα τους.

Η διαδικασία της «αγοράς» και των ειδικών αυτών εργαστηρίων θυμίζει επίσης τον τρόπο με τον οποίο τα φεστιβάλ «κατασκευάζουν» πολιτισμικά πρότυπα μέσω

²⁵ Ένα από τα πιο γνωστά παρόμοια εργαστήρια είναι το TorinoFilmLab που έχει ως βάση το Τορίνο, αλλά χωρίζεται σε τρεις φάσεις, καθεμία από τις οποίες πραγματοποιείται σε διαφορετικό πόλη.

²⁶ Εννοώ ότι δεν πραγματοποιείται τις ημέρες του φεστιβάλ, αλλά καθ' όλη τη διάρκεια της χρονιάς, όπως το προηγούμενο παράδειγμα που ανέφερα (TorinoFilmLab).

της επιλογής των ταινιών που προβάλλουν στο πρόγραμμά τους ή στα αφιερώματα που πραγματοποιούν. Στην περίπτωση των εργαστηρίων και των αναπτυξιακών προγραμμάτων των φεστιβάλ θα μπορούσαμε να υποστηρίξουμε ότι υπάρχει ο «κίνδυνος» ομοιογένειας των κινηματογραφικών ταινιών που παίρνουν μέρος στην εκπαιδευτική αυτή διαδικασία. Των νέων δημιουργών δηλαδή που, ενώ προέρχονται από διαφορετικές χώρες, έχουν τους ίδιους εκπαιδευτές οι οποίοι θα τους εξοικειώσουν με παρόμοια κινηματογραφικά παραδείγματα, εξοικείωση η οποία θα αποτυπωθεί στις ταινίες τους.

Ο Louis, όμως, που συνάντησα στο Σαράγεβο και ο Παναγιώτης δεν «φοβούνται» ότι μπορεί να συμβεί κάτι τέτοιο. Ο πρώτος τόνισε ότι είναι τόσο πολλές και σημαντικές οι προσωπικές παράμετροι που υπεισέρχονται, που δεν μας επιτρέπεται να υποστηρίξουμε ότι κάθε δημιουργός επηρεάζεται αποκλειστικά από αυτού του είδους την εκπαίδευση. Ενώ ο Παναγιώτης, το ίδιο σίγουρος, μου θύμισε ότι:

«Σίγουρα είναι πολύ σημαντική η παρέμβαση αυτών των εργαστηρίων στον κινηματογραφικό χώρο, αλλά παραμένει μια εκπαιδευτική διαδικασία. Αν ήταν έτσι και οι κινηματογραφικές σχολές και τα πανεπιστήμια θα έβγαζαν τους ίδιους δημιουργούς. Δεν είναι τόσο απλό ούτε και τόσο εύκολο. Όπως και στο σχολείο όλοι ακούμε την ίδια αφήγηση, αλλά δεν κατανοούμε με τον ίδιο τρόπο».

Βιβλιογραφία

- Chin, D. και L. Qualls, 2001, "Open circuits, closed markets - Festivals and exhibitions of film and video (A survey of some of the notable events, festivals, and films of 2000)", *PAJ* 67: 33-47.
- Creton L., 1997, *Cinéma et marché*, Παρίσι: Armand Colin.
- De Valck M., 2007, *Film Festivals: From European Geopolitics to Global Cinephilia*, Άμστερνταμ: Amsterdam University Press.
- Ethis E., 2001, *Aux Marches du Palais: Le Festival de Cannes sous le regard des sciences sociales*, Παρίσι: La Documentation Française.
- Heijs J. και F. Westra, 1996, *Que Le Tigre Danse: Huub Bals, A Biography*, Άμστερνταμ: Cramwinckel.
- Iordanova D. και R. Rhyne (επιμ.), 2009, *Film Festival Year Book 1: The Festival Circuit*, Σεντ Άντριους: St Andrews Film Studies.
- Jäckel A., 2003, «Film Distribution Networks within Europe», στο: A. Jäckel, *European Film Industries*, Λονδίνο: BFI, 91-115.
- Laughtland A., 2002, «Lost in the Filmfest Circuit: Why the Movie You Waited for Never Made it to the Cineplex», *The Gay & Lesbian Review Worldwide* 9(6): 33-34.
- Μυλωνάκη Α. και Γ. Γκροσδάνης (επιμ.), 2012, *Σινέ Θεσσαλονίκη: Ιστορίες από την πόλη και τον κινηματογράφο*, Θεσσαλονίκη: University Studio Press.
- Nichols B., 1994, «Discovering Form, Inferring Meaning: New Cinemas and the Film Festival Circuit», *Film Quarterly* 47(3): 16-30.

Stringer J., 2003, *Regarding Film Festivals*, διδακτορική διατριβή, Department of Comparative Literature, University of Indiana.

Thompson K. και D. Bordwell, 2011, *Ιστορία του κινηματογράφου: μια εισαγωγή*, Αθήνα: Πατάκης.

Γενοβέφα Ζαφειρίδου

Κοινωνιο-σημειωτική μελέτη έντυπων διαφημίσεων του ελληνικού περιοδικού Τύπου: Το φύλο και οι συνδηλώσεις του

Εισαγωγή

Ο χώρος της διαφήμισης αποτελεί ένα πεδίο με υψηλό πολιτισμικό ενδιαφέρον. Οι διαφημίσεις παράγουν και μεταδίδουν ιδεολογίες, ενώ προβάλλουν πρότυπα ή/και καλλιεργούν στερεότυπα. Στην παρούσα ερευνητική προσπάθεια, επικεντρωνόμαστε στη μελέτη και την ερμηνεία διαφημίσεων οι οποίες αφορούν προϊόντα του δυτικού πολιτισμού και στοχεύουν στην έμφυλη ταυτότητα του καταναλωτή (άνδρας - γυναίκα). Προσεγγίζοντας τη διαφήμιση ως πολιτισμικό φορέα επικοινωνίας, η λειτουργία του εικονικού και του γλωσσικού μηνύματος στην έντυπη διαφήμιση και ο τρόπος με τον οποίο *διαβάζει* το καταναλωτικό κοινό αυτά τα μηνύματα αποτελούν δύο σημαντικές συνιστώσες. Είναι πράγματι η διαφήμιση ένας χώρος διάδοσης κοινωνικών και έμφυλων στερεοτύπων; Με ποιον τρόπο ερμηνεύει το καταναλωτικό κοινό τα διαφημιστικά έμφυλα πρότυπα;

Για την παρούσα ερευνητική απόπειρα επιλέχτηκε ένας συνδυασμός μεθόδων μέσα από μια ποιοτική έρευνα. Με βάση τις θεωρίες της σημειωτικής και της πολιτισμικής ανθρωπολογίας, καλούμαστε να προσεγγίσουμε το συγκεκριμένο ζήτημα, ρίχνοντας το ερευνητικό βάρος στα πολιτισμικά και έμφυλα χαρακτηριστικά της διαφήμισης. Η επιλογή του δείγματος των διαφημίσεων έγινε από ελληνικά περιοδικά ευρείας κυκλοφορίας, τα οποία απευθύνονται και στα δύο φύλα. Για την προσέγγιση των διαφημίσεων αυτών, από την πλευρά του φύλου, επιλέξαμε την τεχνική της ημι-δομημένης συνέντευξης, μέσα από την οποία ένα δείγμα συνεντευξιαζόμενων, ανδρών και γυναικών, καλούνται να ερμηνεύσουν το υλικό των διαφημίσεων που έχουμε συγκεντρώσει.

Ακολουθώντας την ερμηνευτική κατεύθυνση, μέσα από την ερμηνεία των κοινωνικών σημείων της καθημερινής επικοινωνίας, προσεγγίζουμε το θέμα μας σε δύο επίπεδα: (α) Για την ανάλυση των γλωσσικών και εικονικών μηνυμάτων των έντυπων διαφημίσεων, χρησιμοποιούμε τις θεωρίες και τα μεθοδολογικά εργαλεία του Ρολάν Μπαρτ και του Groupe μ και τις παρατηρήσεις των Gunther Kress και Theo van Leeuwen. (β) Για την ανάλυση των συνεντεύξεων, καλούμαστε, μέσα από την κωδικοποίηση του υλικού μας, να δημιουργήσουμε κατηγορίες όμοιες με αυτές που έχουν προκύψει από τη σημειωτική ανάλυση, επιβεβαιώνοντας ή αναιρώντας τις υποθέσεις μας, χρησιμοποιώντας ως μέθοδο την ανάλυση περιεχομένου, όπως αυτή προσεγγίζεται από το χώρο των κοινωνικών επιστημών. Με τον τρόπο αυτό, προσπαθούμε να αποκωδικοποιήσουμε τα σημεία της έντυπης διαφήμισης, μέσα

από την εφαρμογή της σημειωτικής θεωρίας, αλλά και να ερμηνεύσουμε τον τρόπο, με τον οποίο το αναγνωστικό κοινό διαβάζει αυτά τα σημεία.

Για την πραγματοποίηση της μελέτης επιλέχθηκαν τέσσερις διαφημίσεις ανδρικών και γυναικείων περιοδικών, στις οποίες συμμετέχει ένα μοντέλο, όχι ευρέως γνωστό, με κριτήριο δηλαδή την αντινομιαστική αξία όπως αυτή ορίζεται από τον Ουμπέρτο Έκο (Eco 1972: 244). Για τον τρόπο ανάγνωσης του καταναλωτικού κοινού, χρησιμοποιήθηκε η τεχνική της ημι-δομημένης συνέντευξης σε ένα δείγμα οκτώ ατόμων, τέσσερις άνδρες και τέσσερις γυναίκες, οι οποίοι είναι απόφοιτοι τριτοβάθμιας εκπαίδευσης, αστικής έως και μεσοαστικής καταγωγής, ηλικίας 22 έως 42 ετών.

Διαφήμιση και σημειωτική προσέγγιση

Η διαφήμιση έχει αποτελέσει τις τελευταίες δεκαετίες αντικείμενο μελέτης όχι μόνο για τις ανθρωπιστικές αλλά και για τις οικονομικές επιστήμες. Εάν έπρεπε να δώσουμε έναν απλό ορισμό, θα μπορούσαμε να πούμε ότι «διαφήμιση σημαίνει να τραβάς την προσοχή σε κάτι, να γνωστοποιείς κάτι σε κάποιον ή να τον πληροφορείς γι' αυτό» (Dyer 1992: 11).

Η διαφήμιση χαρακτηρίζεται από την επικέντρωσή της στις οπτικές ενδείξεις, όπως η έκφραση, η στάση του σώματος και οι χειρονομίες, αντανακλώντας κοινωνικές αξίες, επικρατούσες νόρμες, πεποιθήσεις και κοινωνικά στερεότυπα (Plakoyiannaki και Zotos 2009: 1411). Αποτελεί, δηλαδή, ένα πολιτισμικό φαινόμενο. Για τον Έκο, η σημειωτική μελετά κάθε πολιτισμική διαδικασία ως μια διαδικασία επικοινωνίας (Eco 1988: 27). Κάθε επικοινωνιακή πράξη μεταξύ ανθρώπων προϋποθέτει ένα σύστημα σημασιών ως αναγκαίο όρο. Η επικοινωνιακή διαδικασία ορίζεται ως η διέλευση ενός σήματος από μια πηγή προς κάποιον προορισμό (Eco 1988). Η διαφήμιση αποτελεί μια ιδιάζουσα μορφή επικοινωνίας και σε αυτό το πλαίσιο θα προσπαθήσουμε να την προσεγγίσουμε.

Κάθε διαφήμιση είναι ένα μήνυμα, το οποίο εμπεριέχει μια «πηγή παραγωγής» –την εκάστοτε εταιρεία– στην οποία υπάγεται το προϊόν, ένα «δέκτη» που είναι οι καταναλωτές και ένα «κανάλι μετάδοσης», που είναι αυτό που ο Μπαρτ ονομάζει «υπόβαθρο της διαφήμισης» (Barthes 1985: 247). Η διαφήμιση, λοιπόν, αποτελεί αλληλεπίδραση μεταξύ τριών παραγόντων: του πομπού-διαφημιστή, του σημείου αναφοράς που είναι το προϊόν και του δέκτη-κοινού. Αποτελεί επίσης μια μορφή επικοινωνίας όπου το μήνυμα μεταβάλλει τη σχέση των προσώπων τα οποία επικοινωνούν. Πρόκειται για μια επικοινωνία εμπορικού τύπου, με στόχο να πληροφορήσει και να πείσει (Ανδρουλάκης 1998: 7).

Ο Μπαρτ θεωρεί ότι στη διαφήμιση η σημασία της εικόνας είναι εσκεμμένη και διαχωρίζει τα σημειωτικά μηνύματα σε δύο τύπους, τα γλωσσικά και τα μη γλωσσικά μηνύματα. Τα μη γλωσσικά μηνύματα διαχωρίζονται σε δύο επιμέρους κατηγορίες, την καταδηλούμενη (κωδικοποιημένο εικονικό μήνυμα) και τη συνδηλούμενη εικόνα

(μη κωδικοποιημένο εικονικό μήνυμα). Η διάκριση αυτή δεν αναιρεί το γεγονός ότι αντιλαμβανόμαστε τη δομή της εικόνας στο σύνολό της, μέσα από τη σχέση των τριών αυτών μηνυμάτων μεταξύ τους (Barthes 1988:41).

Κάποια χρόνια αργότερα, το Groupe μ, με το έργο του *Traité d'usignevisuel* (1992), επεξεργάζεται το έργο του Μπαρτ, επικεντρωνόμενο στα οπτικά μηνύματα. Σύμφωνα με το Groupe μ (1992), τα οπτικά σημεία διακρίνονται στα *εικονικά οπτικά σημεία* και στα *πλαστικά οπτικά σημεία*. Ως πλαστικά οπτικά σημεία ορίζονται το χρώμα, η μορφή και η υφή. Υπάρχει μια εικονοπλαστική σχέση ανάμεσα στο εικονικό και το πλαστικό σημείο. Το πλαστικό σημείο είναι αυτόνομο από την εικονική αναπαράσταση, αλλά, συγχρόνως, τα πλαστικά και τα εικονικά σημεία συμπληρώνουν το ένα το άλλο (Groupe μ 1995: 597).

Ο ρόλος των γλωσσικών μηνυμάτων και η πρακτική της διασημειωτικής μετάφρασης

Οι διαφημίσεις σχεδόν πάντα συνοδεύονται από κάποιο γλωσσικό μήνυμα με τη μορφή τίτλου, σλόγκαν ή κειμένου. Οι λειτουργίες του γλωσσικού μηνύματος σύμφωνα με τον Μπαρτ είναι δύο: η λειτουργία της αγκύρωσης και η λειτουργία της αναμετάδοσης (Barthes 1988: 47). Η λειτουργία της αγκύρωσης είναι ένας έλεγχος, είναι αυτή που, μέσω του κειμένου, καθοδηγεί τον αναγνώστη στα σημειοφόρα της εικόνας. Από το σύνολο των σημειοφόρων της εικόνας, ο αναγνώστης αποφεύγει κάποια και αποδέχεται κάποια άλλα. Στην περίπτωση της αγκύρωσης, η γλώσσα έχει μια λειτουργία επιλεκτικής διασάφησης. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει, «πρόκειται για μια μετα-γλώσσα εφαρμοσμένη, όχι στην ολότητα του εικονικού μηνύματος, αλλά μόνο σε ορισμένα από τα σημεία του» (Barthes 1988: 48).

Η λειτουργία της αναμετάδοσης εμφανίζεται λιγότερο συχνά. Ο λόγος και η εικόνα, σε αυτή την περίπτωση, βρίσκονται σε παραπληρωματική σχέση. Ο λόγος, όπως και οι εικόνες, αποτελούν μέρος ενός γενικότερου συντάγματος. Η ενότητα του μηνύματος επιτυγχάνεται σε ένα ανώτερο επίπεδο, στο σύνολο δηλαδή του κειμένου που αφορά (Barthes 1988: 49). Οι δύο αυτές λειτουργίες μπορούν να συνυπάρχουν σε ένα εικονικό σύνολο. Το ποια από τις δύο επικρατεί, όμως, επηρεάζει και τον τρόπο ανάγνωσης της εικόνας.

Η διασημειωτική μετάφραση αποτελεί έναν βασικό επικοινωνιακό άξονα της διαφήμισης και συνήθως πραγματοποιείται μεταξύ των σημειωτικών συστημάτων της γλώσσας και της εικόνας. Πιο συγκεκριμένα, ο Jakobson (1971: 261) διακρίνει τρεις μορφές μετάφρασης: (α) την ενδογλωσσική μετάφραση ή αναδιατύπωση, (β) τη διαγλωσσική μετάφραση ή κυρίως μετάφραση και (γ) τη διασημειωτική μετάφραση ή μεταστοιχείωση, η οποία αφορά την ερμηνεία ρηματικών σημείων διάμεσου σημείων μη ρηματικών συστημάτων.

Παρατηρούμε, ότι η ανάλυση του Jakobson πραγματώνεται γύρω από τον όρο «μετάφραση», ενώ αντίστοιχα ο Έκο επιλέγει τον όρο «ερμηνεία». Στη διάκριση του

Jakobson, γίνεται αντιληπτό ότι το γλωσσικό σημειωτικό σύστημα αποτελεί σημείο αναφοράς, καθώς προσεγγίζει το ζήτημα της μετάφρασης από τη γλωσσική του σκοπιά. Τα δύο πρώτα είδη μετάφρασης σχετίζονται απόλυτα με το γλωσσικό σημειωτικό σύστημα. Η διασημειωτική μετάφραση, όμως, αφορά τη μεταφορά από διαφορετικά σημειωτικά συστήματα, το ένα εκ των οποίων είναι γλωσσικό σημειωτικό σύστημα. Επιπλέον, χαρακτηρίζει κάθε μορφή μετάφρασης *ερμηνεία* και, στην περίπτωση της διασημειωτικής μετάφρασης, επιλέγει τον όρο «μεταστοιχείωση» (*transmutazione*) (Λαζαράτος 2007: 55).

Στο χώρο της διαφήμισης, αναμφισβήτητα, συναντάμε διαφορετικά σημειωτικά συστήματα. Σύμφωνα με τον Μπαρτ, «φαίνεται σαφώς ότι το γλωσσικό μήνυμα είναι παρόν σε όλες τις εικόνες. [...] Η γραφή και ο λόγος είναι, πάντοτε, πλήρεις όροι πληροφοριακής δομής» (Barthes 1988: 46-47). Η εικόνα, από την άλλη, λειτουργεί τέλεια ως αναπαράσταση των εννοιών που είναι σημαντικές για τη διαδικασία εδραίωσης μιας εμπορικής μάρκας (Ramamurthy 2007: 209). Η διασημειωτική μετάφραση, γίνεται σαφές, ότι αποτελεί μια καίρια πρακτική μεταφοράς μηνυμάτων και συναντάται πολύ συχνά στο χώρο της διαφήμισης. Σύμφωνα με τον Κουρδή (2011: 67), η διασημειωτική μετάφραση είναι η βασική συνιστώσα της σύγχρονης διαφήμισης, μέσα από την οπτικοποίηση του διαφημιστικού σλόγκαν.

Η έμφυλη διάσταση της διαφήμισης

Οι διαφημίσεις, ευφύως, ενισχύουν και δαιωνίζουν τις κοινωνικές πεποιθήσεις και προσδοκίες, σχετικά με το κοινωνικό φύλο και τη φυλή, τόσο μέσω των εικόνων όσο και μέσω των κειμένων (McLaughlin και Goulet 1999 όπως αναφέρεται στο Hazell και Clarke 2008: 5-6). Σύμφωνα με τη Ramamurthy (2007: 226), η σύγχρονη εμπορική διαφήμιση έχει μετατρέψει σε αντικείμενα τόσο το αρσενικό όσο και το θηλυκό σώμα, στο πλαίσιο μιας συνεχούς προσπάθειας εμπορευματοποίησης. Παρ' όλα αυτά, το γυναικείο σώμα εξακολουθεί να είναι ισχυρότερο αντικείμενο του βλέμματος, με απώτερο στόχο να αυξηθεί η επίδειξη της σεξουαλικής διαθεσιμότητας των γυναικών. Η γυναικεία ομορφιά και ο ερωτισμός που εκπέμπει το γυναικείο σώμα στη διαφημιστική εικόνα σαγηνεύουν, πείθουν, προβάλλουν πρότυπα, τα οποία τα καθιερώνουν και συγχρόνως επιβάλλουν ιδεολογίες και τρόπους ζωής (Κάλλιου 2004: 560).

Η εικόνα στη διαφήμιση λειτουργεί ως μέσο ενίσχυσης και αναμόρφωσης των κοινωνικών προτύπων και πεποιθήσεων, ανάδειξης της *καλής ζωής* και απεικόνισης της σεξουαλικότητας (Pollay 1986· Martin και Gentry 1977). Οι διαφημίσεις, σύμφωνα με τον Beker (βλ. Hazell και Clarke 2008: 6), απεικονίζοντας τον τρόπο με τον οποίο δρουν και παρουσιάζουν τον εαυτό τους τα ιδανικά αντρικά και γυναικεία πρότυπα, ενισχύουν τους παραδοσιακούς ρόλους των δύο φύλων αλλά και την ανισότητα με κριτήριο το φύλο. Στις κοινωνίες μας, ο ιδανικός άντρας είναι κυρίαρχος, επιτυχημένος και σεξουαλικά ελκυστικός. Αντίστοιχα, η ιδανική γυναίκα είναι εξωτερικά όμορφη, υποτακτική και σεξουαλικά αντικείμενο. Αυτές οι ιδανικές

εικόνες χρησιμοποιούνται για την πώληση αντρικών και γυναικείων προϊόντων, με απώτερο στόχο το ένα φύλο να φαίνεται πιο ελκυστικό στο άλλο φύλο, σύμφωνα με τα κυρίαρχα κοινωνικά πρότυπα και πρότυπα ομορφιάς.

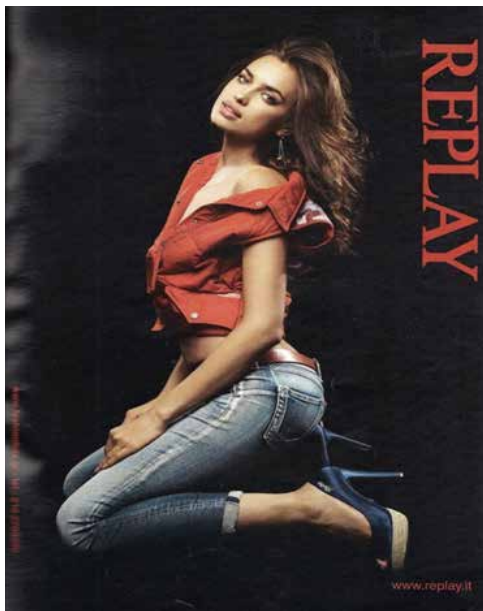
Ανθρωπολογικές και άλλες μελέτες έχουν συνδέσει τη μόδα με την προβολή της φυλετικής και πολιτισμικής ταυτότητας. Η μόδα, σύμφωνα με τον Simmel, «είναι μια απάντηση στην επιθυμία μας να ρυθμίσουμε την ένταση ανάμεσα στην έκφραση του ατομικού εαυτού και το γεγονός ότι ανήκουμε σε μια ευρύτερη κοινότητα» (βλ. Smith 2006: 53).

Προσέγγιση διαφημίσεων που απευθύνονται σε γυναικείο καταναλωτικό κοινό

Η πρώτη διαφήμιση είναι της εταιρείας *Replay* και το διαφημιστικό μήνυμα αφορά ένα νεαρό μοντέλο, με μεσογειακά χαρακτηριστικά του οποίου το outfit αποτελείται από προϊόντα της εταιρείας. Η *πόζα*, σύμφωνα με τον Μπαρτ (Barthes 1988: 31), «προετοιμάζει την ανάγνωση των σημειωμένων της συνδήλωσης», εδώ του αισθησιασμού. Το προκλητικό βλέμμα, τα ελαφρώς απημέλντα μαλλιά, τα σαρκώδη χείλη, το ανοικτό ντεκολτέ που τονίζει τον ώμο της, οι έντονες καμπύλες στην κοιλιά, τη μέση και τους μηρούς και οι ψηλοτάκουνες γόβες δημιουργούν την αίσθηση του απολύτου θηλυκού, παρουσιάζοντας τη γυναίκα ιδιαίτερα ποθητή και σεξουαλική.

Η ομορφιά και ο αισθησιασμός της τονίζονται με άξονα την ηλικία, καθώς το ντύσιμο παραπέμπει σε μια νεαρή γυναίκα, ενώ οι φωτοσκιάσεις ενισχύουν τα σεξουαλικά σύμβολα. Η νεανικότητα είναι κυρίαρχο σημειωμένο της εικόνας.

Σχετικά με τα στοιχεία του χρωματισμού, το κόκκινο είναι κεντρικό πλαστικό σημείο, ενώ γίνεται ακόμα πιο ισχυρό εξαιτίας του μαύρου φόντου. Η απουσία του φόντου μειώνει την τροπικότητα (Kress και Van Leeuwen 2010: 256). Με αυτό τον τρόπο, ο αναγνώστης εστιάζει στο εικονιζόμενο πρόσωπο και στα στοιχεία του χρωματισμού. Θα μπορούσαμε να πούμε ότι το κόκκινο είναι το χρώμα της φωτιάς και του πάθους και αναρμονίζεται πλήρως με τη σεξουαλική έκφραση του μοντέλου, δημιουργώντας ισχυρή αντίθεση με το μαύρο φόντο και τη λευκή επιδερμίδα του μοντέλου.

Διαφήμιση 1η

Σύμφωνα με την ανάγνωση των συνεντευξιαζόμενων, και τα δύο φύλα επικεντρώνονται στα σεξουαλικά και αισθησιακά σημαινόμενα της διαφήμισης, με τους άνδρες όμως να χρησιμοποιούν πιο ωμούς, οριακά σεξιστικούς χαρακτηρισμούς. Επιπλέον το σημειωτικό σύστημα του χρωματισμού, σε συνάρτηση με το μαύρο φόντο, είναι πολύ ισχυρά σε αυτήν τη διαφημιστική σύνθεση, εξαιτίας της ενίσχυσης της πόζας και κατ' επέκταση του αισθησιασμού. Οι δείκτες τροπικότητας, με την απουσία φόντου, επιτονίζουν το εικονιζόμενο πρόσωπο.

Η πόζα είναι ένα από τα σημαινόμενα της διαφήμισης, το οποίο αναφέρουν όλοι οι πληροφορητές, ενώ δύο γυναίκες και όλοι οι άνδρες θεωρούν το μοντέλο, συνολικά, κεντρικό στοιχείο της διαφημιστικής σύνθεσης. Αναφορικά με τα χαρακτηριστικά που χρησιμοποίησαν για τον προσδιορισμό του μοντέλου, κυριαρχεί ο χαρακτηρισμός «σέξι και αισθησιακή», με τη Σ.Γ. 2 να αναφέρει «Σέξι. Πολύ σέξι. Πολύ γυναίκα, πολύ θηλυκό», και τους άνδρες να τη χαρακτηρίζουν «ελκυστική» [Σ.Α. 1], «εντυπωσιακή» [Σ.Α. 2], «πανάμορφη» [Σ.Α. 3], «ωραία και σέξι» [Σ.Α. 4]. Η σεξουαλικότητα και ο αισθησιασμός είναι το κεντρικό χαρακτηριστικό για τους πληροφορητές. Οι Σ.Α. 3 και Σ.Α. 4 πραγματοποιούν μια κάθετη ανάγνωση, ξεκινώντας από το πρόσωπο του μοντέλου: «Πρώτα εστιάζεις στο βλέμμα της, στο πρόσωπο δηλαδή, και μετά κατεβαίνεις προς τα κάτω» [Σ.Α. 3], «Το πρώτο πράγμα είναι το πρόσωπο που φαίνεται, που βλέπεις. Και μετά κατεβαίνει προς τα κάτω. Επικεντρώνεται σε κάποιο σημείο... [γέλια] και μετά συνεχίζει» [Σ.Α. 4]. Ερμηνεύοντας την πόζα του μοντέλου, τα χαρακτηριστικά που προσδίδουν είναι οριακά σεξιστικά: «...είναι και αρκετά σέξι γιατί βλέπεις εδώ πέρα κοντεύει να μας βγάλει το ένα... τον ώμο. Το παντελόνι έξτρα κολλητό, όχι πολύ σέξι, αλλά παραπέμπει σε άλλα πράγματα. Φαινομενικά μια έτσι... αγαθή, σε εισαγωγικά, φιγούρα, όσον αφορά το πρόσωπο, αλλά με υποσχέσεις» [Σ.Α. 4], «Η στάση είναι έλα να κάνουμε σεξ!» [Σ.Α. 3]. Παρατηρείται ένας πιο ωμός τρόπος σχολιασμού του μοντέλου, επικεντρωμένος αποκλειστικά στην εξωτερική εμφάνιση και τη σεξουαλικότητα που εκπέμπει το εικονιζόμενο πρόσωπο.

Ενδιαφέρον παρουσιάζει η θέση της Σ.Γ. 4, η οποία δεν κάνει ανοιχτή αναφορά στο πρόσωπο, αλλά θέτει ένα κοινωνικό ζήτημα ως προς της εκμετάλλευση της γυναίκας: «Η κοπέλα είναι σέξι και όμορφη. Εδώ βλέπεις και μια εκμετάλλευση της γυναίκας. Το ότι αναγκάζεται να φωτογραφηθεί, ας πούμε, με τον ώμο έξω». Με βάση τη θέση αυτή, εικάζουμε ότι αντιλαμβάνεται τα στερεότυπα αναφορικά με την προβολή της γυναίκας στη διαφήμιση και αντιτίθεται σε αυτά.

Σε αυτήν τη διαφημιστική σύνθεση, οι χαρακτηρισμοί που χρησιμοποιήθηκαν από τους άνδρες και τις γυναίκες πληροφορητές διαφέρουν αισθητά, εξαιτίας της αισθησιακής πόζας του μοντέλου που ερμηνεύεται διαφορετικά από τα δύο φύλα. Δεν προσδίδεται κανένα κοινωνικό χαρακτηριστικό στο εικονιζόμενο πρόσωπο, αλλά, στο σύνολό τους, τα σχόλια είναι ιδιαίτερα θετικά. Πρόκειται για μια παρουσία που προσελκύει και τα δύο φύλα μέσω του αισθησιασμού.

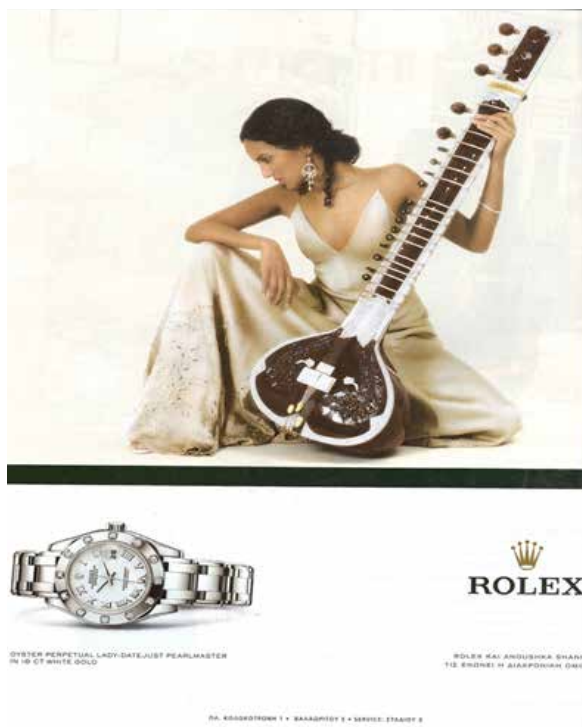
Η δεύτερη διαφήμιση αφορά ένα προϊόν πολυτελείας, ένα γυναικείο ρολόι *Rolex*. Να αναφέρουμε ως ιδιαιτερότητα της συγκεκριμένης διαφημιστικής σύνθεσης

το γεγονός ότι χωρίζεται σε δύο μέρη με μια σκούρα πράσινη γραμμή, στην ίδια απόχρωση με το λογότυπο της εταιρείας.

Διαβάζοντας κάθετα τη διαφήμιση, από πάνω προς τα κάτω, μπορούμε να τη χωρίσουμε σε δύο μέρη: (α) τα δύο τρίτα περίπου του συνόλου της διαφήμισης είναι το εικονικό μήνυμα, στο οποίο δεν εμπεριέχεται το διαφημιζόμενο προϊόν αλλά η εικόνα μιας κοπέλας που κρατά ένα ιδιαίτερο μουσικό όργανο,

(β) στο κάτω μέρος της σελίδας, συναντάμε αριστερά το διαφημιζόμενο προϊόν, ένα λευκόχρυσο ρολόι Rolex. Ακριβώς από κάτω, αναφέρεται, με γλωσσικό μήνυμα, το όνομα του συγκεκριμένου μοντέλου και δεξιά το λογότυπο με σκούρο πράσινο και το σήμα κατατεθέν της εταιρείας, το οποίο συνοδεύεται από το γλωσσικό μήνυμα, με τη μορφή σλόγκαν, σε μικρή γραμματοσειρά. Το γλωσσικό μήνυμα μας πληροφορεί ποιο είναι το εικονιζόμενο πρόσωπο.

Κάνοντας μια κάθετη ανάγνωση της διαφήμισης, θα μπορούσαμε να πούμε ότι στο πάνω μέρος της έχουμε το *ιδεώδες*, δηλαδή, την υπόσχεση του προϊόντος, ενώ στο κάτω μέρος το *πραγματικό*, δηλαδή το προϊόν καθαυτό (Kress και Van Leeuwen 2010: 291). Μια ευδιάκριτη γραμμή χωρίζει τη διαφήμιση σε δύο μέρη. Ξεκινώντας από το πρώτο μέρος και λαμβάνοντας υπόψη μας το γλωσσικό μήνυμα του δεύτερου μέρους, γίνεται εύκολα αντιληπτό ότι το εικονιζόμενο πρόσωπο είναι η Anoushka Shankar. Εδώ, ο κώδικας διασημότητας δεν είναι ιδιαίτερα ισχυρός, καθώς το συγκεκριμένο πρόσωπο είναι γνωστό μόνο σε συγκεκριμένες ομάδες ανθρώπων, που κατέχουν ιδιαίτερες γνώσεις μουσικής.

Διαφήμιση 2η

Πρόκειται για μια Ινδή μουσικοσυνθέτρια. Την ανατολίτικη καταγωγή του εικονιζόμενου προσώπου μπορεί κανείς να την εικάσει εύκολα από τα χαρακτηριστικά της (μελαμψό δέρμα, μαύρα μαλλιά) ή από το παραδοσιακό μουσικό όργανο (σιτάρ) που κρατάει.

Το μουσικό όργανο, ως *αντικείμενο*, καταλαμβάνει μεγάλη έκταση του εικονικού μηνύματος, ενώ αίσθηση προκαλεί και ο τρόπος με τον οποίο έχει τοποθετηθεί, καθώς διαφέρει από τον τρόπο που τοποθετείται όταν παίζει η μουσικός. Θα μπορούσαμε να πούμε ότι λειτουργεί συνδυαστικά ως φαλλικό σύμβολο και, κατ' επέκταση, ως σύμβολο δύναμης. Τα *αντικείμενα* σύμφωνα με τον Μπαρτ αποτελούν έξοχα στοιχεία σημασίας, τα οποία παραπέμπουν σε σαφή σημασιόμενα (Barthes 1988).

Για το γλωσσικό μήνυμα έχουν επιλεγεί κεφαλαία γράμματα, αλλά με μικρή γραμματοσειρά: «ROLEX ΚΑΙ ANOUSHKA SHANKAR. ΤΙΣ ΕΝΩΝΕΙ Η ΔΙΑΧΡΟΝΙΚΗ ΟΜΟΡΦΙΑ». Εδώ επιτυγχάνεται η λειτουργία της *αγκύρωσης*, καθώς το κείμενο οδηγεί τον αναγνώστη στα σημασιόμενα της εικόνας. Το γλωσσικό μήνυμα μεταφράζεται σε αυτή την περίπτωση διασημειωτικά. Το εικονιζόμενο πρόσωπο είναι η Anoushka Shankar. Το εκφώνημα «Τις ενώνει η διαχρονική ομορφιά» μεταφράζεται διασημειωτικά με δύο τρόπους. Η έννοια της ομορφιάς γίνεται εμφανής, τόσο ως προς το ρολόι όσο και ως προς το εικονιζόμενο πρόσωπο, στο πλαίσιο των ινδικών προτύπων ομορφιάς. Η έννοια της διαχρονικότητας είναι χαρακτηριστικό κάθε προϊόντος της Rolex. Σε όλα τα προϊόντα, προσφέρεται δωρεάν εγγύηση, εφ' όρου ζωής, κάτι που τα καθιστά διαχρονικά. Διαχρονική, όμως, είναι και η μουσική που παίζει η Anoushka Shankar, καθώς είναι παραδοσιακή. Θα μπορούσαμε επιπλέον να δούμε την πράσινη γραμμή όχι μόνο ως διαχωρισμό, αλλά και ως ένωση μεταξύ των δύο εικόνων και, σε ένα δεύτερο επίπεδο ανάλυσης, ως ένωση της Anoushka Shankar με το Rolex. Προφανώς, η διαφήμιση απευθύνεται σε ένα περιορισμένο κοινό αγοραστών. Προβάλλει όμως ισχυρούς κοινωνικούς και πολιτισμικούς κώδικες. Ένα προϊόν φαίνεται να γίνεται αντικείμενο με ανεκτίμητη αξία, όπως ανεκτίμητη είναι η αξία της μουσικής.

Ως προς τους πληροφορητές, όλοι οι συνεντευξιαζόμενοι αναγνωρίζουν την εταιρεία και το διαφημιζόμενο προϊόν και όλοι κάνουν αναφορά στο μουσικό όργανο ως ισχυρό σημείο της διαφημιστικής σύνθεσης. Παρ' όλα αυτά, σε όλους δημιουργείται μια σύγχυση ανάμεσα στα δύο μέρη της διαφημιστικής σύνθεσης. Το διαφημιζόμενο προϊόν και το αντικείμενο φαίνεται να είναι το κεντρικό σημείο της διαφήμισης για τις γυναίκες πληροφορητές, ενώ για τους άνδρες το αντικείμενο και το εικονιζόμενο πρόσωπο.

Οι χαρακτηρισμοί ως προς το εικονιζόμενο πρόσωπο δίνουν διαφορετική προσέγγιση της ομορφιάς: «έντεχνη και alternative, φάση ψαγμένη, αλλά μοντέλο» [Σ.Γ. 1], «κλασάτη κοπέλα, εκπέμπει ηρεμία, γαλήνη, όμορφα συναισθήματα» [Σ.Γ. 2], «έχει τύπο, πρέπει να είναι όμορφη» [Σ.Γ. 3]. Παρατηρούμε ότι οι χαρακτηρισμοί σε αυτή την περίπτωση επικεντρώνονται σε στοιχεία προσωπικότητας και

συναισθήματα, πέρα από τα συνηθισμένα πρότυπα ομορφιάς. Ο τρόπος με τον οποίο χαρακτηρίζουν οι άνδρες πληροφορητές το εικονιζόμενο πρόσωπο επικεντρώνεται στα εξωτερικά χαρακτηριστικά της, σε αντίθεση με τις γυναίκες που επικεντρώθηκαν στα στοιχεία προσωπικότητας: «Όμορφη, εντυπωσιακό το φόρεμα της» [Σ.Α. 1], «ελκυστική, περισσότερο για το σώμα της, γιατί το μισό μένει ακάλυπτο» [Σ.Α. 2], «μια πολύ ωραία κοπέλα, Ινδή, σε αυτό το σιλ το σοκολατί, που αρέσει στο μεγαλύτερο ποσοστό ανδρών στο πλανήτη» [Σ.Α. 3], «όχι ιδιαίτερα όμορφη, και αυτά που φοράει δεν αναδεικνύουν τη θηλυκότητά της, όπως το μαλλί και το ντεκολτέ και το μπούστο» [Σ.Α. 4]. Παρατηρούμε ότι οι άνδρες πληροφορητές κρίνουν το εικονιζόμενο πρόσωπο μέσα από τα δυτικά πρότυπα ομορφιάς.

Το αντικείμενο λειτουργεί εδώ ως στοιχείο σημασίας και σχολιάζεται από όλους τους συνεντευξιαζόμενους. «Εγώ ενθουσιάστηκα με αυτό [το όργανο]! Να μου πείτε και τι είναι...» [Σ.Γ. 1], «Μια κοπέλα, σε μια πολύ έτσι καλλιτεχνική πόζα, με ένα όργανο που δεν ξέρω τι είναι. Είναι ένα έγχορδο υποθέτω...» [Σ.Γ. 2], «Νομίζω ότι είναι εντελώς άσχετη η κοπέλα με την κιθάρα, τι είναι αυτό, μουσικό όργανο, δεν ξέρω τι είναι. Για να δω ότι διαφημίζει ρολόι... Άσχετο» [Σ.Γ. 3], «Βλέπω ένα μουσικό όργανο εδώ, δεν ξέρω τι είναι όμως. Ινδή είναι μάλλον η κοπέλα» [Σ.Γ. 4]. Η Σ.Γ. 4 είναι η μόνη που αναγνωρίζει πολιτισμικά χαρακτηριστικά στη διαφήμιση και κάνει αναφορά στην Ινδία. Οι άνδρες, από την άλλη, φαίνεται να επικεντρώνονται στα ινδικά χαρακτηριστικά του εικονιζόμενου προσώπου: «...έχει αυτό το κλασικό όργανο της Ινδίας, νομίζω είναι και η κοπέλα, παραπέμπει σε Ινδία. Έτσι μελαχρινή, χαρακτηριστικά Ινδής» [Σ.Α. 2], «Ίσως το έχουν κάνει έτσι γιατί είναι αυτό, ένα παραδοσιακό όργανο, πιθανόν της Ινδίας, και θέλουν να συνδυάσουν τη σύγχρονη κοινωνία με την παράδοση... Ότι μένουν αναλλοίωτα στο χρόνο... Κάτι τέτοιο ίσως. Η κοπέλα είναι πολύ ωραία. Το ντύσιμό της είναι πολύ ωραίο και σε εντυπωσιάζει και το όργανο, γιατί προσπαθείς να δεις, αν σου αρέσει λίγο η τέχνη, το να δημιουργείς μουσικά όργανα, βλέπεις τα σκαλιστά...» [Σ.Α. 3], «...την κοπέλα, με έναν extreme τρόπο και έτσι μια σοφιστική διάθεση, από πολλές απόψεις, γιατί και αυτό... η μουσική που θα παίζει με αυτό το όργανο, δε θα 'ναι... συνηθισμένη. Πρέπει να είναι ινδικό αυτό. Και το ρολόι, το οποίο Rolex ξέρουμε όλοι ότι έχει μια εξαιρετικά πολύτιμη και ακριβή αξία, αλλά και αυστηρή ποιότητα» [Σ.Α. 4]. Ο Σ.Α. 4 αντιλαμβάνεται τη σύνδεση ανάμεσα στα δύο εικονικά μηνύματα, χωρίς να διαβάσει το γλωσσικό μήνυμα και ο Σ.Α. 3 αναγνωρίζει τη διαχρονικότητα, επίσης χωρίς να διαβάσει το γλωσσικό μήνυμα. Ο κώδικας της Rolex είναι, και σε αυτή την περίπτωση, πολύ ισχυρός.

Το γλωσσικό μήνυμα σε αυτήν τη διαφημιστική σύνθεση λειτουργήσε ως μέσο ερμηνείας των δύο εικονικών μηνυμάτων (λειτουργία της αγκύρωσης) με τη βοήθεια του οποίου γίνεται αντιληπτή η ταυτότητα του εικονιζόμενου προσώπου. Η Σ.Γ. 2 είναι η μόνη που μεταφράζει διασημειωτικά το μήνυμα: «Προφανώς, δηλαδή, αυτή είναι μια επώνυμη. Δεν την ξέρω, για να είμαι ειλικρινής. Τις ενώνει η διαχρονική ομορφιά. Αυτή φαίνεται να έχει μια διαχρονική ομορφιά. Έχει μια κλάση που θα

μπορούσε να αποτελεί πρότυπο θηλυκότητας για πάρα πολλές δεκαετίες. Και η Rolex, όντως, θεωρείται μια από τις κορυφαίες εταιρείες ρολογιών και πολυτέλειας, δεν ξέρω αν είναι θέμα ομορφιάς, αλλά είναι σίγουρα θέμα πολυτέλειας». Η Σ.Γ. 1 είπε σχετικά: «Θες να μου πεις ότι αυτή είναι πραγματική κοπέλα και ότι παίζει αυτό; Ενδιαφέρον. Τις ενώνει η διαχρονική ομορφιά. ΟΚ, με τη γνώση του ποια είναι αυτή η κοπέλα, εντάξει... ναι. Νέα είναι βασικά, ποια διαχρονική ομορφιά...». Ο κώδικας της Rolex μοιάζει να είναι ισχυρός, χωρίς όμως οι συνεντευξιαζόμενες να μπορούν να ερμηνεύσουν πλήρως τα μηνύματα της διαφήμισης. Οι άνδρες φαίνεται να ερμηνεύουν ευκολότερα διασημειωτικά τη διαφήμιση: «Αυτή είναι η Anoushka Shankar, ε; Προφανώς, είναι καλλιτέχνης. Διαχρονική ομορφιά. Και η ομορφιά δεν χρειάζεται πολύ εξεζητημένη προβολή. Δεν χρειάζεται να δείξουμε ότι είμαστε όμορφοι. Είμαστε! Και το δείχνουμε και έτσι. Προφανώς, αυτό είναι. Γι' αυτό δεν την έχουν προβάλει όπως τις άλλες γυναίκες. Δηλαδή, η αξία, η ποιότητα και η ομορφιά του διαφημιζόμενου προϊόντος είναι αξία ανεκτίμητη, πάντα» [Σ.Α. 4]. Σε αυτήν τη διαφήμιση, η εταιρεία και τα σημαίνοντα που αυτή δημιουργεί φαίνεται να είναι καθοριστικά για την κατανόηση της διαφήμισης.

Προσέγγιση διαφημίσεων που απευθύνονται σε ανδρικό καταναλωτικό κοινό

Η τρίτη διαφήμιση¹ είναι του οίκου *Hugo Boss* και αφορά ένα επίσημο ανδρικό outfit το οποίο φοράει ένα αντρικό μοντέλο. Τα κωδικοποιημένα μηνύματα της εικόνας ποικίλλουν. Ο άνδρας είναι αξύριστος (στοιχείο αρρενωπότητας) και το βλέμμα του είναι αινιγματικό, στραμμένο προς μια αδιευκρίνιστη κατεύθυνση. Η σωματική του διάπλαση παραπέμπει σε έναν άνδρα γυμνασμένο, ένα ακόμα ισχυρό στοιχείο αρρενωπότητας. Το ύφος και η έκφραση του προσώπου του παραπέμπουν σε έναν άνδρα ισχυρό και σίγουρο για τον εαυτό του. Η *πόζα*, εδώ, επηρεάζει την ανάγνωση των σηματοδοτών της εικόνας.

Ένα ακόμα ισχυρό στοιχείο της διαφήμισης είναι η *φωτογένεια*, όπου τονίζονται με τεχνικό τρόπο συγκεκριμένα σημεία. Επιτηδευμένα, έχει τονιστεί το σημείο του λαιμού, αναδεικνύοντας έτσι την ιδιαιτερότητα του πουκαμίσου και, κατ' επέκταση, των ζυγωματικών του προσώπου, και το βλέμμα. Προκαλεί τον αναγνώστη να κοιτάξει το μοντέλο στο πρόσωπο, καθώς το κουστούμι δεν τονίζεται ιδιαίτερα. Έντονα φωτισμένα είναι και τα χέρια του μοντέλου. Με αυτό τον τρόπο, αναδεικνύεται το ρολόι, που ανήκει και αυτό στον ίδιο οίκο. Ένα ακριβό ρολόι αποτελεί χαρακτηριστικό δύναμης για έναν άνδρα. Στον δυτικό πολιτισμό, τα κοσμήματα είναι κατεξοχήν γυναικεία αξεσουάρ. Το ρολόι αποτελεί το μοναδικό κόσμημα που μπορεί να φοράει ένας άνδρας χωρίς να κινδυνεύει να κατηγορηθεί για θηλυπρέπεια.

1 Status 295: 3.

Η διαφήμιση φαίνεται να προάγει το πρότυπο του αρρενωπού, επιτυχημένου άνδρα, ο οποίος αναδεικνύει την προσωπικότητά του φορώντας προϊόντα του οίκου, παρά τα ίδια τα προϊόντα. Πρόκειται για έναν γοητευτικό άνδρα που φαίνεται να νιώθει άνετα, μέσα στο ακριβό κουστούμι του. Η αρρενωπότητα είναι το βασικό κωδικοποιημένο μήνυμα που προκύπτει, καθώς και στοιχεία ναρκισσισμού.

Συνδυάζει και το, και καλά, “έξυπνος”, “πετυχημένος”, “επιχειρηματίας”, και το “ωραίος άντρας” [Σ.Γ. 1], «Θεέ μου, αυτός είναι κύκλος! Έχει πολύ αρρενωπό πρόσωπο και μια πολύ, έτσι, αινιγματική, σέξι έκφραση» [Σ.Γ. 2], «Αρρενωπός είναι, κυρίως, γιατί προφανώς είναι πιο μεγάλης ηλικίας...

Athens: HUGO BOSS Store, 18 Amalfita Str., Solonaki, Phone 210 3388880
Athens: HUGO BOSS S&S, Gessen Aktias, Golden Hall, Phone 211 1814322
Athens: HUGO BOSS Store, 18 Kerkira Str., Phone 210 8810020
Glyfada: HUGO BOSS Store, 20 Lazarou Str., Phone 210 8888138
Hendelstein Cycle: HUGO BOSS Store, 6 Diakomo Str., Phone 210 2411047

BOSS
HUGO BOSS

Διαφήμιση 3η

Έχει πάρει την έκφραση του μοιραίου και του ωραίου, κάπως έτσι. Δεν με νοιάζει τίποτα άλλο, εγώ είμαι και κανένας άλλος. Του καρδιοκατακτητή και έτσι» [Σ.Γ. 3], «Φαίνεται να έχει άποψη, είναι περιποποιημένος, απλά είναι αξύριστος, θα προτιμούσα να είναι ξυρισμένος» [Σ.Γ. 4]. Τα χαρακτηριστικά που του προσδίδονται είναι όλα κοινωνικά και στοιχεία προσωπικότητας, τα οποία υπονοούν ένα συγκεκριμένο lifestyle. Λειτουργεί δηλαδή ως πρότυπο, όχι μόνο ως προς την εξωτερική του εμφάνιση, αλλά και ως προς τα σημαίνόμενα που αυτή δημιουργεί. Σημαινόμενα, όμως, που ενισχύονται από την αναγνώριση του οίκου Hugo Boss.

Οι άνδρες πληροφορητές, όπως και οι γυναίκες, προσδίδουν στο μοντέλο κοινωνικά χαρακτηριστικά και στοιχεία προσωπικότητας, που προκύπτουν ως σημαίνόμενα από το εικονικό μήνυμα: «πολύ προσεγμένο» [Σ.Α. 1], «νέοπλουτος, χρηματιστής, σκληρός σε χαρακτήρα, επειδή είναι αξύριστος, το πρόσωπό του σκοτεινό. Σίγουρα άνθρωπος της πόλης και του γραφείου, σε υψηλά κλιμάκια» [Σ.Α. 2], «Ο σίγουρος άντρας που προσέχει την εμφάνισή του, είναι επιτυχημένος προφανώς, επιχειρηματίας ή σε οτιδήποτε κάνει. Κοιτάει με αυτοπεποίθηση μπροστά και ξέρει τι φοράει και πώς θα αναδειχτεί κιόλας. Δυναμικός, σίγουρος!» [Σ.Α. 4]. Εδώ είναι εμφανές ότι για τους αναγνώστες το μοντέλο ακολουθεί τα πρότυπα τις ηγεμονικής αρρενωπότητας. Ο ενδυματολογικός κώδικας, τα ρούχα και το ρολόι του είναι αρκετά για να του προσδώσουν κοινωνικά χαρακτηριστικά και στοιχεία χαρακτήρα.

Η τέταρτη διαφήμιση² είναι της εταιρείας *Tudor* και αφορά ένα ανδρικό ρολόι. Είναι μια διαφήμιση που αποτελείται από εικονικό μήνυμα και γλωσσικό μήνυμα με τη μορφή σλόγκαν και κειμένου. Στο πάνω μέρος της σελίδας, εικονίζεται ένας δύτης, ο οποίος έχει βγει στην επιφάνεια της θάλασσας και έχει στραμμένο το βλέμμα του σε άγνωστη κατεύθυνση. Ακολουθεί το προϊόν, ένα ρολόι με έντονο κόκκινο χρώμα στο καντράν του και δερμάτινο λουράκι, και, στο κάτω μέρος, τα γλωσσικά μηνύματα και ο λογότυπος της εταιρείας.

Αναφορικά με το δύτη, πρόκειται για έναν αζύριστο άνδρα μέσης ηλικίας. Δίνεται η αίσθηση ότι μόλις έχει ολοκληρώσει την κατάδυση και αναδύθηκε στην επιφάνεια της θάλασσας. Η φωτογραφία, στο σύνολό της, είναι ασπρόμαυρη (χαμηλή τροπικότητα), εκτός από το ρολόι και το λογότυπο της εταιρείας, που έχουν κόκκινες λεπτομέρειες. Το κόκκινο του ρολογιού εδώ λειτουργεί ως *πλαστικό σημείο* και παραπέμπει στο λογότυπο της εταιρείας. Το σημειωτικό σύστημα του χρωματισμού λειτουργεί αυτόνομα στο εικονικό μήνυμα. Το ρολόι έχει τοποθετηθεί στο *κέντρο* της διαφημιστικής σύνθεσης και λειτουργεί ως πυρήνας πληροφορίας.

Ακολουθεί το γλωσσικό μήνυμα, πρώτα με τη μορφή σλόγκαν σε πιο έντονη γραμματοσειρά: «1954 58 ΧΡΟΝΙΑ ΑΝΑΖΗΤΗΣΗΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΚΗ ΤΕΛΕΙΟΤΗΤΑ».

Το γλωσσικό μήνυμα εδώ δεν μεταφράζεται διασημειωτικά, ενώ επιτυγχάνεται η λειτουργία της *αγκύρωσης*. Το ρολόι είναι αδιάβροχο στα 200 μέτρα και η κάσα του είναι από ατσάλι. Πρόκειται, δηλαδή, για ένα ρολόι το οποίο έχει κατασκευαστεί για δύσκολες συνθήκες. Αυτό, σε ένα δεύτερο επίπεδο συνδύλωσης, θα μπορούσε να συνδυαστεί με το δύτη του εικονικού μηνύματος. Το επάγγελμα του δύτη απαιτεί ανθεκτικό εξοπλισμό. Η θέση αυτή επιβεβαιώνεται και από το γλωσσικό μήνυμα με τη μορφή κειμένου: «Το Heritage Black Bay είναι απόγονος του μοντέλου που σχεδιάστηκε για τα μέλη του πληρώματος του Βασιλικού Ναυτικού στην Γροιλανδία και αποτελούσε τεχνολογικό επίτευγμά της Tudor εκείνη την εποχή. 58 χρόνια αργότερα, η Tudor συνεχίζει επάξια τη φήμη ενός θρύλου». Επιτυγχάνεται, και σε αυτό το γλωσσικό μήνυμα, η λειτουργία της *αγκύρωσης*. Το γλωσσικό μήνυμα βοηθάει τον αναγνώστη να ερμηνεύσει το εικονικό μήνυμα, ενώ του προσφέρει πληροφορίες

Διαφήμιση 4n

σχετικά με την ιστορία του διαφημιζόμενου προϊόντος. Ο δύτες, στο εικονικό μήνυμα, θα μπορούσε να συνδυαστεί με το Ναυτικό σε μια σύγχρονη μορφή, 58 χρόνια μετά.

Το διαφημιζόμενο προϊόν φαίνεται να είναι εδώ κεντρικό σημείο της διαφήμισης για όλους τους συνεντευξιαζόμενους, εξαιτίας του χρωματισμού του. Τα στοιχεία του χρωματισμού ως δείκτης επιτόνισης σχολιάστηκαν θετικά από όλους τους συνεντευξιαζόμενους: «Το πρώτο πράγμα που κοιτάζω πραγματικά είναι το ρολόι. Κι αυτό γιατί έχει αυτό το κόκκινο περίβλημα τέλος πάντων, το οποίο έρχεται χρωματικά σε πλήρη αντίθεση με όλη την εικόνα» [Σ.Γ. 2], «Εδώ το μάτι μου πήγε κατευθείαν στο δύτε με το ρολόι και περισσότερο στο ρολόι, γιατί είναι κόκκινο, αλλιώς μάλλον δεν θα πήγαινε. Μαύρη η φωτογραφία. Καλά, δεν το συζητάμε, ότι έχουν μαύρο φόντο στο ρολόι και τραβάει κατευθείαν το μάτι και κόκκινο πάνω, κάνει μπαμ, κατευθείαν να δεις, εκεί, το ρολόι. Και το δύτε κοιτάς, γιατί είναι πρόσωπο» [Σ.Α. 2], «Μ' αρέσει αυτό το μαύρο που έχουν δώσει στη θάλασσα, η σκοτεινή φωτογράφιση. Είναι πολύ ωραία και δένει και με το ρολόι. Δεν έχει κάτι αταίριαστο για μένα χρωματικά αυτή η διαφήμιση» [Σ.Α. 3].

Όλοι οι συνεντευξιαζόμενοι αναφέρονται στη σημαντικότητα του γλωσσικού μηνύματος με μορφή σλόγκαν και θεωρούν περιττό το μήνυμα με μορφή κειμένου. Ως προς το εικονιζόμενο πρόσωπο, παρατηρούμε και πάλι ότι του αποδίδονται κοινωνικά χαρακτηριστικά, ενώ ισχυρός είναι επίσης ο κώδικας της αρρενωπότητας. «Εντάξει, το μοντέλο, και εδώ, φαίνεται πιο σκληροτράχηλο, άνθρωπος των extreme spor που ασχολείται με αυτά» [Σ.Α. 2], «Είναι το πρόσωπο που έχω στο μυαλό μου από ταινίες και τέτοια που είναι για δύτες» [Σ.Α. 3], «Το πρόσωπο ενός τυπά, βατραχανθρώπου που ξέρει τι κάνει, είναι σίγουρος γι' αυτό που κάνει και ατενίζει... παρακολουθεί μάλλον, με αίσθηση αυτοπεποίθησης» [Σ.Α. 4]. Αποδίδονται και σε αυτή την περίπτωση κοινωνικά χαρακτηριστικά στο εικονιζόμενο πρόσωπο, που ενισχύονται από τον ενδυματολογικό κώδικα: «Βέβαια εδώ είναι και μοντέλο πράγματι. Κοιτάει το υπερπέραν, ατενίζει το μέλλον με απορία; Αλλά και αυτοπεποίθηση; Σου βγάζει κάτι το βλέμμα του» [Σ.Γ. 1], «Κοιτάω αυτόν τον άντρα, ο οποίος είναι ένας τρομερά αρρενωπός άντρας. Κοιτάζει κάτι πολύ ενδιαφέρον, έχει απολαύσει αυτό που έχει κάνει, σου βγάζει μια πληρότητα, μια ηρεμία, μια αρρενωπότητα πάρα πολύ έντονη, νομίζω. Και μπορώ να συνδέσω την αρρενωπότητα αυτού του άντρα με την αρρενωπότητα του ρολογιού. Alpha male, πάρα πολύ. Είναι πολύ αρρενωπός, πολύ άντρας, πολύ ωραίος» [Σ.Γ. 2], «Ένα κοινό πρόσωπο. Δεν πρέπει να είναι καν μοντέλο λογικά. Ο άνθρωπος θα πρέπει να είναι δύτες κανονικός» [Σ.Γ. 3], «Ο δύτες είναι αξύριστος [γέλια], αλλά λογικό είναι. Δεν μου κάνει καμία εντύπωση ο δύτες. Δεν είναι και αυτό που θέλουν να προσέξουμε άλλωστε. Μόνο το ότι είναι δύτες θέλουν να δούμε νομίζω» [Σ.Γ. 4]. Το πρόσωπο εδώ προσεγγίζεται μέσα από τα κοινωνικά του χαρακτηριστικά, ενώ πολύ ισχυρό είναι το στοιχείο της αρρενωπότητας.

Γενικές παρατηρήσεις

Αναφορικά με τα εικονικά μηνύματα των διαφημίσεων που μελετήθηκαν, παρατηρούμε ότι τα αντικείμενα, ο ενδυματολογικός κώδικας, τα διαφημιζόμενα προϊόντα και τα εικονιζόμενα πρόσωπα είναι τα σημεία, στα οποία επικεντρώνονται οι συνεντευξιαζόμενοι στο σύνολο των διαφημίσεων. Μεγάλη διαφοροποίηση παρατηρούμε μεταξύ ανδρών και γυναικών στα προϊόντα που απευθύνονται στο αντίθετο φύλο. Οι άνδρες πληροφορητές τείνουν να επικεντρώνονται στις γυναίκες μοντέλα πολύ περισσότερο απ' ό,τι οι γυναίκες στις διαφημίσεις που απευθύνονται στο γυναικείο φύλο. Χαρακτηριστικό παράδειγμα η πρώτη περίπτωση στην οποία όλοι οι άνδρες επικεντρώνονται στο εικονιζόμενο πρόσωπο, ενώ στην τέταρτη διαφήμιση όλοι οι πληροφορητές επικεντρώνονται στο διαφημιζόμενο προϊόν.

Αξίζει να αναφερθεί ότι σε κάποιες περιπτώσεις (π.χ. Rolex και Hugo Boss), οι επώνυμοι οίκοι δημιουργούν και προάγουν τον δικό τους κώδικα, ο οποίος συνήθως είναι αναγνωρίσιμος από το καταναλωτικό κοινό και οδηγεί στα σημαινόμενα της διαφήμισης. Αυτός ο κώδικας, πέρα από σταθερές διαφημιστικές επιλογές, μπορεί να ενισχύεται με διάφορα σύμβολα, όπως η πράσινη διαχωριστική γραμμή στην περίπτωση της Rolex.

Παρατηρούμε λοιπόν ότι στις περισσότερες περιπτώσεις τα εικονικά μηνύματα της κάθε διαφήμισης δεν λειτουργούν ανεξάρτητα, αλλά καθορίζουν την ανάγνωση και την ερμηνεία της στο σύνολό τους και σε συνάρτηση με τα γλωσσικά μηνύματα. Στις διαφημίσεις προϊόντων πολυτελείας και ακριβών οίκων είναι ακόμα εντονότερη η σύνδεση των εικονικών και γλωσσικών μηνυμάτων. Κεντρικό στοιχείο των διαφημίσεων αυτών φαίνεται να είναι η συνοχή, καθώς η ερμηνεία τους δείχνει να προέρχεται από την αποκωδικοποίηση όλων των εικονικών μηνυμάτων και της μεταξύ τους σχέσης.

Οι συνδηλώσεις, λοιπόν, σε πολλές περιπτώσεις, δημιουργούνται όχι μόνο με κριτήριο τα κωδικοποιημένα μηνύματα, αλλά και το λογότυπο της εκάστοτε εταιρείας. Η αναγνώριση της εταιρείας και, κατ' επέκταση, της αξίας των προϊόντων συνεργεί στη δημιουργία περισσότερων συνδηλώσεων. Ένα προϊόν μεγάλης αξίας προβάλλεται μέσα από ένα πρόσωπο υψηλού κοινωνικού στάτους.

Το φόντο φαίνεται να αποτελεί έναν ισχυρό άξονα δημιουργίας συνδηλώσεων για τους συνεντευξιαζόμενους. Να αναφέρουμε ότι συχνά τα στοιχεία του χρωματισμού και τα πλαστικά σημεία του φόντου ενισχύουν τις συνδηλώσεις που δημιουργούν οι διαφημίσεις. Οι δείκτες τροπικότητας, στο σύνολό τους, φαίνεται να καθορίζουν την ανάγνωση των σημαινομένων των διαφημίσεων.

Η πόζα, από την άλλη, καθορίζει και αυτή την ερμηνεία της διαφήμισης ως κωδικοποιημένου μηνύματος. Παρατηρούμε ότι οι άνδρες πληροφορητές επικεντρώνονται στην πόζα των γυναικών στις γυναικείες διαφημίσεις και δημιουργούν ισχυρές συνδηλώσεις. Χαρακτηριστικό παράδειγμα η πρώτη διαφήμιση, όπου το εικονιζόμενο πρόσωπο μέσω του αισθησιασμού φαίνεται να

λειτουργεί ως ισχυρό πρότυπο θηλυκότητας. Αντίστοιχα, για τις γυναίκες, ο άνδρας της τρίτης διαφήμισης φαίνεται να είναι αυτός που υπηρετεί πλήρως τα πρότυπα ομορφιάς του δυτικού κόσμου, δημιουργώντας όμως και ισχυρές συνδηλώσεις για έναν τρόπο ζωής ενός άνδρα με υψηλό κοινωνικό στάτους.

Τέλος, να αναφέρουμε ότι στο σύνολο των γυναικείων διαφημίσεων, η νεανικότητα είναι η πιο ισχυρή συνδήλωση. Τα εικονιζόμενα πρόσωπα στις γυναικείες διαφημίσεις είναι νέες, όμορφες γυναίκες, σε ιδιαίτερα αισθησιακές πόζες σε κάποιες περιπτώσεις. Ενδιαφέρον προκαλεί το γεγονός ότι για καμία από τις εικονιζόμενες γυναίκες δεν έγινε κάποια ιδιαίτερη αναφορά στο κοινωνικό της στάτους. Ακόμα και για την περίπτωση της δεύτερης διαφήμισης, που αφορά μια επιτυχημένη επαγγελματικά γυναίκα, οι αναφορές ως προς την ταυτότητά της αφορούσαν περισσότερο πολιτισμικά χαρακτηριστικά. Αντίθετα, η ομορφιά και η νεανικότητα δεν φαίνεται να είναι το κύριο χαρακτηριστικό γνώρισμα των εικονιζόμενων προσώπων των διαφημίσεων που απευθύνονται στο ανδρικό φύλο. Η αρρενωπότητα, όμως, φαίνεται να είναι η πιο ισχυρή συνδήλωση που ενισχύεται με άλλα κοινωνικά χαρακτηριστικά, όπως η οικονομική δύναμη.

Επίλογος

Στην παρούσα έρευνα μελετήθηκαν τέσσερις διαφημίσεις σύμφωνα με τα μοντέλα των Μπαρτ, Groupe μ, Kress και Van Leeuwen, ως προς τα γλωσσικά και τα εικονικά τους μηνύματα. Στις διαφημίσεις αυτές συναντάμε γλωσσικά μηνύματα, τα οποία εμφανίζονται με τη μορφή κειμένου ή/και σλόγκαν. Να αναφέρουμε ότι τα γλωσσικά μηνύματα με μορφή κειμένου αξιολογούνται ως περιττά στο σύνολο των διαφημίσεων. Αντίθετα, τα γλωσσικά μηνύματα με μορφή σλόγκαν φαίνεται να είναι περισσότερο αναγκαία στις περιπτώσεις των διαφημίσεων όπου το προϊόν δεν είναι ιδιαίτερα αναγνωρίσιμο από τους συνεντευξιαζόμενους.

Η διασημειωτική μετάφραση μεταξύ γλωσσικών και εικονικών μηνυμάτων απαντάται ως διαφημιστική στρατηγική στις περισσότερες διαφημίσεις, ακόμη και εάν δεν μεταφράζεται διασημειωτικά το σύνολο του γλωσσικού μηνύματος. Αν και η διασημειωτική μετάφραση, σε πολλές περιπτώσεις, λειτουργεί ως ισχυρό μέσο ερμηνείας των διαφημίσεων, το δείγμα των πληροφορητών φαίνεται να δυσκολεύεται να συνδέσει το γλωσσικό μήνυμα με το εικονικό.

Η αναγνώριση του εικονιζόμενου προϊόντος και της διαφημιζόμενης εταιρείας αποτελεί πολύ ισχυρό άξονα για την κατανόηση και την ερμηνεία των διαφημίσεων, και από τα δύο φύλα. Ωστόσο, οι γυναίκες πληροφορήτριες φαίνεται να επικεντρώνονται περισσότερο στα διαφημιζόμενα προϊόντα, ενώ οι άνδρες πληροφορητές επικεντρώνονται ιδιαίτερα στα εικονιζόμενα πρόσωπα του αντίθετου φύλου, στο φόντο και στα στοιχεία του χρωματισμού.

Τα πλαστικά σημεία, που προσεγγίστηκαν μέσα από τη θεωρία του Groupe μ (1992), αποτελούν ισχυρά μηνύματα των διαφημίσεων και καθορίζουν την

ανάγνωσή τους. Οι δείκτες τροπικότητας, γενικότερα, τα στοιχεία του χρωματισμού και το φόντο σχολιάστηκαν έντονα από τους συνεντευξιαζόμενους και φαίνεται να δημιουργούν ισχυρές συνδηλώσεις. Ακόμα πιο ισχυρά φαίνεται να είναι τα στοιχεία του χρωματισμού που αφορούν το ίδιο το διαφημιζόμενο προϊόν και οδηγούν τους καταναλωτές στην ανάγνωση της διαφήμισης.

Στους τρόπους συνδύλωσης του Μπαρτ αναφέρονται, μεταξύ άλλων, η πόζα, η φωτογένεια και τα αντικείμενα (Barthes 1988). Οι τρεις αυτοί τρόποι φαίνεται να επηρεάζουν, και σε πολλές περιπτώσεις να καθορίζουν, την ερμηνεία των διαφημίσεων. Πιο συγκεκριμένα, η πόζα είναι από τα πιο ισχυρά σημειώματα στο σύνολο των διαφημίσεων και για τα δύο φύλα.

Η ηλικία των συνεντευξιαζόμενων φαίνεται να επηρεάζει, σε ένα μικρό βαθμό, την ανάγνωση και την ερμηνεία των διαφημίσεων. Προσεγγίζοντας τα στοιχεία της έμφυλης ταυτότητας, το γυναικείο σώμα φαίνεται να είναι αυτό που εξακολουθεί να προσελκύει τα βλέμματα, υπονοώντας τη σεξουαλική διαθεσιμότητα. Η θέση του Beker (όπως αναφέρεται στο Hazell και Clarke 2008: 6) επιβεβαιώνεται πλήρως, με το ανδρικό πρότυπο να προβάλλει τον άνδρα κυρίαρχο, επιτυχημένο και σεξουαλικά ελκυστικό, ενώ το γυναικείο προβάλλει τη γυναίκα εξωτερικά όμορφη, υποτακτική και σεξουαλικό αντικείμενο. Η νεανικότητα είναι ένα ακόμα ισχυρό γνώρισμα των γυναικείων διαφημίσεων.

Στο χώρο της διαφήμισης, τα πατριαρχικά στερεότυπα απαντώνται κατά κόρον, καθώς ο πολλαπλός ρόλος της σύγχρονης γυναίκας δεν προβάλλεται μέσα από τις διαφημίσεις που απευθύνονται στο γυναικείο φύλο. Όμως και τα πρότυπα αρρενωπότητας είναι επίσης πολύ ισχυρά. Ο άνδρας-πρότυπο του δυτικού κόσμου οφείλει να είναι επιτυχημένος και να εκπέμπει σεξουαλικότητα. Η έμφυλη ταυτότητα, συμπερασματικά, φαίνεται να διαμορφώνεται υπό το πρίσμα στερεοτύπων, χωρίς να λαμβάνεται υπόψη ο νέος τρόπος ζωής στον οποίο συναντά κανείς πολλαπλές πολιτισμικές και έμφυλες ταυτότητες. Το κοινά αποδεκτό πρότυπο παραμένει σταθερό, ανεξαρτήτως ηλικίας.

Σε μια μελλοντική έρευνα θα είχε ιδιαίτερο ενδιαφέρον να μελετηθεί ο τρόπος με τον οποίο αυτοπροβάλλεται η έμφυλη διάσταση του εαυτού μέσα από τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης. Η άμεση σχέση των νέων με το διαδίκτυο και η ολοένα αυξανόμενη προβολή φωτογραφιών δημιουργεί ένα ενδιαφέρον πεδίο προς διερεύνηση όχι μόνο στη σημειωτική αλλά και στην παιδαγωγική του διάσταση.

Βιβλιογραφία

- Ανδρουλάκης Γ., 1998, «Η αξιοποίηση της διαφήμισης για μια διαπολιτισμική διδασκαλία των γλωσσών», Ελληνική Εταιρεία Εφαρμοσμένης Γλωσσολογίας, Θεσσαλονίκη: University Studio Press, 5-18.
- Barthes R., 1985, *L'aventure sémiologique*, Παρίσι: Seuil.
- Barthes R., 1988, *Εικόνα - Μουσική - Κείμενο*, μτφρ. Γ. Σπανός, Αθήνα: Πλέθρον.

- Dyer G., 2009, *Η διαφήμιση ως επικοινωνία*, μτφρ. Αγ. Σπυροπούλου, Αθήνα: Πατάκης.
- Eco U., 1972, *La Structure absente. Introduction à la recherche sémiotique*, μτφρ. Uccio Esposito-Torrigiani, Παρίσι: Mercure de France.
- Eco U., 1988, *Θεωρία σημειωτικής*, μτφρ. Έφη Καλλιφατίδου, Αθήνα: Γνώση.
- Groupe μ, 1992, *Traité du signe visuel. Pour une rhétorique de l'image*, Παρίσι: Seuil.
- Groupe μ, 1995, "A rhetoric of visual statements", στο: T.-A. Sebeok, D. J. Umiker-Sebeok (επιμ.), *Advantages in Visual Semiotics: The Semiotic Web 1992-92*, Βερολίνο και Νέα Υόρκη: Mouton de Gruyter, 581-599.
- Hazell V. και J. Clarke, 2008, "Race and gender in the media: A content analysis of advertisements in two mainstream black magazines", *Journal of Black Studies* 39(1): 5-21.
- Jakobson R., 1971, "On linguistic aspects of translation", στο R. Jakobson, *Selected Writings II*, Χάγη και Παρίσι: Mouton, 78-86.
- Κάλλιου Φ., 2004, «Η γυναικεία ομορφιά μέσω του ευρωπαϊκού (Γαλλία, Ελλάδα) και ασιατικού (Σαουδική Αραβία) περιοδικού τύπου», στο: Κ. Τσουκαλά, Ε. Χοντολίδου (επιμ.), *Σημειωτικά συστήματα και επικοινωνία: πράξη διάδραση, περίσταση, αλλαγή*, Παρατηρητής: Θεσσαλονίκη, 557-569.
- Κουρδής Ε., 1997, «Σημειωτική και διαφήμιση: σημειωτική ανάλυση δύο διαφημιστικών αφισών της Assos International», στο: Γ. Πασχαλίδης, Ε. Χοντολίδου (επιμ.), *Σημειωτική και Πολιτισμός*, Πρακτικά 5ου Πανελληνίου Συνεδρίου Σημειωτικής Εταιρείας, Θεσσαλονίκη: Παρατηρητής, 95-110.
- Κουρδής Ε., 2011, «Μεταφράζοντας το διαφορετικό διαφημιστικό σλόγκαν. Σημειωτικές παρατηρήσεις στην πολυγλωσσική διαφημιστική καμπάνια της Louis Vuitton», στο Τ. Νενοπούλου, Ευ. Λουπάκη (επιμ.), *Η μεταφρασεολογική έρευνα και μεταφραστική πρακτική στον ελληνόφωνο χώρο*, Τμήμα Γαλλικής Γλώσσας και Φιλολογίας ΑΠΘ, Θεσσαλονίκη: City Publish, 55-71.
- Kress G. και T. van Leeuwen, 2010, *Η ανάγνωση των εικόνων, Η γραμματική του οπτικού σχεδιασμού*, μτφρ. Γ. Κουρμεντάλα, επιμ. Φ. Παπαδημητρίου, Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο.
- Λαζαράτος Γ., 2007, *Umberto Eco: Διασημειωτική μετάφραση και μετάφραση και επιστημολογία*, Αθήνα: Παπαζήσης.
- Martin M. C. και J. W. Gentry, 1997, "Stuck in model trap: the effects of beautiful models in ads on female pre-adolescents and adolescents", *Journal of Advertising* 26(2): 19-33.
- McLeod J., 2003, *An Introduction to Counseling*, 3η έκδοση, Open University Press.
- Plakoyiannaki E. και Y. Zotos, 2009, "Female role stereotypes in print advertising Identifying associations with magazine and product categories", *European Journal of Marketing* 43(11): 1411-1434.
- Pollay R. W., 1986, "The distorted mirror: reflections on the unintended consequences of advertising", *Journal of Marketing*, 50(2): 18-36.
- Ramamurthy An., 2007, «Θεάματα και παραισθήσεις. Φωτογραφία και εμπορευματική κουλτούρα», στο: L. Wells (επιμ.), *Εισαγωγή στη φωτογραφία*, μτφρ. Π. Πετσίνη, Αθήνα: Πλέθρον.

Smith Ph., 2006, *Πολιτισμική θεωρία: Μια εισαγωγή*, Αθήνα: Κριτική.

Van Leeuwen T., 2011, *The Language of Colour: an introduction*, Routledge.

IV. ΠΟΛΙΤΙΚΕΣ ΤΩΝ ΚΟΙΝΩΝ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ

επιμέλεια: Γιάννης Ζαϊμάκης

Μαρία Μπαρέλη

Τα ικαριώτικα πανηγύρια του Μεσοπολέμου: Όψεις του δώρου και πρακτικές των κοινών

Εισαγωγή

Στο επίκεντρο αυτής της εργασίας τίθενται οι διαδικασίες μετασχηματισμού των πανηγυριών της Ικαρίας κατά την περίοδο του Μεσοπολέμου και, ειδικότερα, οι συνέχειες, οι ασυνέχειες και οι ρήξεις που παρατηρούνται την περίοδο αυτή, τις οποίες επιχειρώ να εντάξω στο πλαίσιο ευρύτερων διαδικασιών κοινωνικής αναπαραγωγής και μετασχηματισμού της τοπικής κοινωνίας και οικονομίας. Η εργασία αυτή βασίζεται σε μακροχρόνια έρευνα πεδίου που πραγματοποιήθηκε στο νησί της Ικαρίας στο διάστημα των ετών 2005-2015.

Το πραγματολογικό υλικό της έρευνας παράχθηκε με τη χρήση των κλασικών ανθρωπολογικών μεθόδων: συμμετοχική παρατήρηση, συνεντεύξεις και συλλογή τεκμηρίων ζωής –όπως επιστολές και φωτογραφίες–, άρθρα του τοπικού Τύπου και ντόπια βιβλιογραφία, καθώς και άλλα αρχειακά σύνολα, όπως οικογενειακά αρχεία, αρχεία συλλόγων και αρχεία πρώην δήμων και κοινοτήτων. Από την εθνογραφική έρευνα προέκυψαν στοιχεία που με προσανατόλισαν στην κατεύθυνση της θεωρίας του δώρου και των θεωρητικών συζητήσεων, των σχετικών με τα «κοινά» (commons) και τις «περιφράξεις» τους (enclosures). Οι έννοιες αυτές χρησιμοποιούνται ευρετικά, για την οργάνωση του πραγματολογικού υλικού της έρευνας, με στόχο να διερευνηθεί κατά πόσο μπορούν να φωτίσουν, από τη μια, τις συνέχειες, τις ασυνέχειες και τις ρήξεις που παρατηρούνται στα πανηγύρια της εν λόγω περιόδου και, από την άλλη, τις πρακτικές των δρώντων καθώς και τα νοήματα και τις αξίες που προσδίδουν σ' αυτές.

Για τους σκοπούς της παρούσας εργασίας εξετάζονται οι τρόποι που παράγονται τα βασικά αγαθά που κυκλοφορούν διαχρονικά στο πλαίσιο των πανηγυριών κατά τον Μεσοπόλεμο – τα *κατσίκια*, το *ψωμί* και το *κρασί*. Κατά την περίοδο αυτή κορυφώνονται προηγούμενες διαδικασίες περιφράξεων των κοινών, που είναι σε εξέλιξη από τις τελευταίες δεκαετίες του 19ου αιώνα, και νέες μορφές περιφράξεων εγκαθιούνται, σηματοδοτώντας μια σειρά από ασυνέχειες και ρήξεις στον τρόπο με τον οποίο παράγονται τα αγαθά που κυκλοφορούν στο πλαίσιο των πανηγυριών. Παράλληλα, πρόκειται για μια περίοδο άνθησης των πολιτικών κοινών: στην Ικαρία και στην

Αθήνα ιδρύονται οι πρώτες αδελφότητες και σύλλογοι και, στο μεταξύ, ανθίζουν οι αδελφότητες στην Αίγυπτο και στην Αμερική, όπου υπάρχουν εγκατεστημένοι Ικαριώτες. Τέλος, την ίδια περίοδο, γενικεύεται η στροφή των πανηγυριών προς «κοινωνοφελείς σκοπούς», ανανεώνοντας και αναπαράγοντας τα φυσικά και πολιτικά κοινά ή δημιουργώντας νέα κοινά (για τα είδη των κοινών, βλ. πιο κάτω).

Με όχημα, λοιπόν, τα πανηγύρια του Μεσοπολέμου περιγράφονται όψεις των κοινωνικών μετασχηματισμών, πώς εκφράστηκαν στα πανηγύρια, αλλά και πώς τα πανηγύρια χρησιμοποιήθηκαν ενεργά από τους δρώντες, για να επαναπροσανατολίσουν τους μετασχηματισμούς αυτούς προς νέες κατευθύνσεις, βελτιώνοντας τις συνθήκες ζωής των μελών της κοινότητας. Από αυτή την αναλυτική περιγραφή αναδύονται όψεις μιας παράδοσης κοινοτισμού του νησιού, παρόμοιας με αυτήν που η Ruth Behar περιγράφει ως «κουλτούρα των κοινών γαιών» (1986: 13). Προκύπτουν, επιπλέον, όψεις μιας οικονομίας του δώρου, που λειτουργεί αξεδιάλυτα συνυφασμένη με την οικονομία της αγοράς. Κλείνοντας, εξάγονται κάποια συμπεράσματα σε σχέση με τους μετασχηματισμούς των μορφών του πανηγυριού από τη σκοπιά των πολλαπλών περιφράξεων των κοινών και αποτυπώνονται κάποιες σκέψεις για τον τρόπο με τον οποίο συναρθρώνονται θεωρητικά οι έννοιες των κοινών και του δώρου.

Το δώρο, τα κοινά και οι περιφράξεις τους

Ο Μαρσέλ Μως, στο πλαίσιο της μελέτης του για το *Δώρο* (1924-1925), τράβηξε την προσοχή των ανθρωπολόγων σε μια διαδεδομένη κατηγορία φαινομένων, διάσπαρτων στο χώρο και στο χρόνο: τα *θεσμοθετημένα συστήματα ανταλλαγών*. Στο επίκεντρο τέτοιων συστημάτων ανταλλαγής βρίσκεται το δώρο, που προσφέρεται αυτοπροαίρετα, στην πραγματικότητα όμως προσφέρεται και ανταποδίδεται υποχρεωτικά (Μως 1999: 67). Ο Μως «έσπασε» την υποχρέωση του δώρου σε τρία συστατικά: την υποχρέωση της προσφοράς, της αποδοχής και της ανταπόδοσης. Εκτός από αυτές τις τρεις υποχρεώσεις, επισήμανε και μια τέταρτη, την οποία αναγνώρισε ως κρίσιμη για την οικονομία και την ηθική του δώρου: την υποχρέωση της προσφοράς στους θεούς, στα πνεύματα των νεκρών ή στη φύση (Μως 1999: 82).

Οι ανταλλαγές, υποστήριξε ο Μως, δεν αφορούν μόνο άτομα, αλλά ηθικά πρόσωπα, όπως οικογένειες και χωριά, που έρχονται αντιμέτωπα δημόσια και ανταγωνίζονται με όρους αξίας (1999: 71). Στο πλαίσιο τέτοιων «συστημάτων ολικών παροχών», όπως τα αποκάλεσε, τα πάντα κυκλοφορούν –αγαθά, υπηρεσίες, γυναίκες, παιδιά, χοροί και πανηγύρια– και σ' αυτά «εκφράζονται ταυτόχρονα και μονομιάς κάθε είδους θεσμοί» (1999: 67-68, 71). Η επιτόπια έρευνα έδειξε ότι τα πανηγύρια της Ικαρίας κινητοποιούν μεγάλο μέρος των θεσμών της τοπικής κοινωνίας και, εκτός από θρησκευτικές, έχουν ταυτόχρονα οικονομικές, κοινωνικές, πολιτικές, νομικές και ηθικές διαστάσεις. Επιπλέον, η προσφορά σε αγίους, νεκρά μέλη της κοινότητας και «στο χωριό», οι αμοιβαιότητες των ανταλλαγών, η συνεργασία και οι ανταγωνισμοί μεταξύ ατόμων και ηθικών προσώπων, όπως οικογένειες και χωριά, αναδύονται

ως μερικές από τις πιο σημαντικές πρακτικές που παρατηρούνται στο πλαίσιο των πανηγυριών και σηματοδοτούν τη λειτουργία μιας οικονομίας του δώρου ή μιας πθικής οικονομίας.

Σε σχέση με την υποχρεωτική φύση του δώρου, ο Μως έθεσε τη διάσημη ερώτηση (1999: 68): *ποια είναι η κινητήρια δύναμη και η νομική αρχή που καθιστά την ανταπόδοση του δώρου υποχρεωτική;* Την απάντηση στο ερώτημα αυτό βρήκε στο *hai* των Μαορί, στο οποίο απεικονίζεται ο νομικός δεσμός που δημιουργούνταν από τη μεταβίβαση πολύτιμων αγαθών στην Πολυνησία και αλλού. Το δώρο, όταν δοθεί, πασχίζει να γυρίσει πίσω, ασκεί «έναν μαγικό και θρησκευτικό έλεγχο πάνω στο δωρολήπτη» (Μως 1999: 80). Η απάντηση του Μως, που έμεινε στη βιβλιογραφία γνωστή ως «το πνεύμα του δώρου», αποτέλεσε γρίφο για τους σχολιαστές του και έχει παράξει πλούσιες θεωρητικές συζητήσεις σε σχέση με την αμοιβαιότητα, το τρίτο μέλος της ανταλλαγής και το αναπαλλοτρίωτο του δώρου ως αρχές που διασφαλίζουν την κίνηση και την «αύξησή» του.¹ Από τα ζητήματα αυτά, το αναπαλλοτρίωτο του δώρου μας παραπέμπει σε μορφές ιδιοκτησίας, που μόνο πρόσφατα και ελάχιστα έχουν απασχολήσει τις σύγχρονες εθνογραφίες του ελλαδικού χώρου. Πρόκειται για την περίπλοκη πραγματικότητα των κοινών, και σε αυτή την κατεύθυνση θα αναζητήσουμε τους τρόπους με τους οποίους αυτά συναρθρώνονται θεωρητικά με το δώρο.²

Κοινά είναι αυτά που μοιράζονται τα μέλη μιας ή περισσότερων κοινοτήτων και από αυτά εξαρτάται η υλική και κοινωνική τους επιβίωση (Schroyer 2009: 109-110). Τα κοινά είναι *αναπαλλοτρίωτα*, δηλαδή η κυριότητά τους δεν μεταβιβάζεται, ακόμα και αν η νομή τους μεταβιβάζεται. Οι χρήσεις και οι όροι πρόσβασης σε αυτά καθορίζονται από την ίδια την κοινότητα, τόσο με άγραφους όσο και με γραπτούς νόμους ή κανόνες.³ Ωστόσο, ο ορισμός για τα κοινά δεν μπορεί να είναι συγκεκριμένος και με στενούς προσδιορισμούς, διότι η έννοια των κοινών είναι συνυφασμένη με τις απεριόριστες δημιουργικές ικανότητες των ανθρώπων και των πολιτισμών. Μάλιστα δεν υπάρχουν μόνο πολιτισμικές διαφορές στον τρόπο με τον οποίο οι ανθρώπινες

1 Για μια σύνοψη της κριτικής σχετικά με το πνεύμα του δώρου, βλ. McCormac (1982) και Yan (2005: 250-254). Σχετικά με την προβληματική της κίνησης και αύξησης του δώρου, βλ. Sahlins 1972· Hyde 1983· Weiner 1992· και Godelier 2003.

2 Ο Μως δεν αγνοούσε την κοινή ιδιοκτησία, την οποία κατέταξε στην κατηγορία της «άφθαρτης περιουσίας» που ήταν αναπαλλοτρίωτη και στενά συνδεδεμένη με τη γη, το κλαν, την οικογένεια (1999: 76 και 223, σ. 207), αλλά ούτε και την πληθώρα μορφών ιδιοκτησίας (π.χ. του βασιλιά, της φυλής, του κλαν, του χωριού, της γειτονιάς, της αδιαίρετης οικογένειας) και δικαιωμάτων χρήσης, για τα οποία έγραψε στο *Manuel of Ethnography* (Mauss 2007). Ωστόσο, χρειάζεται να ληφθεί υπόψη το κοινωνικοοικονομικό πλαίσιο στο οποίο γράφτηκε το δώρο. Ο Μως έγραψε τα χρόνια του Μεσοπολέμου, αμέσως μετά τη Ρωσική Επανάσταση και λίγο πριν από το οικονομικό κραχ του 1929, σε μια περίοδο έντονης συζήτησης για τις αποτυχίες της αυτορρυθμιζόμενης αγοράς και ενώ ο σοσιαλισμός, ο κομμουνισμός και ο φασισμός κέρδιζαν έδαφος. Σχετικά με το ιστορικό και κοινωνικοπολιτικό πλαίσιο και το διανοητικό κλίμα της εποχής στην οποία γράφτηκε το δώρο, βλ. Sykes 2005: 60-63 και Graeber 2001: 156-158.

3 Όπως επισημαίνει ο Ίλιτς, οι εθμικοί κανόνες που αφορούσαν τα κοινά ήταν συνήθως άγραφοι, όχι μόνο επειδή δεν ενδιέφερε τους ανθρώπους να τους γράψουν, αλλά γιατί τα κοινά προστατεύονταν από μια πραγματικότητα που ήταν αρκετά περίπλοκη για να μπορέσει να αποτυπωθεί σε παραγράφους (Illich 1983). Ένας επιπρόσθετος λόγος αποτελεί το γεγονός ότι σε μεγάλο βαθμό επρόκειτο για προφορικές κοινωνίες, που δεν είχαν την κουλτούρα της γραφής.

κοινωνίες αντιλαμβάνονται τα κοινά τους, αλλά και ιστορικά στρωματοποιημένες αντιλήψεις των κοινών εντός της εκάστοτε κοινωνίας (Schroyer 2009, e-mail στον συγγραφέα, 30 Οκτωβρίου).

Για τους σκοπούς της ανάλυσής μου υιοθετώ την κατηγοριοποίηση των Herbert Reid και Betsy Taylor, σύμφωνα με την οποία τα κοινά διακρίνονται σε *φυσικά* ή *οικολογικά κοινά*, που ορίζονται ως «ο ιστός των αλληλεξαρτήσεων των υλικών διαδικασιών μεταξύ ανθρώπινης και μη ανθρώπινης ζωής» (Reid και Taylor 2010: 25). Σ' αυτά περιλαμβάνονται δάση, βοσκοτόπια, δρόμοι και νερά. Διακρίνονται, επίσης, σε *πολιτικά κοινά*, που ορίζονται ως «εκείνοι οι κοινωνικοί ιστοί των καθημερινών πρακτικών μέσα από τις οποίες οι άνθρωποι εμπλέκονται και φροντίζουν τα οικολογικά κοινά και αναπαράγουν την ικανότητά τους να φροντίζουν τα κοινά» (Reid και Taylor 2010: 25). Σ' αυτά περιλαμβάνονται συστήματα τοπικής αυτοδιοίκησης, τυπικές και άτυπες συλλογικότητες, όπως επιτροπές ειδικού σκοπού και σύλλογοι. Μια τρίτη κατηγορία αποτελούν τα *πολιτισμικά κοινά* ή τα *κοινά διαγενεακής γνώσης*. Στην κατηγορία αυτή περιλαμβάνονται γνώσεις, δεξιότητες, πρακτικές αλληλοβοήθειας, δράσεις και πολιτισμικές εκφράσεις της κοινότητας, όπως τελετουργίες, πανηγύρια και χοροί. Σε αυτά ενσωματώνεται ένα μεγάλο εύρος γνώσης, που αποκτάται μέσα από την καθημερινή διαβίωση/συμβίωση των ανθρώπων μεταξύ τους και με το περιβάλλον και είναι κρίσιμη για τη διατήρηση και αναπαραγωγή των οικολογικών και πολιτικών τους κοινών (Taylor 2012: 831). Σύμφωνα με τις παραπάνω κατηγοριοποιήσεις, τα πανηγύρια της Ικαρίας συγκαταλέγονται στα πολιτισμικά κοινά και, όπως θα επιχειρηθεί να καταδειχθεί, είναι αξεδιάλυτα συνυφασμένα με τα φυσικά, πολιτικά και πολιτισμικά κοινά του νησιού.

Οι περιφράξεις (enclosures), όρος που ιστορικά συνδέεται με την περίφραξη των κοινών γαιών της Αγγλίας του Ύστερου Μεσαίωνα, αναγνωρίζονται ως διαρκής διαδικασία, εγγενής στον καπιταλισμό (Luxemburg 2003 [1913], De Angelis 2004).⁴ Καθετί που αποκόπτεται τα κοινά από το πολιτισμικό πλαίσιο στο οποίο είναι ενσωματωμένα και τα επαναπροσδιορίζει ως εμπορεύματα, διοχετεύοντας τα ίδια ή ό,τι παράγεται από αυτά στην οικονομία της αγοράς, ορίζεται ως περίφραξη.⁵ Με την

4 Πρόκειται για τη διαδικασία που ο Μαρξ περιέγραψε ως πρωταρχική συσσώρευση κεφαλαίου (Marx 1975: 713-774). Από τη δεκαετία του 1970 και μετά, οι περιφράξεις των κοινών εμφανίζονται ως αναλυτική κατηγορία για την κατανόηση των αποικιοκρατικών σχέσεων, των σχέσεων εκμετάλλευσης των χωρών της περιφέρειας από αυτές του κέντρου (π.χ. Amin 1974 και Wallerstein 1979, όπως παρατίθενται στο De Angelis 2004), ως κρίσιμη έννοια για την κατανόηση της σπάνης και της φτώχειας τόσο στις πρώην αποικιοκρατούμενες χώρες του Νότου και σε αγροτικές περιοχές όσο και στις εκβιομηχανισμένες χώρες του Βορρά: ως προϋπόθεση, εν ολίγοις, για τις διαδικασίες που συνοψίζονται με τον όρο «ανάπτυξη» (βλ. Illich 1980 και 1983: The Ecologist 1993). Οι περιφράξεις των κοινών αποτελούν, επίσης, βασική ιδέα για την κατανόηση του νεοφιλελευθερισμού (Midnight Notes Collective 1990: Mies και Bennholdt-Thomsen 2000), για την καταπίεση των γυναικών (Federici 2011) και για τον εκτοπισμό πληθυσμών και τη δημιουργία μεταναστευτικού πλεονάζοντος εργατικού δυναμικού (βλ. ενδεικτικά Harvey 2003 και Grandia 2012).

5 Ο όρος χρησιμοποιείται τόσο με την κυριολεκτική όσο και με τη μεταφορική του έννοια, τις οποίες διατηρεί εξίσου στην περίπτωση των κοινών στο χώρο, καθώς –όπως σημειώνει η L. Grandia σχολιάζοντας τη φράση του Μαρξ σχετικά με την ανάγκη της πρωταρχικής συσσώρευσης για έναν γραφικό Σάντσο Πάντσα (1976: 794)– οι περιφράξεις δεν επιτυγχάνονται μόνο με την ανύψωση υλικών φρακτών, αλλά χρειάζονται και «εικονικές περιφράξεις που κατασκευάζονται στα μυαλά των ανθρώπων ώστε να ξεκάσουν αυτό που με τόση αγένεια τους άρπαξαν» (2012: 15).

έννοια αυτή η ιδιωτικοποίηση ή η εμπορευματοποίηση των δημόσιων και κοινών αγαθών, όπως και οι διοικητικές μεταρρυθμίσεις που αυξάνουν την απόσταση ανάμεσα στις κοινότητες και τα κέντρα λήψης αποφάσεων αναγνωρίζονται ως περιφράξεις.⁶ Οι περιφράξεις των κοινών, όμως, δεν αφορούν απλώς στην απώλεια του ελέγχου από τις κοινότητες και την εμπορευματοποίηση δασών, γης ή άλλων αγαθών· επηρεάζουν όλες τις πλευρές της ζωής και του πολιτισμού (The Ecologist 1993: 59). Οι περιφράξεις θεωρούνται η κύρια αιτία της σταδιακής απώλειας των γνώσεων και πρακτικών που συνδέονται με τα κοινά, και μαζί τους της ικανότητας των κοινοτήτων να εξασφαλίζουν τα απαραίτητα για την επιβίωση, να φροντίζουν τα οικολογικά τους κοινά, τον τρόπο ζωής και τον πολιτισμό τους (Bollier 2014: 28).

Ωστόσο, όπως κατέδειξε ο Καρλ Πολάνυι στον *Μεγάλο Μετασχηματισμό* (2001 [1944]), παράλληλα με αυτή την κίνηση περιφράξεων των κοινών αναδύεται μια κίνηση προς την αντίθετη κατεύθυνση, ένα «αντικίνημα» (countermovement), που στοχεύει στην προστασία του κοινωνικού ιστού και των ζωτικών κοινωνικών συμφερόντων, που απειλούνται από τις αποσαθρωτικές επιπτώσεις της επέκτασης της διεθνούς οικονομίας της αγοράς. Πρόκειται για τη «διπλή κίνηση» του Πολάνυι, υπό το φως της οποίας προσεγγίζει δύο ιστορικές περιόδους ακμής του οικονομικού φιλελευθερισμού, το τέλος του 19ου αιώνα και τον Μεσοπόλεμο, στη διάρκεια των οποίων αναδύεται ένα «κολεκτιβιστικό αντικίνημα», με αποτέλεσμα την άνθηση συλλογικοτήτων και μια σειρά προστατευτικών νομοθετικών μέτρων που αφορούν τις συνθήκες εργασίας στα εργοστάσια, την κοινωνική ασφάλιση, έργα κοινής ωφέλειας και πολλά άλλα ζητήματα (2001: 139-145).⁷ Η τάση αυτή δεν εντοπίζεται σε συγκεκριμένες περιοχές, αλλά παρατηρείται σε «αμέτρητα, ασύνδετα μεταξύ τους σημεία, δίχως διακριτές συνδέσεις ή και ιδεολογική ομοιομορφία», καταδεικνύοντας, κατά τον Πολάνυι, «το βάθος και την αυτονομία των κινητήριων δυνάμεων της διαδικασίας» (2001: 147).

Σφαχτά, σιτάρι και κρασί

Τα πανηγύρια της Ικαρίας αποτελούν τη γιορτή του αγίου/-ας, του χωριού και των κατοίκων του. Κάθε χωριό έχει το δικό του πανηγύρι, που τελείται ανήμερα της γιορτής του αγίου στον οποίο είναι αφιερωμένη η εκκλησία, και το γλέντι που ακολουθεί τελείται σε χώρους όπου συνήθως συναθροίζεται η κοινότητα, όπως σε αυλόγυρους εκκλησιών, σχολείων ή σε καφενεία, που την ημέρα αυτή λειτουργούν ως χώροι της κοινότητας· εν ολίγοις, σε χώρους των κοινών.

Από δικαιοπρακτικά έγγραφα και εκκλησιαστικά κατάστιχα του 18ου και 19ου

⁶ Για παράδειγμα, βλ. White κ.ά. 2013· Linebaugh 2014.

⁷ Η «διπλή κίνηση» του Πολάνυι έχει χρησιμοποιηθεί από σύγχρονους αναλυτές για την κατανόηση ιστορικών στιγμών στη διάρκεια των οποίων είναι κυρίαρχο το δόγμα της ελεύθερης αγοράς, είτε με τη μορφή του νεοφιλελευθερισμού είτε ως «φονταμενταλισμός της αγοράς» (Block 2008: 1). Ενδεικτικά, βλ. Silver και Arrighi (2003), Gill (2005) και τον πρόλογο του J. Stiglitz στη δεύτερη έκδοση του *The Great Transformation* του K. Πολάνυι (Stiglitz 2001: vii-xvii). Για τους σκοπούς της παρούσας ανάλυσης, ωστόσο, δεν απαιτείται κάποια χρονική μετατόπιση, καθώς ο Πολάνυι πραγματεύεται τους μετασχηματισμούς των περιόδων στις οποίες αναφέρεται και το παρόν άρθρο.

αιώνα προκύπτει ότι μέχρι τις τελευταίες δεκαετίες του 19ου αιώνα, τα αγαθά που προσφέρονταν στα πανηγύρια, τα κατσίκια/σφαχτά, το σιτάρι/άρτοι και το κρασί, συγκεντρώνονταν από προσφορές σε είδος ή χρήμα και αναδιανέμονταν *άμεσα* μεταξύ των πανηγυριωτών. Τέτοιες προσφορές γίνονταν «διά εορτασμόν» των αγίων, υπέρ υγείας ή στη μνήμη «τέκνων, γονέων και ανάδοχων» των δωροδοτών.⁸ Στα πανηγύρια του Μεσοπολέμου, η αλλαγή που είχε ξεκινήσει ήδη από την αυγή του 20ού αιώνα γενικεύεται: Πλέον, τα πανηγύρια γίνονται «για κοινωφελείς σκοπούς», δηλαδή το κρέας, το ψωμί και το κρασί διατίθενται έναντι τιμής στους συμμετέχοντες, οι οποίοι προσφέρουν καταναλώνοντας και βοηθώντας στην προετοιμασία και τη διεξαγωγή των πανηγυριών του χωριού τους, και τα έσοδα απ' αυτά αναδιανέμονται *έμμεσα* μεταξύ των μελών της κοινότητας, μέσω κοινωφελών έργων που υλοποιούν οι ίδιοι στο χωριό. Σ' αυτά συγκαταλέγονται έργα όπως η ανακαίνιση ή ανοικοδόμηση εκκλησιών και έργα υποδομής, όπως σχολεία, η διάνοιξη των πρώτων αμαξωτών δρόμων, υδρευτικά και αρδευτικά έργα. Τέτοια έργα καταλαμβάνουν χώρους των κοινών και αποτελούν υλοποιήσεις των πολιτικών κοινών, με την έννοια ότι οι αποφάσεις γι' αυτά λαμβάνονται μέσα από συλλογικές διαδικασίες και υλοποιούνται με τη συλλογική εργασία και τις προσφορές των μελών της κοινότητας.

Τα κατσίκια, το σιτάρι και το κρασί που προσφέρονται στα πανηγύρια του Μεσοπολέμου εξακολουθούν, όπως και στη διάρκεια του προηγούμενου αιώνα, να παράγονται στη βάση ενός μεικτού συστήματος γεωργοκτηνοτροφίας. Το σύστημα αυτό συνδυάζει κοινές ή κοινοτικές και ιδιόκτητες εκτάσεις, οι οποίες μετατρέπονται εποχικά σε κοινά, καθώς κι ένα περίπλοκο πλέγμα δικαιωμάτων χρήσης και υποχρεώσεων, που συνδέονται με τα παραπάνω. Ραχοκοκαλιά αυτού του αγροκτηνοτροφικού συστήματος ήταν οι κοινοί βοσκότοποι της κορυφογραμμής του Αθήρα, που διατρέχει το νησί κατά μήκος. Σ' αυτούς, δικαίωμα πρόσβασης είχαν οι κάτοικοι των χωριών που απλώνονται κάτω από τον Αθήρα αλλά και άλλοι, των οποίων το δικαίωμα βοσκής προέκυπτε από συγγενικούς δεσμούς. Γύρω από τα χωριά ή συστάδες χωριών υπήρχαν φράχτες, οι οποίοι κρατούσαν τα ζώα που έβοσκαν στο βουνό έξω από τα χωριά και τις καλλιεργήσιμες εκτάσεις. Επιπλέον, οι φράχτες οριοθετούσαν τα «αυλίσματα» των χωριών, δηλαδή δασωμένες εκτάσεις ιδιόκτητης γης, που διαθέτονταν από τους ιδιοκτήτες τους ως κοινά ή ως «μπαταλίκια» (Παμφίλης 1980: 187). Όπως διαβάζουμε στο Πρακτικό των κατοίκων και δημοτών των χωριών Βρακάδων, Κουνιάδων και Προεσπέρας, πρόκειται για «προγονικά χέρσα [...] κτήματα», στα οποία δικαίωμα ξύλευσης είχαν οι οικογένειες των χωριών αυτών και αποκλειστικά για οικιακή χρήση, ενώ «ουδείς δημότης εξ άλλων γειτονικών χωριών δικαιούται να κόψη ξύλα εκ της εν λόγω περιφέρειας του αυλίσματος ημών, καθ' ότι έκαστον χωριόν είνε περιορισμένον εις το ιδικόν του αυλίσμα» («Πρακτικόν κατοίκων», 15.2.1909, αρχ. συλλογή Λαογραφικού Μουσείου Βρακάδων). Για την πρακτική αυτή έχουμε προφορικές μαρτυρίες, σύμφωνα με τις οποίες, κατά τη

8 Οι δωροδότες αναγράφονταν σε εκκλησιαστικά κατάστιχα ως «προθέτες» ή «προθεσάριοι». Λίστες ονομάτων προθετών βρήκαμε σε εκκλησιαστικά κατάστιχα, τα οποία έχουν διασωθεί και φυλάσσονται σε ιδιωτικές αρχειακές συλλογές οι οποίες εντοπίστηκαν στη διάρκεια της έρευνας πεδίου.

δεκαετία του 1930, οι κάτοικοι του χωριού Καταφύγι αποφάσισαν να αφήσουν τα ιδιόκτητα κτήματα στην περιοχή Ραός έως κάτω το Στενό για κοινή χρήση, για να «ξυλεύονται» και για βόσκηση των οικόσιτων ζώων, μετά την απαγόρευση βοσκής που επιβλήθηκε από τον Δήμο Αγίου Κηρύκου στη Φύρην Άσπα, σε βοσκοτόπια πάνω από το χωριό που είχαν καεί σε φωτιά.

Οι βουνοπλαγιές γύρω και κάτω από τα χωριά, μέχρι την παραλία, ήταν πεζουλισμένες και χωρίζονταν με κάθετους πέτρινους φράχτες. Στη μια πλευρά κάθε φράχτη, οι χωριανοί έβοσκαν τα «κοπαδίσια» και τα οικόσιτα ζώα, ενώ από την άλλη πλευρά έσπερναν, εναλλάσσοντας αυτές τις χρήσεις ανά έτος. Για συγκεκριμένες περιόδους του έτους, που σηματοδεύονταν στο ημερολόγιο από τα πανηγύρια, τα ιδιόκτητα χωράφια μετατρέπονταν σε κοινούς βοσκοτόπους. Η εκ περιτροπής εναλλαγή των χρήσεων γης διασφάλιζε τη μη εξάντλησή της, καθώς αναπαύονταν ανά έτος και λιπαίνονταν φυσικά και, όπως σημειώνει ο Νιτσιάκος για την περίπτωση του Πεκλαρίου της Πίνδου, η πρακτική αυτή εκτός από οικονομική είχε και οικολογική διάσταση (2015: 29). Οι εθιμικοί κανόνες στους οποίους υπέκειτο το αγροτοκτηνοτροφικό σύστημα ήταν πολύ αυστηροί. Όπως μου εξήγησε ένας συνομιλητής (conversational partner) της έρευνας,⁹ γεννημένος τη δεκαετία του 1930, ο οποίος, όπως και ο πατέρας του, ασχολήθηκε από μικρό παιδί με την αμπελοκαλλιέργεια, την κτηνοτροφία και τη μελισσοκομία:

«Μέχρι το τέλος του Ιούνη έπρεπε να έχουν θερίσει τα σπαρτά, γιατί τότε μετατρέπονταν τα σπαρτοχώραφα σε κοινούς βοσκοτόπους για τα οικόσιτα και, από του Αγ. Δημητρίου και ύστερα, για τα κοπαδίσια όλων των χωριανών. Όταν άρχιζαν οι σπορές, έπρεπε να μεταφέρουν τα ζώα στην άλλη πλευρά του φράχτη, διαφορετικά [τα ζώα] τουφεκίζονταν». (Σημ. πεδίου, Λ.Τ. 12.9.2012)

Όσοι είχαν ζώα «απέσσω» (έξω από το φράχτη που περιτοίχιζε το χωριό ή μια συστάδα χωριών) –πρακτικά όλοι οι χωριανοί– είχαν την υποχρέωση να συντηρούν με προσωπική εργασία τους κοινούς φράχτες, κάτι που γινόταν συλλογικά, μετά την κυριακάτικη λειτουργία. Κι όσο οι άνθρωποι έσπερναν τη γη, οι άγιοι και οι γιορτές που σημάδευαν τον αγροτοκτηνοτροφικό χρόνο διατηρούσαν τη σημασία τους για τους ντόπιους. Στην περίοδο αυτή αναφέρονται αφηγήσεις από το πανηγύρι του Αγίου Σάββα στον οικισμό 'Στας Σκάλας', όπου οι απόγονοι των Κουτσουτάτων, της διευρυμένης οικογένειας που αναγνωρίζει τον οικισμό αυτόν ως τον ιδιαίτερο τόπο καταγωγής των προγόνων της, πρόσφεραν άρτους και σφαχτά, ανάλογα με τον αριθμό των «μεγάλων ζώων» (βόδια), και την επομένη του πανηγυριού ξεκινούσαν το ζευγάρισμα και τις σπορές.

Σύμφωνα με τους συγγραφείς του συλλογικού τόμου *Whose Common Future?*, η δημιουργία εθνών-κρατών, που συνδέεται και με την επέκταση της οικονομίας της

⁹ Ο όρος συνομιλητής της έρευνας προτιμάται έναντι του όρου πληροφορητής, καθώς με την αναστοχαστική στροφή της ανθρωπολογίας έγινε κοινός τόπος ότι η συνέντευξη δεν αποτελεί μονόδρομη διαδικασία μετάδοσης πληροφορίας, αντίθετα αναγνωρίζεται η υποκειμενική και διυποκειμενική φύση του ερευνητικού εγχειρήματος και η εν ενεργεία σχέση εξουσίας που ενυπάρχουν και αναπαράγονται με τη διάκριση μεταξύ ερευνητή-εγώ και ερευνώμενων-άλλων.

αγοράς, κατέστη δυνατή με την αφαίρεση της εξουσίας και του ελέγχου των κοινών –οικολογικών και πολιτικών– από τους ανθρώπους των κοινών (commoners) και με τη δημιουργία δομών εξουσίας, από τις οποίες η πλειονότητα των ανθρώπων θα αποκλείεται, προκειμένου τα κοινά να μετατραπούν σε «πόρους» για την παραγωγή προϊόντων που θα κατευθύνονταν στην αγορά (The Ecologist 1993: 21). Μια παρόμοια διαδικασία μπορούμε να εντοπίσουμε κατά την περίοδο του Μεσοπολέμου, ιδίως από το 1922, οπότε το νησί εντάχθηκε στην ενιαία διοίκηση του ελληνικού κράτους και η αγροτοκτηνοτροφική δραστηριότητα υπάχθηκε πλέον σε αγροτικούς κανονισμούς και ελέγχους της Νομαρχίας Σάμου, η εκτέλεση των οποίων ανατέθηκε στους αγροφύλακες. Αυτοί, αρχικά επιλέγονται και ελέγχονται από την Κοινότητα, όπως γινόταν και παλιότερα. Αλλά στη διάρκεια των επόμενων δεκαετιών, όσο βάθαινε η διοικητική ενσωμάτωση του νησιού και καθώς η εκτελεστική εξουσία επί των αγρονομικών ζητημάτων μετατέθηκε στη Νομαρχία, οι κοινότητες έχασαν τον έλεγχο της αγροτοκτηνοτροφικής δραστηριότητας. Στην εξέλιξη αυτή αποδίδεται η δημιουργία κοπαδιών που ζούσαν ελεύθερα στον Αθήρα, των λεγόμενων «ρασκών», μετά τη δεκαετία του 1930 (Μακκάς 1989: 42).¹⁰

Τους κοινούς βοσκότοπους του Αθήρα διαχειριζόταν η κοινότητα, όπως συνέβαινε και στα χρόνια της Οθωμανικής Διοίκησης. Με τη διαφορά ότι όσο το νησί υπαγόταν σε αυτήν τη διοίκηση, τα όρια της κοινότητας ταυτίζονταν με τα όρια των χωριών που μοιράζονταν κοινές εκτάσεις. Περίπου μία δεκαετία μετά την προσάρτηση του νησιού στο ελληνικό κράτος, το 1912, τα όρια μετατοπίζονται καθώς σημειώνονται διοικητικές ενσωματώσεις, δημιουργώντας από την πλευρά των νέων κοινοτήτων διεκδικήσεις επί των εδαφών χωριών πρώην κοινοτήτων που πλέον υπάγονται διοικητικά σ' αυτές. Τέτοια ήταν η περίπτωση του κοινού δάσους που είχε οριοθετηθεί στο Πρακτικό των κατοίκων του 1909, το οποίο διεκδικούσε η κοινότητα Ραχών από τα τρία χωριά ήδη από το τέλος της δεκαετίας του 1920.¹¹ Στο παρακάτω απόσπασμα από μεταγενέστερο έγγραφο του Δασαρχείου Σάμου, που συντάχθηκε με αφορμή την ίδια διαμάχη, η οποία εξακολούθησε τη δεκαετία του 1950, διαβάζουμε σχετικά με το σχηματισμό των νέων κοινοτήτων και τη σχέση αυτών με τα κοινά των χωριών τα οποία πλέον υπάγονται σε αυτές:

«Διότι έκαστον χωρίον επί Τουρκοκρατίας [...] είχαν και εξακολουθή και σήμερον να έχη ιδίαν κτηματικήν καλλιεργήσιμον και μη έκτασιν διά τας ανάγκας των κατοίκων του και την διατροφήν των ζώων των, τούτο άλλως τε αποδεικνύεται και εκ του γεγονότος ότι ευθύς ως ένια των χωρίων τούτων συμπυκθώσι εις ιδίαν Κοινότητα καθορίζονται και ως Διοικητικά όρια της νέας Κοινότητος ακριβώς τα όρια της κτηματικής περιοχής του χωρίου ή του Συνοικισμού τα οποία είχαν

¹⁰ Τα ζώα αυτά δεν επέστρεφαν το βράδυ στις «ποριές» και από εκεί στους στάβλους, όπως συνέβαινε με τα κοπαδίσια. Το γεγονός ότι ζούσαν ελεύθερα στο βουνό δεν σημαίνει ότι δεν είχαν ιδιοκτήτη. Αντίθετα, οι άνθρωποι γνώριζαν τα ζώα τους, τα οποία, όμως, πλησίαζαν όσο χρειαζόταν για να τα τουφεκίσουν για το κρέας τους και, όταν αυτά γεννούσαν, για να σημαδέψουν τα ερίφια με τη χαρακτηριστική «χαρα(γ)ή» (σημάδι) που διέκρινε τα ζώα της οικογένειάς τους.

¹¹ Στη διαμάχη αυτή αναφέρεται δικαστική απόφαση του Πρωτοδικείου Σάμου (124/9.3.1938, αρχείο Κ. Πούλου), πολλά στοιχεία της οποίας αναπαράγονται στο μεταγενέστερο έγγραφο του Δασαρχείου Σάμου που παρατίθεται στη συνέχεια.

παλαιόθεν επί Τουρκοκρατίας ως επί παραδείγματι η Κοινότης Αγίου Πολυκάρπου μετά των υπ' αυτήν σήμερον υπαγομένων Διοικητικώς συνοικισμών Μανδρινών, Λαφαχάδων-Γιαλισκαρίου, οίτινες συνοικισμοί υπήγοντο επί Τουρκοκρατίας εις τον αυτόν Δήμον μετά της Κοινότητος Ραχών κ.λπ., τον Δήμον Περαμερίας, μετά δε προσάρτησιν της νήσου Ικαρίας εις την Ελλάδα εις την Κοινότητα Ραχών μέχρι της συστάσεώς της εις ιδίαν Κοινότητα Αγίου Πολυκάρπου αποσπαθείσης της Κοινότητος Ραχών. Διατί δεν εγείρει σήμερον αξιώσεις και επί της δασικής και βοσκισίμου περιοχής της Κοινότητος Αγίου Πολυκάρπου η Κοινότης Ραχών;» («Περί διαμφισβητούμενης νομής δάσους Γεμέλι», 4.12.1953, αρχ. Δασονομείου Ικαρίας)

Παράλληλα με τη ρευστοποίηση των ορίων των κοινών εκτάσεων χωριών που ενσωματώνονται στις νέες κοινότητες, το ελληνικό κράτος εγείρει διεκδικήσεις επί των κοινοτικών δασών, με αποτέλεσμα, μέχρι το τέλος της δεκαετίας του 1920, το ιδιοκτησιακό καθεστώς των δασών, στα οποία περιλαμβάνονται και οι βοσκότοποι, να έχει αναδειχθεί σε μείζον ζήτημα για τα χωριά και τις κοινότητες του νησιού.¹² Στο νομοθετικό πλαίσιο που διαμορφώνεται από το ελληνικό κράτος, δάση όπως αυτά των κοινοτήτων του Περδικίου, του Καραβοστάμου, των Ραχών και του Καρκιναγρίου, αναγνωρίζονται ως «διακατεχόμενα».¹³ Στην περίπτωση των χωριών Βρακάδες-Κουνιάδοι-Προεσπέρα, οι κάτοικοι πετυχαίνουν τη δικαστική αναγνώριση της δασικής έκτασης που περιγράφεται στο Πρακτικό των κατοίκων του 1909 ως «κοινό», την οποία εξακολουθεί να διαχειρίζεται η ολομέλεια των κατοίκων των τριών χωριών (Εγγραφο Υπ. Γεωργίας υπ' αρ. 69856/1927, παρατίθεται στο «Απόφαση Πρωτοδικών Σάμου», 9.3.1938, αρχ. Κ. Πούλου) και, πέντε χρόνια μετά, προχωρούν στην ίδρυση Αναγκαστικού Δασικού Συνεταιρισμού.¹⁴ Όμως, αυτό που συμβαίνει με τα περισσότερα χωριά και τις κοινότητες είναι ότι δεν προβαίνουν σε καμία ενέργεια για την αναγνώριση των δασών τους. Αυτή η πρακτική, όπως επισημαίνει η

12 Οι διεκδικήσεις του ελληνικού κράτους συμβαίνουν παρά το γεγονός ότι, σύμφωνα με τη νομοθεσία που παρατίθεται στο ίδιο έγγραφο του Δασαρχείου Σάμου, η παραχώρηση στις κοινότητες της κυριότητας δασών που επί Τουρκοκρατίας υπάγονταν στην κατηγορία «μπαλταλίκ» σύμφωνα με την τουρκική νομοθεσία περί γαιών επικυρώθηκε με το άρθρο 63 του Ν. 4173 του 1929 περί Δασικού Κώδικα και από το άρθρο 16 του Δ.Ν. 1460.1938, που αντικατέστησε τον πρώτο, αναγνωρίζοντας, όπως σημειώνει ο συντάκτης του εγγράφου του Δασαρχείου Σάμου «...και τούτων [ενν. κοινότητες] ως νομικών προσώπων, υπέρ των μελών των οποίων ανέκαθεν ήσαν προορισμένα [ενν. τα μπαλταλίκια]» («Περί διαμφισβητούμενης νομής δάσους Γεμέλι», 4.12.1953, αρχ. Δασονομείου Ικαρίας).

13 Τα σχετικά έγγραφα των χωριών αυτών παρατίθενται στη «Μελέτη διερεύνησης και συλλογής στοιχείων για το ιδιοκτησιακό καθεστώς των διακατεχόμενων δασικών εκτάσεων του Δήμου Ραχών Ικαρίας» που εκπονήθηκε από τη δασολόγο Ελένη Μανώλη για λογαριασμό του πρώην Δήμου Ραχών, το 2010 (αρχ. πρώην Δήμου Ραχών). Σύμφωνα με τη δασική νομοθεσία, «διακατεχόμενα» είναι τα διαφιλονικούμενα δάση μεταξύ ιδιωτών, που θεωρούν τους εαυτούς τους κύριους αυτών, και του Δημόσιου. Πρόκειται για δάση για τα οποία έχουν προσκομιστεί τίτλοι ιδιοκτησίας, αλλά οι τίτλοι αυτοί είτε έχουν κριθεί άκυροι ή μη νόμιμοι, πλημμελείς ή αβάσιμοι, ωστόσο, το ζήτημα της ιδιοκτησίας δεν θεωρείται λυμένο από το Δημόσιο και παραπέμπεται στα αρμόδια δικαστήρια. Έως τότε, την κυριότητα των διακατεχόμενων δασών την έχει το Δημόσιο, ενώ τη νομή ο διακάτοχος (Μανώλη 2010: 23-24).

14 Το καταστατικό του Δασικού Συνεταιρισμού εγκρίνεται στις 24 Ιανουαρίου 1932 από το Υπουργείο Γεωργίας («Απόφαση Πρωτοδικών Σάμου», 9.3.1938, αρχ. Κ. Πούλου). Σύμφωνα με τη νομοθεσία της περιόδου «Περί δασικών συνεταιρισμών», για δασικές εκτάσεις που είναι συνιδιοκτήτες και ανήκουν σε πάνω από επτά άτομα είναι δυνατό να συσταθούν δασικοί συνεταιρισμοί, ενώ σε περιπτώσεις που η έκταση του δάσους ξεπερνά τα 100 στρέμματα, η ίδρυση δασικού συνεταιρισμού είναι αναγκαστική (ΦΕΚ 64/18.2.1939: 438).

Δήμητρα Κουμπάρου, η οποία μελέτησε την περίπτωση της κοινοτικής διαχείρισης του δάσους του Ράντη στη Μεσσαριά, οφείλεται στην πεποίθηση των κατοίκων ότι το δάσος –του Ράντη εν προκειμένω– ήταν κτήμα των προγόνων τους, ανήκε στην κοινότητα και άρα στους ίδιους και ότι οι ίδιοι συνέχιζαν χωρίς διακοπή να ασκούν το δικαίωμα ξύλευσης και βοσκής (Κουμπάρου 2002: 181).

Μεταξύ των αποτελεσμάτων της διαδικασίας ενσωμάτωσης της Ικαρίας στην οικονομία της αγοράς, με τις περιφράξεις και τις αλλαγές χρήσης γης που αυτή συνεπάγεται, ήταν ότι ήδη από τα τέλη του 19ου αιώνα, το σιτάρι ήταν βρισκόταν σε σπάνη. Και αυτό διότι, μετά την απαγόρευση της ελεύθερης βόσκησης, γύρω στο 1875, οι αμπελοκαλλιέργειες για την παραγωγή σταφίδας είχαν γίνει σχεδόν μονοκαλλιέργεια.¹⁵ Πολλά νοικοκυριά συμπλήρωναν το αλεύρι της χρονιάς τους με την εποχική μετανάστευση των μελών τους. Μέχρι τη Μικρασιατική Καταστροφή, πολλοί άνδρες «πήγαιναν στα κάρβουνα» στην Τουρκία απ' όπου προμηθεύονταν σημαντικό μέρος των ετήσιων αναγκών τους σε σιτάρι, είτε αγοράζοντάς το με χρήματα που κέρδιζαν από τα κάρβουνα είτε θερίζοντας τις εκτάσεις που είχαν σπείρει την προηγούμενη χρονιά, τις οποίες είχαν προηγουμένως αποφιλώσει προκειμένου να κάνουν κάρβουνα. Νεαρές γυναίκες, συνήθως οι μεγαλύτερες σε ηλικία κόρες, πήγαιναν σε σπίτια αστών στη Σμύρνη, στο Τσεσμέ, στην Αλεξάνδρεια και στη Σύρο για να εργαστούν ως υπηρέτριες ή ως τροφοί και εκτός από «τα προυκιά» τους έστελναν χρήματα στους γονείς τους. Μετά το 1922, όμως, οι αγορές της τουρκικής ακτής έκλεισαν για τα καλά και οι καρβουνιάρηδες στράφηκαν σε άλλες περιοχές του ελλαδικού χώρου, όπου ήδη είχαν ξεκινήσει να πηγαίνουν από τις αρχές του 20ού αιώνα, στην Εύβοια, στη Χαλκιδική και όπου υπήρχαν σημαντικές δασικές εκτάσεις. Οι γυναίκες, αντίστοιχα, συνέχισαν να πηγαίνουν στη Σύρο και την Αλεξάνδρεια και, επιπλέον, στράφηκαν στην Αθήνα, όπου εργάζονταν ως υπηρέτριες. Τα νοικοκυριά αγόραζαν, επίσης, αλεύρι με χρήματα που έστελναν μέλη τους που είχαν μεταναστεύσει στην Αμερική. Εκεί πήγαιναν συνήθως οι μεγαλύτεροι γιοι των οικογενειών, ήδη από τα τέλη του 19ου αιώνα και έως το 1921, οπότε σταμάτησε η νόμιμη τουλάχιστον μετανάστευση μετά την απαγόρευση εισόδου στις ΗΠΑ μεταναστών από χώρες της Μεσογείου. Την περίοδο του Μεσοπολέμου, πλέον, τα νοικοκυριά προμηθεύονται όλο και περισσότερο από το αλεύρι της χρονιάς τους από τους εμπόρους των Ραχών, του Ευδήλου και του Αγίου Κηρύκου, που στο μεταξύ έχουν αναδυθεί ως εμπορικά κέντρα του νησιού. Ωστόσο, δεν σταματούν τις σπορές. Στην επιστολή του Ιωάννη Πετσάκου, την τελευταία που έστειλε στους γονείς του στην Ικαρία προτού χάσει τη ζωή του στα σύνορα του Μεξικού απ' όπου επιχειρήσει να περάσει στην Αμερική,

15 Σύμφωνα με τον Χαράλαμπο Παμφίλη, ο περιορισμός της ελεύθερης βόσκησης επετεύχθη μερικά χρόνια μετά το 1870, το έτος που οργανώθηκε το αγροτικό κόμμα, του οποίου ηγούνταν ο παππούς του Αναγνώστη και ο Γιώργος Σπανός, και κύριο αίτημά του ήταν ο περιορισμός των ζώων, ώστε να αναπτυχθεί η αμπελοκαλλιέργεια στο νησί. Το αντίθετο επεδίωκε το κτηνοτροφικό κόμμα που δεν επέτρεπε τις καλλιέργειες στα Κάτω Μέρη του Κάμπου (Περαμεριά), της Μεσσαριάς και του Φάρου, τα οποία χρησιμοποιούνταν ως χειμαδιά – έφτανε μάλιστα στο σημείο να ξεριζώνει τα πρώτα αμπέλια. Μερικά χρόνια αργότερα, το αγροτικό κόμμα ενισχύθηκε και το κτηνοτροφικό κόμμα έγινε μειοψηφία, χωρίς όμως να παύσει να «αντιδρά δι' αδικημάτων». Εν τέλει, επήλθε συμβιβασμός «κατά τον οποίον απηγορεύθη η ελευθέρα βοσκή εις τας επιδεκτικές καλλιέργειας εκτάσεις», στις οποίες φυτεύτηκαν αμπέλια και πατάτες και μέχρι το 1890 η σταφίδα έγινε το κύριο εξαγωγικό προϊόν του νησιού (Παμφίλης 1980: 149).

μεταξύ των χαιρετισμών που στέλνει στα μικρά του αδέρφια, στη σύζυγο και στα παιδιά του και στους άλλους συγγενείς, η έκβαση των σπορών φαίνεται να τον απασχολεί και ρωτά για να μάθει «οι σπορές πώς πήγανε» (επιστολή Ι.Π., 7.5.1927, αρχ. Π. Πετσάκου). Με το αλεύρι που αγοράζουν τα νοικοκυριά ή με το σιτάρι που παράγουν, φουρνίζουν τα ψωμιά, το πρόσφορο και τους άρτους που προσφέρουν στα πανηγύρια, «υπέρ υγείας» των ζωντανών μελών της οικογένειάς τους, κυρίως αυτών που λείπουν, και στη μνήμη των προγόνων τους.¹⁶

Το κρασί που διατίθεται στα πανηγύρια του Μεσοπολέμου παράγεται από τα αμπέλια του νησιού, που μετά τη σταφιδική κρίση, σύμφωνα με στοιχεία του Δ. Δημητριάδη, του επαρχιακού γεωπόνου που υπηρέτησε στο νησί λίγο πριν και μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, από 10.000 στρέμματα γης το 1909, το 1939 καταλαμβάνουν 3.000 στρέμματα.¹⁷ Σύμφωνα με την ίδια πηγή, το 1939 παράχθηκαν μόλις 100.000 οκάδες σταφίδα και 800.000 οκάδες κρασί (Δημητριάδης 1940, παρατίθεται στο Γιαγουρτάς 2004: 105).¹⁸ Σύμφωνα με τους υπολογισμούς του Γιαγουρτά, τα τελευταία χρόνια της δεκαετίας του 1930, σε καθένα από τα 2.723 νοικοκυριά του νησιού αντιστοιχούν 2-3 πιθάκια κρασί, που προορίζεται για οικιακή κατανάλωση (2004: 105).¹⁹ Κι όταν κανείς «είχε περίσσεμα», το πουλούσε στο πανηγύρι του χωριού του. Τα αμπέλια θεωρούνται ανδρική υπόθεση, κληροδοτούνταν ακολουθώντας κυρίως την ανδρική γραμμή και ήταν συνδεδεμένα με το πατρικό σπίτι, την «αξία» του

16 Συννηθισμένη πρακτική, επιπλέον, ήταν οι εγκατεστημένοι στην Αμερική να «παραγγέλλουν λειτουργίες», και για το σκοπό αυτό έστελναν χρήματα για τα έξοδα. Αυτά περιλαμβάνουν την πληρωμή του ιερέα, του ψάλτη, την αγορά των κεριών, του σιταριού ή του πρόσφορου. Αυτή είναι η περίπτωση του Γιώργου, ο οποίος βρίσκεται στο Πίτσμποργκ της Αμερικής και γράφει στη μητέρα του που ζει με τη σύζυγο και τα δυο του παιδιά στο πατρικό του σπίτι στο Πετρίκι: «Μητέρα τα πεδγιά μου να μου χεις καλά και ουδείς δεν χάνοντε και αν σας έρτι τίποτα έχο παρα(γ)κίλι και του κου(τ)σουναμέ(ν)του και εις του βλάχου και να μου κάνετε μίαν λειτουργιά εις τιν παναγίαν και μίαν λα(μ)πάδα εις τον άγιον σίδερον». (Επιστολή Γ.Σ., 27.4.χ.ε., αρχ. Αργ. Σαφού).

17 Σύμφωνα με στοιχεία που παραθέτει ο Μελάς, το 1908 παράγονται 1.100.000 οκάδες σταφίδας και το 1909 παράγονται γύρω στα 1.374.000 οκάδες, που εξάγονται στις αγορές της Τουρκίας, της Βουλγαρίας, της Ρουμανίας, της Ρωσίας και της Αιγύπτου μέσω εμπόρων/σταφιδομεσιτών της Χίου, της Σάμου και της Σμύρνης (Γιαγουρτάς 2004: 44, 75, 80). Η σταφιδική κρίση στην Ελλάδα είχε αρχίσει τις τελευταίες δεκαετίες του 19ου αιώνα, με την επανάκαμψη της Γαλλίας στις διεθνείς αγορές, αποτέλεσμα της οποίας ήταν η μείωση της ζήτησης ελληνικής σταφίδας και η δημιουργία μιας κρίσης υπερπαραγωγής (Dakin 1972: 250. Μουζελίς 1978: 19-29). Ωστόσο, η κατάσταση για την Ικαρία επιδεινώθηκε μετά την πρώτη δεκαετία του 20ού αιώνα εξαιτίας της φυλλοξήρας που εξαπλώθηκε στο νησί (1908), καταστρέφοντας πολλά από τα αμπέλια, αλλά και του κλεισίματος των αγορών της τουρκικής ακτής τις παραμονές των Βαλκανικών Πολέμων (1910) και των στενών των Δαρδανελίων όταν ξέσπασαν οι πολεμικές συρράξεις (Γιαγουρτάς 2004: 82-86). Έκτοτε οι έμποροι στράφηκαν στις αγορές της Ελλάδας (Θεσσαλονίκη, Καβάλα, Κομοτηνή, Ξάνθη, Αλεξανδρούπολη) και του εξωτερικού (Γαλλία) μέσω του Πειραιά, της Χίου και της Μυτιλήνης, εξάγοντας, ωστόσο, πολύ μικρότερες ποσότητες έως ότου σταμάτησε το 1940, οπότε και ξεκίνησε ο ελληνοϊταλικός πόλεμος (Γιαγουρτάς 2004: 84-85).

18 Τα στοιχεία αυτά διαφέρουν αρκετά σε σχέση με στοιχεία από το Τελωνείο Ευδήλου που επικαλείται ο συντάκτης ενός άρθρου σε τοπική εφημερίδα το 1946, σύμφωνα με τον οποίο το διάστημα 1932-1939 εξάγονταν κατά μέσο όρο 250.000 οκάδες σταφίδας και 100.000 οκάδες νωπών σταφυλιών το χρόνο («Οι δυνατότητες οικονομικής ανάπτυξης του νησιού μας» 1946: 1). Ωστόσο, και παρά την απόκλιση των στοιχείων αυτών, προκύπτει ότι ένα μικρό μόνο ποσοστό νωπών σταφυλιών καταλήγει στις αγορές έξω από το νησί.

19 Ο υπολογισμός αυτός προκύπτει από το ότι η συνήθης χωρητικότητα των πιθαριών που χρησιμοποιούνταν στην Ικαρία ήταν 120 οκάδες, χωρίς βέβαια να αποκλείεται η χρήση μικρότερων ή μεγαλύτερων πιθαριών. Έπειτα, διαιρείται η συνολική ποσότητα κρασιού που παράγεται με το σύνολο των νοικοκυριών, πράξη από την οποία προκύπτει ότι σε καθένα από αυτά αντιστοιχούν 293 οκάδες κρασί. Ωστόσο, υπάρχουν νοικοκυριά που δεν παράγουν καθόλου κρασί και άλλα που παράγουν παραπάνω και μια ποσότητα μικρή που εξάγεται. Η εικόνα, όμως, που μας δίνει ο Γιαγουρτάς ανταποκρίνεται στον αριθμό πιθαριών που βρίσκει κανείς συνήθως σε σπίτια που εγκαταλείφθηκαν μεταπολεμικά.

νοικοκύρη, αλλά και με τη ζωή του. Τα αμπέλια, όπως μου επανέλαβαν διαφορετικοί συνομιλητές της έρευνας, «πάνε μαζί με τ' αφεντικό τους» (πεθαίνουν δηλαδή μαζί με το αφεντικό τους). Αυτή η πρόταση υποδηλώνει τόσο την προσωπική φύση της σχέσης των ανδρών με τα αμπέλια τους όσο και την ευκολία με την οποία ένα αμπέλι αρρωσταίνει ή «αποκάμει», δηλαδή φτάνει στο τέλος της ζωής του, όταν σταματά να το φροντίζει ο νοικοκύρης του.

Την περίοδο του Μεσοπολέμου η αμπελοκαλλιέργεια παραμένει χειρωνακτική υπόθεση και πεδίο συνεργασίας και ανταλλαγής εργαλείων και εργασίας μεταξύ ανδρών. Επιπλέον, για το σκάψιμο των αμπελιών και τον τρύγο επιστρατεύεται η νεολαία του χωριού. Σύμφωνα με αφηγήσεις της περιόδου που αναφέρονται στην περιοχή του Φάρου, εκεί όπου μετά το 1875 οι χωριανοί από το Καταφύγι και το Περδίκι είχαν τα αμπέλια τους, αγόρια και κορίτσια από τα χωριά αυτά ξεκινούσαν από τον Πύργο (Δράκανο) και έφταναν στον Κάμπο (Φάρος), σκάβοντας ή τρυγώντας τα οικογενειακά τους τα αμπέλια, ανταλλάσσοντας με τον τρόπο αυτό εργασία. Πλέον, όμως, στο πλαίσιο της αγροτικής πολιτικής του ελληνικού κράτους, γίνονται προσπάθειες εκπαίδευσης των γεωργών στη χρήση χημικών και σε μεθόδους καλλιέργειας, που διαφέρουν σημαντικά από τις παραδοσιακές μεθόδους, οι οποίες από τη σκοπιά της επιστήμης της γεωπονίας κρίνονται ανεπαρκείς και, συχνά, λανθασμένες.²⁰ Τη δουλειά αυτή αναλαμβάνει ο γεωπόνος του νησιού, ο οποίος διορίζεται από το Υπουργείο Γεωργίας, η ίδρυση του οποίου, το 1917, σηματοδοτεί την εντατικοποίηση της πολιτικής του κρατικού προστατευτισμού (Μουζελίς 1978: 18).²¹ Παράλληλα, υπό την καθοδήγηση του Γενικού Επόπτη Γεωργικών Συνεταιρισμών του Αρχιεπαγγαίου, ιδρύονται γεωργικοί συνεταιρισμοί σε μερικά από τα μεγαλύτερα χωριά της Ικαρίας, ο ρόλος των οποίων, όπως διαβάζουμε στον τοπικό Τύπο της εποχής, ήταν να εξασφαλίσουν την «ανάπτυξη και διάδοση μεταξύ των [ενν. των γεωργών] των επιστημονικών όρων της καλλιέργειας διά χρησιμοποίησιν τεχνικών και χημικών μέσων» («Συνεταιριστική Κίνησης» 1928).²²

20 Βλ. ενδεικτικά το άρθρο «Για να μη σκωλπικιάσουν τα μήλα και τα ακλάδια το καλοκαίρι» (1928) στη «Στίλη των γεωργών μας», όπου ο συντάκτης παρέχει οδηγίες χρήσης αρσενικού μολύβδου και, ειδικά για την αμπελοργία, μετέπειτα άρθρο με τίτλο «Η Αμπελοργία εν Ικαρία» σε ομώνυμη στήλη της εφημερίδας *Ικαριακή Φωνή*, όπου ο γεωπόνος και συντάκτης του άρθρου Δημητριάδης σχολιάζει σε σχέση με τον τρόπο που φυτεύουν οι Καριώτες τα αμπέλια ότι «εμφυτεύονται ως να επρόκειτο περί πράσων» [ενν. πυκνά] και χαρακτηρίζει «ελλιπή» την ετήσια καλλιέργειά τους, υποστηρίζοντας ότι πολλές από τις αμπελοργικές εργασίες πρέπει να γίνονται νωρίτερα απ' ό,τι συνηθίζουν οι Καριώτες (Δημητριάδης 1949).

21 Όπως σημειώνει ο Μουζέλης, με την ίδρυση του Υπουργείου Γεωργίας και της Αγροτικής Τράπεζας το 1929, η ελληνική κυβέρνηση επιχειρεί να ελέγξει την οικονομία της χώρας μέσω του τραπεζικού συστήματος (Μουζελίς 1978: 18).

22 Ενδεικτικά αναφέρω τον Γεωργικό Συνεταιρισμό Ακαμάρας, («Ικαριακά ειδήσεις» 1927: 4), τον Συνεταιρισμό «Σωτηρία» για την πώληση σταφιδόκαρπου με έδρα τον Εύδηλο και τον πιστωτικό συνεταιρισμό, «Λαϊκή Τράπεζα Ραχών Ικαρίας» το 1928 («Συνεταιριστική Κίνησης» 1928). Σχετικά με την ίδρυση συνεταιρισμών στην Ικαρία υπό την καθοδήγηση του Γενικού Επόπτη Γεωργικών Συνεταιρισμών του Αρχιεπαγγαίου, βλ. «Οι Συνεταιρισμοί μας» (1927: 2). Ωστόσο, η «από τα πάνω» κίνηση για την οργάνωση συνεταιρισμών δεν φαίνεται να απέδωσε σημαντικούς καρπούς αν κρίνουμε, πρώτον, από το περιεχόμενο δημοσιευμάτων που, εκτός από συχαρητήρια σε αυτούς που πρωτοστατούν στην ίδρυσή τους, απευθύνουν εκκλήσεις να οργανωθούν συνεταιρισμοί σε όλα τα χωριά της Ικαρίας και να εγγραφούν οι κάτοικοί τους σ' αυτούς, δεύτερον, από το γεγονός ότι μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο μόνο λίγοι από τους συνεταιρισμούς του Μεσοπολέμου επαναλειτούργησαν και, τρίτον, στις μέρες μας δεν φαίνεται να υπάρχει κάποια σημαντική συνεταιριστική παράδοση ούτε προκύπτει κάτι τέτοιο από τις αφηγήσεις των ανθρώπων για τη μεσοπολεμική, τη μεταπολεμική περίοδο ή για τα πιο πρόσφατα χρόνια. Σε κάθε περίπτωση,

Η διαδικασία της εξατομίκευσης της γης ήταν, σύμφωνα με τον Καρλ Πολάννι, μεταξύ των βασικών προϋποθέσεων για την εμφάνιση του αγροτικού καπιταλισμού και η εμπορευματοποίησή της είναι συνυφασμένη με την έννοια της οικονομίας της αγοράς (2001: 69-77). Στην Ικαρία, η διαδικασία αυτή έχει ξεκινήσει ήδη από τις πρώτες δεκαετίες του 19ου αιώνα (1830-1840), οπότε και εμφανίζεται ο κύριος όγκος των διανεμητήριων εγγράφων που έχουν βρεθεί στο νησί, τα «μοιρασοχάρτια», που γίνονται μεταξύ αδελφών, τα λεγόμενα «αδελφομοίρια», ή μεταξύ μελών μιας διευρυμένης οικογένειας.²³ Έως τότε, χωράφια, ελιές και αμπέλια, κληροδοτούνταν σε «μερίδια», δηλαδή η γη, οι ελιές ή τα αμπέλια έμεναν αδιαίρετα και αυτό που μεταβιβαζόταν ήταν τα δικαιώματα χρήσης τους.²⁴ Ή, όπως γράφει ο E.P. Thompson για τα κληρονομικά συστήματα της προκαπιταλιστικής Ευρώπης, αυτό που κληροδοτούνταν από γενιά σε γενιά ήταν «μια θέση εντός ενός συμπλέγματος δικαιωμάτων χρήσης που συμπίπτουν», καθώς όλα τα περιουσιακά δικαιώματα, τόσο ιδιωτικά όσο και κοινά, δεν υπήρχαν με απόλυτους όρους, σε απόλυτες σφαίρες, αλλά εντός ενός «κληροδοτημένου δικτύου εθίμων και ελέγχων», για την επιβολή των οποίων υπεύθυνη ήταν η κοινότητα (1976: 328, 337). Κατά τη μεσοπολεμική περίοδο, το μοίρασμα γης βρίσκεται σε πλήρη εξέλιξη. Σε τοπικά δημοσιεύματα βρίσκουμε εκκλήσεις σχετικά με την αλλαγή που απαιτείται στη «συνθήειάν μας να αφίνωμεν τα κτήματά μας αμοίραστα», η οποία θεωρείται η βασικότερη αιτία «που τα κτήματά μας μένουν ακαλλιέργητα» («Και μια πλάνη» 1928). Συχνά, το μοίρασμα της γης μετατρέπεται σε σημαντικό πεδίο ανταγωνισμών και συγκρούσεων και, όπως αναφέρεται στο ίδιο δημοσίευμα, τέτοιες υποθέσεις απασχολούν τόσο συχνά τα δικαστήρια της Σάμου, ώστε να έχει επικρατήσει σε τοπικές εφημερίδες της Σάμου «η επιπόλαιος διαπίστωση» ότι οι Καριώτες είναι φιλόδοκοι («Και μια πλάνη» 1928). Πεδίο τέτοιων ανταγωνισμών και αντιπαραθέσεων αποτελούσαν και τα πανηγύρια. Στη μεσοπολεμική περίοδο αναφέρονται μνήμες από το πανηγύρι της Αγίας Παρασκευής στο Περδίκι, όπου θεωρούνταν απολύτως αναμενόμενο «το ραβδί» ανάμεσα σε χωριανούς που είχαν «παλιά προσωπικά» ή δικαστήρια μέσα στο χρόνο που είχε περάσει.

Κοινωνοφελή έργα, πρακτικές του δώρου και νωτερισμοί

Κατά τον Πολάννι, σε περιόδους ακμής του οικονομικού φιλελευθερισμού, στα τέλη του 19ου αιώνα και ξανά κατά την πρώτη μεταπολεμική δεκαετία, ως απάντηση στις εγγενείς αποτυχίες και τους κινδύνους που προέρχονταν από την επέκταση του συστήματος της διεθνούς οικονομίας της αγοράς, συντελέστηκε μια κίνηση προς

η συνεταιριστική κίνηση του Μεσοπολέμου και η σημασία της για την τοπική οικονομία της περιόδου μένει να διερευνηθεί.

²³ Την ίδια παρατήρηση κάνει η Δ. Σκαύδη, η οποία μελετώντας το οικογενειακό της αρχείο (16ος-19ος αι.), επισημαίνει το έτος 1837 ως την αρχή της περιόδου μεγάλης αύξησης των διανεμητήριων εγγράφων (2008: 16).

²⁴ Σε έγγραφα του 16ου-18ου αιώνα, εκτός από αμπέλια που μοιράζονται σε μερίδια, βρίσκουμε αναφορές και σε αμπέλια που μεταβιβάζονται «μοναχικά» ή ανά «κομμάτι». Τέτοια αμπέλια βρίσκονταν συνήθως στις αυλές των σπιτιών και, συχνά, κληροδοτούνταν μαζί με το σπίτι (για παράδειγμα, βλ. Αρχείο Πανικαριακής Αδελφότητας Αθηνών, έγγ. 87, Σεπτ. 1694 στο Τσελίκας 2000: 69-70).

την αντίθετη κατεύθυνση (countermovement), που στόχο είχε την προστασία των ζωτικών κοινωνικών συμφερόντων και των κοινωνικών ιστών που απειλούνταν από την εμπορευματοποίηση της εργασίας και της φύσης (2001: 143 και 183-187). Μια τέτοια κίνηση μπορούμε να εντοπίσουμε από τα τέλη του 19ου αιώνα στην Αίγυπτο και από την αυγή του 20ού στην Αμερική, όπου οι μετανάστες «κατανοούντες την ανάγκη της συστάσεως Ικαριακού τινός κέντρου αλληλοβοήθειας» οργανώνονται σε αδελφότητες (Πρακτικά ιδρύσεως Ικαριακής Αδελφότητας Εν Αμερική, 1905, αρχ. Σ. Σιμάκη). Οι αδελφότητες αυτές είναι που κατά την περίοδο του Μεσοπολέμου στρέφουν τους πόρους τους σε κοινωφελή έργα στην Ικαρία, όπως η κατασκευή ή επισκευή σχολείων, εκκλησιών, υδρευτικά και αρδευτικά έργα, με κορυφαίο έργο της περιόδου το Γυμνάσιο Αγίου Κηρύκου (1924).²⁵ Μεταξύ των πρακτικών που αναπτύσσουν οι Καριώτες στους τόπους εγκατάστασής τους για τη χρηματοδότηση κοινωφελών σκοπών είναι η διενέργεια εράνων και δωρεών, που συχνά γίνονται στη μνήμη των νεκρών συγγενών τους, η πώληση λαχείων και η διοργάνωση χοροεσπερίδων και «πανηγύρων».²⁶ Τα πανηγύρια που διοργανώνουν οι ικαριακές αδελφότητες της Αμερικής, όπως μαρτυρούν οι λεζάντες φωτογραφιών από τις εκδηλώσεις αυτές, τελούνται ανήμερα της γιορτής της Αγίας Μαρίας, της γιορτής που συνδέθηκε με την Ικαριακή Επανάσταση του 1912, και την 4η Ιουλίου, την ημέρα της αμερικανικής ανεξαρτησίας.

Παράλληλα, την περίοδο του Μεσοπολέμου, το ελληνικό κράτος καταβάλλει προσπάθειες για την προσέλκυση κεφαλαίων τόσο από το εξωτερικό όσο και από τους Έλληνες της διασποράς (Mouzelis 1978: 18). Η κατασκευή έργων υποδομής, που θεωρούνται απαραίτητα για την ανάπτυξη της γεωργίας και του εμπορίου, όπως δρόμοι και λιμάνια, αφέθηκαν στη «φιλοπατρία» των Καριωτών της Αιγύπτου και της Αμερικής. Για τη χρηματοδότηση του λιμανιού του Ευδήλου, για παράδειγμα, συνάπτεται «πατριωτικόν δάνειον» και εκδίδονται ομόλογα, τα οποία το ικαριακό σωματείο της Αμερικής «Η Άρτεμις» αναλαμβάνει να διαθέσει στους «εν Αμερική Ικαρίους πατριώτας» («Πατριωτικόν Λιμενικόν Δάνειον Ευδήλου» 1928).²⁷ Όμως, οι κρατικές επενδύσεις απουσιάζουν αισθητά από το νησί. Σε δημοσιεύματα του

25 Βλ. ενδεικτικά, το καταστατικό ίδρυσης του Φιλεκπαιδευτικού Συλλόγου Ικαρίας «Ο Σωκράτης» από Καριώτες «εν ταις Ηνωμέναις Πολιτείαις Αμερικής παροικούντες» και μεταξύ των σκοπών του είναι «η ίδρυσις και συντήρησις Επαγγελματικής Σχολής εν Ικαρία» και «η επαγρύπνησις διά την κανονικὴν και απρόσκοπτον λειτουργίαν του Γυμνασίου Ικαρίας, η αποπεράτωσις του γυμνασιακού κτιρίου και ο εφοδιασμός αυτού για των αναγκαιούντων εξαρτημάτων, οίον κοιτώνων, βιβλιοθήκης κτλ.» («Καταστατικόν του Φιλεκπαιδευτικού Συλλόγου Ικαρίας Ο Σωκράτης...» 1926: 1, αρχ. συλλ. Χ. Μαλαχία).

26 Στις τελευταίες σελίδες του καταστατικού του Φιλεκπαιδευτικού Συλλόγου «Ο Σωκράτης» παρατίθεται ο «Ισολογισμός του Εράνου» που διενεργείται υπέρ του Γυμνασίου Αγίου Κηρύκου, από την έναρξή του εράνου, το 1917, έως την 1η Μαρτίου 1926. Σύμφωνα με τα στοιχεία αυτά, από το σύνολο του ποσού που συγκεντρώνεται μεταξύ των ετών αυτών, χωρίς να υπολογίσουμε τους τραπεζικούς τόκους από εράνου προηγούμενων ετών που διατίθενται για το σκοπό αυτό, το 91,3% του ποσού συγκεντρώνεται από εράνους, το 5,35% από τα κέρδη των πανηγυριών που γίνονται μεταξύ των ετών 1917 έως το 1925, το 2,65% από την πώληση λαχείων και το 0,75% από δύο χοροεσπερίδες («Καταστατικόν...» 1926: 22-23, αρχ. Χ. Μαλαχία).

27 Όπως μας πληροφορεί ο Σπανός, τα «αμερικανικά δολάρια» που εισήχθησαν στην Ικαρία κατά τη δεκαετία του 1920, συμπεριλαμβανομένων των καταθέσεων σε ελληνικές τράπεζες, των αγορών γης και των προσφορών για κοινωφελή έργα που στο μεταξύ γίνονταν στο νησί, αντιστοιχούσαν σε περίπου είκοσι εκατομμύρια δραχμές όσο, δηλαδή, η αξία των εξαγωγών του νησιού κατά τον προηγούμενο αιώνα (1925: 56-57).

τοπικού Τύπου αποτυπώνεται ένας στερεοτυπικός λόγος περί κρατικής εγκατάλειψης και περιθωριοποίησης του νησιού, αλλά και βούληση να δράσουν οι ίδιοι ώστε να καλυφθούν οι τοπικές ανάγκες σε έργα υποδομής. Σε άρθρο εφημερίδας που εκδίδεται από ικαριακό σύλλογο της Αθήνας, ο συντάκτης, σχολιάζοντας την έλλειψη κρατικής μέριμνας για την ανάπτυξη δικτύου συγκοινωνιών, γράφει:

«Εν Ελλάδι η μέριμνα αυτή εκδηλούται εκεί όπου την επιβάλλουν εντονότεραι κρατικά ανάγκαι, ή συμφέροντα κομματικά, και επειδή η Νήσος ημών δεν είναι παράγων τοιαύτης φύσεως συμφερόντων, η μέριμνα αυτή διατελεί εν αδρανεία [...]. Το γεγονός τούτο πρέπει να μας φέρει εις επίγνωσιν ότι μόνον διά των ιδίων μας προσπαθειών θα γίνη δυνατή η εκτέλεσις των απαραίτητων εκείνων έργων, άτινα θα συντελέσουν εις την πρόοδον της Νήσου ημών». (Γεωργιάδης 1927: 1).

Στη φιλοπατρία και στα «φιλοπρόοδα αισθήματα» των «Αμερικάνων» απευθύνονται και φορείς της Ικαρίας, κοινότητες και σχολικές εφορείες, για την υλοποίηση κοινωφελών έργων στα χωριά της ιδιαίτερης καταγωγής τους ή, στην περίπτωση έργων ικαριακής εμβέλειας όπως είναι η περίπτωση του Γυμνασίου Αγίου Κηρύκου, σε όλους τους Ικαριώτες της Αμερικής. Σύμφωνα με τα οικονομικά στοιχεία που αποτυπώνονται στα πρακτικά του Ταμείου Εσόδων-Εξόδων Διδακτηριακής Επιτροπής Καταφυγίου (αρχ. Συλλόγου Καταφυγίου), το καινούργιο σχολείο που χτίστηκε μεταξύ των ετών 1931-1933 κόστισε πάνω από 350.000 δραχμές.²⁸ Από αυτά, το 54% χρηματοδοτήθηκε από δωρεές Ικαριωτών της Αμερικής και από ντόπιους, το 18% χρηματοδοτήθηκε από τον Δήμο Αγίου Κηρύκου και από κρατικά κονδύλια, το 11% από προηγούμενες αποταμιεύσεις της σχολικής επιτροπής και το 8% από άλλες συναλλαγές της εν λόγω επιτροπής (π.χ. την πώληση ενός δέντρου), το 9% από πανηγύρια και χοροεσπερίδες που έγιναν στο Καταφύγι και το Κεραμέ μεταξύ των ετών 1929-1932 και το 1,37% από την εκκλησιαστική επιτροπή.²⁹

Ο θεσμός των σχολικών εφορειών ήταν σε ισχύ από τη δεκαετία του 1870, όταν άρχισαν να χτίζονται τα πρώτα σχολεία, και γνώρισε άνθηση στα τελευταία χρόνια του 19ου και στις αρχές του 20ού αιώνα, την περίοδο που το νησί διαθέτει είκοσι πέντε σχολεία σύμφωνα με στοιχεία που παραθέτει ο Χαράλαμπος Παμφίλης (1980: 151-152).³⁰ Κατά την περίοδο του Μεσοπολέμου, την περίοδο της εκ νέου

²⁸ Το Διδακτήριο Καταφυγίου αντικατέστησε το παλιό σχολείο, το οποίο, κρίνοντας από την άδεια λειτουργίας του από την οθωμανική διοίκηση που εναπόκειται στην αρχειακή συλλογή του συλλόγου του χωριού, ήταν χτισμένο στις αρχές της τελευταίας δεκαετίας του 19ου αιώνα.

²⁹ Το ποσοστό χρηματοδότησης από τα πανηγύρια δεν μοιάζει σημαντικό σε σύγκριση με τους υπόλοιπους πόρους. Ωστόσο, πρέπει να ληφθεί υπόψη ότι πρόκειται για το 100% των εσόδων των πανηγυριών που στρέφονται σ' αυτά τα κοινωφελή έργα και ότι την περίοδο αυτή, εξαιτίας των συνθηκών οικονομικής κρίσης, δεν κυκλοφορεί πολύ χρήμα στην τοπική οικονομία.

³⁰ Τα στοιχεία αυτά επιβεβαιώνονται από τη μαρτυρία του σχολάρχη Ικαρίας, Γεωργίου Λομβαρδά, ο οποίος στη *Γεωγραφική της Νήσου Περιγραφή*, που εκδίδει το 1903 «προς χρίσιν των Δημοτικών Σχολείων της Νήσου», αναφέρει την ύπαρξη 26 σχολείων στο νησί εκ των οποίων τα 19 είναι Δημοτικά (με εξαίρεση ένα για το οποίο δεν δίνει στοιχεία, στα υπόλοιπα φοιτούν 965 μαθητές), ένα «Γραμματσοσχολείον» (25 μαθητές), δυο Δημοτικά Παρθεναγωγεία (80 μαθήτριες) μια Αστική Σχολή (70 μαθητές) και 2 δίτακτα Ελληνικά Σχολεία (27 μαθητές) και η Ελληνική Σχολή «Πλάτων» (για την οποία δεν αναφέρεται αριθμό μαθητών), στα οποία φοιτούν συνολικά 1.167 μαθητές και μαθήτριες (1903: 16-37). Οι σχολικοί κατάλογοι, που περιέχουν στοιχεία για τα σχολεία της περιόδου και τον αριθμό των μαθητών και μαθητριών, εναπόκεινται σήμερα στα Γενικά Αρχεία του Κράτους, στο Παράρτημα Ικαρίας. Αυτή η περίοδος άνθησης της δημοτικής εκπαίδευσης συμπίπτει με την πρώτη περίοδο άνθησης του

άνθρωπος του θεσμού αυτού, σύμφωνα με στοιχεία που παραθέτει ο Λεωνίδας Σπανός, στο νησί λειτουργού σαράντα ένα σχολεία στα οποία φοιτούν 3.030 μαθητές και μαθήτριες (1925).³¹ Τα μέλη των σχολικών εφορειών εκλέγονται ανά διετία, από τους άρρενες κατοίκους των χωριών που εξυπηρετούνται από κάθε σχολείο. Οι σχολικές εφορείες συνυπάρχουν με τις εκκλησιαστικές επιτροπές, τα μέλη των οποίων, όπως και την προηγούμενη περίοδο, εκλέγονται από τους άρρενες ενορίτες, αλλά η εκλογή τους εγκρίνεται από τη Μητρόπολη Σάμου («Εκλογικός Κατάλογος Εκκλησιαστικής Επιτροπής Καταφυγίου», 10.12.1934, αρχ. Συλλόγου Καταφυγίου).³² Την ίδια περίοδο, μεταξύ των κοινωφελών έργων περιλαμβάνονται, όπως και κατά την προηγούμενη περίοδο, η ανέγερση ή ανακαίνιση εκκλησιών. Ωστόσο, το αίτημα να στραφούν οι συλλογικές προσπάθειες σε σκοπούς που δεν αφορούν σε εκκλησίες εκφράζεται περισσότερο ανοιχτά και αρθρώνεται ένας κριτικός λόγος απέναντι στις εκκλησιαστικές επιτροπές και σε «παλιούς», δηλαδή ηλικιωμένους χωριανούς που έχουν το «πάθος» της «εκκλησιομανίας». Σε δημοσίευμα της εφημερίδας *Ικαριακή Ένωσις*, απ' όπου αντλούνται και οι φράσεις αυτές, μαθαίνουμε για μια έριδα –ή, με τα λόγια του συγγραφέα του, για το «πέπλο του χωρισμού, του μίσους και των οπισθοδρομικών προλήψεων»– που έχει ξεσπάσει στη Μεσαριά και συγκεκριμένα στην Ακαμάτρα μεταξύ αυτών που υποστήριζαν ότι οι προσφορές των χωριανών, ντόπιων και Αμερικανών, έπρεπε να είναι στραμμένες στην κατασκευή εκκλησιών, και σ' αυτούς που υποστήριζαν ότι έπρεπε να στραφούν σε έργα όπως η επισκευή του σχολείου και η μεταφορά του νερού της Αλάμας στην πλατεία της Ακαμάτρας. Ο συγγραφέας της εν λόγω επιστολής προς την εφημερίδα, αφού κάνει έναν απολογισμό των εκκλησιών που υπάρχουν στην Ακαμάτρα και των χρημάτων που έχουν ξοδέψει «οι παλιοί του χωριού [...] νομίζοντας πως ευχαριστούνε το Θεό και τους Αγίους», αναρωτιέται:

«Είνε σωστό πράγμα να ξοδεύη ένα χωριό τέσσερα εκατομμύρια δραχμές για το χτίσιμο μιανής εκκλησίας, αφού δεν έχει σχολείο της προκοπής, αφού δεν έχει νερό να πίνει και αφού έχει ανάγκη από χίλια δυο άλλα πράγματα;» («Για τους Μεσσαριίτες είναι ανάγκη» 1927: 1)

Ωστόσο, δεν αποκλείονται και περιπτώσεις συνεργασίας μεταξύ σχολικών και εκκλησιαστικών επιτροπών και μεταξύ των «παλιών» και νεότερων γενεών, όπως μας θεσμού των σχολικών εφορειών που, με τη σειρά της και σύμφωνα με τον Χ. Παμφίλη, συμπίπτει με την περίοδο της αποδυνάμωσης των άλλοτε πανίσχυρων Δημογεροντιών και λειτουργήσε ως θύλακας της κοινοτικής αυτοδιοίκησης και εφελτήριο του αγώνα των τοπικών αρχών για την επανάκτηση του προνομιακού καθεστώτος του νησιού (1980: 160, 170). Η μαρτυρία του Χ. Παμφίλη παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον, καθώς ο αδελφός του Ιωάννης εμφανίζεται ως ένας από τους πρωταγωνιστές της οργάνωσης των Σχολικών Εφορειών της περιοχής του Φαναρίου σε μια Κεντρική Εφορεία των Σχολών Φαναρίου το 1888, υπόδειγμα που ακολούθησαν για την οργάνωση των σχολείων στην περιοχή της Μεσαριάς και των Ραχών, και στη συνέχεια ως ένας από τους πρωταγωνιστές του αγώνα για την επανάκτηση του προνομιακού καθεστώτος του νησιού, ρόλο στον οποίο τον διαδέχτηκε μετά το θάνατό του ο Χαράλαμπος Παμφίλης.

³¹ Σύμφωνα με τα στοιχεία που παραθέτει ο Σπανός (1925), από το σύνολο των 3.030 μαθητών, οι 1.800 είναι αγόρια και 1.230 κορίτσια. Σημειώνεται ότι την περίοδο αυτή, σύμφωνα με τα στοιχεία της απογραφής της Γενικής Στατιστικής Υπηρεσίας της Ελλάδος, η Ικαρία αριθμεί περί τους 11.400 κατοίκους, ενώ δεν διαθέτουμε στοιχεία για το σύνολο των παιδιών/νέων σχολικής ηλικίας.

³² Στο οπισθόφυλλο του «Εκλογικού Καταλόγου» αναγράφεται η απόφαση της έγκρισης από τη Μητρόπολη Σάμου με ημερομηνία 22.1.1935.

δείχνει η περίπτωση του νέου διδασκλή του Καταφυγίου που, κατά τις αφηγήσεις των κατοίκων του χωριού, αποτελούσε όνειρο του Νικόλα Αμάξη, ο οποίος λίγα χρόνια νωρίτερα είχε τελειώσει φυσικομαθηματικός στο Πανεπιστήμιο των Αθηνών και είχε επιστρέψει στο χωριό όπου γεννήθηκε, χωρίς ωστόσο να μπορεί να διοριστεί λόγω των πολιτικών του φρονημάτων. Όμως, από τα πρακτικά της σχολικής εφορείας, εκτός από τις προσφορές του σε χρήμα, τη δωρεά μιας υδρόγειου σφαίρας και την εκλογή του στη σχολική εφορεία το 1931 και το 1933, δεν συνάγεται ότι ο Νικόλας ήταν από τους πρωτοστάτες αυτού του έργου, κάτι που οφείλεται στο στιγματισμό του ως αριστερού. Στις σημειώσεις μου από την έρευνα πεδίου καταγράφεται η αφήγηση του γιου της γυναίκας που είχε παντρευτεί τον Νικόλα και χήρεψε νέα όταν ίδιος πέθανε, λίγα χρόνια μετά, στο τέλος της δεκαετίας του 1930, από φυματίωση εξαιτίας των κακουχιών κατά την περίοδο που ήταν εξόριστος στον Αϊ-Στράτη. Η αφήγηση αυτή εμπλουτίζεται με στοιχεία για τους πρωταγωνιστές αυτής της ιστορίας από άλλες πηγές, προφορικές και γραπτές:

«Ο γιος της συζύγου του Νικόλα του Αμάξη μου είπε ότι ο Νικόλας είχε συζητήσει αρχικά την ιδέα για ένα καινούργιο σχολείο με τον Στέφανο Κουτσούτη, ο ίδιος γεννημένος στο τέλος του 19ου αιώνα, ο οποίος στη συνέχεια ήταν από τους πρωτοστάτες του έργου και για χρόνια μέλος της σχολικής εφορείας. Όπως μου εξήγησε η Μαρία, μια από τις βασικές συνομιλήτριες της έρευνας, χρειαζόταν να μπουν μπροστά άνθρωποι που δεν ήταν στιγματισμένοι για τα πολιτικά τους φρονήματα, για να μην έχουν πρόβλημα με το κράτος. Έτσι, ο Νικόλας [...] πήγε στον Ιωάννη Καρρά γιατί ήταν “πολιτικά ορθός”, δηλαδή δεξιός. Στο Δημοτολόγιο της Κοινότητας Καταφυγίου, ο Καρράς αναγράφεται ως πρόεδρος της κοινότητας («Δημοτολόγιο Κοινότητας Καταφυγίου 1919», Γενικά Αρχεία Κράτους Παράρτημα Ικαρίας).

Επί των ημερών του έγινε η ένωση με τον Δήμο Αγίου Κηρύκου. Ο ίδιος ήταν “μια γενιά απάνω” από τον Νικόλα και είχε γνωριμίες και συμφώνησαν. Η Μαρία πρόσθεσε ότι δεν ήταν πολιτικό το θέμα, “ήταν για κοινό καλό” και το στήριξαν όλοι οι χωριανοί. Το έργο το στήριξε και ο παπάς του χωριού, ο παπα-Νικόλας Σαφός, ο οποίος πήρε την πρωτοβουλία για τη δωρεά της “Σαφούδικης γης”, πάνω στην οποία ανεγέρθηκε το καινούργιο σχολείο του χωριού και λίγα χρόνια μετά το “σπιτάκι του δασκάλου”, κινητοποιώντας το σύνολο των κληρονόμων της γης αυτής. Ειδικά για το “σπιτάκι του δασκάλου” στο έγγραφο της δωρεάς που φυλάσσεται στο Υποθηκοφυλακείο του Αγίου Κηρύκου, σύμφωνα με τη μαρτυρία της ίδιας, ως αποδέκτης της δωρεάς αναγράφεται “το χωριό”. Στα πρακτικά του Ταμείου της Διδακτηριακής Επιτροπής αναγράφονται προσωπικές προσφορές του παπά και δωρεές από το ταμείο της εκκλησιαστικής επιτροπής, μέλος της οποίας ήταν και ο Στέφανος Κουτσούτης. Το σχέδιο του νέου σχολείου έκανε ο Νικόλας μαζί με τον Καρρά και αποτελείται από δυο ορόφους: στον πάνω όροφο στεγάζεται το Διδακτήριο και το ισόγειο, εκτός από τις σχολικές εκδηλώσεις, στέγαζε τις εκδηλώσεις των χωριανών, συνελεύσεις, συνεδριάσεις της σχολικής εφορείας, θεατρικά, ονομαστικές γιορτές, γάμους,

βαφτίσια και πανηγύρια. Σε εγγραφή του 1936, στο Βιβλίο Πρακτικών, αναγράφονται οι όροι για τη χρήση του ισογείου, όπου μεταξύ άλλων ορίζεται ότι από τα κέρδη των πανηγυριών που γίνονται “υπέρ εορτών και φιλανθρωπικών σκοπών” θα διατίθεται το 20% για τη συντήρηση του σχολείου (Πρακτικό υπ’ αρ. 21, 25/6/1936)». (Εγγραφή ημερολογίου, 27/6/2010)

Την περίοδο του Μεσοπολέμου έχει γενικευτεί η τάση τα κέρδη από τα πανηγύρια των χωριών να κατευθύνονται προς «προοδευτικούς» κοινωφελείς σκοπούς – τάση που εντείνεται από την άμιλλα μεταξύ των χωριών, καθώς το ένα μετά το άλλο κατευθύνουν τις προσπάθειές τους προς τους σκοπούς που έχουν θέσει ή πετύχει όμορα χωριά. Έτσι, το 1932, χρονιά που ολοκληρώθηκε η ανέγερση του Διδακτηρίου του Καταφυγίου, ξεκίνησε η ανέγερση του σχολείου στο Μαυρικάτο.

Στους κοινωφελείς σκοπούς των χωριών, εκτός από τις προσφορές των ντόπιων και των μεταναστών σε χρήμα, είναι στραμμένη και η εργασία των ντόπιων, είτε ως υποχρεωτική εργασία που πληρώνουν ως φόρο στις κοινότητες είτε ως προσφορά μεροκάματων, μερικά εκ των οποίων τα κάνουν τις Κυριακές μετά τη λειτουργία, υλοποιώντας συλλογικές αποφάσεις των χωριανών. Στα πρακτικά του Ταμείου Διδακτριακής Επιτροπής Καταφυγίου καταγράφονται τα ονόματα των εργατών και τα μεροκάματα που έκαναν. Έτσι, σε μια περίοδο που διαφορετικά δεν θα κυκλοφορούσε χρήμα στην Ικαρία εξαιτίας της οικονομικής κρίσης, οι ντόπιοι έβρισκαν μεροκάματο μέσα στο ίδιο τους το χωριό. Στα πρακτικά των εσόδων καταγράφονται, επιπλέον, ποσά δωρεών που ισούνται με το ποσό του μεροκάματου από ανθρώπους που εμφανίζονται ως εργάτες στη λίστα εξόδων. Όπως μου εξήγησε ένας συνομιλητής της έρευνας, ο πατέρας του οποίου ήταν μεταξύ των εργατών αυτών και ο ίδιος συμμετείχε τη δεκαετία του 1950 στην ανέγερση του Νοσοκομείου Ικαρίας:

«Ηχάριζαν μεροκάματα. Αν ηδούλευγες έξι μεροκάματα, ηχάριζες και ένα. [Επιπλέον] οι χωριανοί ήκαμαν προσωπική εργασία τις Κυριακές...όσοι ημπορούν. Οι χωριανοί, άνδρες, γυναίκες και παιδιά, κουβαλούσαν υλικά και νερά. Οι άνδρες έχτιζαν. Την άμμο και τα χαλίκια τα κουβαλούσαν οι γυναίκες και τα παιδιά από την παραλία. Την πέτρα την κουβαλούσαν με τα μουλάρια από το νεκροταφείο, δίπλα ήταν τα νταμάρια. Το νερό, απ’ τα πηγάδια, οι γυναίκες και τα παιδιά με τη στάμνα... Όλα τα έργα που ’χουν γίνει σ’ ούλα τα χωριά, με τέτοιο τρόπο γινήκανε». (Λ.Τ., 11.4.2011)

Το πάθος με το οποίο προσέφεραν εργασία οι χωριανοί για την κατασκευή του σχολείου του Καταφυγίου δεν μπορεί να αποτυπωθεί εξ ολοκλήρου στις προσφορές μεροκάματων. Όπως τόνισε ο Πέτρος, ο πατέρας του οποίου είχε κάνει μεροκάματα και αγώγια για το σχολείο του Καταφυγίου:

«Μπορούσες να έχεις όλα τα χρήματα, αλλά χωρίς την παθιασμένη εργασία των χωριανών, το σχολείο δεν θα είχε γίνει. Αυτοί οι άνθρωποι έκαναν το μεροκάματο με τέτοιο πάθος που έβγαζαν τη διπλή δουλειά σε μια μέρα». (Π.Π., 25.4.2011)

Οι προσφορές αυτές ήταν εθελοντικές. Ήταν όμως και υποχρεωτικές. Το σχόλιο

μιας γυναίκας για το πώς επιβλήθηκε η προσφορά εργασίας στον παππού της για την κατασκευή μιας μεγαλύτερης εκκλησίας στη θέση της παλιάς, είναι ενδεικτικό:

«Ο παπα-Νικόλας Κατίνος πρωτοστάτησε για την εκκλησία. Υπήρχε ένα μικρό εκκλησάκι και το άφησαν μέσα. Πήραν μάλιστα έναν Φουντούλη. Ήταν μεγάλο έργο για την εποχή. Ήταν προσωπική εργασία. Έπιασε [ενν. ξεκίνησε] από το 1910 και τελείωσε το 1924, όταν έστρωσαν τα πλακάκια κάτω. Έκαναν τον ασβέστη στου Μαυριάννου και τον κουβαλούσαν στις πλάτες, όλοι όσοι μπορούσαν να προσφέρουν, άνδρες, γυναίκες και παιδιά. Μια Κυριακή είχαν κανονίσει οι χωριανοί να πάνε να χτίσουν. Όμως, ο παππούς της, ο Σταμάτης δεν ήθελε να συμμετάσχει και, όταν το βράδυ το κανόνιζαν στο καφενείο, αυτός είχε αρνηθεί. Το ίδιο βράδυ ήρθε ο άγιος στον ύπνο του και τον έδειρε. Και αναρωτήθηκε με νόημα η κυρία Αθηνά: “ποιος ξέρει αν δεν ήταν οι χωριανοί;”». (Σημ. πεδίου, 12.3.2006)

Επιστρέφοντας στην περιγραφή του Πολάνυι, συνέπεια του κλίματος κατάρρευσης ήταν η απελευθέρωση επαναστατικών και αντεπαναστατικών δυνάμεων, όπως ο σοσιαλισμός και ο φασισμός και η γέννηση θεωριών με πρωτοφανές περιεχόμενο για τα δεδομένα της αστικής πολιτικής οικονομίας (2001: 30, 228). Η γενιά των Ικαριωτών που γεννιέται στις αρχές του 20ού αιώνα και πηγαινοέρχεται στην Αμερική, έρχεται σε επαφή με τις ιδέες του κομμουνισμού. Στο μεταξύ, στα χωριά του νησιού, νέοι και νέες συγκεντρώνονται σε χώρους που δεν ελέγχονται από τους «παλιούς», όπως είναι η εκκλησία, και χωρίς να υπάρχει η αφορμή του πανηγυριού. Και μέσα στις παρέες τους συζητάνε περί κοινωνικής δικαιοσύνης, τις ιδέες του μαρξισμού και του κομμουνισμού. Το 1925, νεολαίοι οργανώνουν τον πρώτο κομμουνιστικό πυρήνα του νησιού, ο οποίος πολύ γρήγορα μαζικοποιείται (Μακκάς 1980: 22). Τα πανηγύρια του Μεσοπολέμου δεν μένουν ανεπηρέαστα από το κλίμα της εποχής. Την ίδια χρονιά ιδρύεται η Εργατική Βοήθεια Ικαρίας και το καλοκαίρι, στο πανηγύρι του Πετροπουλιού, γίνεται ο πρώτος ανοιχτός έρανος υπέρ της οργάνωσης αυτής, πρακτική που αναπαράγεται και σε άλλα πανηγύρια της Ικαρίας (Μακκάς 1980:28).

Οι νέοι που κινούνται μεταξύ του νησιού και της Αθήνας, άλλοι στα κάρβουνα, άλλοι σε καριώτικα καΐκια, άλλοι για σπουδές ή για να μάθουν κάποια τέχνη στην Αθήνα ή στον Πειραιά, αλλά και νέες, που εργάζονται ως υπηρέτριες σε σπίτια αστών της Αθήνας οργανώνονται σε ικαριακούς συλλόγους της Αθήνας και του Πειραιά. Οι σύλλογοι αυτοί διακηρύττουν ως καταστατικούς τους στόχους την ανάδειξη του «εγκαταλελειμμένου νησιού» και τη βοήθεια σε Καριώτες που φτάνουν για πρώτη φορά στην Αθήνα και στον Πειραιά (Μακκάς 1980: 42). Οι προσπάθειες των νέων να τους δώσουν περισσότερο αριστερό προσανατολισμό συναντούν αντιστάσεις από τα πιο συντηρητικά μέλη και είναι βραχύβιες. Ο Χρήστος Μακκάς αναφέρει την περίπτωση της σωματειακής οργάνωσης Σύλλογος εν Αθήναις και Πειραιά Ικαρίων «Η Ικαριακή Ένωση», στο διοικητικό συμβούλιο της οποίας εκλέγεται το 1928 μια παρέα αριστερών φοιτητών. Αυτοί επανεκδίδουν την ομώνυμη εφημερίδα του συνδέσμου, η οποία φιλοξενεί, όπως είδαμε, άρθρα και επιστολές που αρθρώνουν έναν κριτικό λόγο απέναντι στο εκκλησιαστικό καθεστώς. Η εφημερίδα αυτή θα

κυκλοφορήσει μόνο για έξι μήνες, καθώς το νέο διοικητικό συμβούλιο κατηγορείται από το απελθόν για «εκπόρθηση του σωματείου» και χρησιμοποίησή του για διάδοση «ανατρεπτικών και αντικοινωνικών ιδεών» (Μακκάς 1980: 35-42).

Την ίδια περίοδο, το μουσικό ρεπερτόριο των πανηγυριών έχει ανανεωθεί καθώς οι Καριώτες, επιστρέφοντας από τους τόπους όπου μεταναστεύουν, φέρνουν νέα ακούσματα. Οι νέοι και οι νέες προτιμούν να χορεύουν «ευρωπαϊκούς χορούς» στα πανηγύρια και στις χοροεσπερίδες, όπως πόλκα, φοξ τροτ, ταγκό και βαλς. Επιπλέον, την περίοδο του Μεσοπολέμου γενικεύεται η χρήση του βιολιού, αντικαθιστώντας το λυράκι και προσδίδοντας νέα στοιχεία στον ικαριώτικο σκοπό. Ενδεικτικό είναι το δημοσίευμα του 1927, στο οποίο γίνεται έκκληση προς τους ικαριακούς συλλόγους της Αμερικής και προς την εφημερίδα να συμβάλουν στην αγορά ενός φωνογράφου «ίνα δι' αυτού αποτυπώσωμεν τον γνήσιον Ικαριακόν χορόν», διότι «οι νέοι λυριστές και τραγουδισταί επρόσθεσαν φανταστικές της αρεσκειάς των μουσικής γραμμάς και ούτω κατέστρεψαν τον αρχαίον και γνήσιον Ικαριακόν σκοπόν ως και τον χορόν» (Πουλιανός 1927: 1).

Επίλογος

Από τη διερεύνηση των πανηγυριών της Ικαρίας κατά την περίοδο του Μεσοπολέμου προκύπτει ότι η άνθηση των συλλογικοτήτων στο νησί, και όπου υπήρχαν κοινότητες της Ικαρίας, μπορεί να ιδωθεί ως μέρος της απάντησης των ικαριακών κοινοτήτων στις συνθήκες κρίσης της περιόδου και στις πολλαπλές περιφράξεις των κοινών, που συνδέονται με τις διαδικασίες ενσωμάτωσης το νησιού στη διεθνή οικονομία της αγοράς και στην ελληνική κρατική διοίκηση. Η γενίκευση της στροφής των πανηγυριών προς κοινωφελείς σκοπούς, με τη σειρά της, συνδέεται με την παράδοση των κοινών του νησιού και την τοπική οικονομία του δώρου. Τα κοινωφελή έργα στα οποία στοχεύουν τα πανηγύρια, όχι μόνο αναπαράγουν τα κοινά, πολιτικά και οικολογικά, αλλά, επιπλέον, δημιουργούν νέα κοινά, όπως έγινε στην περίπτωση του νέου Διδακτηρίου Καταφυγίου που εξετάσαμε, όπου για την ανέγερσή του έγιναν δωρεές ιδιοκτητών χωραφιών με αποδέκτη αυτών το χωριό. Τα πανηγύρια καταλαμβάνουν το χώρο των κοινών και λειτουργούν ως θεσμοθετημένος αναδιανεμητικός μηχανισμός, μέσω του οποίου αυτά που παράγονται από τα κοινά και από αυτό το περίπλοκο πλέγμα δικαιωμάτων χρήσης και υποχρεώσεων, που συνδύαζε κοινά και ιδιότητα, αναδιανέμονται σύμφωνα με αρχές που διέπουν τις σχέσεις δώρου, εξασφαλίζοντας μ' αυτό τον τρόπο τη δίκαιη αναδιανομή των πόρων που είναι σημαντικοί για την επιβίωση και τη συνέχεια της ζωής της κοινότητας. Για να το διατυπώσουμε με όρους της θεωρίας του δώρου, αυτά που είναι αναπαλλοτρίωτα και που χάριν τους διασφαλίζεται η κίνηση των δώρων που προσφέρονται και αντιπροσφέρονται στο πλαίσιο του πανηγυριού, είναι τα κοινά. Σ' αυτά θεμελιώνεται η τοπική οικονομία του δώρου, το ηθικό νόμισμα της οποίας είναι η προσφορά και η επιτομή της, τα πανηγύρια.

Βιβλιογραφία

- Behar R., 1986, *The Presence of the Pastina Spanish Village. Santa Maria Bel Monte*. Πρίνστον: Princeton University Press.
- Bollier D., 2014, *Think Like a Commoner. A Short Introduction to the Life of the Commons*. Cambriola Island: New Society Publishers.
- Γιαγουρτάς Γ., 2004, *Η οικονομική ζωή της Ικαρίας από τα μέσα του 19ου ως τα μέσα του 20ού αιώνα. Η παραγωγή και εμπορία σταφίδας*, Αθήνα: Μαΐστρος.
- «Για να μη σκωληκιάσουν τα μήλα και τα αχλάδια το καλοκαίρι», 1928, *Ικαριακή Ένωσις* 19, Ιούνιος 1928.
- «Για τους Μεσσαρίτες είναι ανάγκη», 1927, *Ικαριακή Ένωσις* 16, Αύγουστος 1927.
- Γεωργιάδης Ε.Σ., 1927, «Προς έργα», *Ικαριακή Ένωσις* 10, Μάρτης 1927.
- Δημητριάδης Δ., 1949, «Η αμπελουργία εν Ικαρία», *Ικαριακή Φωνή* 30, Φεβρουάριος 1949.
- Dakin D., 1972, *The Unification of Greece, 1770-1923*, Νέα Υόρκη: Saint Martin's Press.
- De Angelis M., 2004, "Separating the doing and the deed: Capital and the continuous character of enclosures", *Historical Materialism* 12(2): 57-87.
- Federici S., 2011, *Ο Κάλιμπαν και η Μάγισσα. Γυναίκες, σώμα και πρωταρχική συσσώρευση*, μτφρ. Ίρια Γραμμένου κ.ά., Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις των Ξένων.
- Gell S., 2005, "Theorising the interregnum: the double movement and global politics in the 1990s", στο: L. Amoore (επιμ.), *The Global Resistance Reader*, Λονδίνο και Νέα Υόρκη: Routledge, 54-64.
- Graeber D., 2001, *Toward an Anthropological Theory of Value. The False Coin of Our Dreams*, Νέα Υόρκη: Palgrave.
- Grandia L., 2012, *Enclosed. Conservation, Cattle, and Commerce Among the Q'eqchi' Maya Lowlanders*, Σιάτλ και Λονδίνο: University of Washington Press.
- Godelier M., 2003, *Το αίνιγμα του δώρου*, μτφρ. Α. Αγγελίδου, Αθήνα: Gutenberg.
- Harvey D., 2003, *The New Imperialism*, Οξφόρδη: Oxford University Press.
- Hyde L., 1983, *The Gift. Imagination and the Erotic Life of Property*, Νέα Υόρκη: Vintage Books.
- «Ικαριακά ειδήσεις», 1927, *Ικαριακό Βήμα* 1, Μάιος 1927.
- Illich I., 1980, "The de-linking of peace and development", εναρκτήρια ομιλία στην 1η συνάντηση του Asian Peace Research Association, Γιοκοχάμα, 1η Δεκεμβρίου 1980.
- Illich I., 1983, "Silence is a commons", *CoEvolution Quarterly* 40: 5-9.
- «Και μια πλάνη», 1928, εφημ. *Ικαριακή Ένωσις*, τ. 19, Ιούνιος 1928.
- Κουμπάρου Δ., 2002, *Το καθεστώς της κοινοτικής ιδιοκτησίας: Το παράδειγμα του δάσους του Ράντη στο νησί της Ικαρίας*, διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Αιγαίου.
- Κουτίφαρης Μ., 1928, «Πατριωτικόν Λιμενικόν Δάνειον Ευδήλου», *Φάρος* 1, Απρίλιος 1928.
- Λομβαρδός Γ., 1903, *Ικαρία ήτοι γεωγραφική της νήσου περιγραφή προς χρήση των δημοτικών σχολείων της νήσου*, Ερμούπολη.

- Linebaugh P., 2014, *Stop, Thief! The Commons, Enclosures, and Resistance*, Όκλαντ: Spectre Pm.
- Luxemburg R., 2003 [1913¹], *The Accumulation of Capital*, μτφρ. A. Schwarzschild, Λονδίνο και Νέα Υόρκη: Routledge.
- Μακκάς Χ., 1980, *Η ιστορία της Κομμουνιστικής Οργάνωσης Ικαρίας*, Αθήνα.
- Μακκάς Χ., 1989, *Τα αναστατικά κτήματα Ικαρίας*, Αθήνα.
- Μως Μ., 1999, *Το δώρο. Μορφές και λειτουργίες της ανταλλαγής στις αρχαϊκές κοινωνίες*, μτφρ. Α. Σταματοπούλου-Παραδελλη, Αθήνα: Καστανιώτης.
- Midnight Notes Collective, 1990, "The new enclosures", *Midnight Notes* 10: 1-9.
- Mies M. και V. Bennholdt-Thomsen, 1999, *Subsistence Perspective. Beyond the Globalized Economy*, μτφρ. P. Camiller, M. Mies και G. Weih, Λονδίνο, Νέα Υόρκη, Αυστραλία: Zed Books και Spinifex Press.
- Mouzelis N., 1978, *Modern Greece. Facets of Underdevelopment*, Νέα Υόρκη: Holmes & Meier Publishers, Inc.
- Νιτσιάκος Β., 2015, *Πεκλάρι. Κοινωνική οικονομία μικρής κλίμακας*, Ιωάννινα: Ισνάφι.
- «Οι συνεταιρισμοί μας», 1927, *Ικαριακό Βήμα* 1, Μάιος 1927.
- Παμφίλης Χ., 1980 [1921¹], *Ιστορία της νήσου Ικαρίας από των προϊστορικών χρόνων μέχρι της Ενώσεως της Νήσου μετά της Ελλάδος (1912)*, Αθήνα.
- Πλακίδας Χ., 1946, «Οι δυνατότητες οικονομικής ανάπτυξης του νησιού μας», *Νέα Ικαρία* 1, 17 Ιουλίου 1946.
- Πολάνυι Κ., 2001, *Ο μεγάλος μετασχηματισμός. Οι πολιτικές και κοινωνικές καταβολές της εποχής μας*, μτφρ. Κ. Γαγανάκης, Θεσσαλονίκη: Νησίδες.
- Πουλιανός Γ., 1927, «Ικαριακή μουσική», *Ικαριακή Ένωση* 9, Φεβρουάριος 1927.
- Reid H. και B. Taylor, 2010, *Recovering the Commons. Democracy, Place and Social Justice*. Ουρμπάνα-Σαμπέιν: Illinois University Press.
- Σκαύδη Δ., 2008, *Τα καρτιά μιας ικαριώτικης οικογένειας (1625-1920)*, Αθήνα: Ινστιτούτο Αθήρας.
- Σπανός Λ., 1925, *Ικαριακά χρονικά*, Σύρος.
- «Συνεταιριστική κίνησης», 1928, *Φάρος* 1, Απρίλιος 1928.
- Sahlins M., 1974, *Stone Age Economics*, Λονδίνο: Tavistock Publications.
- Schroyer T., 2009, *Beyond Western Economics. Remembering Other Economic Cultures*, Λονδίνο: Routledge.
- Silver B. και G. Arrighi, 2003, "Polanyi's double movement: The belle époque of British and US hegemony compared", *Politics & Society* 31(2): 325-355.
- Stiglitz J., 2001, "Foreword", στο: K. Polanyi, *The Great Transformation. The Political and Economic Origins of Our Time*, Βοστόν: Bacon Press, vii-xvii.
- Sykes K., 2005, *Arguing with Anthropology: An Introduction to Critical Theories of the Gift*, Λονδίνο: Routledge.
- Τσέλικας Α., 2000, *Ικαριακά έγγραφα του 16ου και 19ου αιώνα από το αρχείο της Πανικαριακής Αδελφότητας Αθηνών*. Αθήνα: Πανικαριακή Αδελφότητα Αθηνών.
- Taylor B., 2012, "Place as prepolitical grounds of democracy: An Appalachian case

study in class conflict, Forest politics, and civic networks”, *American Behavioral Scientist* 52(6): 826-845.

The Ecologist, 1992, *Whose Common Future? Reclaiming the Commons*, Φιλαδέλφεια: New Society Publishers.

Thompson E. P., 1976, “The grid of inheritance: a comment”, στο: J. Goody, J. Thirsk και E. P. Thompson (επιμ.), *Family and Inheritance: Rural Society in Western Europe, 1200-1800*, Κέιμπριτζ: Cambridge University Press, 328-360.

Weiner A., 1992, *Inalienable Possessions: The Paradox of Keeping-While Giving*, Καλιφόρνια: University of California Press.

White B., B. Saturnino, R. Hall, I. Scoones και W. Wolford, 2013, *The New Enclosures: Critical Perspectives on Corporate Land Deals*, Λονδίνο: Routledge.

Yan Y., 2005, “The gift and gift economy”, στο: J. Carrier (επιμ.), *A Handbook of Economic Anthropology*, Τσέλτενχαμ: Edward Elgar, 246-261.

Ευάγγελος Νικολαΐδης

Σκέψεις για το εννοιολογικό σύστημα της κοινωνικής οικονομίας

Εισαγωγή

Στη συζήτηση για την κοινωνική οικονομία εξέχουσα θέση κατέχουν δύο αλληλοσχετιζόμενα θέματα: Το πρώτο είναι ο προσδιορισμός της έννοιας της κοινωνικής οικονομίας. Το δεύτερο είναι η διάκριση μεταξύ παρεμφερών εννοιών και των βασικών χαρακτηριστικών τους, όπως « τρίτος τομέας », « αλληλέγγυα οικονομία », « συνεργατική οικονομία », « συμμετοχική οικονομία », « μη κερδοσκοπικός τομέας », καθώς και των συνδυασμών αυτών: « κοινωνική και αλληλέγγυα οικονομία », « συνεργατική, κοινωνική και αλληλέγγυα οικονομία » κ.ο.κ.

Η κοινωνική οικονομία αποτελεί μια εξαιρετικά ευρεία έννοια στην οποία εντάσσεται πλήθος διαφορετικών μορφών συλλογικής οργάνωσης με βασικό κοινό παρονομαστή τη διάκρισή τους από το κράτος και την ακραιφνή αγορά. Η προσφυγή σε αυτό τον *ετεροπροσδιορισμό* της κοινωνικής οικονομίας είναι αναπόφευκτη, διότι η αναζήτηση ενός *θετικού προσδιορισμού*, βάσει του στόχου και των αρχών των φορέων της κοινωνικής οικονομίας, θα ήταν πρακτικά ατελέσφορη δεδομένου ότι οι διάφοροι φορείς που εντάσσονται σε αυτήν επιδιώκουν ποικίλους στόχους και υιοθετούν διαφορετικές αρχές.

Από μόνος του ο ετεροπροσδιορισμός της κοινωνικής οικονομίας, αν και χρήσιμος δεν είναι επαρκής, διότι ως εκ της φύσεώς του δεν ορίζει το *τι είναι* η κοινωνική οικονομία. Ως εκ τούτου, ο συγκεκριμένος ετεροπροσδιορισμός, παράλληλα με τη χρησιμότητά του, δεν είναι θεωρητικά πλήρης ούτε λειτουργικά επαρκής. Συνεπώς συντηρεί την απροσδιοριστία σχετικά με την κοινωνική οικονομία. Παρά το γεγονός ότι ο *θετικός* προσδιορισμός, εν προκειμένω για το *τι είναι* η κοινωνική οικονομία, προσκρούει στο πλήθος και στην πολυμορφία των επιμέρους εκφάνσεων της συλλογικής δραστηριότητας που εντάσσονται σε αυτήν, η συζήτηση για τη συμπλήρωση του ετεροπροσδιορισμού *με θετικούς όρους*, πέραν της θεωρητικής διάστασης, έχει και κρίσιμη πρακτική σημασία, καθώς συνιστά προσδιοριστικό παράγοντα της απόφασης για συμμετοχή σε αυτήν.

Η ποικιλομορφία των εκφάνσεων της κοινωνικής οικονομίας συνοδεύεται από αναφορά και σε άλλες έννοιες οι οποίες δηλώνουν τους στόχους και τις αρχές τους. Εξ αντικειμένου, λοιπόν, ενώ το πρόβλημα εμφανίζεται ως να αφορά αποκλειστικά τον ορισμό της κοινωνικής οικονομίας, ουσιαστικά μετατοπίζεται και σε μεγάλο βαθμό

συνιστά ζήτημα που αφορά τον προσδιορισμό του περιεχομένου άλλων εννοιών, οι οποίες χρησιμοποιούνται επικουρικά για τον ορισμό της κοινωνικής οικονομίας. Πρόκειται για τις έννοιες κέρδος, πλεόνασμα, μετοχή, μερίδα, ατομικό και κοινωνικό όφελος, αλληλεγγύη κ.ά.

Το πρόβλημα περιπλέκεται περισσότερο διότι στις «επικουρικές» έννοιες δεν αποδίδεται, πάντα και από όλους, το ίδιο περιεχόμενο. Έτσι, όταν οι μη σαφώς οριοθετημένες υποβοηθητικές έννοιες επιχειρείται να χρησιμοποιηθούν για τον προσδιορισμό της κοινωνικής οικονομίας, τότε η απροσδιοριστία τους λειτουργεί σωρευτικά. Κατ' αυτόν τον τρόπο, αντί της αποσαφήνισης, το αποτέλεσμα είναι η πρόκληση περαιτέρω σύγχυσης, για την ίδια την έννοια της κοινωνικής οικονομίας, των διάφορων εκφάνσεών της και των βασικών χαρακτηριστικών τους.

Με το παρόν κείμενο αυτό που προτείνεται είναι η χρήση, ως «μέτρου», ορισμένων εννοιών για το περιεχόμενο των οποίων υπάρχει ευρύτερη συμφωνία. Η χρήση ως μέτρου εννοιών με ευρέως αποδεκτό περιεχόμενο δεν συνεπάγεται και την αποδοχή του περιεχομένου τους· διασφαλίζει απλώς τη συναίνεση για την εργαλειακή χρήση τους. Προς διευκόλυνση της επιλογής αυτών των «επικουρικών» εννοιών, που θα τους αποδοθεί ο ρόλος του μέτρου, προτείνεται η προσφυγή στο εννοιολογικό σύστημα των συνεταιρισμών. Ο λόγος είναι ότι, έπειτα από μακρόχρονη πορεία, στο εννοιολογικό σύστημα των συνεταιρισμών έχουν αποκρυσταλλωθεί ορισμένες ευρέως αποδεκτές σταθερές.

Σκοπός

Στο παρόν κείμενο δεν επιχειρείται η υιοθέτηση, πολύ περισσότερο η διατύπωση, ενός ορισμού για την κοινωνική οικονομία. Αυτό που επιδιώκεται είναι, αφενός, η *ανάδειξη των αιτίων της σύγχυσης* που υπάρχει γύρω από την κοινωνική οικονομία, αφετέρου δε η *διατύπωση ορισμένων σκέψεων για την υπέρβασή τους*. Συνεπώς, σκοπό του κειμένου αποτελεί μια μεθοδολογικού τύπου συμβολή στη συζήτηση για την έννοια της κοινωνικής οικονομίας.

Περίορισμοί

Η αποσαφήνιση των βασικών και των επικουρικών εννοιών, η συνεννόηση για το τι είναι και τι δεν είναι η κοινωνική οικονομία, σε ποια σημεία διαφοροποιείται από άλλες συναφείς έννοιες, πώς αξιολογούνται οι εύλογες και μη εύλογες αποκλίσεις από τον ιδεότυπο της κοινωνικής οικονομίας, δεν διασφαλίζει ότι η συνεννόηση θα τελεσφορήσει, με την έννοια της καθολικής αποδοχής της μιας ή της άλλης εκδοχής. Η αποδοχή ως δεδομένου ότι η συμφωνία στο περιεχόμενο των εννοιών δεν είναι εφικτή, αλλά ούτε και αναγκαία, δεν ακυρώνει τη συζήτηση για τη διερεύνηση των γενεσιουργών αιτιών των διαφορετικών απόψεων· αντιθέτως, την καθιστά χρήσιμη διότι συμβάλλει στην οργάνωση της συζήτησης και στην αποφυγή άσκοπων και άγονων αντιπαραθέσεων.

Ένας ορισμός πρέπει να περιέχει τις απολύτως απαραίτητες λέξεις και έννοιες. Ο εμπλουτισμός των ορισμών με περιττές και δευτερεύουσας σημασίας έννοιες οι οποίες αντανακλούν, θεμιτές κατά τα άλλα, επιθυμίες, επιδιώξεις, διακηρύξεις, προτιμήσεις κ.λπ., απλώς δημιουργεί σύγχυση. Η καταχρηστική χρήση των λέξεων και τα ρητορικά σχήματα ενδεχομένως να εξυπηρετούν τη δήλωση της «πολιτικής ορθότητας», της «ιδεολογικής καθαρότητας» ή άλλων μη χρήσιμων πραγμάτων, όταν αυτά παίρνουν τη μορφή του αυτοσκοπού, αλλά δεν συμβάλλουν στην αποσαφήνιση του περιεχομένου των ορισμών και, ως εκ τούτου, στην προκειμένη περίπτωση στερούνται νοήματος.

Κατά συνέπεια, ο ορισμός της κοινωνικής οικονομίας, των διάφορων εκδοχών της και των χαρακτηριστικών τους πρέπει να γίνεται στη βάση των θεμελιωδών στόχων, των αρχών και των χαρακτηριστικών τους, χωρίς βερμπαλισμούς, ρητορείες και κητολογίες.

Η προέλευση της ασάφειας της κοινωνικής οικονομίας

Το περιεχόμενο που αποδίδεται στον όρο κοινωνική οικονομία καλύπτει πλέον αρκετά διαφορετικές προσεγγίσεις, και οι λόγοι γι' αυτό είναι ιστορικοί, επιστημονικοί, ιδεολογικοί και πολιτικοί.

Μακρά ιστορική εξέλιξη και εμπλουτισμός με νέα σχήματα

Οι συλλογικές μορφές οργάνωσης της παραγωγής και της κάλυψης των κοινωνικών αναγκών εμφανίστηκαν με την επικράτηση του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, μόλις δηλαδή δημιουργήθηκαν οι οικονομικές και κοινωνικές προϋποθέσεις οι οποίες καθιστούσαν αναγκαία και εφικτή την εμφάνισή τους.¹ Αρχικά πήραν κυρίως τη μορφή των συνεταιρισμών, οι αρχές λειτουργίας των οποίων εξελίχθηκαν και προσαρμόστηκαν, διατηρώντας όμως έναν βασικό πυρήνα. Οι μορφές αυτές παρέμειναν κυρίαρχες έως τη δεκαετία του 1960. Έκτοτε, η εμφάνιση νέων μορφών οδήγησε σε μεγάλη ποικιλομορφία των φορέων της συλλογικής οργάνωσης της παραγωγής και της κάλυψης των κοινωνικών αναγκών και συγχρόνως επέτεινε το πρόβλημα του περιεχομένου των εννοιών.

Οι προσαρμογές, οι μεταμορφώσεις και ο εμπλουτισμός με νέες μορφές, το ευρύ φάσμα των πεδίων εφαρμογής, η εμπλοκή διαφορετικών στρωμάτων του πληθυσμού, κατά τη μακρόχρονη ιστορία της κοινωνικής οικονομίας, ενώ την αναδεικνύουν σε σημαντικό τομέα της οικονομίας, ιστορικά δοκιμασμένο και ανθεκτικό, ικανό να δώσει διέξοδο σε ένα ευρύ φάσμα οικονομικών και κοινωνικών προβλημάτων, συγχρόνως συνιστούν παράγοντες που δυσχεραίνουν την παρακολούθηση της εξέλιξής της και τη σαφή οριοθέτησή της.

¹ Για μια σύντομη και περιεκτική αναφορά σχετικά με την εμφάνιση των συνεταιρισμών, βλ. Αβδελίδης 1978: 15-47.

Το πρόταγμα του «κοινωνικού» και της «αλληλεγγύης», και η σύνδεση με τα κινήματα και την κοινωνική αλλαγή

Το εύρος και η σφοδρότητα των επιπτώσεων της πρόσφατης οικονομικής κρίσης τροφοδότησαν την άμεση σύνδεση της κοινωνικής οικονομίας με την κάλυψη των οξυμένων κοινωνικών αναγκών συγχρόνως αναζωπύρωσαν την αμφισβήτηση του μοντέλου ανάπτυξης αλλά και του υφιστάμενου κοινωνικοοικονομικού συστήματος. Οι εξελίξεις αυτές οδήγησαν ορισμένες από τις νεο-εμφανιζόμενες κυρίως μορφές της κοινωνικής οικονομίας στο πρόταγμα του «κοινωνικού» και της «αλληλεγγύης» ως *αυτοτελών στόχων*. Συνακόλουθα, επέτειναν την ιδεολογική και κινηματική προσέγγιση, εντάχθηκαν στη συζήτηση για την αλλαγή του μοντέλου ανάπτυξης και τοποθετήθηκαν υπέρ της σύνδεσης της κοινωνικής οικονομίας με διαδικασίες κοινωνικής αλλαγής. Η έντονη ιδεολογικοποίηση και η πολιτικοποίηση της κοινωνικής οικονομίας πρόσθεσαν νέες έννοιες και απέδωσαν διαφορετική έμφαση σε ήδη υπάρχουσες.

Συμπλέγματα εννοιών: έννοιες ως αυτοτελής σκοπός και ως ενυπάρχον/απορρέον στοιχείο

Ορισμένες φορές και για διάφορους λόγους (π.χ. επιδίωξη συμπλήρωσης, πρόθεση για απόδοση έμφασης κ.ά.) δημιουργείται η ανάγκη για προσφυγή στην προσθήκη νέων εννοιών δίπλα σε αυτές που θεωρείται ότι από μόνες τους δεν αποδίδουν το επιθυμητό περιεχόμενο. Αυτή η πραγματική, αλλά ενδεχομένως και φαινομενική, ανάγκη οδηγεί στο πρόβλημα της μη διάκρισης ανάμεσα στην ανάδειξη μιας έννοιας ως *αυτοτελούς* ή/και *πρωταρχικού* σκοπού και στον εντοπισμό της ως *ενυπάρχοντος* ή/και *απορρέοντος* περιεχομένου. Ενδέχεται, δηλαδή, ο χώρος που καλούνται να καλύψουν οι πρόσθετες έννοιες να είναι ήδη καλυμμένος από τις έννοιες των οποίων το περιεχόμενο επιχειρείται να αποσαφηνιστεί ή/και να συμπληρωθεί. Σε αυτές τις περιπτώσεις οι προσθήκες δημιουργούν *συμπλέγματα εννοιών* που επιτείνουν την ασάφεια, στο βαθμό που οι επιμέρους έννοιες, από τις οποίες συγκροτούνται τα συμπλέγματα, έχουν στοιχεία αλληλοεπικάλυψης.

Χαρακτηριστικά παραδείγματα συμπλεγμάτων εννοιών είναι η «κοινωνική και αλληλέγγυα οικονομία» και η «συνεργατική, κοινωνική και αλληλέγγυα οικονομία». Σε αυτές τις περιπτώσεις δημιουργείται σύγχυση από το γεγονός ότι, για τον ορισμό καθεμιάς από τις συστατικές έννοιες του συμπλέγματος, χρησιμοποιούνται ορισμένες κοινές έννοιες («κοινωνικό», «αλληλεγγύη», «συνεργατικό») στις οποίες όμως σε διαφορετικό πλαίσιο αποδίδεται διαφορετικό περιεχόμενο ή το περιεχόμενό τους υπάρχει στις άλλες έννοιες του συμπλέγματος και συνεπώς επαναλαμβάνεται.

Όσον αφορά την έννοια «κοινωνική και αλληλέγγυα οικονομία», η «αλληλεγγύη» έχει διαφορετικό περιεχόμενο στην περίπτωση των συνεταιρισμών από αυτό των φορέων της αλληλέγγυας οικονομίας. Η αλληλεγγύη στην περίπτωση των συνεταιρισμών ενυπάρχει και αναφέρεται πρωτίστως, αλλά όχι αποκλειστικά, στην αλληλεγγύη μεταξύ των μελών, ενώ στην περίπτωση της αλληλέγγυας οικονομίας η αλληλεγγύη απευθύνεται σε ευρύτερα κοινωνικά στρώματα. Χαρακτηριστική περίπτωση

αλληλεγγύης μεταξύ των μελών του συνεταιρισμού είναι η δημιουργία αποθεματικού από το πλεόνασμα. Καθώς το πλεόνασμα προκύπτει από τις συναλλαγές με τα μέλη και η διανομή του γίνεται ανάλογα με το ύψος των συναλλαγών, συνεπάγεται ότι η δημιουργία αποθεματικού αφαιρεί μεγαλύτερο τμήμα πλεονάσματος από αυτούς που είχαν υψηλότερες συναλλαγές προς όφελος κοινών στόχων.

Στην περίπτωση του συμπλέγματος «συνεργατική, κοινωνική και αλληλέγγυα οικονομία», αν δεχθούμε ότι «συνεργατισμός» είναι η συνεργασία στη βάση ορισμένων αρχών, τότε αυτός εμπεριέχεται στο «κοινωνική» και στο «αλληλέγγυα», καθώς η συνεργασία των εμπλεκομένων σε αυτές τις μορφές συλλογικής δράσης γίνεται στη βάση συγκεκριμένων αρχών.

Επομένως, από την οπτική του εννοιολογικού συστήματος των συνεταιρισμών, της κυρίαρχης μορφής της κοινωνικής οικονομίας, τα συμπλέγματα «κοινωνική και αλληλέγγυα οικονομία» και «συνεργατική, κοινωνική και αλληλέγγυα οικονομία» συνιστούν πλεονασμό. Αντιστοίχως, από την οπτική του εννοιολογικού συστήματος της αλληλέγγυας οικονομίας, καθώς η αλληλεγγύη εμπεριέχει το κοινωνικό στοιχείο, το σύμπλεγμα «κοινωνική και αλληλέγγυα οικονομία» θα πρέπει να συνιστά πλεονασμό. Κατ' ακολουθία, από την οπτική της συνεργατικής οικονομίας, το σύμπλεγμα «συνεργατική, κοινωνική και αλληλέγγυα οικονομία» θα πρέπει επίσης να συνιστά πλεονασμό.

Τα συμπλέγματα εννοιών χρησιμοποιούνται και αναπαράγονται διατηρώντας τα ασαφή χαρακτηριστικά τους. Συνεπώς, προς αποφυγή των παραπάνω περιπλοκών, η χρήση συμπλεγμάτων εννοιών καθιστά αναγκαία την αποσαφήνιση των επιμέρους συστατικών εννοιών τους.

Παρέμβαση του κράτους και των διεθνών οργανισμών

Ωστόσο, και από την πλευρά της πολιτείας και των διεθνών οργανισμών υπήρξε έντονη δραστηριότητα στο χώρο της κοινωνικής οικονομίας. Η άσκηση πολιτικής μέσω της θεσμικής ρύθμισης, της διατύπωσης πλαισίου χρηματοδότησης κ.λπ. οδήγησε στην απόδοση του περιεχομένου των εννοιών σύμφωνα με τις ανάγκες της πολιτικής, ενδεχομένως και διαφορετικού από αυτό της σχετικής βιβλιογραφίας. Η διατύπωση ορισμών σε επίσημα κείμενα τους προσδίδει μια ιδιαίτερη εμβέλεια και δυνατότητα αναπαραγωγής.

Οι συνέπειες της ασάφειας της κοινωνικής οικονομίας

Οι διαφορετικοί ορισμοί που αποδίδονται στην κοινωνική οικονομία, στις διάφορες εκδοχές της και στα χαρακτηριστικά τους, την έχουν καταστήσει ασαφή έννοια για το ευρύ κοινό, για τους ενδιαφερόμενους για το θέμα, ακόμη και για τους συμμετέχοντες. Η ασάφεια της έννοιας μεταδίδεται ως σύγχυση για το σκοπό, τα χαρακτηριστικά και τους όρους λειτουργίας των εγχειρημάτων κοινωνικής οικονομίας. Συχνά οι διαφορετικές προσεγγίσεις ανάγονται σε πεδίο αντιπαραθέσεων, όχι πάντα γόνιμων.

Η ελλιπής κατανόηση και η ασαφής διατύπωση των εννοιών έχει ως αποτέλεσμα τη *φειτικοποίηση* ορισμένων εννοιών και τη *δαιμονοποίηση* άλλων. Το δίπολο φειτικοποίηση-δαιμονοποίηση, δημιουργεί προϋποθέσεις για φαντασιακούς και τεχνητούς (αυτο)περιορισμούς και ανελαστικότητες, ενώ συγχρόνως λειτουργεί και αποθαρρυντικά για την προσέγγιση της κοινωνικής οικονομίας από ευρύτερα στρώματα του πληθυσμού.

Στην πράξη το έλλειμμα σαφούς προσδιορισμού της κοινωνικής οικονομίας, και ιδίως των σχετικά νέων εκφάνσεών της, επιχειρείται να αντιμετωπιστεί «εκ των ενόντων» μέσα από τη διαδικασία συζητήσεων και γενικών συνελεύσεων των φορέων, κατά κανόνα με έντονη ιδεολογική και πολιτική φόρτιση. Σε αρκετές περιπτώσεις οι προσεγγίσεις του περιεχομένου των εννοιών είναι ατελείς, στερούνται «επιστημονικής» γνώσης, συχνά επιχειρείται η συμφωνία στη βάση πολιτικών και ιδεολογικών προτιμήσεων και καλών προθέσεων, που όμως δεν εδράζονται σε οικονομικά βιώσιμη βάση και δεν συνιστούν λειτουργικό οικονομικό «μηχανισμό».

Στη διαδικασία συγκρότησης (προσδιορισμός στόχων, αρχών κ.λπ.) και κατά τη λειτουργία των νέων μορφών κοινωνικής οικονομίας αναλώνεται πολύς χρόνος και ενέργεια ακριβώς για θέματα που ανάγονται σε ορισμένες επικουρικές έννοιες, όπως αυτές ορίστηκαν παραπάνω (βλ.Εισαγωγή). Οι επίπονες διαδικασίες ορθώνουν εμπόδια στην έναρξη και απρόσκοπτη λειτουργία των νέων εγχειρημάτων. Συγχρόνως η πολυπλοκότητα των θεωρητικών αναζητήσεων τα καθιστά πεδίο για τους «ειδήμονες» και απόμακρη υπόθεση για το ευρύ κοινό.

Στις γενικές συνελεύσεις των νέων εγχειρημάτων, εκτός από την υπέρβαση του εμποδίου που αφορά τον προσδιορισμό των εννοιών, επιχειρείται να συζητηθεί, να κατασκευαστεί, να υιοθετηθεί, να εφαρμοστεί και να διαδοθεί ένας εναλλακτικός τρόπος παραγωγής και διανομής. Ωστόσο είναι προφανές ότι, ακόμη και με μια «επιστημονικά» άρτια συζήτηση, το ιστορικό κενό είναι εξαιρετικά δύσκολο να καλυφθεί καθώς η κυοφορία, η εμφάνιση και η ανάπτυξη των γνωστών τρόπων οργάνωσης της παραγωγής, συμπεριλαμβανομένων των συνεταιρισμών, απαιτήσε ιστορικό χρόνο μετρούμενο σε αιώνες. Η αντιστοίχιση ανάμεσα στις θεωρητικές αναζητήσεις και στις ιστορικές συνθήκες για την ευόδωσή τους συνιστά μείζονος σημασίας θέμα. Με τη διαπίστωση αυτή σε καμία περίπτωση δεν επιχειρείται η αξιολόγηση της καταλληλότητας των ιστορικών συνθηκών για τη διάδοση των νέων εγχειρημάτων, απλώς επισημαίνονται οι δυσκολίες με τις οποίες βρίσκονται αντιμέτωπα.

Το συναθροιστικό αποτέλεσμα όλων των παραπάνω δυσχερειών είναι ότι ανάγονται σε καθοριστικό ανασταλτικό παράγοντα για την εξάπλωση και την αποτελεσματική λειτουργία της κοινωνικής οικονομίας και συντηρούν την αναντιστοιχία ανάμεσα στις δυνατότητες για την αντιμετώπιση οικονομικών-κοινωνικών αναγκών και στο βαθμό υιοθέτησής της.

Η πολλαπλή χρησιμότητα του σαφούς προσδιορισμού της κοινωνικής οικονομίας

Η συζήτηση για την οριοθέτηση της έννοιας της κοινωνικής οικονομίας, ή τουλάχιστον για την αποσαφήνιση των αιτιών στις οποίες εδράζονται οι διαφωνίες, πέραν της αντιμετώπισης των επιπτώσεων που προαναφέρθηκαν και αφορούν την άρση των εμποδίων για τη διάδοσή της, προσφέρει υπηρεσίες σε δύο ακόμη κρίσιμα πεδία:

(α) Την ανίχνευση και την αξιολόγηση ενός φαινομένου που συνιστά κίνδυνο για την κοινωνική οικονομία, αυτού που ονομάζεται «οργανωτικός ισομορφισμός», δηλαδή της διαδικασίας που οδηγεί στην αλλοίωση των αρχών της (Ευρωπαϊκή Οικονομική και Κοινωνική Επιτροπή 2007:34).

(β) Την επίγνωση του ενδεχόμενου βαθμού απόκλισης από τις βασικές αρχές της κοινωνικής οικονομίας κατά την ίδρυση και τη λειτουργία των διάφορων εγχειρημάτων. Αυτό είναι χρήσιμο στις περιπτώσεις συνειδητής προσαρμογής σε συγκεκριμένες οικονομικές συνθήκες αλλά και στο εκάστοτε θεσμικό και χρηματοδοτικό πλαίσιο.

Βασικές και κρίσιμες επικουρικές έννοιες

Η οργάνωση της συζήτησης απαιτεί ένα ελάχιστο κοινό πεδίο αναφοράς βασικών και επικουρικών εννοιών. Ως κρίσιμες *βασικές* έννοιες αναφέρονται το «κοινωνικό» και η «αλληλεγγύη». Ως κρίσιμες *επικουρικές* έννοιες αναφέρονται: το κέρδος, το πλεόνασμα, η μερίδα, η μετοχή, το μέρισμα, το ατομικό όφελος, το κοινωνικό όφελος, η συνεργασία, ο συνεργατισμός και ο συνεταιρισμός. Επιπλέον, η εμφάνιση νέων μορφών συλλογικής δραστηριότητας καθιστά αναγκαία την αποσαφήνιση και άλλων επικουρικών εννοιών: εμπόρευμα, προϊόν, ανταλλαγή, αντιπραγματισμός, αξία, χρήμα, λειτουργίες χρήματος, νόμισμα, εργασία, αμοιβή εργασίας, μισθωτή εργασία, εθελοντική εργασία, δημόσια, ιδιωτικά, κοινά αγαθά, αγορά, αποταμίευση, συσσώρευση, επένδυση, δημοκρατία, άμεση δημοκρατία.

Ωστόσο, η αποσαφήνιση των βασικών και των επικουρικών εννοιών δεν επαρκεί για την άρση της σύγχυσης γύρω από την κοινωνική οικονομία. Πέραν τούτου είναι αναγκαία η επεξήγηση του τρόπου με τον οποίο γίνεται η χρήση τους. Επί παραδείγματι, στην περίπτωση των συνεταιρισμών δεν αρκεί η διάκριση της έννοιας του «κέρδους» και του «πλεονάσματος»: απαιτείται περαιτέρω η αναφορά στο λόγο και στον τρόπο με τον οποίο διανέμεται το πλεόνασμα, ενώ το κέρδος όχι. Μόνο κατόπιν και αυτής της αποσαφήνισης είναι δυνατό να γίνουν αντιληπτές οι κοινωνικές και οι αλληλέγγυες προεκτάσεις των συνεταιρισμών και να γίνει κατανοητή στο σύνολό της η διαφορά ανάμεσα στο «κέρδος» και στο «πλεόνασμα».

Ο συνεταιρισμός ως αφετηρία προσδιορισμού και αποσαφήνισης των εννοιών

Συνδρομή στην αποσαφήνιση των βασικών και επικουρικών εννοιών της κοινωνικής οικονομίας είναι δυνατό να αναζητηθεί στη χρήση μιας κοινά αποδεκτής εννοιολογικής αφετηρίας, δηλαδή στη θεμελίωση ενός ευρέως αποδεκτού *πλαίσιου αρχών αναφοράς*, με βάση το οποίο θα οριοθετηθεί η κοινωνική οικονομία και θα αντιπαραβληθούν με αυτήν οι επιμέρους μορφές της, ώστε να αναδειχθούν οι ιδιομορφίες τους.

Ο ρόλος του πλαισίου αρχών αναφοράς είναι δυνατό να αποδοθεί στην έννοια και στις αρχές των συνεταιρισμών, συμπεριλαμβανομένης της ανάλυσής τους.² Ο συνεταιρισμός, ως οικονομικός φορέας με κοινωνικό περιεχόμενο και ως η παλαιότερη μορφή της κοινωνικής οικονομίας που έχει αντέξει στον ανταγωνισμό από την αγορά και στις πιέσεις από την πλευρά του κράτους, έχει διαμορφώσει αρχές σαφώς διατυπωμένες, συνεκτικές, ευρέως αποδεκτές και ιστορικά δοκιμασμένες. Συνεπώς ο συνεταιρισμός συγκεντρώνει ισχυρές ιδιότητες ώστε να χρησιμοποιηθεί ως αφετηρία της συζήτησης και ως «μέτρο» για την αποσαφήνιση, μέσω της αντιπαραβολής, των νέων μορφών της κοινωνικής οικονομίας.

Προτείνεται, δηλαδή, οι αρχές που διέπουν τους συνεταιρισμούς να χρησιμοποιηθούν όχι ως οι μοναδικές, οι καλύτερες και υπέρτερες αρχές, αλλά ως το πλαίσιο αρχών αναφοράς για την οργάνωση της συζήτησης, την κατανόηση και οριοθέτηση της κοινωνικής οικονομίας, την παρακολούθηση και την κατηγοριοποίηση των διαφοροποιήσεων και των ποικίλων νέων μορφών που αυτή λαμβάνει.

Η αντιπαραβολή θα αναδείξει τα κοινά και αποκλίνοντα στοιχεία των νέων μορφών της κοινωνικής οικονομίας σε σχέση με κάτι που είναι ήδη γνωστό και περισσότερο σαφές, δηλαδή το συνεταιρισμό.

Επίλογος

Η καταγιγιστική εξάπλωση διαφόρων εκφάνσεων της κοινωνικής οικονομίας, τόσο σε αριθμό όσο και σε πεδία δραστηριότητας, ως κοινωνική απάντηση στις επιπτώσεις της ύφεσης, εισήγαγε νέες έννοιες και απέδωσε διαφορετική έμφαση ακόμα και διαφορετικό περιεχόμενο σε ήδη υπάρχουσες. Αναπόφευκτο αποτέλεσμα ήταν η δημιουργία και αναπαραγωγή της σύγχυσης γύρω από την έννοια της κοινωνικής οικονομίας, μιας έννοιας η οποία ούτως ή άλλως και διεθνώς αποτελεί αντικείμενο συζήτησης. Η διατήρηση της σύγχυσης θα υπονομεύει την ιδέα της κοινωνικής οικονομίας και θα διατηρεί την αναντιστοιχία ανάμεσα στο βαθμό εξάπλωσής της και στις δυνατότητες που έχει στην αντιμετώπιση οικονομικών και κοινωνικών προβλημάτων. Έστω και αν δεν έχει νόημα η καθολική συμφωνία για το περιεχόμενο των εννοιών, η συζήτηση για τις αιτίες των διαφορετικών απόψεων είναι χρήσιμη τουλάχιστον στην οργάνωση του διαλόγου.

² Σχετικά με τις αρχές των συνεταιρισμών και την ανάλυσή τους, βλ. Παπαγεωργίου 1990 και ICA 2015.

Βιβλιογραφία

- Αβδελίδης Π., 1978, *Ο συνεταιρισμός στις συνθήκες του καπιταλισμού. Θεωρία, εξέλιξη, πράξη*, Αθήνα: Gutenberg.
- Ευρωπαϊκή Οικονομική και Κοινωνική Επιτροπή (ΕΟΚΕ), 2007, *Η κοινωνική οικονομία στην Ευρωπαϊκή Ένωση*, Βρυξέλλες.
- International Co-operative Alliance (ICA), 2015, *Guidance Notes to the Co-operative Principles*. Διαθέσιμο στο <https://goo.gl/V9JLWg>.
- Παπαγεωργίου Κ., 1990, «Ο κοινωνικός ρόλος των συνεταιρισμών», Πρακτικά Επιστημονικού Συνεδρίου Ομοσπονδίας Σωματείων Εργαζομένων Γεωργικών Οργανώσεων (ΟΣΕΓΟ), *Ο ρόλος των συνεταιρισμών στην ανάπτυξη της αγροτικής οικονομίας*, Αθήνα: ΟΣΕΓΟ, 88-94.

Γιώργος Λιερός

Τα κοινά και ο φιλελευθερισμός, μια αντινομική σχέση

...κοινή φιλοσοφική παραδοχή σ' όλους αυτούς τους φιλελεύθερους [της δεξιάς και της αριστεράς] είναι, φυσικά, το απόλυτο δικαίωμα του κάθε ατόμου να διαθέτει όπως θέλει το σώμα του και τα λεφτά του...

Ζαν-Κλοντ Μισεά

Στον πυρήνα της αντινομικής σχέσης των κοινών με το φιλελευθερισμό βρίσκεται ένας τρόπος σκέψης και πρακτικής ο οποίος αντιμετωπίζει τα κοινά σαν πόρους και όλο και περισσότερο αδυνατεί να παρακολουθήσει την κίνηση από τα κοινά στο κοινό (αγαθό). Ποια κοινά και ποιος φιλελευθερισμός; Υπάρχουν κοινά και κοινά, καπιταλιστικά κοινά, εργατικά κοινά, κοινά αγροτικών κοινοτήτων κλπ. και επίσης φιλελευθερισμός και νεοφιλελευθερισμός, οικονομικός και πολιτισμικός φιλελευθερισμός, φιλελεύθερη δεξιά και φιλελεύθερη αριστερά.

Ο κτητικός ατομικισμός

Ακολουθώντας την ανάλυση του Μακφέρσον (1986), στην παρούσα μελέτη αντιλαμβανόμαστε το φιλελευθερισμό σαν *κτητικό ατομικισμό*. Ο φιλελευθερισμός είναι ένα ρεύμα ιδεών (και συναδουσών πρακτικών), οι οποίες γεννήθηκαν και αναπτύσσονται σε συνάρτηση με την «αυτορρυθμιζόμενη αγορά» (Πολάνυι 2001) και το βιοπολιτικό κράτος. Η αυτορρυθμιζόμενη αγορά είναι η αγορά στην οποία έχει γενικευθεί η εμπορευματοποίηση της εργατικής δύναμης, της γης και του χρήματος (με άλλα λόγια, είναι η καπιταλιστική αγορά). Οι προκαπιταλιστικές αγορές όχι μόνο υπόκειντο σε πολλαπλούς κοινωνικούς ελέγχους, αλλά επίσης η γη και εκτεταμένες περιοχές της κοινωνικής ζωής κρατιόνταν, λιγότερο ή περισσότερο αυστηρά, έξω από αυτές. Η άλλη όψη της ανάδυσης της αυτορρυθμιζόμενης αγοράς ήταν η υπαγωγή της κοινωνίας στο κράτος με την κατάργηση των προνεωτερικών κοινοτικών αυτονομιών, οι οποίες επέτρεπαν στις κατώτερες τάξεις να έχουν μια δική τους ζωή και, μερικές φορές, καθιστούσαν το κράτος «ομοσπονδία κοινωνικών ομάδων με διαφορετικές και καθόλου υποτελείς λειτουργίες» (Γκράμσι 1987: 309). Ακριβώς αυτήν τη συμπερίληψη της κοινωνίας στο κράτος – η οποία πριν από τη Νεωτερικότητα διατηρούσε μια εξωτερική σχέση με αυτό – αποδίδει το γκραμισιανό σχήμα κράτος = πολιτική κοινωνία + κοινωνία των ιδιωτών, σχήμα που αποτελεί και έναν ακριβή ορισμό του βιοπολιτικού κράτους (δηλαδή του κράτους στο πλαίσιο του

οποίου συντελείται κλιμακούμενα η ενσωμάτωση της φυσικής ζωής του ανθρώπου στους μηχανισμούς, τους υπολογισμούς και τα σχέδια της εξουσίας).¹

Το βιοπολιτικό κράτος και οι νέες κοινωνικές δυνάμεις που γεννιούνται από την αυγή των Νέων Χρόνων και μετά, καταστρέφοντας τους κοινοτικούς και άλλους κοινωνικούς δεσμούς –δηλαδή καταστρέφοντας τα κοινά– αποδεσμεύουν μεγάλες μάζες ατόμων, ενώ συγχρόνως το φυσικό και ανθρωπογενές περιβάλλον, ανθρώπινες ικανότητες και δυνατότητες, ανθρώπινες σχέσεις και διάφορες άλλες κοινωνικές ποιότητες –ακριβώς μέσα από αυτή την καταστροφή των κοινών– απογυμνώνονται από αξιακούς και συμβολικούς προσδιορισμούς, απελευθερώνονται από τις εθιμικές, θρησκευτικές, μαγικές, ηθικές και φιλοσοφικές διαμεσολαβήσεις, εκπραγματίζονται και εμπορευματοποιούνται. Με αυτό τον τρόπο αναδύθηκε η αυτορρυθμιζόμενη αγορά και θα πρέπει να τονίσουμε ότι βιοπολιτικό κράτος και ελεύθερη αγορά πάνε μαζί, ότι ο αντικρατισμός των φιλελεύθερων είναι απάτη. Η Elinor Ostrom υποστηρίζει πολύ σωστά πως «μια ανταγωνιστική αγορά –η επιτομή των ιδιωτικών θεσμών– είναι ένα δημόσιο αγαθό» (Οstrom 2002: 38) και ο Γκράμσι ότι «η πολιτική ελευθερία του εμπορίου είναι μια ρύθμιση κρατικού χαρακτήρα που εισάγεται και διατηρείται μέσω της νομοθεσίας» (Γκράμσι 2005: 57). Σύμφωνα με τον Μακφέρσον, για το φιλελευθερισμό, όπως τον αντιλαμβάνεται ο Λοκ, ο σκοπός της πολιτικής κοινωνίας είναι η προστασία της ατομικής ιδιοκτησίας εαυτού και αγαθών. Για να εκπληρωθεί αυτός ο σκοπός, η πολιτική εξουσία πρέπει να έχει την υπεροχή έναντι των ατόμων (Μακφέρσον 1986: 340).

Μέσα στην καπιταλιστική αγορά, τα άτομα που έχουν αποδεσμευθεί από τους μη αγοραίους ουσιακούς τους προσδιορισμούς, έρχονται πλέον μεταξύ τους σε σχέσεις σαν ιδιοκτήτες πραγμάτων επί των οποίων έχουν την *πλήρη κυριότητα*, δηλαδή ένα δικαίωμα άμεσης, απόλυτης και καθολικής εξουσίας. Η ιδιοκτησία τους μπορεί να είναι μέσα παραγωγής, γη ή απλώς και μόνο οι εκπραγματισμένες –ως αντικείμενα ιδιοκτησίας– εργασιακές τους ικανότητες. Οι άνθρωποι σ' αυτή την αγορά είναι ίσα και ελεύθερα άτομα αφού όλοι είναι ιδιοκτήτες, αφεντικά τουλάχιστον του εαυτού τους και των ικανοτήτων τους. Η κοινωνία εδώ γίνεται κοινωνία της αγοράς και συνίσταται σε σχέσεις συναλλαγής μεταξύ ιδιοκτητών, η ελευθερία είναι συνάρτηση της ιδιοκτησίας και η σχέση κυριότητας μεταφέρεται μέσα στην ίδια τη φύση του ανθρώπου. Και πρόκειται για ιδιοκτησία με την αστική έννοια του όρου, όχι απλώς για δικαίωμα χρήσης και απόλαυσης, αλλά για δικαίωμα διάθεσης, ανταλλαγής, μεταβίβασης, για πλήρη κυριότητα την οποία ασκώντας ο εργάτης, όταν πουλάει την εργατική του δύναμη, περιπίπτει «εκούσια» σε μια κατάσταση εξάρτησης, παύει να είναι ελεύθερος από τις θελήσεις των άλλων, γίνεται μέρος του κυρίου του. Η ελευθερία του εργάτη –του ανθρώπου που βρίσκεται κάτω από την πίεση της ανάγκης όντας αποξενωμένος από τις δυνατότητες πραγμάτωσης των ικανοτήτων του (δηλαδή από τα μέσα παραγωγής)– συνίσταται στο να εμπορεύεται τις εργασιακές του ικανότητες, στο δικαίωμά του να αποποιείται την ελευθερία του. Αφετηρία είναι η εκπραγματίση

1 * Ο Γιώργος Λιερός είναι συγγραφέας.

Με τη φράση αυτή, συνοψίζει ο Αγκάμπεν τη φουκωική έννοια της βιοπολιτικής (Agamben 2005: 32).

των ικανοτήτων του ανθρώπου και πρέπει να ξεχωρίσουμε το άτομο, τον ιδιοκτήτη που έχει τις ικανότητές του, από το πρόσωπο το οποίο είναι οι ικανότητές του,² διάκριση που έχει τη σημασία της, καθώς οι απολογητές της ηγεμονικής ιδεολογίας μπερδεύουν κατεργάρικα και συνδέουν προνομιακά με την ελευθερία, το άτομο – το οποίο δεν εμφανίζεται παρά με την ανάδυση του καπιταλισμού και κατά την καταστροφή των προνεωτερικών κοινωνιών– με το πρόσωπο (τον τρόπο ύπαρξης που χαρακτηρίζει τον άνθρωπο ο οποίος είναι ον που ανήκει στο είδος του: τον Αθηναίο πολίτη, τον Γιουρούμπα ή τον Φον της Δ. Αφρικής, τον Κινέζο λόγιο, τον μουσουλμάνο πιστό, έμπορο ή τεχνίτη σε μια πόλη του χαλιφάτου, τον Ινδιάνο της Δυτικής Ακτής κ.ά.).

Ο κτητικός ατομικισμός είναι μια άποψη για τον άνθρωπο με κέντρο την έννοια της ιδιοκτησίας, άποψη η οποία αποδίδει τις διαδικασίες τις οποίες περιγράψαμε προηγουμένως. Σύμφωνα με τον κτητικό ατομικισμό, ελεύθερο άτομο είναι ο ιδιοκτήτης του εαυτού του, τα ίσα και ελεύθερα άτομα συνδέονται μεταξύ τους ως ιδιοκτήτες και η κοινωνία που σχηματίζεται έτσι συνίσταται σε σχέσεις μεταξύ ιδιοκτητών, δηλαδή σε μια σειρά σχέσεων αγοράς, το άτομο μπορεί να μεταβιβάσει την ικανότητά του προς εργασία, αν και δεν μπορεί να μεταβιβάσει ολόκληρη την ιδιοκτησία του εαυτού του, σκοπός της πολιτικής κοινωνίας είναι η προστασία της ατομικής ιδιοκτησίας κ.ά.³ Ο κτητικός ατομικισμός αποτελεί σταθερό υπόβαθρο του φιλελευθερισμού, τόσο του αγγλικού ωφελιμισμού του 17ου αιώνα όσο και του νεοφιλελευθερισμού. Είναι η αντίληψη που δίνει στο φιλελευθερισμό την αξιοσημείωτη ενότητα που τον χαρακτηρίζει ως θεωρία. Στη συνέχεια, θα πραγματευθούμε το θέμα μας, την αντινομική σχέση του κτητικού ατομικισμού με τα κοινά.

Τα κοινά και η αστική κοινωνία

Η κοινωνία της αγοράς και ο κτητικός ατομικισμός, έρχονται σε καθαρή αντίθεση μ' εκείνες τις κοινωνικές πρακτικές που αποκαλούμε κοινά. Όμως ο καπιταλιστικός

2 Για τις διακρίσεις υποκειμενική ικανότητα/αντικειμενική δυνατότητα και έχω την ικανότητα/είμαι ικανός, βλ. το δοκίμιο «Αλλοτρίωση και κομμουνισμός» στο Κωτσάκης 2012.

3 Μπορεί να υπάρξει ένας άλλος ατομικισμός διαφορετικός από τον κτητικό; Αν και βέβαια ο ατομικισμός στην ιστορία της σκέψης είναι πολύ παλαιότερος από τον καπιταλισμό, δεν έχουμε υπόψη μας άλλη ανθρώπινη κοινωνία ή πολιτισμό στην οποία μια ατομικιστική κοσμοαντίληψη δεσπόζει στις κοινωνικές συμπεριφορές, να έχει γενικευθεί και να τείνει να εκτοπίσει όλες τις άλλες. Μόνο με το βιοπολιτικό κράτος και σε μια κοινωνία της αγοράς μπόρεσε ο ατομικισμός να επικρατήσει και να γίνει το κυρίαρχο πρότυπο, ακριβώς επειδή μόνο μια τέτοια κοινωνία – μια καπιταλιστική κοινωνία, ιδίως η όψιμη μαζική κοινωνία– μπορεί να καταστρέψει σε τόσο μεγάλη έκταση και βάθος τους ουσιακούς προσδιορισμούς του ανθρώπου, τους πέραν του κράτους κοινωνικούς δεσμούς. Μια αντίληψη για τον άνθρωπο που είναι ριζικά αντίθετη μ' εκείνη του φιλελεύθερου ατομικισμού θα είχε σαν αφετηρία της όχι τον «μοναδικό» και την ιδιοκτησία του, την οικονομία των απολαύσεών του, τη βούλησή του για δύναμη, την αυτοσυντήρησή του κ.λπ., αλλά την αμοιβαία αναγνώριση μεταξύ προσώπων, τη σύμπραξη, τη διαλεκτική ανάμεσα στον προσωπικό χώρο και το χώρο δημόσιας εμφάνισης-αναγνώρισης του προσώπου, όχι τα δικαιώματα αλλά το μίσρασμα των αρμοδιοτήτων, όχι το δικαίωμα στην ανάλωση των κοινών πόρων αλλά τη μέθεξη στο κοινό αγαθό. Σε μια τέτοια αντίληψη αναφερόταν ο Καραβίδας όταν έγραφε: «Η δική μας κοινότητα είναι συνεχής πράξης ομαδικής βιώσεως και προϋποθέτει ότι μια αρνητική ατομικιστική ελευθερία άλλα μια θετική κατάφαση και μια πύκνωση της τάξης των ατόμων μέσα στην οργανική ομάδα όπου ο καθένας ημπορεί να βρη τις μόνες πιθανές δυνατότητες πρακτικής ατομικής ελευθερίας και ισότητος: έτσι ακριβώς ήταν και στο αρχαίο άστυ, έτσι είναι και τώρα στην κοινότητά μας» (Καραβίδας 1981: 43).

κοινωνικός σχηματισμός δεν είναι, και δεν μπορεί να είναι, μια αμιγής κοινωνία της αγοράς, ο αστικός πολιτισμός δεν ανάγεται μηχανικά στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής και ο φιλελευθερισμός, παρά τον δεσπόζοντα ρόλο του στην αστική ιδεολογία, συνδυάζεται πάντα με στοιχεία από άλλες κοσμοαντιλήψεις και μόνο έτσι μπορεί να λειτουργήσει ως ηγεμονική ιδεολογία. Η ίδια η καπιταλιστική αγορά προϋποθέτει κοινωνικές σχέσεις που λειτουργούν χωρίς οικονομικά κίνητρα, ενθικεύεται σε τέτοιες σχέσεις, δεν υφίσταται χωρίς αυτές. Ένας συνεπής κτητικός ατομικισμός είναι υλιστικός και μηδενιστικός –κάτι που απόδειξε με τον πιο σαφή τρόπο ήδη ο Χομπς– και ως τέτοιος αδυνατεί να αποσπάσει την ενεργό συγκατάθεση των κυβερνωμένων. Κανένας κρατικός μηχανισμός μέχρι σήμερα –ούτε αυτός του βιοπολιτικού κράτους– δεν κατάφερε να λειτουργήσει αποτελεσματικά μόνο με τις αμοιβές και τις τιμωρίες (τα δυο χερούλια του κυβερνήτη στη γλώσσα των Κινέζων νομοκρατών).

Για την κοινωνική παραγωγή και αναπαραγωγή –για τη συσσώρευση του κεφαλαίου, την κανονική λειτουργία της αγοράς και την αστική ηγεμονία– είναι απαραίτητο όλο αυτό το «ενδιάμεσο» πλέγμα κοινωνικών σχέσεων που, ξεκινώντας από τα κατώφλια των σπιτιών, παρεμβάλλεται στους αγοραίους και τους πολιτειακούς θεσμούς και τους συνδέει/χωρίζει· όλη εκείνη η δημόσια και συλλογική ζωή που στην αστική κοινωνία διακρίνεται από την πολιτική εξουσία και την αγορά. Ένας μεγάλος αριθμός από δραστηριότητες, που δεν είναι ούτε αγοραίες ούτε κυβερνητικές, δίνει στο αστικό κράτος το στρατηγικό του βάθος και κατά συνέπεια τη σταθερότητά του. Με όλες τις προηγούμενες προτάσεις αναφερόμαστε, με διαφορετικούς τρόπους και από διαφορετικές οπτικές γωνίες, στα κοινά, χωρίς τα οποία δεν μπορεί να υπάρξει ούτε αστικό κράτος ούτε αγώνας για την ανατροπή του (αδυνατώντας να αναπαράγει τα κοινά της μια κοινωνία, διολισθαίνει στην ανομική κατάρρευση, στον πόλεμο όλων εναντίον όλων).

Ορίζουμε τα κοινά ως πρακτικές αυτοοργανωμένων κοινωνικών ομάδων οι οποίες έχουν σαν βάση την από κοινού χρήση (ή αξιώσεις χρήσης) τμημάτων του περιβάλλοντός τους στα οποία αποδίδουν συγκεκριμένες μορφές σεβασμού. Στα κοινά ανήκουν οι συνεταιρισμοί, η κοινωνική οικονομία, οργανώσεις αλληλεγγύης, αυτοδιαχειριζόμενα εργοστάσια, κοινωνικά κέντρα, κινήσεις πολιτών που διεκδικούν ή υπερασπίζονται τα δημόσια αγαθά, αθλητικοί σύλλογοι, θρησκευτικές οργανώσεις, πολιτιστικοί σύλλογοι, θεωρητικοί όμιλοι, εκδοτικές ομάδες κ.λπ. Ο κόσμος των κοινών δεν είναι καθόλου ενιαίος. Υπάρχουν τα κοινά πολλών διαφορετικών κοινωνικών ομάδων τα οποία συνδέονται με ποικίλες –ανταγωνιστικές ή συμπληρωματικές– σχέσεις μεταξύ τους: είναι οι λαϊκές αυτονομίες, τα κοινά που αντιστρατεύονται τη συσσώρευση του κεφαλαίου αλλά και –εναντίον τους– τα κοινά της αστικής τάξης. Οι ίδιοι οι αστοί έχουν τα δικά τους κοινωνικά δίκτυα που οργανώνονται γύρω από καλά σχολεία, φιλανθρωπικά, καλλιτεχνικά και πολιτιστικά ιδρύματα, κοινωνικές εκδηλώσεις, λέσχες και εξοχικά και φυσικά μέσα από την επιχειρηματική ζωή – χάρη σε αυτά τα δίκτυα,

αλλά και μέσα από πολλές μικρές συζητήσεις, διαμορφώνεται και αναδιαμορφώνεται συνεχώς η συλλογική θέληση της αστικής τάξης. Τα κοινά της αστικής κοινωνίας, όμως, αποτελούν έναν ολόκληρο πολιτισμό που διαποτίζει το σύνολο της κοινωνίας, έναν πλούτο μη αγοραίων και μη κυβερνητικών δραστηριοτήτων τις οποίες αναλαμβάνουν *ενρύτατες* μερίδες του πληθυσμού. Η ηγεμονική δεξιότητα της αστικής τάξης μπορεί να εντάσσει στους αστερισμούς των κοινών της αστικής κοινωνίας πάρα πολλά πολιτισμικά στοιχεία από τις λαϊκές τάξεις. Μέσα από τον κόσμο των αστικών κοινών αναδύεται ένας κοινός κόσμος, μια φαντασιακή κοινότητα που εμπυχώνει την ενότητα της ολικής κοινωνικής θέσμησης, η ηγεμονική σύλληψη του κοινού αγαθού (αυτή η φαντασιακή κοινότητα στην αστική κοινωνία κατά κανόνα είναι το έθνος). Είναι προφανές ότι η συζήτηση για τα κοινά της αστικής τάξης συνδέεται στενά με εκείνη για την αστική ηγεμονία με την γκραμισιανή έννοια του όρου.

Στην αστική κοινωνία, όπως διαμορφώθηκε μέσα από τις δημοκρατικές επαναστάσεις, ο κτητικός ατομικισμός αφορούσε τον αστό προπάντων ως ιδιώτη, κυρίως την κοινωνία των ιδιωτών (που κακώς αποδίδεται στα ελληνικά ως κοινωνία των πολιτών). Ήταν βέβαια η αφετηρία, αλλά ο αστός τον υπέρβαινε, ή υποτίθεται ότι τον υπέρβαινε, μετέχοντας του πολιτικού βίου, εισερχόμενος στη δημόσια σφαίρα η οποία διαχωριζόταν από τις αγοραίες δραστηριότητες. Στο πρώτο μισό του 20ού αιώνα, ωστόσο, με τον ιμπεριαλισμό, τη νίκη της αντεπανάστασης και τον «μεγάλο μετασχηματισμό» της δεκαετίας του 1930, η δημόσια σφαίρα συνθλιφτηκε κάτω από το βάρος της επέκτασης των κυβερνητικών μηχανισμών, ενώ το κράτος πρόνοιας απορρόφησε στο μεγαλύτερό της μέρος την πλούσια συλλογική ζωή που είχε γεννηθεί με την ανάπτυξη του εργατικού κινήματος. Οι λαϊκές αυτονομίες, που είχαν εντωμεταξύ ανακτηθεί, καταλύθηκαν και με τα μαζικά κόμματα και συνδικάτα συντελέστηκε η υπαγωγή της εργατικής τάξης στην ευρύτερη κρατική τάξη. Αυτή την «κρατικοποίηση» των κοινών ακολούθησε, από τη δεκαετία του 1970 και μετά, η ιδιωτικοποίησή τους.

Με γκραμισιανούς όρους, η κρίσιμη αλλαγή της δεκαετίας του 1970 μπορεί να αποδοθεί ως η μετατόπιση του κέντρου βάρους στο πλαίσιο του κράτους από την πολιτική κοινωνία στην κοινωνία των ιδιωτών. Σήμερα, με την άλωση της πολιτείας από την αγορά, περισσότερο από ποτέ, η κοινωνία των ιδιωτών «είναι και αυτή “κράτος” και μάλιστα το ίδιο το κράτος» και «λέγοντας “κράτος” πρέπει να εννοούμε, πέρα από τον κυβερνητικό μηχανισμό, και τον “ιδιωτικό” μηχανισμό “ηγεμονίας” ή “κοινωνίας των πολιτών”» (Γκράμισι 2005: 184). Η ηγεμονία συγκροτείται μέσα στην κοινωνία των ιδιωτών με τη διαμόρφωση από την πολιτιστική βιομηχανία πεποιθήσεων, αξιών, ηθικών κωδικών, κανονιστικών αντιλήψεων κατά την εργασία, την κατανάλωση, τον ελεύθερο χρόνο, τις αθλητικές, πολιτιστικές ή θρησκευτικές δραστηριότητες. Δεν χειραγωγούνται απλώς συνήθειες και συναισθήματα, αλλά ακριβώς μ' αυτόν τον τρόπο, παράγεται επίσης ιδεολογία και συγκατάθεση.

Σήμερα, με την αναβάθμιση της κοινωνίας των ιδιωτών ως προς την πολιτική

κοινωνία, η πάλη μέσα ή σε σχέση με τους πολιτειακούς θεσμούς της εποχής των μαζικών κομμάτων και συνδικάτων έχει γίνει περισσότερο πάλη για τα κοινά, για την ανάπτυξη δομών αλληλέγγυας και συνεργατικής οικονομίας, χωρών αυτονομίας κ.λπ., ενώ, ταυτόχρονα, *αγορά και βιοπολιτικό κράτος έχουν συρρικνώσει απελπιστικά τα πεδία παραγωγής και αναπαραγωγής κοινών*. Η αστική τάξη σήμερα έχει μια σχεδόν συστημική δυσκολία να παράγει και να αναπαράγει τα καπιταλιστικά κοινά. Σε αυτή την τραγωδία των καπιταλιστικών κοινών, που τείνει να γίνει τραγωδία των κοινών γενικώς, αναφέρεται η όλη συζήτηση για την παρακμή του αστικού πολιτισμού. Πάντως, είτε εστιάσουμε στο ανανεωμένο ενδιαφέρον για τα κοινά είτε στην επαπειλούμενη τραγωδία των αστικών κοινών, δεν μπορούμε παρά να καταγράψουμε ότι ο κτητικός ατομικισμός δεσπόζει σε όλη την έκταση του κοινωνικοπολιτικού πεδίου. Όχι μόνο έχει διαβρώσει την εξουσία που ασκούσαν κάποτε οι (αστοί) πολίτες πάνω στην πολιτεία, αλλά πλέον αποτελεί την κυρίαρχη ιδεολογία μέσα στην αριστερά και απειλεί να γεμίσει ακόμα και τις ρωγμές του συστήματος.

Η τραγωδία των κοινών, η αριστερά και ο πολιτισμικός φιλελευθερισμός

Σήμερα, ο πολιτισμικός φιλελευθερισμός της αριστεράς, που εκδηλώνεται στη σφαίρα της αναπαραγωγής, έρχεται να συμπληρώσει τον πιο παραδοσιακό οικονομικό φιλελευθερισμό της δεξιάς στη σφαίρα της παραγωγής. Οι νέες πρόοδοι του κτητικού ατομικισμού σε απροσπέλαστα γι' αυτόν μέχρι πρότινος πεδία έχουν να κάνουν κατά ένα μεγάλο μέρος με τη φιλελεύθερη μετεξέλιξη της αριστεράς και γι' αυτό ο τρόπος με τον οποίο υποστρώνει ο κτητικός ατομικισμός τις απόψεις και τις πρακτικές της αριστεράς όσον αφορά τα κοινά έχει ένα μοναδικό ενδιαφέρον για να εμβαθύνουμε στην πιο σύγχρονη αστική ηγεμονία, η οποία φαίνεται παντοδύναμη, ενώ ο τρόπος και το τίμημα της επιτυχίας της είναι να καρκινοβατεί στο χείλος της ανομικής κατάρρευσης (ανομική κατάρρευση: ένα άλλο όνομα για την τραγωδία των κοινών).

Η αριστερά –ή αλλιώς οι «προοδευτικοί»–, η περιοχή εκείνη του πολιτικού φάσματος που σχηματίστηκε από τη συγκώνευση των ριζοσπαστών αστών δημοκρατών με την προσανατολισμένη στο κράτος ηγεσία του εργατικού κινήματος (σοσιαλδημοκράτες, μαρξιστές-λενινιστές), έχει παίξει ιστορικά έναν καθόλου αμελητέο ρόλο στην καταστροφή των κοινών, στην υπαγωγή της κοινωνίας στο κράτος. Υπαγωγή που στις μαζικές δημοκρατίες της Δύσης έγινε κυρίως με το κράτος πρόνοιας, ενώ ο «σοσιαλισμός» στην ΕΣΣΔ (από τη δεκαετία του 1930 και μετά) ή στην Κίνα μπορεί να ιδωθεί ως ένα γιγαντιαίο εγχείρημα πρωταρχικής συσσώρευσης που άνοιξε το δρόμο στη ραγδαία ανάπτυξη του καπιταλισμού στη συνέχεια. Σε πολλές περιοχές του πλανήτη και κάτω από τα πιο διαφορετικά καθεστώτα, η αρπαγή κοινών –όπως είναι π.χ. τα δάση– έγινε με τη μορφή της εθνικοποίησης την οποία ακολούθησε αργότερα η ιδιωτικοποίηση. Η ελεύθερη αγορά αξιοποίησε ακόμα πιο αποτελεσματικά την όλη τεχνογνωσία της κυβερνητικής γραφειοκρατίας πάνω στην οργάνωση, την

κινητοποίηση και τη χειραγώγηση μιας εύπλαστης πρώτης ύλης –των «μαζών», της «γυμνής ζωής»– στην οποία εντωμεταξύ είχαν μετατραπεί οι άνθρωποι. Ο ατομικισμός και η ολοσχερής σχεδόν καταστροφή του κοινοτικού πνεύματος ήταν αποτέλεσμα των «σοσιαλιστικών» κρατικών πολιτικών στην ΕΣΣΔ και την Κίνα. Κι όμως, το ότι ο μαρξισμός-λενινισμός άνοιξε το δρόμο στο φιλελευθερισμό για το συγγραφέα της *Αλληλοβοήθειας* (Κροπότκιν 2009) δεν θα αποτελούσε μια ακόμη «πονηριά του λόγου» αλλά την κανονική πορεία των πραγμάτων. Όπως λέει ο Μακφέρσον:

«Η ιδέα ότι ατομικισμός και “κολεκτιβισμός” είναι τα δυο αντίθετα άκρα μιας κλίμακας κατά μήκος της οποίας μπορούν να καταταχθούν κράτη και πολιτικές θεωρίες [...] είναι μια ιδέα επιφανειακή και παραπλανητική [...] Το θέμα δεν είναι όσος περισσότερος ατομικισμός τόσο λιγότερος κολεκτιβισμός· μάλλον όσο περισσότερο ακραίος είναι ο ατομικισμός τόσο πληρέστερος είναι ο κολεκτιβισμός...»
(Μακφέρσον 1986: 340)

Η σημερινή οργανική σχέση αριστεράς/φιλελευθερισμού έχει τις απαρχές της στην ήττα των εξεγέρσεων της δεκαετίας του 1960 και στο πέρασμα στη νέα περίοδο του καπιταλισμού από τη δεκαετία του 1970 και μετά. Ο πολιτισμικός φιλελευθερισμός που γεννήθηκε τότε από τα προϊόντα αποσύνθεσης των νικημένων κινημάτων αναπτύχθηκε σε αλληλοτροφοδότηση με τις μεγάλες κοινωνικές αλλαγές που δρομολόγησε η νεοφιλελεύθερη τομή. Τον χαρακτηρίζει το έθος που χρειάζονται οι νέες μεταφορντικές εργασιακές σχέσεις και στρατηγικές κατανάλωσης, οι ηδονιστικές στάσεις που υποβασιάζουν ψυχολογικά τη μαζική κατανάλωση: νομαδισμός, ευελιξία, καινοτόμο πνεύμα, εικονοκλαστική και αντισυμβατική συμπεριφορά, κατάφαση της βραχυπρόθεσμης απόλαυσης του στιγμιαίου και του αυθόρμητου, ένας τρόπος ζωής σε αέναη αμφισβήτηση, η υπαρξιακή διαθεσιμότητα για «αλληπάλληλες ρήξεις και μετοικεσίες», η ικανότητα να αισθάνεσαι σαν στο σπίτι σου σε μια «κοινωνία από επεισόδια και σπαράγματα» (Λιερός 2016: 322-327).⁴

Με την ανάδειξη της αριστεράς σε κατεξοχήν φορέα του πολιτισμικού φιλελευθερισμού και με το μετασχηματισμό της παλιάς αριστεράς (σοσιαλδημοκρατικής ή κομμουνιστικής αναφοράς), της γραφειοκρατίας των κοινωνικών κινημάτων και μερίδας των επιγόνων του αναρχικού κινήματος σε φιλελεύθερη αριστερά συνδέεται ένα ανανεωμένο ενδιαφέρον για τα κοινά. Τα κοινά σ' αυτή την προσέγγιση γίνονται ο τόπος μιας εξαιρετικά αντινομικής σύζευξης του μετανεωτερικού πολιτισμικού φιλελευθερισμού –ο οποίος τείνει εγγενώς στην εργαλειακή σχέση με τον κόσμο και το μηδενισμό– με τις κοινοτικές αξίες, στοιχεία από τον πολιτισμό του δώρου, τις αρετές των λαϊκών τάξεων κ.λπ. Αυτός είναι ένας τρόπος για να γίνει ο πολιτισμικός και γενικότερα ο φιλελευθερισμός κοινωνικά λειτουργικός. Και σήμερα, στην εποχή του νεοφιλελευθερισμού, τα κοινά είναι απαραίτητα προκειμένου:

α) η κοινωνία των ιδιωτών να ανταποκριθεί στον καινούργιο αναβαθμισμένο ρόλο που έχει ως τόπος συγκρότησης της ηγεμονίας,

β) να γειωθούν κοινωνικά τα σύγχρονα δίκτυα εξουσίας και να επανδρωθούν

4 Βλ. επίσης, Κονδύλης 1995: κεφ. IV· Μισιά 2008.

οι οργανώσεις της κοινωνίας των πολιτών, που στο πλαίσιο της σύγχρονης διακυβέρνησης παίρνουν τη θέση που είχαν παλαιότερα τα μαζικά κόμματα και συνδικάτα,

γ) να συγκροτηθεί αυτή η κρατικά υποβασταζόμενη αγορά προνοιακών υπηρεσιών, το λεγόμενο «δίχτυ ασφαλείας» που έρχεται να υποκαταστήσει το κράτος πρόνοιας.

Πλέον, όμως, η άποψη του κτητικού ατομικισμού δεσπόζει στη φιλελεύθερη αριστερά και στις αντιλήψεις της για τα κοινά μ' έναν πολύ πιο ριζικό τρόπο απ' ό,τι στον αστικό πολιτισμό της εποχής των δημοκρατικών επαναστάσεων. Στις σύγχρονες κοινοβουλευτικές ολιγαρχίες έδωσε πια η λαμπρή κάποτε δημόσια σφαίρα της δημοκρατικής αστικής πολιτείας και ο homo economicus, έχοντας εκτοπίσει ολοσχερώς τον πολίτη, είναι παντού και έχει την αποκλειστική κυριαρχία – δεν υφίστανται πλέον εκείνες οι τόσο σημαντικές παλαιότερα περιοχές του κοινωνικού πεδίου στις οποίες του απαγορευόταν αυστηρά η πρόσβαση.

Ο κτητικός ατομικισμός στον κόσμο των κοινών

Ο κτητικός ατομικισμός αποτελεί μια σημαντική παράμετρο των συγκρούσεων, των αντιθέσεων και των αντιφάσεων που σπαράσσουν τον κόσμο των κοινών. Μπορούμε να τον αναγνωρίσουμε σε μια σειρά από αντιλήψεις, πρακτικές ή καταστάσεις όπως:

Ο οικονομισμός, η εκπραγμάτιση, η μετατροπή των κοινών σε πόρους. Ο οικονομισμός του λόγου της αριστεράς όσον αφορά τα κοινά συνίσταται στο ότι γενικεύει στα διαφορετικά επίπεδα της συζήτησης για τα κοινά (οικονομικό, ιδεολογικό, πολιτικό κ.ά.) αντιλήψεις, έννοιες και όρους που εξαγάγει από την κοινωνική οικονομία – οπωσδήποτε ένα από τα πιο ενδιαφέροντα πεδία κοινωνικής σύγκρουσης (Λιερός 2012: 47), αλλά πάντως μια δραστηριότητα τυπικά οικονομική που συνυπάρχει στην αγορά με το κρατικό και το ιδιωτικό κεφάλαιο. Ο ορισμός του De Angelis για τα κοινά, δεν είναι παρά ένας ορισμός της κοινωνικής οικονομίας.⁵ Τα κοινά εδώ περιορίζονται στην κοινή διαχείριση των κοινών πόρων· μέσα από αυτό το περιοριστικό πρίσμα συλλαμβάνει συνολικά την κοινωνία η Midnight Notes Collective, όταν διατυπώνει τη μείζονα διεκδίκηση ενός «συντάγματος των κοινών», το οποίο περιορίζει απλώς και μόνο στους «κανόνες που χρησιμοποιούμε για να αποφασίσουμε τον τρόπο με τον οποίο μοιραζόμαστε τους κοινούς μας πόρους». Εντυπωσιάζει το πόσο βαθιά βουτηγμένοι είναι μερικές φορές οι αντικαπιταλιστές διανοούμενοι στο καπιταλιστικό φαντασιακό. Διαβάζουμε στο ίδιο κείμενο της Midnight Notes: «Τα μελλοντικά μας κοινά συνοψίζονται σε δύο στοιχεία: την πρόσβαση στη γη (δηλαδή στα τρόφιμα και καύσιμα) και την πρόσβαση στη γνώση (δηλαδή στη

⁵ Σύμφωνα με τον De Angelis, τα κοινά δεν είναι απλώς πόροι τους οποίους μοιραζόμαστε. «Για να αντιληφθούμε τα κοινά πρέπει να συμπεριλάβουμε τρία πράγματα την ίδια στιγμή. Πρώτα απ' όλα, τα κοινά περιλαμβάνουν κάποιου είδους κοινούς πόρους (pooled resources), [...] οι οποίοι γίνονται αντιληπτοί ως μη εμπορικά μέσα [...] για την εκπλήρωση των αναγκών των ανθρώπων. Δεύτερον, τα κοινά οπωσδήποτε δημιουργούνται και διατηρούνται από κοινότητες [...]. Επιπρόσθετα, σε αυτά τα δύο στοιχεία –τους κοινούς πόρους και τις κοινότητες– το τρίτο και το πιο σημαντικό στοιχείο για να αντιληφθούμε τα κοινά, είναι το ρήμα "to common" (κοινωνώ, μοιράζομαι). Πρόκειται για την κοινωνική διαδικασία που δημιουργεί και αναπαράγει τα κοινά» (De Angelis και Σταυρίδης 2011: 28).

δυνατότητα να χρησιμοποιούμε όλα τα μέσα παραγωγής, υλικά και άυλα). Όλα έχουν να κάνουν με τις πατάτες και τους υπολογιστές» (Midnight Notes 2011: 154, 139).

Σύμφωνα με τον Ιβάν Ίλιτς, η μετατροπή των κοινών σε πόρους είναι η κοινή βάση της αγοράς και του γραφειοκρατικού σχεδιασμού· με την εν λόγω μετατροπή, οι ανεξάρτητες δραστηριότητες των ανθρώπων, οι οποίες έδιναν αυτοδύναμη έκφραση σε μια πολλαπλότητα από συγκεκριμένες κουλτούρες, αντικαθίστανται με βιομηχανικά προϊόντα ή επαγγελματικές υπηρεσίες που σχεδιάζονται από ειδικούς και παράγονται σε μαζική κλίμακα μακριά από τους τόπους κατανάλωσης. Οι άνθρωποι που παλιότερα δεν χρειάζονταν να καταφύγουν στην αγορά, τώρα είναι αναγκασμένοι να πουλούν την εργατική τους δύναμη. Για τον Ίλιτς τα κοινά είναι ένας τρόπος να είμαστε «εν τω κόσμω», η συμβιωτική σχέση των ανθρώπων μεταξύ τους και με το περιβάλλον, ενώ με την πραγματοποίηση (σχέσεων και περιβάλλοντος) οι πόροι αποσπώνται από τα κοινά και είναι δευτερεύον το αν θα αξιοποιηθούν αγοραία ή με τον γραφειοκρατικό σχεδιασμό.

Η κριτική της πραγματοποίησης και του ποροκεντρισμού, πάντως, δεν γίνεται εύκολα κατανοητή όσο βρισκόμαστε στο πεδίο της οικονομίας, ακόμη κι αν πρόκειται για την αλληλέγγυα και συνεργατική οικονομία. Το αντικείμενο της οικονομίας – της κάθε οικονομίας– είναι η διαχείριση πόρων. Οι κοινωνικές αντιθέσεις έχουν αναντίρρητα μια οικονομική διάσταση που δεν είναι καθόλου αμελητέα και την οποία σε καμία περίπτωση δεν μπορούμε να αγνοήσουμε. Η εκπραγμάτιση άλλωστε είναι ένα ειδολογικό χαρακτηριστικό του ανθρώπου. Παντού και πάντα όταν μιλάμε για ανθρώπινο πολιτισμό θα έχουμε πρόσωπα και πράγματα. Το πραγματικό επίδικο κατά την κριτική του οικονομισμού στις διάφορες απόψεις για τα κοινά είναι το είδος των σχέσεων των ανθρώπων με τα πράγματα: μια προσωποποίηση των πραγμάτων, μια μέθεξη ανθρώπων και πραγμάτων που έχει στον ορίζοντά της την αποκατάσταση του συνεχούς ουρανό, φύση, κόσμος ή η πραγματοποίηση των προσώπων στις σύγχρονες σχέσεις ιδιοκτησίας, κατά το φετιχισμό του εμπορεύματος κλπ.

Ο εκπραγματισμός του προσώπου. Ο εκπραγματισμός των εργασιακών ικανοτήτων, στον οποίο αναφερθήκαμε προηγουμένως, γίνεται εκπραγματισμός των πράξεων και ολοκληρώνεται σε εκπραγματισμό του ανθρώπου. Όμως ο αλλοτριωμένος (δηλαδή ο εκπραγματισμένος) άνθρωπος, αυτός ο οποίος έχει κάνει τον εαυτό του ιδιοκτησία (του), δεν είναι απλώς και μόνο ο άνθρωπος «σαν εμπόρευμα», ο άνθρωπος που πουλάει την εργατική του δύναμη, ο εργάτης αλλά, όπως πολύ σωστά λέει ο Μαρξ, ο άνθρωπος «πνευματικά και φυσικά σαν απανθρωποποιημένη ύπαρξη».⁶ Πρόκειται για μια αλλοτρίωση που πηγαιίνει πέρα από τις σχέσεις παραγωγής, σε μεγαλύτερο βάθος, και η οποία δεν αίρεται απλώς και μόνο με τη μετατροπή του εργάτη σε συνέταιρο (δηλαδή με μια τυπική κατάργηση της σχέσης μισθωτής εργασίας). Ποια όμως είναι αυτή η «πνευματικά και φυσικά απανθρωποποιημένη ύπαρξη; Δεν είναι παρά η αυτοκινούμενη, αυτοκατευθυνόμενη επιθυμητική μηχανή –η άλλη

6 Ολόκληρη η φράση του Μαρξ είναι: «η παραγωγή δεν παράγει τον άνθρωπο μόνο σαν εμπόρευμα, το ανθρώπινο εμπόρευμα, ο άνθρωπος με τη μορφή εμπορεύματος παράγει επίσης τον άνθρωπο πνευματικά και φυσικά σαν απανθρωποποιημένη ύπαρξη» (Μαρξ 1975: 109).

όψη του homo economicus-, την οποία ήδη από τον 17ο αιώνα έχει περιγράψει ο Χομπς: ο άνθρωπος σαν ένα μηχανικό σύστημα κινούμενης ύλης, που επιδιώκει να διατηρήσει την κίνησή του και γι' αυτό κινείται προς το μέρος όσων πραγμάτων έχει υπολογίσει ότι συμβάλλουν στη συνέχιση της κίνησής του (όρεξη ή επιθυμία), ενώ απομακρύνεται απ' όσα δεν συνεισφέρουν σ' αυτήν. Είναι ο καταναλωτής ο οποίος νομιμοποιείται να ζητήσει οτιδήποτε, εφόσον μπορεί να το πληρώσει (ο πελάτης είναι βασιλιάς λέει η παλιά εμπορική σοφία) και φυσικά αυτό το «δικαίωμα των πάντων στα πάντα» φέρνει το κράτος –τον εγγυητή των δικαιωμάτων– παντού [όπως λέει κοροϊδευτικά ο Μισεά, το δικαίωμα ο καθένας να «ζει χωρίς νεκρούς χρόνους και να απολαμβάνει χωρίς εμπόδια» φέρνει αναπόφευκτα μέσα του το πρακτικό του συμπλήρωμα: τον πόλεμο όλων εναντίον όλων, μέσω δικηγόρων (Μισεά 2008: 175-182)].

Έχοντας γίνει ο αποκλειστικός τρόπος σχέσης του ανθρώπου με τον κόσμο, η «επιχειρηματικότητα» από τη μια επεκτείνεται στο σύνολο των σχέσεων και όχι μόνο στις επαγγελματικές και από την άλλη ενδοβάλλεται στον ίδιο τον εαυτό: Πλέον ο άνθρωπος διαχειρίζεται τον εαυτό του σαν να ήταν επιχείρηση. Η διαχειριστική στάση⁷ που έχει σαν πρότυπο τη διαχείριση των πόρων, ο εργαλειακός χειρισμός σαν από ένα «εξωτερικό» κέντρο του ίδιου του εαυτού, διαπροσωπικών σχέσεων και ψυχικών ποιοτήτων που έχουν ποσοτικοποιηθεί και γίνει πράγματα εναλλάξιμα σε ευρεία κλίμακα διέπει τις δραστηριότητες ατόμων χωρίς περεταιίρω ιδιαίτερες σχέσεις και δεσμεύσεις.

Η χλιαρή, κατά κανόνα, κριτική της φιλελεύθερης αριστεράς στη μισθωτή εργασία –που αφορά κυρίως τις «φορντικές» εργασιακές σχέσεις και γίνεται συνήθως από τη σκοπιά της λεγόμενης κοινωνικής επιχειρηματικότητας– κάθε άλλο παρά αμφισβητεί όλη αυτήν τη γιγαντιαία και πολυεπίπεδη αποδομητική κίνηση, η οποία έχει να κάνει με τον ανθρώπινο ψυχισμό και το σύνολο της κοινωνικής ζωής και έχει ως αφετηρία τις κοινωνικές σχέσεις που περιγράφουν τα αξιώματα του κτητικού ατομικισμού. Αντίθετα, η φιλελεύθερη αριστερά μεθερμηνεύοντας –ή υφαρπαζοντας– την κληρονομιά των κινημάτων της δεκαετίας του 1960 αποτελεί, όπως είπαμε, τον κατεξοχήν φορέα του πολιτισμικού φιλελευθερισμού, ο οποίος είναι συμπληρωματικός του οικονομικού – η επέκταση της οικονομίας πέραν της οικονομίας, της αγοράς πέραν της αγοράς γίνεται ακριβώς με το μανδύα του πολιτισμικού φιλελευθερισμού.

Η Ζωή χωρίς Ιδέα,⁸ η διανομή του κοινού αγαθού σε μερίδια ευζωίας. Στη Λατινική Αμερική, την Ινδία και τον αραβικό κόσμο, ένα μεγάλο μέρος της αλληλεγγύας και συνεργατικής οικονομίας και των κοινών των λαϊκών τάξεων γενικότερα ξεκίνησε με πρωτοβουλία ή βρίσκεται υπό την αιγίδα εκκλησιών και θρησκευτικών οργανισμών. Την ίδια στιγμή, με τον πολιτισμικό φιλελευθερισμό, οι μηδενιστικές συνδηλώσεις του οικονομισμού δεν αρκούνται στην παλιότερη διακήρυξη του θανάτου του

7 Η έννοια διατυπώθηκε από τον Γ. Περτσά, ο οποίος αντιπαραβάλλει διαχειριστική στάση και πρακτικό λόγο, βλ. το επίμετρο στο Λιερός 2016: 406.

8 Υπαινισσόμαστε τη φράση του Μπαντιού: «Οφείλουμε να πούμε ότι δεν ζει κανείς χωρίς ιδέα [...] [ο Μάνς του '68], διακήρυξε με τον τρόπο του ότι η ζωή χωρίς ιδέα ήταν ανυπόφορη» (Badiou 2009: 65, 66).

Θεού, αλλά οδηγούνται στο τέρμα τους: στις αυτοκρατορικές επιφάνειες δεν υπάρχει υπερβατικότητα ισχυρίζονται οι Χαρντ και Νέγκρι (Hardt και Negri 2002: 532). Στην πραγματικότητα, οι διαλεκτικές εμμενούς/υπερβατικού και κοσμικού/ιερού, είναι εγγενείς σε κάθε ανθρώπινη κοινωνία και έχουν να κάνουν με πολύ περισσότερα πράγματα απ' ό,τι νομίζει ένας διαφωτιστικής έμπνευσης αθεϊσμός ή αντικληρικαλισμός. Η υπερβατικότητα καθιστά δυνατή την υποκειμενοποίηση, τη συνάντηση με την ετερότητα τόσο στις διαπροσωπικές όσο και στις υπερπροσωπικές σχέσεις (τις αφηρημένες, μεταρσιωμένες σχέσεις). Ο Chr. Lasch γράφει ότι η τέχνη και η θρησκεία είναι «απελευθέρωτες από τη φυλακή του εαυτού» (Lasch 2002: 100) ενώ σύμφωνα με τον Sennett, τα απρόσωπα τελετουργικά και τα προσώπια μέσω των οποίων υφίσταται ο δημόσιος χώρος ως χώρος συναντήσεων και ανταλλαγών μεταξύ αγνώστων ή ξένων, χρωστούν στην τέχνη και τη θρησκεία. Ο Λακάν τονίζει το ρόλο του «Άλλου» (που τον διακρίνει από τον «άλλο», τον κατοπτρικό μας εαυτό) κατά τη συγκρότηση του υποκειμένου. Η ετερότητα είναι ένα κατηγορηματικό του ιερού (του «όλως άλλου»). Η πράξη ως ελευθερία από την αναγκαιότητα είναι υπέρβαση. Η ίδια η επανάσταση είναι η κατεξοχήν υπέρβαση, το άνοιγμα σ' εκείνο «που δεν είναι εγγεγραμμένο ήδη στις αιτίες του».⁹ Ο Michael Mann, στο θεωρητικό του σχήμα με το οποίο ερμηνεύει την κοινωνική αλλαγή, τονίζει τον υπερβατικό χαρακτήρα των εμβόλιμων δικτύων και των πηγών εμβόλιμης αλληλεπίδρασης (διά των οποίων και δρομολογείται η αλλαγή) σε σχέση με το κατεστημένο κυρίαρχο μόρφωμα δικτύων εξουσίας. Μάλιστα συνδέει την «εμβόλιμη ανάδυση», δηλαδή τη μορφοποίηση διαδικασιών της κοινωνικής μετάβασης, με την υπερβατική ιδεολογία, μια ιδεολογική οργάνωση «κοινωνιο-χωρικά» υπερβατική, την οποία αντιπαραβάλλει στην ιδεολογία ως εμμενές φρόνημα, που είναι ριζωμένη στις κατεστημένες δομές εξουσίας και τις ενισχύει (Mann 2008: 52, 469, 497-509).¹⁰

Ένας κόσμος χωρίς υπερβατικότητα θα ήταν εκείνος της αιώνιας επιστροφής, της επανάληψης του πάντοτε ίδιου. Αυτή η εντελής παράδοση από ανθρωπολογική σκοπιά κατάλυση της διαλεκτικής εμμενούς/υπερβατικού δεν είναι παρά το εγχείρημα αποσυμβολοποίησης που συνοδεύει τη νεωτερική ουτοπία οδηγούμενο στις πιο ακραίες του λογικές συνέπειες. Έτσι όμως καθίσταται εξαιρετικά προβληματική η ανάδειξη μιας ιδέας του κοινού αγαθού ικανής να οργανώσει γύρω της ένα φανταστικό και συμβολικό σύμπαν, μια φανταστική κοινότητα με βάση την κοινή κτήση. Γίνονται δε πολύ δύσκολες οι διαδοχικές και σε διάφορα επίπεδα υπερβάσεις, εξιδανικεύσεις, νοσηματοδοτήσεις κ.λπ. που σηματοδοτούν το πέρασμα από τον κόσμο των κοινών στον κοινό κόσμο, από τα κοινά στο κοινό. Ωστόσο, παρά την προσήλωσή στην εμμέλεια και τη συνάδουσα δυσκολία στην ολοκλήρωση της κίνησης από τα κοινά στο κοινό, ο πολιτισμικός φιλελευθερισμός δεν μπορεί, μια και μιλάμε για οργανωμένες ανθρώπινες κοινωνίες, να αποφύγει μια ορισμένη μορφή επίκληση του κοινού αγαθού, τέτοια όμως που να ανταποκρίνεται στον ανθρωπολογικό τύπο

9 Άλλωθις το «υπερβάλλον του "αποτελέσματος" ως προς τις αιτίες», βλ. Καστοριάδης 1979: 31.

10 Ο Michael Mann, μάλιστα, στην κριτική του στον κομφουκιανισμό, γράφει χαρακτηριστικά: «ως άρνηση της υπερβατικής σωτηρίας, αποτελεί επίσης άρνηση της ριζοσπαστικής πολιτικής» (Mann 2008: 470).

του κτητικού ατομικισμού (τον άνθρωπο-επιθυμητική μηχανή). Το κοινό αγαθό εδώ μετατρέπεται σε πόρους και διανέμεται σαν μερίδια ευζωίας. Ο άνθρωπος δεν μετέχει, δεν έρχεται να πάρει μέρος σ' αυτό, το αντιμετωπίζει όπως όλα τα άλλα αγαθά σαν ένα μέσο για τη δική του απόλαυση και ωφέλεια, για ψυχοθεραπευτική χρήση κ.λπ.

Το τέλος της αληθινής πολιτικής¹¹ ή αλλιώς: οι περιπέτειες του κοινού αγαθού σε μια κοινωνία εμμένειας. Εδώ, συζητώντας από τη σκοπιά της πολιτικής, θα εστιάσουμε όχι στη διαλεκτική προσωπικού/δημόσιου κατά τη συγκρότηση δομών κοινοτικού τύπου¹² (οι οποίες βασίζονται στις διαπροσωπικές σχέσεις και στην κοινωνική εγγύτητα) αλλά σ' εκείνο τον δημόσιο χώρο, τον κατεχόμενη δημόσιο χώρο –το «καθολικό μέρος του κοινού χώρου» στη γλώσσα του Δ. Κωτσάκη– ο οποίος αναφέρεται στην κοινωνία (και επομένως βασίζεται σε υπερπροσωπικές, μεταρσιωμένες, αφηρημένες σχέσεις) (Κωτσάκης 2012: 69). Αυτό το «καθολικό μέρος του κοινού χώρου» καθιστά δυνατή τη συνομιλία με τη σύμπραξη μεταξύ αγνώστων, προσφέροντας τα κατάλληλα τυπικά αναγνώρισης, απρόσωπα τελετουργικά επικοινωνίας, μιμητικές και τελεστικές γλώσσες, προσωπεία (ο άνθρωπος παραμένει πρόσωπο στον δημόσιο χώρο με τη χρήση της μάσκας) – σ' αυτό το πεδίο η επίκληση της αυθεντικότητας είναι επίπλαστη.

Με τη συνομιλία και τη σύμπραξη στον δημόσιο χώρο μια οργανωμένη κοινωνία –και μάλιστα μια εντατικά οργανωμένη κοινωνία– συγκροτείται με δημοκρατικό τρόπο, από τα κάτω. Στη μοναρχία ό,τι απομένει από τον δημόσιο χώρο είναι οι τόποι δημόσιας –επίσημης– εμφάνισης της εξουσίας στους οποίους οι υπήκοοι δίνουν τη συγκατάθεσή τους (επευφημούν/αποδοκιμάζουν). Ο δημόσιος χώρος αντιπροσωπεύει (κρατικές κοινωνίες) ή εκπροσωπεί (κοινωνίες χωρίς κράτος) τη δημοκρατικά οργανωμένη κοινωνία, εδώ η κοινωνία αποκτά συνείδηση του εαυτού της, γίνεται αυτοσυνειδητή δραστηριότητα, είναι τρόπον τινά πλήρως παρούσα στον εαυτό της, αυτόνομη. Την ντυρκεμιανή άποψη για το ιερό –η κοινωνία είναι το ιερό– πρέπει να την πάρουμε σοβαρά υπόψη, κυρίως όσον αφορά τον δημόσιο χώρο. Κι αυτό από πολλές απόψεις. Η δημόσια σφαίρα κατά την Άρεντ μεσολαβεί

11 Η φράση είναι του Μπαντιού. Αληθινή είναι η πολιτική που δημιουργεί το δυνατό, η πολιτική ως πράξη, η πολιτική που υπερασπίζεται η Λούξεμπουργκ, η Άρεντ, ο Καστοριάδης κ.ά.

12 Εδώ, ακολουθώντας τον Ferdinand Tönnies, διακρίνουμε κοινότητα (Gemeinschaft) και κοινωνία (Gesellschaft). Ο Κωτσάκης, αναφορικά με την εν λόγω διάκριση, ξεχωρίζει διαπροσωπικές σχέσεις (κοινότητα)/υπερπροσωπικές (κοινωνία) ή αλλιώς, σχέσεις με τον συγκεκριμένο άλλο/σχέσεις με τον αφηρημένο άλλο. Οι σχέσεις κοινοτικού τύπου αποτελούν σκοπούς καθαυτούς, η θέληση του κάθε μέλους τείνει «χωρίς σκέψη», συναισθηματικά, αυθόρμητα να εναρμονιστεί, με μεγαλύτερη ή μικρότερη επιτυχία, με τις θεμελιώδεις αρχές της κοινότητας. Αντίθετα, οι κοινωνικές σχέσεις είναι εργαλειακές. Προφανώς αυτή η διάκριση είναι μόνο ένα θεωρητικό εργαλείο. Μια μικρή πόλη λίγων δεκάδων χιλιάδων κατοίκων αν και δεν είναι κοινότητα –μια κοινότητα δεν ξεπερνάει τις λίγες εκατοντάδες άτομα– μπορεί ωστόσο να θεωρηθεί κοινωνία αλληλογνωριμίας και διαφέρει ριζικά από μια πόλη πολλών εκατομμυρίων. Σε κάθε περίπτωση οι ανθρώπινες σχέσεις, όπως λέει ο Marshall Sahlins, μπορεί να είναι σχέσεις θετικής ανταπόδοσης (με παράδειγμα τη μητέρα που θηλάζει το βρέφος), ισόρροπης ανταπόδοσης (π.χ. ανταλλαγές δώρων στις φυλετικές κοινωνίες) ή αρνητικής ανταπόδοσης (πειρατεία, εμπόριο), σε συνάρτηση με τη μεγαλύτερη ή μικρότερη κοινωνική εγγύτητα. Εντατικά οργανωμένες μεγάλων διαστάσεων κοινωνίες (οι σύγχρονες μαζικές κοινωνίες, τα mega-κράτη, οι mega-πόλεις) δεν μπορεί να είναι δημοκρατικές διότι οι (εργαλειακές) κοινωνικές σχέσεις σ' αυτά τα μεγέθη δεν μπορούν να νοηματοδοτηθούν και να μεσολαβηθούν με δημοκρατικό τρόπο· η εντατική οργάνωση για να είναι δημοκρατική πρέπει να αφορά σχετικά μικρά μεγέθη.

στον εξαγνισμό συμφερόντων και γνώμων, ενώ κατά τη Nadia Urbinati επιτελεί ένα «εξιδανικευτικό έργο» που καθιστά δυνατή τη σύνθεση συμφερόντων και απόψεων (Arendt 2006: 307· Κιουπκιολής 2014: 257). Από ανθρωπολογική σκοπιά, οι σχέσεις μεταξύ ξένων –όπως χαρακτηρίσαμε προηγουμένως αξιωματικά τις σχέσεις στην κοινωνία– είναι καταρχήν εχθρικές και το πρόβλημα δεν είναι μόνο οι ισχυρές δόσεις από κατάλοιπα εχθρότητας που εξακολουθούν να υφίστανται στις κοινωνικές –και πολύ λιγότερο στις κοινοτικές– σχέσεις και που, κατά συνέπεια, πρέπει να διαμεσολαβηθούν με καλά δουλεμένα τελετουργικά. Οι κοινωνικοί δεσμοί, εξ ορισμού εργαλειακοί στην ανάλυσή μας, πρέπει αναδρομικά να επενδυθούν συναισθηματικά, να μεταρσιωθούν, να νοηματοδοτηθούν με την αναδιοργάνωσή τους στο πλαίσιο μιας υψηλά φορτισμένης με νόημα και σημασία φαντασιακής κοινότητας (έθνος, πόλις, μια κοινότητα ιερής γραφής¹³ κ.ά.). Ο δημόσιος χώρος, ως κύριος συντελεστής αυτών των μετασχηματισμών σε μια δημοκρατική κοινωνία, προϋποθέτει μια σταθερά πλειοψηφική συμμετοχή στη δημόσια ζωή για την οποία χρειάζεται η ολόπλευρη υποστήριξη μιας κατάλληλα δομημένης γι' αυτό ολικής κοινωνικής θέσμησης και του συνάδοντος αξιακού συστήματος. Μια δημοκρατική κοινωνία, λοιπόν, αποδίδει μια ιδιαίτερη αξία στην αγάπη για την πόλη, στο πολιτικό πράττειν, τη δημόσια ελευθερία, τη δημόσια ευτυχία, το θάρρος, την επιδίωξη της υστεροφημίας· καλλιέργει όλες αυτές τις ενάρτετες κλίσεις που ανθίζουν στο έδαφος της αίσθησης της διάρκειας του κόσμου και της πίστης στην αθανασία του πολιτικού σώματος, δηλαδή μια αντίληψη για τον άνθρωπο στον αντίποδα εκείνης του κηττικού ατομικισμού.

Ο δημόσιος χώρος, επομένως, συνδέεται στενά, συμπίπτει από πολλές απόψεις με το κοινό αγαθό, δεν ανήκει στα κοινά, είναι το κοινό, ο κοινός κόσμος, το σώμα και μαζί η συνείδηση της φαντασιακής κοινότητας. Όταν ο García Linera γράφει ότι «υπάρχει δημοκρατία αν ο λαός συμμετέχει σε μια κοινή διαχείριση των κοινών πόρων: θεσμών, δικαιωμάτων πλούτου» (Λινέρα 2014: 66) και όταν ο Κιουπκιολής καλεί στη μετατροπή της διακυβέρνησης σε έναν κοινό πόρο και της δημοκρατικής αντιπροσώπευσης σε ένα κοινό αγαθό, που όπως και όλα τα άλλα αγαθά καλούνται να το διαχειριστούν ανοιχτές πλατφόρμες συλλογικής διαβούλευσης (Κιουπκιολής 2014: 236-289), κάνουν με αυτήν τη μετατροπή του κοινού αγαθού σε πόρους, την εμμενή του διαχείριση, την υπαγωγή του στα τετριμμένα, μια σοβαρή παραχώρηση στον κηττικό ατομικισμό. Ο κηττικός ατομικισμός είναι ριζικά αντιπολιτικός, κάτι που καταλάβαινε πολύ καλά, από τη δική της σκοπιά βέβαια, η παλιά αστική ρεπουμπλικανική σοφία όταν ξεχώριζε τον ιδιώτη από τον πολίτη ή, με τα λόγια του Μαρξ, τον άνθρωπο όπως βαδίζει και στέκεται από τον άνθρωπο που ανήκει στο είδος του – με τίμημα αυτού του δικασμού ο άνθρωπος που ανήκει στο είδος του να είναι «ο αφηρημένος τεχνητός άνθρωπος, ο άνθρωπος σαν αλληγορικό ηθικό πρόσωπο» (Μαρξ 2006: 86, 100). Στην πραγματικότητα, το «καθολικό μέρος του κοινού χώρου» ως κέντρο της κοινωνικής θέσμησης και τόπος πύκνωσης των

¹³ Σύμφωνα με τον Μπ. Άντερσον «κάθε κοινότητα που είναι μεγαλύτερη από ένα χωριό όπου οι άνθρωποι έχουν προσωπική επαφή (ίσως ακόμη και στην περίπτωση αυτή) είναι φαντασιακή». Ο ίδιος περιγράφει την ισλαμική Ούμα, τη χριστιανιστική, τον κομφουκιανισμό κ.λπ. σαν φαντασιακές κοινότητες ιερής γραφής (Άντερσον 1997: 26, 34, 35).

κοινωνικών διαμεσολαβήσεων, και για όλους τους άλλους λόγους που αναφέραμε, συνιστά μια σφαίρα διακριτή από τις καθημερινές ενασχολήσεις, θα μπορούσαμε να πούμε εξυψωμένη, σημασιοδοτημένη με ξεχωριστό τρόπο, δηλαδή επίσημη. Και κάτι ακόμη που δεν είναι καθόλου δευτερεύον: Η αυτονομία κατά την κοινωνική θέσμιση, η δημόσια ζωή, προϋποθέτει τον θυσιαστικό χαρακτήρα των συντακτικών της διαδικασιών. Τέτοια είναι η εναλλακτική στην από τα έξω επιβολή της (κρατικής) ειρήνευσης, δηλαδή την ετερονομία. Αντίθετα απ' ό,τι ισχυρίζονται οι φιλελεύθεροι της αριστεράς, δεν γίνεται ομελέτα χωρίς να σπάσεις αυγά, δεν υπάρχει επαναστατική πολιτική με μηδέν λιπαρά.

Την ηγεμονική ιδεολογία για την πολιτική μετά τη νεοφιλελεύθερη τομή, απέδωσαν με ιδιαίτερη σαφήνεια ο Ulrich Beck με την έννοια της «υποπολιτικής» και ο Άντονι Γκίντενς μ' εκείνη της «πολιτικής της ζωής». Αντικείμενο «υποπολιτικής», λέει ο Beck, δεν είναι η «θεσμική συγκρότηση της πολιτικής κοινότητας» ή «πολιτικά προτάγματα που φιλοδοξούν να διαμορφώσουν τις κοινωνικές συνθήκες», αλλά προπάντων «όλα τα ζητήματα που αφορούν τον εαυτό και θεωρούνταν εκφράσεις ατομικισμού» (Μουφ 2010: 46-60). Σύμφωνα με τον Γκίντενς, «η πολιτική της ζωής αφορά πολιτικά ζητήματα που απορρέουν από διαδικασίες αυτοπραγμάτωσης στα μεταμεταπαραδοσιακά πλαίσια» (Μουφ 2010: 46-60). Αυτή η μετατόπιση ως προς το αντικείμενο του πολιτικού ενδιαφέροντος που προτείνουν οι δυο αυτοί σοσιαφιλελεύθεροι θεωρητικοί συνδέεται με την εισαγωγή στην ημερήσια διάταξη της «διακυβέρνησης», της πολιτικής χωρίς την πολιτική: Παλαιότερα τα εργατικά κόμματα έκαναν πολιτική, μερικά μάλιστα –τα πιο επαναστατικά– μια πολιτική που ήθελε να «καταργήσει» την πολιτική.¹⁴ Σήμερα, οι οργανώσεις της κοινωνίας των πολιτών καλούνται να πάρουν μέρος στη διακυβέρνηση. Σύμφωνα με τον Δ. Κωτσάκη, η διακυβέρνηση είναι διμερής ιδιωτική-πολιτική διευθέτηση των κρατικών υποθέσεων την οποία επιτελεί η ακόλουθη τριάδα: δημόσιοι οργανισμοί, μη κυβερνητικές οργανώσεις, ιδιωτική πρωτοβουλία. Η ανάγκη της διακυβέρνησης πηγάζει από τη μη ανατάξιμη φθορά των εθνικών αντιπροσωπευτικών θεσμών, εν τέλει από τη φθορά της πολιτικής (Κωτσάκης 2012: 190-1). Συμπληρωματικά με την προσέγγιση του Κωτσάκη μπορεί να διαβαστεί εκείνη της Chantal Mouffe για την παγκόσμια διακυβέρνηση η οποία κατ' αυτήν «αφορά κυρίως διαπραγματεύσεις ανάμεσα σε μια ποικιλία σωματείων και ομάδων συμφερόντων με ειδικές γνώσεις, που παρεμβαίνουν σε επιμέρους θέματα και προσπαθούν να προωθήσουν τις προτάσεις τους με έναν μη συγκρουσιακό τρόπο» (Μουφ 2010: 126).

Η κυριαρχία αυτών των απόψεων στην αριστερά εκδηλώνεται όχι μόνο στη φασαρία που κάνουν οι νεο- ή μετα-αναρχικοί για το τέλος της ηγεμονίας (όχι φυσικά εκείνης του κράτους, μια και η μορφή κράτος θα είναι γι' αυτούς πάντα εδώ, αλλά του τέλους των προσπαθειών να διατυπωθούν αντιηγεμονικά σχέδια από τη

14 Με την έννοια της άρσης του δικασμού πολίτη/ιδιώτη από τη σκοπιά του κοινωνικού ανθρώπου και όχι από εκείνη του ιδιώτη όπως τελικά έγινε στις μέρες μας με την έννοια της επέκτασης των δημοσίων ελευθεριών έξω από τα στενά όρια της αστικής δημοκρατίας, της επέκτασης της σφαίρας της συνομιλίας και της σύμπραξης ανάμεσα σε ελεύθερους ανθρώπους ώστε να καταλάβει το μεγαλύτερο μέρος της ανθρώπινης κατάστασης, της παραγωγικής εργασίας περιλαμβανομένης.

σκοπία των λαϊκών τάξεων). Εκδηλώνεται επίσης με τις τοποθετήσεις μιας πλειάδας αριστερών και ελευθεριακών στοχαστών, οι οποίοι υποστηρίζουν ότι τα κοινωνικά κινήματα πρέπει να αφήσουν την πολιτική στους επαγγελματίες των κομμάτων της αριστεράς, να αποποιηθούν την κυβέρνηση και να αρκεστούν στη διακυβέρνηση (στις διαπραγματεύσεις και στην άσκηση πολιτικής πίεσης για την επίλυση ειδικών προβλημάτων ή, με τα λόγια του Ζίζεκ, στην ένταση/διάλογο με την κρατική εξουσία).

Η σύγχρονη μεταπολιτική, το τέλος της αληθινής πολιτικής, η εκδίωξη του δημόσιου ανθρώπου από τον *homo economicus*, η επικράτηση του κτητικού ατομικισμού και στην πολιτική κοινωνία μιλάνε ένα παράξενο ιδίωμα της γλώσσας των κοινών: εκείνο της εκβαράθρωσης και μετατροπής σε πόρους του κοινού αγαθού, της διανομής του ως μεριδίων ευζωίας.

Η ανύψωση της ζωής σε υπέρτατη αξία δεν είναι παρά η φυσική συνέπεια και η ολοκλήρωση όλων των προηγούμενων διαδικασιών. Η αξία της ζωής είναι η πιο σταθερή αναφορά, το πιο αδιαμφισβήτητο πλαίσιο σε όλους τους στοχαστές της φιλελεύθερης αριστεράς. Ήδη όμως πρώτη η Άρεντ είχε προειδοποιήσει ότι όσο η διαφύλαξη της ατομικής ζωής παραμένει το ύψιστο αγαθό τόσο αυξάνει ο κίνδυνος του βίαιου θανάτου. Στη συνέχεια η κριτική του Τζόρτζιο Αγκάμπεν θα φέρει τα μέσα έξω σ' αυτό το φιλελεύθερο φαντασιακό και θα δείξει ότι η εν λόγω ζωή, η γυμνή ζωή, είναι η ζωή εκτός συμβολικού, μια ζωή φονεύσιμη και άθυτη, εκτεθειμένη σε μια εξουσία θανάτου, η κοινή βάση για τα ανθρώπινα δικαιώματα, τον κοινοβουλευτισμό και το στρατόπεδο συγκέντρωσης. Η διείσδυση όλο και βαθύτερα στην πόλη αυτής της απολιτικής φυσικής ζωής μαζί με τις προόδους της κυριαρχίας και της εξαιρέσης –προόδους με τις οποίες συνάδει η εν λόγω διείσδυση– κάνει όλο και πιο εύκολο το πέρασμα από τη βιοπολιτική στη θανατοπολιτική.

Επίλογος

Υποστηρίξαμε με την τοποθέτησή μας ότι δεν υπάρχει ένας ενιαίος κόσμος των κοινών. Η δημόσια και η συλλογική ζωή, διχάζονται από τις ταξικές αντιθέσεις, οι δομές αυτοοργάνωσης έχουν ταξικό πρόσημο. Η άποψη που αντιπαραθέτει τα κοινά στο κεφάλαιο δεν είναι μόνο απλουστευτική, είναι φενακιστική ακριβώς επειδή συσκοτίζει τη στενή συνάφεια των κοινών με τη σύγκρουση για την ηγεμονία. Η αστική τάξη ασκεί την ηγεμονία της κάνοντας τα κοινά των εργατών μέρος, υπάγοντάς τα στην ευρύτερη αστική κοινωνία.

Σήμερα, οι λαϊκές τάξεις συγκροτούν τα κοινά τους, κατά ένα μεγάλο μέρος, μέσα από την προσπάθειά τους να καλύψουν με μια πολυεπίπεδη αυτοοργάνωση το κενό που αφήνει η απόσυρση της πολιτείας (διάλυση κράτους πρόνοιας, ζώνες ανομίας). Η αστική τάξη οργανώνεται κυρίως –αλλά όχι μόνο– μέσα από το κράτος και την αγορά. η αυτοοργάνωση είναι οπωσδήποτε πιο σημαντική για τις λαϊκές τάξεις. Διά των κοινών απελευθερώνεται μια δυναμική ανάκτησης των λαϊκών αυτονομιών, η δυναμική μιας εξαιρετικά ασταθούς και αβέβαιης αποδέσμευσης από την κρατική τάξη. Οι ρωγμές, οι απελευθερωμένες ζώνες είναι πηγές εμβόλιμης αλληλεπίδρασης,

αφετηρία εμβόλιμων δικτύων, τόποι κυοφορίας αποφασιστικών διεργασιών της κοινωνικής αλλαγής. Όμως, καθώς για όσο καιρό εξακολουθεί να υφίσταται το βιοπολιτικό κράτος δεν υπάρχει «έξω» από αυτό, η θέση τους είναι εντός/εκτός του κράτους, εντός/εκτός της αγοράς, το στάτους τους είναι επίδικο και εξαρτάται από μια σύγκρουση για την ηγεμονία που δίνεται σε όλη την έκταση της αστικής κοινωνίας. Τα κοινά των λαϊκών τάξεων, λοιπόν, μπορούν να χαρακτηριστούν αντικαπιταλιστικά εφόσον μετασχηματίζονται σε ένα «πραγματικό κίνημα που καταργεί την υπάρχουσα τάξη πραγμάτων», εφόσον γίνονται το έδαφος διαμόρφωσης αντιηγεμονικών πολιτικών σχεδίων για το σύνολο της κοινωνίας, εφόσον κάνουν χειροπιαστή την προοπτική μιας άλλης κοινωνίας και την κοινωνική ανατροπή, θεσμίζοντας τις οιονεί κομμουνιστικές σχέσεις που γεννιούνται μέσα από τις καπιταλιστικές αντιφάσεις στην καθημερινότητα.

Η κριτική του κητικου ατομικισμού, θεωρητική και πρακτική, είναι πάλι ενάντια στην αστική κίνηση ηγεμόνευσης των κοινών. Από τη σκοπιά αυτής της κριτικής και μιλώντας για την κοινότητα που έρχεται, μπορούμε να αποτολήσουμε έναν ορισμό των (αντικαπιταλιστικών) κοινών.

Τα κοινά αποτελούν έναν σύγχρονο τρόπο μέθεξης ανθρώπων και πραγμάτων, ο οποίος επιτρέπει μια κοινωνική οργάνωση που έχει για αφετηρία ισότιμες διαπροσωπικές σχέσεις, σχέσεις σύμπραξης, και ολοκληρώνεται με την επιστροφή του δημόσιου ανθρώπου και τη δημοκρατία των συνεταιρισμένων παραγωγών (Λιερός 2016: 295).

Και έναν ακόμη ορισμό για τα κοινά σε μια δημοκρατική, μικρών διαστάσεων κοινωνία.

Τα κοινά είναι μια κοινή μιμητική και τελεστική γλώσσα που καλύπτει όλο το φάσμα της προσωπικής και δημόσιας ζωής, από τις δημόσιες τελετές έως την καθημερινότητα, και επιτρέπει με προσωπικό τρόπο την ένταξη στην κοινότητα (Λιερός 2016: 23).

Βιβλιογραφία

- Άντερσον Μπ., 1997, *Φαντασιακές κοινότητες*, μτφρ. Π. Χαντζαρούλα, Αθήνα: Νεφέλη.
- Άρεντ Χ., 1986, *Η ανθρώπινη κατάσταση*, μτφρ. Γ. Λυκιαρδόπουλος-Στ. Ροζάνης, Αθήνα: Γνώση.
- Agamben G., 2005, *Homosacer. Κυρίαρχη εξουσία και γυμνή ζωή*, μτφρ. Π. Τσιαμούρας, Αθήνα: Scripta.
- Arendt H., 2006, *Για την επανάσταση*, μτφρ. Α. Στουπάκη-Γαβριηλίδου, Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Arendt H., 2000, *Περί βίας*, μτφρ. Β. Νικολαΐδου-Κυριανίδου, Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Badiou Al., 2009, *Η κομμουνιστική υπόθεση*, μτφρ. Ν. Ηλιάδης, Α.Π., Φ. Σιατίτσας, Π. Σωτήρης, Μ. Τσίχλη, Αθήνα: Πατάκης.
- Γκαρσία Λινέρα Α., 2014, *Κράτος, επανάσταση και ηγεμονία*, μτφρ. Σπ. Συλλιγαρδάκη, πρόλ. Ρούντι Ρινάλντι, Αθήνα: Α/συνέχεια.

- Γκράμισι Α., 2005, *Για τον Μακιαβέλι, για την πολιτική και για το σύγχρονο κράτος*, μτφρ. Φ.Κ., Αθήνα: Ηριδανός.
- Γκράμισι Α., 1987, *Il Risorgimento*, μτφρ. Γ. Μαχαίρας, εισ. Λ. Αξελός, Αθήνα: Στοχαστής.
- De Angelis Μ. και Σ. Σταυρίδης, 2011, «Σχετικά με το νόημα των κοινών πέρα από τις αγορές και τα κράτη: το Commonsing ως μια συλλογική πρακτική», *Commons vs Crisis*, Θεσσαλονίκη: Rebel. Διαθέσιμο στο: http://www.rebelnet.gr/files/rebelnet_b1.pdf.
- Hardt Μ. και Α. Negri, 2002, *Αυτοκρατορία*, μτφρ. Ν. Καλαϊτζής, Αθήνα: Scripta.
- Mann Μ., 2008, *Οι πηγές της κοινωνικής εξουσίας*, τ. Α', μτφρ. Α. Κιουπκιολής, Αθήνα: Πόλις.
- Καραβίδας, Κ. Δ., 1981, *Το πρόβλημα της αυτονομίας*, Αθήνα: Παπαζήσης.
- Καστοριάδης Κ., 1979, *Ουγγρική επανάσταση 1956*, μτφρ. Μ. Λαμπρίδης, Αθήνα: Ύψιλον.
- Κιουπκιολής Α., 2014, *Για τα κοινά της ελευθερίας*, Αθήνα: Εξάρχεια.
- Κονδύλης Π., 1995, *Η παρακαμή του αστικού πολιτισμού*, Αθήνα: Θεμέλιο.
- Κροπότκιν Π., 2009, *Αλληλοβοήθεια: Ένας παράγοντας της εξέλιξης*, μτφρ. Ευ. Στεφανόπουλου, Αθήνα: Καστανιώτης.
- Κωτσάκης Δ., 2012, *3 και 1 κείμενα*, Αθήνα: Εκδόσεις των συναδέλφων.
- Κωτσάκης Δ., 2002, «Ανθρώπινη επικοινωνία και χώρος», διδακτικές σημειώσεις, Θεσσαλονίκη: Πολυτεχνική Σχολή ΑΠΘ, Τμήμα Αρχιτεκτόνων Μηχανικών.
- Λας Κ., 2006, *Η κουλτούρα του ναρκισσισμού*, μτφρ. Β. Τομανάς, Αθήνα: Νησίδες.
- Λιερός Γ., 2016, *Κοινά, κοινότητες, κοινοκτημοσύνη, κομμουνισμός*, Αθήνα: Εκδόσεις των συναδέλφων.
- Λιερός Γ., 2012, *Υπαρκτός καινούργιος κόσμος*, Αθήνα: Εκδόσεις των συναδέλφων.
- Μακφέρσον Κ. Μπ., 1986, *Ατομικισμός και ιδιοκτησία*, μτφρ. Ελ. Κασίμυ, Αθήνα: Γνώση.
- Μαρξ Κ., 1975, *Οικονομικά και φιλοσοφικά χειρόγραφα*, μτφρ. Μπ. Γραμμένος, Αθήνα: Γλάρος.
- Μαρξ Κ., 2006, *Το εβραϊκό ζήτημα*, μτφρ. Γ. Κρητικός-Μ. Ζορμπά, 5η έκδ., Αθήνα: Οδυσσέας.
- Μισιά Ζ.-Κ., 2008, *Το αδιέξοδο Άνταμ Σμιθ*, μτφρ. Χρ. Σταματοπούλου, Αθήνα: Εναλλακτικές Εκδόσεις.
- Μουφ Σ., 2010, *Επί του πολιτικού*, μτφρ. Α. Κιουπκιολής, Αθήνα: Εκκρεμές.
- Μως Μ., 1999, *Το δώρο, μορφές και λειτουργίες της ανταλλαγής*, μτφρ. Α. Σταματοπούλου-Παραδέλλη, Αθήνα: Καστανιώτης.
- Midnight Notes, 2011, «Υποσχετικές επιστολές: Από την κρίση στα κοινά», *Commons vs Crisis*, Θεσσαλονίκη: Rebel. Διαθέσιμο στο: http://www.rebelnet.gr/files/rebelnet_b1.pdf.
- Narotzky S., 2007, *Οικονομική ανθρωπολογία: Νέοι προσανατολισμοί*, μτφρ. Α. Σιμόγλου, Αθήνα: Σαββάλας.
- Όστρομ Έ., 2002, *Η διαχείριση των κοινών πόρων*, μτφρ. Γ. Άρχοντας, Αθήνα: Καστανιώτης.

Πολάνυι Κ., 2001, *Ο μεγάλος μετασχηματισμός*, μτφρ. Κ. Γαγανάκης, Αθήνα: Νησίδες.
Σένετ Ρ., 1999, *Η τυραννία της οικειότητας*, μτφρ. Γ.Ν. Μερτίκας, Αθήνα: Νεφέλη.

Γεωργία Μπαγιουρούκη και Ελευθέριος Κοσμάς

Κοινοτικές μορφές εναλλακτικής γεωργίας: Το παράδειγμα της ομάδας της Κοινοτικά Υποστηριζόμενης Γεωργίας στο Ηράκλειο

Το ζήτημα της υγιούς διατροφής και της αγροοικολογίας έχει έλθει στο επίκεντρο του δημόσιου διαλόγου στις σύγχρονες κοινωνίες που αναζητούν εναλλακτικές λύσεις στις αρνητικές συνέπειες της εντατικοποιημένης και μαζικοποιημένης γεωργίας στην ανθρώπινη υγεία, στο περιβάλλον και στα οικοσυστήματα. Μέσα σε αυτές τις συνθήκες αναπτύχθηκε το μοντέλο της κοινοτικά υποστηριζόμενης γεωργίας (εφεξής ΚΥΓ)¹ που συνιστά μια εναλλακτική πρόταση παραγωγής και διακίνησης αγροτικών προϊόντων σε τοπικό επίπεδο, κατά την οποία παραγωγοί και καταναλωτές αναπτύσσουν στενή συνεργασία με βάση την αμοιβαία εμπιστοσύνη. Βασικό στοιχείο του μοντέλου είναι ο αυξημένος βαθμός συμμετοχής των καταναλωτών στις δραστηριότητες μιας γεωργικής εκμετάλλευσης. Οι καταναλωτές, πολλές φορές, χρηματοδοτούν εξ αρχής τον προϋπολογισμό μιας γεωργικής εκμετάλλευσης για το σύνολο της παραγωγικής περιόδου, με σκοπό να προμηθευθούν αγροτικά προϊόντα σε τακτά χρονικά διαστήματα. Συχνά, τα καλλιεργούμενα προϊόντα και οι καλλιεργητικές μέθοδοι συναποφασίζονται σε συνελεύσεις, χτίζοντας έτσι μια ισχυρή και αμοιβαία κοινωνική σχέση και δέσμευση μεταξύ καταναλωτή και παραγωγού.

Το μοντέλο αυτό έχει αναπτυχθεί σε χώρες κυρίως της Ευρώπης και της Αμερικής και φιλοδοξεί να αποτελέσει μια εναλλακτική λύση στην κυριαρχία της μαζικοποιημένης και απρόσωπης αγροτικής παραγωγής στις συνθήκες της καπιταλιστικής αγοράς. Στην Ελλάδα, η ΚΥΓ έχει έρθει με σημαντική καθυστέρηση στη διάρκεια της οικονομικής κρίσης και έχει αναπτυχθεί μέσα από πρωτοβουλίες τοπικών πυρήνων ακτιβιστών σε μια σειρά από πόλεις. Η ανάπτυξη αυτών των εγχειρημάτων αποτέλεσε, ως ένα βαθμό, μια μορφή απάντησης στις συνέπειες της εντατικοποίησης και της αλόγιστης καλλιέργειας της γης στα χρόνια της πλαστής ευημερίας, προ της κρίσης.

1 Ο όρος προέρχεται από την αγγλική ονομασία Community Supported Agriculture (CSA). Στα ελληνικά ο όρος έχει αποδοθεί από την ομάδα Αργοναύτες ως Κοινοτικά Στηριζόμενη Αγροτική Παραγωγή (ΚΟΣΑΠ) και ως Κοινωνικά Υποστηριζόμενη Γεωργία (ΚΥΓΕΩ) από τους ερευνητές του Διεθνούς Δικτύου για την Κοινοτικά Υποστηριζόμενη Γεωργία (URGENCEI). Ο τελευταίος όρος έχει γίνει αντικείμενο κριτικής από ακτιβιστές του χώρου, αφού η απόδοση του όρου community supported ως «κοινωνικά υποστηριζόμενη» υποβαθμίζει τη σημασία της κοινοτικής αντίληψης και παραπέμπει σε πιο θεσμικές συνεργασίες και συνέργειες που περιορίζουν την επιθυμητή αυτονομία των σχετικών εγχειρημάτων. Στο παρόν κείμενο χρησιμοποιούμε τον όρο κοινοτικά υποστηριζόμενη γεωργία που αποδίδει το νοηματικό περιεχόμενο της αγγλικής ονομασίας και χρησιμοποιείται από την ομάδα στην οποία έγινε η εθνογραφική έρευνα.

Οι σχετικές προσπάθειες εναρμονίστηκαν με το κίνημα της αλληλέγγυας οικονομίας που αναζητά νέα παραδείγματα δίκαιης και βιώσιμης διαχείρισης της κοινωνικής παραγωγής και ανάπτυξης εναλλακτικών τρόπων ζωής και κοινωνικών σχέσεων.

Στην εργασία αυτή εξετάζουμε συνοπτικά τις συνθήκες διαμόρφωσης της ΚΥΓ σε χώρες του δυτικού κόσμου, τα βασικά χαρακτηριστικά και το αξιακό περιεχόμενο του μοντέλου. Στη συνέχεια παρουσιάζουμε την εμφάνιση σε εμβρυακή μορφή του κινήματος στην Ελλάδα στην περίοδο της κρίσης και εξετάζουμε το παράδειγμα της ομάδας της ΚΥΓ στο Ηράκλειο. Λαμβάνοντας υπόψη τα δεδομένα επιτόπιας έρευνας, εξετάζουμε το ιστορικό της δημιουργίας και της εξέλιξης του εγχειρήματος, τους τρόπους λειτουργίας και λήψης αποφάσεων, καθώς επίσης και το βαθμό ικανοποίησης των συμμετεχόντων καταναλωτών από τις λειτουργίες της ομάδας. Η εργασία ολοκληρώνεται με συμπερασματικές παρατηρήσεις που αφορούν τα όρια και τις προκλήσεις του μοντέλου.

Ανάδυση, βασικά χαρακτηριστικά και αξιακό πλαίσιο της ΚΥΓ

Οι ρίζες της εφαρμογής του μοντέλου της ΚΥΓ χρονολογούνται στη δεκαετία του 1980 σε περιοχές στις οποίες οι συνέπειες της εντατικής αγροτικής καλλιέργειας είχαν αρχίσει να δημιουργούν προβληματισμό σε οικολογικές οργανώσεις και ομάδες πολιτών με περιβαλλοντικές και κοινωνικές ευαισθησίες. Ο Ελβετός αγρότης και ακτιβιστής Jan Vender Tuin, επηρεασμένος από τις ιδέες του Αυστριακού φιλόσοφου για τη βιοδυναμική καλλιέργεια Rudolph Steiner (Paull 2011), δημιούργησε το πρώτο πρόγραμμα ΚΥΓ με μια ομάδα παραγωγών στην Ελβετία. Αργότερα, το 1985, μετέφερε στη Μασαχουσέτη αυτό το μοντέλο αγροτικής καλλιέργειας και συνεργάστηκε με τον Αμερικανό καλλιεργητή και υποστηρικτή της οργανικής γεωργίας Robin Van En, ο οποίος εμπνεύστηκε και τον σχετικό όρο (Lang 2010: 17· Galt κ.ά. 2011: iii). Και οι δύο πειραματίστηκαν με τη μέθοδο της βιοδυναμικής καλλιέργειας που αντιμετωπίζει τη γη, ολιστικά, ως έναν ζωντανό οργανισμό, εναρμονίζεται με τους ρυθμούς της φύσης και υιοθετεί εναλλακτικές μεθόδους, όπως η κομποστοποίηση, η χρήση οργανικής λίπανσης, η αγρανάπαυση, η φροντίδα της τροφής των ζώων. Σε μακροπρόθεσμο επίπεδο, η βιοδυναμική γεωργία συμβάλλει στην προστασία του περιβάλλοντος με την ανανέωση της ενέργειας των χωραφιών, την εξασφάλιση της βιοποικιλότητας, τη βελτίωση του βιοτικού επιπέδου των αγροτών και την ενίσχυση της ευζωίας (Turinek κ.ά. 2009: 146).

Τις δύο τελευταίες δεκαετίες το κίνημα έχει εξαπλωθεί, κυρίως σε χώρες της Ευρώπης και της Βόρειας Αμερικής, φέρνοντας κοντά ανθρώπους που μοιράζονται το ενδιαφέρον τους για την τοπική παραγωγή και διανομή υγιών προϊόντων (Lang 2010: 17). Στη σύγχρονη καταναλωτική κοινωνία, το αφήγημα της ΚΥΓ συγκροτήθηκε ως μια οικολογικά ευαίσθητη και κοινωνικά επωφελής εναλλακτική λύση στις αρνητικές συνέπειες των εντατικών μορφών καλλιέργειας. Φέρνοντας κοντά ομάδες παραγωγών και καταναλωτών σε ανοιχτά και δημοκρατικά δίκτυα συνεργασίας στον τοπικό χώρο επιχείρησε να προάγει εναλλακτικούς τρόπους οργανικής καλλιέργειας

και να αμφισβητήσει στην πράξη τη λογική της εμπορευματοποίησης του φαγητού και της γης, την εκτεταμένη χρήση χημικών ουσιών και την εντατικοποίηση της αγροτικής παραγωγής με μεθόδους μονοκαλλιέργειας (Cone και Myhre 2000· Balázs, Pataki και Lazányi 2016).

Το μοντέλο βασίζεται σε σχέσεις αμοιβαιότητας. Μια ομάδα ατόμων συμφωνεί να αγοράσει εκ των προτέρων μερίδια από τη σοδειά των αγροτοκαλλιεργητών που παράγεται με οικολογικούς τρόπους. Μοιράζεται με αυτό τον τρόπο το ρίσκο αλλά και τα οφέλη από την παραγωγή. Το μοντέλο διαμορφώνεται στη μικροκλίμακα της κοινότητας και η διαχείρισή του εξαρτάται από αποφάσεις που παίρνουν από κοινού ενώσεις παραγωγών και καταναλωτών. Με αυτό τον τρόπο δημιουργούνται κοινοτικές αξίες και κοινωνικό κεφάλαιο στην τοπική κοινωνία. Τα μέλη του μοιράζονται κοινούς σκοπούς και εμπειρίες στην προσπάθειά τους να επιτύχουν τους στόχους τους. Οι καταναλωτές παρέχουν οικονομική και κοινωνική στήριξη στους παραγωγούς, ακόμη και με τη συνεισφορά στη διαδικασία της παραγωγής, και μοιράζονται με τους παραγωγούς τόσο τα οφέλη όσο και τους κινδύνους της σοδειάς (Polimeni κ.ά. 2006).

Οι στρατηγικές οι οποίες ενισχύουν την απευθείας σχέση μεταξύ παραγωγών και καταναλωτών εντάσσονται σε αυτό που αποκαλείται ευρύτερα «εναλλακτικά δίκτυα διατροφής», τα οποία στοχεύουν στην εφαρμογή της αρχής της «επανασύνδεσης» παραγωγής και κατανάλωσης. Η ουσιαστική επικοινωνία μεταξύ παραγωγών και καταναλωτών μπορεί να ενισχύσει αυτό το είδος της αλληλοκατανόησης, η οποία οδηγεί στη μακροπρόθεσμη δέσμευση των καταναλωτών στις κοινωνικές αξίες του κινήματος και μπορεί να ωθήσει στην επανεξέταση των συμπεριφορών προς την κατεύθυνση ριζοσπαστικών αλλαγών στις σχέσεις παραγωγής και κατανάλωσης (Coxa κ.ά. 2008: 203).

Οι παραγωγοί και οι καταναλωτές οι οποίοι συνεργάζονται στο πλαίσιο της ΚΥΓ μπορούν να αυτοοργανώνονται σε ένα πλέγμα κοινωνικών σχέσεων που υπερβαίνει τα στενά όρια του οικονομικού οφέλους και ευνοεί τη συγκρότηση κοινωνικού, πολιτιστικού, ανθρώπινου, οικονομικού και πολιτικού κεφαλαίου. Σύμφωνα με τους Flora και Bregendahl, όσο μεγαλύτερο κεφάλαιο συσσωρεύουν οι συμμετέχοντες από τις πρακτικές της ΚΥΓ τόσο μεγαλύτερη θα είναι η διατήρηση των αμοιβαίων δεσμών καταναλωτών και παραγωγών. Πράγματι, οι συμμετέχοντες έχουν τη δυνατότητα να χτίσουν κοινωνικό κεφάλαιο διαμέσου της στενής συνεργασίας και των κοινωνικών δικτύων συνεργασίας των εγχειρημάτων, πολιτισμικό κεφάλαιο μέσω της μοιρασμένης τεχνογνωσίας οργανικής γεωργίας, ανθρώπινο κεφάλαιο μέσω της απόκτησης βέλτιστων διατροφικών συνθηκών και ενός υγιεινού τρόπου ζωής και φυσικό κεφάλαιο χάρη στη σμίκρυνση των αποστάσεων ανάμεσα στους παραγωγούς και τους καταναλωτές και την περιορισμένη κατανάλωση των φυσικών πόρων (Flora και Bregendahl 2012: 343).

Μολονότι οι οργανώσεις της ΚΥΓ στο σύνολό τους καλλιεργούν οργανικά προϊόντα, κυρίως φρέσκα φρούτα και λαχανικά και δευτερευόντως προϊόντα μεταποίησης, και

βασίζονται σε δεσμούς αμοιβαιότητας παραγωγών και καταναλωτών, οι οργανωτικές τους δομές ποικίλλουν καθώς παραγωγοί και καταναλωτές αναζητούν κάθε φορά τη μεγιστοποίηση της αμοιβαίας ωφέλειας (Galt κ.ά. 2011). Υπάρχουν ομάδες οι οποίες αξιοποιούν εκτεταμένα δίκτυα καταναλωτών και βασίζονται σε αγρότες αποκλειστικής απασχόλησης που χρησιμοποιούν την οργανική βιοδυναμική τεχνολογία. Άλλες οργανώσεις βασίζονται σε μικρά τοπικά δίκτυα παραγωγών και καταναλωτών που οργανώνονται με τη μορφή κοινοτικών συνεταιρισμών ή κοινοτικών επιχειρήσεων με περιορισμένο κύκλο παραγωγής και διανομής προϊόντων.

Στην πρώτη περίπτωση, οι οργανώσεις συνήθως ενσωματώνονται στη λογική της ελεύθερης αγοράς, δίνοντας σημασία στην παραγωγή ποιοτικών αγροτικών προϊόντων και σε μια πρακτική ενός δεοντολογικού καταναλωτισμού (ethical consumerism). Στη δεύτερη περίπτωση, οι πρακτικές της ΚΥΓ τείνουν να λαμβάνουν κινηματικό χαρακτήρα και έρχονται κοντά στις κοσμοθεωρήσεις της αποανάπτυξης, της τοπικοποίησης της οικονομίας και τις πολιτικές των κοινών. Σε αυτή την κατεύθυνση διεκδικούν ευρύτερες κοινωνικές αλλαγές, αναζητώντας εναλλακτικούς τρόπους κοινωνικής συμβίωσης μέσα σε κοινότητες παραγωγών και καταναλωτών που αναπτύσσουν ισότιμες σχέσεις συνεργασίας στο αντίποδα της κουλτούρας του ατομοκεντρισμού και του καταναλωτισμού. Επίκεντρο των δικτύων αυτών είναι ο άνθρωπος, όχι ως ένας εξαρτημένος καταναλωτής-πελάτης της ελεύθερης αγοράς, αλλά ως δημιουργός και παραγωγός, ως υποκείμενο συλλογικής δράσης και αυτενέργειας.

Η αποανάπτυξη τονίζει τη σημασία της αλληλεγγύης και της συνεργασίας στις σύγχρονες κοινωνίες, τη χαρά της δημιουργικότητας του συλλογικού βίου έναντι της αλλοτριωμένης εργασίας στην υπηρεσία του αχαλίνωτου καταναλωτισμού. Με βάση αυτές τις ιδέες προτείνει τη διαφυγή από την οικονομία της ελεύθερης αγοράς, που μεταφράζει τα πάντα σε ανταλλακτικές αξίες, στο πλαίσιο μιας πραγματοποιημένης αγοράς, όπου τα υποκείμενα-καταναλωτές επιλέγουν με γνώμονα το οικονομικό-ατομικό τους συμφέρον (Ζαϊμάκης 2011: 249· πρβλ. Latouche 2005 και Fournier 2008). Η αποανάπτυξη αμφισβητεί τη βιωσιμότητα των οικονομικών μοντέλων του δυτικού κόσμου και επικρίνει την εντεινόμενη εξάρτηση της τεχνολογίας, της πολιτικής και της εκπαίδευσης από οικονομικά συμφέροντα ως πρακτικές που ενισχύουν το περιβαλλοντικό αδιέξοδο και διαβρώνουν τις ανθρώπινες σχέσεις. Στη θέση τους προτείνει ήπια, φιλικά προς το περιβάλλον βιοδυναμικά μοντέλα παραγωγής που σέβονται τα οικοσυστήματα και προάγουν την αρμονική συμβίωση ανθρώπου και φύσης πέρα από το φετιχισμό του εμπορεύματος και τη λογική της μεγιστοποίησης του κέρδους.

Το αφήγημα της ΚΥΓ δανείζεται ιδέες και από τους θεωρητικούς των κοινών. Στο λόγο των τελευταίων καταγγέλλονται οι «περιφράξεις των τροφίμων», μια πρακτική των πολυεθνικών εταιρειών που ελέγχουν την παραγωγή των αγροτικών προϊόντων με τρόπο που περιορίζει τις ποικιλίες και στρέφει τους παραγωγούς στην καλλιέργεια πιο ανθεκτικών και εμπορικών προϊόντων. Τα κινήματα που αντιμάχονται «τις

περιφράξεις των τροφίμων» προάγουν την τοπικοποίηση της παραγωγής (στις διάφορες όψεις της: κοινοτικές καλλιέργειες, οργανική γεωργία, αεικαλλιέργεια κ.ά.) η οποία έχει αρχίσει να αναβιώνει με σπόρους-κειμήλια και παραδοσιακές ποικιλίες που έχουν πέσει σε αχρηστία. Το κίνητρο δεν είναι μόνο η ανάκτηση μιας πιο ενδιαφέρουσας γεύσης αλλά και η συνειδητοποίηση ότι η γενετική βιοποικιλότητα είναι μια σημαντική μορφή οικολογικής «ασφάλειας» (Bollier 2016: 80). Σε αυτό το πλαίσιο ο José Boné –μαζί με τη Via Campesina, ένα παγκόσμιο κίνημα μικρών παραγωγών– έχει προωθήσει μια καμπάνια κάτω από το σλόγκαν «Ο κόσμος δεν είναι για πούλημα» η οποία υπερασπίζεται την ασφαλή τροφή, την αγροοικολογία και το δικαίωμα της βιωσιμότητας της κοινής γης που απειλείται από τις διεθνείς εμπορικές συμφωνίες (Klein 2001: 82).

Στην ΚΥΓ τα κοινά έχουν συνδεθεί και με την έννοια της κοινότητας. Εδώ η κοινότητα νοείται ως μια ένωση παραγωγών και καταναλωτών οι οποίοι μοιράζονται κοινές πεποιθήσεις, δίνουν ιδιαίτερη σημασία στην τοπικοποιημένη οικονομία και υπερασπίζονται την αξία της γης ως οικουμενικό αγαθό. Τα μέλη χτίζουν κοινότητες πολιτών που έχουν το αίσθημα του συνανήκειν σε μια διακριτή ομάδα η οποία αντιστέκεται στο κυρίαρχο οικονομικό μοντέλο της ιδιωτικοποίησης της γης και της εμπορευματοποίησης του περιβάλλοντος και υπερασπίζεται στην πράξη πολιτικές των κοινών στο φυσικό και συμβολικό περιβάλλον της τοπικής κοινωνίας.

Ανεξάρτητα από τις κοινωνικές και κινηματικές λειτουργίες της ΚΥΓ, η διάδοσή της στις δυτικές κοινωνίες είναι συνάρτηση του υψηλού βαθμού ικανοποίησης των εμπλεκόμενων μελών όπως δείχνουν μια σειρά από έρευνες. Για παράδειγμα, έρευνα του Steven Schnell στην Πενσιλβάνια και στο Μέριλαντ των ΗΠΑ δείχνει ότι τα μέλη των ομάδων της ΚΥΓ αναγνωρίζουν τις οικολογικές και κοινωνικές αξίες του χώρου και επισημαίνουν τα πολλαπλά οφέλη για τα μέλη των δικτύων τους: τη δυνατότητα αξιοποίησης γευστικών, φρέσκων προϊόντων εποχής με υψηλή διατροφική αξία που παράγονται με οργανικές μεθόδους και τη σημασία της γνώσης της προέλευσης των τροφίμων. Επισημαίνουν ακόμα την προτίμησή τους στην παραγωγή μικρής κλίμακας στην τοπική κοινωνία που στηρίζει την τοπική οικονομία, τη φροντίδα του περιβάλλοντος και την οικολογική ισορροπία (Schnell 2013).

Έρευνα του Κέντρου Αγροοικολογίας και Βιώσιμων Συστημάτων Διατροφής (Center for Agroecology and Sustainable Food Systems) στο Σέντραλ Κοστ των ΗΠΑ έδειξε ότι οι καταναλωτές του δικτύου εκφράζουν την ικανοποίησή τους όχι μόνο για την ποιότητα των παρεχόμενων προϊόντων αλλά και για την πραγματική ή συμβολική συμμετοχή τους στη διαδικασία παραγωγής (Perez, Allen και Brown 2003). Άλλη έρευνα της ανθρωπολόγου Brandi Janssen σε ομάδες της ΚΥΓ στην ανατολική Αϊόβα των ΗΠΑ ανέδειξε πως οι παραγωγοί ήταν εξαιρετικά ικανοποιημένοι από τη συμβολή μέσω της εθελούσιας εργασίας καταναλωτών και από τη θετική ανταπόκριση στο έργο τους. Στην περίπτωση αυτή αξιολογείται θετικά και η παροχή βοήθειας από τις κοινότητες και τα τοπικά μέσα ενημέρωσης που καλλιεργούν τις αξίες του γχειρήματος (Janssen 2010).

Αξιοποιώντας τα ευρήματα έρευνας με συνεντεύξεις και συμμετοχική παρατήρηση, οι Thompson και Coskuner-Bali υποστηρίζουν ότι οι τοπικοποιημένες και γι' αυτό αποκεντρωμένες κοινωνικές σχέσεις και μορφές διανομής προϊόντων διαμέσου των δικτύων της ΚΥΓ οδηγεί σε μια πρακτική ηθικής και λελογισμένης κατανάλωσης. Οι συμμετέχοντες αποδίδουν ιδιαίτερη σημασία στο πολιτισμικό περιεχόμενο της πρακτικής, ασκούν κριτική στον παγκόσμιο εταιρικό καπιταλισμό και στις αποεδαφοποιημένες τροχιές της παγκοσμιοποίησης που έχουν ανάμεσα στα άλλα μετατρέψει τη μικροκαλλιέργεια σε οικογενειακή και κοινοτική βάση ένα οικονομικά ασύμφορο είδος προς εξαφάνιση. Υπερασπίζονται ακόμα τον κοινωνικό ρόλο των οργανικών χωραφιών και της κοινοτικά οργανωμένης παραγωγής φαγητού, ρομαντικοποιούν τις αγροτικές κοινότητες ως προπύργια ηθικών αρετών και βλέπουν τους ανεξάρτητους οργανικούς βιοκαλλιεργητές ως ευγενείς χειροτέχνες και υπεύθυνους φύλακες της γης (Thompson και Coskuner-Bali 2007: 277).

Η ανάπτυξη της ΚΥΓ έχει εξαπλωθεί στις αναπτυσσόμενες δυτικές κοινωνίες, αλλά παραμένει περιορισμένη στον υπόλοιπο κόσμο. Η εξέλιξη αυτή δεν είναι τυχαία. Όπως έχουν δείξει σχετικές έρευνες, οι καταναλωτές που συμμετέχουν σε τέτοιες ομάδες είναι συνήθως μέλη της μεσαίας τάξης με ικανοποιητικό επίπεδο μόρφωσης (Thompson και Coskuner-Bali 2007: 278). Τα προϊόντα των δικτύων της έχουν συνήθως προσιτές τιμές, αν λάβει κανείς υπόψη το υψηλό κόστος παραγωγής, ωστόσο εξακολουθούν να είναι υψηλές για τις πιο φτωχές και στερημένες ομάδες πληθυσμού. Παρομοίως, σε αναπτυσσόμενες χώρες οι προβληματικές συνθήκες διαβίωσης μεγάλου μέρους του πληθυσμού που πασχίζει για να εξασφαλίσει την επιβίωσή του δεν έχουν ευνοήσει την εξαπλώση αυτού του μοντέλου.

Η ανάπτυξη της ΚΥΓ στην Ελλάδα

Την περίοδο της οικονομικής κρίσης στις χώρες του ευρωπαϊκού Νότου εμφανίστηκαν μια σειρά από εναλλακτικά εγχειρήματα ως απάντηση στις πολιτικές της λιτότητας και στη ραγδαία υποβάθμιση του βιοτικού επιπέδου σημαντικού μέρους των πληθυσμών αυτών των κοινωνιών (Kousis και Paschou 2017). Ανάμεσα σε αυτά ήταν και πρωτοβουλίες που υποστήριζαν το δίκαιο εμπόριο και την οικολογικά ευαίσθητη παραγωγή και διανομή της αγροτικής παραγωγής. Στην Ελλάδα ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα υπήρξε το κίνημα «χωρίς μεσάζοντες» που αναπτύχθηκε το 2012, κυρίως στη Βόρεια Ελλάδα. Το εγχείρημα βασίστηκε στη διακίνηση αγροτικών προϊόντων από μια ομάδα αυτοοργανωμένων παραγωγών προς καταναλωτές χωρίς τη μεσολάβηση εμπόρων, σε μια προσπάθεια ελέγχου της κερδοσκοπίας των μεσαζόντων και μείωσης της τιμής πώλησης των προϊόντων.

Χαρακτηριστική έκφανση του εγχειρήματος ήταν και το λεγόμενο «κίνημα της πατάτας» που αναπτύχθηκε τον Φεβρουάριο του 2012 στην Πιερία. Στο πλαίσιο της πρωτοβουλίας αυτής συγκεντρώθηκαν μεγάλες παραγγελίες για προμήθεια πατατών απευθείας από τους παραγωγούς. Στην πράξη οι τιμές μειώθηκαν κατά δύο ή τρεις φορές σε σχέση με τις αρχικές, ενώ σταδιακά αντίστοιχες πρακτικές επιχειρήθηκαν

για τη διακίνηση και άλλων προϊόντων, κρέατος, λαδιού και ρυζιού (Pautz και Komi-pou 2013: 108). Αντίστοιχες συνεργατικές δράσεις παραγωγών και καταναλωτών αναπτύχθηκαν σε Αθήνα και Θεσσαλονίκη όπου ομάδες ακτιβιστών έφεραν σε επαφή τις δύο ομάδες σε δημόσιους χώρους της πόλης, συνήθως σε πλατείες, οργανώνοντας λαϊκές αγορές στις οποίες οι παραγωγοί διέθεταν μικρές ποσότητες λαχανικών σε νοικοκυριά. Σε άλλες περιπτώσεις η διανομή των αγροτικών προϊόντων αγορά γινόταν με βάση οργανωμένες παραγγελίες καταναλωτών που επέτρεπαν να διατεθεί ένας μεγαλύτερος όγκος προϊόντων (Rakoroulios 2015: 86).

Το κίνημα χωρίς μεσάζοντες γνώρισε ευρεία αποδοχή στο αρχικό στάδιο ανάπτυξής του, αλλά δεν είχε συνέχεια. Το κίνημα δεν είχε ισχυρές οργανωτικές δομές ούτε ξεκάθαρους στόχους και αντιμετώπισε προβλήματα νομικής υφής. Ένα άλλο σχετικό εγχείρημα ήταν η ανάπτυξη μορφών αλληλέγγυας οικονομίας στο επίπεδο της τοπικοποιημένης γεωργίας. Η πρώτη οργάνωση της ΚΥΓ ήταν οι Αργοναύτες, που ιδρύθηκαν το 2010, και ξεκίνησε τη λειτουργία του ένα χρόνο αργότερα στην Αττική και στην Πελοπόννησο. Η ομάδα βασίστηκε σε ένα δίκτυο αγροτών-καταναλωτών που είχε ως σκοπό να διαμορφώσει έναν κόμβο σύνδεσης παραγωγών ποιοτικών αγροτικών αγαθών και τροφίμων σε άμεσα ενδιαφερόμενους καταναλωτές.² Το μοντέλο σταδιακά εξαπλώθηκε και σε άλλες περιοχές της χώρας, ενώ στη Θεσσαλονίκη συγκροτήθηκε και μια ερευνητική ομάδα για την ΚΥΓ από μέλη του URGENCI, του Παγκόσμιου Δικτύου για την ΚΥΓ.³

Στα πρώτα του βήματα, το κίνημα περιοριζόταν σε τοπικές δράσεις και πρωτοβουλίες, ενώ τον Οκτώβριο του 2015 έγινε η πρώτη πανελλήνια συνάντηση αντίστοιχων εγχειρημάτων στο Ασβεστοχώρι της Θεσσαλονίκης. Στη συνάντηση αυτή επικυρώθηκε το προσχέδιο της ευρωπαϊκής διακήρυξης της ΚΥΓ από τα υπάρχοντα εγχειρήματα και συζητήθηκε η συμμετοχή τους σε πανευρωπαϊκό δίκτυο συναφών οργανώσεων και ομάδων. Ακόμη, πάρθηκαν πρωτοβουλίες για την υποστήριξη και δικτύωση των υπάρχόντων εγχειρημάτων σε εθνικό επίπεδο, τη διάδοση των ιδεών του κινήματος σε ενδιαφερόμενους πολίτες και την παροχή τεχνικής βοήθειας για τη δημιουργία νέων εγχειρημάτων. Οι συμμετέχοντες ενθάρρυναν τη δημιουργία ενώσεων μικρών νηκικών και αλληλέγγυων παραγωγών με άξονα την αγροικολογία και υπερασπίστηκαν τα δικαιώματα των αγροτών για διατροφική κυριαρχία.⁴

Ένα χρόνο αργότερα, εκπρόσωποι κάποιων εκ των οργανώσεων της ΚΥΓ στην Ελλάδα (συμπεριλαμβανομένου του εγχειρήματος στο Ηράκλειο) συμμετείχαν στην ευρωπαϊκή συνάντηση ακτιβιστών του κινήματος που πραγματοποιήθηκε στην Οστράβα της Τσεχίας και στην οποία τονίστηκε η ανάγκη για μια σταθερή δικτύωση και συνεργασία των επιμέρους τοπικών και εθνικών πρωτοβουλιών σε ευρωπαϊκό επίπεδο και για συντονισμό των δράσεών του. Παράλληλα, οριστικοποιήθηκε η

2 Βλ. σχετικά την ιστοσελίδα της οργάνωσης στο: <http://agronaftes.blogspot.gr/p/csa.html>

3 Για το International Community Supported Agriculture Network, βλ. την ιστοσελίδα: <http://urgenci.net>.

4 Πρόγραμμα της 1ης Πανελλήνιας Συνάντησης για την Κοινωνικά Υποστηριζόμενη Γεωργία στη Θεσσαλονίκη, 27-28/10-2015, Καταφύγιο Φυσιολατρικού Ομίλου Δάσος Κουρί, Ασβεστοχώρι, Θεσσαλονίκη. Διαθέσιμο στο http://kygeo.blogspot.gr/2015/09/1-27-2810-2015_24.html.

ευρωπαϊκή διακήρυξη της ΚΥΓ.⁵

Οι υποστηρικτές του μοντέλου θεωρούν ότι μπορεί να αποτελέσει μια εναλλακτική λύση στα συσσωρευμένα προβλήματα της γεωργικής παραγωγής στην περίοδο της κρίσης και μια στρατηγική επιβίωσης των πολιτών που μαστίζονται από τις συνέπειές της μέσα από τις συνέργειες ομάδων καταναλωτών με τους αγρότες. Στο σχέδιο της διακήρυξης για την ΚΥΓ συνοψίζονται οι εξής οκτώ βασικές αρχές της: Πρώτο, υπεύθυνη φροντίδα της γης και των άλλων κοινών αγαθών μέσω της αγροοικολογίας.⁶ Δεύτερο, αντιμετώπιση της τροφής ως αγαθού και όχι ως εμπορεύματος. Τρίτο, ανάπτυξη της αγροτικής παραγωγής σε «ανθρώπινη» κλίμακα, προσαρμοσμένη στην τοπική πραγματικότητα και με δίκαιες εργασιακές συνθήκες. Τέταρτο, σεβασμός στο περιβάλλον και στην ευημερία των ζώων. Πέμπτο, προσήλωσις στη φρέσκια, τοπική, εποχική και υγιή τροφή με έμφαση στη διατροφική ποικιλότητα και στην ανοικτή πρόσβαση. Έκτο, ανάπτυξη κοινοτήτων παραγωγών και καταναλωτών μέσω άμεσων και μακροπρόθεσμων διαπροσωπικών σχέσεων, με διαμοιρασμένες ευθύνες, κινδύνους και απολαβές. Έβδομο, ενεργή συμμετοχή βασισμένη στην εμπιστοσύνη, την κατανόηση, το σεβασμό, τη διαφάνεια και τη συνεργασία. Όγδοο, αμοιβαία υποστήριξη και αλληλεγγύη.⁷

Το παράδειγμα της τοπικής ΚΥΓ στο Ηράκλειο: Μεθοδολογικοί άξονες

Για τη διερεύνηση του μοντέλου της κοινωνικά υποστηριζόμενης γεωργίας επιλέξαμε το παράδειγμα του Ηρακλείου, αφού αποτελεί ένα από τα λιγοστά βιώσιμα εγχειρήματα στη χώρα και οι ερευνητές είχαν εύκολη πρόσβαση στις δραστηριότητες και τις πρακτικές της ομάδας, κάτι που διευκόλυνε τη διείσδυση στο ερευνητικό πεδίο. Για να ερμηνεύσουμε ζητήματα που αφορούσαν τη συγκρότηση, τις λειτουργίες και τη δυναμική της ομάδας, αξιοποιήσαμε συνδυαστικά τη μέθοδο της συμμετοχικής παρατήρησης και της έρευνας με ερωτηματολόγιο. Η έρευνα διεξήχθη στο πρώτο εξάμηνο του 2016 στους χώρους που δραστηριοποιείται το εγχείρημα, σε συνεντεύξεις της ομάδας σε σπίτια των συμμετεχόντων ή σε εναλλακτικούς κοινωνικούς χώρους και σε χωράφια παραγωγών.

Η συμμετοχική παρατήρηση μας έδωσε τη δυνατότητα να εξετάσουμε το μοντέλο της ΚΥΓ στο φυσικό περιβάλλον των συμμετεχόντων, διερευνώντας άμεσα την κοινωνική εμπειρία των υποκειμένων. Επισημαίνω ότι η μέθοδος αυτή έχει αξιοποιηθεί σε αντίστοιχες μελέτες στο εξωτερικό, αφού επιτρέπει στον ερευνητή να μοιραστεί την καθημερινότητα των παραγωγών και καταναλωτών και να κατανοήσει αφενός τη δυναμική και την κοινοτική λειτουργία των πρακτικών διαχείρισης της αγροτικής παραγωγής και διανομής και αφετέρου το ιδεολογικό νόημα και τις κοινωνικές

⁵ Η συνάντηση έγινε από τις 16 έως τις 18 Σεπτεμβρίου 2016, με τη συμμετοχή εγχειρημάτων της ΚΥΓ από όλη την Ευρώπη.

⁶ Η αγροοικολογία έχει ως αντικείμενο την προστασία του περιβάλλοντος στα γεωργικά οικοσυστήματα και την παραγωγή φυτικών και ζωικών αγροτικών προϊόντων υψηλής ποιότητας, χωρίς την επιβάρυνση τοξικών ουσιών.

⁷ Το κείμενο της διακήρυξης διαθέσιμο στο <http://urgenci.net/wp-content/uploads/2016/09/Ευρωπαϊκή-Διακήρυξη-ΚΥΓΕΩ.pdf>.

εμπειρίες των μελών (Levasseur και Olivier 2000· Thompson και Coskuner-Balli 2007).

Στη διαδικασία της έρευνας υιοθετήσαμε τους ρόλους του ερευνητή από τα μέσα (insider) (Brannick και Coghlan 2007· Coghlan 2001) αφού εμπλεκθήκαμε στις δραστηριότητες της ομάδας, πράγμα που μας επέτρεψε την εύκολη πρόσβαση στις λειτουργίες της και εξασφάλισε την αμοιβαία εμπιστοσύνη. Η διπλή μας ιδιότητα ως συμμετεχόντων στο εγχείρημα αλλά και ως ερευνητών μάς έδινε από τη μια τη δυνατότητα να κατανοούμε σε βάθος τις λειτουργίες και τις αμφισημίες του εγχειρήματος, αλλά από την άλλη έθετε και ορισμένα δεοντολογικά ζητήματα σε σχέση με την αξιολογική ουδετερότητα του ερευνητή. Στην πράξη προσπαθήσαμε να υπερβούμε αυτή την αμφισημία μέσα από μια αναστοχαστική ματιά που «αναβάθμιζε» το ρόλο των δύο ερευνητών-εθνογράφων και μας επέτρεπε να «ξαναδιαβάσουμε» με κριτική διάθεση έναν οικείο σε εμάς χώρο, προβληματοποιώντας συμπεριφορές και πρακτικές που μέχρι τότε θεωρούσαμε αυτονόητες. Ο απώτερος στόχος ήταν να ερμηνεύσουμε μέσα από την εθνογραφική οπτική τη δυναμική και τις πρακτικές της ομάδας και να κατανοήσουμε το αξιακό της πλαίσιο.

Η έρευνα έγινε με ερωτηματολόγιο το οποίο απαντήθηκε από 94 συμμετέχοντες στο εγχείρημα. Τα δεδομένα της ποσοτικής έρευνας μας έδωσαν χρήσιμες πληροφορίες για ζητήματα που αφορούν τους λόγους και το βαθμό συμμετοχής στο εγχείρημα, το βαθμό ικανοποίησης από την επικοινωνία καταναλωτών-παραγωγών και τις λειτουργίες του εγχειρήματος, καθώς και προτάσεις για τη βελτίωση της λειτουργικότητάς του. Στη συνέχεια θα παρουσιάσουμε τα βασικά ευρήματα της έρευνας, ξεκινώντας από μια εθνογραφική περιγραφή του χρονικού της δημιουργίας και της ανάπτυξής της.

Το χρονικό της δημιουργίας στην περίοδο της κρίσης

Οι διεργασίες που οδήγησαν στην ίδρυση της ΚΥΓ ξεκίνησαν στις αρχές του 2012, με πρωτοβουλία της φοιτητικής ομάδας «Ζιζάνια». Η συλλογικότητα αυτή είχε συγκροτηθεί τον Οκτώβριο του 2011 από φοιτητές/-τριες του Πανεπιστημίου Κρήτης που είχαν κοινούς προβληματισμούς και ανησυχίες για τα ζητήματα της ποιότητας ζωής και των κοινωνικών σχέσεων στον σύγχρονο, ανεπτυγμένο κόσμο, ιδιαίτερα στην περίοδο της οικονομικής κρίσης. Η ομάδα είχε μια διάθεση εξερεύνησης και πειραματισμού σε ζητήματα που αφορούσαν την προώθηση της κοινωνικής και επιστημονικής συνεργασίας σε τοπικό επίπεδο και τον επαναπροσδιορισμό των ανθρώπινων σχέσεων με βάση το κοινό όφελος και όχι το ατομικό συμφέρον.

Δεδομένου ότι η πλειονότητα των συμμετεχόντων στο εγχείρημα είχε ισχυρές οικολογικές ευαισθησίες και περιβαλλοντική συνείδηση, τα μέλη της ομάδας δεν άργησαν να στρέψουν το ενδιαφέρον τους στην κατεύθυνση της οικολογικής γεωργίας. Ένα βασικό μέλημα της ομάδας ήταν η εφαρμογή μεθόδων περιαισθητικής καλλιέργειας με στόχο τη διατροφική ανεξαρτησία των εμπλεκόμενων μελών και η διάνοιξη ενός διαύλου επικοινωνίας μεταξύ των ανθρώπων της πόλης και της

υπαίθρου, ο οποίος θα ξεπερνούσε τα στενά όρια της ανταλλαγής προϊόντων και υπηρεσιών.

Σε αυτήν τη βάση τον Οκτώβρη του 2012, μέλη της ομάδας «Ζιζάνια» ξεκίνησαν δημόσιο διάλογο για τη δημιουργία δικτύου άμεσες επικοινωνίας ανάμεσα σε νοικοκυριά-καταναλωτές και νοικοκυριά-παραγωγούς, σύμφωνα με τη ρητορική που χρησιμοποιεί η ίδια η ομάδα, διεξάγοντας παράλληλα έρευνα που επιδίωκε να προσδιορίσει τους στόχους ενός τέτοιου δικτύου. Για τον καθορισμό των αναγκών και των προσδοκιών (κυρίως) των νοικοκυριών-καταναλωτών αλλά και των νοικοκυριών-παραγωγών, η ομάδα διεξήγαγε έρευνα με χρήση ερωτηματολογίου με στόχο τη συλλογή ιδεών, προτάσεων και λύσεων για τον τρόπο λειτουργίας ενός τέτοιου δικτύου, αλλά και την προσέλκυση συνεργατών που επιθυμούσαν να συνδιαμορφώσουν το χαρακτήρα και να συμμετάσχουν στην υλοποίηση του εγχειρήματος.

Από την έρευνα⁸ προέκυψε πως, παρότι μεγάλο ποσοστό των συμμετεχόντων κάλυπτε τις διατροφικές του ανάγκες μέσω καταστημάτων-μεσαζόντων, υπήρχε ενδιαφέρον για τη δημιουργία ενός δικτύου άμεσες επαφής καταναλωτών-παραγωγών που θα επέτρεπε την πρόσβαση σε ντόπια, εποχικά οργανικά προϊόντα υψηλής ποιότητας τα οποία μέχρι τότε δεν ήταν εύκολο να προμηθευτούν, κυρίως λόγω των υψηλών τιμών. Από τη δημόσια διαβούλευση καταναλωτών και παραγωγών προέκυψε ένα ισχυρό ενδιαφέρον για το μοντέλο της κοινωνικά υποστηριζόμενης γεωργίας, το οποίο και υιοθετήθηκε τελικά.

Η πρώτη τοπική ομάδα της ΚΥΓ ξεκίνησε να λειτουργεί δοκιμαστικά τον Αύγουστο του 2013, με τη συμμετοχή ενός παραγωγού λαχανικών, σιτηρών και οσπρίων και 15 καταναλωτών, οι περισσότεροι από τους οποίους ήταν μέλη της ομάδας «Ζιζάνια». Τον Μάιο του 2014 η ομάδα παρουσίασε δημόσια το εγχείρημά της στο ετήσιο Φεστιβάλ των Κοινών, στο Πάρκο Γεωργιάδη του Ηρακλείου. Στη συνάντηση αυτή άρχισε να διαμορφώνεται ο πρώτος πυρήνας καταναλωτών που συμμετείχαν στο εγχείρημα. Στις αρχές του 2015, η ομάδα στέγασε τις δραστηριότητές της σε χώρο στην Αγία Τριάδα και ενίσχυσε το δυναμικό της με την ένταξη στην ομάδα νέων παραγωγών λαχανικών. Τον Μάρτιο του ίδιου έτους οργανώθηκε επιτυχημένη εκδήλωση στην πανεπιστημιούπολη του Πανεπιστημίου Κρήτης μπροστά σε ένα ακροατήριο φοιτητών και εργαζομένων στο ίδρυμα που εκδήλωσαν το ενδιαφέρον τους για την πρωτοβουλία, με αποτέλεσμα τη διεύρυνση του αριθμού των καταναλωτών.

Σταδιακά, η ομάδα διαμόρφωσε δύο τοπικά δίκτυα συνεργασίας στις συνοικίες της Αγίας Τριάδας και των Βασιλειών. Στις συνοικίες αυτές είχαν διαμορφωθεί μικροί πυρήνες καταναλωτών και συλλογικότητες που ενδιαφέρονταν να συνεργαστούν με την τοπική ΚΥΓ. Στις Βασιλείες η συνεργασία αυτή έγινε με το Δίκτυο Ενεργών Πολιτών «Η Ευτοπία των Βασιλειών» και στη συνέχεια με τον Πολιτιστικό Σύλλογο Βασιλειών. Οι συνεργασίες αυτές οδήγησαν σε δύο τοπικές εκδηλώσεις στις οποίες συμμετείχαν συλλογικότητες παραγωγών και καταναλωτές και ενισχύθηκε το

8 Στην έρευνα συμμετείχαν περίπου 100 άτομα, το 90% των οποίων ήταν κάτοικοι Κρήτης (εξ αυτών το 55% ήταν κάτοικοι της πόλης του Ηρακλείου).

ενδιαφέρον της τοπικής κοινωνίας για το εγχείρημα. Στην τρέχουσα χρονική περίοδο (Απρίλιος 2017), η ομάδα αποτελείται από περίπου 20 μικρούς παραγωγούς και περίπου 200 καταναλωτές, από τους οποίους 15 - 30 συμμετέχουν σε εβδομαδιαία βάση.

Ζητήματα λειτουργίας της ομάδας και του βαθμού ικανοποίησης των αναγκών των συμμετεχόντων

Η ΚΥΓ βασίζεται σε ένα δίκτυο συνεργαζόμενων ομάδων παραγωγών και καταναλωτών το οποίο προσπαθεί να διασφαλίσει τη διανομή αγροτικών προϊόντων που παράγονται με οικολογικές-οργανικές μεθόδους σε καταναλωτές με οικολογικές ευαισθησίες οι οποίοι συνδέονται μεταξύ τους με σχέσεις εμπιστοσύνης και αμοιβαιότητας. Οι καταναλωτές σε διάφορες περιοχές (Πανεπιστήμιο, Βασιλειές, Αγία Τριάδα) λαμβάνουν άμεσα αγροτικά προϊόντα υψηλής ποιότητας (οργανικά/βιοδυναμικά) και κάποιιοι από τους παραγωγούς διασφαλίζουν εξ ολοκλήρου τους απαραίτητους πόρους τόσο για τις καλλιεργητικές τους δραστηριότητες όσο και για τη διαβίωσή τους χωρίς να παρεμβάλλονται μεσάζοντες. Η ομάδα ακολουθεί ένα σύστημα εβδομαδιαίας διανομής λαχανικών, μεταποιημένων προϊόντων, όσπριων λαχανικών, φρούτων, βοτάνων, γάλακτος και προϊόντων κρέατος.

Οι παραγγελίες γίνονται σε εβδομαδιαία βάση, χρησιμοποιώντας μια λίστα διαθέσιμων προϊόντων, η οποία ενημερώνεται έπειτα από επικοινωνία της ομάδας με τον εκάστοτε παραγωγό. Στην εκκίνηση του εγχειρήματος, η λίστα αυτή διατηρούνταν σε ένα ηλεκτρονικό αρχείο, το οποίο αποστέλλοταν σε εβδομαδιαία βάση στους καταναλωτές και εκείνοι συμπλήρωναν την παραγγελία τους. Όμως αυτή η διαδικασία δημιουργούσε κόστος διαχείρισης των παραγγελιών, οπότε σύντομα αντικαταστάθηκε από ηλεκτρονική ιστοσελίδα που αναπτύχθηκε από μέλη της ομάδας. Μετά τη συλλογή των παραγγελιών, τα μέλη της ομάδας ενημερώνουν τους παραγωγούς για την εβδομαδιαία ζήτηση των προϊόντων τους. Η συλλογή και διάθεση των προϊόντων γίνεται σε καθορισμένα σημεία στην πόλη του Ηρακλείου, τα οποία αποφασίζονται με βάση τις ανάγκες της ομάδας. Δύο τέτοια σημεία είναι το Πανεπιστήμιο Κρήτης και μέχρι πολύ πρόσφατα ο Εναλλακτικός Πολιτιστικός Χώρος Da στην Αγία Τριάδα.

Στην πρώτη φάση λειτουργίας του εγχειρήματος η συμμετοχή των καταναλωτών ήταν μεγάλη, καθώς ο απόηχος των κινημάτων και των συλλογικοτήτων που είχαν διαμορφωθεί στο ξεκίνημα της περιόδου της κρίσης ως απάντηση στις πολιτικές της λιτότητας έφερναν του πολίτες κοντά σε τέτοια εγχειρήματα. Παρ' όλ' αυτά, στην πορεία ανέκυψαν αρκετά πρακτικά προβλήματα που αφορούσαν τη μεταφορά των προϊόντων από το χωράφι στα σημεία διάθεσής τους, την έλλειψη βασικών εποχικών προϊόντων σε συγκεκριμένες χρονικές περιόδους, τη δυσαναλογία σε ορισμένες περιόδους ανάμεσα στον αριθμό των συμμετεχόντων παραγωγών και καταναλωτών. Ιδιαίτερα το τελευταίο επηρέασε σε σημαντικό βαθμό τη δυναμική της ομάδας. Υπήρχαν διαστήματα που χαρακτηρίζονταν από έλλειψη παραγωγών –στην οποία

η ομάδα ανταποκρινόταν με αναζήτηση νέων συνεργασιών- και φάσεις με έλλειψη επαρκούς αριθμού καταναλωτών που δεν ήταν πάντα εύκολο να διευρυνθούν.

Στην παρούσα φάση το δίκτυο έχει κατορθώσει να αποκτήσει ένα πολύ σημαντικό δίκτυο παραγωγών, ορισμένοι εκ των οποίων συμμετέχουν σε συνεταιρισμούς και δίκτυα της κοινωνικής και αλληλέγγυας οικονομίας, αλλά ο αριθμός των καταναλωτών δεν παρουσιάζει αντίστοιχη δυναμική. Ένας άλλος παράγοντας που εξετάζεται στην προοπτική ενίσχυσης της δυναμικής του δικτύου διανομής είναι η δυνατότητα παράδοσης των προϊόντων στην κατοικία κάποιου καταναλωτή και η χρήση της τηλεφωνικής παραγγελίας για όσους καταναλωτές δεν είναι εξοικειωμένοι με τις νέες τεχνολογίες και δεν έχουν πρόσβαση στο διαδίκτυο.

Παρά τα σημαντικά προβλήματα που παρουσιάζει το εγχείρημα, ο βαθμός ικανοποίησης των μελών του είναι σχετικά υψηλός και αναδεικνύει την προσήλωση στις αρχές του εγχειρήματος όχι τόσο με όρους πραγματιστικούς αλλά αξιακούς και ιδεολογικούς. Από τα ερευνητικά δεδομένα της έρευνας με ερωτηματολόγιο προκύπτει ότι η συντριπτική πλειοψηφία των καταναλωτών συμμετέχει στο εγχείρημα για να αποκτήσει πρόσβαση σε ποιοτικά προϊόντα και να ενισχύσει εναλλακτικές και βιώσιμες μορφές καλλιέργειας. Περίπου δύο στους τρεις καταναλωτές συμμετέχουν για να αποκτήσουν άμεση σχέση με τους παραγωγούς και μόλις ένας στους τέσσερις για να έχει πρόσβαση σε φθηνά οργανικά προϊόντα.

Όσον αφορά τη συχνότητα συμμετοχής στην προμήθεια προϊόντων, φαίνεται ότι περίπου τα δύο τρίτα των ενεργών μελών λαμβάνουν προϊόντα σε σταθερή εβδομαδιαία βάση. Υπάρχει μια μικρή μειοψηφία, μόλις 10%, που συμμετέχει μία φορά το μήνα ή και λιγότερο. Το 55% των νοικοκυριών που συμμετέχουν στο εγχείρημα δηλώνει ότι καλύπτει από 20% έως 40% των διατροφικών του αναγκών μέσω του εγχειρήματος και το ένα τρίτο από 40% έως 60%. Σχετικά με τα είδη που προμηθεύονται τα μέλη της ομάδας, οι απαντήσεις δείχνουν ότι όλα καλύπτουν τις ανάγκες τους σε λαχανικά και η συντριπτική πλειοψηφία τις ανάγκες σε αυγά και όσπρια (75%). Στα ενδιαφέροντα στοιχεία της έρευνας είναι και το έντονο ενδιαφέρον των καταναλωτών για τον τρόπο καλλιέργειας των προϊόντων, καθώς επιθυμούν να μαθαίνουν τις μεθόδους παραγωγής, μεταποίησης καθώς και τον τρόπο προμήθειας των πρώτων υλών κάθε προϊόντος. Επιπλέον, το 80% των μελών επιθυμούν, πέραν των χρηματικών, να προστεθεί η δυνατότητα συναλλαγών στη βάση ανταλλακτικού νομίσματος. Η επιλογή αυτή δείχνει και τον κινηματικό προσανατολισμό των περισσότερων μελών της ομάδας.

Σε γενικές γραμμές, από τα στοιχεία της έρευνας διαφαίνεται ο υψηλός βαθμός ικανοποίησης των καταναλωτών οι οποίοι καλύπτουν ως ένα βαθμό τις διατροφικές τους ανάγκες, παράλληλα όμως αναδεικνύονται όψεις μιας εξελισσόμενης δικτύωσης μεταξύ παραγωγών και καταναλωτών που θα μπορούσε να οδηγήσει στη δημιουργία μιας κοινότητας τα μέλη της οποίας μοιράζονται κοινές απόψεις και αξιακούς προσανατολισμούς για ζητήματα όπως η σχέση του ανθρώπου με την τροφή του και τη φύση, οι καταναλωτικές συνήθειες, οι συνεργατικές σχέσεις και η προστασία του

περιβάλλοντος.

Ζητήματα διακυβέρνησης, συμμετοχής και δικτύωσης

Από την αρχή του εγχειρήματος, οι παραγωγοί συμμετέχουν στις κοινές συνελεύσεις, στις οποίες δίνεται η δυνατότητα γνωριμίας και διαλόγου με τους καταναλωτές με σκοπό να χτιστούν σχέσεις συνεργασίας και αμοιβαίας αποδοχής. Επίσης, σε τακτά διαστήματα η ομάδα διοργανώνει επισκέψεις γνωριμίας, θεματικές συζητήσεις, σεμινάρια και κοινές αγροτικές εργασίες στα αγροκτήματα κάποιων εκ των παραγωγών. Οι διαδικασίες που είναι απαραίτητες για τη λειτουργία του εγχειρήματος υλοποιούνται σε εθελοντική βάση. Αρχικός στόχος της ομάδας ήταν τα μέλη της να αναλαμβάνουν κυκλικά τα καθήκοντα λειτουργίας. Αυτό το μοντέλο λειτούργησε αρκετά καλά για μικρές περιόδους. Όμως, τα μέλη που αναλάμβαναν να σπρίζουν και να συντονίζουν τις λειτουργίες της ομάδας ήταν λιγοστά, κάτι που ακύρωνε τις προσπάθειες περαιτέρω ανάπτυξης του εγχειρήματος. Μπορεί στο εγχείρημα να έχει εμπλακεί συνολικά ένας μεγάλος αριθμός καταναλωτών, αλλά η συντριπτική τους πλειονότητα είχε περιστασιακή παρουσία, χωρίς αυτή να συνοδεύεται απαραίτητα από τη σε βάθος κατανόηση της λειτουργίας και του αξιακού πλαισίου της ομάδας. Έτσι, η δυναμική της ομάδας και οι δυνατότητες ανανέωσής της και προσέλκυσης νέων μελών με συμμετοχική διάθεση ήταν περιορισμένες. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα η διεκπεραίωση των βασικών λειτουργιών της ομάδας να επιμερίζεται σε λίγα μέλη τα οποία αδυνατούσαν να αντεπεξέλθουν στον όγκο των δραστηριοτήτων και αισθάνονταν ψυχολογική και σωματική κόπωση. Δεν είναι τυχαίο ότι καταγράφηκαν περιπτώσεις αδυναμίας διάθεσης των προϊόντων, μολοντί είχαν γίνει οι σχετικές παραγγελίες, λόγω ελλιπούς συμμετοχής. Αυτό με τη σειρά του οδηγούσε σε αποχώρηση δυσαρεστημένων καταναλωτών και ουσιαστικά σε διακοπή της λειτουργίας της ομάδας για κάποιες εβδομάδες μέχρι την ανασύνταξή της.

Σε οργανωτικό επίπεδο, η ομάδα έχει αναπτύξει έναν συμμετοχικό και δημοκρατικό τρόπο λειτουργίας, χωρίς ιεραρχική δομή. Οι αποφάσεις για την εξέλιξη της ομάδας λαμβάνονται σε κοινές συνελεύσεις με καταναλωτές και παραγωγούς. Αρχικά οι συνελεύσεις γίνονταν, κατά μέσο όρο, δύο με τρεις φορές το μήνα, σταδιακά όμως περιορίστηκαν σε μία ή το πολύ δύο συναντήσεις το μήνα. Το γεγονός ότι για τις περισσότερες λειτουργίες απαιτείται η ενεργή συμμετοχή ενός μικρού αριθμού μελών, τα οποία παράλληλα αντιμετωπίζουν ζητήματα βιοπορισμού και συμμετέχουν σε εθελοντική βάση εμποδίζει την επίτευξη του αρχικού στόχου που ήταν οι συχνές συνελεύσεις.

Η συλλογικότητα οργανώνει τακτικές συναντήσεις παραγωγών και καταναλωτών και ενθαρρύνει τους καταναλωτές να επισκέπτονται τα χωράφια των παραγωγών. Ωστόσο, στην πράξη εμφανίζονται πολλά προβλήματα. Μολοντί κατά τη διάρκεια της έρευνας, τα δύο τρίτα των μελών που απάντησαν στο ερωτηματολόγιο δήλωσαν ότι μπορούν να συμμετέχουν στις οργανωτικές συναντήσεις του εγχειρήματος, σύμφωνα με εμπειρικές εκτιμήσεις των συντονιστών της ομάδας το ποσοστό

των νοικοκυριών-καταναλωτών που συμμετέχει στις σχετικές διεργασίες και έχει παρακολουθήσει τουλάχιστον μία φορά τις συλλογικές συναντήσεις με τους παραγωγούς φτάνει το 30%, ενώ το ποσοστό όσων έχουν επισκεφτεί τα αγροκτήματά τους δεν ξεπερνά το 10%. Τα δεδομένα αυτά, για ένα εγχείρημα που στηρίζεται στην εμπιστοσύνη και την άμεση επαφή καταναλωτή-παραγωγού, δεν είναι ενθαρρυντικά. Η αδυναμία κατανόησης της λογικής του εγχειρήματος, η έλλειψη ελεύθερου χρόνου, ο ατομικισμός και η ιδιώτευση φαίνεται να είναι ορισμένοι από τους παράγοντες που λειτουργούν ανασταλτικά στην εμπάθυση του συμμετοχικού μοντέλου της τοπικής ομάδας.

Το εγχείρημα της ΚΥΓ έχει σαφή αξιακό προσανατολισμό, που συνδέεται με ζητήματα ποιότητας ζωής, οικολογικής ευαισθητοποίησης και περιβαλλοντικής συνείδησης, με βάση τον οποίο συναντάται με τη δράση κοινωνικών κινήσεων και εναλλακτικών οργανώσεων της αλληλέγγυας οικονομίας. Από αυτήν τη σκοπιά δεν είναι τυχαίο ότι η ομάδα προσπάθησε από τα πρώτα της βήματα να δικτυωθεί με παραγωγούς που είναι μέλη τέτοιων οργανώσεων. Στο παρελθόν έχει συνεργαστεί με το συνεταιρισμό αυτάρκειας «Από Κοινού», σήμερα συνεργάζεται με την Κοιν.Σε.Π. «Μελίτακες», ενώ κατά καιρούς έχει συνδεθεί με εγχειρήματα της ΚΥΓΕΩ ανά την Ελλάδα, αντλώντας ιδέες και εμπειρίες για τη βελτίωση των λειτουργιών της.

Η ομάδα συμμετείχε στην 1η πανελλήνια συνάντηση ομάδων που ασχολούνται με την Κοινωνικά Υποστηριζόμενη Γεωργία, στις 27 και 28 Οκτώβρη του 2015 στη Θεσσαλονίκη, όπου έγινε το πρώτο σημαντικό βήμα για τη γνωριμία και δικτύωση των εγχειρημάτων. Στη συνάντηση αυτή διαφάνηκε η εμβρυακή κατάσταση στην οποία βρίσκεται το κίνημα στην Ελλάδα και αποφασίστηκε η εντατικοποίηση της συνεργασίας των τοπικών εγχειρημάτων και ο καθορισμός της κοινής τους πορείας. Επιπλέον, η ομάδα έχει αναπτύξει ένα δίκτυο διεθνών συνεργασιών συμμετέχοντας στην αντίστοιχη πανευρωπαϊκή συνάντηση τον Σεπτέμβριο του 2016.

Συμπερασματικές παρατηρήσεις

Το μοντέλο της ΚΥΓ αναπτύχθηκε σε εμβρυακή μορφή στην Ελλάδα μέσα στο περιβάλλον της παρατεταμένης οικονομικής κρίσης, αναζητώντας εναλλακτικούς τρόπους παραγωγής και διανομής της αγροτικής παραγωγής και νέα μοντέλα κοινωνικών σχέσεων. Σε αυτό το ιδεολογικό πλαίσιο αναπτύχθηκε το παράδειγμα της ΚΥΓ στο Ηράκλειο.

Τα ευρήματα της έρευνας δείχνουν ότι το εγχείρημα παρουσιάζει αδυναμίες και οργανωτικά προβλήματα και απευθύνεται σε έναν σχετικά μικρό αριθμό επωφελούμενων καταναλωτών που προέρχονται από τα μεσαία κοινωνικά στρώματα και διαθέτουν υψηλό μορφωτικό κεφάλαιο και οικολογική συνείδηση. Πρόκειται για ομάδες που έχουν πληγεί στα χρόνια της κρίσης λόγω της μείωσης των μισθών και της υψηλής φορολόγησης. Κατά τα άλλα, η συλλογικότητα δεν έχει κατορθώσει να προσεγγίσει ευρύτερες κοινωνικές ομάδες, από τη βάση της κοινωνικής πυραμίδας που έχουν εξαθλιωθεί στα χρόνια της κρίσης από τις πολιτικές της λιτότητας.

Επιπλέον, ο κύκλος της παραγωγής και διανομής προϊόντων είναι ποσοτικά περιορισμένος και έτσι δεν επιτρέπει ευρύτερες κοινωνικές αλλαγές που αφορούν τις διατροφικές συνήθειες και τις καταναλωτικές πρακτικές της κοινωνίας και την επιτέλεση ευρύτερων κινηματικών στοχεύσεων του χώρου. Η άτυπη λειτουργία του δικτύου είναι ένας ανασταλτικός παράγοντας στην ενίσχυση του κύκλου των λειτουργιών του, αφού το πέρασμα από τις άτυπες στις επίσημες μορφές κοινωνικού συνεταιρισμού (Rakopoulos 2014: 201-203) είναι σημείο-κλειδί για τη βιωσιμότητα παρόμοιων εναλλακτικών εγχειρημάτων. Μολονότι τα μέλη του εγχειρήματος υπερασπίζονται τις αξίες των κοινών, στην πράξη παρατηρούμε ότι οι παραγωγοί της ομάδας είναι μικροϊδιοκτήτες και η διακίνηση των προϊόντων γίνεται, συνήθως, με όρους τρεχουσών οικονομικών συναλλαγών με το επίσημο νόμισμα.

Παρά τις δυσκολίες αυτές, το εγχείρημα παρουσιάζει αξιοσημείωτη ανθεκτικότητα στο χρόνο. Η πρωτοβουλία γίνεται ολοένα και περισσότερο γνωστή στην κοινωνία του Ηρακλείου ως ένα εναλλακτικό παράδειγμα παραγωγής και διανομής του κοινωνικού προϊόντος που ενισχύει τους μικρούς τοπικούς καλλιεργητές υγιών προϊόντων, προωθεί την επανατοπικοποίηση της οικονομίας, βελτιώνει την ποιότητα ζωής και τις κοινωνικές σχέσεις γεωργών και νοικοκυριών-καταναλωτών και διαμορφώνει, στη μικροκλίμακα της τοπικής κοινωνίας, ένα ήθος αλληλεγγύης και συνεργασίας. Πράγματι, οι επωφελούμενοι καταναλωτές που συμμετέχουν στο εγχείρημα έχουν εμπιστοσύνη στους παραγωγούς και στα προϊόντα τους και τους στηρίζουν σε σταθερή βάση. Μολονότι ο αριθμός των επωφελούμενων είναι μικρός, παρατηρείται η ύπαρξη ενός πυρήνα νοικοκυριών που έχει αναπτύξει υψηλό βαθμό δέσμευσης στο εγχείρημα, καλύπτοντας ολοένα και περισσότερο τις διατροφικές του ανάγκες από το δίκτυο της τοπικής ομάδας.

Παράλληλα, η ομάδα έχει διατηρήσει τον ακτιβιστικό και αυτόνομο χαρακτήρα της. Στα χρόνια της λειτουργίας της δεν έχει εξαρτήσεις και χρηματοδοτήσεις από φορείς του κράτους ή της τοπικής αυτοδιοίκησης, ενώ η παρουσία της σε κινηματικές εκδηλώσεις και δράσεις που αναπτύσσουν εναλλακτικές οργανώσεις στην πόλη, όπως η Ετήσια Συνάντηση Οικοκαλλιεργητών-Οικοχειροτεχνών «Εν Οίκω» είναι σημαντική. Επιπλέον, η συλλογικότητα δείχνει να έχει έναν εξωστρεφή προσανατολισμό, αναπτύσσοντας δικτύώσεις με άλλα κινήματα και μορφές συλλογικής δράσης στην υπόλοιπη Ελλάδα και στο εξωτερικό.

Στα χρόνια που έρχονται η συλλογικότητα έχει να διαχειριστεί ορισμένα σημαντικά ζητήματα που θα κρίνουν τη δυναμική της εξέλιξη: το στοίχημα της διεύρυνσης του αριθμού των καταναλωτών που συμμετέχουν και της ένταξης νέων μελών που θα έχουν ουσιαστική συμμετοχή στο εγχείρημα· η περαιτέρω ενίσχυση των μηχανισμών συμμετοχικής δημοκρατίας της συλλογικότητας με τη διεύρυνση των μελών που θα έχουν ενεργή συμμετοχή στις διεργασίες· η διάδοση των ιδεών και των πρακτικών της στην ευρύτερη τοπική κοινωνία· η δημιουργία αρχικά μιας θέσης εργασίας –ή και περισσότερων στο μέλλον– και ο μετασχηματισμός της συλλογικότητας σε φορέα με θεσμική υπόσταση.

Η τοπική ομάδα βρίσκεται σε ένα κρίσιμο μονοπάτι ανάπτυξης στο οποίο θα κριθεί, αφενός, το αίτημα της βιωσιμότητας του εγχειρήματος μέσα από την ανάπτυξη του κύκλου των εργασιών χωρίς να αλλοιωθεί ο αξιακός της προσανατολισμός. Αυτό είναι ένα κρίσιμο διακύβευμα για την εξέλιξή της. Σε κάθε περίπτωση, το πείραμα μιας ομάδας φοιτητών και φοιτητριών του Πανεπιστημίου Κρήτης έχει ανοίξει ένα διάλυο προβληματισμού στην τοπική κοινωνία αναφορικά με εναλλακτικά συστήματα διαχείρισης πόρων, κοινωνικής παραγωγής και διανομής του κοινωνικού προϊόντος στο πλαίσιο κοινωνικών σχέσεων αμοιβαιότητας, αλληλεγγύης και συνεργασίας. Με τους όρους του ανεξάρτητου ερευνητή των κοινών David Bollier (2016), η προσπάθεια αυτή μπορεί να ιδωθεί ως μια πολιτισμική πρακτική που προσπαθεί να κατανοήσει τον κόσμο με διαφορετικούς όρους, έχοντας στο επίκεντρό της την έννοια του κοινωνείν και τις αξίες της οικολογίας και της κοινότητας.

Βιβλιογραφία

- Balázsa B., G. Patakia και O. Lazányia, 2016, "Prospects for the future: Community supported agriculture in Hungary", *Futures* 83: 100-111.
- Bollier D., 2016, *Κοινά: μια σύντομη εισαγωγή*, Αθήνα: Angelus Novus.
- Brannick T. και D. Coghlan, 2007, "In defense of being 'Native': The case for insider academic research", *Organizational Research Methods* 10(1): 59-74.
- Coghlan D., 2001, "Insider action research projects: Implications for practising managers", *Management Learning* 32: 49-60.
- Cone C. και A. Myhre, 2000, "Community-supported agriculture: A sustainable alternative to industrial agriculture?", *Human Organization* 59(2): 187-197.
- Cox R., L. Holloway, L. Venn, L. Dowler, J. R. Hein, M. Kneafsey και H. Tuomainen, 2008, "Common ground? Motivations for participation in a community-supported agriculture scheme", *Local Environment* 13(3): 203-218.
- Flora C. B. και C. Bregendahl, 2012, "Collaborative community supported agriculture: Balancing community capitals for producers and consumers", *International Journal of Sociology of Agriculture and Food* 19(3): 329-346.
- Ζαϊμάκης Ι., 2011, *Κοινωνική εργασία και τοπικές κοινωνίες: Ανάπτυξη, συλλογικότητα, τοπική δράση*, Αθήνα: Πιλέθρον.
- Galt R., J. Beckett, C. Hiner και L. O'Sullivan, 2011, *Community Supported Agriculture (CSA) in and around California's Central Valley*, Ντέιβις: University of California.
- Kousis M. και M. Paschou, 2017, "Alternative forms of resilience: A typology of approaches for the study of citizen collective responses in hard economic times", *Partecipazione e Conflitto* 10(1): 136-168.
- Klein N., 2001, "Reclaiming the commons", *New Left Review* 9: 81-89.
- Lang K.B, 2010, "The changing face of community supported agriculture", *Culture and Agriculture* 32: 17-26.
- Levasseur V. και A. Olivier, 2000, "The farming system and traditional agroforestry

- systems in the Maya community of San Jose, Belize”, *Agroforestry Systems* 49: 275-288.
- Paull J., 2011, “Attending the first organic agriculture course: Rudolf Steiner’s agriculture course at Koberwitz, 1924”, *European Journal of Social Sciences* 21(1): 64-70.
- Pautz H. και M. Kominou, 2013, “Reacting to ‘austerity politics’: The tactic of collective expropriation in Greece”, *Social Movement Studies* 12(1): 103-110.
- Perez J., P. Allen και M. Brown, 2003, *Community Supported Agriculture on the Central Coast: The CSA Member Experience*, The Center for Agroecology and Sustainable Food Systems, Σάντα Κρουζ: University of California, διαθέσιμο στο: <http://escholarship.org/uc/item/5wh3z9jg>.
- Polimeni J., R. Iorgulescu-Polimeni, R. L. Shirey, C. L. Trees, W. S. Trees, 2006, “The demand for community supported agriculture”, *Journal of Business & Economics Research* 4(2): 49-59.
- Rakopoulos T., 2015, “Solidarity’s tensions informality, sociality, and the Greek crisis”, *Social Analysis* 59(3): 85-104.
- Rakopoulos T., 2014, “The crisis seen from below, within and against: From solidarity economy to food distribution cooperatives in Greece”, *Dialect Anthropology* 38: 189-207.
- Schnell S.M., 2013, “Food miles, Local eating, and community supported agriculture: Putting local food in its place”, *Agric Hum Values* 30: 615-628.
- Thompson C. και C. Coskuner-Bali, 2007, “Enchanting ethical consumerism: The case of community supported agriculture”, *Journal of Consumer Culture* 7(3): 275-303.
- Turinek M., S. Grobelnik-Mlakar, M. Bavec και F. Bavec, 2009, “Biodynamic agriculture research progress and priorities”, *Renewable Agriculture and Food Systems* 24(2): 146-154.

Ιωάννης-Λουκάς Νικολακάκης

Οδεύοντας προς ένα «νέο» οικο-κοινωνικό παράδειγμα.

Η απάντηση των «Ζιζανίων» στην ελληνική και την παγκόσμια κρίση

Εισαγωγή

Το καλοκαίρι του 2011 το κίνημα Occupy έφτασε, όπως είναι γνωστό, στην Ελλάδα ως «Κίνημα των Αγανακτισμένων» (Εικόνα 1). Σε αυτό συμμετείχαν χιλιάδες πολίτες διαφορετικών ηλικιών, φύλων, επαγγελματιών και κοινωνικών ομάδων. Τους ένωνε το συνολικό κλίμα απογοήτευσης, θυμού και απαξίωσης για ένα κεντρικό κράτος σε παρακμή και για τις πολιτικές και ιδεολογικές πρακτικές του που συντελούσαν στο θάνατο του κοινωνικού ιστού της χώρας – και, μαζί, και του δικού τους παρόντος και μέλλοντος. Οι μετέχοντες κατέλαβαν τις πλατείες πολλών πόλεων σε όλη την ελληνική επικράτεια (Εικόνα 2), διεκδικώντας (πραγματικά και συμβολικά, συνειδητά και ασυνειδητά) ένα χώρο που θα εντάσσεται στη, γηραιά, έννοια των κοινών αγαθών.

Εικ. 1-2. «Αγανακτισμένοι» στην Πλατεία Συντάγματος, Αθήνα 2011.

(<http://www.koolnews.gr/extras/osa-synevisan-siti-sygentrosi-ton-aganaktismenon-fotografies-vinteo> και <http://www.efylakas.com/archives/9483>)

Στις πλατείες στήθηκαν δυναμικές δημόσιες συζητήσεις στο πρότυπο των διαδικασιών άμεσης δημοκρατίας, που έκφραζαν, μεταξύ άλλων, την πολυπλοκότητα των προβλημάτων και την πολυεπίπεδη φύση της σημερινής κρίσης. Εκεί οι πολίτες μπορούσαν να θέσουν και να αναλύσουν θέματα κοινού προβληματισμού γύρω από την οικονομία, την πολιτική (επίσημη ή ανεπίσημη), την παιδεία και την εκπαίδευση, την υγεία, την οικολογία και τη γεωργία, και να αποφασίσουν (ουτοπικά ή ρεαλιστικά) γι' αυτά. Στις συζητήσεις τέθηκε και το ζήτημα της διατροφικής υπερεξάρτησης των καταναλωτών από τις πολυεθνικές εταιρείες και τα σούπερ μάρκετ και, επομένως, η αναγκαιότητα ανεύρεσης εναλλακτικών πηγών τροφής στην περίπτωση μιας ενδεχόμενης πτώχευσης της χώρας.

Συγκέντρωση «αγανακτισμένων» πολιτών στην Πλατεία Ελευθερίας, Ηράκλειο 2011.
<http://www.real.gr/DefaultArthro.aspx?page=arthro&id=73641&catID=3>

Στην Πλατεία Ελευθερίας στο Ηράκλειο Κρήτης, που μεταμορφώθηκε και αυτή σε Πλατεία των Αγανακτισμένων το 2011 (Εικόνα 3), ένας νεαρός φοιτητής του Τμήματος Πληροφορικής του Πανεπιστημίου Κρήτης πήρε μια μέρα το λόγο και είπε: «Ξέρω ένα χώρο στο Πανεπιστήμιο όπου μπορούμε να καλλιεργήσουμε ντομάτες! Ποιος είναι μέσα;». Τότε, εκεί και έτσι συναντήθηκαν και γνωρίστηκαν τα πρώτα μέλη της ομάδας «Ζιζάνια».

Χρονικό και μεθοδολογία της έρευνας

Το κείμενο αυτό στηρίζεται στη μεταπτυχιακή εργασία ειδικεισής μου στο Τμήμα Κοινωνικής Ανθρωπολογίας του Πανεπιστημίου Goldsmiths στο Λονδίνο και στην επιτόπια έρευνα στο πλαίσιο της στο Ηράκλειο, από τον Απρίλιο έως τον Αύγουστο του 2013. Το μεταπτυχιακό αυτό στόχευε στην ανθρωπολογική παρατήρηση και

καταγραφή της ομάδας των «Ζιζανίων», στην κοινωνιολογική εγγραφή της ως μελέτης περίπτωσης στα σύγχρονα κινήματα των Occupy, της αντιπαγκοσμιοποίησης και της αποανάπτυξης, καθώς και τη μελέτη της ως φορέα της ιδέας και της πρακτικής των κοινών.

Για την έρευνα έγινε χρήση ποιοτικής μεθοδολογίας, με εις βάθος συνεντεύξεις (μιας έως μιάμισης ώρας καθεμία), με ημιδομημένα ερωτηματολόγια ανοικτού τύπου, και με τη συμμετοχική παρατήρηση δραστηριοτήτων και εκδηλώσεων της ομάδας. Η χρήση της θεωρίας θεμελίωσης (Grounded Theory) είναι «ιδανική για τομείς της έρευνας όπου υπάρχει περιορισμένη κατανόηση των κοινωνικών διεργασιών που συμβαίνουν» (Hunter κ.ά. 2011). Επιλέχθηκε η σχετική ανωνυμία των ερωτώμενων με τη δήλωση μόνο του αρχικού του ονόματός τους.

Συνομιλητές μου υπήρξαν τέσσερα από τα τότε οκτώ μέλη της ομάδας «Ζιζάνια», αφού την περίοδο της επιτόπιας έρευνας, στα τέλη της άνοιξης και κατά τη διάρκεια του καλοκαιριού, λίγα άτομα ήταν διαθέσιμα ή βρίσκονταν στο Ηράκλειο. Πρόκειται για αγόρια και κορίτσια ελληνικής εθνικότητας, ηλικίας 21 έως 30 ετών, από μεσαία κυρίως κοινωνικά στρώματα και από κεντρικές και περιφερειακές (αστικές και μη) περιοχές της χώρας. Βρίσκονταν, τότε, στον προπτυχιακό ή στον μεταπτυχιακό κύκλο σπουδών τους στη Σχολή Θετικών και Τεχνολογικών Επιστημών του Πανεπιστημίου Κρήτης και ήταν στην πλειονότητά τους άνεργοι/-ες.

Συνεντεύξεις έγιναν, επίσης, με τους δύο από τους τρεις «μέντορες» της ομάδας, δηλαδή τους ανθρώπους που στηρίζουν πολύπλευρα τα μέλη της, στο επίπεδο του προβληματισμού, του πειραματισμού και της παροχής γνώσης/τεχνογνωσίας γύρω από την καλλιέργεια, αφού –και αυτό είναι πολύ ενδιαφέρον– ελάχιστα μόνο «Ζιζάνια» διέθεταν προηγουμένως κάποιες γνώσεις για τη γη και την αγροτική πρακτική, και αυτές εντελώς βασικές και κυρίως βιωματικές.

Θεωρητικό υπόβαθρο της έρευνας

Η κρίση και η νεοφιλελεύθερη ηγεμονία

Οι περισσότερες χώρες του δυτικού κόσμου πλήττονται τα τελευταία χρόνια από μια κρίση μεικτής φύσεως, της οποίας τον πολύπλοκο συστημικό και δομικό χαρακτήρα επιβεβαιώνουν πολιτικοί, οικονομικοί και κοινωνικοί επιστήμονες. Η οικονομική της διάσταση γεννήθηκε, όπως είναι γνωστό, στα τέλη του 2001 στην Αργεντινή (Εικόνα 4), όπου νεοφιλελεύθερες πολιτικές είχαν επί δεκαετίες υποβαθμίσει το βιοτικό επίπεδο της εργατικής τάξης και καταστρέψει τις περιουσίες των μεσαίων στρωμάτων – του βασικού, δηλαδή, κοινωνικού πυλώνα του νεοφιλελευθερισμού στη Λατινική Αμερική μέχρι το 1990 (Minqi 2010: 295).

Η κρίση στην Αργεντινή εξαπλώθηκε αναπόφευκτα στις ΗΠΑ, ξεκινώντας από το παρακλάδι της αγοράς ενυπόθηκων δανείων υπερχρεωμένων νοικοκυριών και προκαλώντας μια τεράστια οικονομική φούσκα. Το αφοπλιστικό μέγεθος του ενυπόθηκου χρέους και ο φόβος μετάδοσης της κρίσης στην πιστοληπτική ικανότητα των καταναλωτών οδήγησαν στο πάγωμα της χρηματοπιστωτικής αγοράς και σε μεγάλες εκροές από τις επενδυτικές τράπεζες και τα κρατικά ταμεία (Nation's Housing 2008: 2).

Αυτά συντέλεσαν με τη σειρά τους στην κατάρρευση κολοσσιαίων τραπεζικών εταιρειών, με πρώτη τη Lehman Brothers που χρεοκόπησε το φθινόπωρο του 2008 (Investopedia 2017).

Με ταχύτητα λοιμού, η κρίση άγγιξε και ξεπέρασε τις ευρωπαϊκές ακτές διαμέσου των διεθνών τραπεζικών και άλλων σχετικών δικτύων. Στη σημερινή πραγματικότητα μιας καπιταλιστικής οικονομίας στην καρδιά του κοινωνικού και πολιτικού ιστού και μιας ηγεμονικής ιδεολογίας που στηρίζεται στον υπερεθισμό στην ανάπτυξη και στην κατανάλωση, η κρίση επηρέασε αναπόφευκτα όλους τους τομείς της ζωής – μεταφράστηκε σε κρίση της πολιτικής, του περιβάλλοντος, της κουλτούρας, των ηθικών αξιών, του κράτους πρόνοιας, των κοινωνικών σχέσεων και, κυρίως, σε μια κρίση της ελευθερίας, της δημοκρατίας και της ανθρωπιάς.

Στον παγκοσμιοποιημένο κόσμο μας, ήταν απλώς «φυσικό» οι χώρες του ευρωπαϊκού Νότου με τις λιγότερο ανταγωνιστικές οικονομίες και τις πιο ευάλωτες υποδομές να συνθλιβούν πρώτες σε σχέση με τις «επιτυχημένες», «δυνατές» και ορθολογικές οικονομίες του ευρωπαϊκού Βορρά, από τις οποίες στοχοποιήθηκαν και στιγματίστηκαν, όπως είναι γνωστό, ως *Γουρούνια* (P.I.G.S., από τα αρχικά γράμματα των λέξεων Portugal, Italy, Greece, Spain – Εικόνα 5).

Εικ. 4. Διαδήλωση κατά την «επανάσταση της κατσαρόλας», Αργεντινή 2001.

(<http://www.eurocapital.gr/index.php/permalink/7408.html>)

Εικ. 5. P.I.G.S. - Portugal, Italy, Greece, Spain

(<http://jeffreyhill.typepad.com/a/6a00d8341d-417153ef0120a8754440970b-popup>)

Παγκοσμιοποίηση, αντιπαγκοσμιοποίηση και οικολογία

Η άνοδος και η εξάπλωση της παγκοσμιοποίησης και η οικονομική κατάρνηση των γεωπολιτικών συνόρων παρείχαν μια εξαιρετική πλατφόρμα για το διεθνές, πλέον, κορπορατιστικό καπιταλιστικό σύστημα και τις νεοφιλελεύθερες πολιτικές που ασκούν την κυριαρχία τους σε κράτη, χώρες, ακόμα και ηπείρους, μέσω της προνομιακής ελευθερίας που έχουν εξασφαλίσει. Μερικές επιπτώσεις της νεοφιλελεύθερης παγκοσμιοποίησης είναι:

Ο εμπλουτισμός και η οικουμενική διάδοση των χρηματοπιστωτικών συστημάτων και η διεθνοποίηση της οικονομίας της αγοράς εις βάρος του βιομηχανικού και του παραγωγικού κεφαλαίου· η άμβλυση του ελεύθερου εμπορίου και η καταστροφή/εξάλειψη των συνόρων, των φορολογικών δικαιωμάτων και άλλων προστατευτικών θεσμών των εθνικών οικονομιών· η ενίσχυση της κινητικότητας/διακίνησης του κεφαλαίου μέσα από νέα μέσα μεταφοράς και επικοινωνίας και τεχνολογίες παραγωγής, πέρα από τις δυνατότητες της παραδοσιακής «χάρτινης οικονομίας» (Lash και Urry 1987)· η άνοδος νεοϊμπεριαλιστικών και νεοαποικιοκρατικών πολιτικών παγκόσμιας διαχείρισης και διακυβέρνησης (Hertz 2001)· ο μαζικός εκπατρισμός των βιομηχανιών και των άλλων παραγωγικών δομών σε αναπτυσσόμενες χώρες, κυρίως της Νότιας και της Ανατολικής Ασίας· η επέκταση παντοδύναμων εταιρειών, διεθνών επενδυτικών συμφωνιών και ενός παγκόσμιου επενδυτικού καθεστώτος (Salacuse 2010)· η σταθερή ανανέωση και καινοτομία στους τομείς της τεχνολογίας, της παραγωγής ενέργειας, της επικοινωνίας κ.λπ., με την επικυριαρχία της οικονομίας στην πολιτική, στην κοινωνία και στο κεκτημένο κράτος πρόνοιας (Bauman 1997)· η εντατικοποίηση μιας πολιτισμικής ομογενοποίησης και ενός πολιτισμού της κατανάλωσης και του ατομικισμού, μέσω της συνεχούς προβολής (στο Διαδίκτυο, στα ΜΜΕ κ.α.) στο πλαίσιο της πανίσχυρης πολιτισμικής βιομηχανίας (Adorno 1991)· η εξάπλωση του πανοπτικού τύπου παρακολούθησης της δημόσιας και ιδιωτικής ζωής και η δημιουργία ενός απολυταρχικού βιοπολιτικού μοντέλου εξουσίας και ελέγχου (Foucault 1972) μέσα από τις εθνικές και διεθνείς αρχές επιβολής του νόμου και της αστυνόμευσης.

Κοινωνική - πολιτική οικολογία και αποανάπτυξη

Στις οικονομικές, πολιτικές και ευρύτερες κοινωνικές επιπτώσεις της παγκοσμιοποιημένης κρίσης, προστίθεται ο παράγοντας ενός καθολικού περιβαλλοντικού κινδύνου. Επίσημες πηγές υπογραμμίζουν ότι οι ήδη κατασπαταλημένοι φυσικοί πόροι του πλανήτη μας δεν μπορούν πλέον να υποστηρίξουν τον εθισμό του καπιταλισμού στην κατανάλωση και την ανάπτυξη («Millennium Assessment Reports on Living beyond our Means: Natural Assets and Human Well-Being», όπως παρατίθεται στο Latouche 2009: 2).¹

Τα απειλητικά περιβαλλοντικά δεδομένα τροφοδοτούν τη δυναμική κριτική και

1 «Η ανθρώπινη δραστηριότητα καταχράται της ικανότητας αναπαραγωγής του οικοσυστήματος, υπερβαίνοντας τους οικονομικούς κοινωνικούς και υγειονομικούς στόχους της Διεθνούς Κοινότητας για το 2015».

την εναντίωση πολλών διεθνών θεωρητικών, ακτιβιστών και κινημάτων στην επικράτηση του νεοφιλελευθερισμού και της παγκοσμιοποίησης. Βασικό (αν και όχι μοναδικό) ρόλο έχει εδώ το κίνημα της αντιπαγκοσμιοποίησης και ειδικά το σκέλος της αποανάπτυξης (Εικόνα 6), με γνωστές ακτιβιστικές δράσεις, π.χ. κατά της Ιταλικής Εθνικής Εκλογικής Καμπάνιας (2006), εναντίον του τρένου υψηλής ταχύτητας Λυών-Τουρίνου στην κοιλάδα της Σούζα και της mega-γέφυρας στη Μεσίνα της Ιταλίας (Εικόνα 7), όσο και του Διεθνούς Πειραματικού Θερμοπυρηνικού Αντιδραστήρα στη Γαλλία, στο Βέλγιο και στην Ισπανία (Latouche 2009: 18). Η ιδέα της αποανάπτυξης αντιτίθεται στη μανιακή και αλλοπρόσαλλη ανάγκη του καπιταλιστικού συστήματος να καταναλώνει ήδη περιορισμένους φυσικούς πόρους για την ατέρμονη, βουλιμική ανάπτυξη, την κερδοφορία και την κάλυψη ψευδο-αναγκών μέσω νέων προϊόντων. Ο S. Latouche (2009: 16 OR 33?? CHECK!!!) θέτει οκτώ στόχους για να είναι δυνατή μια αποαναπτυξιακή κοινωνία (Εικόνα 8).

Εικ. 6-7. Γκράφιτι του κινήματος της αποανάπτυξης και δράση ενάντια στη mega-γέφυρα Σικελίας-Καλαβρίας.

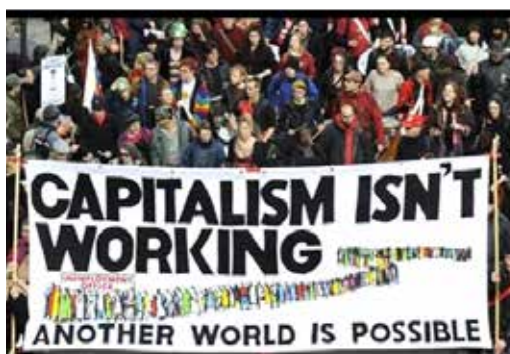
(http://www.shareable.net/sites/default/files/14486751845_b315401d78_z.jpg και https://file.ejatl.org/img/Conflict/the-strait-of-messina-bridge/no_ponte.jpg)

- **Επαναξιολόγηση (Re-Evaluation)** των συστημικών κοινωνικών αξιών.
- **Επανενοιολόγηση (Re-Conceptualization)** του τρόπου θεώρησης συγκεκριμένων κοινωνικών θεμάτων όπως ο πλούτος, η φύση, οι δομές...
- **Αναδόμηση (Re-Structure)** των προτύπων παραγωγής, και αναπροσαρμογή των κοινωνικών σχέσεων σύμφωνα με τις αναθεωρημένες αξίες.
- **Αναδιανομή (Re-Distribution)** του πλούτου, της γης, και των κοινωνικών οικονομικών σχέσεων Βορρά-Νότου.
- **Επαναχωροθέτηση (Re-Localization)** της παραγωγής αγαθών και της εξυπηρέτησης αναγκών σε τοπικό επίπεδο.
- **Απομείωση (Reduce)** αρκετών επιπέδων της πραγματικότητάς μας, π.χ. της κατανάλωσης, της παραγωγής εις βάρος της φύσης, του τουρισμού, και του εργασιακού τρόπου ζωής – για τον επαναπροσδιορισμό των εννοιών της «εργασίας» και του «ελεύθερου χρόνου» (leisure).
- **Επαναχρησιμοποίηση/Ανακύκλωση (Re-use/Recycling)** των ρύπων και απορριμάτων μέσα από τη δημιουργική εκμετάλλευση ή/και ανακύκλωσή τους.

Εικ. 8. Οι οκτώ στόχοι (τα οκτώ Rs) για την αποανάπτυξη του Latouche (2009: 33-43).

Το κίνημα της αντιπαγκοσμιοποίησης και τα επιμέρους κινήματα που το απαρτίζουν αντλούν τα επιχειρήματά τους από τη δεξαμενή της «ρομαντικής» ουτοπικής θεώρησης, της παραδοσιακής πολιτικής κουλτούρας της δυτικής αριστεράς, τον αναρχισμό, τις αρχές της άμεσης δημοκρατίας, την πολυπολιτισμικότητα, την αυτονομία, την κοινωνική και την πολιτική οικολογία (Bookchin 1991, 2005 και Latour 2004). Οι έννοιες της κοινωνικής και της πολιτικής οικολογίας αναπτύχθηκαν στα τέλη του 20ού αιώνα και αναφέρονται στη γεφύρωση της κοινωνικής και της φυσικής τάξης και στις σχέσεις αμοιβαιότητας των κοινωνικών και των φυσικών λειτουργιών των κοινοτήτων και των οικοσυστημάτων (Bookchin 1991: 23).

Η ανθρώπινη δραστηριότητα, υποστηρίζουν, έχει αποσπαστεί από τις φυσικές ρίζες της και έχει μετατοπιστεί από μια προηγούμενη οικολογική συνύπαρξη και διάδραση στη φυσική ηγεμονία ενός μηχανικού και βιομηχανοποιημένου νεκρού χώρου. Το «Ένας άλλος κόσμος είναι εφικτός» του Πόρτο Αλέγκρε το 2001 είναι το γνωστό εμβληματικό σύνθημα της συλλογικής ελπίδας για μια καινούργια σχετική ισορροπία (Εικόνα 9).

Εικ. 9. Πρώτο Παγκόσμιο Κοινωνικό Φόρουμ. Πόρτο Αλέγκρε, Βραζιλία 2001. (<http://www.anarkismo.net/attachments/aug2015/capitalismisntworkinganotherworldispossible.jpg>)

Η απάντηση των «Ζιζάνιων»

Το αρχικό ερευνητικό ερώτημα –και το πιο δύσκολο να απαντηθεί ολοκληρωμένα, από εμένα αλλά και από την ομάδα– υπήρξε το «τι είναι τα Ζιζάνια;». Την ιδέα πίσω από την ονομασία αυτή μου εξήγησε ο Χ.: «Ο όρος “ζιζάνια” έχει μια κυριολεκτική και μια μεταφορική έννοια. Τα πραγματικά ζιζάνια είναι παρασιτικά φυτά, αρνητικά για το χωράφι, υπάρχουν όμως καλλιέργειες που τα χρησιμοποιούν θετικά, για να βοηθήσουν το χώμα. Εμείς, όπως τα ζιζάνια, φυτρώνουμε εκεί όπου δεν μας σπέρνουν... Υπάρχουν πάντα ζιζάνια, σε κάθε χωράφι...».

Ιστορία της ομάδας

Τα «Ζιζάνια» γεννήθηκαν, όπως προαναφέρθηκε, το καλοκαίρι του 2011 σε μια από τις «πλατείες των Αγανακτισμένων», στο Ηράκλειο της Κρήτης. Ο Δ., εκείνος που είχε προτείνει τότε να καλλιεργήσουν όλοι μαζί ντομάτες, έγινε ιδρυτικό μέλος τους. Ο ίδιος παρατηρεί: «Εκείνο τον καιρό υπήρχε ένα μεγάλο κίνητρο για κινητοποίηση και αυτοοργανωμένες δράσεις. Είχαμε την αίσθηση ότι ήμασταν μέρος από κάτι πραγματικά μεγάλο, και ότι όλα μας ήταν δυνατά». Με τέσσερις-πέντε φοιτητές και φοιτήτριες που ανταποκρίθηκαν στο κάλεσμά του κατέλαβαν καταρχάς έναν μικρό υπαίθριο χώρο στα τότε κεντρικά κτίρια του Πανεπιστημίου Κρήτης, κοντά στην Κνωσό. Με τη διδαχή των μεντόρων τους, καλλιέργησαν εκεί έναν αστικό κήπο, με παρτέρια κηπευτικών και λαχανικών, και δημιούργησαν παράλληλα ένα πειραματικό σπορείο. Ενημέρωναν, συγχρόνως, τους πολλούς φοιτητές που περνούσαν και ρωτούσαν με περιέργεια και έτσι, σύντομα, προσέλκυσαν νέα μέλη, τα οποία προσκαλούσαν και διαδικτυακά στις δράσεις τους.

Στόχος τους ήταν να προμηθεύουν αφιλοκερδώς με την παραγωγή τους τη φοιτητική εστία του πανεπιστημίου και άλλους θεσμούς που παρείχαν συλλογικά γεύματα σε άπορους και άστεγους. Ωστόσο, παρά την εντατική τους δουλειά κάθε σαββατοκύριακο επί δύο περίπου χρόνια, η τελική σοδειά αποδείχθηκε μικρή για την κάλυψη των προσδοκιών τους. Αποφάσισαν τότε, αντί για την παραγωγή, να στραφούν περισσότερο στην εκπαίδευση, την απόκτηση και τη διάδοση της σχετικής εμπειρίας. Διοργάνωναν, επομένως, δραστηριότητες ανοιχτής και κοινής γνώσης: συζητήσεις, σεμινάρια και εργαστήρια για την παραδοσιακή καλλιέργεια και επεξεργασία φυτικών διατροφικών ειδών, με παράλληλες επιδείξεις και διανομές φυτών και σπόρων.

Όπως λέει ο Δ.: «Η κεντρική ιδέα της ομάδας είναι να κερδίσει και να αναμεταδώσει εμπειρίες για την καλλιέργεια και να λειτουργήσει ως πηγή γνώσης για του πάντες. Προτείνουμε την αυτοοργάνωση των κατοίκων των πόλεων που θα βασίζεται στην αυτονομία της παραγωγής της τροφής τους [...]. Οι ιδέες μας είναι πολιτικές, οικολογικές και ανθρωπιστικές. Πιστεύουμε στην ελεύθερη πρόσβαση στην τεχνολογία και στην τεχνογνωσία και υποστηρίζουμε ότι κάθε μορφή γνώσης, και ιδίως αυτή που χάνεται με το πέρασμα των γενεών, πρέπει να συγκεντρωθεί, να καταγραφεί και να είναι ελεύθερα προσβάσιμη από όλους, όλους!».

Στο τέλος της πρώτης αυτής περιόδου της συγκρότησής τους, τα «Ζιζάνια» αριθμούσαν περί τα δεκαπέντε άτομα. Κατέγραψαν τις εμπειρίες τους από τον χειμερινό και τον θερινό καλλιεργητικό κύκλο, τους δείκτες ανάπτυξης των φυτών σε συγκεκριμένο έδαφος και σε δεδομένες κλιματικές συνθήκες και εφάρμοσαν τις γνώσεις τους στην Πληροφορική για να κατασκευάσουν ένα πρωτότυπο ηλεκτρονικό σύστημα ποτίσματος με ασύρματο δίκτυο.

Η δεύτερη περίοδος στην ιστορία των «Ζιζανίων» ξεκινά το 2012, όταν το πανεπιστήμιο τους παραχώρησε, με αποφάσεις της πρυτανείας και της συγκλήτου του, έναν ολόκληρο ελαιώνα 40 στρεμμάτων έξω από το Ηράκλειο, απέναντι από τις εγκαταστάσεις του Ιδρύματος Τεχνολογίας και Έρευνας (ΙΤΕ). Εκεί εργάστηκαν συστηματικά για την καλλιέργεια των ελαιόδεντρων και τη συλλογή και επεξεργασία της ελιάς (Εικόνα 10). Πειραματίστηκαν, επίσης, με την κατασκευή μιας παραδοσιακής καλύβας για αποθηκευτική χρήση (Εικόνα 11). Το 2013 καλλιέργησαν και διάφορα είδη δημητριακών (Εικόνα 12).

Εικ. 10. Συλλογή καρπών στον ελαιώνα του Πανεπιστημίου (προσωπικό αρχείο).

Εικ. 11. Πειραματική κατασκευή παραδοσιακής καλύβας (προσωπικό αρχείο).

Εικ. 12. Κοσκίνισμα δημητριακών (προσωπικό αρχείο).

Παρ' όλες, όμως, τις προσπάθειες του πυρήνα της ομάδας, τα μέλη των «Ζιζανίων» μειώθηκαν μετά τη μετακίνησή τους στο νέο χωράφι, τόσο εξαιτίας της πιο δύσκολης πρόσβασης σε αυτό συγκριτικά με τα κεντρικά κτίρια του πανεπιστημίου, όσο, κυρίως, επειδή τώρα χρειαζόταν περισσότερη επένδυση σε χρόνο και προσπάθεια και μια πιο αυστηρή κατανομή των υπευθυνοτήτων/δραστηριοτήτων.

Σε μια δύσκολη, μάλιστα, συγκυρία, όταν τα ήδη στενά περιθώρια ελεύθερου χρόνου από τις πολύ απαιτητικές τους σπουδές μειώνονταν από την ανάγκη εξω-

πανεπιστημιακής εργασίας για την επιβίωσή τους. Στο τέλος, πάντως, της έρευνάς μου, τα επτά-οκτώ εναπομείναντα «Ζιζάνια» δήλωναν πολύ σκεπτικά ως προς την πορεία και το μέλλον της ομάδας τους.

Οργάνωση, δομή και ιδεολογία των «Ζιζανίων»

Η ομάδα δεν έχει δομημένη ιεραρχία ούτε, επομένως, ηγετικά μέλη. Οι παλαιότεροι/-ες και πιο έμπειροι/-ες εκπαιδεύουν τους/τις νεώτερους/-ες και πιο άπειρους/-ες. Η διαστρωμάτωσή τους είναι οριζόντια και, σύμφωνα με την Έ., «επαναπροσδιορίζεται συνεχώς μέσα από τη συλλογική συνδιαμόρφωση των ατόμων που παίρνουν μέρος». Η λήψη των αποφάσεων γίνεται στη συνέλευση της ομάδας, που είναι ανοιχτή και σε μη μέλη – την περίοδο της έρευνας συγκαλούνταν μια με δύο φορές το μήνα. Εκεί συζητούνται τα τρέχοντα ζητήματα, η πρόοδος των ποικίλων εργασιών, οι ιδέες για μελλοντικές δραστηριότητες, η κατανομή της εργασίας και η συμμετοχή των μελών σε δράσεις εντός και εκτός της ομάδας. Η ψηφοφορία ακολουθεί τις πρακτικές της άμεσης δημοκρατίας και γίνεται μετά από επιχειρηματολογία υπέρ ή κατά μιας πρότασης. Η συμμετοχή στη συνέλευση δεν είναι υποχρεωτική και οι εκάστοτε αποφάσεις της κοινοποιούνται ευρύτερα σε μια ηλεκτρονική λίστα, που είναι και η κύριος τρόπος συζήτησης των «Ζιζανίων» εκτός της συνέλευσης.

Δεν είναι υποχρεωτική η συνεχής παρουσία και συμβολή στην ομάδα. Λόγω των φοιτητικών και εργασιακών υποχρεώσεων, υπάρχει κατανόηση όταν κάποιος μέλος λείψει ακόμα και για αρκετό καιρό. Κατά την Έ., «ο καθένας κάνει ό,τι μπορεί και έχει χρόνο να κάνει. Η προσωπική πρωτοβουλία είναι μια από τις βασικές αρχές μας». Μόνο όταν κάποιος μέλος προτείνει ένα καινούργιο εγχείρημα, τότε αυτό δεσμεύεται απολύτως να το επεξεργαστεί και να το προχωρήσει.

Σημαντική είναι ωστόσο η διάκριση σε πυρηνικά μέλη, που οργανώνουν τις συνελεύσεις και δραστηριοποιούνται σε περισσότερες κατευθύνσεις, και σε περιφερειακά μέλη, που συμμετέχουν με μικρότερο ενθουσιασμό ή δεν αναπτύσσουν ενεργό ρόλο εξαιτίας υποχρεώσεών τους εκτός ομάδας. Το ενδιαφέρον είναι ότι δεν υπάρχει σταθερή διάκριση μεταξύ των δύο κατηγοριών, αφού πυρηνικά μέλη μπορούν να γίνουν περιφερειακά και το αντίστροφο. Όπως λέει ο Κ.: «Αυτά τα άτομα τα ονομάζω turbos! Δουλεύουν σκληρά σε πολλά έργα και μετά, αφού έχουν ξοδέψει την ενέργειά τους, τα φτύνουν εντελώς και φεύγουν, για λίγο καιρό ή και για πάντα».

Η πολιτική ταυτότητα των μελών της ομάδας δεν είναι ομοιογενής – δεν έχουν ξεκάθαρη ένταξη σε συγκεκριμένο πολιτικό χώρο ή ρεύμα. Ωστόσο, οι συζητήσεις, οι δράσεις, οι ιδέες και το συνολικό εγχείρημα των «Ζιζανίων» είναι εμφανώς πολιτικά φορτισμένα. Όπως λέει ο Κ.: «Δεν έχουμε κάποιο χαρτί ή μανιφέστο που να λέει τις πολιτικές μας στάσεις ή την ιδεολογία που μας εμπνέει. Άμα πιστεύεις σε μια ιδέα, την εφαρμόζεις στην καθημερινή σου ζωή και γίνεσαι φορέας της. Το ίδιο ισχύει και για την ομάδα».

Βασικός δείκτης, όμως, της ουσιαστικής πολιτικοποίησης και της οικο-κοινωνικής ιδεολογίας των «Ζιζανίων» είναι οι ίδιες οι δράσεις τους. Για παράδειγμα, η

συνεργασία τους με την ομάδα «Πελίτι» Ευχαριστώ! για τη δημιουργία μιας τράπεζας σπόρων και τη διάσωση και προστασία των αρχαίων κρητικών φυτικών ειδών και ποικιλιών «...από τη νέα πολιτική της Ευρωπαϊκής Ένωσης για τον έλεγχο της αναδιανομής των σπόρων που θέτει έτσι την αυτονομία της τροφής μας στα χέρια μεγάλων εταιρειών», όπως λέει η Έ.

Ενδεικτική είναι, επίσης, η συμμετοχή τους στο καινοτόμο Φεστιβάλ των Κοινών, με σημαντικές και πρωτοποριακές για τον τόπο δράσεις, όπως το Δίκτυο Κοινωνικής Υποστηριζόμενης Γεωργίας, και με τη συμβολή τους σε πολλές συζητήσεις και σε διαφορετικά εργαστήρια. Αφού, σύμφωνα με τον Χ., «με το να μοιράζεσαι, δεν βοηθάς απλά τον δίπλα σου, αλλά δημιουργείς μια σχέση που θα σε βοηθήσει και εσένα πίσω, και αυτό είναι πολύ σημαντικό για μας. Ό,τι διαθέτει ή παράγει η ομάδα μας είναι κοινό [...] Δεν πιστεύουμε ότι η ομάδα μας ανήκει. Είναι ανοιχτή και ελεύθερη, να έρθει ο καθένας και να τη χρησιμοποιήσει (για καλό, βέβαια), να δημιουργήσει μέσα από αυτή, να αξιοποιήσει τις υποδομές της όπως θέλει».

Η οικολογική ιδεολογία της ομάδας συνάδει με την κοινωνική και πολιτική της δράση. Η Έ. λέει: «Οι φυσικοί πόροι του πλανήτη έχουν εξαντληθεί και όλοι στην ομάδα νιώθουμε ότι πρέπει να αλλάξουμε του τρόπους και τους ρυθμούς της ζωής μας. Η κοινωνική οικολογία είναι η μοναδική μορφή οργάνωσης που μας αποτρέπει από ένα μαζικό κανιβαλισμό που έρχεται με μαθηματική πρόοδο από το καπιταλιστικό σύστημα». Ο Δ., από την πλευρά του, προχωρεί το συλλογισμό: «Η οικολογία είναι και πολιτική και κοινωνική, γιατί η μεγαλύτερη ζημιά στη φύση προέρχεται από το οικονομικοπολιτικό σύστημα στο οποίο ζούμε. Για να γίνει η οικολογία ουσιαστική, πρέπει να γίνει μια ριζική αλλαγή στην κοινωνία και στον τρόπο ζωής μας».

Επίλογος

Μερικές συνολικές παρατηρήσεις για τα «Ζιζάνια» υπογραμμίζουν, θεωρώ, και την ιδιαιτερότητά τους. Πρόκειται για μια ομάδα νέων, από τη λεγόμενη «γενιά του καναπέ» και του ακραίου ατομικισμού, και μάλιστα για φοιτητές και φοιτήτριες θετικών και τεχνολογικών –και όχι ανθρωπιστικών– επιστημών, με σχεδόν μηδενικές αφετηριακές γνώσεις για τη γεωργία και την καλλιέργεια και με ελάχιστη τριβή με την ύπαιθρο και τη γη εν γένει. Τα «Ζιζάνια», επομένως, υιοθέτησαν αυτόκλητα, σχεδόν ενστικτωδώς, το ρόλο των ευαισθητοποιημένων «τοποτηρητών»-προστατών μιας γνώσης και μιας συνολικής κουλτούρας απαξιωμένης από τις προηγούμενες γενιές, που χάνεται ταχύτατα.

Αλλά όχι μόνον αυτό. Επιπλέον, υπερβαίνοντας τις αντιξοότητες της οικονομικής και ανθρωπιστικής κρίσης και των φοιτητικών και εργασιακών τους υποχρεώσεων, προσπαθούν συλλογικά να ανακαλύψουν εκ νέου ιδέες και να εξοικειωθούν με έννοιες ζωτικής σημασίας για τη φυσική, όσο και την ανεξάρτητη και αξιοπρεπή διαβίωση του είδους μας σε αυτόν τον πλανήτη – και να τις διαδώσουν ως αυτονόητο κοινό αγαθό. Βασικές τέτοιες ιδέες είναι η φύση, η γη, το οικοσύστημα, η συλλογικότητα, η εργασία, η μνήμη, η αυτονομία, η δημοκρατία, η ελεύθερη απόκτηση και διάδοση

της γνώσης, τα κοινά...

Θα κλείσω με ένα απόσπασμα από τα λόγια της Έ.: «Πιστεύω ότι η ενασχόληση με την ομάδα [τα «Ζιζάνια»] είναι μια μορφή ποίησης, και γι' αυτό θα πρέπει να είναι αποτέλεσμα έρωτα... [Η συνέντευξή μου] μπορεί να διαβαστεί ως μια καταγραφή της πορείας της ομάδας από την αρχή ως τώρα, μέσα από τη δικιά μου ματιά, τη ματιά μιας ερωτευμένης...».

Βιβλιογραφία

- Adorno T. W., 1991, "Culture industry reconsidered", στο: T. W. Adorno, *The Culture Industry: Selected Essays on Mass Culture*, επιμ.-εισ. J. M. Bernstein, Λονδίνο και Νέα Υόρκη: Routledge, 98-106.
- Bauman Z., 1997, *Postmodernity and its Discontents*, Νέα Υόρκη: New York University Press.
- Bookchin M., 1991, "Libertarian municipalism: An overview", *Green Perspectives. A Social Ecology Publication* 24, Οκτώβριος. Διαθέσιμο στο: http://dwardmac.pitzer.edu/Anarchist_Archives/bookchin/gp/perspectives24.html.
- Bookchin M., 2005, *The Ecology of Freedom*, Όκλαντ: AK Press.
- Della Porta D. (επιμ.), 2007, *The Global Justice Movement. Cross-National and Transnational Perspectives*, Μπάουλντερ και Λονδίνο: Paradigm Publishers.
- Foucault M., 1972, *Power/Knowledge: Selected Interviews and Other Writings*, επιμ. C. Gordon, Νέα Υόρκη: Pantheon Books.
- Hertz N., 2001, *The Silent Takeover - Global Capitalism and the Death of Democracy*, Λονδίνο: William Heinemann.
- Hunter A., K. Murphy, A. Grealish, D. Casey και J. Keady, 2011, "Navigating the grounded theory terrain. Part 2", *Nurse Researcher* 19(1): 6-11.
- Investopedia, 2017, "Case study: The collapse of Lehman Brothers". Διαθέσιμο στο: <http://www.investopedia.com/articles/economics/09/lehman-brothers-collapse.asp?ad=dirN&qo=investopediaSiteSearch&qsrc=0&o=40186>
- Lash S. και J. Urry, 1987, *The End of Organized Capitalism*, Κέιμπριτζ: Polity Press.
- Latouche S., 2009, *Farewell to Growth*, Κέιμπριτζ: Polity.
- Latour B., 2004, *Politics of Nature: How to Bring the Sciences into Democracy*, Κέιμπριτζ, Μασ.: Harvard University Press.
- Marshall G. (επιμ.), 1998, *The Concise Oxford Dictionary of Sociology*, Οξφόρδη: Oxford University Press.
- Minqi L., 2010, "The end of the 'end of history': The structural crisis of capitalism and the fate of humanity", *Science and Society* 74(3): 290-305.
- Nation's Housing, 2008, "The state of the Nation's Housing - 2008", Joint Center for Housing Studies, Harvard University. Διαθέσιμο στο: <http://www.jchs.harvard.edu/sites/jchs.harvard.edu/files/son2008.pdf>
- Salacuse J. W., 2010, "The emerging global regime for investment", *Harvard International Law Journal* 51(2): 427-73.

Μανόλης Τζανάκης, Μαρία Καλσπεράτη, Ευθυμία Κολοκυθά,
Νικόλαος Α. Μυλωνάς και Σοφία Τριλίβα

Μορφές εθελοντικής στράτευσης: Η περίπτωση του Εθελοντικού Ιατρείου Κοινωνικής Αλληλεγγύης Ρεθύμνου

Εισαγωγή: Η υγεία στην Ελλάδα της κρίσης

Η οικονομική κρίση έχει ευρύτερες συνέπειες σε δομές του κοινωνικού κράτους και ιδιαίτερα στο πεδίο των υπηρεσιών υγείας. Ο δραστικός περιορισμός των δημόσιων δαπανών για την υγεία, οι περικοπές των προϋπολογισμών και οι συγχωνεύσεις των νοσοκομείων, η μείωση προσωπικού και η μείωση των αποδοχών του προσωπικού (Kalafati 2012) έχουν φέρει το Εθνικό Σύστημα Υγείας (ΕΣΥ) στα πρόθυρα της κατάρρευσης. Πολλοί μελετητές θέτουν επιτακτικά το αίτημα για επανασχεδιασμό της όλης προσέγγισης της υγειονομικής πολιτικής προσαρμογής ούτως ώστε να μη βασίζεται αποκλειστικά σε περικοπές (Fragkoulis 2012· Kentikelenis κ.ά. 2011· Kentikelenis κ.ά. 2014).

Η κρίση του ΕΣΥ έχει ως συνέπεια τη μειωμένη πρόσβαση σε δομές υγείας. Εκτιμήσεις υπολογίζουν ότι το 1/3 του πληθυσμού δεν διαθέτει πλήρη κοινωνική ασφάλιση και ένα μεγαλύτερο τμήμα είναι *λειτουργικά ανασφάλιστο*, δηλαδή δεν έχει άμεση πρόσβαση σε αναγκαίες υπηρεσίες υγείας, ενώ συνεχή γραφειοκρατικά προσκόμματα περιορίζουν τη δυνατότητα του να κάνει χρήση των υπηρεσιών υγείας όταν και όσο τις χρειάζεται (Ifanti κ.ά. 2013· Kentikelenis κ.ά. 2011). Παρόμοιες συνθήκες εμφανίζονται και σε άλλες χώρες που βιώνουν αντίστοιχες καταστάσεις δημοσιονομικής λιτότητας (Barros 2012· Wendt και Thompson 2003· WHO 2006).

Οι συνέπειες της έλλειψης προσβασιμότητας, η διεύρυνση της φτώχειας και των κοινωνικών ανισοτήτων και τα υψηλά ποσοστά ανεργίας έχουν ευρύτερες επιπτώσεις, όπως είναι η επιδείνωση της φυσικής και ψυχικής κατάστασης του πληθυσμού, η αύξηση συμπεριφορών υψηλού ρίσκου, η αύξηση του στρες με αρνητικές συνέπειες για την υγεία (Estes 1985). Επιπλέον προβλήματα παρατηρούνται σε ευάλωτες ομάδες, όπως είναι οι μετανάστες, οι οποίοι έχουν περισσότερα προβλήματα πρόσβασης σε υπηρεσίες υγείας, καθώς συχνά είναι ανασφάλιστοι. Υπολογίζεται ότι το 30% των Ελλήνων έχει καταφύγει την πρώτη πενταετία της κρίσης (2009-2015) και σε ΜΚΟ για υπηρεσίες υγείας. Επιπλέον, η οικονομική αδυναμία πολλών πολιτών να στραφούν σε ιδιώτες γιατρούς ή ιδιωτικά διαγνωστικά κέντρα έχει ως

συνέπεια την υπερφόρτωση των δημόσιων νοσοκομείων, τα οποία όπως αναφέραμε ήδη λειτουργούν με πολύ μεγάλες ελλείψεις.

Σε αυτές τις πολιτικές ποσοτικού και ποιοτικού περιορισμού των υπηρεσιών υγείας από το κράτος παρατηρήθηκαν πολυδιάστατες αντιδράσεις, είτε ατομικές είτε συλλογικές. Συλλογική αντίδραση αποτελεί και η ανάπτυξη εθελοντικών δομών υγείας σε όλη την Ελλάδα, με τη μορφή των κοινωνικών ιατρείων και φαρμακείων, τα οποία έφτασαν το 2015 στον αριθμό των σαράντα. Βασικός τους δεδηλωμένος στόχος είναι η αντιμετώπιση του προβλήματος της αύξησης των ανασφάλιστων Ελλήνων πολιτών. Τυπικό πρόταγμα αυτού του είδους των δομών αποτέλεσε πρωτίστως η αντιμετώπιση των αναγκών που προέκυψαν από την προώθηση των νεοφιλελεύθερων πολιτικών, με αιτία ή και αφορμή την οικονομική κρίση, μέσω της παροχής δωρεάν ιατρικών υπηρεσιών σε ανασφάλιστους αλλά και συναφείς παρεμβάσεις όπως η συσπείρωση των τοπικών κοινοτήτων, η προώθηση εναλλακτικών αντιλήψεων για τη διαμόρφωση και την ανάπτυξη της υγείας μέσα στην κοινότητα, στο πλαίσιο μιας κοινοτικά ριζωμένης ιατρικής (Geletko κ.ά. 2009· Mundle κ.ά. 2012· Ryan κ.ά. 2005). Δεδομένου ότι η υποχρηματοδότηση του ΕΣΥ δεν είναι μόνο το ακούσιο αποτέλεσμα του περιορισμού των δαπανών, αλλά συνιστά ενεργητική πολιτική ενίσχυσης του ιδιωτικού τομέα της υγείας, νοούμενου ως μοχλού οικονομικής ανάπτυξης (με τον ίδιο τρόπο που κρίση του συνταξιοδοτικού συστήματος θεωρείται ευκαιρία ανάπτυξης του τομέα της ιδιωτικής ασφάλισης), η ύπαρξη αυτού του τύπου των δομών υγείας αποκτά εξ αντικειμένου σαφές πολιτικό περιεχόμενο, ανεξάρτητα από τις επιμέρους στοχοθεσίες των συμμετεχόντων εθελοντών. Γι' αυτό και οι εν λόγω δομές αποτέλεσαν νησίδες πολιτικού προβληματισμού και δράσεων που συνέδεαν ευθέως την αλληλεγγύη με την κοινωνική αλλαγή και την αντίσταση στο νεοφιλελευθερισμό (Speer κ.ά. 2013· Valastro 2011). Προϋπέθεταν, επίσης, την ενεργή σχέση με την κοινότητα, η οποία νοείται ως ο στρατηγικός σύμμαχος για την προώθηση της κοινωνικής δικαιοσύνης (Berge 2009· Das Gupta κ.ά. 2006).

Στη συνέχεια θα εστιάσουμε στο πρώτο εθελοντικό ιατρείο που αναπτύχθηκε στην Ελλάδα, το οποίο και λειτουργεί από το 2008 έως σήμερα, το Εθελοντικό Ιατρείο Κοινωνικής Αλληλεγγύης Ρεθύμνου (ΕΙΚΑΡ). Το ερώτημα στο οποίο επικεντρωνόμαστε σχετίζεται με τη μορφή της στράτευσης των εθελοντών επαγγελματιών υγείας που δραστηριοποιούνται στο πλαίσιο του ΕΙΚΑΡ, μέσω της εξέτασης του τρόπου με τον οποίο κατανοούν οι ίδιοι τη δράση τους.

Η εμφάνιση του ΕΙΚΑΡ

Το ΕΙΚΑΡ είναι το πρώτο εθελοντικό ιατρείο κοινωνικής αλληλεγγύης το οποίο λειτούργησε στην Ελλάδα. Ξεκίνησε τον Ιούλιο του 2008, πριν από την κρίση, με πρωτεργάτες λίγα άτομα, κατά βάση επαγγελματίες υγείας διαφόρων ειδικοτήτων που εργάζονταν στο νοσοκομείο, σε συνεργασία με τις κοινωνικές υπηρεσίες του Δήμου Ρεθύμνου.

Η ιδέα για τη δημιουργία ενός τέτοιου ιατρείου γεννήθηκε από μια ομάδα ανθρώπων

που εργάζονται στο ΕΣΥ, γιατρών, νοσηλευτών, μαιών, ιδιωτών επαγγελματιών υγείας και φαρμακοποιών, προκειμένου να παρέχουν υπηρεσίες υγείας σε πάσχοντες που αντιμετώπιζαν δυσκολίες στο να προσεγγίσουν το δημόσιο σύστημα υγείας. Οι εξυπηρετούμενοι ήταν αρχικά κυρίως μετανάστες, συχνά χωρίς χαρτιά, οι οποίοι δεν μπορούσαν για διάφορους λόγους να απευθυνθούν στο δημόσιο σύστημα υγείας.

Σε πρώτη φάση, η ομάδα αυτή των επαγγελματιών απευθύνθηκε στον δήμο με σκοπό να δοθούν κονδύλια ή υποδομές για να μπορέσει να στηριχτεί αυτή η ιδέα. Οι τοπικές αρχές υποστήριξαν την πρωτοβουλία διαθέτοντας αρχικά χώρο σε ένα Κέντρο Ανοικτής Περίθαλψης Ηλικιωμένων του δήμου, όπου οι εθελοντές μπορούσαν να προσφέρουν τις υπηρεσίες τους μία φορά την εβδομάδα τις απογευματινές ώρες. Τα ιατρεία που λειτούργησαν πρώτα ήταν το Παθολογικό και το Παιδιατρικό, δεδομένου και του περιορισμού του διαθέσιμου χώρου. Οι κοινωνικές υπηρεσίες του δήμου ανέλαβαν στην πρώτη αυτή φάση τη διοικητική-γραμματειακή υποστήριξη. Το ΕΙΚΑΡ λειτούργησε ως αυτοδιαχειριζόμενη δομή, με αποφασιστικό όργανό της τις ανοικτές γενικές συνελεύσεις, μέσω των οποίων προέκυπτε το εκάστοτε διοικητικό συμβούλιο.¹

Ένα χρόνο μετά, τον Οκτώβριο του 2009, το ιατρείο μεταφέρθηκε στην παλιά πόλη του Ρεθύμνου, σε έναν ανεξάρτητο χώρο, έπειτα από πρωτοβουλία των ίδιων των εθελοντών. Ο δήμος διέθεσε ένα κονδύλι για το ενοίκιο και η αντιπεριφέρεια ανέλαβε να πληρώνει τα λειτουργικά έξοδα (ρεύμα, νερό). Οικονομική ενίσχυση δόθηκε επίσης από την εκκλησία. Έτσι, το ιατρείο αναπτύχθηκε περισσότερο και άνοιξαν και άλλα τμήματα, όπως το Οδοντιατρικό, το Καρδιολογικό και το Γυναικολογικό-Μαιευτικό. Το ιατρείο λειτουργούσε πλέον, έως και τα μέσα του 2013, τρεις ημέρες την εβδομάδα, πάντα τις απογευματινές ώρες. Τον δεύτερο και τον τρίτο χρόνο λειτουργίας του ΕΙΚΑΡ οργανώθηκε και ανταλλακτικό/χαριστικό παζάρι (αντικείμενα σε καλή κατάσταση μαζεύονταν και δίνονταν δωρεάν σε ανθρώπους που τα είχαν ανάγκη), δραστηριότητα που αργότερα εγκαταλείφθηκε.

Σταδιακά αναπτύχθηκε ένα υποστηρικτικό εθελοντικό δίκτυο. Με τη μεσολάβηση του αρχικού πυρήνα των εθελοντών, ιδιώτες ιατροί και ιδιωτικά διαγνωστικά κέντρα προσέφεραν δωρεάν υπηρεσίες στους ασθενείς που παραπέμπονταν εκεί από τους υπευθύνους του ΕΙΚΑΡ. Με τη σύμφωνη γνώμη και προτροπή του τοπικού ιατρικού συλλόγου, κάθε ιδιώτης ιατρός που αποδεχόταν τη συνεργασία αναλάμβανε την ευθύνη για δωρεάν εξετάσεις σε συγκεκριμένο αριθμό παραπεμπόμενων από το ΕΙΚΑΡ ασθενών. Το ίδιο και τα τοπικά ιδιωτικά διαγνωστικά κέντρα, ατύπως και το νομαρχιακό δημόσιο νοσοκομείο.

Η στοχοθεσία του ΕΙΚΑΡ εκτεινόταν εξ αρχής σε ένα ευρύ φάσμα διαφορετικών πεδίων. Σκοπός της δημιουργίας του ήταν, σύμφωνα με τους διοργανωτές και τα κείμενα που δημοσιοποιήθηκαν την περίοδο αυτή:

α) Η προσφορά δωρεάν ιατροφαρμακευτικής περίθαλψης στους μετανάστες δίχως

¹ Στυλοθέτης οργάνωσης είναι ο Σύλλογος Φίλων του ΕΙΚΑΡ, ο οποίος δημιουργήθηκε αργότερα προκειμένου να ξεπεραστούν νομικά εμπόδια, όπως η απόκτηση ΑΦΜ.

έγγραφα και στους ανασφάλιστους Έλληνες.

β) Η ανάδειξη των προβλημάτων του ΕΣΥ.

γ) Η ανάδειξη του προβλήματος της περίθαλψης των μεταναστών χωρίς έγγραφα και ευρύτερα των ανασφάλιστων.

δ) Η προώθηση εναλλακτικών μοντέλων υγείας (ολιστική ιατρική, με έμφαση στην πρόληψη).

ε) Η υποβοήθηση της κοινωνικής αλλαγής.

Αν και η πρωταρχική μέριμνα του ΕΙΚΑΡ ήταν η παροχή υπηρεσιών υγείας σε ανασφάλιστους, εξ αρχής οι στόχοι των εθελοντών του συνδέθηκαν με ευρύτερα αιτήματα κοινωνικών αλλαγών, τόσο στο πεδίο της υγείας όσο και στο πεδίο της κοινωνικής οργάνωσης καθαυτής: ανατροπή της υφιστάμενης κατάστασης και παροχή δωρεάν δημόσιας υγειονομικής περίθαλψης σε όλους, πολιτικοποίηση της εθελοντικής προσφοράς, πολιτική ευαισθητοποίηση των εξυπηρετούμενων ασθενών, ανάδειξη της ευθύνης του κράτους, προώθηση της κοινωνικής δικαιοσύνης και εξάλειψη των κοινωνικών ανισοτήτων κ.ά.

Το ΕΙΚΑΡ και οι μετανάστες χωρίς χαρτιά

Την πρώτη περίοδο της λειτουργίας του ΕΙΚΑΡ, βασικό στόχο αποτέλεσε η παροχή ιατρικής φροντίδας σε μετανάστες χωρίς χαρτιά, σε ανθρώπους με περιορισμένη προσβασιμότητα στις υπηρεσίες υγείας και χρόνια προβλήματα υγείας. Μπορούμε λοιπόν να θεωρήσουμε ότι σε πρώτη φάση το μείζον ζήτημα για τους εθελοντές ήταν η πρόσβαση των μεταναστών στο σύστημα υγείας, η οποία εξάλλου είναι καθοριστική για τη διασφάλιση της δημόσιας υγείας γενικότερα (Αθανασοπούλου κ.ά. 2013· Shalidi 2011). Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει εθελόντρια το 2012:

«Η ιδέα της λειτουργίας του ιατρείου ξεκίνησε από κάποιους ανθρώπους, επαγγελματίες υγείας, ναι, γιατρούς, νοσηλευτές, μαίες, και αυτή η ιδέα γεννήθηκε όταν διαπιστώσαμε ότι στη χώρα μας τις τελευταίες δεκαετίες που είχαμε μια μεγάλη συρροή παράνομων μεταναστών, παράνομων σε εισαγωγικά μεταναστών, δεν μπορούσαν να χρησιμοποιήσουν τις δημόσιες υπηρεσίες, το δημόσιο σύστημα υγείας, γιατί στην πραγματικότητα αυτοί οι άνθρωποι δεν υφίστανται για το ελληνικό κράτος. Οπότε εκτός από το ότι επιβαρύνονταν οικονομικά στο να προσεγγίσουν το δημόσιο σύστημα υγείας, υπήρχε και ο φόβος του να, ο φόβος που είχαν αυτοί οι άνθρωποι να προσεγγίσουν τη... τις δημόσιες υπηρεσίες γιατί με το να είναι παράνομοι φοβότανε ότι κάποιος μπορεί να ειδοποιήσει αστυνομία ή για τέτοιους λόγους και γι' αυτό και ήτανε ένας παραπάνω λόγος να μην μπορούν να προσεγγίσουν το δημόσιο σύστημα υγείας. Το ελληνικό Δημόσιο, το σύστημα υγείας το ελληνικό παρέχει στο επείγον πρόβλημα των μεταναστών, τους παρέχει άμεση βοήθεια αλλά για τα χρόνια προβλήματά τους δεν προβλέπεται τίποτα. Οι άνθρωποι που έχουν χρόνια προβλήματα, όπως ζαχαρώδη διαβήτη, καρδιοπάθειες και άλλες παθήσεις, δεν έχουν καμία, δεν υπάρχει καμία πρόβλεψη.

Διαπιστώνοντας, λοιπόν, εμείς όλο αυτό το κενό που υπάρχει στη δημόσια υγεία γι' αυτούς τους ανθρώπους, σκεφτήκαμε ότι υπάρχει μεγάλη ανάγκη να φτιάξουμε μια δομή αλληλεγγύης γι' αυτούς τους ανθρώπους, οι οποίοι στην πραγματικότητα είναι άορατοι, ήταν άορατοι για το ελληνικό κράτος. Έτσι ξεκίνησε η ιδέα».

Ο αρχικά μικρός αριθμός των εθελοντών έφτασε περίπου στα εβδομήντα πέντε άτομα μετά τα πρώτα δύο χρόνια λειτουργίας του. Ως ένα βαθμό, η αύξηση των εθελοντών στα πρώτα δύο χρόνια, προτού ο αριθμός τους αρχίσει να φθίνει, οφειλόταν στη θεσμική νομιμοποίηση που παρείχε στο ΕΙΚΑΡ η υποστήριξή του από τοπικούς φορείς με κύρος και ισχύ, όπως ο δήμος, η αντιπεριφέρεια, η εκκλησία, το πανεπιστήμιο και ο ιατρικός σύλλογος.

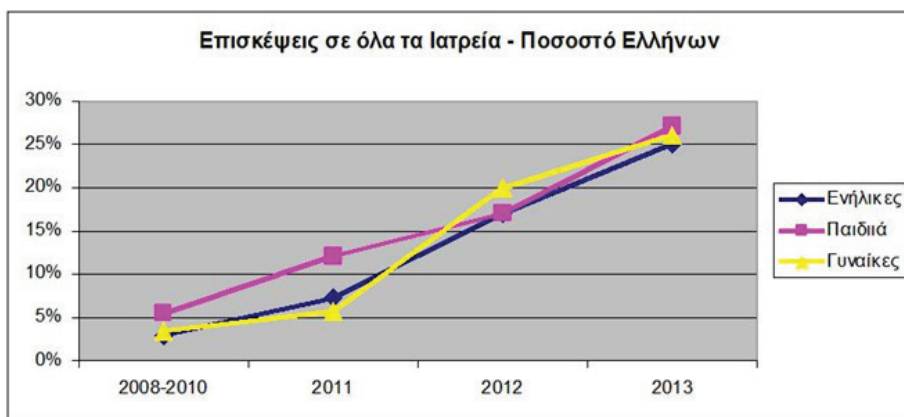
Την ευρεία νομιμοποίηση του ΕΙΚΑΡ στην τοπική κοινωνία υποβοήθησε και το ξέσπασμα της οικονομικής κρίσης, η οποία απειλούσε πλέον ευρύτερες πληθυσμιακές ομάδες και όχι μόνο τους περιθωριοποιημένους μετανάστες. Επίσης, αξίζει να σημειωθεί ότι από την αρχή της λειτουργίας του έλαβαν χώρα πάρα πολλές δημόσιες εκδηλώσεις, καλλιτεχνικού, πολιτικού και επιστημονικού χαρακτήρα με σκοπό είτε την οικονομική ενίσχυση είτε την ευαισθητοποίηση του ντόπιου πληθυσμού. Οι εκδηλώσεις αυτές είχαν κατά κανόνα μεγάλη συμμετοχή και συνέβαλαν στη νομιμοποίηση της οργάνωσης στην τοπική κοινωνία.

Σύμφωνα με τα στατιστικά στοιχεία του πρώτου χρόνου λειτουργίας του, το μεγαλύτερο ποσοστό των ασθενών που επισκέφθηκαν το ΕΙΚΑΡ την περίοδο 2008-2009 κατάγονταν από τη Βουλγαρία (40,9%), ακολουθούσαν οι ασθενείς από το Αφγανιστάν με ποσοστό 19,8%, οι ασθενείς από την Αλβανία με ποσοστό 14,1%, ενώ παρατηρούμε και ένα μικρό ποσοστό Ελλήνων ασθενών (6,4%). Το μεγαλύτερο ποσοστό (32%) των ασθενών επισκέπτονταν το ιατρείο λόγω επειγόντων προβλημάτων, το 27% των ασθενών προσέρχονταν ανά τακτά χρονικά διαστήματα για την παρακολούθηση χρόνιων προβλημάτων, ενώ ένα μέρος από αυτούς συμπεριλαμβάνεται και στο 25% των ασθενών που έρχονταν στο ιατρείο για να προμηθευτούν τα απαραίτητα για την υγεία τους φάρμακα. Τέλος, παρατηρούμε ότι ένα 9% των γυναικών επισκεπτόταν το ιατρείο είτε για την παρακολούθηση κάποιας ενδεχόμενης εγκυμοσύνης είτε για ευρύτερα γυναικολογικά προβλήματα.

Το ΕΙΚΑΡ εν μέσω της κρίσης

Το ΕΙΚΑΡ λειτούργησε για έναν περίπου χρόνο παρέχοντας υγειονομικές υπηρεσίες κυρίως σε φτωχούς μετανάστες που αδυνατούσαν να απευθυνθούν στο δημόσιο σύστημα υγείας και δεν είχαν τους πόρους για να επισκεφτούν ιδιώτες γιατρούς. Ωστόσο, η εμφάνιση της δημοσιονομικής κρίσης τροποποίησε ριζικά τη λειτουργία του, τόσο όσον αφορά τις παρεχόμενες υπηρεσίες και το κοινό στο οποίο απευθυνόταν όσο και τη στοχοθεσία του. Καταρχάς, έπαψε να αποτελεί εθελοντική δομή για μετανάστες και γρήγορα μετατράπηκε σε εθελοντική δομή που απευθυνόταν γενικά σε ανασφάλιστους.

Το ΕΙΚΑΡ εξυπηρέτησε στα πρώτα πεντέμισι χρόνια λειτουργίας του (2008-2013) 2.800 ασθενείς. Το 2013, έτος για το οποίο διαθέτουμε τα πιο πρόσφατα στατιστικά στοιχεία, αυξήθηκε σε σχέση με τα προηγούμενα χρόνια ο συνολικός αριθμός ασθενών που επισκέφτηκαν το ιατρείο. Συγκεκριμένα, το ιατρείο επισκέφτηκαν 3.037 άτομα εκ των οποίων 1.967 απευθύνθηκαν στο γενικό ιατρείο ενηλίκων, 637 στο παιδιατρικό, 188 στο οδοντιατρείο και 245 στο γυναικολογικό ιατρείο. Σταδιακά άλλαξε η σύνθεση των εξυπηρετούμενων. Το ποσοστό των μεταναστών χωρίς έγγραφα μειώθηκε, ενώ αυξήθηκε ο αριθμός των Ελλήνων. Είναι ενδεικτικό ότι οι επισκέψεις των Βούλγαρων ασθενών που είναι η κύρια εθνικότητα που επισκέπτεται το ιατρείο μειώθηκαν στο μισό και τα περιστατικά Αφγανών και Πακιστανών σχεδόν εξαφανίστηκαν.

Πίνακας 1. Πηγή: Εθελοντικό Ιατρείο Κοινωνικής Αλληλεγγύης.

Αξιοσημείωτο γεγονός αποτελεί το ότι οι μετανάστες εξυπηρετούμενοι δυσκολεύονταν να αντιληφθούν το χαρακτήρα του ΕΙΚΑΡ, δηλαδή ότι πρόκειται για μια εθελοντική δομή και όχι για μια κρατική ή δημοτική υπηρεσία. Οι Έλληνες εξυπηρετούμενοι φαίνεται να έχουν μεγαλύτερη επίγνωση των λόγων ύπαρξης και της δομής του ΕΙΚΑΡ. Από την άλλη, η χρήση μιας τέτοιας υπηρεσίας από τους τελευταίους έχει συνέπειες στο γόητρό τους και στην αναγνώριση της θέσης τους στην τοπική κοινωνία, καθώς συνιστά δείκτη καθοδικής κοινωνικής κινητικότητας (ανεργία, επιχειρηματική αποτυχία κλπ.). Για το λόγο αυτό, σύμφωνα με την άποψη των ίδιων των εθελοντών, αν και αισθάνονται θυμό, οργή, αίσθηση αδικίας και αβεβαιότητας, κυριαρχεί το συναίσθημα της ντροπής. Για το λόγο αυτό αρχικά επικεντρώνονται αποκλειστικά σε απαιτήσεις σε υλικό-πρακτικό επίπεδο και μόνο αργότερα φτάνουν στο επίπεδο της αποδοχής και της επιδοκίμασias της δράσης των εθελοντών.

Η αύξηση του αριθμού των χρηστών την περίοδο της κρίσης είχε ως αποτέλεσμα τη γραφειοκρατικοποίηση της λειτουργίας του, με τη λειτουργία υπηρεσίας ορισμού ραντεβού και την ακριβέστερη τυποποίηση του ωραρίου και της επικοινωνίας με

τους εξυπηρετούμενους. Παράλληλα, με το πέρασμα των χρόνων, η οικονομική κρίση άλλαξε ριζικά το πλαίσιο εφαρμογής των πολιτικών υγείας εν γένει. Οι συνθήκες αυτές, με την εμβάθυνση των προβλημάτων προσβασιμότητας του πληθυσμού σε υπηρεσίες υγείας και τη σταθεροποίηση της λειτουργίας του, οδήγησαν στην τροποποίηση των στόχων του ΕΙΚΑΡ, οι οποίοι έγιναν αργότερα, μετά τον δεύτερο χρόνο λειτουργίας του, πιο άμεσα πολιτικοί. Τα αιτήματα δεν περιορίζονταν πλέον στην αλληλεγγύη, αλλά συνδέονταν αφενός με την προώθηση μιας άλλης οργάνωσης του συστήματος υγείας και της ιατρικής και, αφετέρου, ευθέως με την πολιτική συγκυρία αλλά και την κυβερνητική αλλαγή. Έτσι ενισχύθηκαν και προβάλλονταν στο δημόσιο χώρο με μεγαλύτερη ένταση αιτήματα όπως: (α) το δικαίωμα στη δημόσια υγεία, με όρους ισότητας και προάσπισης της κοινωνικής συνοχής, της κοινωνικής δικαιοσύνης και της ευθύνης τους κράτους στην παροχή δημόσιας υγείας, (β) η προώθηση εναλλακτικών μοντέλων υγείας με την εφαρμογή μιας ιατρικής με κοινωνικο-κοινοτικό προσανατολισμό, (γ) η προώθηση ενός είδους πολιτικής ολιστικής ενδυνάμωσης των ασθενών, προκειμένου να ενισχυθεί η διάθεσή τους για συμμετοχή στα κοινά και να δημιουργηθούν εστίες αντίστασης ενάντια στις εφαρμοζόμενες πολιτικές υγείας.

Μετά την εμφάνιση σε όλη την ελληνική επικράτεια παραπάνω από σαράντα ανάλογων δομών λόγω της κρίσης, ορισμένες από τις οποίες είχαν πολύ μεγαλύτερο εύρος και δυνατότητες (ιδιαίτερα στις μεγάλες πόλεις), λειτούργησε ένα άτυπο εθνικό δίκτυο και δημοσιοποιήθηκε μια κοινή διακήρυξη αρχών, η οποία βρίσκεται σε ισχύ έως και σήμερα με τον τίτλο «Χάρτα αλληλεγγύης κοινωνικών ιατρείων-φαρμακείων».² Η εν λόγω Χάρτα βασίστηκε στα αντίστοιχα κείμενα αυτοπροσδιορισμού του ΕΙΚΑΡ, ως παλαιότερης και με μεγαλύτερη εμπειρία δομής υγείας και κοινωνικής αλληλεγγύης. Έτσι, στο εν λόγω «συνταγματικό» κείμενο καταγράφηκε σχεδόν το σύνολο των αφενός ιατρικών και αφετέρου πολιτικών αρχών που ενέπνευσαν τους πρωτεργάτες εθελοντές του ΕΙΚΑΡ, συνδέοντας το υγειονομικό με το πολιτικό πρόβλημα, με στόχο ένα «...δωρεάν δημόσιο, και καθολικό σύστημα υγείας που να υπηρετεί τις υγειονομικές ανάγκες, από την πρόληψη μέχρι την αποκατάσταση όλων των ανθρώπων χωρίς καμία μορφή αποκλεισμού». Αυτός ο στρατηγικός στόχος συνδέεται με έναν άλλο, αυτόν της αυτοκατάρτησης του ΕΙΚΑΡ, όταν οι υγειονομικοί-πολιτικοί στόχοι έχουν επιτευχθεί και δεν υφίστανται πλέον οι αιτίες της ύπαρξής του.

Στη συνέχεια θα σταθούμε ακριβώς σε αυτό το σημείο· θα διερευνήσουμε δηλαδή το πώς οι εθελοντές που δραστηριοποιούνται στο ΕΙΚΑΡ αξιολογούν την παρέμβασή τους, πώς βλέπουν τους εαυτούς τους σε σχέση με τις πολιτικές εξελίξεις αλλά και την ωρίμανση του ΕΙΚΑΡ, έπειτα από πέντε χρόνια πλήρους λειτουργίας, στα μέσα του 2013, έτος αναφοράς της έρευνάς μας.

2 Το κείμενο της διακήρυξης διαθέσιμο στο www.solidarity4all.gr/el.

Μεθοδολογία

Η παρούσα έρευνα βασίστηκε σε ποιοτικές μεθόδους για τη συλλογή του εμπειρικού υλικού, πρωτίστως ημιδομημένες συνεντεύξεις και συμμετοχική παρατήρηση. Η ποιοτική μεθοδολογία παρέχει τη δυνατότητα απόκτησης λεπτομερούς εικόνας, καθώς ο συνεντευξιαζόμενος διαθέτει μια άμεση εποπτεία του φυσικού περιβάλλοντος για το οποίο μας μεταφέρει πληροφορίες (Guest και MacQueen 2011).

Η γενικότερη ερευνητική στρατηγική ακολουθεί τη φιλοσοφία και τους επιστημολογικούς προσανατολισμούς των κοινοτικών συμμετοχικών ερευνητικών προγραμμάτων δράσης. Τα ερευνητικά προγράμματα που βασίζονται στην Κοινοτική-Συμμετοχική Έρευνα σε ζητήματα Υγείας (Community-Based-Participatory-Research CBPR) αποσκοπούν, πέραν της κατανόησης και της εξήγησης επιμέρους διαστάσεων της κοινωνικής ζωής, στην ενημέρωση, την πρόληψη, την εξάλειψη των ανισοτήτων και τη βελτίωση προβλημάτων υγείας (Horowitz κ.ά. 2004).

Η CBPR είναι μια μέθοδος που εστιάζει στις «κοινωνικές, δομικές και φυσικές περιβαλλοντικές ανισότητες μέσα από την ενεργή εμπλοκή μελών της κοινότητας, εκπροσώπων οργανώσεων και ερευνητών σε όλες τις πτυχές της διαδικασίας της έρευνας» (Israel κ.ά. 1998: 173). Ο ερευνητικός αυτός προσανατολισμός χρησιμοποιείται για πάνω από είκοσι πέντε χρόνια με ήδη σημαντική συνεισφορά στην ανάπτυξη των περιβαλλοντικών επιστημών της υγείας, κυρίως βέβαια στις ΗΠΑ (Liu κ.ά. 2011). Συμβάλλει σε μια ολιστική και διεπιστημονική προσέγγιση της υγείας μέσα από το συνυπολογισμό όλων των καθοριστικών παραγόντων, καθώς και της δυναμικής τους αλληλεπίδρασης πάντα στο πλαίσιο της κοινότητας (Israel κ.ά. 2005). Επιπλέον, η CBPR, όπως και η κλασική έρευνα δράσης, αποσκοπεί στη διασφάλιση της ισότιμης συμμετοχής όλων των σχετιζόμενων με αυτήν (ερευνητές, μέλη της κοινότητας και εκπρόσωποι οργανώσεων) αλλά και στο να μην έχει η έρευνα το χαρακτήρα της εξωτερικής παρέμβασης (Meyer 2000). Η φύση της CBPR, δηλαδή, είναι συνεργατική και οι συνεργασίες (partnerships) που αναπτύσσονται στο πλαίσιο της οφείλουν να είναι ισότιμες σε όλες τις φάσεις της (Burke κ.ά. 2013).

Στην πρώτη φάση της έρευνας κάναμε συνεντεύξεις με έξι άτομα που ήταν εθελοντές, εξυπηρετούμενοι ή και άτομα που είχαν ανάμειξη λόγω της πολιτικής τους θέσης. Στη δεύτερη φάση της έρευνας πήραμε επιπλέον τέσσερις συνεντεύξεις από εθελοντές με 4 έως 6 χρόνια δραστηριοποίησης στο ΕΙΚΑΡ. Οι συνεντευκτές συμμετείχαν στις δραστηριότητες του Ιατρείου για δύο μήνες και συνομίλησαν με όλους τους εθελοντές εκείνης της περιόδου. Οι συνεντευξιαζόμενοι και οι άνθρωποι με τους οποίους συνομιλήσαμε στο πλαίσιο της συμμετοχικής παρατήρησης δεν αντιμετωπίστηκαν μόνο ως πληροφορητές αλλά και ως συνομιλητές. Τα ερευνητικά αποτελέσματά τους κοινοποιήθηκαν σε αυτούς και συζητήθηκαν μαζί τους. Για τους ίδιους, η έρευνα είχε το χαρακτήρα εργαλείου αυτοκατανόησης της δράσης τους και ενδεχομένως υποβοήθησης των σκοπών τους, χωρίς την ίδια στιγμή οι δικές τους στοχοθεσίες να επηρεάζουν τη δική μας ανάλυση.

Οι συνεντεύξεις διεξήχθησαν από δύο κάθε φορά άτομα, είχαν διάρκεια από 27 μέχρι 50 λεπτά και μαγνητοφωνήθηκαν με τη σύμφωνη γνώμη των πληροφορητών, με την άδεια της γενικής συνέλευσης του Ιατρείου και της Επιτροπής Δεοντολογίας του Τμήματος Ψυχολογίας του Πανεπιστημίου Κρήτης. Οι συνεντεύξεις εστίασαν στους λόγους που οδήγησαν τους εθελοντές να αποφασίσουν να προσφέρουν τις υπηρεσίες τους στο ιατρείο, τη φύση και την επιρροή των υπηρεσιών του ιατρείου και τους μελλοντικούς στόχους του ιατρείου και των εθελοντών. Στη συνέχεια απομαγνητοφωνήθηκαν από ένα εκ των δύο ατόμων που είχαν πάρει τη συνέντευξη. Η αναφορά στα λεγόμενα των συνεντευξιαζόμενων γίνεται πάντοτε ανώνυμα, με επισήμανση μόνο της ιδιότητάς τους ως εθελοντών. Η αναφορά στην επαγγελματική τους ενασχόληση και ειδικότητα θα καθιστούσε επισφαλής την προστασία της ανωνυμίας λόγω της αναγνωρισιμότητάς τους στην τοπική κοινωνία.

Η ανάλυση δεδομένων και η κωδικοποίηση αρχικά βασίστηκε στη θεματική ανάλυση. Η μέθοδος αυτή χρησιμοποιείται ευρέως στις ποιοτικές έρευνες καθώς δίνει τη δυνατότητα εξέτασης των δεδομένων βάσει ευρύτερων θεματικών, λαμβάνει υπόψη το περιβάλλον εντός του οποίου αρθρώνονται οι αφηγήσεις και την πολυπλοκότητα του εμπειρικού υλικού αυτού του τύπου και επιτρέπει τη σύγκριση επιμέρους θεματικών και διαστάσεων (Boyatzis 1998) και την κατασκευή εκ της ανάλυσης θεωρητικών μοντέλων (Braun και Clarke 2006). Έτσι, καθίσταται δυνατή η βαθύτερη κατανόηση του περιεχομένου και των εννοιών που χρησιμοποιούνται (Boyatzis 1998) αλλά και συνδέονται τα δεδομένα με το γενικότερο πλαίσιο και τις κοινωνικοπολιτικές εξελίξεις (Coffey και Amanda 1996).

Η ενδελεχής μελέτη των αφηγήσεων από την ερευνητική ομάδα οδήγησε στην καταγραφή λέξεων-κλειδιών και σημειώντων φράσεων που στη συνέχεια ομαδοποιήθηκαν ανά θεματικές. Οι κύριες θεματικές που προέκυψαν αφορούν τη διοικητική λειτουργία του ΕΙΚΑΡ, το ζήτημα των εθελοντών, την οικονομική κρίση, τη στοχοθεσία της οργάνωσης, τον προσδιορισμό των σχέσεων με την κοινότητα και το πρόβλημα των χρυστών.

Από αυτές, στην παρούσα εργασία επικεντρωθήκαμε σε τρεις, (α) στην κρίση, (β) στη στοχοθεσία της οργάνωσης και (γ) στις σχέσεις με την κοινότητα. Οι εν λόγω τρεις θεματικές συνδέονται άμεσα με τα ερευνητικά μας ερωτήματα, δηλαδή με τη μορφή στράτευσης των εθελοντικά εργαζόμενων –κατά κύριο λόγο επαγγελματιών υγείας– στο ΕΙΚΑΡ, και τον τρόπο κατανόησης της δράσης τους σε σχέση με την κρίση και τις επιπτώσεις της στο υγειονομικό σύστημα (γενίκευση του προβλήματος της δημόσιας υγείας και ασφάλισης). Οι αναλύσεις σε αυτήν τη φάση βασίστηκαν στην Κριτική Ανάλυση Λόγου (Van Dijk 2001) σε συνδυασμό με τη θεματική ανάλυση (Θεματική Ανάλυση Λόγου).

Μορφές στράτευσης στο ΕΙΚΑΡ: Μια τυπολογία

Σύμφωνα με τον Melucci, αυτό που προσδιορίζει την εθελοντική δράση ως κοινωνιολογική κατηγορία είναι η εθελούσια συγκρότηση του κοινωνικού δεσμού

που εγκαθιδρύεται και εντός του οποίου αναπτύσσεται η δράση. Σύμφωνα με τον ίδιο συγγραφέα, στις σύγχρονες κοινωνίες παρατηρείται μια ευρεία διαθεσιμότητα για εθελοντική προσφορά, η οποία όμως είναι διαφοροποιημένη και δεν μπορεί να αναχθεί μονοσήμαντα σε μια ομοιογενή αναλυτική κατηγορία. Παρόλο που η παραδοσιακή φιλανθρωπία, θρησκευτικής ή λαϊκής έμπνευσης, και ο πατερναλισμός αποτελούν τις βασικές παραδόσεις στις οποίες στηρίζεται και το σύγχρονο εθελοντικό κίνημα, η σύγχρονη μορφή του εθελοντισμού προσανατολίζεται σε ένα διαφοροποιημένο υπαρξιακό «εδώ και τώρα» (Melucci 1982· Ion 1997). Πράγματι, από την ανάλυση του εμπειρικού υλικού προέκυψε μια τυπολογία στράτευσης, δηλαδή διαφοροποιημένες κοινωνικές λογικές βάσει των οποίων οι εθελοντές του ΕΙΚΑΡ κινητοποιούνται, κατανοούν την ίδια τους τη συμμετοχή στην οργάνωση και αξιολογούν την αποτελεσματικότητά της. Αυτή η τυπολογία δεν αφορά άτομα αλλά μορφές δράσης. Έτσι, ένας εθελοντής μπορεί να υιοθετεί αντιφατικές μορφές ερμηνείας της συμμετοχής του, κάτι που συμβαίνει πράγματι πολύ συχνά. Επίσης, μπορεί να τροποποιεί σταδιακά τη συμπεριφορά του, και ενώ έχει προσεγγίσει αρχικά το ΕΙΚΑΡ προκειμένου να προσφέρει εξειδικευμένες ιατρικές υπηρεσίες σταδιακά να μετατρέπεται σε ακτιβιστή στο πεδίο της υγείας αλλά και ευρύτερα. Από τη θεματική ανάλυση του λόγου των συμμετεχόντων στην έρευνα προέκυψαν οι εξής μορφές στράτευσης: (α) εθελοντισμός, (β) κινηματική δράση αντίστασης, (γ) προώθηση μιας «άλλης ιατρικής» και (δ) φιλανθρωπία.

Η συμμετοχή στο ΕΙΚΑΡ ως τυπική μορφή εθελοντισμού επαγγελματιών υγείας

Ορισμένοι εκ των εθελοντών, ιδιαίτερα των επαγγελματιών υγείας, αντιλαμβάνονται τη δράση τους ως ανάλογη των συναδέλφων τους οι οποίοι συμμετέχουν σε διεθνείς οργανώσεις όπως οι Γιατροί του Κόσμου, οι Γιατροί Χωρίς Σύνορα κ.λπ. Σε αυτή την περίπτωση ενεργοποιείται η ανθρωπιστική παράδοση η οποία ενυπάρχει ήδη από τον 19ο αιώνα στο πλαίσιο άσκησης του ιατρικού επαγγέλματος αλλά και των συναφών επαγγελμάτων και των συνοδοιπόρων τους. Ιδιαίτερα κατά τη διάρκεια της πρώτης φάσης του ΕΙΚΑΡ, όταν η ομάδα-στόχος ήταν σχεδόν αποκλειστικά οι μετανάστες χωρίς χαρτιά, μπορούμε να ανιχνεύσουμε τις αναλογίες αυτής της οργάνωσης με άλλες που δραστηριοποιούνται στον λεγόμενο τρίτο κόσμο. Όπως αναφέρει μια εθελόντρια:

«Το 2008 που ξεκινήσαμε το ερέθισμα ήταν από την καθημερινότητά μας ουσιαστικά και σκεφτήκαμε να ξεκινήσουμε κάτι έτσι ώστε να μπορέσουμε να... με πιο οργανωμένο τρόπο και να δούμε ποιοι είναι αυτοί οι ασθενείς, και να αναδείξουμε αυτό το θέμα, ας πούμε, που πιστεύουμε ότι ήταν σημαντικό για να μπορέσουμε να διεκδικήσουμε στη συνέχεια κάτι, αλλά και να σταθούμε δίπλα, ας πούμε, σε αυτούς τους ανθρώπους που είχαμε αυτό το πρόβλημα. Φυσικά δεν είχαμε σκεφτεί τότε την οικονομική κρίση και την έκταση που θα 'παιρνε όλη αυτή η ιστορία. Ε... φυσικά δεν ήμασταν μόνο γιατροί, δηλαδή, ξεκίνησε από ένα κομμάτι το ιατρικό και ταυτόχρονα υπήρχαν και κάποιοι άνθρωποι από την πόλη...»

Στη συνέχεια, βεβαίως, η πιο πολιτική μορφή που πήρε το ΕΙΚΑΡ και οι στόχοι οι οποίοι τέθηκαν οδήγησαν σε μια σαφή διαφοροποίηση από αυτού του τύπου τις οργανώσεις, κυρίως όσον αφορά τον τρόπο λειτουργίας (συλλογικός, με την επίκληση της άμεσης δημοκρατίας, χωρίς διασυνδέσεις με οργανώσεις-μήτρες), τους σκοπούς (σαφώς περισσότερο ιδεολογικοί/πολιτικοί παρά υγειονομικοί) και τη χρηματοδότηση (αυστηρός έλεγχος των πηγών, αποκλεισμός γνωστών επιχειρηματιών).

Η συμμετοχή στο ΕΙΚΑΡ ως μέσο για την κοινωνική αλλαγή

Η συμμετοχή στο ΕΙΚΑΡ νοείται πολύ συχνά ως μορφή κινηματικής πράξης αντίστασης. Είναι χαρακτηριστικό ότι ο τίτλος στο φυλλάδιο με το οποίο αυτοπροσδιορίζεται η οργάνωση έχει τον τίτλο: «Αλληλεγγύη... Πρώτο βήμα αντίστασης». Δεν πρόκειται δηλαδή, υπό αυτή την οπτική, για μια τυπική μορφή παροχής εθελοντικού έργου στο πεδίο της υγείας αλλά για τη χρησιμοποίηση αυτής της προσφοράς προκειμένου να διευκολυνθεί η κοινωνική αλλαγή. Στόχος είναι η ενίσχυση της κινηματικής δράσης στο πεδίο της κοινωνίας των πολιτών («Το άλλο κομμάτι είναι το... της διασύνδεσης και της δράσης έτσι της πιο κινηματικής, πιο... η δράση αντίστασης ας πούμε που για μας είναι επίσης σημαντική.»). Το ΕΙΚΑΡ μετατρέπεται έτσι σε ενός είδους εκφραστή της συλλογικής κοινωνικής συνείδησης εν μέσω κρίσης. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει μια εθελόντρια:

«Η κοινωνία αντιδρά. Είναι τα αντανακλαστικά της κοινωνίας που λένε ότι εδώ πάσχει ένα κομμάτι μου και θέλω να το στηρίξω. Είναι ας πούμε και μια, με την ευρύτερη έννοια, ένα ένστικτο αυτοσυντήρησης της κοινωνίας πιστεύω. Ε, τώρα αν αυτές οι δομές καταφέρουν να γίνουν πυρήνες αντίστασης για όλη αυτή την κατάσταση που υπάρχει ή αν πλέον έχουνε λάβει και μια άλλη μορφή –δεν είναι η μορφή που είχαμε εμείς τότε αλλά και μια πιο κινηματική μορφή, δηλαδή του να ανατρέψει αυτή την κατάσταση που έχει δημιουργηθεί– αυτό είναι στο χέρι μας από κει και πέρα».

Στα λόγια αυτά ανιχνεύουμε μια μεταστροφή, η οποία ως ένα βαθμό είναι αποτέλεσμα της εμφάνισης και της όξυνσης της κρίσης. Αυτό είχε ως συνέπεια την τροποποίηση των κοινωνικών αναφορών της οργάνωσης και την είσοδο σε μια σταδιακή διαδικασία ριζοσπαστικοποίησης, η οποία κορυφώθηκε την περίοδο 2013-2014. Όμως, η πολλαπλότητα των σκοπών του ΕΙΚΑΡ και ο πλουραλισμός των ιδεολογικών του αναφορών φαίνεται να είναι εγγενή στοιχεία. Χαρακτηριστικά είναι τα λόγια μιας εθελόντριας, η οποία ερμηνεύει τα κίνητρα του αρχικού πυρήνα της οργάνωσης:

«Εγώ μίλησα για τον αρχικό πυρήνα, πώς ξεκίνησε το ιατρείο, που ήμασταν άνθρωποι οι οποίοι δεν ήταν αυτή η..., το πνεύμα της φιλανθρωπίας ή της θρησκείας ή της ε..., να ξεπλύνουμε λίγο κάποιες ενοχές ο καθένας μας πηγαίνοντας να κάνουμε... Γιατί υπάρχουν όλα αυτά, ε... Ήταν αλλιώς, ήταν μια αλληλέγγυα κατάσταση, συλλογική, δηλαδή το είχαμε σκεφτεί ότι θα φτιάξουμε κάτι συλλογικό, κάτι όμορφο με την έννοια ας πούμε ότι, να..., να... να αναδείξουμε

και να αποδείξουμε ότι, ότι... με μια έννοια ένας κόσμος άλλος που θέλουμε να φτιάξουμε και να κάνουμε μπορεί να υπάρξει, να αποτελέσει ένα παράδειγμα αυτό το εγχείρημα. Στην πορεία μπήκαν διάφοροι άνθρωποι που είχαν διάθεση και ήθελαν να ασχοληθούν, ε και εντάξει, ο καθένας για τους δικούς του λόγους, συμμετέχει σε αυτό το εγχείρημα».

Η αλληλεγγύη στην περίπτωση αυτή νοείται όχι μόνο ως προσφορά αλλά ως μηχανισμός κοινωνικής αλλαγής, στο πλαίσιο μιας ευρύτερης διαδικασίας αντίστασης και προώθησης μιας εναλλακτικής μορφής κοινωνικής οργάνωσης.

Το ΕΙΚΑΡ ως μέσο για την προώθηση μιας «άλλης» ιατρικής

Ένας από τους λιγότερο άμεσα ιδεολογικούς και πολιτικούς λόγους ήταν η προώθηση εναλλακτικών μορφών ιατρικής πρακτικής. Στο πλαίσιο αυτού του τύπου στράτευσης στρατηγικός στόχος δεν ήταν ένας «άλλος κόσμος», αλλά μια «άλλη ιατρική». Εδώ θα συναντήσουμε τυπικά εναλλακτικά προτάγματα, τα οποία αν και περιθωριακά στο πεδίο της ιατρικής πρακτικής, εντούτοις έχουν σοβαρά επιστημολογικά ερείσματα. Η ιατρική που βλέπει τον άνθρωπο ολιστικά, ως βιοψυχοκοινωνικό ον, η έμφαση στην πρόληψη, η εμπλοκή της κοινότητας στην προαγωγή της υγείας, η αποϊατροποίηση των κοινωνικών προβλημάτων και συναφή προτάγματα δεν είναι σπάνιο να αποτυπώνονται στις διακηρύξεις των διεθνών οργανώσεων υγείας ή να αναφέρονται σε αρκετά γνωστά και παγκόσμιας εμβέλειας επιστημονικά περιοδικά. Εδώ τα ανιχνεύουμε ως επιμέρους χαρακτηριστικά των κινήτρων που ωθούν πρωτίστως επαγγελματίες υγείας να συμμετέχουν ως εθελοντές στο ΕΙΚΑΡ. Όπως μας αναφέρει ένας εξ αυτών:

«Ε... Ναι εντάξει, δυο-τρία πράγματα σημαντικά για μας... Το ένα είναι, είναι και αυτό που είπα και πριν ο διαφορετικός τρόπος που βλέπουμε, που θέλουμε να κάνουμε την ιατρική, δηλαδή την πολυφαρμακία που θέλουμε λίγο να αλλάξουμε, τον μητρικό θηλασμό, δηλαδή, που θέλουμε να προβάλλουμε και ένα άλλο μοντέλο υγείας, ε... πιο φυσικό, λιγότερο ας πούμε ιατροκεντρικό... Ε και αυτό είναι ένα κομμάτι το οποίο έχει αρχίσει να μας απασχολεί και προσπαθούμε, δηλαδή προσπαθούμε να μη δίνουμε γάλατα από κουτιά ας πούμε στο Ιατρείο για τα παιδάκια αλλά να προωθούμε τον μητρικό θηλασμό. Προσπαθούμε όταν υπάρχουν λίστες φαρμάκων τεράστιες στους ασθενείς να τα μαζεύουμε, να τους περιορίζουμε, να δίνουμε πιο φτηνά φάρμακα, όχι πιο κακά, πιο φτηνά φάρμακα, να μην μπαίνουμε στη λογική των φαρμακευτικών εταιρειών. Εμ... να βλέπουμε, αυτό, με έναν πιο ολιστικό τρόπο τους ανθρώπους. Προσπαθούμε τέλος πάντων σε αυτό το κομμάτι λίγο να δούμε και την ιατρική όπως θα τη φανταζόμασταν και όχι όπως είναι και όπως πολλές φορές διαστρεβλωμένα εφαρμόζεται».

Επομένως, είτε ως μέρος της κοινωνικής αλλαγής είτε ως αυτόνομη παρέμβαση, η προώθηση μιας πιο κοινωνικής-κοινοτικής και λιγότερο ιατροκεντρικής φροντίδας υγείας καταγράφεται στο λόγο των εθελοντών ως βασική συνιστώσα της συμμετοχής τους στο ΕΙΚΑΡ.

Φιλανθρωπία

Μια άλλη τυπική μορφή στράτευσης είναι η φιλανθρωπία (με θρησκευτικό ή πατερναλιστικό υπόβαθρο), της παροχής δωρεάν υπηρεσιών υγείας σε ανθρώπους που τις έχουν ανάγκη και δεν έχουν τα υλικά μέσα για να έχουν πρόσβαση σε αυτές. Όπως μας αναφέρει μια εθελόντρια:

«Υπάρχει ένας αριθμός ανθρώπων που συμμετέχει ο οποίος για τους δικούς του λόγους ο καθένας συμμετέχει, έτσι; Υπάρχουν άνθρωποι που είναι θρησκευόμενοι και άρα με την έννοια ας πούμε αυτής της φιλανθρωπίας φαντάζομαι ότι έρχονται και προσφέρουν».

Για τους περισσότερους όμως εθελοντές, ακόμα και αυτής της μορφής η φιλανθρωπία εντάσσεται, αντικειμενικά, υπό τις παρούσες συνθήκες (κοινωνικός αποκλεισμός των μεταναστών χωρίς χαρτιά, διεύρυνση του αριθμού των ανασφάλιστων Ελλήνων πολιτών), στη στρατηγική της κοινωνικής αλλαγής. Όπως μας αναφέρει μία εξ αυτών, «η αίσθηση ότι ο συνάνθρωπός σου χρειάζεται βοήθεια, από μόνη της μπορεί να είναι το έναυσμα για να επιδιώξεις αυτή την αλλαγή».

Αμφισημίες που εξουθενώνουν

Ένα ενδιαφέρον εύρημα που προέκυψε από τις αναλύσεις του λόγου των εθελοντών είναι η επίκληση της εξουθένωσης, η οποία αποτυπώνεται είτε ευθέως είτε με έμμεσο τρόπο. Όπως θα δείξουμε στη συνέχεια, η επίκληση αυτή συνδέεται με τη μορφή στράτευσης των εθελοντών, δηλαδή με τον τρόπο με τον οποίο ερμηνεύεται από τους ίδιους η εθελοντική τους δράση. Το ερώτημα, δηλαδή, είναι γιατί οι εν λόγω εθελοντές αναφέρονται συστηματικά στο σύνδρομο burn-out και από πού πηγάζει αυτού του είδους η ερμηνεία της εθελοντικής τους εργασίας. Είναι χαρακτηριστικές οι παρακάτω φράσεις από συνεντεύξεις με εθελοντές του ΕΙΚΑΡ, οι οποίοι αναφέρονται συστηματικά στο υπό συζήτηση φαινόμενο, συνδέοντάς το με τον αριθμό των εθελοντών που δραστηριοποιείται στο πλαίσió του:

«Το στρες είναι πολύ έντονο».

«...αρχίσαμε να έχουμε προβλήματα και να χάνουμε εθελοντές λόγω της κατάστασης έξω από τη δομή».

«Δηλαδή, καταλαβαίνω ότι υπάρχει μια... απογοήτευση να το πω; Μία αρνητικότητα; Κάτι τέτοιο. Και δεν είναι ένα ή δύο τα περιστατικά».

«Δηλαδή το τελευταίο διάστημα, κάποιοι εθελοντές, αρκετοί, έχουν σταματήσει να έρχονται στο ιατρείο».

«Δηλαδή η κόπωση είναι... το νούμερο ένα αυτήν τη στιγμή».

«Ε... και τώρα προσπαθείς, προσπαθείς... και δεν βλέπεις να φτάνεις στο αποτέλεσμα που ήθελες ρε παιδί μου. Νομίζω μιλάμε για burn-out πια».

Το ενδιαφέρον στην περίπτωση μας είναι ότι το στρες και η κόπωση δεν φαίνεται να προέρχονται από το φόρτο εργασίας, ούτε από την ασάφεια των ρόλων ή των

προσδοκιών, αλλά από τη δομική ασυμφωνία μεταξύ των ιδεολογικών-πολιτικών στόχων από τη μια μεριά και του τι πραγματικά επιτυγχάνεται από την άλλη πλευρά, τόσο στο πλαίσιο του ΕΙΚΑΡ όσο και στο ευρύτερο πολιτικό πλαίσιο. Στον πυρήνα της επίκλησης της εξουθένωσης βρίσκονται οι ιδεολογικές αμφιβολίες για το τι πραγματικά επιτυγχάνει το ΕΙΚΑΡ. Οι αμφιβολίες αυτές είναι κεντρικής σημασίας στην περίπτωση μας, καθώς η κοινωνική αλλαγή και η ανάπτυξη πολιτικής-ιδεολογικής συνείδησης ανατροπής συνιστούν βασικά προτάγματα των πρωταγωνιστών του εξαρχής, όπως είδαμε παραπάνω.

Η πρώτη αμφιβολία έχει να κάνει με την ίδια τη λειτουργία του ΕΙΚΑΡ, με την πιθανότητα αυτό να αποτελεί κάποιου είδους «κοινωνικό αμορτισέρ» των κραδασμών που δημιουργεί η οικονομική κρίση. Όπως χαρακτηριστικά μας αναφέρει μια εθελόντρια:

«Όντως κάνουμε κάτι καταπληκτικό, βοηθάμε ανθρώπους που έχουν ανάγκη αλλά ταυτόχρονα ίσως λειτουργούμε ως δεκανίκι του κράτους που δεν κάνει αυτό που πρέπει να κάνει».

Οι αμφιβολίες αυτές ενισχύονται από τις διαφορετικές αφετηρίες των εθελοντών, την πολλαπλότητα των μορφών στράτευσης, αλλά και τις διαφορετικές εκτιμήσεις, απόρροια αυτού του πλουραλισμού, για τη σχέση με το κράτος:

«Ε, σαφώς και υπάρχει και 'ντάξει είναι λογικό, γιατί ξεκίνησε με πολύ ετερόκλητα άτομα αλλά, ε, πλέον στο θέμα του..., της ανάμειξης του κράτους, το θέμα των ανασφάλιστων δεν υπάρχει, είναι καθολική η αντίθεση όλων των εθελοντών και γενικότερα, εε, στο συντονιστικό που υπάρχει στο ιατρείο οι περισσότεροι, ας πούμε μια καθολική τέτοια βλέπει την αυτοκατάργηση σαν ένα σκοπό ας πούμε του ιατρείου, δηλαδή κανένας... Ναι, ανεξαρτήτως δηλαδή πολιτικής τοποθέτησης όσοι ασχολούνται με τα ιατρεία βλέπουν ότι δεν είναι λύση της, εε, για τη, για το θέμα της υγείας τα εθελοντικά ιατρεία. Σε αυτό υπάρχει δηλαδή μια ομοφωνία ανεξάρτητα άμα, γιατί 'ντάξει έχεις από διάφορους πολιτικούς χώρους κόσμο, αναγκαστικά δεν μπορείς να, δεν είναι τα εθελοντικά ιατρεία έτσι κομματικοί μηχανισμοί ανεξάρτητα άμα από κάποιους χώρους συμμετέχουν περισσότερα άτομα».

Το πρόταγμα της αυτοκατάργησης, δηλαδή της λειτουργίας του ΕΙΚΑΡ μέχρι εκλείψουν οι κοινωνικοί λόγοι που το καθιστούν αναγκαίο, δηλαδή έως ότου το σύνολο των πολιτών, Ελλήνων και μεταναστών, αποκτήσει πλήρη πρόσβαση σε ένα λειτουργικό δημόσιο σύστημα υγείας, αποτελεί κοινή συνισταμένη των επιμέρους ατομικών διαδρομών, των επιμέρους στρατεύσεων. Όπως μας αναφέρει μια άλλη εθελόντρια:

«Κοίτα στις βασικές αρχές μας από την αρχή της λειτουργίας μας ήταν η αυτοκατάργησή μας. Έτσι, δηλαδή το να φτάσουν οι συνθήκες έτσι ώστε να καταργηθούμε, να μη χρειάζεται να μην υπάρχει η ανάγκη μας».

Έτσι η αλληλεγγύη νοείται, όπως αναφέρεται και στο φυλλάδιο αυτοπαρουσίασης

της οργάνωσης, ως πρώτο βήμα για την αντίσταση στις πολιτικές ιδιωτικοποίησης. Αναπόφευκτα, η αδυναμία αυτοκατάργησης, με αυτές τις προϋποθέσεις, θέτει ζητήματα ηθικής και ιδεολογικής τάξης στους εθελοντές, εφόσον η απλή παροχή δωρεάν υπηρεσιών υγείας σε αυτούς που τις χρειάζονται δεν αρκεί προκειμένου να νομιμοποιηθεί η εθελοντική δράση στη σκέψη τους. Είναι ενδεικτικό το παρακάτω απόσπασμα:

«Θέλουμε πάντα και προσπαθούμε να διαχωρίζουμε τη θέση μας από ανάλογες φιλανθρωπικές κινήσεις. Δηλαδή την αλληλεγγύη όπως την αντιλαμβανόμαστε εμείς, την αντιλαμβανόμαστε με την έννοια της ισοτιμίας και της εμ... κοινωνικής συνοχής. Δηλαδή, ε...δεν προσπαθούμε από έναν ανώτερο να προσφέρουμε σε έναν κατώτερο γιατί είμαστε και εμείς τα ίδια μέλη της κοινωνίας που μπορεί τώρα να 'χουμε ανάγκη εμείς, αύριο θα έχει ανάγκη ο άλλος κ.λπ. Δηλαδή το βλέπουμε πιο πολύ με αυτή τη λογική. Ε... απ' την άλλη ένα κομμάτι που δεν υπάρχει σίγουρα σε μια κίνηση η οποία είναι φιλανθρωπικού χαρακτήρα είναι η ε... κινηματικότητα, δηλαδή το να προσπαθήσεις, κάποιες αρχές τις οποίες έχεις, να προσπαθήσεις να τις διεκδικήσεις, να διεκδικήσεις δηλαδή για όλους τους ανθρώπους το δικαίωμα να είναι στη δημόσια υγεία. Δηλαδή αυτό είναι η βασική μας επιδίωξη. Δεν είναι το να υποκαταστήσουμε το κράτος, αλλά το να αναδείξουμε το πρόβλημα, να διεκδικήσουμε και να βοηθήσουμε τον κόσμο, και εμάς βέβαια, να ανατρέψει αυτή την κατάσταση και να, να πάρει αυτό που δικαιούται. Έτσι, λοιπόν, νομίζω ότι αυτά είναι δύο διαφορετικά πράγματα και πρέπει πάντα να τα 'χουμε στο μυαλό μας για να δούμε πώς μπορούν να γίνουν... Προσπαθούμε. Ίσως όχι τόσο επιτυχημένα».

Η υγεία νοείται αφενός ως προϋπόθεση και αφετέρου ως συνισταμένη της πολιτικής πάλης. Όπως αναφέρει μια εθελόντρια, η υγεία συνιστά προϋπόθεση «για να προσπαθήσουμε να είμαστε ζωντανοί και υγιείς, για να μπορέσουμε να ανατρέψουμε αυτή την κατάσταση. Κάπως έτσι το 'χουμε δει χωρίς να είναι σίγουρο ότι έχουμε και δίκιο, ε;». Έτσι, οι ιδεολογικοί σκοποί φαίνεται να υστερούν σε σχέση με το πρακτικό μέρος της δουλειάς, που έχει να κάνει με την παροχή εξειδικευμένων υπηρεσιών υγείας. Όπως αναφέρει μια εθελόντρια:

«Πιστεύω ότι αυτό το κομμάτι...έχει μείνει λίγο πίσω. Δηλαδή είναι το κομμάτι του να βοηθήσω, το πρακτικό κομμάτι, ας πούμε, έχει ίσως διογκωθεί σε σχέση με το άλλο, το οποίο δεν είναι τόσο εύκολο. Θέλει συνεχή δουλειά, θέλει συνεχή ενημέρωση του κόσμου, θέλει κινητοποίηση από τη μεριά μας και πολλές φορές είναι δύσκολο γιατί οι περισσότεροι δουλεύουμε και γι' αυτόν το λόγο έχουμε, όταν το κάνεις αυτό εθελοντικά προφανώς και δεν μπορείς να αφιερώσεις πάρα πολύ χρόνο. Εμείς αφιερώνουμε πάρα πολύ χρόνο σε αυτό αλλά δεν φτάνει. Δηλαδή χρειάζεται πολλή δουλειά για το κομμάτι αυτό και είναι σημαντικό για εμάς και νομίζω ότι δεν το 'χουμε πετύχει αυτό όπως θα 'πρεπε».

Έτσι, οι δυσκολίες, όλες αυτές οι αντιξοότητες που οδηγούν στην επίκληση της εξουθένωσης εκ μέρους των εθελοντών, δεν οφείλονται στο φόρτο εργασίας, ούτε στις συνθήκες με τις οποίες παρέχεται το εθελοντικό έργο, αλλά στην ετεροβαρή

επίτευξη των στόχων, στην αίσθηση της σχετικά αποτελεσματικής παροχής υπηρεσιών περίθαλψης αλλά και στη συνειδητοποίηση της αδυναμίας για αποτελεσματική πολιτική ευαισθητοποίηση τόσο των εξυπηρετούμενων όσο και της τοπικής κοινότητας, απέναντι στο μεγάλο πρόβλημα, τη σταδιακή ιδιωτικοποίηση του δημόσιου συστήματος υγείας, που αφήνει ολοένα και περισσότερους εκτός προστασίας.

Το μεγάλο στοίχημα φαίνεται να είναι η επίτευξη ισορροπίας μεταξύ της υποστήριξης του κόσμου και της ανατροπής. Ωστόσο, εκτός του προβλήματος σταδιακού περιορισμού της συμμετοχής των εθελοντών, δεν επιτυγχάνεται ο στόχος της πολιτικοποίησης των εξυπηρετούμενων. Τόσο οι Έλληνες όσο και οι μετανάστες χωρίς χαρτιά, για διαφορετικούς λόγους, επικεντρώνονται σε πρακτικά αιτήματα παροχής βοήθειας και, στη συντριπτική τους πλειονότητα, δεν υιοθετούν τους πολιτικούς προβληματισμούς του ΕΙΚΑΡ, τις ιδεολογικές του συνδηλώσεις. Μάλιστα η συμμετοχή των εξυπηρετούμενων στην οργάνωση και λειτουργία του είναι μηδενική. Ορισμένοι εξ αυτών, μάλιστα, ιδιαίτερα οι μετανάστες, αδυνατούν να κατανοήσουν ακόμα και τον εθελοντικό χαρακτήρα του εγχειρήματος.

Αυτές οι αμφισβησίες, οι ιδεολογικές αμφιβολίες και η μονομερής αποτελεσματικότητα της δράσης των εθελοντών φαίνεται να είναι η αιτία της επίκλησης της επαγγελματικής εξουθένωσης, παρά το γεγονός ότι μιλάμε για εθελοντική δράση. Από τα μέσα της δεκαετίας του 1970 που εμφανίστηκε στη διεθνή βιβλιογραφία ο όρος «staff burn-out» (Freudenberger 1974) έχει πραγματοποιηθεί πληθώρα εμπειρικών μελετών του φαινομένου που αναφέρεται στην εξουθένωση την οποία υφίστανται οι εργαζόμενοι στο επαγγελματικό τους περιβάλλον. Το σύνδρομο αυτό προσδιορίζεται ως αίσθημα συναισθηματικής εξάντλησης, το οποίο είτε διαρκεί για ένα σχετικά μεγάλο διάστημα, εβδομάδων ή μηνών, είτε καθίσταται χρόνιο. Σύμφωνα με τον κλασικό ορισμό της Maslach (1982), η επαγγελματική εξουθένωση ορίζεται ως απώλεια ενδιαφέροντος για τους ανθρώπους με τους οποίους κάποιος εργάζεται, συμπεριλαμβανομένης της σωματικής συναισθηματικής εξάντλησης.

Σήμερα, από τις 5.500 δημοσιευμένες μελέτες για την επαγγελματική εξουθένωση, οι περισσότερες αφορούν τους επαγγελματίες της υγείας. Ένας αξιοσημείωτος αριθμός δημοσιεύσεων αφορά τους εθελοντές. Εντούτοις, η πλειονότητα των δημοσιεύσεων που αφορούν τους εθελοντές έχει κανονιστικό χαρακτήρα. Οι εν λόγω δημοσιεύσεις αποσκοπούν στην αποφυγή ενός φαινομένου που συχνά οδηγεί στην εγκατάλειψη της εθελοντικής εργασίας, προτείνοντας λύσεις και παρέχοντας οδηγίες. Στη σχετική βιβλιογραφία ως σημαντικός παράγοντας για την εμφάνιση ενός τέτοιου φαινομένου στους χώρους της εθελοντικής εργασίας καταγράφεται ο μη σαφής προσδιορισμός αφενός των ρόλων και αφετέρου των προσδοκιών των εθελοντών (Allen και Mueller 2013).

Στην περίπτωση μας, η εν λόγω ασάφεια καταγράφεται αλλά έχει σαφές και ιδιάζον περιεχόμενο: την απόκλιση μεταξύ των δύο βασικών αξόνων δράσης, την ιατρική δράση (παροχή ιατρικών υπηρεσιών σε ανασφάλιστους) και την πολιτική δράση

(την κοινωνική αλλαγή). Η επίκληση της εξουθένωσης είναι αποτέλεσμα αυτής της ανισομέρειας στην επίτευξη των στόχων, όπως γίνεται κατανοητή από τους εθελοντές του ΕΙΚΑΡ. Είναι ίσως αναμενόμενο, αυτές οι εξαιρετικές συνθήκες να βιώνονται αντιφατικά από τους εθελοντές, δεδομένου επιπλέον ότι αυτοί δεν αποτελούν μια ομοιογενή κατηγορία, καθώς υιοθετούν διαφορετικές λογικές δράσης και αντιφατικά ερμηνευτικά σχήματα για την εξήγηση αυτού που κάνουν και τους ιδιαίτερους στόχους τους οποίους θέτουν, όπως δείξαμε προηγουμένως μέσω της τυπολογίας στράτευσης την οποία αναλύσαμε. Ο πυκνός πολιτικός χρόνος, δηλαδή η εμφάνιση πληθώρας γεγονότων στο σχετικά σύντομο διάστημα της δημοσιονομικής και κοινωνικής κρίσης, τα οποία σε άλλες πιο ομαλές συνθήκες θα γίνονταν κατανοητά ως τομές στην ιστορία της ελληνικής κοινωνίας, χαρακτηρίζει το περιβάλλον εντός του οποίου οι εθελοντές επιχειρούν να ερμηνεύσουν αυτό που κάνουν, θέτοντας στόχους και αναπτύσσοντας δράσεις. Η καταγεγραμμένη αναντιστοιχία όσον αφορά την επίτευξη μεταξύ πρακτικών και πολιτικών στόχων, όπως αυτή γίνεται κατανοητή στη συνείδηση των εθελοντών και όπως καταγράφεται στις αφηγήσεις που μας εμπιστεύτηκαν σε μια πυκνή από πολιτικά γεγονότα χρονική περίοδο, μετατρέπεται σε ιδεολογική αμφιβολία όσον αφορά την ίδια την ύπαρξη του ΕΙΚΑΡ.³

Διαδικτυακές πηγές

www.ethiatreio.com

www.solidarity4all.gr/el

Βιβλιογραφία

Allen J. A. και S. L. Mueller, 2013, "The revolving door: A closer look at major factors in volunteers' intention to quit", *Journal of Community Psychology* 41(2): 139-155.

Αθανασοπούλου Μ., Α. Μεχίλι-Ενκελείντ, Α. Αθανασοπούλου και Μ. Διομήδους, 2013, «Παράγοντες που επηρεάζουν την υγεία των μεταναστών και ο αντίκτυπός τους στη δημόσια υγεία», *Διεπιστημονική φροντίδα υγείας* 5(4): 162-167.

Barros P.P., 2012, "Health policy reform on rough times: The case of Portugal", *Health Policy* 106: 17-22.

3 Η έρευνα, στην οποία βασίζεται το παρόν άρθρο έχει βεβαίως και ορισμένους περιορισμούς. Αυτοί αφορούν κυρίως τη χρονική στιγμή που διεξήχθη, δηλαδή σε ένα περιβάλλον κρίσης πολύ ρευστό, όπου οι κοινωνικοί και οι νομικοί ορισμοί, οι οικονομικές συνθήκες και το πολιτικό πλαίσιο αλλάζουν με πολύ γρήγορους ρυθμούς. Κάτι που επηρεάζει σαφώς και το ΕΙΚΑΡ. Αξίζει να σημειωθεί ότι ένας εκ των πρωτεργατών του ιατρείου ανέλαβε υποργός Υγείας, χωρίς ωστόσο να γίνει δυνατό να αρθούν τα προβλήματα προσβασιμότητας σε υπηρεσίες υγείας, στο ασφυκτικό πλαίσιο που θέτει η κατάσταση δημοσιονομικής επιτήρησης της χώρας και η κρίση δανεισμού του κράτους. Ωστόσο, η δυνατότητα πρόσβασης των ανασφάλιστων σε βασικές υπηρεσίες στο δημόσιο σύστημα υγείας από τα τέλη του 2015 και μετά φαίνεται ως ένα πρώτο βήμα στο στόχο της αυτοκατάρτησης. Ως αποτέλεσμα, νέες δράσεις αναπτύχθηκαν από το ΕΙΚΑΡ, με μια νέα σαφή μετατόπιση των στοχοθεσιών του προς την κατεύθυνση της δημόσιας υγείας (διοργάνωση επιμορφωτικών σεμιναρίων του γενικού πληθυσμού). Από την άλλη, η προσφυγική κρίση έθεσε νέες προκλήσεις στις οποίες μέλη του ΕΙΚΑΡ ανταποκρίθηκαν, με αποστολές στη Λέσβο. Όλα αυτά δείχνουν ότι το ΕΙΚΑΡ εξακολουθεί να αποτελεί ένα εξαιρετικά ενδιαφέρον κοινωνικό πείραμα, το οποίο εξελίσσεται διαρκώς, θέτοντας νέες προκλήσεις στα μέλη που το συναποτελούν.

- Berge J. M. και T. J. Mendenhall, 2009, "Using community-based participatory research to target health disparities in families", *Family Relations* 58: 457-488.
- Boyatzis R. E., 1998, *Transforming Qualitative Information: Thematic Analysis and Code Development*, Καλιφόρνια - Θάουζεντ Οκς: Sage.
- Braun V. και V. Clarke, 2006, "Using thematic analysis in psychology", *Qualitative Research in Psychology* 3(2): 77-101.
- Burke J. G., S. Hess, K. Hoffmann, L. Guizzetti, E. Loy και A. Gielen, 2013, "Translating community-based participatory research principles into practice", *Progress in Community Health Partnerships: Research, Education, and Action* 7(2): 115-122.
- Coffey A. και P. Amanda, 1996, *Making Sense of Qualitative Data*, Καλιφόρνια - Θάουζεντ Οκς: Sage.
- Das Gupta S., A. Fornari, K. Geer, L. Hahn, V. Kumar, H. Joon Lee, S. Rubin και M. Gold, 2006, "Medical education for social justice: Paulo Freire revisited", *Journal of Medical Humanity* 27: 245-251.
- Estes C. L., 1985, "Long term care and public policy in an era of austerity", *Journal of Public Health policy* 6(4): 464-475.
- Fragkoulis E., 2012, "Economic crisis and primary healthcare in Greece: 'Disaster' or 'blessing'?", *Clinical Medicine* 12(6): 607-607.
- Freudenberger H., 1974, "Staf burn-out", *Journal of Social Issues* 30(1): 159-165.
- Geletko K. W., L. M. Beitsch, M. Lundberg και R. G. Brooks, 2009, "Reducing the impact of the health care access crisis through volunteerism: A means, not an end", *American Journal of Public Health* 99(7): 1166-1169.
- Guest G. και N. MacQueen, 2011, "Introduction to Thematic Analysis", στο: G. Guest, K. M. MacQueen και E.E. Namey (επιμ.), *Applied Thematic Analysis*, Καλιφόρνια - Θάουζεντ Οκς: Sage, 3-20.
- Horowitz C. R., A. Arniela, S. James και N.A. Bickell, 2004, "Using community based participatory research to reduce health disparities in East and Central Harlem", *The Mount Sinai Journal of Medicine* 71 (6): 368-374.
- Ifanti A. A., A. A. Argyriou, F. H. Kalofonou και H.P. Kalofonos, 2013, "Financial crisis and austerity measures in Greece: Their impact on health promotion policies and public health care", *Health Policy* 113: 8-12.
- Ion J., 1997, *La fin des militants?*, Παρίσι: Les Éditions de l'Atelier.
- Israel B. A., E. Eng, A. J. Schulz και E. A. Parker (επιμ.), 2005, *Methods in Community-based Participatory Research for Health*, Σαν Φρανσίσκο: Jossey-Bass.
- Israel B. A., A. J. Schulz, E. A. Parker και A. B. Becker, 1998, "Review of community-based research: Assessing partnership approaches to improve public health", *Annual Review of Public Health* 19(1): 173-202.
- Kalafati M., 2012, "How Greek healthcare services are affected by the euro crisis", *Emergency Nurse* 20(3): 26-27.
- Kentikelenis A., M. Karanikolos, I. Papanikolas, S. Basu, M. McKee και D. Stuckler, 2011, "Health effects on financial crisis: Omens of a Greek tragedy", *The Lancet* 378(9801): 1457-1458.
- Kentikelenis A., M. Karanikolos, A. Reeves, M. McKee και D. Stuckler, 2014, "Greece's

- health crisis: from austerity to denialism”, *The Lancet* 383: 748-53.
- Liu J., L. McCauley, P. Leung, B. Wang, H. Needleman και J. Pinto-Martin, 2011, “Community-based participatory research (CBPR) approach to study children’s health in China: Experiences and reflections”, *International Journal of Nursing Studies* 48(7): 904-913.
- Maslach C., 1982, “Understanding burnout: Definitional issues in analyzing a complex phenomenon”, στο: W. S. Paine (επιμ.), *Job stress and burnout*, Μπέβερλι Χιλς: Sage, 29-40.
- Melucci A., 1982, *L’invenzione del presente*, Μπολόνια: Il Mulino.
- Meyer J., 2000, “Using qualitative methods in health related action research”, *British Medical Journal* 320(7228): 178-181.
- Mundle C., C. Naylor, D. Buck, 2012, “Volunteering in health and care in England: A summary of key literature”. Διαθέσιμο στο www.kingsfund.org.uk/sites/files/kf/field/field_related_document/voluntering-in-health-literature-review-kingsfund-mar13.pdf
- Ryan V. D., K. A. Agnisch, L. Zhao, R. Mullick, 2005, “Making sense of voluntary participation - A theoretical synthesis”, *Rural Sociology* 70(3): 287-313.
- Shahidi F. V., 2011, *Community-based Perspectives on the Political Economy of Immigrant Health: A Qualitative Study*, Γουέλσλεϊ: Wellesley Institute.
- Speer P. W., E. A. Tesdahl, J. F. Ayers, 2013, “Community organising practices in a globalizing era: Building power for health equity at the community level”, *Journal of Health Psychology* 19(1): 159-169.
- Valastro A., 2012, “Volunteerism, solidarity and social capital”, *Italian Sociological Review* 2(1): 24-32.
- Vandoros S., P. Hessel, T. Leone και M. Avendano, 2013, “Have health trends worsened in Greece as a result of the financial crisis? A quasi-experimental approach”, *European Journal of Public Health* 23(5): 727-731.
- Van Dijk T. A., 2001, “Multidisciplinary CDA: A plea for diversity”, στο: R. Wodak και M. Meyer (επιμ.), *Methods of Critical Discourse Analysis*, Λονδίνο και Θάουζεντ Οκς, Καλιφόρνια: Sage, 95-119.
- Wendt C. και T. Thompson, 2003, “Social austerity versus structural reform in European health systems: A four-country comparison of health reforms”, *International Journal of Health Services* 34(3): 415-433.
- World Health Organization, 2006, “Constitution of the World Health Organization”, *Basic Documents, Forty-fifth edition, Supplement*, 1-18.

V. ΣΥΛΛΟΓΙΚΗ ΔΡΑΣΗ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΑ ΚΙΝΗΜΑΤΑ

επιμέλεια: Νίκος Σερντεδάκης

Νίκος Σερντεδάκης και Βασίλης Ρόγγας

Συγκρουσιακοί κύκλοι, εκλογικά και οικονομικά καθεστώτα στη μεταπολεμική Ελλάδα: Συμβολή σε μια σχεσιακή ανάλυση της μέσης διάρκειας

Εισαγωγή

Οι πρόσφατες οικονομικές και πολιτικές εξελίξεις στην Ελλάδα, μετά την εκδήλωση της παγκόσμιας οικονομικής κρίσης το 2008, η επίταση και η ύφεση των συλλογικών δράσεων και των μαζικών κινητοποιήσεων διαμαρτυρίας τροφοδότησαν και συνεχίζουν να τροφοδοτούν τον δημόσιο και τον επιστημονικό διάλογο γύρω από τις αιτίες και τα πολλαπλά αποτελέσματα της δεδομένης κρισιακής συγκυρίας. Στο πεδίο μελέτης της συλλογικής δράσης και των κοινωνικών κινημάτων μια πληθώρα ερευνών και δημοσιεύσεων ανέδειξαν το εύρος της διαμαρτυρίας προς τις πολιτικές που υιοθετήθηκαν για την αντιμετώπιση της κρίσης χρέους της Ελλάδας. Πολιτικοί επιστήμονες εστίασαν στη ρευστοποίηση του κομματικού συστήματος και οργάνωσαν την έρευνά τους γύρω από την κύμανση των πολιτικών προτιμήσεων στις εκλογικές αναμετρήσεις της περιόδου. Τέλος, οικονομολόγοι διασταύρωσαν τα ξίφη τους για τις παθογένειες της ελληνικής οικονομίας, τις μνημονιακές συνταγές και τις απαιτούμενες μεταρρυθμίσεις ή τομές, τις οποίες έχει ανάγκη ο τόπος και οι άνθρωποί του. Από μια πρώτη άποψη θα μπορούσαμε να χαρακτηρίσουμε όλες τις παραπάνω θεματικά επικεντρωμένες συζητήσεις αφενός ως χρονικά και αφετέρου ως χωρικά προσανατολισμένες. Χωρικά προσανατολισμένες υπό την έννοια ότι μάλλον παραμένουν, και ίσως εύλογα, οριοθετημένες στο επιστημονικό πεδίο από το οποίο εκκινούν και χρονικά προσανατολισμένες καθώς στην πλειονότητά τους ερευνητικά αρθρώνονται στο χρονικό εύρος της σοβούσας κρίσης, ίσως και των προηγούμενων ετών ή δεκαετιών της μεταπολιτευτικής περιόδου. Στο κείμενο που ακολουθεί, από τη σκοπιά της κοινωνιολογίας της συλλογικής δράσης και αντλώντας από τα δεδομένα της συγκυρίας, θα επιχειρήσουμε να αρθρώσουμε ένα επιχειρήμα για τις ευρύτερες «κανονικότητες» που απαντώνται στον ελληνικό κοινωνικό σχηματισμό από το τέλος του εμφυλίου πολέμου μέχρι τις μέρες μας. Ειδικότερο μέλημά μας είναι η ανάδειξη των σχέσεων που διασυνδέουν τα οικονομικά καθεστώτα με τη συλλογική δράση, ιδιαίτερα τους συγκρουσιακούς κύκλους, και τα εκλογικά καθεστώτα στη μέση διάρκεια των περίπου επτά δεκαετιών, από τη δεκαετία του 1950 έως τη δεύτερη δεκαετία του 21ου αιώνα. Για τη διαμόρφωση τούτης της σχεσιακής προσέγγισης στο πρώτο

μέρος του κειμένου θα στραφούμε προς εκείνες τις θεωρητικές προσεγγίσεις που ανατιμούν τη διάσταση της χρονικότητας στη μελέτη των κοινωνικών φαινομένων.

Η διάσταση του χρόνου στη μελέτη των ποικίλων όψεων του κοινωνικού

Στο βιβλίο του υπό τον τίτλο *Οι Λογικές της Ιστορίας* ο Sewell επιχειρεί να αναζωογονήσει τον επιστημονικό διάλογο ανάμεσα στην Ιστορία, την Κοινωνική Ανθρωπολογία και την Κοινωνιολογία, καταγράφοντας τις εντεινόμενες τάσεις επιστημονικής περιχαράκωσης και την έλλειψη ενός κοινού τόπου συνάντησης των κοινωνικών επιστημών. Ως κοινό τόπο ο Sewell προτείνει τον αναγκαίο κοινό αναστοχασμό γύρω από την έννοια του χρόνου στα φαινόμενα που μελετώνται στους τρεις αυτούς κλάδους της σύγχρονης κοινωνικής επιστήμης. Οι γόνιμες παρατηρήσεις του εκκινούν από την κλασική τοποθέτηση του Φερνάν Μπροντέλ για τους όρους συγκρότησης των αντικειμένων της ιστοριογραφίας.

Ο Φερνάν Μπροντέλ στα κείμενα που συμπεριλαμβάνονται στο βιβλίο με τίτλο *Μελέτες για την Ιστορία* υποδεικνύει τρεις τρόπους ιστοριογραφικής αφήγησης και γραφής, τρεις δυνατές μορφές Ιστορίας. Μια «παραδοσιακή ιστορία», η οποία είναι επικεντρωμένη στον «βραχύ χρόνο» και στο ρόλο που διαδραματίζουν τα άτομα στις εκάστοτε κοινωνίες. Τούτος ο βραχύς χρόνος συνιστά την πρώτη ύλη της εφήμερης δημοσιότητας: είναι «ο κατεξοχήν χρόνος του χρονικογράφου, του δημοσιογράφου» (Braudel 1987: 20) θα γράψει. Χρόνος που συντίθεται από ψηφίδες γεγονότων (*événements*), τα οποία όμως κάποιες φορές σηματοδοτούν εκρήξεις, «συνταρακτικές ειδήσεις» που αναστατώνουν «τη συνείδηση των σύγχρονών τους», δίχως όμως διάρκεια και συνέχεια. Ο Μπροντέλ εκκωρεί στη μικρο-κοινωνιολογία και την κοινωνιομετρία την ενασχόληση με τούτη την επικράτεια της «απατηλής διάρκειας», δηλώνοντας ότι «η κοινωνική επιστήμη απεχθάνεται το γεγονός», σπεύδοντας να επισημάνει την υπέρβαση της για «εκατό χρόνια» κατεστημένης γεγονολογικής ιστορίας. Τούτη τη μη αναγνώριση του *γεγονότος* ως σημαντικού στη ροή του κοινωνικού χρόνου θα αναδείξει ο Sewell ως ζητούμενη, όπως θα δούμε παρακάτω, για τη διαμόρφωση μια πρόσληψης των κοινωνικών φαινομένων στην ενδεχομενική τους δυνατότητα και διάσταση, αξιοποιώντας μια διάκριση που εμφιλοχωρεί στην σκέψη του Μπροντέλ ανάμεσα στη *στιγμή* (όχι ακριβώς το γεγονός) και στο «χρόνο που κυλάει αργά» (Braudel 1987: 17).

Αντιπαραθετικά προς την απελθούσα γεγονολογική ιστορία, ο Μπροντέλ αφενός μνημονεύει τις νέες προσεγγίσεις στην «οικονομική και κοινωνική ιστορία»: «Εμφανίζεται ένας νέος τρόπος ιστορικής αφηγήσεως. Ας τον ονομάσουμε το “αφηγηματικό” της συγκυρίας, του κύκλου, και μάλιστα ενός “ενδιάμεσου κύκλου” (*intercycle*)». Πρόκειται για εκείνες τις προσεγγίσεις και αναλύσεις οι οποίες εκτείνονται στο χρονικό εύρος ολίγων δεκαετιών, όπως για παράδειγμα, μνημονεύει, οι αναλύσεις των οικονομικών κύκλων από τον Κοντράτιεφ και η θέση του για τα περίπου πενήντα χρόνια των φάσεων ανόδου και ύφεσης «του κλασικού κύκλου»

(Braudel 1987: 23). Όμως εδώ ο Μπροντέλ θα διαγνώσει μια τάση, «μια επιστροφή στον βραχύ χρόνο» αντί για μια «υπέρβαση» προς «τη μακρά διάρκεια». Έναντι της γεγονοτολογικής ιστορίας και της ιστορίας της μέσης διάρκειας, ο Μπροντέλ θα προτάξει την «ιστορία της μακράς, μάλιστα της πολύ μακράς διάρκειας».

Έναντι της παραπάνω κατηγοριοποίησης, ο Sewell θα επιχειρήσει να επαναφέρει στη συζήτηση την ανάγκη για μια στροφή στη «γεγονοτολογική (eventful) αντίληψη της χρονικότητας». Αφενός θα υποδείξει τη σημασία που διαδραματίζουν τα γεγονότα στην κοινωνική ζωή, αλλά και τη δομική τους πλαισίωση, η οποία τελικά οργανώνει με τον έναν ή τον άλλο τρόπο το ξεδίπλωμα της «κοινωνικής δράσης των ανθρώπων». Μ' άλλα λόγια, επανέρχεται στο κλασικό δίλημμα της κοινωνιολογίας γύρω από το ρόλο των κοινωνικών και των πολιτισμικών δομών και τη σημασία της ατομικής και συλλογικής δράσης στη συγκρότηση της εκάστοτε κοινωνίας και των επιμέρους θεσμών της. Κρατώντας ως δεδομένο τον δομικό προσδιορισμό της ανθρώπινης δράσης θα εμμένει στην ανάγκη συμπερίληψης στην κοινωνική έρευνα εκείνων των γεγονότων που διακρίνονται για το μετασχηματιστικό τους δυναμικό. Θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε ότι εκμεταλλεύεται τη διάκριση του Μπροντέλ που υποδείξαμε για την απόσταση η οποία μπορεί να χωρίζει τα *γεγονότα* από τις επιμέρους *στιγμές*. Οι *στιγμές* προσδιορίζονται ως εκείνα τα περιστατικά τα οποία «αναπαράγουν τις κοινωνικές και τις πολιτισμικές δομές χωρίς να τις μεταβάλλουν σημαντικά». Αντίθετα, «τα γεγονότα μπορούν να οριστούν ως αυτή η σχετικά σπάνια υποκατηγορία περιστατικών που μετασχηματίζει τις δομές». Και καταλήγει: «Επομένως, η γεγονοτολογική αντίληψη της χρονικότητας είναι αυτή που λαμβάνει υπόψη της το μετασχηματισμό των δομών από τα γεγονότα» (Sewell 2013: 147).

Παρότι ελάχιστα μνημονεύεται η συμβολή τους στην εδραίωση μιας τέτοιας αντίληψης στην κοινωνιολογική σκέψη, ουσιαστική είναι η αναφορά στην προβληματική που εισάγουν οι Peter Berger και Thomas Luckmann (Μπέργκερ και Λούκμαν 2003) στο κλασικό τους κείμενο για την «κοινωνική κατασκευή της πραγματικότητας». Αντλώντας από την κοινωνιολογία του Βέμπερ και του ΝτυΦρκέμ, με τον πρώτο να δίνει έμφαση στην κοινωνική δράση και αλληλόδραση ως το ιδιαίτερο αντικείμενο της κοινωνιολογίας και τον δεύτερο στη μελέτη των «κοινωνικών γεγονότων», οι Berger και Luckmann θα προτείνουν ένα συνθετικό σχήμα, το οποίο εμπεριέχει τόσο τη δομική διάσταση της κοινωνικής συγκρότησης όσο και την ανθρώπινη ατομική και συλλογική πράξη που την παράγει.

Οι Berger και Luckmann, στη δική μας ανάγνωση, διαμορφώνουν ένα σχήμα για τη διαδικασία «κατασκευής της κοινωνικής πραγματικότητας» με την έμφαση στραμμένη στη διαδικασία της παραγωγής και της διατήρησης των θεσμών. Η διαδικασία της θεσμοποίησης δομεί τον κοινωνικό κόσμο με νοήματα και πρακτικές, διαμορφώνοντας έτσι τις προϋποθέσεις για την πρόσληψή του με τους όρους μιας «αντικειμενικοποιημένης» πραγματικότητας. Τούτη η διαδικασία αντικειμενικοποίησης έπεται της πρωτογενούς ανθρώπινης πράξης, η οποία, εκκινώντας από τις ανάγκες που θέτουν τα μέλη μιας κοινωνίας σε δεδομένες

επικράτειες και ιστορικούς χρόνους, σταδιακά κρυσταλλώνεται σε απαντήσεις που διευθετούν με τρόπο σταθερό τις κοινωνικές αλληλοδράσεις. Η παγίωση νοημάτων και πρακτικών γύρω από τους όρους της κοινωνικής αναπαραγωγής των κοινωνικών οντοτήτων και η μετάδοσή τους από γενιά σε γενιά οδηγούν σε μια διαδικασία τυποποίησης της ανθρώπινης ύπαρξης και πράξης. Τούτη η τυποποίηση συνιστά το θεμέλιο της εκάστοτε θεσμικής τάξης πραγμάτων, η οποία στις επερχόμενες γενιές θα προβάλλει ως μια αντικειμενικά δοσμένη πραγματικότητα, φυσικοποιημένη ή ιεροποιημένη, συχνά πραγματοποιημένη και απομακρυσμένη από την ιστορική διαδικασία παραγωγής της, ανάλογα με τις διαδρομές νομιμοποίησης της διαμορφωμένης συνάρθρωσης των θεσμών, της κοινωνικής δομής.

Η προσέγγιση αυτή μας βοηθά να μελετήσουμε τα επιμέρους αντικείμενα της κοινωνιολογικής έρευνας με το βλέμμα στραμμένο τόσο στη μακρά διάρκεια όσο και στις πιο συγκυριακές όψεις του κοινωνικού· στη μακρά διάρκεια με στόχο την ιστορικοποιημένη κατανόηση της δομικής συγκρότησης, της δομικής συνέχειας ή της ασυνέχειας, αλλά και στις πιο συγκυριακές όψεις για τη μελέτη των ενδεχομενικών τάσεων που εμφιλοχωρούν στις ποικίλες θεσμικές διευθετήσεις και στις μεταξύ τους συναρθρώσεις. Σε τούτες τις συγκυριακές αναγνώσεις μπορούμε να ανατιμήσουμε τα κατά Sewell «γεγονότα» ως τις συμβολικά πυκνές αποτυπώσεις των διαδικασιών της κοινωνικής αλλαγής και των ενδεχομένων της.

Όπως επιχειρηματολογούν οι McAdam και Sewell, καλώντας σε «μια περισσότερο “γεγονοτολογική” (eventful) πρόσληψη της μακράς διάρκειας» (McAdam και Sewell 2001: 123), η εστιασμένη στα *γεγονότα* έρευνα της συγκρουσιακής πολιτικής είναι σε θέση να τροποποιήσει την κατανόησή μας σχετικά με τις μακροδομικές διαδικασίες, καθώς οι τελευταίες «[...] πράγματι σημαίνονται και, με καθοριστικούς τρόπους, τροφοδοτούνται από *γεγονότα* [αλλά] και τις συλλογικές διαδικασίες ερμηνείας και κοινωνικής κατασκευής, μέσω των οποίων προσδίδονται νοήματα σε αυτά τα γεγονότα» (McAdam και Sewell 2001: 123). Επιπρόσθετα, κατά τη δική μας άποψη, τα γεγονότα που συμπυκνώνουν στον βραχύ χρόνο την ενδεχομενικότητα της δομικής εκδίπλωσης δεν μπορούν παρά να τοποθετηθούν εντός της ευρύτερης συγκυρίας των κυκλικών τάσεων που απαντώνται σε ποικίλα πεδία του κοινωνικού στη μέση διάρκεια. Τούτη η κατανόηση καθοδηγεί την προσπάθειά μας για την αποτύπωση των χαρακτηριστικών τομών στην οικονομία, τη θεσμική και την εξωθεσμική πολιτική δράση.

Συγκρουσιακοί κύκλοι, κοινωνικά κινήματα και τα εκλογικά καθεστώτα

Στο εισαγωγικό τους κείμενο στον συλλογικό τόμο *Οικονομικές και πολιτικές συγκρούσεις σε συγκριτική προοπτική* ο Charles Tilly και η Μαρία Κούση (2008) εκκινώντας από τις κριτικές που ασκήθηκαν στις προσεγγίσεις γύρω από τη «δομή των πολιτικών ευκαιριών», ως ενός εξόχως κεντρικού παράγοντα για την ερμηνεία της συλλογικής δράσης, επισημαίνουν ότι μέσω αυτών των κριτικών «περιορίστηκε η κυριαρχία μιας νωθρής, ολέθριας πρακτικής: να περιγράφεται πρώτα ένα συγκρουσιακό

επεισόδιο και κατόπιν να αναζητούνται στο περιβάλλον απειλές και ευκαιρίες που μπορεί να υποκίνησαν ή να διαμόρφωσαν το επεισόδιο [...]», υποδεικνύοντας την ανάγκη μιας στροφής της έρευνας στη μελέτη της «[...] κρίσιμης σημασίας των δομικών μετασχηματισμών και δυναμικών» (Tilly και Κούση 2008: 35). Σε τούτες τις παρατηρήσεις συμπυκνώνεται ένας πλούσιος διάλογος γύρω από τις τάσεις που εμφανίστηκαν από τη δεκαετία του 1970 και εξής ως προς τους όρους συγκρότησης του ερευνητικού αντικειμένου στο πεδίο μελέτης της συλλογικής δράσης και των κοινωνικών κινημάτων.

Μετά την αποδόμηση των παραδοσιακών προσεγγίσεων της «συλλογικής συμπεριφοράς», την πρόσκαιρη ηγεμονία των προσεγγίσεων της ορθολογικής επιλογής, αρχικά με τη «θεωρία κινητοποίησης πόρων», κατόπιν με τη στροφή σε πιο σχεσιακές προσεγγίσεις, με εστίαση στο πολιτικό περιβάλλον, όπου αρθρώνεται η συλλογική δράση και αργότερα με την «κανονικοποίηση» του κινηματικού ακτιβισμού σε μια υποτιθέμενη «κοινωνία των κινημάτων» αναδείχθηκαν σημαντικές αδυναμίες αλλά και νέες προσεγγίσεις τόσο στο θεωρητικό όσο και στο ερευνητικό επίπεδο. Η αμφισβήτηση της έννοιας της δομής των πολιτικών ευκαιριών και αργότερα της συμπεριληπτικής διάστασης των πιθανών απειλών που σοβούν στο ευρύτερο πολιτικό και οικονομικό περιβάλλον ως των κρίσιμων παραγόντων για την ερμηνεία της συλλογικής και της κινηματικής δράσης, μέσα από την υπόδειξη για τις επιλοχωρούσες προσλήψεις τούτων των «δομικών» παραγόντων από τους δυνάμει συλλογικά δρώντες, η αμφισβήτηση της ίδιας της δομικότητάς τους, η προτροπή για την ανάδειξη των ερμηνευτικών πλαισιώσεων των συλλογικών ενεργημάτων και οι προσπάθειες ανατίμησης της επενέργειας των συναισθημάτων στην ανάληψη της δράσης, στην επιλογή των μέσων και στην έκβαση των αλληλοδράσεων με τις εκάστοτε αρχές και αντιπάλους των κινητοποιούμενων (Goodwin and Jasper 2004), όλα τα παραπάνω συνέπεσαν με την ένταση των διαδικασιών της παγκοσμιοποίησης και την εμφάνιση νέων ριζοσπαστικών κινημάτων, από το αντιπαγκοσμιοποιητικό κίνημα έως το πρόσφατο κύμα διαμαρτυρίας κατά των νεοφιλελεύθερων πολιτικών σε πλανητική κλίμακα. Η αναζωπύρωση της συλλογικής δράσης σε διεθνικό επίπεδο, η εναντίωση στις οικονομικές και πολιτικές ελίτ, η πρόκριση ριζοσπαστικών ρεπερτορίων διεκδίκησης και οι συστημικές τάσεις υπό την ιδεολογική ηγεμονία του νεοφιλελεύθερου λόγου σάρωσαν, με έναν τρόπο, έναν μάλλον αφελή εξελικτισμό που ανιστορικά προείκαζε τον σταθερό εκδημοκρατισμό των πολιτικών συστημάτων, την απονεύρωση της συλλογικής δράσης και την αποριζοσπαστικοποίηση των κοινωνικών κινημάτων, μέσω της αναγνώρισής τους και της δυνατότητας ενσωμάτωσής τους στους ευρύτερους εθνικούς και διεθνικούς θεσμούς και στις δομές λήψης των πολιτικών αποφάσεων (Mayer και Tarrow 1998: 21).

Σε τούτο το νέο περιβάλλον, η ανάπτυξη μαζικών λαϊκών κινητοποιήσεων αρχικά στις χώρες της Λατινικής Αμερικής και αργότερα στον αραβικό κόσμο και τον ευρωπαϊκό Νότο, οι οποίες με τον έναν ή τον άλλο τρόπο οδήγησαν σε σημαντικές πολιτικές ανατροπές στη θεσμική σφαίρα, όπως επίσης και η άνοδος ρατσιστικών

και ξενόφωβων κινητοποιήσεων και πολιτικών σχηματισμών στις χώρες της Ευρώπης διαμόρφωσαν το πραγματολογικό έδαφος για μια περισσότερο περιεκτική συνεξέταση των διαδικασιών της συλλογικής δράσης προς τις θεσμικές εξελίξεις στα πολιτικά και τα κομματικά συστήματα, την κινηματική δράση και τις κομματικές τους απολήξεις (βλ. ανάμεσα σε άλλα, Della Porta, Fernandez, Kouki και Mosca 2017, Hutter και Kriesi 2013, όπως επίσης και το υπό δημοσίευση κείμενο των Papanikolopoulos και Roggas). Η πιο συστηματική ανασυγκρότηση της πιθανής σύμπτωσης της κινηματικής δράσης προς τις εκλογικές διεργασίες προκύπτει από τους McAdam και Tarrow (2010 και 2013) με τη μέριμνα της ανάγνωσης της συλλογικής δράσης σε μια σχεσιακή προοπτική προς τη θεσμικότερη διάσταση των εκλογικών εκστρατειών. Για το σκοπό αυτό κεντρική αναδεικνύεται η έννοια της «εκλογικής συγκρουσιακότητας» (electoral contention). Ως εκλογική συγκρουσιακότητα ορίζεται «[...] εκείνο το σύνολο των επαναλαμβανόμενων διασυνδέσεων (links) ανάμεσα στις εκλογές και τα κινήματα, οι οποίες αποφασιστικά διαμορφώνουν τόσο την κινηματική δυναμική όσο και τα εκλογικά αποτελέσματα» (McAdam και Tarrow 2013: 328). Στον εμπειρικό ορίζοντα της ανάλυσης των εκλογικών εκστρατειών κυρίως στις ΗΠΑ, αλλά και σε άλλα κράτη, οι δύο συγγραφείς θα διαμορφώσουν έναν ιδεότυπο, ο οποίος αποτυπώνει πέντε πιθανές σχεσιακές διαδικασίες «εμπλοκής» των κοινωνικών κινημάτων σε εκλογικές καμπάνιες.

Σε ένα πρώτο επίπεδο, μνημονεύουν τη συνήθη πρόσληψη των κοινωνικών κινημάτων ως των κατεξοχήν οργανωτών της εξωθεσμικής διαμαρτυρίας για να υποδείξουν όμως ότι στο πλαίσιο της τακτικής και της στρατηγικής τους, τα κοινωνικά κινήματα συχνά εκμεταλλεύονται τις πολιτικές ευκαιρίες που προσφέρουν οι εκλογικές αναμετρήσεις. Η αναδρομή των McAdam και Tarrow στην περίοδο του Μεσοπολέμου, με την άνοδο του Μουσολίνι και του Χίτλερ στα ύπατα αξιώματα των χωρών τους μέσω θεσμικών και εκλογικών διεργασιών, θα τους οδηγήσει σε μια διατύπωση περί της δυνατότητας να μιλήσουμε για «κινηματικά καθεστώτα» (movement regimes), τα οποία στην οπτική τους μπορούν να παρατηρηθούν και στη σύγχρονή μας πραγματικότητα στα δημοκρατικά εκλεγμένα «κινηματικά κράτη» (movement states), στα οποία συμπεριλαμβάνουν «τις κυβερνήσεις της Νοτίου Κορέας, της Ταϊβάν, του Ιράν, της Νοτίου Αφρικής, της Βενεζουέλας και της Βολιβίας, ανάμεσα σε άλλα» (McAdam και Tarrow 2013: 329). Πέραν των «κινηματικών κρατών», οι δύο συγγραφείς επιχειρηματολογούν γύρω από τις δυνατότητες των πολιτικών κομμάτων με κινηματικές ρίζες και αναφορές να επηρεάζουν σημαντικά τη θεσμική πολιτική σε πολυκομματικά και σε δικομματικά συστήματα. Επιπλέον οι οργανώσεις των κοινωνικών κινημάτων ή οι ακτιβιστές τους είναι πιθανό να συμμετέχουν σε εκλογικές διαδικασίες σε ποικίλα επίπεδα θεσμικής ισχύος, όπως επίσης να ενεργοποιούν θεσμικά διαθέσιμες εκλογικές δυνατότητες (για παράδειγμα προτάσεις για τη διενέργεια δημοψηφισμάτων) των ακτιβιστών με στόχο να επηρεάσουν τις πολιτικές αποφάσεις.

Η δεύτερη σχεσιακή διαδικασία αφορά την «προληπτική (προορατική) εκλογική

κινητοποίηση» (proactive electoral mobilization), ενεργοποιούμενη σε εκείνες τις περιπτώσεις κατά τις οποίες οι οργανωτές της κινηματικής δράσης προσλαμβάνουν την εκλογική συγκυρία ως απειλή ή ως ευκαιρία για την υπεράσπιση κεκτημένων ή για την προώθηση της ατζέντας τους. Καθώς οι εκάστοτε εκλογικές αναμετρήσεις συγκεντρώνουν το ενδιαφέρον των μέσων ενημέρωσης και κατά συνέπεια την προσοχή του ευρύτερου κοινού, είναι αναμενόμενο οι ακτιβιστές των κινημάτων να επιλέξουν σε τούτο το «χρόνο» την εντατικοποίηση των παρεμβάσεών τους είτε για να υποχρεώσουν τα αντιπαρατιθέμενα κόμματα να λάβουν θέση επί των αιτημάτων τους είτε για να προειδοποιήσουν για τις πιθανές επιπτώσεις της επικράτησης τους ενός ή του άλλου εκλογικού προγράμματος στις περιοχές της θεματικής τους επικέντρωσης. Στην περίπτωση των ΗΠΑ, οι McAdam και Tarrow υποδεικνύουν ως χαρακτηριστικότερο παράδειγμα την εκλογική κινητοποίηση του «Tea Party movement». Υποστηρίζουν ότι η κινητοποίηση των ακτιβιστών του επέφερε σοβαρές απώλειες στο Δημοκρατικό κόμμα κατά τις ενδιάμεσες εκλογές του 2010, ενώ υποδεικνύουν ότι η ήττα των Ρεπουμπλικανών στις προεδρικές εκλογές του 2012 δεν φαίνεται να μείωσε την επιρροή που το Tea Party ασκεί στον ευρύτερο χώρο της αμερικανικής συντηρητικής δεξιάς. Στον αντίποδα, οι δύο συγγραφείς μνημονεύουν το δυναμισμό της κινητοποίησης γύρω από το Occupy Wall Street, το οποίο παρά τον ξεκάθαρα αντισυστημικό του χαρακτήρα θεωρούν ότι συνέβαλε σημαντικά στη μετατόπιση του Ομπάμα προς «μια περισσότερο λαϊκιστική (sic) προεδρική καμπάνια κατά τις προεδρικές εκλογές του 2012» (McAdam και Tarrow 2013: 330). Ακολούθως στρέφουν την προσοχή τους προς τις κινηματικές αντιδράσεις σε αμφισβητούμενες εκλογές και διαφιλονικούμενα εκλογικά αποτελέσματα (reactive electoral mobilization), οι οποίες απαντώνται σε «μη δημοκρατικά κράτη», δίχως όμως να απουσιάζουν περιπτώσεις τέτοιας μορφής κινητοποιήσεων και σε δημοκρατικά καθεστώτα.

Οι τρεις παραπάνω σχεσιακές διαδικασίες, όπως αναγνωρίζουν οι McAdam και Tarrow, εστιάζουν στον βραχύ χρόνο των εκλογικών αναμετρήσεων και της κινηματικής δράσης που αναλαμβάνεται ενόψει τους, συγκυριακά ή με την ευκαιρία τους. Ποιες είναι όμως οι πιο μακρόχρονες σχέσεις ανάμεσα στη θεσμική πολιτική στα αντιπροσωπευτικά πολιτικά συστήματα και την εξωθεσμική συλλογική και κινηματική δράση; Η απάντηση στο ερώτημα είναι θεμελιωδώς καίρια, υπό την έννοια ότι το περιεχόμενό της διαμορφώνει πράγματι τη δυνατότητα μιας ουσιαστικής σχεσιακής κατανόησης της συλλογικής δράσης και του πολιτικού περιβάλλοντός της. Όπως θα φανεί ίσως περισσότερο παρακάτω, η απάντηση των McAdam και Tarrow παραμένει εγκλωβισμένη στο σχήμα περί της δομής των πολιτικών ευκαιριών, το οποίο κατά τη γνώμη μας τείνει προς μια ετεροβαρή πρόσληψη της σχεσιακότητας ανάμεσα στη θεσμική διάσταση και τη συλλογική δράση. Μια προσεκτική επανάγνωση των ενδείξεων που έχουν προτείνει οι δύο συγγραφείς για το άνοιγμα των πολιτικών ευκαιριών και την ένταση της συλλογικής δράσης, εφόσον προσληφθούν ως τέτοιες από τους δυνάμει κινητοποιούμενους, μπορεί να καταστήσει σαφή μια λανθάνουσα πρόσληψη των πολιτικών διαδικασιών ως πρωτίστως εξαρτημένων από τις διεργασίες εντός των πολιτικών θεσμών, η

οποία καταλήγει αναπόφευκτα στην υποτίμηση της ενδογενούς δυναμικής των κυριαρχούμενων κοινωνικών ομάδων και της δυνατότητάς τους να προκαλούν μετασχηματιστικά γεγονότα ακόμη και σε μη επιτρεπτικά πολιτικά περιβάλλοντα. Μάλιστα, η διόρθωση του μοντέλου των πολιτικών ευκαιριών με την προσθήκη των απειλών ως συντελεστικού παράγοντα της συλλογικής δράσης έτεινε να κλείνει παρά να ανοίγει τον ευρετικό χαρακτήρα των προτεινόμενων εννοιολογήσεων: Αν δεν συμβάλλει η πρόσληψη των θετικών πολιτικών ευκαιριών στην εντατικοποίηση της συλλογικής δράσης, τότε οι ορθολογικά συλλογικοί δρώντες δεν μπορεί παρά να «ρискάρουν» λόγω του κόστους των διαφαινόμενων απειλών έναντι των απωλειών που εικάζεται ότι θα προέκυπταν από τη μη κινητοποίησή τους.

Σύμφωνα με την ανάλυση των McAdam και Tarrow οι περισσότερο μακρόχρονες σχέσεις ανάμεσα στη θεσμική και την εξωθεσμική δράση αποτυπώνονται σε δύο επιπλέον σχεσιακές διαδικασίες. Η μια αφορά τις πιέσεις των κοινωνικών κινημάτων προς τα συγγενή τους κόμματα και την πιθανή πόλωση στο εσωτερικό των τελευταίων. Όπως γράφουν: «Ο τελικός δεσμός ανάμεσα σε κινήματα και εκλογική πολιτική προκύπτει μέσα από την κινηματική επιρροή στον ιδεολογικό χαρακτήρα και την ενότητα των πολιτικών κομμάτων» (McAdam και Tarrow 2013: 332). Τούτη η τάση σύμφωνα με την έρευνά τους είναι ιδιαίτερα εμφανής στις ΗΠΑ κατά τις τέσσερις τελευταίες δεκαετίες, γεγονός που οδηγεί στην απώλεια ενός πρότερα εδραιωμένου «πραγματισμού» και σε μια πορεία μείωσης των διαφορών του αμερικανικού κομματικού συστήματος προς τα αντίστοιχα της γηραιάς ηπείρου, τα οποία προφανώς προσλαμβάνονται ως περισσότερο ιδεολογικοποιημένα. Στην οπτική τους «η προορατική [proactive] κινητοποίηση της κινηματικής πτέρυγας ενός κόμματος» που αναδείχθηκε σε νικητή των εκλογών λογικά θα μπορούσε να σημαίνει την ενεργητική υποστήριξη της κυβέρνησης από τους κινηματικά προσανατολισμένους υποστηρικτές της. Όμως η ενδημούσα στο αμερικανικό κομματικό σύστημα λογική που σύμφωνα με τον Downs, όπως μνημονεύουν, κινείται στο ορίζοντα του «μεσαίου χώρου» τείνει να παράγει κάποιου είδους αντίφαση: «Καθώς ένα κόμμα κατακτά την εξουσία και υποθάλλει την προορατική κινητοποίηση της “κινηματικής του πτέρυγας”, διατρέχει τον κίνδυνο να θέσει σε κίνηση έναν εσωτερικό κομματικό ανταγωνισμό που διαβρώνει την κεντρία του στάση, τόσο κεντρικής σημασίας για την καταρχήν εκλογική του νίκη» (McAdam και Tarrow 2013: 333). Μνημονεύοντας τις προεδρικές εκλογές του 1972 και του 1992 στις ΗΠΑ, θα υποστηρίξουν ότι η επικράτηση της «κινηματικής πτέρυγας» προξενεί έντονη εσωκομματική πόλωση προς την αντίπαλη εσωκομματική πτέρυγα των «πραγματιστών», απομακρύνει το κυβερνών κόμμα από τον κεντρώο προσανατολισμό του και αποξενώνει τους μετριοπαθείς ψηφοφόρους του, οδηγώντας στην απώλεια της προεδρίας.

Η τελευταία σχεσιακή διαδικασία των McAdam και Tarrow διατυπώνει έναν αιτιακό συσχετισμό, ο οποίος επιχειρεί να απαντήσει στο ερώτημα σχετικά με τις φάσεις κινητοποίησης και αποκινητοποίησης των κοινωνικών κινημάτων. Αναπάντητα, επιστρέφοντας σε μια θεμελιακή παραδοχή της θεωρίας κινητοποίησης πόρων,

συνδέουν την ανάληψη της συλλογικής δράσης με την ύπαρξη και την υποστήριξη ισχυρών θεσμικών συμμάχων, κυβερνήσεων στην προκειμένη περίπτωση, παραμερίζοντας τις δικές τους υποδείξεις σχετικά με τούτη τη μεταβλητή ως πιθανώς προκύπτουσα από τις έντονες διενέξεις εντός των πολιτικών ελίτ. Για τις ανάγκες του επιχειρήματος που αρθρώνουν εισάγουν την εξαιρετικά χρήσιμη έννοια του «εκλογικού καθεστώτος» (electoral regime). Ως εκλογικά καθεστώτα ορίζονται εκείνες οι σχετικά μακροχρόνιες περίοδοι επικράτησης εκλογικών σχηματισμών, κομμάτων και κυβερνήσεων που αντιστοιχούνται προς τη μια ή την άλλη πλευρά του άξονα των πολιτικών τοποθετήσεων (δεξιά-αριστερά). Η έννοια αυτή μας επιτρέπει να παραμερίσουμε τη συγκυριακή πρόσληψη των εκλογικών αναμετρήσεων και της εναλλαγής των κομμάτων στην εξουσία, ωθώντας προς μια κατανόηση των πολιτικών διαδικασιών με χρονικό ορίζοντα τη «μέση διάρκεια». Εξετάζοντας τις εκλογικές αναμετρήσεις στις ΗΠΑ από τις αρχές του 20ού αιώνα, θα υποδείξουν την «εγκαθίδρυση» τριών εκλογικών καθεστώτων, διάρκειας περίπου τριάντα και πλέον ετών το καθένα. Στους τρεις αυτούς εκλογικούς κύκλους οι McAdam και Tarrow θα υποδείξουν τη δυναμική ενεργοποίηση εκείνων των κινημάτων που είναι σε θέση λόγω πολιτικών συγγενειών να εκμαιεύσουν θεσμική υποστήριξη για την ανάπτυξη της επιρροής και της δράσης τους. Προς τούτο επικαλούνται έναν, κατά τη γνώμη τους, ουσιαστικό και έναν ψυχολογικό λόγο. Ο ουσιαστικός λόγος έγκειται στο γεγονός ότι τα κόμματα που κέρδισαν τις εκλογές «εξαργυρώνουν» τους κινηματικά δρώντες υποστηρικτές τους, εξασφαλίζοντας μεγαλύτερη πρόσβαση στους θεσμούς και ανταποκρινόμενα στα αιτήματά τους, «ενθαρρύνοντάς τα [έτσι] να κινητοποιηθούν» εντατικότερα. Ψυχολογικά δε οι κινηματικές οργανώσεις που υιοθετούν αντιπολιτευτική στάση «ευρισκόμενες στο πολιτικό περιθώριο τείνουν να χάνουν το ηθικό τους, πιθανώς ωθούμενες στην αποκινητοποίησή τους» (McAdam και Tarrow 2013: 332).

Η οπτική και η νέα συμβολή των McAdam και Tarrow σε κρίσιμα θέματα στο πεδίο της έρευνας της συλλογικής δράσης και των κοινωνικών κινημάτων εντατικοποιεί τη συζήτηση για τις σχέσεις που διατρέχουν τη θεσμική και την εξωθεσμική πολιτική δράση. Όμως παραδόξως, ίσως και απρόσμενα, η προσέγγισή τους παραμένει ανοικτή σε κριτική τόσο για τον κινηματοκεντρικό της χαρακτήρα όσο και για την προσχώρηση σε μια προσανατολισμένη στο κράτος προσέγγιση, ανάλογα με τον χρονικό ορίζοντα στον οποίο εστιάζουν. Οι τρεις πρώτοι τύποι σχεσιακών διαδικασιών που αναλύσαμε παραπάνω εστιάζουν στον βραχύ χρόνο των εκλογικών αναμετρήσεων υπό την οπτική της ενδογενούς κινηματικής εμπλοκής στις εκλογικές διαδικασίες. Από την άλλη, οι δύο επιπλέον σχεσιακές διαδικασίες ανοίγουν μεν την ανάλυση πέραν των συγκυριακών εκλογικών στιγμών στη μέση διάρκεια των τριακονταετών κύκλων, με την τελευταία όμως σχεσιακή διαδικασία περί των εκλογικών καθεστώτων να αναγορεύει ως επι(υπερ)καθοριστικό το ρόλο του κράτους στην ανάληψη της συλλογικής δράσης, την ένταση της κινητοποίησης ή/και στις διαδικασίες αποκινητοποίησης. Όπως υποστηρίξαμε και αλλού (Σερντεδάκις και Κουφίδη 2017), στο εν λόγω σχήμα δεν θεματοποιείται η αλληλεπίδραση της

εκδίπλωσης των συγκρουσιακών κύκλων προς τις εκλογικές αναμετρήσεις και τα περισσότερο μακροχρόνια «εκλογικά καθεστώτα». Προς την κατεύθυνση αυτή, στη συνέχεια του κειμένου θα προσπαθήσουμε να διατυπώσουμε μια επιπλέον σχεσιακή διαδικασία, η οποία αφορά τους συγκρουσιακούς κύκλους και τα εκλογικά καθεστώτα στη μετεμφυλιακή Ελλάδα, καθώς επίσης και τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της οικονομικής πολιτικής (οικονομικά καθεστώτα) που ενεργοποιούνται στον χρονικό ορίζοντα των εκλογικών καθεστώτων.

Συγκρουσιακοί κύκλοι, εκλογικά και οικονομικά καθεστώτα στη μετεμφυλιακή Ελλάδα

Αξιοποιώντας την προσέγγιση της μέσης διάρκειας για τις διαδικασίες εναλλαγής των κομμάτων στην εξουσία όπως προτείνεται από τους McAdam και Tarrow και εκκινώντας από το τέλος του εμφυλίου πολέμου, μπορούμε να διακρίνουμε δύο εκτενείς, περίπου τριακονταετείς, περιόδους στο ελληνικό κομματικό σύστημα, δύο εκλογικά καθεστώτα. Η πρώτη περίοδος, με αφετηρία τις εκλογές του 1950 εκτείνεται έως την εκλογική αναμέτρηση του 1981. Με την εξαίρεση του «κεντρώου διαλείμματος», 1950-1952 (Νικολακόπουλος 2009) και την εκλογική επικράτηση και την κυβέρνηση της Ένωσης Κέντρου (1964-1965), σε όλη αυτή την περίοδο στην Ελλάδα κοινοβουλευτικά κυριαρχεί η δεξιά παράταξη, με τη δικτατορία των συνταγματαρχών να συνιστά ένα εγχείρημα επιβεβαίωσης και παράτασης του μετεμφυλιακού κράτους έκτακτης ανάγκης, στην πλέον ακροδεξιά εκδοχή του. Η δεύτερη περίοδος απλώνεται ανάμεσα στα έτη 1981-2014, με την επικράτηση της κεντροαριστεράς του ΠΑΣΟΚ και ενδιάμεσα διαλείμματα τις συνεργατικές κυβερνήσεις (1989-1991), την κυβέρνηση Μητσοτάκη (1990-1993), τις κυβερνήσεις του Κώστα Καραμανλή (2004-2010) και τη διετή περίοδο συγκυβέρνησης Ν.Δ. και ΠΑΣΟΚ (2012-2014). Είναι προφανές ότι οι σημερινές συνθήκες της οικονομικής και κοινωνικής κρίσης δεν άφησαν ανεπηρέαστο το κομματικό πεδίο, ανοίγοντας έναν νέο εκλογικό κύκλο ή ένα εν τη γενέσει του «εκλογικό καθεστώς», ειδικά μετά τις εκλογές του 2012, τις ευρωεκλογές του 2014, τις δύο εθνικές εκλογές και το δημοψήφισμα του 2015, τα ειδικότερα χαρακτηριστικά του οποίου είναι ακόμα νωρίς να εικάσουμε.

Το εγχείρημα που διατυπώνουμε αφορά τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά των δύο τριακονταετών εκλογικών καθεστώτων και των όρων διαμόρφωσης εναντιωματικών κοινωνικοπολιτικών ρευμάτων, τα οποία μπορούμε να εντοπίσουμε στους συγκρουσιακούς κύκλους της εκάστοτε περιόδου. Όπως θα προσπαθήσουμε να δείξουμε, η δυναμική που αναπτύσσεται εντός των συγκρουσιακών κύκλων, όπως αυτή κυρίως αποτυπώνεται στη συγκρότηση και τη διάχυση ιδιαίτερων ερμηνευτικών πλαισιώσεων (master frame), σταδιακά τείνει να μετατοπίζεται στο θεσμικό πεδίο και να απορροφάται από συνήθως νεοπαγείς κομματικούς φορείς, οι οποίοι στην κατάλληλη συγκυρία κατορθώνουν να εμφανιστούν ως οι αυθεντικοί εκφραστές του εκάστοτε εναντιωματικού ρεύματος, προξενώντας τελικά την αλλαγή στο εκλογικό

καθεστώς.

Εκλογικό καθεστώς, οικονομικό καθεστώς και συγκρουσιακή πολιτική (1953-1980)

Πιο αναλυτικά, κατά την περίοδο 1953-1981 (εκλογικό καθεστώς κυριαρχίας της δεξιάς) θα διαμορφωθεί ένα καθεστώς έκτακτης ανάγκης, τυπικά αντιπροσωπευτικό ως προς τη θεσμική του λειτουργία, με έντονα όμως αυταρχικά στοιχεία και ισχυρούς κατασταλτικούς μηχανισμούς, στραμμένους προς την επιτήρηση και τη δίωξη της ηττημένης στον εμφύλιο αριστεράς. Πέραν των κατεστημένων πολιτικών ελίτ, ισχυρός σε όλη την προ-μεταπολιτευτική περίοδο θα παραμείνει ο παρεμβατικός ρόλος του στρατού και του θρόνου, με κορύφωση τη σχεδιαζόμενη από πολλά κέντρα ισχύος εκτροπή ενόψει των εκλογών του Μαΐου 1967, η οποία θα πραγματοποιηθεί τελικά από μεσαία στελέχη του στρατού, αξιωματικούς με μακρά διαδρομή στους παρακρατικούς μηχανισμούς και ισχυρή κάλυψη από τους καθεστωτικούς πυλώνες του συστήματος στη διαδρομή από το τέλος του Εμφυλίου έως το 1967 (Καλλιβρετάκης 2017). Επιπρόσθετα, στο διεθνές περιβάλλον ανταγωνισμού των δύο μεταπολεμικών υπερδυνάμεων, έναρξης και εντατικοποίησης του «ψυχρού πολέμου» και του γενικευμένου ανταγωνισμού, συχνά ένοπλου στις χώρες της περιφέρειας, η επιρροή των δυτικών ξένων δυνάμεων, ιδιαίτερα των ΗΠΑ, θα επηρεάσει σταθερά το σύνολο των πολιτικών και των οικονομικών θεμάτων της χώρας και θα λειτουργήσει ως παράγοντας νομιμοποίησης των δεξιών κυβερνήσεων, αλλά και ως δύναμη αποσταθεροποίησης της δημοκρατίας κατά τη δεκαετία του 1960 (ανάμεσα σε πολλά άλλα, βλ. Τσουκαλάς 1981· Σταθάκης 2004· Παπαχελάς 2009).

Ως προς τα οικονομικά χαρακτηριστικά και δεδομένα, η περίοδος 1953-1980 μπορεί να αναλυθεί ως δείγμα ενός μοντέλου «μεικτής οικονομίας», το οποίο ευρύτερα εδραιώνεται στις καπιταλιστικές χώρες του δυτικού κόσμου. Το κράτος ασκεί παρεμβατική πολιτική στη σφαίρα της οικονομίας με χαρακτηριστικότερη την απόφαση για την υποτίμηση της δραχμής το 1953, την εγγύηση της νομισματικής σταθερότητας, τη διαμόρφωση ενός επιτρεπτικού περιβάλλοντος για επενδύσεις, κυρίως τις ξένες, αλλά και την ανάληψη παραγωγικών πρωτοβουλιών (Καζάκος 2001: 37-48 και 163-265). Τούτη βέβαια η περίοδος από τους μελετητές της οικονομίας διαχωρίζεται σε δύο κυρίως υποπεριόδους. Ο Χρυσάφης Ιορδάνογλου (2016: 32-34) θα υποδείξει μια πρώτη «φάση ταχύτατης ανάπτυξης», για τα έτη 1953-1973, με κριτήριο τους ετήσιους ρυθμούς του ΑΕΠ, οι οποίοι κυμαίνονται κοντά στο 7% κατά μέσο όρο, ρυθμοί οι οποίοι όπως υπογραμμίζει είναι κορυφαιοί ανάμεσα στις χώρες του ΟΟΣΑ. Με την παγκόσμια οικονομική (πετρελαϊκή) κρίση στα 1973 να επηρεάζει όλες τις δυτικές οικονομίες, η οικονομία στην Ελλάδα θα εισέλθει σε μια φάση «επιβράδυνσης», με ρυθμούς ανάπτυξης κοντά στο 3%, κινούμενη αναλόγως προς τις διεθνείς τάσεις. Ένα από τα βασικά δεδομένα που χωρίζουν κατά τον Ιορδάνογλου τις δύο υποπεριόδους αφορά τον πληθωρισμό. Στις δύο πρώτες δεκαετίες (1953-1973) ο πληθωρισμός παραμένει χαμηλός και ελεγχόμενος, ενώ έκτοτε «η οικονομία μπαίνει σε φάση υψηλού πληθωρισμού» (Ιορδάνογλου 2016: 33). Με τα δεδομένα

της υποχώρησης της αύξησης του ΑΕΠ ή ευρύτερα της «ανάπτυξης» κατά τις επόμενες δεκαετίες, της ανάκαμψης των ετών 1995-2007 έως την κρίση χρέους και της χρεωκοπίας των ημερών μας, ο Ιορδάνογλου θέτει το ερώτημα για τους λόγους που οδήγησαν στους υψηλούς ρυθμούς ανάπτυξης κατά την πρώτη μετεμφυλιακή περίοδο.

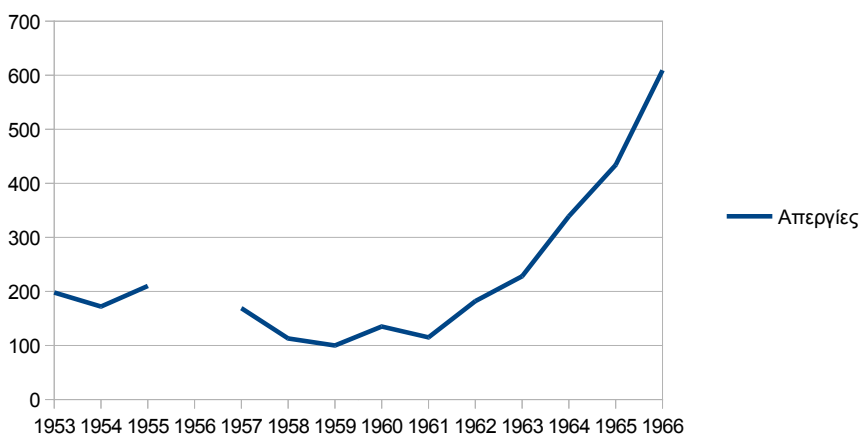
Για να απαντήσει, εισάγει την έννοια του «καθεστώτος οικονομικής πολιτικής», το οποίο όπως επεξηγεί ορίζεται ως «[...] το πλέγμα των στρατηγικών προτεραιοτήτων και των βασικών κατευθυντήριων γραμμών (κανόνων) που διέπουν την άσκηση της οικονομικής πολιτικής για μια σχετικά μακρά περίοδο και τηρούνται –με διαφορές έμφασης– από όλες τις κυβερνήσεις της περιόδου» (Ιορδάνογλου 2016: 34). Στη βάση τούτης της προκειμένης στη συνέχεια υποδεικνύει ότι οι κανόνες που προσδιορίζουν ένα καθεστώς οικονομικής πολιτικής έχουν «στο επίκεντρό τους» το ιδιαίτερο κάθε φορά «νομισματικό καθεστώς», την κατευθυντήρια δηλαδή αρχή που οι κυβερνήσεις υιοθετούν ως προς τη «διαχείριση της ισοτιμίας του νομίσματος». Διευκρινίζοντας ότι η νομισματική πολιτική δεν «εξαντλεί την έννοια του καθεστώτος [οικονομικής] πολιτικής», καθώς αυτή συνιστά μέσο και όχι σκοπό, θα διατυπώσει τη θέση ότι η νομισματική πολιτική θέτει ένα μάλλον δεσμευτικό πλαίσιο για την ευρύτερη οικονομική πολιτική σε μια δεδομένη περίοδο, δηλαδή τις δημοσιονομικές και τις εισοδηματικές επιλογές της. Για την κατανόηση μιας περιόδου ως «καθεστώτος οικονομικής πολιτικής», ο Ιορδάνογλου, πέραν των οικονομικών παραμέτρων, θέτει ως απαραίτητη προϋπόθεση «την έμπρακτη αποδοχή των ίδιων προτεραιοτήτων και κανόνων από διαδοχικές κυβερνήσεις» (Ιορδάνογλου 2016: 35). Τούτες οι παρατηρήσεις του Χρυσάφη Ιορδάνογλου μας διευκολύνουν στην προσπάθειά μας να σκεφτούμε με τρόπο σχεσιακό γύρω από μια διττή πρόσληψη του «εκλογικού καθεστώτος» τόσο στην πολιτική όσο και στην οικονομική του διάσταση αφενός και, αφετέρου, να εισάγουμε στην ανάλυση της μέσης διάρκειας το ρόλο και τη σημασία των συγκρουσιακών κύκλων, συνδέοντας την εμφάνισή τους με τις ασκούμενες πολιτικές, οι οποίες διαμορφώνουν τους όρους της δυσaréσκειας αλλά και των διεκδικήσεων από μέρους εκείνων των κοινωνικών ομάδων και κοινωνικών τάξεων που παραμένουν δίχως εκπροσώπηση, αποκλεισμένες από τα κέντρα λήψης αποφάσεων, ωθούμενες στη συλλογική διεκδίκηση, καθώς βιώνουν εντονότερα τις ανισότητες που προκύπτουν από τις καθεστωτικές επιλογές.

Στο πεδίο της οικονομικής πολιτικής οι νικητές του Εμφυλίου και κυρίως η συντηρητική δεξιά θα προκρίνουν την οικοδόμηση ενός συστήματος «μεικτής οικονομίας» με στόχο την «ανάπτυξη» και μοχλό την εκβιομηχάνιση της χώρας (Καζάκος 2001: 174-176). Με εξαίρεση τον λίγο χρόνο παραμονής της Ένωσης Κέντρου στην κυβέρνηση, οι πολιτικές που θα ασκηθούν θα είναι σταθερά προσανατολισμένες στη νομισματική σταθερότητα, τη «δημοσιονομική πειθαρχία», πλεονασματικούς ετήσιους προϋπολογισμούς, «χαμηλές δημόσιες δαπάνες καταναλωτικού χαρακτήρα», δημόσιες επενδύσεις κυρίως στη βιομηχανία και στις υποδομές (Ιορδάνογλου 2016: 37). Τούτες οι πολιτικές που θα σημάδουν την κατά τον Ιορδάνογλου «ευημερία των

αριθμών» –βλέπε την άνοδο του ΑΕΠ και την αναγόρευσή του στον κατεξοχήν δείκτη της οικονομικής επιτυχίας– έχουν όμως τις «σκοτεινές πλευρές τους». Πρώτη σκοτεινή πλευρά, σύμφωνα με τον Καζάκο (2001: 224-228) είναι η αδυναμία απορρόφησης του εργατικού δυναμικού που πυροδοτεί το μεγάλο κύμα μετανάστευσης προς τις χώρες κυρίως της Δυτικής Ευρώπης: «Η μετανάστευση που διογκώθηκε στη δεκαετία του '50 παίρνει μορφή χιονοστιβάδας στο πρώτο ήμισυ της δεκαετίας του '60 και θα διατηρηθεί μετά από μια προσωρινή κάμψη σε απειλητικά επίπεδα, ακόμα και όταν θα έχει κυριολεκτικά αδειάσει η αγορά εργασίας [...] και οι επιχειρηματίες θα πιέζουν τις κυβερνήσεις να ανοίξουν τα σύνορα σε ξένους εργάτες» (Καζάκος 2001: 225). Μια δεύτερη σκοτεινή πλευρά που ακόμα σήμερα ταλανίζει την Ελλάδα συνίσταται στην «άνιση περιφερειακή ανάπτυξη» των επιμέρους περιοχών της επικράτειας, με την Αττική, ιδίως την Αθήνα, να συγκεντρώνει «το ένα τέταρτο του πληθυσμού της χώρας [και] το 60% περίπου της συνολικής βιομηχανικής απασχόλησης» (Καζάκος 2001: 228). Τρίτη σκοτεινή πλευρά, παρά την οικονομική ανάπτυξη, «οι χαμηλές κοινωνικές δαπάνες» και η αδυναμία συγκρότησης ενός ορθολογικού και ουσιαστικού «κοινωνικού κράτους» (Ιορδάνογλου 2016: 38). Τέταρτη σκοτεινή πλευρά, η «δασμοβίωτη ή κρατικοδίαιτη ή και τα δύο» βιομηχανική ανάπτυξη και συνοδευτικά τα υψηλά επιτόκια των κρατικών ομολόγων που τελικά απορροφούν το συσσωρευόμενο κεφάλαιο «μικροκαταθετών ή ακόμη και κέρδη επιχειρηματιών, αποτρέποντας τις πιθανές «παραγωγικές επενδύσεις» και καλύπτοντας τις επιλογές των κυβερνήσεων «όταν είχαν ανάγκη χρημάτων για προεκλογικές ή πελατειακές παροχές» (Δερτιλής 2016: 107). Πέμπτη σκοτεινή πλευρά, οι οικονομικές πολιτικές της λιτότητας καθηλώνουν τους μισθούς και την επιβιωτική δυνατότητα των λαϊκών στρωμάτων, με διέξοδο όπως προαναφέρθηκε τη μετανάστευση, ιδιαίτερα σε συνθήκες αυταρχικού κράτους, κρατικά και αστυνομικά ελεγχόμενου συνδικαλισμού και έλλειψης μιας αυθεντικής εκπροσώπησης των λεγόμενων «ομάδων συμφερόντων». Ενδεικτικά είναι τα στοιχεία του ΥΠΕΘΟ που παραθέτει σε σχετικό πίνακα ο Καζάκος (2001: 259), όπου το ονομαστικό κόστος εργασίας υπολείπεται σταθερά (με εξαίρεση το 1962) της αύξησης της παραγωγικότητας της εργασίας, κατά τα έτη 1961-1967, και ο μέσος πραγματικός μισθός παρακολουθεί τούτη την τάση. Επιπρόσθετα, η Καραμεσίνη (1993: 139) σημειώνει ότι κατά το διάστημα 1947-1950 καταγράφηκε «μια σημαντική μείωση του μέσου μισθού κατά 24%», συμπληρώνοντας ότι από το 1950 έως το 1972 «το πραγματικό κατώτατο ανδρικό ημερομίσθιο αυξανόταν κατά 4,6% το χρόνο, ενώ το μέσο ημερομίσθιο στη μεγάλη βιομηχανία αυξανόταν και αυτό συνεχώς αλλά με ρυθμό αισθητά χαμηλότερο από αυτόν της παραγωγικότητας της εργασίας».

Στο ασφυκτικό πολιτικό και οικονομικό περιβάλλον της πρώτης μετεμφυλιακής δεκαετίας, οι κινητοποιήσεις των μισθωτών θα εκδηλωθούν με σχετικά μικρή ένταση, συγκριτικά προς τη δεύτερη μετεμφυλιακή δεκαετία, κυρίως από τις εκλογές του 1961 έως το πραξικόπημα του 1967. Εφόσον υιοθετήσουμε ως τομή στο πολιτικό περιβάλλον τις εκλογές του 1961, οι οποίες καταγγέλλονται ως εκλογές «βίας και νοθείας» από τον έτερο νομιμόφρονα πόλο των νικητών του Εμφυλίου, την παράταξη

της Ένωσης Κέντρου, είμαστε σε θέση να διακρίνουμε μια σημαντική τροποποίηση της έντασης της συλλογικής δράσης, όπως αποτυπώνεται στις απεργιακές κινητοποιήσεις, τον αριθμό των απεργών και τις χαμένες ώρες εργασίας από τις απεργίες. Σύμφωνα με τα δεδομένα που παραθέτει ο Μαυρογορδάτος (1988: 128), αντλώντας από τον Φακιολά (1978), οι απεργιακές κινητοποιήσεις θα παραμείνουν σε σχετικά χαμηλά επίπεδα για όλη τη δεκαετία του 1950 για να ενταθούν μετά τις εκλογές του 1961.

Διάγραμμα 1. Αριθμός απεργιών 1953-1966

Τούτη την τάση που παρουσιάζεται στο διάγραμμα σχετικά με τον αριθμό των απεργιών παρακολουθούν τόσο οι απολεσθείσες ώρες εργασίας όσο και οι αριθμός των απεργών, στην αντίστοιχη χρονική περίοδο. Όμως, ιδιαίτερα για τη δεκαετία του 1950 οφείλουμε να σημειώσουμε ότι οι πραγματοποιηθείσες απεργίες δεν εκδηλώνονται στο πλαίσιο μιας δυναμικής διεκδικητικού αγώνα που θα μας επέτρεπε να τις προσεγγίσουμε υπό τους όρους ενός απεργιακού κύματος. Οι απεργιακές κινητοποιήσεις μάλλον παραμένουν ασύνδετες μεταξύ τους και δεν διαμορφώνουν γεγονότα ικανά να προκαλέσουν την προσοχή της κοινής γνώμης. Πολύ περισσότερο οι απεργιακές στιγμές δεν ωθούν προς τη συγκρότηση ενός κοινωνικού συνασπισμού που να ενσωματώνει τις επιμέρους συλλογικές δράσεις στο χώρο της μισθωτής εργασίας, κατευθύνοντάς τις προς έναν κοινό διεκδικητικό ορίζοντα αμφισβήτησης των ασκούμενων οικονομικών πολιτικών. Αυτή η έλλειψη εύλογα συναρτάται προς το υφιστάμενο πολιτικό περιβάλλον, την αποδυνάμωση και τον έλεγχο των συνδικάτων και το ιδεολογικό κλίμα της εποχής, κλίμα αντικομμουνισμού και επιβεβλημένης εθνικοφοροσύνης. Υπό τις συνθήκες αυτές είναι δυνατό να ερμηνευθεί η αίσθηση της αλλαγής ορισμένων σταθερών παραδοχών και δεδομένων που αφήνουν οι μαχητικές

οικοδομικές απεργίες και οι συγκρουσιακές διαδηλώσεις των οικοδόμων στην Αθήνα τον Δεκέμβριο του 1960 (Λαμπροπούλου 2009: 325-350· Παπανικολόπουλος 2015: 229-237). Στο εν λόγω απεργιακό γεγονός οι οικοδόμοι θα σπάσουν ένα φραγμό που θέλει τα προσκείμενα στην αριστερά σωματεία, συνήθως αποκλεισμένα από τον επίσημο συνδικαλισμό, να παραμένουν ήπια στις εκδηλώσεις τους και με κανέναν τρόπο να μην εκτίθενται στην κρατική καταστολή. Η μαχητική στάση των οικοδόμων θα προκαλέσει ισχυρή έκπληξη στις πολιτικές ελίτ, θα τις αιφνιδιάσει, όπως επίσης η από μέρους των οικοδόμων ψηφισιά της κατασταλτικής ισχύος θα διαμορφώσει το έντονο ενδιαφέρον της κοινής γνώμης και τη συμπάθεια των δημοκρατικών και των αριστερών πολιτών. Παραδόξως, οι πρώτες ρωγμές στο μετεμφυλιακό αυταρχικό καθεστώς δεν θα σημειωθούν γύρω από το ζήτημα της κοινωνικής και της οικονομικής ανισότητας, αλλά από τις εξελίξεις στο ζήτημα της Κύπρου.

Στα μέσα της δεκαετίας του 1950, ως αποτέλεσμα των προσπαθειών της Ελλάδας να διεθνοποιήσει το κυπριακό πρόβλημα και αντίστοιχα των Ελληνοκυπρίων να εντείνουν τις αντιστάσεις τους στο αποικιοκρατούμενο νησί θα έλθουν στο προσκήνιο σημαντικά γεγονότα διαμαρτυρίας, με σημαντικές πολιτικές προεκτάσεις για την παράταξη των νικητών του Εμφυλίου. Η αιματηρή καταστολή από τους Βρετανούς στην Κύπρο και κυρίως οι εκτελέσεις με απαγχονισμό Ελληνοκυπρίων μελών της ΕΟΚΑ θα διαμορφώσουν το έδαφος για την ανάπτυξη μαζικών κινητοποιήσεων στον ελλαδικό χώρο. Οργανωτικοί φορείς τούτων των μαζικών συλλαλητηρίων θα αναδειχθούν θεσμικά αναγνωρισμένοι φορείς και οργανώσεις, με πρωτοστατούσα την Εκκλησία της Ελλάδος, αλλά και συλλόγους Κυπρίων φοιτητών στην Ελλάδα. Βασικό μέλημα των επίσημων οργανωτών της διαμαρτυρίας θα αποτελέσει η ενίσχυση της διαπραγματευτικής θέσης της χώρας στα διεθνή φόρα. Όμως, κατά την πορεία εξέλιξης των γεγονότων διαμαρτυρίας, θα πρωτανεύσει ένα αντιβρετανικό και αντικυβερνητικό μαχητικό πνεύμα. Στην ευρύτερη διάσταση των γεγονότων διαμαρτυρίας, η πηλημένη αριστερά θα διαγνώσει σημαντικές πολιτικές ευκαιρίες στο ρευστό περιβάλλον που διαμορφώνεται γύρω από το «εθνικό πρόβλημα» και θα κατορθώσει σε μεγάλο βαθμό να αμφισβητήσει την ιδεολογική ηγεμονία των νικητών του Εμφυλίου, προβάλλοντας εαυτήν ως αυθεντική πατριωτική δύναμη, η οποία συνεχίζει, μετά τον αντικατοχικό αγώνα της εθνικής απελευθέρωσης από τους Γερμανούς, τους αγώνες εναντίον των αποικιοκρατών Άγγλων, πρωταγωνιστών στην κορύφωση του ελληνικού δράματος μετά την απελευθέρωση (Σερντεδάκης 2010: 162-163 και 2015: 103-104· Παπανικολόπουλος 2015: 77-80).

Τούτη η νομιμοποίηση της αριστεράς στο πεδίο των εθνικών αγώνων θα διαμορφώσει ευνοϊκούς όρους για την ανάπτυξη των εργατικών αγώνων της δεκαετίας του 1960 και ιδιαίτερα του φοιτητικού κινήματος. Η διαμαρτυρία και οι κοινωνικές διεκδικήσεις της «σύντομης δεκαετίας του '60» διαμορφώνονται στο πλαίσιο ενός διάχυτου κινήματος για τον εκδημοκρατισμό της ελληνικής κοινωνίας, της πολιτικής και της οικονομίας (Σερντεδάκης 2008, 2010, 2015· Παπανικολόπουλος 2015), το οποίο βρίσκει πρόσφορο πολιτικό έδαφος στη διάσπαση της πολιτικής ελίτ

του Εμφυλίου, ιδιαίτερα μετά την αμφισβήτηση του αποτελέσματος των εκλογών του 1961 από την Ένωση Κέντρου (Ε.Κ.). Η διάρρηξη της ενότητας των πολιτικών ελίτ της χώρας θα αποτελέσει επίσης την αφετηρία για τη σχηματοποίηση μια εναλλακτικής οικονομικής πολιτικής με αναδιανεμητικά χαρακτηριστικά, η οποία θα επιχειρηθεί να εφαρμοστεί στον λίγο χρόνο παραμονής της Ε.Κ. στην εξουσία. Όπως επισημαίνει ο Πάνος Καζάκος (2001: 252): «Η νέα κυβέρνηση Ε.Κ. υιοθέτησε μια οικονομική πολιτική λιγότερο προσανατολισμένη στη νομισματική σταθερότητα [...] και περισσότερο προς την επέκταση της αγοραστικής δύναμης των εργαζομένων και τη μείωση των ανισοτήτων». Η πρόσκαιρη σύμπτωση των κοινωνικών αγώνων με τις εξελίξεις στο θεσμικό πολιτικό πεδίο θα διαρραγεί από την αιφνίδια πολιτική κρίση τον Ιούλιο του 1965. Οι δίμηνες λαϊκές αντιδράσεις στη θεσμική εκτροπή, η «αποστασία» και η εντεινόμενη πολιτική κρίση ενόψει των εκλογών του Μαΐου 1967 θα οδηγήσουν στην εκδήλωση του πραξικοπήματος και στη διαμόρφωση νέων συνθηκών στο κοινωνικοπολιτικό περιβάλλον.

Τις αρχικά περιορισμένες κοινωνικές και πολιτικές αντιστάσεις στην δικτατορία θα διαδεχθεί η αντιδικτατορική δράση της νεολαίας και του φοιτητικού κινήματος, η κορύφωση της κατάληψης της Νομικής και της εξέγερσης του Πολυτεχνείου στα 1973, επαναφέροντας στο προσκήνιο αιτήματα σχετικά με τον εκδημοκρατισμό της χώρας. Μ' άλλα λόγια παρά τη φαινομενική ασυνέχεια των πρώτων τριών δεκαετιών της μετεμφυλιακής περιόδου, τόσο οι περιορισμένες αντιδικτατορικές δράσεις όσο και οι συλλογικές δράσεις της πρώτης μεταπολιτευτικής περιόδου συνεχονται από τις εναρκτήριες θεμελιακές νοηματικές πλαισιώσεις (master frame) που αναδύθηκαν από τα μέσα της δεκαετίας του 1950 και εξής. Τρεις είναι οι βασικοί πυλώνες τούτης της θεμελιακής πλαισίωσης των συλλογικών δράσεων: η εναντίωση (α) στο κράτος έκτακτης ανάγκης (στο κράτος της δεξιάς) και στις αντιδημοκρατικές πρακτικές του καθεστώτος, (β) στις πολιτικές της λιτότητας και εμβάθυνσης των κοινωνικών και οικονομικών ανισοτήτων και (γ) στο ρόλο των ξένων δυνάμεων στην εγχώρια πολιτική, αλλά και στην πολιτική τους γύρω από το κυπριακό ζήτημα που τελικά με την ευθύνη του πιο σκληρού πυρήνα του πολιτικού καθεστώτος της μετεμφυλιακής δεξιάς οδήγησε στην τουρκική εισβολή και κατοχή του βόρειου τμήματος του νησιού. Η ικανότητα του ΠΑΣΟΚ και του Ανδρέα Παπανδρέου να συνθέσουν τούτες τις τρεις θεμελιακές αμφισβητήσεις του εκλογικού καθεστώτος της περιόδου 1953-1980 σε ένα ενιαίο πολιτικό πρόγραμμα κοινωνικής αλλαγής διαμόρφωσε τους όρους για την είσοδο της Ελλάδας σε ένα νέο μακροχρόνιο εκλογικό καθεστώς, κεντροαριστερού προσανατολισμού, το οποίο θα διαρκέσει έως την εκδήλωση της παγκόσμιας οικονομικής κρίσης και της κρίσης χρέους της χώρας, με τις γνωστές συνέπειες.

Εκλογικό καθεστώς, οικονομικό καθεστώς και συγκρουσιακή πολιτική (1980-2014)

Η ηγεμονία της κεντροαριστεράς στο νέο εκλογικό καθεστώς από τις εκλογές της Αλλαγής έως το 2014 δεν έχει τα διαρκή χαρακτηριστικά της προηγούμενης

περιόδου, δίχως ωστόσο να αμφισβητούνται σε κρίσιμο βαθμό οι κύριες επιλογές και οι πολιτικές μεταπολίσεις του ΠΑΣΟΚ ως ηγεμονικού κόμματος της περιόδου (Ελευθερίου και Τάσσης 2013). Οι αλλαγές στο πλέγμα εξουσίας, στις οικονομικές πολιτικές και στο κομματικό σύστημα, οι κύριες πολιτικές διαιρετικές τομές της περιόδου, καθώς επίσης οι μορφές και η ένταση της συλλογικής δράσης συναντιούνται και αλληλοδιαπλέκονται σε διαφορετικές στιγμές της 34ετίας σε συνάφεια με τις αλλαγές στο διεθνές περιβάλλον. Κυρίως, η εισαγωγή, η εμβάθυνση και η καθιέρωση νεοφιλελεύθερων πολιτικών με την περαιτέρω ενοποίηση της ΕΟΚ/ΕΕ, έπειτα από την υπογραφή της συνθήκης του Μάαστριχτ, των Συμφώνων Σταθερότητας και τελικά την είσοδο στο ευρώ, η πτώση του υπαρκτού σοσιαλισμού στα τέλη της δεκαετίας του 1980, το κίνημα ενάντια στην παγκοσμιοποίηση στα τέλη της δεκαετίας του 1990 και η διεθνής οικονομική κρίση του 2009 είναι γεγονότα και διαδικασίες που επηρεάζουν την παραγωγή θεσμικής και εξωθεσμικής πολιτικής, συνδιαμορφώνουν όρους άρσης δεδομένων πολιτικο-εκλογικών καθιερώσεων, ενώ συνιστούν καταλύτες αλλαγών στην πολιτική κουλτούρα.

Κατά τη δεκαετία του 1980, με το διάλειμμα των ετών 1985-1987 οπότε επιχειρήθηκε η εφαρμογή ενός σταθεροποιητικού προγράμματος στην οικονομία, ασκήθηκε «επεκτατική μακροοικονομική πολιτική» με έντονα αναδιανεμητικά στοιχεία. Ισχυρή αποτύπωση της αναδιανεμητικής οικονομικής πολιτικής συνιστά η αύξηση κατά 40% των κατώτατων μισθολογικών ορίων (Καζάκος 2001: 355-356). Τούτη η αύξηση των μισθών σε συνδυασμό με την απότομη αύξηση των κρατικών δαπανών και την εντατική προσπάθεια συγκρότησης ενός κράτους πρόνοιας διαμόρφωσαν τους όρους για την αύξηση των ελλειμμάτων στον τακτικό προϋπολογισμό, καθώς μάλιστα τα φορολογικά έσοδα υπολείπονταν σημαντικά των δημοσίων εξόδων, οδηγώντας έτσι στη μεγάλη αύξηση του δημόσιου χρέους. (Ιορδάνογλου 2013: 38-39· Βούλγαρης 2013: 105-107· Καζάκος 2001: 355-356). Για την αντιμετώπιση των προβλημάτων που προέκυπταν από την «απώλεια της ανταγωνιστικότητας και τις αυξανόμενες δαπάνες του Δημοσίου», η νομισματική πολιτική της «διολίσθησης της δραχμής» που ακολουθήθηκε οδήγησε σε υψηλότατο πληθωρισμό (Ιορδάνογλου 2013: 39), στην πτώση της παραγωγικότητας, στο κλείσιμο πολλών επιχειρήσεων και στην εκτίναξη της ανεργίας «από 4,0% το 1981 σε 8,1% το 1984» (Καζάκος 2001: 356).

Στο παραπάνω οικονομικό περιβάλλον, η συλλογική δράση μπορεί να διαχωριστεί σε δυο υποπερίόδους, με κριτήριο την έντασή της: αυτή από το 1981 έως το 1998 μπορεί να θεωρηθεί η περίοδος της συναίνεσης και αυτή από το 1998 έως το 2014 η περίοδος της επώασης και τελικά εκδήλωσης σημαντικών κοινωνικών εκρήξεων. Στην πρώτη περίοδο, η συνθήκη ανοχή των πολιτών στο πλέγμα πολιτικών που εφαρμόζονται αντικατοπτρίζεται στον παρακάτω πίνακα, ενώ από το 1998 και έπειτα η κλιμάκωση και διάχυση των κινητοποιήσεων μας επιτρέπουν να μιλήσουμε για την επώαση και τελικά την έκρηξη του συγκρουσιακού κύκλου προς το τέλος αυτής της περιόδου και έπειτα από την οικονομική κρίση (Ρόγγας, υπό εκπόνηση διδακτορική διατριβή). Πιο συγκεκριμένα, από το 1981 έως το 1998, στους πίνακες που παραθέτει

ο Τσακίρης (2004), οι εντάσεις στις κινητοποιήσεις των μισθωτών εντοπίζονται κατά τη διάρκεια του σταθεροποιητικού προγράμματος 1985-1987 και κατά τη διετία που εφαρμόστηκαν νεοφιλελεύθερες πολιτικές, 1992-1993:

Πίνακας 1. Απεργίες, απεργοί και χαμένες ώρες εργασίας, 1981-1998

ΕΤΗ	ΑΠΕΡΓΙΕΣ	ΑΠΕΡΓΟΙ	ΧΑΜΕΝΕΣ ΩΡΕΣ
1981	466	401.757	5.690.988
1982	968	354.315	9.731.263
1983	585	224.265	3.881.889
1984	280	155.318	3.350.324
1985	456	785.725	7.660.879
1986	214	1.106.330	8.839.369
1987	249	1.609.175	16.537.686
1988	320	449.441	6.523.896
1989	207	795.744	9.280.631
1990	200	1.303.970	23.440.770
1991	161	476.582	5.839.663
1992	824	243.173	2.830.017
1993	596	181.737	1.602.316
1994	215	73.859	665.666
1995	110	52.246	449.960
1996	171	76.060	765.336
1997	άγνωστο	216.799	1.522.577
1998	άγνωστο	214.546	1.515.347

Σύμφωνα με τα δεδομένα μπορούμε να διακρίνουμε μια αναλογία μεταξύ της έντασης εφαρμογής πολιτικών λιτότητας και της αντίστοιχης έντασης της συλλογικής δράσης, διαδικασία που θα ξανασυναντήσουμε έπειτα από την οικονομική κρίση του 2009. Όπως αναφέρει ο Τσακίρης (2004 216): «Η εισοδηματική πολιτική της διετίας 1992-1993 ήταν εξίσου σκληρή με αυτήν του σταθεροποιητικού προγράμματος του 1985 και είχε ως αποτέλεσμα την κατά 5-10% μείωση της αγοραστικής δύναμης των αμοιβών». Οι βασικότεροι στόχοι του Σταθεροποιητικού Προγράμματος 1985-1987 αφορούσαν τη βελτίωση της ανταγωνιστικότητας της ελληνικής οικονομίας, ώστε να μειωθεί το έλλειμμα του ισοζυγίου πληρωμών, ο πληθωρισμός και τα δημόσια ελλείμματα. Κεντρικός άξονας της νέας στρατηγικής ήταν η μακροοικονομική σταθερότητα, η οποία απαιτούσε ένα συνδυασμό αυστηρών μέτρων δημοσιονομικής, νομισματικής και εισοδηματικής πολιτικής. Η επίτευξη του στόχου αυτού θεωρήθηκε εφικτή μόνο με τη δραστική μείωση των πραγματικών εισοδημάτων.

Για τον Γράβαρη (2004: 29 κ.ε.), η πρώτη οκταετία του ΠΑΣΟΚ συνιστά την προσπάθεια διαχείρισης της οικονομικής κρίσης με τη μέριμνα να διατηρηθεί η πρωτοκαθεδρία του τραπεζικού κεφαλαίου, παρά την αποβιομηχάνιση της περιόδου.

Το κράτος κατέστη εγγυητής των χρεών του βιομηχανικού κεφαλαίου, με ιδιαίτερη έμφαση στον τομέα των προβληματικών επιχειρήσεων. Η Λούκα Κατσέλη (Katse-li 1990: 267-268), γράφοντας σύγχρονα με εκείνη την οικονομική κρίση, αναφέρει ιδιαίτερα σε σχέση με το τραπεζικό κεφάλαιο:

«Η επέκταση του δανεισμού σε μη αποδοτικές εταιρείες που κατέστησαν υπερχρεωμένες, η διαρκής απορρόφηση εργασίας κατά κύριο λόγο από τον δημόσιο τομέα ως πολιτική για την απασχόληση και η απουσία εσωτερικής οικονομικής διαχείρισης κυρίως ως συνέπεια της παντοδυναμίας της Νομισματικής Επιτροπής σε όλες τις οικονομικές αποφάσεις προώθησαν ένα μεγάλο, αναποτελεσματικό και αποστρεφόμενο το ρίσκο τραπεζικό σύστημα».

Για τη δεκαετία του 1990 και μετά, ο Γράβαρης (2004) θα περιγράψει το πλέγμα των οικονομικών πολιτικών ως «εξευρωπαϊσμένο μονεταρισμό», με κύριο χαρακτηριστικό του την ασφυκτική οριοθέτηση του σκέλους της δημοσιονομικής πολιτικής από την Ε.Ε. με την υπογραφή της Συνθήκης του Μάαστριχτ το 1992 και κεντρικό θεσμό εκπόνησης πολιτικής την ΕΚΤ. Οι αναδιαρθρώσεις της περιόδου αφορούν τις ιδιωτικοποιήσεις των επιχειρήσεων του ευρύτερου δημόσιου τομέα και των κρατικών τραπεζών. Η κυβέρνηση της Νέας Δημοκρατίας 1990-1993 πράγματι προσάρμοσε το οικονομικό της σχέδιο στη νεοφιλελεύθερη πλατφόρμα που πρότειναν οι διεθνείς οργανισμοί (ΔΝΤ και ΟΟΣΑ) για τη σταθερότητα της οικονομίας και θεσμοθετήθηκαν αλλαγές στις εργασιακές σχέσεις (π.χ. τέταρτη βάρδια, μερική απασχόληση). Όσο πλησιάζουμε προς τη δεκαετία του 2000, οι πιστώσεις από τις τράπεζες αρχίζουν να αντικαθιστούν τις αυξήσεις των μισθών.

Ενδιαφέρον παρουσιάζει και μια σειρά άλλων αλλαγών. Η αποπολιτικοποίηση από τα μέσα της δεκαετίας του 1980 συμπίπτει χρονικά με την αλλαγή της κύριας πολιτικής διαιρετικής τομής, καθώς και με τη σχετική επίταση της διαμαρτυρίας από το 1985 έως το 1987 και από το 1991 έως το 1993 ως αποτέλεσμα της αλλαγής οικονομικής πολιτικής. Ταυτόχρονα στο πλέγμα εξουσίας κυρίαρχο ρόλο πλέον παίζει η Ε.Ε. και οι θεσμοί της, μαζί με τα νέα ΜΜΕ (ιδιωτική τηλεόραση και τα μεταμοντέρνα lifestyle έντυπα). Κοντολογίς, οι σταθερές που εγκαθιδρύθηκαν στην αρχή της περιόδου αλλάζουν μετά το 1993: από την έκρηξη της εκλογικής πολιτικής συμμετοχής και τον κομματισμό στη σχετική αδιαφορία, τον καταναλωτισμό ή τη συμμετοχή με άλλα κίνητρα και ταυτόχρονα στην αύξηση της συλλογικής δράσης σε συγκεκριμένους τομείς της οικονομίας, αλλά και από μερίδες της νεολαίας (Σκλαβενίτης 2016), από το δίπολο δεξιά/αντιδεξιά στο αναδυόμενο δίπολο λαϊκισμός/εκσυγχρονισμός, από τις πολιτικές προσπάθειες σχετικής προστασίας των υποτελών τάξεων στην αλλαγή οικονομικού υποδείγματος υπέρ ενός εξευρωπαϊσμένου μονεταρισμού.

Κατά την πρώτη δεκαετία της περιόδου σταδιακά αρχίζει να υποχωρεί η διαιρετική τομή δεξιά-αντιδεξιά που ενεργοποιήθηκε ιδιαίτερα από τις δυνάμεις του ΠΑΣΟΚ, με την αριστερά να προσχωρεί σε τούτο το αντιληπτικό σχήμα. Όμως, η μη στήριξη των υποψηφίων του ΠΑΣΟΚ από το ΚΚΕ στις δημοτικές εκλογές του 1986 καθώς και η αυξημένη συμμετοχή των αριστερών κομμάτων στις διαμαρτυρίες ενάντια

στο πρόγραμμα σταθερότητας του 1985-1987 είναι η μία όψη της υποχώρησης. Η άλλη αφορά την ανάδειξη της τομής λαϊκισμός/εκσυγχρονισμός προοδευτικά από τα τέλη της δεκαετίας του 1980 και έπειτα, από τον επόμενο ηγέτη του ΠΑΣΟΚ Κώστα Σημίτη: «Ο φαύλος κύκλος πρέπει να σπάσει. Η απάντηση στην κρίση δεν μπορεί να προέλθει μόνον από την αντιπαράθεση κομμάτων. Θα προέλθει από την αντιπαράθεση λαϊκιστών και εκσυγχρονιστών μέσα στα κόμματα» (Σημίτης 1989: 17).

Όπως υποδείξαμε παραπάνω, ο οικονομικός κύκλος έχει έναν επιπλέον στιβαρό και εξωγενή επικαθορισμό, τη θεσμική παραχώρηση άσκησης τομέων της οικονομικής πολιτικής στους θεσμούς της Ε.Ε., μια διαδικασία που από το 1992 έως το 2014 βαθαίνει διαρκώς. Ο Αργεϊτίης (2004: 392) αναφέρει πολύ συγκεκριμένα και αρκετά νωρίτερα από την εισαγωγή της χώρας στα προγράμματα των μνημονίων: «Η νομισματική αντίληψη της Συνθήκης του Μάαστριχτ και του Συμφώνου Σταθερότητας και Ανάπτυξης περιορίζει αισθητά όχι μόνο τη δυνατότητα επιλογής εναλλακτικών στόχων οικονομικής πολιτικής, αλλά και τους βαθμούς ελευθερίας στην άσκηση εθνικής οικονομικής πολιτικής [...]».

Τέλος, σε ό,τι αφορά το πλέγμα εξουσίας, η ιδιωτική τηλεόραση και κατ' επέκταση η άνθηση των ΜΜΕ σε όλες τους τις εκδοχές, πριν από την έλευση του internet στην Ελλάδα, διαμορφώνει συλλογικές ταυτότητες, συγκροτεί ισχυρά επεξηγηματικά σχήματα της πολιτικής, κοινωνικής και πολιτισμικής πραγματικότητας, νοθετεί προς ευκαταίες εκβάσεις σε πολλούς τομείς, επηρεάζει πολιτικές και εκλογικά αποτελέσματα. Τα ιδιωτικά μέσα μαζικής ενημέρωσης έχουν ως ιδιοκτήτες τους συνήθως τους παλιούς εκδότες των μεγάλων εφημερίδων, οι οποίοι ασχολούνται με τα ΜΜΕ σε ένα πλαίσιο βιοπολιτικής κυριαρχίας τους. Η αλλαγή αυτή στα ΜΜΕ και στον κρίσιμο ρόλο που παίζουν στη διαμόρφωση της «κοινής γνώμης» βρίσκεται σε συνάφεια με το πολιτικό σύστημα και δη με τους εκπροσώπους του στο δικομματισμό που ασκούν τη διακυβέρνηση. Νέα Δημοκρατία και ΠΑΣΟΚ, καναλάρχες που ανήκουν στην αστική τάξη, καθώς και η εκκίνηση ιδιωτικοποιήσεων και απευθείας αναθέσεων σε ελληνικές και ξένες εταιρείες στα πεδία από τα οποία το Δημόσιο αποσύρεται συγκροτούν ένα νέο πλέγμα εξουσίας με διαφορετικά χαρακτηριστικά από αυτό της δεκαετίας του 1980.

Η υποπερίοδος 1998-2014

Από το 1993 και έπειτα, σύμφωνα με τα δεδομένα των κινητοποιήσεων που έχουμε στη διάθεσή μας, η κινηματική νηνεμία επιστρέφει έως το 1998, όταν αρχίζει να ανοίγει ένας νέος κύκλος διαμαρτυρίας. Ο Βερναρδάκης (2001: 10) συμπυκνώνει τον τρόπο με τον οποίο το κεντροαριστερό εκλογικό καθεστώς συνεχίζει να δίνει τον τόνο:

«Το 1996 συνιστά σημείο τομής για το κομματικό σύστημα. Με την επικράτηση των εκσυγχρονιστών στο συνέδριο [...] το ΠΑΣΟΚ ολοκληρώνει τη μετάβασή του σε κόμμα της κεντροαριστεράς, η νίκη των εκσυγχρονιστών εγκαινιάζει την ηγεμονία

ενός συναινετικού ή εν πάση περίπτωση συναινετικότερου δικομματισμού, η διαιρετική τομή εκσυγχρονιστών/αντιεκσυγχρονιστών επικρατεί της παλαιότερης δεξιάς/αντιδεξιάς και, τέλος, τα κόμματα προβαίνουν σε αλλαγές στις λειτουργίες τους καθιστάμενα [...] κόμματα του κράτους [...] Η πρωτοκαθεδρία της αγοράς και του ευρωπαϊκού προσανατολισμού της χώρας, η αυταρχική θωράκιση του νομικού/θεσμικού πλαισίου της δημοκρατίας και η τεχνοκρατικοποίηση των προβλημάτων ήταν τα κύρια σημεία της συναίνεσης των δύο κυβερνητικών κομμάτων».

Τοποθετούμε την εκκίνηση αυτής της υποπεριόδου για τη συλλογική δράση από το 1998 για συγκεκριμένους λόγους. Πρώτον, το μαθητικό κίνημα του 1998-1999 (Σκλαβενίτης 2016) είναι η πρώτη δυναμική και με μεγάλη διάρκεια κινητοποίηση έπειτα από τη νηνεμία πέντε και πλέον χρόνων. Δεύτερον, συμπίπτει με την έναρξη του αντιπαγκοσμιοποιητικού κινήματος. Τρίτον, είναι μάλλον βέσιμο να υποθέσουμε πως οι μαθητές και οι μαθήτριες του 1998-1999 συγκροτήθηκαν ως γενιά που συμμετείχε στον κύκλο της συλλογικής δράσης που εκτείνεται έως το 2014. Τέταρτον, εμφανίζονται νέα ποιοτικά και ποσοτικά χαρακτηριστικά στη συλλογική δράση. Συγκεκριμένα, από το 1998 έως περίπου το 2006 αποκρυσταλλώνονται νέες πρακτικές, από την επενέργεια των μεθοδολογιών που κομίζει το διεθνικό αντιπαγκοσμιοποιητικό κίνημα. Η Λουκία Κοτρωνάκη (2015: 155-156) το αποδίδει ως εξής:

«Η οργανωτική πρόταση Κοινωνικό Φόρουμ, παρότι διαθλάστηκε μέσα από τα οικεία φίλτρα των εντόπιων διεκδικητών που ήταν ευεπίφοροι στη διεθνή καινοτομία (συλλογικότητες της εξωκοινοβουλευτικής αριστεράς με διαφορετικά οργανωτικά και ιδεολογικά χαρακτηριστικά), έγινε εντούτοις κοινά αντιληπτή και αποδεκτή [...] προέβαλλε αξίες και τεχνικές (μαζικότητα, δημοκρατική συγκρότηση και ενεργοποίηση, αυτενέργεια, κριτική και προβολή νέων ιδεών) που προωθούσαν την ενότητα και την ανανέωση των κουρασμένων οργανώσεων και κομμάτων της αριστεράς. Για την ακρίβεια, η πρόταση αυτή θεωρήθηκε αν όχι η μοναδική, τουλάχιστον η μόνη ορατή επιλογή κάθαρσης από τη στρατηγική της εσωστρεφούς αυτοπραγμάτωσης [...].»

Στη 16ετία αυτή αποκεντρώνεται περαιτέρω η παραγωγή πολιτικού (και όχι μόνο) νοήματος με τη βοήθεια της νέας τεχνολογίας (Castels 2012). Η πολιτική, κοινωνική, οικονομική εκδίπλωση της διαδικασίας της παγκοσμιοποίησης, των μεταβιομηχανικών κοινωνιών της Δύσης και ως εκ τούτου της απίσχνασης των παραδοσιακών ταυτοτήτων διαμορφώνει ένα πλέγμα νέων, υβριδικών πολιτικών ταυτοτήτων που βρίσκουν την έκφρασή τους και στα κοινωνικά κινήματα, χωρίς την κομματική και συνδικαλιστική οργανωτική πρωτοκαθεδρία της προηγούμενης περιόδου. Κρίσιμη καθίσταται για τη συλλογική δράση και η ιντερνετική υποβοήθηση των κινητοποιήσεων μέσα από την εισαγωγή πρωτότυπου περιεχομένου από τους χρήστες σε blogs, sites και social media, πολλές φορές σε δικτυακή ή και οριζόντια οργανωτική κατεύθυνση με εξατομικευμένο όμως τρόπο.

Η σταδιακή επικράτηση διαφορετικών κριτηρίων ένταξης και η προσπάθεια για

δημιουργική και όχι αμυντική λειτουργία των οργανώσεων κοινωνικών κινημάτων είναι ποιοτικό στοιχείο που γίνεται και ποσοτικό όσο πλησιάζουμε προς την έκρηξη της συμμετοχής στις κινηματικές διεργασίες της περιόδου. Οι πολλαπλές ταυτότητες των νέων ακτιβιστών αποτυπώνουν μian άλλη «κουλτούρα στράτευσης»: περισσότερο δρουν σε συλλογικότητες (π.χ. επιτροπές γειτονιάς, μετωπικά φοιτητικά σχήματα, στέκια, Αγανακτισμένοι) παρά εντάσσονται σε οργανώσεις ως τυπικά μέλη. Αναπτύσσουν ενδογενείς –ενδημικά στην αρχή και έπειτα διευρυμένα– δυναμικές (πολιτισμικές, αλληλέγγυες, δικαιωματικές και εμφάσεις κοινωνικής οικονομίας, άμεση δράση, δημιουργία και όχι αμυντικότητα, χρήση των νέων μέσων, τομεοποίηση, τοπικότητα κ.λπ.), ενώ η οριζοντιότητα στη λήψη των αποφάσεων καθίσταται αποφασιστικότερης σημασίας σε σχέση με παλαιότερα, αναζωογονώντας τη συμμετοχή.

Στο πρώτο χρονικό διάστημα (1998-2005) της 16ετίας μπορούμε να εντοπίσουμε σημαντικές διαδικασίες, γεγονότα και κινήματα, όπως οι μαθητικές κινητοποιήσεις 1998-1999, η δημιουργία του ΠΑΜΕ, οι κινητοποιήσεις του 2001 ενάντια στην ασφαλιστική μεταρρύθμιση, η δημιουργία των Κοινωνικών Φόρουμ που αναζωογονούν την αριστερά, με αποτελέσματα τη δημιουργία του Χώρου Κοινού Διαλόγου της Αριστεράς, η αριστερή στροφή του ΣΥΝ και η δημιουργία του ΣΥΡΙΖΑ και, τέλος, η λειτουργία του Indymedia Athens ως κόμβου συντονισμού, επικοινωνίας και θεωρίας για την πλειονότητα ψηφία των δρώντων στον αντιεξουσιαστικό χώρο, αλλά όχι μόνο.

Όμως και στο οικονομικό επίπεδο συναντάμε κρίσιμες αλλαγές. Οι κεφαλαιακές ροές άλλαζαν από τον έναν τομέα υψηλής κερδοφορίας στον άλλο, ενώ οι κάτοχοι των ροών ένωναν τις δυνάμεις τους σε αδιαμφισβήτητα ισχυρές συμμαχίες για το κοινό (τους) καλό ή και τις προσαρμόζαν αφήνοντας απ' έξω τους αδύναμους παίκτες και προσανατολίζονταν emphatικά στον κατασκευαστικό τομέα, σε συνάφεια με τη στρατηγική της ανάπτυξης των υποδομών και το εθνικό αφήγημα των Ολυμπιακών Αγώνων. Ο όγκος και ο τρόπος επενδύσεων αλλάζει έπειτα από την επιβολή της οικονομικής πολιτικής των «εθνικών πρωταθλητών». Η Σπυριδάκη (2011: 348) σημειώνει πως: «Το κράτος, προκειμένου να επιτύχει το άνοιγμα στον ανταγωνισμό μιας σειράς κρατικομονοπωλιακών αγορών, φαίνεται να προέβη στην παροχή συγκεκριμένων εγγυήσεων προς τους οικονομικούς δρώντες που εκδήλωσαν σχετικό ενδιαφέρον». Οι τομείς επέκτασης αφορούσαν την πληροφορική, τις κατασκευές, τις τράπεζες, την ασφάλιση, τις μεταφορές, τα ΜΜΕ, τον τουρισμό, το εμπόριο, την υγεία, την παιδεία. Με την επέκταση αυτή ο δημόσιος τομέας μετατράπηκε από τομέας παραγωγής αγαθών και υπηρεσιών σε πρωταρχικό καταναλωτή του ιδιωτικού τομέα και εκεί είναι και η πρωταρχική συγκρότηση των σχέσεων διαπλοκής, όπως αναφέρει ο Σταθάκης (2002: 176-177). Τέλος, ο δανεισμός των νοικοκυριών αυξάνεται. Τα δάνεια υπερτετραπλασιάζονται μεταξύ 2001 και 2008 από 15.5 δισ. ευρώ σε 77,4 δισ. (Σακελλαρόπουλος 2014: 69).

Από το 2006 εντείνονται μια σειρά από κινηματικές διεργασίες πριν από την

έναρξη της αντιμνημονιακής καμπάνιας και της έκρηξης του πρόσφατου κύκλου διαμαρτυρίας. Η διεξαγωγή των εργασιών του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Φόρουμ στην Αθήνα τον Μάιο του 2006, οι μεγάλες φοιτητικές κινητοποιήσεις το 2006 και το 2007 και η εξέγερση του Δεκέμβρη του 2008 ήταν διαδικασίες που ανανέωσαν τον τρόπο διεξαγωγής των συλλογικών δράσεων διαμαρτυρίας. Ιδιαίτερα ο Δεκέμβρης του 2008 μπορεί να υποδειχθεί ως επεξηγηματικός κόμβος για την επίταση της συλλογικής δράσης του αμέσως επόμενου χρονικού διαστήματος, στο περιβάλλον της αιφνίδιας οικονομικής κρίσης.

Οι υλικές συνθήκες επώασης του πρόσφατου συγκρουσιακού κύκλου προκύπτουν από την παγκόσμια οικονομική κρίση του 2008, που ανάγκασε τον τότε πρωθυπουργό Κ. Καραμανλή να προσφύγει σε εκλογές το φθινόπωρο του 2009. Η παγκόσμια και εγχώρια οικονομική κρίση οδήγησε στο διάγγελμα του πρωθυπουργού Γ. Παπανδρέου από το Καστελόριζο στο τέλος Απριλίου του 2010, με το οποίο ανακοίνωσε την υπαγωγή της χώρας στο πρώτο μνημόνιο μεταξύ της Ελλάδας, του ΔΝΤ, της ΕΚΤ και της Ε.Ε. Το κεντροαριστερό εκλογικό καθεστώς άντεξε λίγο ακόμα, ενώ ο φορέας του, όπως και στο τέλος της δεκαετίας του 1980, υιοθέτησε πρώτος τις πολιτικές λιτότητας.

Σε σχέση με τη συλλογική δράση, το 2009 είναι η χρονιά όπου η κινηματική δυναμική μετεξελίσσεται μετά τον κομβικό Δεκέμβρη. Αν οι προηγούμενες εκδοχές χωρικοποίησης της συλλογικής δράσης σε κινήματα πόλης (αλλά και περιβαλλοντικά) ήταν σποραδικές ή περιφερειακές, από το 2008 και έπειτα γίνονται μέρος της ρουτίνας δραστηριοποίησης πολλαπλών υποκειμένων. Η διάχυση των δράσεων αυτών αποκεντρώνεται σε πολλούς και διαφορετικούς νέους τόπους: στέκια, καταλήψεις και επιτροπές σε όλη την Ελλάδα, σε χώρους που προσπαθούν να προεικονίσουν μέλλουσες κοινότητες ισότητας και αλληλεγγύης, συμπεριληπτικές, ανοιχτές και πορώδεις, υπενθυμίζοντας τις ερωτήσεις και την εμπειρία του Δεκέμβρη. Τα κατά McAdam και Sewell (2001) γεγονότα που ενδυναμώνουν αυτήν τη χωρικοποιημένη ροπή της συλλογικής δράσης με αυτοδιαχειριστικά χαρακτηριστικά και εξεγερτικό φορτίο είναι ο Δεκέμβρης του 2008 και αργότερα οι Πλατείες της Αγανάκτησης. Ο Δαλάκογλου (Dalakoglou 2012: 536) επιχειρηματολογεί ως εξής: «Συνολικά, αυτήν τη στιγμή στη χώρα υπάρχουν αρκετά αντικαπιταλιστικά-ανταγωνιστικά πολιτικοοικονομικά εγχειρήματα και σε μεγάλο βαθμό υφίστανται με ευθείες πολιτικές και φυσικές αναφορές στα κινήματα του Δεκέμβρη του 2008 και του Ιουνίου του 2011. Αυτές οι αναφορές αφορούν την εμπλοκή των ανθρώπων και επίσης την πολιτική δυναμική».

Σε ό,τι αφορά το πλέγμα εξουσίας στον ελληνικό κοινωνικό σχηματισμό, κομβικό ρόλο παίζουν από το 2010 και μετά η ΕΚΤ, το ΔΝΤ και η Κομισιόν και λιγότερο η εκάστοτε εκλεγμένη κυβέρνηση, μιας και είναι δανειακά εξαρτώμενη από τις αποφάσεις που θα λάβουν αυτοί οι οργανισμοί καθώς και από το συσχετισμό δύναμης μεταξύ τους. Αν η συνθήκη του Μάαστριχτ το 1992 και η στρατηγική της Λισαβόνας (2000 και 2005) ήταν κόμβοι που οριοθετούσαν χρονοδιαγράμματα μεταβίβασης οικονομικής

και πολιτικής εξουσίας στους θεσμούς της Ε.Ε., τα μνημόνια από το 2010 και έπειτα μειώνουν τους χρόνους αυτής ακριβώς της μετάβασης, σε τέτοιο βαθμό ώστε η εκάστοτε κυβέρνηση στην πραγματικότητα να καθίσταται εντόπιος διαχειριστής της πολιτικής τους. Παράλληλα, το κοινοβούλιο μεταμορφώνεται σε θεσμό που επικυρώνει αποφάσεις της τρόικας των δανειστών, χωρίς επαρκή κοινοβουλευτική και κοινωνική διαβούλευση και κυρίως νομιμοποίηση.

Όμως και στο επίπεδο της πολιτικής κουλτούρας η σταδιακή απαξίωση των κομμάτων και η διάχυση του πολιτικού κυνισμού απέκτησαν οξύτερες διαστάσεις από τα μέσα της δεκαετίας του 2000. Τη Βουλή το 2009 πλέον εμπιστεύονταν 33% από 61% το 2004, ενώ τα αντίστοιχα ποσοστά για την εμπιστοσύνη στην κυβέρνηση πέφτουν από 50% σε 25% (Σωτηρόπουλος 2014: 29). Η αλλαγή αυτή διαπιστώνεται και από τα κύματα δημοσκοπήσεων του Ευρωβαρόμετρου ή την αύξηση της αποχής στις εκλογικές αναμετρήσεις. Η απαξίωση της θεσμικής πολιτικής και η στροφή προς την κινηματική διεκδίκηση μπορούν να θεωρηθούν ως παρεπόμενο των πληγμάτων που δέχονται οι υποτελείς τάξεις και της συναφούς διάψευσης των προγενέστερα διαμορφωμένων προσδοκιών τους.

Στην πολυπαραγοντική εξίσωση που επιχειρούμε χρειάζεται να συμπεριλάβουμε το δεδομένο ότι από το 2010 και έπειτα η κύρια διαιρετική τομή που επικρατεί σταδιακά στην ελληνική πολιτική σκηνή είναι η αντιπαράθεση μεταξύ των μνημονιακών και των αντιμνημονιακών δυνάμεων. Η δυναμική της τομής καθιερώνει ως πλειοψηφικές τις αντιμνημονιακές πολιτικές και κοινωνικές δυνάμεις και τις νοηματικές πλαισιώσεις τους, σε αντίστιξη προς τον μνημονιακό δικομματισμό και τους συμμάχους του. Με αυτή την έννοια το κομματικό σύστημα μετασχηματίζεται κατά τη διάρκεια αυτής της περιόδου. Το ΠΑΣΟΚ υιοθετεί τις μνημονιακές πολιτικές, αν και με διευρυνόμενες αντιρρήσεις στο εσωτερικό του και καταρρέει εκλογικά το 2012, η Χρυσή Αυγή αναδεικνύεται σε τρίτο κοινοβουλευτικό κόμμα, ενώ ο ΣΥΡΙΖΑ συμπυκνώνοντας τα αντιμνημονιακά αιτήματα στον προγραμματικό του λόγο από μειοψηφικό μόρφωμα θα αναδειχθεί σε αξιωματική αντιπολίτευση το 2012 και έκτοτε θα κερδίσει όλες τις εκλογικές αναμετρήσεις.

Στο πεδίο της οικονομίας, η κρίση πλήττει κάθε τομέα της ελληνικής οικονομίας με διαφορετικό τρόπο. Η μεταποιητική βιομηχανία, ο κατασκευαστικός κλάδος, το χρηματιστήριο καταρρέουν και εκατοντάδες χιλιάδες μικρές επιχειρήσεις κλείνουν. Συνολικά η μείωση του ΑΕΠ από το 2008 έως το 2015 ανέρχεται στο 25% και η ανεργία προσεγγίζει το 27% το 2014. Ο τομέας ο οποίος πλήττεται περισσότερο από τα προγράμματα διάσωσης είναι εκείνος των εργασιακών σχέσεων. Σύμφωνα με την ετήσια έκθεση του ΙΝΕ ΓΣΕΕ, η ανασφάλιστη εργασία το 2012 αφορά περίπου το ένα τρίτο των εργαζόμενων. Οι αλλαγές στις εργασιακές σχέσεις διαμορφώθηκαν από οκτώ συνολικά νόμους για τον ιδιωτικό τομέα (Μουρίκη 2013: 65-67). Στην ουσία νομοθετήθηκαν πάγια αιτήματα πολλών χρόνων προερχόμενα από συγκεκριμένα εργοδοτικά συμφέροντα και οργανώσεις, ενώ η «ευελιξία με ασφάλεια» που είχε ήδη ενταχθεί από το 2007 στην Ευρωπαϊκή Στρατηγική Απασχόλησης λειτούργησε ως ο

οδοδείκτης της αποδόμησης των εργασιακών σχέσεων.

Η κοινωνική κινητοποίηση θα προσλάβει μεγάλες διαστάσεις όλη αυτή την περίοδο και στο πλαίσιο τους θα εμφανιστούν νέες επιτελέσεις στα ρεπερτόρια της συλλογικής δράσης. Τα γεγονότα διαμαρτυρίας είναι εξαιρετικά μαζικά, αρκετές φορές πολυήμερα και πανελλαδικά, ενώ αντιμετωπίζονται με αυξημένα κατασταλτικά μέτρα. Ιδιαίτερα τα τρία πρώτα χρόνια της κρίσης, μετά την υπογραφή του πρώτου μνημονίου, περιλαμβάνουν πληθώρα πολιτικών αντίστασης από μεγάλες μερίδες του ελληνικού πληθυσμού. Τα 31 μεγάλα γεγονότα διαμαρτυρίας που καταγράφονται εκείνη την περίοδο συγκροτούν μια πανελλαδική εκστρατεία και πάρα πολλά από αυτά εκτυλίσσονται παράλληλα σε πολλές περιοχές της χώρας (Κούση 2013). Στην έρευνα των Κανελλόπουλος κ.ά. (2014) για την αντιμνημονιακή καμπάνια και τα δίκτυα των οργανώσεων ως σημαντικοί οργανωτικοί κόμβοι εντοπίστηκαν τα συνδικάτα, το ΚΚΕ, ο ΣΥΡΙΖΑ, η ΑΝΤΑΡΣΥΑ και ομάδες των αντιεξουσιαστών. Η διάχυση της διαμαρτυρίας όμως σε μεγάλες μερίδες του ελληνικού πληθυσμού υπερέβη και αυτές τις κύριες δικτυώσεις (Psimitis 2011). Οι τέσσερις κορυφώσεις της διαμαρτυρίας (Μάιος του 2010, Ιούνιος του 2011, Οκτώβρης του 2011 και Φεβρουάριος του 2012) συμπίπτουν με τις ημέρες πριν ή κατά τη διάρκεια των οποίων ψηφίζονται τα μνημόνια, οι εφαρμοστικοί τους νόμοι ή τα μεσοπρόθεσμα προγράμματα, σε μια ευθεία χρονική συνάφεια.

Έπειτα από τις διπλές εκλογές του Μάιου και του Ιουνίου του 2012 η αντιμνημονιακή διαμαρτυρία συνεχίζεται, όχι όμως με την ίδια ένταση και αρχίζει να αποκτά περισσότερο αμυντικά χαρακτηριστικά. Εμβληματικά γεγονότα διαμαρτυρίας ήταν όμως και εκείνα που δεν εντάσσονται ακριβώς στην αντιμνημονιακή καμπάνια, όπως η απεργία πείνας των 300 μεταναστών, οι κινητοποιήσεις στην Κερατέα και στις Σκουριές, η απεργία στην Ελληνική Χαλυβουργία, οι αντιφασιστικές κινητοποιήσεις έπειτα από τη δολοφονία του μουσικού Παύλου Φύσσα, η κατάληψη της ΕΡΤ τον Ιούνιο του 2013, η συμπάρασταση στην απεργία πείνας του Ρωμανού το 2014. Βεβαίως, στον κατάλογο των γεγονότων με ιδιαίτερη σημασία μπορούμε να προσθέσουμε πολλά κι ανάμεσά τους σίγουρα τη δημιουργία πολλών «δικτύων χωρίς μεσάζοντες», το κίνημα «δεν πληρώνω», το διαμοιρασμό τροφίμων, αλλά και ποικίλες πιο μοριακές μορφές συσσωμάτωσης και αντίστασης στην καθημερινή ζωή.

Εν κατακλείδι, φαίνεται πως ο πτωτικός οικονομικός κύκλος αντανακλάται στη συλλογική δράση, η οποία από το 2010 και έπειτα φτάνει στην κορύφωση του συγκρουσιακού κύκλου που με τη σειρά του ωθεί σε τροποποίηση το κατεστημένο εκλογικό καθεστώς. Βέβαια, μια τέτοια σχεσιακή διαδικασία με κανέναν τρόπο δεν προϋποθέτει κάποιας μορφής ευθεία αναλογία ανάμεσα στις διεργασίες της θεσμικής πολιτικής, του «οικονομικού καθεστώτος» και τις εκδηλώσεις της συλλογικής δράσης. Από τις αρχές του 21ου αιώνα και έπειτα, η ανανεωτική αναζωογόνηση του κινήματος ενάντια στην παγκοσμιοποίηση, η συμμετοχή των νέων στο φοιτητικό κίνημα και την εξέγερση του Δεκέμβρη, καθώς και η επίταση της κρίσης πολιτικής εκπροσώπησης ανανέωσαν περαιτέρω τα συγκρουσιακά ρεπερτόρια, τις

νοηματικές πλαισιώσεις και τους οργανωτικούς όρους των κοινωνικών κινημάτων. Συγκροτήθηκαν έτσι σημαντικοί ενδογενείς πόροι της συλλογικής δράσης, οι οποίοι στην περίοδο της κρίσης θα προξενήσουν αλλαγές στο εκλογικό/πολιτικό αλλά όχι και στο οικονομικό επίπεδο. Δεν είναι όμως παρακινδυνευμένο να πούμε ότι η καθιέρωση της νέας πολιτικής διαιρετικής τομής μνημονιακών/αντιμνημονιακών επιβλήθηκε –για πρώτη φορά στην Γ' Ελληνική Δημοκρατία– από την επενέργεια της δράσης της «κοινωνίας των πολιτών» που αφενός εδαφικοποίησε την αντίστασή της, αφετέρου νομιμοποίησε την περισσότερο οριζόντια συγκρότησή της.

Συμπερασματικά

Στο κείμενό μας εκκινώντας από το διάλογο σχετικά με τη διάσταση της χρονικότητας στη συγκρότηση των ερευνητικών αντικειμένων στις κοινωνικές επιστήμες και στις απολήξεις του στο χώρο της κοινωνιολογίας της συλλογικής δράσης επιχειρήσαμε μια ανάλυση των συσχετίσεων ανάμεσα στα εκλογικά-οικονομικά καθεστώτα και τους συγκρουσιακούς κύκλους στη μέση διάρκεια, από τη δεκαετία του 1950 έως τις ημέρες μας. Τούτη η προσέγγιση μας επιτρέπει να προβληματοποιήσουμε τη συνήθη πρόσληψη, η οποία διακρίνει με όρους γραμμικής μεταβολής τη διαδρομή από τις πρώτες μετεμφυλιακές δεκαετίες της «καχεκτικής δημοκρατίας» στην περίοδο της δικτατορίας και, ακολούθως, από τη Δικτατορία στη μεταπολίτευση και στο σύγχρονο τέλος της τελευταίας. Αντίθετα, υποδείξαμε τη δυνατότητα να μελετήσουμε όψεις του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού υπό την οπτική των συνεχειών και των α-συνεχειών, όπως αποτυπώνονται σε δύο περίπου τριακονταετείς περιόδους, διακριτών μεταξύ τους «εκλογικών καθεστώτων»: μια πρώτη περίοδο, από το τέλος του Εμφυλίου έως το τέλος της δεκαετίας του 1970, υπό την ηγεμονία ενός «εκλογικού καθεστώτος» της δεξιάς και μια δεύτερη περίοδο από τη δεκαετία του 1980 έως το 2014, με την επικράτηση ενός κεντροαριστερού «εκλογικού καθεστώτος».

Σε αυτές τις δύο περιόδους διακρίναμε τη διαμόρφωση αντίστοιχων «οικονομικών καθεστώτων», δηλαδή οικονομικών πολιτικών που ασκούνται από τη δεξιά και την κεντροαριστερά στη βάση πάγιων, αλλά και μετεξελισσόμενων, καθοδηγητικών αρχών σχετικών με το κράτος και την αγορά, τη νομισματική πολιτική, τις κοινωνικές πολιτικές, τη φορολογία και την αναδιανομή, τη μισθολογική πολιτική κ.λπ. Από την ανάλυσή μας προκύπτει ότι στις δύο διακριτές περιόδους που υποδείξαμε, τόσο στο επίπεδο της θεσμικής πολιτικής όσο και στο επίπεδο της οικονομικής πολιτικής, οι αφετηριακές παραδοχές μετά την ενεργοποίησή τους τείνουν, ιδιαίτερα προς το τέλος της κάθε περιόδου, να τροποποιούνται υπό την επενέργεια ενδογενών αλλά και εξωγενών παραγόντων. Για παράδειγμα στον ορίζοντα της κυριαρχίας της δεξιάς (1952-1981), οι απαρχές του αυταρχικού καθεστώτος έκτακτης ανάγκης θα τροποποιηθούν μερικώς κατά τη «σύντομη δεκαετία του '60» για να οδηγήσουν το καθεστώς στην «αυθεντικά» εμφυλιακή πρακτική μιας «εθνοσωτήριας» δικτατορίας και ακολούθως, με την πτώση της λόγω του Κυπριακού, στον αργό εκδημοκρατισμό της δεξιάς και του ευρύτερου πολιτικού συστήματος από το 1974 και εξής. Στο

πεδίο της οικονομικής πολιτικής εξίσου μπορούμε να διακρίνουμε σημαντικές τροποποιήσεις: από την αρχική αυστηρή δημοσιονομική και νομισματική πολιτική στην τελευταία φάση του δεξιού «εκλογικού καθεστώτος», η οποία επηρεάζεται τόσο από τη διεθνή οικονομική κρίση, αλλά και από τις συλλογικές διεκδικήσεις των πρώτων μεταπολιτευτικών ετών. Αντίστοιχα, η αρχική αναδιανεμητική πολιτική στις αρχές του κεντροαριστερού «εκλογικού καθεστώτος» βαθμιαία θα τροποποιηθεί από την ένταξη της χώρας στο ευρωπαϊκό πλαίσιο και τη διάχυση των νεοφιλελεύθερων πολιτικών που θα βρουν την πιο ακραία εφαρμογή τους μετά την παγκόσμια οικονομική κρίση και την κρίση χρέους στην Ελλάδα. Οι μετατοπίσεις αυτές, όπως υποδείξαμε, συνταιριάζονται με την τροποποίηση της πολιτικής φυσιογνωμίας της κεντροαριστεράς, με την υποχώρηση της διαιρετικής τομής δεξιά/αντιδεξιά και την υποκατάστασή της από τη διαίρεση εκσυγχρονισμός/λαϊκισμός.

Με δεδομένους τους μετασχηματισμούς στον χρονικό ορίζοντα των δύο μετεμφυλιακών «εκλογικών καθεστώτων», ισχυροί παραμένουν οι ενοποιητικοί παράγοντες της ευρύτερης συστημικής τάξης πραγμάτων. Η ιδεολογική τοποθέτηση, οι αξιακές δεσμεύσεις, η πολιτική κουλτούρα, η κομματική συγκρότηση, η θεσμική λειτουργία, ο διεθνής προσανατολισμός, τα λεγόμενα «εθνικά θέματα», το «οικονομικό καθεστώς», ο βαθμός δημοκρατικότητας ανάμεσα σε πολλά άλλα καίριας σημασίας για την κοινωνία ζητήματα συνιστούν δομικά σταθερότερες διακριτές τάσεις της μέσης διάρκειας που επικαθορίζουν τα υποδεικνυόμενα «εκλογικά καθεστώτα» στη διαφορετικότητά τους.

Ευρύτερα, το ερευνητικό μας ερώτημα μας αρθρώθηκε γύρω από ανοικτά θέματα στον πρόσφατο διάλογο στο πεδίο μελέτης της συλλογικής δράσης και των κοινωνικών κινημάτων για τις αλληλεπιδράσεις ανάμεσα στο θεσμικό πολιτικό πεδίο και την εξωθεσμική συλλογική και κινηματική δράση. Υποδείξαμε ότι σημαντικό ρόλο διαδραματίζει ένας σχεσιακός μηχανισμός, ο οποίος είναι σε θέση να ερμηνεύσει τις μεταβάσεις από ένα «εκλογικό καθεστώς» στο διάδοχό του, υπερβαίνοντας τις συγκυριακές ερμηνείες της πολιτικής ανάλυσης και την έμφασή τους στο ρόλο που διαδραματίζουν οι πολιτικές προσωπικότητες, οι κομματικές και εκλογικές μετατοπίσεις των ψηφοφόρων. Πρόκειται για τον σχεσιακό μηχανισμό της επενέργειας των μακροχρόνιων κύκλων διαμαρτυρίας ή των συγκρουσιακών κύκλων στην αλλαγή των «εκλογικών καθεστώτων», εκκινώντας βέβαια από το παράδειγμα της Ελλάδας. Ισχυριστήκαμε ότι σε μεγάλο βαθμό οι συγκρουσιακοί κύκλοι και οι θεμελιακές νοηματοδοτήσεις της συλλογικής δράσης (master frames) σωρευτικά στο χρόνο αποτέλεσαν μια από τις βασικές προϋποθέσεις για τη διαμόρφωση των προοπτικών άρθρωσης ενός εναλλακτικού προγράμματος συνολικής διακυβέρνησης και εν τέλει στην ολοκλήρωση των «εκλογικών κύκλων» και στην αλλαγή παραδείγματος. Με άλλα λόγια, η ολοκλήρωση του εκλογικού καθεστώτος της δεξιάς (1952-1981) είχε ως προϋπόθεσή του τη διατύπωση και διάχυση μιας ερμηνευτικής πλαισίωσης της συλλογικής δράσης: από το ζήτημα της Κύπρου, το φοιτητικό κίνημα και τις διεκδικήσεις των μισθωτών της δεκαετίας του '60 έως το αντιδικτατορικό

κίνημα και την ένταση της συλλογικής δράσης τα πρώτα χρόνια από την πτώση της Δικτατορίας. Στον πυρήνα αυτού του συγκρουσιακού κύκλου τοποθετήθηκε το αίτημα του κοινωνικού, πολιτικού και οικονομικού εκδημοκρατισμού της χώρας, όπως επίσης η προσδοκία για το τέλος του μετεμφυλιακού αυταρχισμού, του «κράτους της δεξιάς». Αυτή την ερμηνευτική πλαισίωση της συλλογικής δράσης και των κοινωνικών κινήματων της περιόδου συνάρθρωσε το ΠΑΣΟΚ για να οδηγηθούμε στο «εκλογικό καθεστώς» της κεντροαριστεράς έως το 2014. Αντίστοιχα, στην περίοδο που ακολούθησε, οι νοηματικές πλαισιώσεις της συλλογικής δράσης ενάντια στο νεοφιλελευθερισμό, τον πόλεμο, την παγκοσμιοποίηση υπό την ηγεμονία του κεφαλαίου και τα αιτήματα για κοινωνική και περιβαλλοντική δικαιοσύνη, αλληλεγγύη, ισότητα και ελευθερία διαμόρφωσαν τους όρους, με το ξέσπασμα της οικονομικής κρίσης στην Ελλάδα, για την αμφισβήτηση των πολιτικών ελίτ και τη μνημονιακή διαχείρισή τους, κλείνοντας τον προηγούμενο κύκλο και εισάγοντάς μας στα ακαρτογράφητα ακόμη ύδατα της περιόδου που η κρίση εγκαινιάσε.

Βιβλιογραφία

- Αργεϊτής Γ., 2004, «Απορρύθμιση και νομισματική σταθερότητα: Ο εγκλωβισμός της οικονομικής πολιτικής της Ελλάδας στο μύθο της αγοράς», στο: *Κοινωνική αλλαγή στη σύγχρονη Ελλάδα (1980-2001)*, Αθήνα: Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, 387-406.
- Βερναρδάκης Χρ., 2011, *Πολιτικά κόμματα, εκλογές και κομματικό σύστημα. Οι μετασχηματισμοί της πολιτικής αντιπροσώπευσης 1990-2010*, Αθήνα: Σάκκουλας.
- Βούλγαρης Γ., 2013, *Η μεταπολιτευτική Ελλάδα, 1974-2009*. Αθήνα: Πόλις.
- Braudel F., 1987, *Μελέτες για την Ιστορία*, μτφρ. Ο. Βαρών, Ρ. Σταμούλη, 2η έκδ., Αθήνα: ΕΜΝΕ-Μνήμων.
- Γράβαρης Δ., 2004, «Η πολιτική οικονομία των μορφών νομιμοποίησης: Από το λαϊκισμό στον τεχνοκρατικό εκσυγχρονισμό», στο: *Κοινωνική αλλαγή στη σύγχρονη Ελλάδα (1980-2001)*, 27-57. Αθήνα: Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα.
- Castells M., 2012, *Networks of Outrage and Hope. Social Movements in the Internet Age*. Τσίτσεστερ: Wiley.
- Δερτιλής Γ., 2016, *Επτά πόλεμοι, τέσσερις εμφύλιοι, επτά πτωχεύσεις, 1821-2016*, Αθήνα: Πόλις.
- Dalakoglou D., 2012, "Beyond spontaneity. Crisis, violence and collective action in Athens", *City* 16(5): 535-545.
- Della Porta D., J. Fernández, H. Kouki και L. Mosca, 2017, *Movement Parties Against Austerity*, Κέιμπριτζ: Polity Press.
- Ελευθερίου Κ. και Τ. Χρυσάνθος, 2013, *ΠΑΣΟΚ, η άνοδος και η πτώση(;) ενός ηγεμονικού κόμματος*, Αθήνα: Σαββάλας.
- Goodwin J. και J. M. Jasper, 2004, "Caught in a winding, snarling vine: The structural bias of political process theory", στο: J. Goodwin και J. M. Jasper (επιμ.), *Rethinking Social Movements. Structure, Meaning, and Emotion*, Λάνχαμ: Rowman & Littlefield Publishers, 3-30.
- Hutter S. και H. Kriesi, 2013, "Movements of the left, movements of the right recon-

- sidered”, στο: J. van Stekelenburg, C. Roggeband, B. Klandermans (επιμ.), *The Future of Social Movement Research. Dynamics, Mechanisms, and Processes*, Μινεάπολις και Λονδίνο: University of Minnesota Press, 281-298.
- Ιορδάνογλου Χρ., 2016, «Αναπτυξιακές επιδόσεις και καθεστώτα οικονομικής πολιτικής στη μετεμφυλιακή Ελλάδα. Τομές, συνέχειες και σημεία καμπής», στο: *Τομές, ρήξεις και αδράνειες στη μεταπολεμική Ελλάδα*, Αθήνα: Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού & Γενικής Παιδείας, Σχολή Μωραΐτη, 31-60.
- Καζάκος Π., 2001, *Ανάμεσα σε κράτος και αγορά. Οικονομία και οικονομική πολιτική στη μεταπολεμική Ελλάδα, 1944-2000*. Αθήνα: Πατάκης.
- Καλλιβρετάκης Λ., 2017, *Πώς φτάσαμε στην 21η Απριλίου*, Αθήνα: Η Εφημερίδα των Συντακτών.
- Κανελλόπουλος Κ., Κ. Κωστόπουλος, Δ. Παπανικολόπουλος και Β. Ρόγγας, 2014, «Οι κινηματικές οργανώσεις στην εκστρατεία ενάντια στα μνημόνια και τις πολιτικές λιτότητας: Κινηματικά δίκτυα, ταυτότητες οργανώσεων, προφίλ ακτιβιστών», στο: Α. Κυρίδης (επιμ.), *Κοινωνικές ταυτότητες και κοινωνική συνοχή*, 4ο συνέδριο, πρακτικά, Αθήνα: Ελληνική Κοινωνιολογική Εταιρεία, 225-261.
- Καραμεσίνη Μ., 1993, «Αυταρχικό μεταπολεμικό κράτος και ιδιαιτερότητες εφαρμογής του κεϋνσιανισμού. Μακροοικονομική επέκταση χωρίς κοινωνικό συμβόλαιο», στο: *Η ελληνική κοινωνία κατά την πρώτη μεταπολεμική περίοδο (1945-1967)*, Αθήνα: Ίδρυμα Σάκη Καραγιωργα, 133-147.
- Katseli L., 1990, “Economic integration in the enlarged European Community: Structural adjustment of the Greek economy”, στο: C. Bliss, J. B. de Macedo (επιμ.), *Unity with Diversity in the European Economy: The Community’s Southern Frontier*, Κέιμπριτζ: Cambridge University Press, 235-309.
- Κοτρωνάκη Λ., 2015, *Η Θεωρία της Συγκρουσιακής Πολιτικής στην πράξη των κοινωνικών κινημάτων: Το κίνημα ενάντια στη νεοφιλελεύθερη παγκοσμιοποίηση (Ελλάδα 2000-2006)*, διδακτορική διατριβή, Πάντειο Πανεπιστήμιο.
- Κούση Μ. και Ch. Tilly, 2008, «Οικονομικές και πολιτικές συγκρούσεις σε μια συγκριτική προοπτική», στο: Ch. Tilly, Μ. Κούση, *Οικονομικές και πολιτικές συγκρούσεις σε συγκριτική προοπτική*, μτφρ. Κ. Αθανασίου, Ι. Ιακωβίδου, Αθήνα: Επίκεντρο, 33-48.
- Κούση Μ., 2013, «Η πανελλαδική εκστρατεία διαμαρτυρίας κατά των μνημονίων και των πολιτικών λιτότητας», *Κοινωνιολογική Επιθεώρηση* 1: 33-42.
- Μαυρογορδάτος Γ., 1988, *Μεταξύ Πιτυοκάμπη και Προκρούστη. Οι επαγγελματικές οργανώσεις στη σημερινή Ελλάδα*. Αθήνα: Οδυσσέας.
- Μουρίκη Αλ., 2013, «Στο βωμό της “ανταγωνιστικότητας”: Η απορρύθμιση της αγοράς εργασίας και των εργασιακών σχέσεων την περίοδο 2010-2012 και οι επιπτώσεις της στην προοπτική ανάκαμψης», στο: *Το κοινωνικό πορτρέτο της Ελλάδας 2012*, Αθήνα: ΕΚΚΕ, 55-88.
- Μπέργκερ Π. και Τ. Λούκμαν, 2003, *Η κοινωνική κατασκευή της πραγματικότητας*, μτφρ. Κώστας Αθανασίου, Αθήνα: Νήσος.
- Mayer D. και S. Tarrow, 1998, “A movement society: Contentious politics for a new century”, στο: D. Mayer, S. Tarrow (επιμ.), *The Social Movement Society*, Λάνχαμ: Rowman & Littlefield Publishers, 1-28.

- McAdam D. και W. H. Sewell Jr., 2001, "It's about time: Temporality in the study of social movements and revolutions", στο: R. Aminzade κ.ά., *Silence and Voice in the Study of Contentious Politics*, Κέιμπριτζ: Cambridge University Press, 89-125.
- McAdam D. και S. Tarrow, 2010, "Ballots and barricades: On the reciprocal relations between elections and social movements", *Perspectives on Politics* 8: 529-542.
- McAdam D. και S. Tarrow, 2013, "Social movements and elections: Toward a broader understanding of the political context of contention", στο: J. van Stekelenburg, C. Roggeband και B. Klandermans (επιμ.), *The Future of Social Movement Research: Dynamics, Mechanisms, and Processes*, Μινεάπολις: University of Minnesota Press.
- Mills Wright C., 1985, *Η κοινωνιολογική φαντασία*, μτφρ. Ν. Μακρυνικόλα, Σ. Τσακνιάς, Αθήνα: Παπαζήσης.
- Νικολακόπουλος Η., 2009, *Η καχεκτική δημοκρατία*, Αθήνα: Πατάκης.
- Παπανικολόπουλος Δ., 2015, *Ο κύκλος διαμαρτυρίας του '60. Συλλογική δράση και δημοκρατία στην προδικτατορική Ελλάδα*. Αθήνα: Νήσος.
- Παπαχελάς Α., 2009, *Ο βιασμός της Ελληνικής Δημοκρατίας. Ο αμερικανικός παράγων 1947-1967*. Αθήνα: Εστία.
- Papanikolopoulos D. και V. Rongas, "Movement, party, and electoral dynamics. SYRIZA's electoral success as a movement effect, 2010-2015", *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης* (υπό δημοσίευση).
- Psimitis M., 2011, "The protest cycle of Spring 2010 in Greece", *Social Movements Studies* 10(2): 191-197.
- Ρόγγας Β., «Το οργανωτικό φαινόμενο των κοινωνικών κινημάτων στην Ελλάδα 1998-2014», διδακτορική διατριβή (υπό εκπόνηση), Πανεπιστήμιο Κρήτης.
- Σακελλαρόπουλος Σπ., 2014, *Κρίση και κοινωνική διαστρωμάτωση στην Ελλάδα του 21ου αιώνα*. Αθήνα: Τόπος.
- Σερντεδάκις Ν., 2008, «Συλλογική δράση και φοιτητικό κίνημα την περίοδο 1959-1964: Δομικές προϋποθέσεις, πολιτικές ευκαιρίες και ερμηνευτικά σχήματα», στο: Α. Ρήγος, Σ. Σεφεριάδης, Ε. Χατζηβασιλείου (επιμ.), *Η σύντομη δεκαετία του '60*, Αθήνα: Καστανιώτης, 241-263.
- Σερντεδάκις Ν., 2010, «Η διαδρομή του φοιτητικού κινήματος στη μετεμφυλιακή Ελλάδα», στο: Β. Καραμανωλάκης, Εύ. Ολυμπίτου, Ι. Παπαθανασίου (επιμ.), *Η ελληνική νεολαία στον 20ό αιώνα. Πολιτικές διαδρομές, κοινωνικές πρακτικές και πολιτιστικές εκφράσεις*, Αθήνα: Θεμέλιο, 160-182.
- Σερντεδάκις Ν., 2015, «Συνέχειες και ασυνέχειες της συλλογικής δράσης κατά τη μετάβαση από την "καχεκτική δημοκρατία" στη "μεταπολίτευση"», στο: Ε. Γαζή, Μ. Αυγερίδης, Κ. Κορνέτης (επιμ.), *Μεταπολίτευση. Η Ελλάδα στο μεταίχμιο δύο αιώνων*, Αθήνα: Θεμέλιο, 99-115.
- Σερντεδάκις Ν. και Μ. Κουφίδη, 2017, «Συγκρουσιακός και εκλογικός κύκλος στην Ελλάδα της Κρίσης», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, υπό δημοσίευση.
- Σεφεριάδης Σ., 2006, «Συγκρουσιακή πολιτική, συλλογική δράση, κοινωνικά κινήματα: Μία αποτύπωση», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης* 27: 7-42.
- Σημίτης Κ., 1989, «Εισαγωγή», στο: Ν. Μουζέλης, Θ. Λίποβατς, Μ. Σπουρδαλάκης (επιμ.), *Λαϊκισμός και πολιτική*, Αθήνα: Γνώση, 9-18.

- Σκλαβενίτης Δ., 2016, «Κάτσε καλά Γεράσιμε...». *Μαθητικό κίνημα και καταλήψεις, 1974-2000*, Αθήνα: Ασίτη.
- Σπουρδαλάκης Μ., 1988, ΠΑΣΟΚ. *Δομή, εσωκομματικές κρίσεις και συγκέντρωση εξουσίας*. Αθήνα: Εξάντας.
- Σπυριδάκη Μ., 2011, «Πλευρές της οικονομικής συναίνεσης πίσω από την οικονομική απορρύθμιση», στο: *Δημοκρατία και κρατικές πολιτικές στην Ελλάδα*, Αθήνα: Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, 340-361.
- Σταθάκης Γ., 2002, «Οικονομικός φιλελευθερισμός και το εγχείρημα του εκσυγχρονισμού», στο: *Ιδεολογικά ρεύματα και τάσεις της διανόησης στη σημερινή Ελλάδα*, Αθήνα: Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, 166-178.
- Σταθάκης Γ., 2004, *Το Δόγμα Τρούμαν και το Σχέδιο Μάρσαλ. Η ιστορία της αμερικανικής βοήθειας στην Ελλάδα*. Αθήνα: Βιβλιόραμα.
- Σωτηρόπουλος Δ., 2014, «Το διπρόσωπο κεφάλι του Ιανού: Η κοινωνία πολιτών στην Ελλάδα πριν και μετά την κρίση», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης* 42: 11-35.
- Σωτηρόπουλος, Δημήτρης. 2017. *Η ελληνική κοινωνία των πολιτών και η οικονομική κρίση*. Αθήνα: Ποταμός.
- Sewell W. H., Jr., 2005, *Λογικές της Ιστορίας. Κοινωνική θεωρία και κοινωνικός μετασχηματισμός*, μτφρ. Ι. Πεντάζου, Αθήνα: Ξιφαράς.
- Τσακίρης Θ., 2004, «Κόμμα - Κράτος - Συνδικάτο 1980-2001: Μεταξύ ενσωμάτωσης και αμφισβήτησης», στο: *Κοινωνική αλλαγή στη σύγχρονη Ελλάδα (1980-2001)*, Αθήνα: Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, 177-240.
- Τσουκαλάς Κ., 1981, *Η ελληνική τραγωδία*, Αθήνα: Νέα Σύνορα-Λιβάνης.
- Φακιολάς Ρ., 1978, *Ο εργατικός συνδικαλισμός στην Ελλάδα*, Αθήνα: Παπαζήσης.

Χάρης Μαλαμίδης

Από τη διαμαρτυρία στην παραγωγή: Ο μετασχηματισμός των κοινωνικών κινημάτων στην Ελλάδα κατά την εποχή της κρίσης

Εισαγωγή

Η παρούσα εργασία αποτελεί την πρόταση της διδακτορικής μου διατριβής. Η συγκεκριμένη πρόταση ασχολείται με τη μελέτη των κοινωνικών κινημάτων κατά τη διάρκεια της κρίσης και, πιο συγκεκριμένα, το πώς η κρίση και τα μέτρα λιτότητας επηρέασαν τον τρόπο δράσης των κοινωνικών κινημάτων και τη σχέση τους με το κράτος. Η παρουσίασή της στο 22ο συνέδριο-σεμινάριο για υποψήφιους διδάκτορες την εμπλούτισε με σχόλια που αφορούν την ανάπτυξη του θεωρητικού της πλαισίου, αλλά και ανέδειξε ζητήματα και προβληματικές που, όπως θα δείξω στη συνέχεια, καλείται να απαντήσει. Έτσι, η συγκεκριμένη εργασία ενσωματώνει τις προαναφερθείσες θεωρητικές ανησυχίες και προσθέτει νέα εμπειρικά στοιχεία που βοηθούν στην περαιτέρω διασαφήνισή της.

Αυτό το ερευνητικό εγχείρημα εντάσσεται στο πλαίσιο μελέτης των κοινωνικών κινημάτων σε σχέση με το κράτος. Όπως αναφέρει ο Diani, τα κοινωνικά κινήματα είναι διακριτές κοινωνικές διαδικασίες που με τη χρήση μηχανισμών εμπλέκουν «παίκτες» στη συλλογική δράση, έχουν συγκρουσιακές σχέσεις με ξεκάθαρα ορισμένους αντιπάλους, συνδέονται μέσω πυκνών δικτύων και μοιράζονται μια διακριτή συλλογική ταυτότητα (Della Porta και Diani 2006: 20-21). Πολλοί ερευνητές επισημαίνουν τη λανθάνουσα ταύτιση των κοινωνικών κινημάτων με συγκρουσιακά γεγονότα. Για το διαχωρισμό τους προτείνουν το καθοριστικό γνώρισμα της διεκδικητικής διάρκειας των κοινωνικών κινημάτων, το οποίο συνδυάζεται με ένα εύρος δημόσιων πολυάριθμων παραστάσεων (Tilly και Tarrow 2015) και συγκεκριμένων συλλογικών δράσεων που λειτουργούν ως επιδείξεις αξιοσύνης, ενότητας, και αφοσίωσης (Tilly 2010).

Από τον μακρύ κατάλογο των μελετητών που έδωσαν το στίγμα τους στον ορισμό των κοινωνικών κινημάτων υπογραμμίζοντας διάφορα χαρακτηριστικά και ρόλους που διακρίνουν αυτές τις μορφές συλλογικής δράσης από άλλες, αναφέρουμε τους Goodwin και Jasper οι οποίοι τονίζουν ότι, πέραν των παραπάνω, τα κοινωνικά κινήματα είναι μια «συλλογική, διαρκής και μη θεσμική αμφισβήτηση των εξουσιών, των κατόχων εξουσιών ή πολιτισμικών πεποιθήσεων και πρακτικών» (2009: 4). Η αναφορά των κινημάτων ως μη θεσμικών φορέων είναι ένα στοιχείο το οποίο προσδίδει στα κινήματα μια οπτική έξω από το επίσημο θεσμικό πλαίσιο, και δη αυτό του κράτους. Ταυτόχρονα όμως, η διάκριση αυτή αναγνωρίζει όχι μόνο το περιβάλλον δράσης και ανάπτυξης των κοινωνικών κινημάτων αλλά και τη διαδραστική τους

ικανότητα με τους επίσημους θεσμικούς φορείς.

Ασπαζόμενη τη συλλογιστική της συγκρουσιακής πολιτικής όπως αυτή αναπτύχθηκε από τους McAdam, Tarrow και Tilly (2001), η παρούσα μελέτη επιχειρεί να θέσει και πάλι στο προσκήνιο τη σχέση των κοινωνικών κινημάτων με την κύρια μορφή πολιτικοκοινωνικής εξουσίας, το κράτος. Ο διαδραστικός χαρακτήρας της σχέσης των κοινωνικών κινημάτων με το κράτος είναι κάτι που έχει υπογραμμιστεί από πληθώρα συγγραφέων. Αυτός της ο χαρακτήρας καθιστά τη σχέση κινημάτων-κράτους δυναμική, με την έννοια ότι επιδέχεται αλλαγές. Το στοιχείο αυτό φαίνεται ιδιαίτερα σε περιόδους αστάθειας, όπου η σχέση αυτή έρχεται στο προσκήνιο. Οι μελέτες των Seferiades και Johnston (2012) και της Desai (2003), για εξεγερσιακά γεγονότα και για τη διείδυση των κινημάτων σε πολιτικά κόμματα, αντίστοιχα, αποτελούν παραδείγματα των διαφορετικών τρόπων με τους οποίους τα κινήματα επηρεάζουν και επηρεάζονται από τους θεσμικούς φορείς και το κράτος.

Πηγαίνοντας ένα βήμα παραπέρα, ο Hank Johnston (2011) υποστηρίζει πως αυτή η σχέση αλλάζει κατά τη διάρκεια ριζοσπαστικών στιγμών. Πιο συγκεκριμένα, μαζί με τους McAdam, Tarrow και Tilly (2001) και τους Goodwin και Goldstone (2003), ο Johnston αναφέρει ότι ριζοσπαστικές στιγμές όπως επαναστάσεις, εθνοτικές συγκρούσεις και διαδικασίες εκδημοκρατισμού παίζουν σπουδαίο ρόλο στη διαμόρφωση αυτής της σχέσης.

Ο ρόλος των οικονομικών κρίσεων ως κρίσιμων και ριζοσπαστικών στιγμών έχει κεντρίσει το ενδιαφέρον μελετητών σε μακροεπίπεδο. Οι κρίσεις, και πιο συγκεκριμένα τα επακόλουθα μέτρα λιτότητας, συνδυάστηκαν με μεγαλύτερα ερευνητικά πεδία και αποτέλεσαν αφορμή μελέτης διαδικασιών εκδημοκρατισμού κυρίως στις χώρες της Αφρικής και αγώνων ενάντια στις πελατειακές σχέσεις και τη διαφθορά στις χώρες της Κεντρικής και Νότιας Αμερικής. Στο ίδιο μοτίβο, οι αγώνες εναντίον της πρόσφατης οικονομικής κρίσης και των μέτρων λιτότητας αναλύονται από την Della Porta (2015) με βάση την εναλλαγή σταδίων στην καπιταλιστική ανάπτυξη. Στρέφοντας την προσοχή της στο μέσο επίπεδο, η παρούσα μελέτη επιχειρεί να δώσει έμφαση στη σχέση των κινημάτων με το κράτος, αναδεικνύοντας έτσι διάφορες πτυχές της οικονομικής κρίσης ως μετασχηματιστικής περιόδου που τείνουν να μένουν ανεξερεύνητες. Αναλυτικότερα, με δεδομένα τα διαφορετικά χαρακτηριστικά των κινητοποιήσεων ενάντια στη λιτότητα σε σχέση με προηγούμενα κινήματα (Della Porta 2015), η εστίαση της έρευνας στο μέσο επίπεδο και στις οργανώσεις των κοινωνικών κινημάτων (social movement organizations) θα μας βοηθήσει να διερευνήσουμε ενδελεχώς τα χαρακτηριστικά αυτά αλλά και να αναδείξουμε νέα.

Μεταξύ άλλων μεγάλων γεγονότων και στιγμών, λοιπόν, οι οικονομικές κρίσεις αποτελούν έναν ενδιαφέροντα τύπο μελέτης των κοινωνικών κινημάτων. Οι κρίσεις, ως παρατεταμένες περίοδοι αλλαγής, δύνανται να μετασχηματίσουν ομαλές καταστάσεις σε ασταθείς σε πολύ σύντομο χρονικό διάστημα και να μεταλλάξουν ραγδαία κατεστημένες οικονομικές, κοινωνικές και πολιτικές σχέσεις. Στο ίδιο πλαίσιο, οι οικονομικές κρίσεις μπορούν να διαμορφώσουν πιο δραστικά τη σχέση

των κινημάτων με το κράτος.

Ορμώμενη από τα παραπάνω, η παρούσα μελέτη ρίχνει την προσοχή της στην πρόσφατη οικονομική κρίση και την περίπτωση της Ελλάδας. Πιο συγκεκριμένα, οι πολύ μαζικές κινητοποιήσεις ενάντια στη λιτότητα και η έκρηξη των δομών αλληλεγγύης με τη διαφοροποιημένη στάση τους απέναντι στο κράτος, παρουσιάζουν ιδιαίτερο ερευνητικό ενδιαφέρον. Έτσι, μελετώντας μια σειρά από κινηματικές οργανώσεις, η παρούσα έρευνα επιχειρεί να συμβάλει τόσο εμπειρικά όσο και αναλυτικά στη συζήτηση για τη σχέση των κινημάτων με το κράτος και τους μηχανισμούς μέσω των οποίων αυτή διαμορφώνεται.

Οι επόμενες ενότητες είναι δομημένες ως εξής: Αρχικά επιχειρείται μια πρώτη ανασκόπηση του ιστορικού πλαισίου της περιόδου. Συγκεκριμένα, συνοψίζεται περιληπτικά η πρόσφατη οικονομική κρίση, οι κινητοποιήσεις ενάντια στη λιτότητα και η ανάπτυξη ενός εναλλακτικού ρεπερτορίου. Ακολούθως, η συγκεκριμένη εργασία παρουσιάζει το ερευνητικό της πλαίσιο, δίνοντας βάση στις ερευνητικές ερωτήσεις και τις περιπτώσεις μελέτης. Τέλος, παρουσιάζονται οι υφιστάμενες θεωρητικές προσεγγίσεις των μηχανισμών της συγκρουσιακής πολιτικής και των κρίσιμων συγκυριών και ο τρόπος χρησιμοποίησής τους.

Λιτότητα και κινητοποιήσεις

Οικονομική κρίση

Το ξέσπασμα της οικονομικής κρίσης το 2008 είχε σοβαρές επιπτώσεις στις χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης (Ε.Ε.) και περισσότερο σε αυτές του ευρωπαϊκού Νότου. Έπειτα από μια περίοδο απογοήτευσης και σύγχυσης, συνεπεία της αδυναμίας της Ε.Ε. να προστατέψει συλλογικά το κοινό νόμισμα (Streeck και Schäfer 2013), τα κράτη-μέλη με τη βοήθεια του Διεθνούς Νομισματικού Ταμείου (ΔΝΤ) σχεδίασαν και χρηματοδότησαν μηχανισμούς διαχείρισης της κρίσης έτσι ώστε να αποτρέψουν την αθέτηση των υποχρεώσεων των χωρών έναντι των δημόσιων χρεών τους. Στο συγκεκριμένο πλαίσιο, χώρες όπως η Πορτογαλία, η Ιρλανδία, η Κύπρος και η Ελλάδα προέβησαν στην υπογραφή μνημονίων οικονομικής και χρηματοπιστωτικής πολιτικής καθώς και αντίστοιχων μνημονίων κατανόησης για τις συγκεκριμένες οικονομικές πολιτικές. Ως μέρος των επιμέρους συμφωνιών, οι συγκεκριμένες χώρες έλαβαν οικονομική ενίσχυση υπό μορφή δανείων με αντάλλαγμα την εφαρμογή διαρθρωτικών πολιτικών οι οποίες κατευθύνονται και παρακολουθούνται από το ΔΝΤ, την Ε.Ε. και την Ευρωπαϊκή Κεντρική Τράπεζα (τρίοικα).

Οι επιβαλλόμενες από την τριόικα συνθήκες, προκάλεσαν ραγδαίες αλλαγές σε θέματα που άπτονται της δημόσιας πολιτικής, στις εργασιακές συνθήκες αλλά και σε ζητήματα κοινωνικής πρόνοιας, επηρεάζοντας με αυτό τον τρόπο τόσο τον δημόσιο όσο και τον ιδιωτικό τομέα των παραπάνω χωρών. Η αποκάλυψη του διευρυμένου δημοσιονομικού ελλείματος το 2009 που συνοδεύτηκε από την αντίστοιχη του δημόσιου χρέους, έφερε την Ελλάδα στο επίκεντρο της οικονομικής

κρίσης. Η αδυναμία αποπληρωμής του χρέους και το υψηλό εξωτερικό επιτόκιο δανεισμού συντέλεσαν στην υπογραφή του πρώτου μνημονίου τον Μάιο του 2010 και στην εγκαθίδρυση του καθεστώτος επιτήρησης μέχρι και σήμερα. Όπως έχει δείξει η εμπειρία άλλων χωρών όπως αυτές της Λατινικής Αμερικής, η εφαρμογή προγραμμάτων σκληρής λιτότητας σημαίνει άμεσα και κατά κανόνα αύξηση του κόστους διαβίωσης, περικοπές κοινωνικών και προνοιακών παροχών, μειώσεις μισθών, ιδιωτικοποιήσεις, αύξηση της εργασιακής επισφάλειας, επιδείνωση των εργασιακών συνθηκών, και εν τέλει διεύρυνση των εθνικών χρεών (Della Porta 2015).

Παρότι η καταγραφή των επιπτώσεων που είχαν οι περικοπές στις δημόσιες δαπάνες, η απεμπόληση μιας σειράς εργασιακών κεκτημένων, η ταυτόχρονη άνοδος της ανεργίας αλλά και το πλήθος των ιδιωτικοποιήσεων στην Ελλάδα των μνημονίων αναδεικνύει πλήρως το εύρος της αλλαγής στο κοινωνικό γίγνεσθαι, στο σημείο αυτό δεν θα μπορούμε σε περαιτέρω λεπτομέρειες. Αξίζει ωστόσο να σημειωθεί ότι ραγδαίες ήταν οι ανατροπές στο κεντρικό πολιτικό σκηνικό, με την πτώση ενός δικομματισμού που μετρούσε σαράντα χρόνια αλλά και τη διεξαγωγή τεσσάρων εκλογικών αναμετρήσεων σε διάστημα έξι χρόνων, ενώ σε οικονομικό και κοινωνικό επίπεδο, το 35,7% του πληθυσμού το 2015 αντιμετώπιζε τον κίνδυνο της φτώχειας και του κοινωνικού αποκλεισμού (ΕΛΣΤΑΤ 2016).

Η διάχυση των μέτρων λιτότητας σε μεγάλες πληθυσμιακές και κοινωνικές ομάδες των χωρών του ευρωπαϊκού Νότου είχαν ως αποτέλεσμα το ξέσπασμα μιας κρίσης νομιμοποίησης (*legitimation crisis*) της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας (Streeck και Schäfer 2013), που μεταμορφώθηκε σε κρίση ευθυνών (*responsibility crisis*) (Della Porta 2015). Έκφραση αυτής της έντονης δυσάρεσκιας ήταν η ανάδυση ενός πολύμορφου αγώνα εναντίον της λιτότητας. Εξετάζοντας τις διαμαρτυρίες κατά της λιτότητας και κατ' επέκταση εναντίον του ΔΝΤ και της Παγκόσμιας Τράπεζας, η Lesley J. Wood καταγράφει την ύπαρξη τριών διαφορετικών κύκλων. Πιο συγκεκριμένα, ο πρώτος κύκλος διαμαρτυρίας έλαβε χώρα μεταξύ του 1976 και του 1992 σε περίπου 39 χώρες χρεωμένες στο ταμείο, ο δεύτερος ξεκίνησε γύρω στα τέλη της δεκαετίας του 1990 στις χώρες της Κεντρικής και Λατινικής Αμερικής και συνδυάστηκε με το κίνημα ενάντια στη φιλελεύθερη παγκοσμιοποίηση και ο τρίτος το 2013 στις Φιλιππίνες και στις χώρες της Ανατολικής Ευρώπης. Παρότι από την ανασκόπηση απουσιάζουν οι μεσογειακές χώρες, θα λέγαμε ότι σε μια ευρύτερη χρονολόγηση του τρίτου κύματος συμπεριλαμβάνονται και οι πρόσφατες διαμαρτυρίες στην Ελλάδα.

Κινητοποιήσεις ενάντια στη λιτότητα: μια σύντομη ανασκόπηση

Σύμφωνα με πολλούς μελετητές, παρά την ύπαρξη διαμαρτυριών σχετικά με οικονομικά ζητήματα και ζητήματα εργασιακών σχέσεων ήδη από το 2009 (Kousi και Kanellouropoulos 2014: 6-9), η έναρξη του κύκλου διαμαρτυρίας κατά της λιτότητας χρονολογείται μεταξύ της αρχής του χειμώνα και του τέλους της άνοιξης του 2010 (Psimitis 2011: 197) και το τέλος του περί το τέλος του 2012 (Kousi 2014). Παρά τον

αυστηρό χαρακτήρα αυτής της περιοδολόγησης, καθώς υπήρχαν ήδη αντιδράσεις στα μέτρα λιτότητας που εφαρμόζε η κυβέρνηση Καραμανλή, η επίσημη άφιξη του ΔΝΤ στη χώρα καθώς και το κοινό επίδικο των κινημάτων ως προς αυτό τείνει να δικαιώσει αυτή την επιλογή. Η παρούσα έρευνα, ωστόσο, ξεκινάει τη διαδρομή της από τον Δεκέμβριο του 2008, ημερομηνία ορόσημο για τα κινήματα στον ελλαδικό χώρο.

Έρευνες των κινητοποιήσεων εναντίον της λιτότητας καταδεικνύουν την ύπαρξη τριών διαφορετικών υποπεριόδων μέσα στο διάστημα 2010-2012. Παρά τις μεταξύ τους μικρές διαφορές ως προς τη διάρκεια, οι έρευνες για τις κινητοποιήσεις κατά της λιτότητας στην Ελλάδα συντείνουν στο διαχωρισμό του διαστήματος 2010-2012 σε τρεις υποπεριόδους. Οι Mario Diani και Μαρία Κούση υποστηρίζουν ότι η πρώτη φάση στιγματίστηκε από τις απεργίες που ακολούθησαν την ψήφιση του πρώτου μνημονίου και των μέτρων σταθερότητας από την κυβέρνηση, ενώ στις διαμαρτυρίες συμμετείχαν κατά κύριο λόγο σωματεία και μαθητές/φοιτητές. Η δεύτερη φάση κινητοποιήσεων αφορούσε το «μεσοπρόθεσμο πρόγραμμα» και το δεύτερο μνημόνιο και χαρακτηρίστηκε από τη συμμετοχή επιτροπών πολιτών, αριστερών κομμάτων και αντιεξουσιαστικών και αναρχικών συλλογικοτήτων. Τέλος, στην τρίτη φάση η διαμαρτυρία εκφράστηκε κυρίως μέσα από τις δύο συνεχόμενες εθνικές εκλογές με την αποχή να κυμαίνεται πάνω από το 35% και την αύξηση των συγκρουσιακών γεγονότων στο τέλος του χρόνου (Diani και Kousi 2014: 393).

Χρησιμοποιώντας μια λίγο διαφορετική κατηγοριοποίηση, οι Vittorio Sergi και Μάρκος Βογιατζόγλου κάνουν λόγο για παραδοσιακούς τρόπους κινητοποίησης, πορείες και απεργίες, κατά την πρώτη φάση. Το ρεπερτόριο αλλάζει κατά τη δεύτερη φάση με την εμφάνιση του κινήματος των πλατειών, ενώ η τρίτη φάση, την οποία οι συγγραφείς τοποθετούν μεταξύ Σεπτεμβρίου 2011 και Μαΐου 2012, χαρακτηρίζεται από εργασιακές κινητοποιήσεις, άρνηση πληρωμής οφειλών και γενικότερα πράξεις κοινωνικής ανυπακοής (Sergi και Vogiatzoglou 2013).

Ένας επιπρόσθετος τρόπος κατανόησης της έντασης αυτής της περιόδου είναι η ποσοτικοποίησή της. Πιο συγκεκριμένα, σε ένα πλήθος 20.210 συγκρουσιακών γεγονότων που κατέγραψε η αστυνομία από τον Μάιο του 2010 έως τον Μάρτιο του 2014, τα 20.000 έλαβαν χώρα από τον Ιανουάριο του 2010 μέχρι τον Δεκέμβριο του 2012 (Diani και Kousi 2014: 387). Πέρα από τον εντυπωσιακό αριθμό των γεγονότων, που κάνει τους συγγραφείς να μιλούν για μια «πυκνή περίοδο» (thickened period) (Diani και Kousi 2014: 389), σύμφωνα με την καταγραφή των γεγονότων από τους Κούση και Κανελλόπουλο, είκοσι από τα γεγονότα της συγκεκριμένης διετίας αφορούσαν ένα εύρος 25 έως 500.000 διαδηλωτών, ενώ σε πέντε από αυτά συμμετείχαν από 5 έως 24.000 κόσμου (Kousi και Kanelloropoulos 2014).

Οι κινητοποιήσεις κατά της λιτότητας στην Ευρώπη και κυρίως στις χώρες της Μεσογείου κέντρισαν το ενδιαφέρον πολλών μελετητών, οι οποίοι συχνά κάνουν λόγο για χαρακτηριστικά που τις διακρίνουν από προηγούμενα κινήματα. Συγκρίνοντας τις, για παράδειγμα με το κίνημα κατά της νεοφιλελεύθερης παγκοσμιοποίησης, οι Della

Porta και Mattoni αναφέρουν τον σημαίνοντα ρόλο των μέσων κοινωνικής δικτύωσης (social media) ως μέσου συντονισμού των κινητοποιήσεων, τη συμμετοχή πολλών ατόμων που έπαιρναν για πρώτη φορά μέρος σε κινητοποιήσεις, την επικράτηση του εθνικού στοιχείου σε σχέση με τον διεθνή χαρακτήρα του αντιπαγκοσμιοποιητικού κινήματος και, τέλος, τη στόχευση όχι μόνο των φιλελεύθερων ελίτ αλλά όλου του πολιτικού συστήματος (2014: 9).

Έμμεσα ή άμεσα, το κίνημα των πλατειών θεωρείται από αρκετούς μελετητές βαρύνουσας σημασίας. Έτσι συχνά αυτό ταυτίζεται με το σύνολο των κινητοποιήσεων κατά της λιτότητας που έλαβαν (και λαμβάνουν ακόμη) χώρα. Κάτι τέτοιο προφανώς δεν είναι ακριβές, ωστόσο τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του κινήματος των πλατειών φαίνεται πως επηρέασαν σε μεγάλο βαθμό τις μεταγενέστερες κινητοποιήσεις, γι' αυτό στην παρούσα μελέτη θα εστιάσουμε κυρίως σε αυτά.

Σύμφωνα με την Della Porta, σε αντίθεση με το κίνημα ενάντια στη νεοφιλελεύθερη παγκοσμιοποίηση, τα κινήματα των πλατειών (Αραβική άνοιξη, Αγανακτισμένοι και Occupy) είχαν χαλαρές οργανωτικές δομές, ενώ οι συμμετέχοντες συνδέονταν μέσω ατομικών σχέσεων και όχι τόσο μέσω συλλογικοτήτων (2014). Στην ίδια λογική βρίσκεται και η συγκριτική μελέτη των Οικονομάκη και Roos μεταξύ των κινήματων των πλατειών σε Ισπανία και Ελλάδα (Οικονομάκης και Roos 2014). Οι συγγραφείς υποστηρίζουν ότι τα κινήματα των πλατειών που αναφέρθηκαν παραπάνω ανήκουν στην ίδια οικογένεια κινήματων και δεν αποτελούν ξεχωριστά εθνικά κινήματα. Για την περίπτωση της Ελλάδας τονίζουν ότι δεν υπήρξε άμεση διάχυση από το αντίστοιχο ισπανικό κίνημα, αλλά σπουδαίο ρόλο έπαιξαν οι πρότερες δομές κινητοποίησης όπως η εξέγερση του Δεκέμβρη του 2008, το κίνημα «Δεν Πληρώνω» αλλά και η παρουσία αναρχικών και αντιεξουσιαστικών καταλήψεων.

Στην ανάλυσή τους για την ελληνική καμπάνια κατά της τρόικας, οι Dianí και Κούση βλέπουν την ύπαρξη ενός διευρυμένου διαταξικού συνασπισμού ο οποίος περιελάμβανε έναν μεγάλο αριθμό συλλογικοτήτων και το γενικό κοινό (general public) (Dianí και Kousis 2014: 389-390). Όπως υποστηρίζουν, εκτός από την ύπαρξη κομβικών ατόμων που συνδέουν άτομα και οργανώσεις, συνδυαστικό ρόλο για την ύπαρξη αυτού του συνασπισμού είχαν και οι κοινές αξιώσεις και τα αιτήματα των ακτιβιστών. Αυτό το φαινόμενο, το οποίο παρατηρήθηκε και από την Della Porta όπως δείξαμε προηγουμένως, δείχνει ότι τα χαρακτηριστικά του κινήματος των πλατειών είχαν σε μεγάλο βαθμό αντίκτυπο και στη συνολικότερη εικόνα των κινητοποιήσεων ενάντια στη λιτότητα. Όπως αναφέρουν οι Κούση και Κανελλόπουλος, οι δράσεις των κινητοποιήσεων περιγράφονται ως αμεσοδημοκρατικές, εκδηλωτικές και συγκρουσιακές (Kousi και Kanelloropoulos 2014: 8).

Σύμφωνα με τους συγγραφείς, τα βίαια γεγονότα αυξήθηκαν μετά τον Ιούνιο του 2011 και κορυφώθηκαν στο τέλος του έτους (Kousi και Kanelloropoulos 2014: 8), ενώ όπως αναφέρθηκε ήδη ο συγκεκριμένος κύκλος διαμαρτυρίας ολοκληρώθηκε περίπου στο τέλος του 2012. Σε αυτό το κομμάτι, τόσο εμπειρικά όσο και σε ακαδημαϊκό επίπεδο, παρατηρείται μια αύξηση ενδιαφέροντος για τη μελέτη του λεγόμενου

εναλλακτικού ρεπερτορίου.

Εναλλακτικό ρεπερτόριο δράσης

Η ύφεση των δυναμικών κινητοποιήσεων στα τέλη του 2012 έστρεψε την προσοχή της ακαδημαϊκής κοινότητας στην εμφάνιση ενός εναλλακτικού ρεπερτορίου δράσης. Με αυτό εννοούμε το πλήθος των δομών αλληλεγγύης και οργανώσεων που ασχολούνται με την άτυπη προσφορά υπηρεσιών που έως τώρα παρέχονταν από το κράτος πρόνοιας και την αγορά εργασίας. Πιο συγκεκριμένα, αναφερόμαστε σε κοινωνικά ιατρεία, συλλογικές κουζίνες, αγορές χωρίς μεσάζοντες, τράπεζες χρόνου, ανταλλακτικά δίκτυα και παζάρια, εκπαιδευτικά προγράμματα εκμάθησης γλωσσών και τεχνών, αυτοδιαχειριζόμενες κολεκτίβες εργασίας και παρόμοια παραδείγματα προσφοράς υπηρεσιών. Το πλήθος αυτών των δράσεων είναι τόσο ευρύ που μπορούμε να πούμε ότι καλύπτει ένα πολύ μεγάλο κομμάτι της κοινωνικής, οικονομικής και πολιτιστικής ζωής, καθώς και τις βασικές ανάγκες βιοπορισμού ενός ατόμου. Οι δράσεις αυτές πραγματοποιούνται είτε από οργανώσεις που δημιουργήθηκαν για τον συγκεκριμένο σκοπό ή από ήδη υπάρχουσες κινηματικές οργανώσεις που τις ενέταξαν στη λειτουργία τους.

Υπάρχουν διάφοροι ορισμοί που χρησιμοποιούνται από ξένους και Έλληνες μελετητές για την περιγραφή του εναλλακτικού αυτού ρεπερτορίου αλλά και επιμέρους πτυχών του. Έτσι, οι Bosi και Zamponi ονομάζουν άμεσες κοινωνικές δράσεις (direct social actions) τις συλλογικές δράσεις που στοχεύουν στην κοινωνική αλλαγή χωρίς ωστόσο να απευθύνουν τις αξιώσεις τους στο κράτος (2014). Από την άλλη μεριά, οι Κούσι και Πάσχου μιλούν για εναλλακτικές μορφές ανθεκτικότητας (alternative forms of resilience) τονίζοντας τον οικονομικό και κοινωνικό χαρακτήρα των δράσεων που έχουν ως στόχο τη δημιουργία μιας ισχυρής κοινοτικής ανθεκτικότητας σε καιρούς κρίσης (Kousi και Paschou 2014). Σε παρόμοιο κλίμα, οι Forno και Graziano (2014) μιλούν για κινήματα βιώσιμων κοινοτήτων (sustainable community movement) περιγράφοντας δράσεις που κινητοποιούν τους πολίτες μέσω της οικονομικής τους διάστασης, ενώ άλλοι προτιμούν τον ορισμό της προ-εικονιστικής πολιτικής για μια γενικότερη περιγραφή τους.

Οι παραπάνω ορισμοί αποτελούν προϊόν τόσο του διαφορετικού θεωρητικού υπόβαθρου κάθε ανάλυσης όσο και των οργανώσεων που έχουν συμπεριληφθεί σε αυτές ως φορείς των δράσεων. Έτσι, κάποιοι ορισμοί αναφέρονται ξεκάθαρα σε κινηματικές διαδικασίες, ενώ άλλοι περιλαμβάνουν και οργανώσεις του τρίτου τομέα της κοινωνικής οικονομίας (όπως οργανώσεις της κοινωνίας των πολιτών και μη κυβερνητικές οργανώσεις), της εκκλησίας και άλλων επίσημων φορέων (Kalogeraki, Alexandridis, Papadaki 2014). Σε αυτό το σημείο οφείλω να τονίσω εκ νέου ότι η παρούσα έρευνα επικεντρώνεται στην ανάπτυξη αυτών των δράσεων από φορείς που προσδιορίζονται εντός της ευρύτερης κινηματικής κοινότητας της Ελλάδας. Βάσει των πρώιμων ερευνητικών αποτελεσμάτων που δείχνουν λειτουργικές, πολιτικές και οργανωτικές διακυμάνσεις των κινηματικών αυτών οργανώσεων από

τη μια πλευρά και λαμβάνοντας υπόψη την ευρύτερη θεωρητική συζήτηση σχετικά με την ενδεχόμενη καινοτομία αυτών των δράσεων, από την άλλη, ο ορισμός του συγκεκριμένου ρεπερτορίου θα αποτελέσει μέρος της διδακτορικής διατριβής, καθώς χρήζει περαιτέρω ανάλυσης. Για λόγους όμως οικονομίας της γλώσσας και ανάδειξης της διαφορετικότητάς τους από το παραδοσιακό ρεπερτόριο δράσης, υιοθετείται για την ώρα ο χαρακτηρισμός *εναλλακτικό ρεπερτόριο δράσης*.

Η άνθηση λοιπόν του παραπάνω εναλλακτικού ρεπερτορίου παρατηρείται κατά την περίοδο της κρίσης. Ωστόσο, δράσεις που περιλαμβάνονται σε αυτό απαντώνται μεμονωμένα πριν από το ξεκίνημά της. Ανάμεσα σε άλλους, ο Χατζηδάκης καταγράφει κολεκτίβες όπως ο «Σπόρος» (για την προώθηση αρχικά καφέ από τις αυτόνομες περιοχές των Ζαπατίστας) και ο «Σκόρος» (κολεκτίβα για την ανταλλαγή ρουχιισμού) που συγκαταλέγονται στις πρώτες οργανώσεις οι οποίες ασκούν το εναλλακτικό αυτό ρεπερτόριο πριν από την εποχή της κρίσης (Chatzidakis 2013). Όπως υποστηρίζει ο συγγραφέας, αυτό το ρεπερτόριο παρέμενε κλειστό στην περιοχή των Εξαρχείων, ενώ μετά την εξέγερση του Δεκέμβρη και περισσότερο κατά τη διάρκεια της κρίσης εξαπλώθηκε.

Η έμφαση στα γεγονότα του Δεκέμβρη επισημαίνεται από πολλούς ερευνητές ως καίρια για την εξέλιξη των κινημάτων στην Ελλάδα. Πιο συγκεκριμένα οι Ιακωβίδου, Κανελλόπουλος και Κοτρωνάκη κάνουν λόγο για σημείο στροφής (Iakovidou, Kaneloroulos και Kotronaki 2011), ενώ ο Νταλάκογλου υποστηρίζει ότι «η εξέγερση του Δεκέμβρη εξελίχθηκε σε πιο σταθερές, κοινωνικές και υλικά πολιτικές υποδομές, όπως νέα σωματεία βάσης εργαζομένων, νέες καταλήψεις και κοινωνικά κέντρα, νέες συνελεύσεις γειτονιάς, τις πρώτες αντάρτικες πρωτοβουλίες καλλιέργειας στη χώρα» (Dalakoglou 2012: 536).

Η έρευνα της Σωτηροπούλου σε ανταλλακτικά δίκτυα και παράλληλα νομίσματα στην Ελλάδα, αναγνωρίζει την ύπαρξη τέτοιων εγχειρημάτων πριν από το ξέσπασμα της κρίσης (Sotiropoulou 2012). Καταγράφει παρ' όλα αυτά την αύξησή τους από το 2009 και έπειτα όπως και την αλλαγή στο οργανωτικό και λειτουργικό επίπεδο των δομών. Ο ρόλος αυτών των εγχειρημάτων ενισχύθηκε αμέσως μετά τη διάλυση του κινήματος των πλατειών και την ένταση των μέτρων λιτότητας. Συγκεκριμένα, η τάση επιστροφής πολλών ακτιβιστών σε τοπικό επίπεδο που αναφέρθηκε και προηγουμένως αλλά και η ίδρυση πολλών τοπικών πρωτοβουλιών κατά τη διάρκεια των κινητοποιήσεων, ήταν παράγοντες που αύξησαν τη δραστηριότητα αυτών των οργανώσεων (Petropoulou 2013). Κάτι τέτοιο φαίνεται και από την έρευνα των Καλογεράκη, Αλεξανδρίδη και Παπαδάκη στην πόλη των Χανίων, όπου όπως υποστηρίζουν οι συγγραφείς, οι «δράσεις κοινωνικής υποστήριξης», κυρίως συλλογή ρούχων που συχνά συνδυαζόταν με συλλογή τροφίμων, ξεκίνησαν από κινηματικές οργανώσεις (Kalogeraki, Alexandridis και Papadaki 2014).

Μια άλλη δράση που συνδυάζεται με το θέμα της τροφής είναι οι αγορές χωρίς μεσάζοντες. Η εθνογραφική δουλειά του Ρακόπουλου τοποθετεί την εμφάνιση αυτών των δράσεων στο γενικότερο πνεύμα δράσεων κατά της λιτότητας και της κοινωνικής

ανυπακοής (Rakopoulos 2014). Όπως εξηγεί, η δράση των δικτύων χωρίς μεσάζοντες οργανώνεται από πρωτοβουλίες που διαθέτουν γεωργικά προϊόντα σε καταναλωτές χωρίς την ύπαρξη μεσαζόντων. Αυτό γίνεται είτε μέσω συνελεύσεων γειτονιάς είτε μέσω απευθείας παραγγελιών σε παραγωγούς (Ρακόπουλος 2014). Σύμφωνα με το συγγραφέα, αυτές οι δράσεις δεν εντάσσονται στο πνεύμα του δίκαιου εμπορίου, ενώ γίνονται περισσότερο αντιληπτές ως μέσο πολιτικής ευαισθητοποίησης (political sensitization) παρά ως τελικός προορισμός. Έτσι, δεν αποσκοπούν στη δημιουργία μιας συνεταιριστικής δομής, αλλά στη μεγιστοποίηση του οφέλους των παραγωγών και την ελαχιστοποίηση του κόστους των καταναλωτών (Rakopoulos 2014: 104).

Στο πλαίσιο των παραπάνω δράσεων εντάσσεται συχνά και η ανάπτυξη συνεργατικών εγχειρημάτων και κολεκτίβων εργασίας. Όπως πληροφορούμαστε από την εθνογραφική μελέτη του Κοκκινίδη σε τρεις αυτοδιαχειριζόμενες δομές, τα προτάγματα της αυτονομίας, της οριζοντιότητας, της ισότητας και της άμεσης δημοκρατίας παίζουν σημαντικό ρόλο τόσο στην οργάνωση και λειτουργία τους όσο και στην ανάπτυξη τους (Kokkinidis 2014). Η συγκεκριμένη μελέτη δεν δείχνει κάποια άμεση σύνδεση αυτών των εγχειρημάτων με τις κινητοποιήσεις ενάντια στη λιτότητα. Ωστόσο, η στροφή ενδιαφέροντος που παρατηρείται από κινηματικές οργανώσεις για την προώθηση εργατικών αγώνων (Broumas, Ioakimoglou και Haritakis 2015), η πρόταση της K136 για τη συνεταιριστική διαχείριση της ΕΥΑΘ και φυσικά το αυτοδιαχειριζόμενο εργοστάσιο της Βιο.Με. (Malamidis 2014) συνηγορούν για την ύπαρξη κάποιας συνάφειας.

Όπως αναφέρουν πολλοί ερευνητές, αυτό το εναλλακτικό ρεπερτόριο συνδέεται και με θεσμικούς φορείς. Η θετική στάση των αγορών χωρίς μεσάζοντες προς το κράτος (Rakopoulos 2014: 111), η ίδρυση νέων και η ενδυνάμωση των προϋπαρχουσών κοινωνικών υπηρεσιών από τους δήμους και η εμπλοκή τους σε κάποια αυτοδιαχειριζόμενα εγχειρήματα, όπως το κοινωνικό ιατρείο του Ελληνικού αλλά και η K136, αλλά και η επαφή τέτοιων εγχειρημάτων με επίσημους φορείς, θολώνει τα όρια στις σχέσεις των κινημάτων με το κράτος. Πέρα από τον πλούτο των δράσεων, η διασαφήνιση των χαρακτηριστικών αυτού του εναλλακτικού ρεπερτορίου είναι μείζονος ερευνητικού ενδιαφέροντος, τόσο σχετικά με την καινοτομία των δράσεων και την επίδραση του εναλλακτικού ρεπερτορίου στην κινηματική κοινότητα όσο και τη σύνδεσή του με το θεσμικό επίπεδο. Τα παραπάνω αποτελούν το κομμάτι της συγκεκριμένης έρευνας, το πλαίσιο της οποίας παρουσιάζεται στην επόμενη ενότητα.

Ερευνητικό πλαίσιο

Ερευνητικά ερωτήματα

Στον προηγούμενο σκέλος της ερευνητικής πρότασης δείξαμε την άνθηση ενός διαφορετικού ρεπερτορίου από την πλευρά των κοινωνικών κινημάτων. Πιο συγκεκριμένα, η δημιουργία νέων οργανώσεων με αντικείμενο την προσφορά υπηρεσιών αλλά και η στροφή παλιότερων προς αυτού του τύπου τις δράσεις έχουν πυροδοτήσει μακρές συζητήσεις τόσο στους ακαδημαϊκούς κύκλους όσο και στο

εσωτερικό των ίδιων των οργανώσεων σχετικά με το ρόλο τους.

Η ακαδημαϊκή συζήτηση αναδεικνύει προβληματισμούς σχετικά με τον ορισμό των νέων αυτών οργανώσεων και το αν μπορούν να θεωρηθούν κινηματικές (social movement organizations), για το κατά πόσο το συγκεκριμένο ρεπερτόριο μπορεί να χαρακτηριστεί νέο από τη στιγμή που τέτοιες δράσεις υπήρξαν στο παρελθόν (βλ. για παράδειγμα τα ταμεία αλληλοβοήθειας του εργατικού κινήματος αλλά την παράδοση των Ιταλών Αυτόνομων στις συντροφικές κουζίνες – Katsiaficas 2007) αλλά και το κατά πόσο η στροφή των οργανώσεων σε αυτό το ρεπερτόριο υποδηλώνει μια γενικότερη αλλαγή του τρόπου δράσης των κοινωνικών κινημάτων (Kousis και Paschou 2014, Bosi και Zamroni 2014).

Σε ό,τι αφορά, τώρα, τη συζήτηση στο εσωτερικό των οργανώσεων/εγχειρημάτων, η στροφή επίσημων φορέων, όπως οι δήμοι, στην ανάπτυξη κοινωνικών δομών που προσομοιάζουν σε κινηματικές, έχει τροφοδοτήσει την επαφή, το διάλογο αλλά και τη συνεργασία μεταξύ τους, κάτι που δεν συνέβαινε τα προηγούμενα χρόνια. Η σύνδεση αυτή δείχνει να έγινε πιο έντονη με την ανάληψη της εξουσίας από τον ΣΥΡΙΖΑ. Αν σε αυτό το στοιχείο προσθέσουμε τη διεύρυνση των ωφελούμενων λόγω δυσμενών οικονομικών συνθηκών αλλά και τη μεγάλη διαφοροποίηση των χαρακτηριστικών των οργανώσεων μεταξύ τους, μπορούμε να κατανοήσουμε τη δημιουργία εντάσεων στο εσωτερικό του «κινήματος» σχετικά με τη ριζοσπαστικότητα των δραστηριοτήτων που αναπτύσσονται αλλά ερωτημάτων σε σχέση με το χαρακτήρα των ίδιων των οργανώσεων.

Παίρνοντας λοιπόν υπόψη τα παραπάνω ερωτήματα, η συγκεκριμένη μελέτη αποπειράται να απαντήσει στο ερώτημα:

Ποιος είναι ο ρόλος της κρίσης στη διαμόρφωση της σχέσης των κοινωνικών κινημάτων με το κράτος κατά την περίοδο 2008-2016;

Όπως είπαμε προηγουμένως, η σχέση των κινημάτων με το κράτος είναι διαδραστική και δυναμική. Προσπαθώντας να υπογραμμίσουμε τα παραπάνω χαρακτηριστικά, το ερώτημα της έρευνας διαχωρίζεται σε δύο υποερωτήματα:

Με ποιον τρόπο επηρέασε η αποδιάρθρωση του κράτους πρόνοιας τα κοινωνικά κινήματα; και

Πώς επιδρά η ανάπτυξη του εναλλακτικού ρεπερτορίου δράσης των κοινωνικών κινημάτων στη σχέση τους με το κράτος;

Προσπαθώντας να απαντήσει στο πρώτο υποερώτημα, η παρούσα έρευνα θα προσπαθήσει να επικεντρωθεί στον τρόπο με τον οποίο η κρίση και τα μέτρα λιτότητας επηρέασαν την ανάπτυξη του εναλλακτικού ρεπερτορίου δράσης και τη σχέση των κινημάτων με την προσφορά υπηρεσιών. Πιο συγκεκριμένα, για να κατανοήσει τον τρόπο με τον οποίο τα κινήματα επηρεάστηκαν από την κρίση, θα προσπαθήσει να αναδείξει ποιοι μηχανισμοί μεσολάβησαν στη ανάπτυξη αυτού του ρεπερτορίου και της σύνδεσής του με τις παραδοσιακές μορφές δράσεις. Επιπροσθέτως, το δεύτερο υποερώτημα μας οδηγεί στο να ανακαλύψουμε το ρόλο που παίζει η εμφάνιση αυτού

του εναλλακτικού ρεπερτορίου στη σχέση των κινημάτων με το κράτος. Καθιστώντας σημαντικό παράγοντα την τάση των κοινωνικών κινημάτων προς ένα διαφορετικό ρεπερτόριο, η προσπάθεια απάντησης του συγκεκριμένου ερωτήματος θα μας υποδείξει συγκεκριμένους μηχανισμούς και στιγμές που έπαιξαν ρόλο, κάτι που θα διευκολύνει την απάντηση του κύριου ερευνητικού ερωτήματος.

Περιπτώσεις μελέτης

Οι οικονομικές και κοινωνικές επιπτώσεις των επτά χρόνων λιτότητας ανάγκασαν τον ανεξάρτητο απεσταλμένο του ΟΗΕ Juan Pablo Bohoslavsky να κάνει λόγο για «ανθρωπιστική κρίση» στην Ελλάδα (Bohoslavsky 2015). Έτσι, παρά τη μετα-υλιστική πλαισίωση που αναφέρουν πολλοί ερευνητές των νέων κοινωνικών κινημάτων, οι κινητοποιήσεις που αναπτύχθηκαν κατά τη διάρκεια της πρόσφατης οικονομικής κρίσης δίνουν μεταξύ άλλων έμφαση στην κάλυψη των βασικών αναγκών. Παίρνοντας υπόψη τα παραπάνω, η συγκεκριμένη έρευνα επικεντρώνεται σε παλιές και νέες οργανώσεις των κοινωνικών κινημάτων που ασχολούνται με ζητήματα τροφής, υγείας και εργασίας.

Όπως αναφέρθηκε προηγουμένως, υπάρχουν πολλοί φορείς που έχουν αναπτύξει τέτοιου είδους δράσεις. Η συγκεκριμένη έρευνα, αν και θα εμβαθύνει στη συζήτηση σχετικά με τον τύπο των νέων αυτών οργανώσεων, θα εστιάσει την προσοχή της στις δράσεις που γεννήθηκαν μέσα από συλλογικές και κινηματικές διαδικασίες. Για την απομόνωση του συγκεκριμένου πληθυσμού οργανώσεων, θα χρησιμοποιηθούν δευτερογενή δεδομένα καθώς και η μέθοδος της χιονοστιβάδας (snowballing sampling).

Η παρούσα μελέτη δίνει μεγάλη έμφαση στις οργανώσεις των κοινωνικών κινημάτων (social movement organizations) ως εγχειρήματα με κομβικό ρόλο στην ανάπτυξη, διατήρηση και τροφοδότηση της συλλογικής δράσης. Κάτι τέτοιο υποστηρίζεται τόσο θεωρητικά από πολλούς ερευνητές (Davis κ.ά. 2005) αλλά και εμπειρικά για την ελληνική περίπτωση των κινητοποιήσεων ενάντια στη λιτότητα (Γιοβανόπουλος και Μπτρόπουλος 2011). Θέλοντας να αναδείξει ακόμα περισσότερο το ρόλο τους με νέα εμπειρικά δεδομένα, η συγκεκριμένη έρευνα μελετάει πρωτίτως κοινωνικά ιατρεία και φαρμακεία, συλλογικές κουζίνες και κολεκτίβες εργασίας κατά την περίοδο 2008-2016 σε Αθήνα και Θεσσαλονίκη αλλά και συγκεκριμένες οργανώσεις με σημαίνοντα ρόλο στα κοινωνικά κινήματα της χώρας που έχουν υιοθετήσει παρόμοιες δράσεις.

Οι περικοπές στις δημόσιες δαπάνες επηρέασαν κατά πολύ και το σύστημα υγείας. Ακολουθώντας ένα μεικτό μοντέλο, η υγειονομική κάλυψη στην Ελλάδα είναι προσδεμένη στην κοινωνική, κάτι που σε συνδυασμό με την τεράστια αύξηση της ανεργίας είχε ως αποτέλεσμα τον αποκλεισμό περίπου 3,5 εκατομμυρίων πολιτών από το σύστημα υγείας. Ανταποκρινόμενα σε αυτή την ανάγκη, τα κοινωνικά ιατρεία και οι συλλογικές κουζίνες ακολουθούν μια οριζόντια δομή οργάνωσης, προσφέρουν δωρεάν πρωτοβάθμιες υγειονομικές υπηρεσίες και φαγητό, ενώ την ίδια στιγμή προωθούν μια στάση εναντίωσης στη λιτότητα.

Παρά τη μακρόχρονη συνεταιριστική παράδοση της χώρας, η σύνδεση των συνεταιρισμών με σκάνδαλα διαφθοράς και πελατειακές σχέσεις με τους θεσμικούς φορείς είχε ως αποτέλεσμα τη σμίκρυνση του τρίτου τομέα στην Ελλάδα (Nasioulas 2012). Η αύξηση όμως της ανεργίας και της επισφαλούς απασχόλησης έφερε την άνθηση πλήθους κοινωνικών συνεταιρισμών και κολεκτίβων εργασίας: καφέ, βιβλιοπωλεία, σουπερμάρκετ αλλά και μονάδες παραγωγής όπως το εργοστάσιο της Βιο.Με. Πέρα από την προώθηση της αυτοοργάνωσης στους χώρους εργασίας, αυτές οι οργανώσεις συνδέονται με πολιτικά και κοινωνικά εγχειρήματα και αποτελούν σημαντικούς κόμβους στις κινητοποιήσεις ενάντια στη λιτότητα.

Τέλος, σε συνδυασμό με τις παραπάνω οργανώσεις και τους αντίστοιχους τομείς δράσης, ήδη υπάρχοντες κοινωνικοί και πολιτικοί χώροι δείχνουν να υιοθετούν σε μεγαλύτερο ή μικρότερο βαθμό αυτές τις πρακτικές. Πιο συγκεκριμένα, βλέπουμε αυτοδιαχειριζόμενους χώρους (στέκια) με κομβικό ρόλο στο δίκτυο των ελληνικών κινημάτων είτε να δημιουργούν είτε να φιλοξενούν στους χώρους τους κοινωνικά ιατρεία και φαρμακεία, άλλους να μεταλλάσσουν τις συντροφικές τους κουζίνες σε συλλογικές, διευρύνοντας έτσι το κοινό των ωφελούμενων και κάποιοι χώροι να ενστερνίζονται την αμοιβή των συμμετεχόντων σε αυτές τους τις δράσεις.

Οι τρεις αυτές κατηγορίες αποτελούν το σύμπαν των οργανώσεων της παρούσας μελέτης. Βασιζόμενος σε στοιχεία προηγούμενης εμπειρικής έρευνάς μου (Malamidis 2014) και στη μέθοδο της χιονοστιβάδας, επέλεξα να μελετήσω κάποιες από τις οργανώσεις που μου υποδείχθηκε ότι διαδραματίζουν σημαντικότατο ρόλο στην ελληνική κοινωνία των κινημάτων. Στη συνέχεια, και έχοντας καταλήξει στο δείγμα των οργανώσεων προς μελέτη, η έρευνα ακολουθεί έναν ποιοτικό ερευνητικό σχεδιασμό. Με τη βοήθεια ποιοτικών ημι-δομημένων συνεντεύξεων, συμμετοχικής παρατήρησης σε συνελεύσεις και γεγονότα οργανωμένα από τις συγκεκριμένες συλλογικότητες αλλά και εξετάζοντας το διαθέσιμο αρχειακό τους υλικό, η παρούσα έρευνα καταλήγει στην εξαγωγή των προς ανάλυση δεδομένων.

Υφιστάμενες θεωρητικές προσεγγίσεις

Έχοντας παρουσιάσει τα ερευνητικά ερωτήματα αλλά και το μεθοδολογικό σχεδιασμό της έρευνας, ήρθε η ώρα να προχωρήσουμε με το υφιστάμενο θεωρητικό υπόβαθρο της διδακτορικής διατριβής. Υιοθετώντας μια ξεκάθαρη θεωρητική προσέγγιση, η μελέτη αυτή εντάσσεται στο ευρύ πεδίο της έρευνας των κοινωνικών κινημάτων. Έτσι, παίρνοντας υπόψη τα ποιοτικά μεθοδολογικά χαρακτηριστικά της και τη σχεσιακή οπτική τόσο ως προς την εμφάνιση ενός νέου ρεπερτορίου δράσης αλλά και ως προς τον δυναμικό χαρακτήρα της σχέσης των κινημάτων με το κράτος, το κύριο αναλυτικό της εργαλείο θα είναι οι αιτιώδεις μηχανισμοί όπως αυτοί αναπτύχθηκαν στο πεδίο της συγκρουσιακής πολιτικής. Αναγνωρίζοντας ωστόσο την παράμετρο της κρίσης ως παράγοντα ριζοσπαστικής αλλαγής και θέλοντας να εμπλουτίσω το γνωστικό αντικείμενο της συγκεκριμένης έρευνας, θα προσαρμόσω το αναλυτικό εργαλείο των κρίσιμων συγκυριών (*critical juncture*). Παρακάτω, περιγράφονται

συνοπτικά τα δύο εργαλεία καθώς και ο επικείμενος συγκερασμός τους.

Κρίσιμες συγκυρίες (critical junctures)

Η έννοια των κρίσιμων συγκυριών αποτελεί συχνά το επεξηγηματικό πλαίσιο σε μελέτες πολιτικής (policy) και θεσμικής (institutional) αλλαγής. Αναφέρεται συνήθως σε σοκ τα οποία διακόπτουν και αποδιοργανώνουν πρότερες εξαρτημένες πορείες (path dependent processes) και τις εκτρέπουν σε νέες.¹ Οι John Gal και David Bargal ορίζουν ως κρίσιμες συγκυρίες «συγκεκριμένες χρονικές περιόδους κατά τη διάρκεια των οποίων οι όποιες αποφάσεις παίρνονται όχι μόνο αντανακλούν παρεκβάσεις από προηγούμενες πολιτικές, αλλά έχουν διαρκή επίπτωση σε επακόλουθες αποφάσεις και δομές» (Gal και Bargal 2002: 432).

Κεντρικής σημασίας στον παραπάνω ορισμό αποτελούν οι περίοδοι πριν και μετά τις κρίσιμες συγκυρίες, οι οποίες καθορίζονται συνήθως από εξαρτημένες πορείες. Πιο συγκεκριμένα, ένα μοντέλο εξαρτημένης πορείας υποστηρίζει ότι οι πολιτικές ακολουθούν ένα συγκεκριμένο μοντέλο το οποίο καθορίζεται από σταδιακές αλλαγές. Αυτή η αλληλουχία ξεκινάει από μια αρχική πολιτική, μια «διαμορφωτική στιγμή» όπως τη χαρακτήρισε ο Rothstein (1992: 35) ή ένα σημείο αλλαγής το οποίο περιγράφεται ως κρίσιμη συγκυρία.

Αναφερόμενοι στην προσέγγιση εξαρτημένων πορειών (ή μονοπατιών για να είμαστε πιο ακριβείς), μπορούμε να διακρίνουμε δύο τύπους αλληλουχιών: τις αυτοτροφοδοτούμενες ακολουθίες (self-reinforcing sequences) και τις αντιδραστικές ακολουθίες² (reactive sequences) (Mahoney 2000). Η ιδέα των αυτοτροφοδοτούμενων ακολουθιών φαίνεται να ταιριάζει με την οικονομική λογική των αυτο-αποδόσεων (self-returns), υπονοώντας πως από τη στιγμή που ένα συγκεκριμένο θεσμικό μοτίβο επιλεχθεί και αποδώσει κάποια οφέλη είναι πολύ δύσκολο να εγκαταλειφθεί ή να αλλάξει. Το συγκεκριμένο ενδεχόμενο αποτελεί ένα ιστορικό συμβάν το οποίο προκαλεί την υιοθέτηση μιας αρχικής θεσμικής συμφωνίας και επιτάσσει τα επόμενα βήματα να οδηγούν προς αυτή την κατεύθυνση, κάνοντας πιο δύσκολη την επιστροφή στο αρχικό στάδιο όπου οι εναλλακτικές διαδρομές ήταν ακόμα διαθέσιμες (Mahoney 2000: 513).

Σε αντίθεση με τις αυτοτροφοδοτούμενες ακολουθίες, στις αντιδραστικές ακολουθίες «κάθε συμβάν είναι μια αντίδραση σε προγενέστερα συμβάντα αλλά και η αιτία γι' αυτά που θα ακολουθήσουν» (Mahoney 2000: 526). Με αυτή την έννοια, οι αντιδραστικές ακολουθίες δεν βασίζονται σε προηγούμενες δομές αλλά προσπαθούν να τις αντιστρέψουν. «Σε μια αντιδραστική ακολουθία, τα πρότερα γεγονότα δίνουν

1 Παρά το γεγονός ότι οι κρίσιμες συγκυρίες θεωρούνται στιγμές στο χρόνο που παράγουν αλλαγές, οι Carroccia και Kelemen υποστηρίζουν ότι δεν γίνεται πάντα έτσι (2007: 350-351). Παρά την πληθώρα επιλογών που έχει ένας θεσμός ή μια οργάνωση (institution) από τη στιγμή που μπαίνει σε μια κρίσιμη συγκυρία, το αποτέλεσμα μπορεί να είναι η ανακατασκευή της πρότερης κατάστασης. Επιπροσθέτως, οι συγγραφείς σημειώνουν ότι οι κρίσιμες συγκυρίες όχι μόνο διαφέρουν από χώρα σε χώρα αλλά και από θεσμό σε θεσμό καθώς αυτό που για ένα θεσμό θεωρείται κρίσιμη συγκυρία μπορεί να μη θεωρείται για κάποιο άλλο.

2 Οι παραπάνω όροι μεταφράστηκαν αυτολεξεί, καθώς από όσο γνωρίζουμε δεν υπάρχει συγκεκριμένη απόδοση τους στα ελληνικά.

το έναυσμα για τη συνεπακόλουθη ανάπτυξη όχι με την αναπαραγωγή ενός δεδομένου μοντέλου αλλά βάζοντας σε λειτουργία μια αλυσίδα στενά σχετιζόμενων αντιδράσεων και αντιδράσεων επί των αντιδράσεων» (Mahoney 2000: 521-522). Αυτή η διαμορφωτική περίοδος ή το ιστορικό γεγονός που προκαλεί τη νέα διαδρομή αντιστοιχεί σε ένα ιστορικό γεγονός και σε μια σειρά από αντιδράσεις που το ακολουθούν. Αυτό που είναι αξιοσημείωτο στη συγκεκριμένη δομή ακολουθιών είναι ότι το αρχικό τους σημείο δεν είναι η υιοθέτηση μιας θεσμικής συμφωνίας αλλά ένας συγκεκριμένος γεγονότων και, πιο συγκεκριμένα, το σημείο τομής δύο προηγούμενων ακολουθιών.

Όπως είναι κατανοητό, η λήψη αποφάσεων σε κρίσιμες συγκυρίες είναι πολύ σημαντική διαδικασία καθώς από τη μια μεριά απορρίπτεται οποιαδήποτε εναλλακτική, ενώ από την άλλη οι όποιες επιλογές «οδηγούν στη εγκαθίδρυση θεσμών που παράγουν αυτοτροφοδοτούμενες, προκαθορισμένες (με την έννοια του path-dependent) διαδικασίες» (Caroccia and Kelemen, 2007: 341). Σε κρίσιμες συγκυρίες υπάρχει μεγαλύτερος χώρος και ελευθερία κινήσεων για τη λήψη αποφάσεων, ενώ αυτός ο χώρος σταδιακά κλείνει καθώς απερχόμαστε από αυτές.

Το εργαλείο των κρίσιμων συγκυριών δείχνει να ακολουθεί μια αρκετά γραμμική προσέγγιση όσον αφορά την ανάλυση των αλλαγών. Ταυτόχρονα φαίνεται να αντιλαμβάνεται αυτές τις αλλαγές με έναν πολύ αυστηρό τρόπο, δίνοντας βάρος στην παραμικρή δυναμική που αναπτύσσεται σε μια κρίσιμη συγκυρία. Κάτι τέτοιο όμως δεν μας εκπλήσσει ιδιαίτερα, καθώς χρησιμοποιείται κατά κύριο λόγο στην ανάλυση θεσμών, θεσμικών φορέων και της γραφειοκρατίας, όπου οι εν δυνάμει αλλαγές συντελούνται αργά και σταδιακά. Αυτό όμως που μας ξενίζει στο συγκεκριμένο εργαλείο είναι ότι τείνει σε μια ατομικιστική συλλογιστική προσανατολιζόμενο σε ανθρώπους-κλειδιά και ελίτ.

Στον αντίποδα, η Della Porta υπογραμμίζει το ρόλο των κινημάτων ως παραγόντων ικανών να παράγουν κριτικές συγκυρίες σε μακρο-επίπεδο από τη στιγμή που οι τελευταίες δείχνουν να χάνουν τα στρουκτουραλιστικά τους χαρακτηριστικά και να γίνονται πιο ρευστές (2016: 3). Προβλήματα όμως συνεχίζουν να υπάρχουν σε ό,τι αφορά τη χρήση του συγκεκριμένου εργαλείου στην παρούσα μελέτη. Πιο συγκεκριμένα, ένα θέμα το οποίο αναδύθηκε και στο 22ο μεταπτυχιακό εντατικό σεμινάριο-συνέδριο μεθοδολογίας στο Ρέθυμνο, αφορά το χαρακτηρισμό της περιόδου 2008-2016 ως περιόδου κρίσης. Αναλυτικότερα, η λιτότητα που έχει αγκαλιάσει την ελληνική πραγματικότητα δείχνει να έχει πάρει τα χαρακτηριστικά μιας σταθερής κατάστασης και όχι τόσο μιας χρονικής στιγμής. Αντίστοιχα, ενώ οι κρίσεις μπορούν να ιδωθούν ως ξαφνικές στιγμές που διαταράσσουν την κανονικότητα της πολιτικής και κοινωνικής ζωής, μια πλήρης εφαρμογή του εργαλείου θα απαιτούσε την πάροδο αρκετού ώστε να μπορέσουμε να οριοθετήσουμε επακριβώς την αρχή και το τέλος της κρίσιμης συγκυρίας. Με άλλα λόγια, δεν είναι ευδιάκριτο αν η χρονική περίοδος συγγραφής της παρούσας μελέτης εντάσσεται στην κρίσιμη συγκυρία ή στο επόμενο αυτής στάδιο. Τέλος, η χρήση του εργαλείου των κρίσιμων συγκυριών φαίνεται να

εξυπηρετεί καλύτερα αναλύσεις μακρο-επιπέδου και όχι μεσο-επιπέδου στην οποία αποσκοπεί αυτή η μελέτη.

Για τους παραπάνω λόγους, αποφεύχθηκε η πλήρης υιοθέτηση του συγκεκριμένου αναλυτικού εργαλείου. Δεν απορρίφθηκε ωστόσο η μερική του χρήση αλλά και η γενικότερη συλλογιστική του. Πιο συγκεκριμένα, η βιβλιογραφία που αφορά την περίοδο 2008-2016, τονίζει την ύπαρξη κρίσιμων στιγμών που επηρέασαν την εξέλιξη των κοινωνικών κινημάτων στην Ελλάδα. Η ύπαρξη τέτοιων στιγμών όπως και αντίστοιχων που επηρέασαν τη σχέση των κινημάτων με το κράτος υπογραμμίζονται και στα πρώτα εμπειρικά αποτελέσματα. Ο Δεκέμβρης του 2008 εμφανίζεται ως σημείο ρήξης με παλαιές πρακτικές του κινήματος και συχνά αναφέρεται ως ένα γεγονός που δεν έδωσε απαντήσεις αλλά έθεσε ερωτήματα (Vradis και Dalakoglou 2011· Seferiadis και Johnston 2012· Παπανικολόπουλος 2016). Το κίνημα των πλατειών το 2011 ήταν για πολλούς μια διαδικασία ενεργοποίησης νέων οργανωτικών πρακτικών και εγχειρημάτων, καθώς και σημείο διεύρυνσης των κινηματικών ρεπερτορίων (Γιοαννοπουλος και Μιτροπουλος 2011). Αντίστοιχα, η ανάληψη της διακυβέρνησης από τον ΣΥΡΙΖΑ τον Ιανουάριο του 2015 σήμανε την επισήμοποίηση ενός υπόγειου διαλόγου των κινημάτων με το κράτος, ενώ το δημοψήφισμα τον Ιούλιο του ίδιου έτους και η μη τήρηση του αποτελέσματος του από τα κυβερνώντα κόμματα, πέραν της σύγχυσης που δημιούργησε, αποτέλεσε και σημείο τομής για τις εσωτερικές κινηματικές διεργασίες αλλά και για τις σχέσεις των κινημάτων με το κράτος.

Βασιζόμενος λοιπόν τόσο στη σχετική βιβλιογραφία όσο και σε πρωτογενή δεδομένα που έχουν εξαχθεί κατά την επιτόπια έρευνα, θα προσπαθήσω να εντοπίσω τον διαμορφωτικό ρόλο που έπαιξαν οι παραπάνω κρίσιμες στιγμές όσον αφορά τον τρόπο δράσης των κινημάτων κατά τη διάρκεια της κρίσης και τον τρόπο με τον οποίο διαμορφώθηκε η σχέση τους με το κράτος. Προσαρμόζοντας το αναλυτικό πλαίσιο των κρίσιμων συγκυριών που αναφέρθηκε παραπάνω στην παρούσα μελέτη, θα προσπαθήσω να δω το ρόλο τόσο των αυτοτροφοδοτούμενων όσο και των αντιδραστικών ακολουθιών στα διαστήματα των κρίσιμων στιγμών, έτσι ώστε να αναδείξω τον διαμορφωτικό τους χαρακτήρα και την κατεύθυνσή του κατά την περίοδο 2008-2016. Αυτό που θα βοηθήσει στο συγκεκριμένο στάδιο είναι το αναλυτικό εργαλείο των μηχανισμών όπως αυτό διατυπώθηκε από το πεδίο της συγκρουσιακής πολιτικής που περιγράφεται στη συνέχεια.

Μηχανισμοί Συγκρουσιακής Πολιτικής

Η Συγκρουσιακή Πολιτική αναφέρεται σε πολιτικούς αγώνες και σύμφωνα με τον Tarrow ως τέτοια ορίζεται η «επεισοδιακή, δημόσια, συλλογική διάδραση μεταξύ αυτών που διεκδικούν και των αντικειμένων τους όταν: (α) τουλάχιστον μια κυβέρνηση είναι ο διεκδικητής, το αντικείμενο της διεκδίκησης, ή ένα μέρος των διεκδικήσεων, και (β) οι διεκδικήσεις, εάν πραγματοποιηθούν, θα επηρεάσουν τα συμφέροντα τουλάχιστον ενός από τους διεκδικητές ή ένα από τα αντικείμενα της διεκδίκησης» (2013: 266 – η έμφαση στο

πρωτότυπο). Παρά το γεγονός ότι καθένα από τα παραπάνω στοιχεία που συνθέτουν τον ορισμό της συγκρουσιακής πολιτικής έχουν επεξηγηθεί και αναλυθεί ουκ ολίγες φορές, ο συγκεκριμένος ορισμός παραμένει αρκετά ευρύς. Με αυτό τον ευρύ ορισμό που μπορεί να συμπεριλάβει, εκτός από κοινωνικά κινήματα, βραχυπρόθεσμα γεγονότα όπως εξεγέρσεις αλλά και μακροπρόθεσμα όπως επαναστάσεις, οι ερευνητές της συγκρουσιακής πολιτικής υποδεικνύουν την ύπαρξη κοινών στοιχείων στον τρόπο ανάπτυξής τους.

Έτσι λοιπόν, μία εκ των κεντρικών ιδεών του συγκεκριμένου αναλυτικού πλαισίου είναι η ταυτοποίηση κοινών μηχανισμών, δηλαδή «μια οριοθετημένη κατηγορία αλλαγών οι οποίες τροποποιούν τις σχέσεις μεταξύ συγκεκριμένων ομάδων στοιχείων με πανομοιότυπο ή στενά παρόμοιο τρόπο μέσα σε μια ποικιλία καταστάσεων» (Tilly και Tarrow 2015: 29). Το πλαίσιο της συγκρουσιακής πολιτικής εντοπίζει συνδυασμούς και ακολουθίες μηχανισμών, οι οποίοι ξεκινούν από διαφορετικές αρχικές συνθήκες και παράγουν διαφορετικά αποτελέσματα μέσα σε διαφορετικές μορφές συγκρουσιακών γεγονότων, όπως επαναστάσεις, πόλεμοι, διαδικασίες εκδημοκρατισμού και κρίσεις (McAdam, Tarrow και Tilly 2001). Κατά γενική ομολογία, υπάρχουν τρεις κατηγορίες μηχανισμών: οι περιβαλλοντικοί μηχανισμοί (*environmental mechanisms*), οι οποίοι εξετάζουν εξωτερικά επιβαλλόμενες συνθήκες που επηρεάζουν και ίσως μετασχηματίζουν την κοινωνική ζωή· οι γνωστικοί/νοητικοί μηχανισμοί (*cognitive mechanisms*), οι οποίοι εξετάζουν την ατομική αλλαγή και τη συλλογική αντίληψη· και τέλος οι σχεσιακοί μηχανισμοί, οι οποίοι προσπαθούν να συλλάβουν συνδέσεις μεταξύ ατομικών και συλλογικών δρώντων.

Στη δεύτερη έκδοση του *Contentious Politics*, οι Charles Tilly και Sydney Tarrow υποστηρίζουν ότι κατά τη διάρκεια των τελευταίων 40 χρόνων έλαβε χώρα ένας μεγάλος μετασχηματισμός του ρεπερτορίου των κοινωνικών κινημάτων. Συγκεκριμένα, οι δύο συγγραφείς ξεχωρίζουν δύο διαδικασίες: Η πρώτη έχει να κάνει με περιόδους σταδιακών αλλαγών, όπου προκαλούνται από αργές αλλαγές δομικών παραγόντων· η δεύτερη με περιόδους δραστικών πολιτικών αλλαγών, οι οποίες, ενώ μπορούν να οδηγήσουν σε μετασχηματισμούς με πιο μόνιμα χαρακτηριστικά, μετατρέπονται ευκολότερα σε κοινοτοπίες και καταστέλλονται από τις αρχές (2015: 19). Συνεχίζοντας, υποστηρίζουν ότι οι περίοδοι των δραστικών πολιτικών αλλαγών έχουν την τάση να μετασχηματίζουν τη σχέση τόσο μεταξύ των κινημάτων με τα αντίπαλα κινήματα αλλά και των κινημάτων με το κράτος.

Πολλοί ερευνητές έχουν θίξει το θέμα του μετασχηματισμού των κινημάτων σε περιόδους δραστικών αλλαγών. Κάτι τέτοιο φαίνεται να υπαινίσσεται και η Della Porta, η οποία, εστιάζοντας την ανάλυσή της στην καπιταλιστική ανάπτυξη και την αντίστοιχη εξέλιξη των κοινωνικών κινημάτων, υπογραμμίζει τις αισθητές διαφορές σε σχέση με την οργάνωση, την κοινωνική βάση των συμμετεχόντων αλλά και τις νόρμες του κινήματος ενάντια στη λιτότητα με το κίνημα ενάντια στη νεοφιλελεύθερη παγκοσμιοποίηση και το εργατικό κίνημα (2015: 17). Το ενδιαφέρον που παρουσιάζουν οι συγκεκριμένες μελέτες είναι αδιαμφισβήτητο, καθώς προσπαθούν

να γεφυρώσουν τη μελέτη των κοινωνικών κινημάτων με πεδία τόσο της πολιτικής οικονομίας όσο και της ιστορικής κοινωνιολογίας. Εστιάζοντας όμως κατά βάση στο μακρο-επίπεδο, αδυνατούν να ορίσουν ξεκάθαρα τον τρόπο με τον οποίο συντελείται αυτή η αλλαγή. Δίνοντας λοιπόν βάση στο μέσο επίπεδο, η συγκεκριμένη έρευνα προσπαθεί να καλύψει το προαναφερθέν κενό με τη βοήθεια των μηχανισμών της συγκρουσιακής πολιτικής.

Ο χαρακτήρας του πλαισίου της συγκρουσιακής πολιτικής φαίνεται να είναι σε πλήρη συνάφεια με το περιεχόμενο της έρευνάς μας αλλά και με την ελληνική περίπτωση μελέτης. Η συνάφεια αυτή έγκειται κυρίως στη μετασχηματιστική τάση των περιόδων δραστηκών πολιτικών αλλαγών πάνω στα κοινωνικά κινήματα που επικαλείται η συγκρουσιακή πολιτική. Στην περίπτωση της Ελλάδας αυτές οι αλλαγές αφορούν την εξάπλωση του εναλλακτικού ρεπερτορίου δράσης αλλά και τις επιπτώσεις που αυτή έχει στη σχέση των κινημάτων με το κράτος. Υπάρχουν ωστόσο και άλλοι παράγοντες που συνηγορούν στην επιλογή του συγκεκριμένου αναλυτικού εργαλείου.

Πιο συγκεκριμένα, όπως συνάγεται και από τον ίδιο τον ορισμό της συγκρουσιακής πολιτικής, οι αναλυτικοί μηχανισμοί εφαρμόζονται κατά κύριο λόγο κατά τη διάρκεια κρίσιμων στιγμών και γεγονότων, όπως επαναστάσεις και εξεγέρσεις. Έτσι, η πρόσφατη οικονομική κρίση αποτελεί πρόσφορο πεδίο για τη χρήση τους. Ταυτόχρονα, η συνδυαστική χρήση των μηχανισμών της συγκρουσιακής πολιτικής στην περίπτωση της Ελλάδας και του εργαλείου των κρίσιμων συγκυριών, που αναπτύχθηκε προηγουμένως, εμπλουτίζει το αναλυτικό πλαίσιο καθώς η εισαγωγή πολλών κρίσιμων στιγμών σε μια συνολικότερα κρίσιμη περίοδο από την μια πλευρά αναδεικνύει τις δυναμικές μέσα από τις οποίες αναπτύσσεται ένας μηχανισμός, ενώ από την άλλη εμφανίζει νέες παραμέτρους, όπως λ.χ. η επαγγελματική ιδιότητα στην περίπτωση των κοινωνικών ιατρικών ως σημαντικό στοιχείο για τη δημιουργία τους. Ο συνδυασμός των δύο αυτών αναλυτικών εργαλείων θεωρούμε ότι θα αναδείξει με μεγαλύτερη ενάργεια τον τρόπο με τον οποίο επηρέασε η οικονομική κρίση τη σχέση των κινημάτων με το κράτος κατά την περίοδο 2008-2016.

Πηγές

ΕΛΣΤΑΤ, 2016, Οκτώβριος 23, Έρευνα εισοδήματος και συνθηκών διαβίωσης των νοικοκυριών της Ελληνικής Στατιστικής Αρχής, <http://www.statistics.gr/documents/20181/f5f875ea-5cc8-4901-8ce4-6d98b30c6ec0>

Bohoslavsky J. P., 2015, «Δήλωση μετά το πέρας της αποστολής: Ο ανεξάρτητος εμπειρογνώμονας για τις επιπτώσεις του εξωτερικού χρέους και άλλων συναφών διεθνών χρηματοοικονομικών υποχρεώσεων των κρατών για την πλήρη απόλαυση όλων των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, ιδιαιτέρως των οικονομικών, κοινωνικών και μορφωτικών δικαιωμάτων». Διαθέσιμο στο: http://www.ohchr.org/Documents/Issues/IEDebt/EOM_Statement_Greece_IETForeignDebt_GR.pdf.

Βιβλιογραφία

- Bosi L. και L. Zamponi, 2015, "Direct social actions and economic crises: The relationship between forms of action and socio-economic context in Italy", *Partecipazione e Conflitto* 8(2): 367-391.
- Broumas A., E. Ioakimoglou και K. Haritakis, 2015, "Greece: Grassroots labour struggles in a crisis-ridden country". Διαθέσιμο στο: http://www.academia.edu/19604540/Greece_Grassroots_Labour_Struggles_in_a_crisis-ridden_Country. Τελευταία πρόσβαση: 27/4/2016.
- Γιοβανόπουλος Χρ. και Δ. Μητρόπουλος (επιμ.), 2011, *Δημοκρατία under construction*, Αθήνα: Α/Συνέχεια.
- Capocchia G. και D. Kelemen, 2007, "The study of critical junctures: Theory, narrative, and counterfactuals in historical Institutionalism", *World Politics* 59(3): 341-369.
- Chatzidakis A., 2013, "Commodity fights in post-2008 Athens: Zapatistas coffee, krotokinian drinks and fascist rice", *Ephemera: Theory and Politics in Organization*: 459-468.
- Dalakoglou D., 2012, "Beyond spontaneity", *City: Analysis of Urban Trends, Culture, Theory, Policy, Action* 16(5): 535-545, DOI: 10.1080/13604813.2012.720760.
- Davis G. F., D. McAdam, W. R. Scott και M. N. Zald (επιμ.), 2005, *Social Movements and Organization Theory*, Κέιμπριτζ Cambridge University Press.
- Della Porta D., 2014, "Learning democracy: Cross-time adaptation in organizational repertoires", στο: D. della Porta και A. Mattoni (επιμ.), *Spreading Protest: Social Movements in Times of Crisis*, ECPR Press, 43-70.
- Della Porta D., 2015, *Social Movements in Times of Austerity: Bringing Capitalism back into Protest Analysis*, Polity Press.
- Della Porta D., 2016, "Like a house of cards: Time intensity and eventful democratization", στο: *Where Did the Revolution Go?*, Κέιμπριτζ Cambridge University Press.
- Della Porta D. και A. Mattoni, 2014, "Patterns of diffusion and the transnational dimension of protest in the movements of the crisis: An introduction", στο: D. della Porta και A. Mattoni (επιμ.), *Spreading Protest: Social Movements in Times of Crisis*, ECPR Press, 1-18.
- Della Porta D. και M. Diani, 2006, *Social Movements: An Introduction*, 2η έκδ., Μάλντεν-Οξφόρδη-Τσάρλτον: Blackwell Publishing Ltd.
- Desai M., 2003, "From movement to party to government: Why social policies in Kerala and West Bengal are so different", στο: J. A. Goldstone (επιμ.) *State, Parties and Social Movements*, Κέιμπριτζ Cambridge University Press, 170-196.
- Diani M. και M. Kousi, 2014, "The duality of claims and events: The Greek campaign against the Troika's memoranda and austerity, 2010-2012", *Mobilization: An International Quarterly* 19(4): 387-404.
- Forno F. και P. Graziano, 2014, "Sustainable community movement organisations", *Journal of Consumer Culture* 14(2): 139-157.
- Gal J. και D. Bargal, 2002, "Critical junctures, labor movements and the development of occupational welfare in Israel", *Social Problems* 49(3): 432-454. <http://doi.org/10.1525/sp.2002.49.3.432>

- Goldstone J. A. (επιμ.), 2003, *State, Parties and Social Movements*, Κέιμπριτζ: Cambridge University Press.
- Goodwin J. και J. M. Jasper, 2009, *The Social Movements Reader: Cases and Concepts*, 2η έκδ., Σάσεξ: Wiley- Blackwell.
- Iakovidou J., K. Kanellopoulos και L. Kotronaki, 2011, “The Greek uprising of December 2008”, *Situations: Project of the Radical Imagination* 3(2): 145-157.
- Johnston H., 2011, *States and Social Movements*, Polity.
- Kalogeraki S., S. Alexandridis και M. Papadaki, 2014, “Exploring social support actions as alternative forms of resilience in a Greek urban community”, *ECPR General Conference 2014*, University of Glasgow, Γλασκόβν, 3-6 Σεπτεμβρίου.
- Katsiaficas G., 2007, *Η ανατροπή της πολιτικής: Ευρωπαϊκά αυτόνομα κοινωνικά κινήματα και αποκρατικοποίηση της καθημερινής ζωής*, μτφρ. Π. Καλαμαράς, Αθήνα: Ελευθεριακή Κουλτούρα.
- Kokkinidis G., 2014, “Spaces of possibilities: workers’ self-management in Greece”, *Organization* 22(6): 847-871.
- Kousi M., 2014, “The transnational dimension of the Greek protest campaign against Troika’s memoranda and austerity policies, 2010-2012”, στο: D. della Porta και A. Mattoni (επιμ.), *Spreading Protest: Social Movements in Times of Crisis*, ECPR Press, 137-170.
- Kousi M. και K. Kanellopoulos, 2014, “The impacts of the Greek crisis on contentious and conventional politics, 2010-2012”, *Proceedings of the 1st Midterm International Conference of the “Disaster, Conflict and Social Crisis Research Network” of the European Sociological Association*.
- Kousi M. και M. Paschou, 2014, “Theoretical and methodological considerations about alternative forms of resilience in times of crises”, στο: *LIVEWHAT-Living with Hard Times: How Citizens React to Economic Crises and Their Social and Political Consequences*, working paper, 80-101.
- Mahoney J., 2000, “Path dependence in Historical Sociology”, *Theory and Society* 29(4): 507-548.
- Malamidis H., 2014, “Reducing hierarchies for improved equality in the workplace? The case of the worker cooperative Vio.Me, Greece”, μεταπτυχιακή εργασία, University of Gothenburg. Διαθέσιμο στο: https://gupea.ub.gu.se/bitstream/2077/36066/1/gupea_2077_36066_1.pdf. Τελευταία πρόσβαση 17/2/2017.
- McAdam D., S. Tarrow και C. Tilly, 2001, *Dynamics of Contention*, Κέιμπριτζ: Cambridge University Press.
- Nasioulas I., 2012, “Social cooperatives in Greece: Introducing new forms of social economy and entrepreneurship”, *International Review of Social Research* 2(2): 141-161.
- Oikonomakis L. και J. Roos, 2014, “‘They don’t represent us!’ The global resonance of the real democracy Movement from the Indignados to Occupy”, στο: D. della Porta και A. Mattoni (επιμ.), *Spreading Protest: Social Movements in Times of Crisis*, ECPR Press, 117-136.
- Παπανικολόπουλος Δ., 2016, *Δεκέμβρης 2008: Ανάλυση και ερμηνεία. Οι αιτιώδεις μηχανισμοί πίσω από τα συγκρουσιακά γεγονότα*, Αθήνα: Εκδόσεις των συναδέλφων.

- Petropoulou C., 2013, "Alternative networks of 'collectivities' and 'solidarity-cooperative economy' in Greek cities: Exploring their theoretical origins", *Journal of Regional Socio-Economic Issues* 3(2): 61-86.
- Psimitis M., 2011, "The protest cycle of spring 2010 in Greece", *Social Movement Studies* 10(2): 191-197.
- Ρακόπουλος Θ., 2014, «Άτυπη και ανεπίσημη οικονομία αλληλεγγύης στην εν κρυπτώ κοινωνική πρόνοια της κρίσης», *Σύγχρονα θέματα* 24: 16-24.
- Rakopoulos T., 2014, "Resonance of solidarity: Meanings of a local concept in anti-austerity Greece", *Journal of Modern Greek Studies* 32(1): 95-119.
- Seferiades S. και H. Johnston (επιμ.), 2012, *Violent Protest, Contentious Politics, and the Neoliberal State*, Σάρι: Ashgate Publishing.
- Sergi V. και M. Vogiatzoglou, 2013, "Think globally, act locally? Symbolic memory and global repertoires in the Tunisian uprising and the Greek anti-austerity mobilization", στο: C. Flesher-Fominaya και L. Cox (επιμ.), *Understanding European Movements: New Social Movements, Global Justice Struggles, Anti-austerity Protest*, Routledge: 220-235.
- Sotiropoulou I., 2012, "Exchange networks and parallel currencies theoretical approaches and the case of Greece", διδακτορική διατριβή. Διαθέσιμο στο https://www.researchgate.net/publication/258223108_Exchange_networks_and_parallel_currencies_Theoretical_approaches_and_the_case_of_Greece in 27/4/16
- Streeck W. και A. Schäfer (επιμ.), 2013, *Politics in the Age of Austerity*, Χόμποκεν: John Wiley & Sons.
- Tarrow S., 2013, "Contentious Politics", στο: D. Snow, D. della Porta, B. Klandermans και D. McAdam (επιμ.), *Blackwell Encyclopedia on Social and Political Movements*, Οξφόρδη: Blackwell, 266-270.
- Tilly Ch., 2010, *Κοινωνικά κινήματα 1768-2004*, μτφρ. Θ. Τσακίρης, Αθήνα: Σαββάλας.
- Tilly Ch. και S. Tarrow, 2015, *Contentious Politics*, 2η έκδ., Νέα Υόρκη: Oxford University Press.
- Vradis A. και D. Dalakoglou (επιμ.), 2011, *Revolt and crisis in Greece: Between a present yet to pass and a future still to come*, AK Press και Occupied London.
- Wood L. J., 2013, "Anti World Bank and IMF riots", στο: D. Snow, D. della Porta, B. Klandermans και D. McAdam (επιμ.), *Blackwell Encyclopedia on Social and Political Movements*. Οξφόρδη: Blackwell, 107-108.

Ανέστης Ανεστάκος

Συζητώντας για το «κίνημα των πλατειών»: Ερωτήματα για τη θεωρία των κοινωνικών κινήματων

Εισαγωγή

Το βιβλίο των Donatella Della Porta και Mario Diani *Social Movements: An introduction* (Κοινωνικά κινήματα: Μια εισαγωγή) θεωρείται σήμερα ένα από τα βασικά εγχειρίδια για τη σύγχρονη θεωρία των κοινωνικών κινήματων. Κυκλοφόρησε το 1999, πριν από τα γεγονότα στο Σιάτλ και την εμφάνιση του κινήματος για την παγκόσμια δικαιοσύνη.¹ Στη δεύτερη (αγγλική) έκδοσή του το 2006, οι συγγραφείς σημειώνουν στον πρόλογο ότι το πλαίσιο στο οποίο είχαν βασίσει τη δουλειά τους «φάνηκε, μόλις πέντε χρόνια μετά, πολύ διαφορετικό» (Della Porta και Diani, ελληνική μετάφραση της 2ης έκδοσης 2014: 26). Το πλαίσιο αυτό αντανακλούσε τις εμπειρίες των «νέων κοινωνικών κινήματων» της δεκαετίας του '60. Μέσα από το κίνημα για την παγκόσμια δικαιοσύνη, μετά το '99, «ανέκυψαν νέα προβλήματα για την ανάλυση των κοινωνικών κινήματων», καθώς αυτό ανέπτυξε «γενικότερα σχήματα συλλογικής δράσης», τα οποία, όπως παρατηρούν, «απέχουν πάρα πολύ, αν δεν είναι τελείως διαφορετικά από ό,τι ήμασταν μέχρι σήμερα συνηθισμένοι να βλέπουμε» (Della Porta και Diani 2014: 26).

Η σύγχρονη θεωρία των κοινωνικών κινήματων και των συλλογικών δράσεων καλείται σήμερα να εμβαθύνει σε ερευνητικό και στοχαστικό επίπεδο. Καθώς στις πρώτες δεκαετίες του 21ου αιώνα φαίνεται να γεννιέται μια νέα ιστορική περίοδος, ιδιαίτερα μετά τις ραγδαίες οικονομικές, πολιτικές, γεωπολιτικές και κοινωνικές εξελίξεις που έχει επιφέρει η κρίση του 2008. Τα κοινωνικά κινήματα και οι συλλογικές δράσεις, όπου με κάποιο τρόπο σχετίζονται μεταξύ τους, παίζουν ρόλο συνολικά στο επίπεδο της πολιτικής κατάστασης. Ως συνέχεια του κινήματος για την παγκόσμια δικαιοσύνη, μια σειρά από συλλογικές δράσεις και γεγονότα διαμαρτυρίας ξεκινούν το 2011, παίρνοντας τη μορφή της κατάληψης δημόσιων πλατειών, όπου πραγματοποιούνται λαϊκές συνελεύσεις. Σε όλες τις περιπτώσεις τίθεται από τους διαδηλωτές το πρόταγμα της (άμεσης/πραγματικής) δημοκρατίας.

Όλες αυτές οι πρόσφατες εμπειρίες, παρότι σε μεγάλο βαθμό είναι δύσκολο να αναλυθούν θεωρητικά, έχουν προσφέρει ήδη τεράστια τροφή για συζήτηση, καθώς έχει αναπτυχθεί σε πολύ σύντομο χρονικό διάστημα μια εκτενέστατη

1 Αλλιώς αντιπαγκοσμιοποιητικό ή κίνημα για την εναλλακτική παγκοσμιοποίηση.

αρθρογραφία, είτε με πρωτογενή υλικό από έρευνες είτε με δευτερογενείς αναλύσεις και σχολιασμούς. Οι τρόποι προσέγγισης σε θεωρητικό επίπεδο ποικίλλουν, καθώς εμφανίζονται συνεχώς νέα στοιχεία τα οποία αδυνατούν να εναρμονιστούν με την εμπειρία των τελευταίων χρόνων και να την ερμηνεύσουν.

Η παρούσα μελέτη ασχολείται με την αρθρογραφία που έχει συγκροτηθεί γύρω από τη συλλογική δράση αυτής της μορφής στην Ελλάδα, δηλαδή τη διαμαρτυρία του «κινήματος των πλατειών». Τα άρθρα και τα βιβλία στα οποία γίνεται αναφορά αποτελούν κάποιες από τις βασικές πηγές μεταξύ των οποίων διεξάγεται συζήτηση μέσω παραπομπών. Σε καμία περίπτωση όμως δεν αποτελούν το σύνολο όσων έχουν γραφτεί για το «κίνημα των πλατειών». Έπειτα από μια αναζήτηση ορισμού στη συλλογική αυτή δράση, επιχειρείται μια *κατηγοριοποίηση* της συζήτησης πάνω σε δύο άξονες: Ο πρώτος άξονας αφορά τις διάφορες πλαισιώσεις στο χρόνο και στο χώρο που κάνουν οι συγγραφείς, προκειμένου να εντάξουν το υπό μελέτη φαινόμενο. Μέσα από αυτήν τη διαδικασία πλαισίωσης, καθένας/μία παρουσιάζει μια οπτική σκοπιά από την οποία το εξετάζει. Στον δεύτερο άξονα κατηγοριοποιούνται κάποιες θεωρητικές προσεγγίσεις από τις οποίες αντλούν οι συγγραφείς. Ο πλουραλισμός των θεωρητικών αναφορών και τα διαφορετικά θεωρητικά ρεύματα που επιστρατεύονται για την ερμηνεία του συμβάντος και τις προεκτάσεις του δείχνουν ότι για το «κίνημα των πλατειών» στην Ελλάδα –όπως και για τις υπόλοιπες περιπτώσεις διεθνώς– δεν υπάρχει κάποια κυρίαρχη θεωρία. Όλες οι προσεγγίσεις έχουν κάτι να προσφέρουν και καμία δεν φαίνεται να μπορεί να συνθέσει μια συνολική οπτική χωρίς να υποβαθμίζει το φαινόμενο ή να συσκοτίζει κάποιες πλευρές του.

Στο τέλος του άρθρου συγκεντρώνονται διάφοροι προβληματισμοί που κατατίθενται κατά το σχολιασμό των άρθρων με βάση τις παραπάνω κατηγοριοποιήσεις κατ' άξονα. Τα ερωτήματα που θέτουν οι μελετητές είναι πολλαπλά και διαφορετικής φύσεως μεταξύ τους. Καθώς είναι δύσκολη η ρητή καταγραφή ερωτημάτων που θα μπορούσαν να συμβάλουν στη συζήτηση στο θεωρητικό επίπεδο, σκοπός της παρούσας εργασίας είναι, μετά την επισκόπηση της συζήτησης που διεξάγεται, να εντοπιστούν τυχόν κενά και να προσδιοριστούν ορισμένες *προτεραιότητες* για τα ερευνητικά ερωτήματα που προχωρούν τη συζήτηση λίγο βαθύτερα. Ο προσδιορισμός αυτός, ενέχει μια αξιολογική κριτική απέναντι στον προσανατολισμό της συζήτησης και έχει στόχο τον γόνιμο διάλογο. Η κριτική αυτή σε κάποιο βαθμό βασίζεται στη θεωρία των Laclau και Mouffe που εισάγουν την κατηγορία της συνάρθρωσης και της εξάρθρωσης και αναδεικνύουν μιαν άλλη αντίληψη για την έννοια του πολιτικού και στη θεωρία των Hardt και Negri που εισάγουν την έννοια του πλήθους και της βιοπολιτικής παραγωγής.

Για τη χρήση του όρου «κίνημα των πλατειών»

Έως σήμερα, το ίδιο συμβάν είναι ευρέως γνωστό είτε ως κίνημα ή διαμαρτυρία των «Αγανακτισμένων» είτε ως «κίνημα των πλατειών». Η σύγχυση που επικρατεί δεν είναι τυχαία. Με μια προσεκτική ματιά αποκαλύπτεται η αντιπαράθεση τουλάχιστον

δύο αντικρουόμενων λόγων που ονοματίζουν το συμβάν. Ο πρώτος είναι ο κυρίαρχος λόγος, όπως αναπαράγεται από τα ΜΜΕ και ο δεύτερος είναι ο λόγος των ίδιων των διαμαρτυρόμενων. Η διαφορετική ονοματοδότηση προσδίδει και διαφορετικό νόημα στο συμβάν, εξ ου και η αντιπαράθεση διαφορετικών λόγων.

Επίσης, στα επιστημονικά άρθρα, ποικίλλει η ονοματοδότηση, κάτι που φανερώνει και τη διάσταση μεταξύ των διαφορετικών προσεγγίσεων αλλά και την ποικιλομορφία των ερωτημάτων που θέτουν οι ερευνητές. Πολλοί από τους συγγραφείς που συμμετείχαν ως ακτιβιστές στο «κίνημα των πλατειών» η επιρροή τους είναι εμφανής. Άλλοι εξετάζουν το φαινόμενο εξωτερικά με την προσπάθεια αποφυγής του υποκειμενισμού. Πολλές φορές, μάλιστα, οι ίδιοι συγγραφείς χρησιμοποιούν διαφορετικούς όρους. Οι Σουζας και Ηλιόπουλος (2015) χρησιμοποιούν τον όρο συλλογική δράση, ή κίνημα, ή κινητοποίηση. Οι Σερντεδάκης και Κουφίδη (2014) το αναγνωρίζουν ως ένα νέο ρεπερτόριο δράσης αυτό «των πλατειών και των Αγανακτισμένων» στο πλαίσιο ενός ευρύτερου κύκλου διαμαρτυρίας, ως συλλογική δράση και διαμαρτυρία. Οι Σωτηρακόπουλος και Σωτηρόπουλος αναφέρονται στους Έλληνες Αγανακτισμένους, ως κίνημα, διαμαρτυρία (protest), κινητοποιήσεις (mobilization), αγώνας (struggle) και εξέγερση (rising) (Sotirakopoulos και Sotiropoulos 2013). Άλλοι βλέπουν τους Αγανακτισμένους ως μια νέα συλλογικότητα που εισβάλλει «μάλλον παροδικά στο προσκήνιο» (Κανελλόπουλος κ.ά. 2014). Η Λ. Λεοντίδου (Leontidou 2012) προτείνει τον όρο *movement of piazzas* (αντί για *squares*) θέλοντας να αποτυπώσει τη διάσταση του αυθόρμητου που προσδίδει ο όρος *piazza*.² Τέλος, η Μ. Παπαπαύλου (2015) επισημαίνει ότι οι διαμαρτυρόμενοι σύντομα εγκατέλειψαν την ονομασία «Αγανακτισμένοι», προτιμώντας οι ίδιοι για τον εαυτό τους τον τίτλο «αποφασισμένοι».

Το όνομα «Αγανακτισμένοι» είναι μια «πρόχειρη» μετάφραση του όρου *indignados* που κατά κυριολεξία σημαίνει θυμωμένοι ή εξοργισμένοι. Η ονομασία αυτή δόθηκε τη στιγμή μηδέν του συμβάντος. Τι στιγμή δηλαδή, όπου η πάρθηκε η πρωτοβουλία για κάλεσμα σε διαμαρτυρία στην πλατεία του Λευκού Πύργου στη Θεσσαλονίκη και στην πλατεία Συντάγματος την 25η Μαΐου. Στο πρώτο διαδικτυακό κάλεσμα (όπως παρατίθεται στο Γιοβανόπουλος και Μητρόπουλος 2011: 277) υπάρχει μια διευκρινιστική δήλωση:

«[...] Δεν είμαστε ομάδα, κόμμα, σύλλογος ή κάτι άλλο. Φτιάξαμε, πολύ απλά, μια εκδήλωση για να βρεθούμε ειρηνικά. Το “Αγανακτισμένοι στον Λευκό Πύργο” το υιοθετήσαμε από την ελεύθερη μετάφραση συμβατικών μέσων για την ισπανική λέξη *Indignados*. Η λέξη “αγανακτισμένοι” δεν θέλει με τίποτα να υποκινήσει ή να υποδείξει τον τρόπο. Απεναντίας, δηλώσαμε από την αρχή ότι θέλουμε να βρεθούμε ειρηνικά και αυθόρμητα. Χωρίς σχέδιο και πλάνο. Μόνο να δηλώσουμε την ειρηνική μας διαμαρτυρία».

² Όπως είναι κοινά αποδεκτό, επίσημος διοργανωτής της διαμαρτυρίας δεν υπήρχε

2 Με τον τρόπο αυτό παρομοιάζει την αυθόρμητη δόμηση των πλατειών, ως ιδιαίτερων χώρων που δημιουργήθηκαν από τα κάτω, μέσα από σχέσεις καθημερινής έξης, και στον νότο που έχουν την ονομασία *piazas*, με το αυθόρμητο των κινητοποιήσεων.

και σε κανένα βαθμό δεν έπαιξαν καθοριστικό ρόλο στην εξέλιξη των γεγονότων αυτοί που έκαναν το κάλεσμα μέσω του διαδικτύου. Ωστόσο, παράλληλα, είχε προηγηθεί η συγκέντρωση μια ομάδας Ελλήνων και Ισπανών, έξω από την ισπανική πρεσβεία, ως ένδειξη αλληλεγγύης στους Ισπανούς Indignados. Η ομάδα αυτή καλούσε σε συγκέντρωση στο Θησείο την 25η Μαΐου, η οποία τελικά μεταφέρθηκε στην πλατεία Συντάγματος (Γιοβανόπουλος και Μητρόπουλος 2011: 276). Ούτε όμως αυτοί οι «πρώτοι αγανακτισμένοι» καθόρισαν τον τρόπο με τον οποίο οι διαμαρτυρόμενοι συνολικά αυτοπροσδιορίζονταν.

Πολύ σύντομα ο όρος «αγανακτισμένοι» σταμάτησε να υιοθετείται από τους ίδιους τους διαμαρτυρόμενους (Παπαπαύλου 2015: 16 και 91, 92). Στην πορεία καθιερώθηκε από τους ίδιους ο όρος «κίνημα των πλατειών». Έτσι το συμβάν γίνεται αντιληπτό σήμερα ως «κίνημα των πλατειών» από όσους πήραν μέρος σε αυτό ή όσους το παρακολούθησαν από κοντά. Μπορούμε να υποθέσουμε ότι η λέξη «κίνημα» είναι μια επιρροή από τους οργανωμένους σε πολιτικούς χώρους διαδηλωτές, που συμμετείχαν στη συλλογική δράση, οι οποίοι χρησιμοποιούν τον όρο πολύ διαφορετικά από τη θεωρία των κοινωνικών κινημάτων.

Η ονομασία «Αγανακτισμένοι», ωστόσο, είναι η κυρίαρχη καθώς αυτή χρησιμοποιήθηκε εμμονικά³ από τα ΜΜΕ. Για την εμμονή αυτή μπορούν να γίνουν κάποιες υποθέσεις: Δεδομένου ότι υπήρξε μια υπερπροβολή του συμβάντος τις πρώτες ημέρες από όλα τα κυρίαρχα ΜΜΕ, φαίνεται ότι υιοθετήθηκε μια στρατηγική ενσωμάτωσης καθώς αρχικά φαινόταν μία ακίνδυνη ειρηνική διαμαρτυρία. Μια πρώτη υπόθεση είναι ότι ο τίτλος Αγανακτισμένοι προσδίδει μια ταμπέλα που παραπέμπει σε κάτι από πριν οργανωμένο, προκαθορισμένο, μια συλλογικότητα που κατέχει ταυτότητα και συνεπώς φέρει έναν τίτλο. Με αυτό τον τρόπο επιχειρήθηκε να εμφανιστεί σαν κάτι κλειστό, μια ομάδα ανθρώπων όπου για να ενταχθεί κάποιος θα έπρεπε πιθανώς να συμφωνήσει με τους όρους που έχουν θέσει. Δεν είναι τυχαίο άλλωστε ότι έγιναν δημοσκοπήσεις με το ερώτημα: «Αν οι αγανακτισμένοι κατέβαιναν στις εκλογές, τι θα ψηφίζατε;» (Public Issue 2011). Παρόλο που μια τέτοια πρόθεση δεν υπήρξε ποτέ εντός των συζητήσεων που διεξήχθησαν στις συνελεύσεις (σε αντίθεση με τους Ισπανούς Indignados από τους οποίους προέκυψε το κόμμα Podemos). Άρα η πρώτη υπόθεση είναι ότι μέσα από τον κυρίαρχο λόγο επιχειρήθηκε η υποστασιοποίηση της διαμαρτυρίας σε κόμμα ή έστω μια οργανωμένη συλλογικότητα που πιθανώς θα έχει ομοιογένεια και κάποιες καταστατικές αρχές.

Μια δεύτερη υπόθεση αφορά το γεγονός ότι ο όρος «αγανακτισμένοι πολίτες» δεν είναι καινούργιος στα ελληνικά δεδομένα. Έχει χρησιμοποιηθεί αρκετές φορές για να περιγράψει αντιδραστικά στοιχεία (παρακρατικούς ή ακροδεξιές ομάδες) που παρεμβαίνουν σε κάποια διαμαρτυρία/εξέγερση ή κίνημα ως «αγανακτισμένοι» από την αναταραχή που έχει προκληθεί στην ομαλή καθημερινότητα. Τέτοια παραδείγματα μπορούμε να δούμε από την εποχή του μετεμφυλιακού κράτους έως και τον Δεκέμβριο του '08. Με αυτό τον τρόπο μπορούμε να υποθέσουμε ότι τα ΜΜΕ

3 Τη λέξη εμμονικά χρησιμοποιούν οι Σούζας και Ηλιόπουλος (2015).

επιχείρησαν να διαχωρίσουν τη συλλογική δράση που λάμβανε χώρα σε όλες τις πλατείες της χώρας απ' ό,τι έως τότε είχε εμφανιστεί στο επίπεδο των συλλογικών δράσεων.

Η στάση της εξουσίας απέναντι στους Αγανακτισμένους επιβεβαιώνει την άποψη περί «πολιτισμικής επεξεργασίας» των συλλογικών δράσεων μέσω των ΜΜΕ. Όπως επισημαίνει ο Μιχάλης Ψημίτης (2011): «Τα κοινωνικά κινήματα υπόκεινται σε μια “πολιτισμική επεξεργασία” μέσω των μίντια. Η ποιοτική διάσταση αποτυπώνεται μόνο εμμέσως στα ΜΜΕ και παισιώνονται από ιδεολογικούς χρωματισμούς, με αποτέλεσμα να καλλιεργείται μια θολή εικόνα των κοινωνικών κινήματων δίχως κάποια θετικά συγκροτημένη στοχοθεσία».

Στο πλαίσιο της θεωρίας των κοινωνικών κινήματων, αφενός είναι αναγκαίο να γίνεται μια διάκριση μεταξύ του λόγου των ΜΜΕ και του λόγου των διαμαρτυρόμενων, εφόσον πρόκειται για αντιπαραθετικούς λόγους. Αφετέρου θα πρέπει λαμβάνεται υπόψη ο υποκειμενικός παράγοντας και ο αυτοπροσδιορισμός του.

Ωστόσο πέρα από το πεδίο σύγκρουσης μεταξύ κυρίαρχου λόγου και του λόγου των διαμαρτυρόμενων, στον επιστημονικό λόγο, στη θεωρία των κοινωνικών κινήματων, ο ορισμός υπό τον οποίο μπορεί να ιδωθεί το συμβάν είναι η συλλογική διαμαρτυρία/συλλογική δράση. Με βάση τον ορισμό που δίνουν οι Della Porta και Diani (2014), η συλλογική δράση μπορεί να προσδιοριστεί ως κινητοποίηση «[...] μέσα από μη συμβατικές μορφές δράσης με σκοπό την άσκηση πίεσης στις αρχές». Ο όρος κοινωνικό κίνημα παραπέμπει σε σειρά γεγονότων που προκαλούνται από συγκροτημένες μορφές συλλογικότητας και έχουν πολύ μεγαλύτερη διάρκεια. Στο δίμηνο που εξελίχθηκαν τα γεγονότα υπήρχαν παράγοντες, η σύζευξη των οποίων συνιστά ένα κοινωνικό κίνημα όπως το ορίζει ο Charles Tilly (Σεφεριάδης 2006: 10): α) μια εκστρατεία κατά των μνημονίων η οποία προηγήθηκε, με την έννοια της απεύθυνσης στις «αρχές», β) αναπαραγωγή παλαιών αλλά και νέων ρεπερτορίων δράσης, αλλά και γ) συλλογικές επιδείξεις «αξιοσύνης, ενότητας, πολυάριθμου και αφοσίωσης». Ωστόσο αυτό που διαφέρει είναι η πολύ μικρή διάρκεια των γεγονότων και η σύντομη-πρόσκαιρη μορφή συγκρότησης συλλογικότητας, κάτι που δεν μας επιτρέπει να προσδώσουμε τον όρο κοινωνικό κίνημα.

Αυτή η ασάφεια που υπάρχει σε επίπεδο ορισμού του συμβάντος σε συνδυασμό με την επιρροή των ΜΜΕ δημιουργούν αρκετά προβλήματα. Μπορούμε ίσως να πούμε ότι είναι μια αδυναμία της θεωρίας να αναγνωρίσει τη συγκρότηση μιας συλλογικής δράσης τόσο μαζικής χωρίς αυτή να έχει κάποιον βασικό, ευδιάκριτο διοργανωτή. Στο παρόν άρθρο, λαμβάνοντας υπόψη όσα προαναφέρθηκαν, χρησιμοποιείται η ονομασία «κίνημα των πλατειών» που προέρχεται από το λόγο των διαμαρτυρόμενων.

Οπτικές και παισιώσεις στο χώρο και το χρόνο

Προκειμένου να ερμηνεύσουν το συμβάν του «κινήματος των πλατειών», οι ερευνητές προσδιορίζουν τα πλαίσια μέσα στα οποία αυτό έλαβε χώρα. Οι παισιώσεις αυτές

αφορούν τη διάσταση του χρόνου και του χώρου. Άλλωστε αυτοί οι προσδιορισμοί είναι αναγκαίοι σε κάθε ανάλυση οποιουδήποτε κοινωνικού φαινομένου. Ως εμπειρικό υλικό αντλούνται στοιχεία κυρίως από την ειδησεογραφία του ημερήσιου Τύπου, από προσωπικές εμπειρίες,⁴ καθώς και από μερικές πρωτογενείς έρευνες.

Οι περισσότερες αναλύσεις αναγνωρίζουν ως κομβικό σημείο το ξέσπασμα της οικονομικής κρίσης, και το έτος 2010 οπότε η Ελλάδα μπαίνει στο μηχανισμό στήριξης από την τρόικα και αρχίζουν να εφαρμόζονται μέτρα λιτότητας και πολιτικές που μετασχημάτισαν όλη την έως τότε επικρατούσα κοινωνική και πολιτική πραγματικότητα. Για πολλούς αυτή η κομβική στιγμή σήμανε και το τέλος της μεταπολίτευσης.⁵ Η ίδια η μεταπολιτευτική δημοκρατία τίθεται πλέον υπό αμφισβήτηση (Simiti 2014: 21). Για τους Σωτηρακόπουλο και Σωτηρόπουλο ένα κοινό πολιτιστικό background των διαμαρτυρούμενων στο «κίνημα των πλατειών» ήταν η αντίσταση στη στρατιωτική χούντα και η κοινή αντίληψη ότι η ελληνική κυβέρνηση «με την απόφασή της να υπογράψει τις δανειακές συμβάσεις με την Τρόικα [...] είχε παραβιάσει το βασικό “δημοκρατικό συμβόλαιο” με το λαό καθώς και τα βασικά δημοκρατικά δικαιώματα [...] και η γενική αίσθηση ήταν ότι η βουλή δεν ήταν πλέον το σπίτι της δημοκρατίας» (Sotirakopoulos και Sotiropoulos 2013: 447). Η περίοδος της μεταπολίτευσης στιγματίστηκε από ένα κοινωνικό συμβόλαιο που έφερε τη σφραγίδα των αγώνων για δημοκρατία, αρχής γενομένης από την εξέγερση του Πολυτεχνείου το '73. Ήταν όμως και μια δημοκρατία ελλειμματική που βασιζόταν σε πελατειακές σχέσεις (Leontidou 2012: 304). Συνεπώς η γενιά του Πολυτεχνείου στοχοποιείται από το «κίνημα των πλατειών» όπως φαίνεται και από το σύνθημα που γραφόταν σε πανό στην πλατεία Συντάγματος «Η χούντα δεν τελείωσε το '73. Εμείς θα την κηδέψουμε σε τούτη την πλατεία» (Leontidou 2012: 304).

Για το τέλος της μεταπολίτευσης είχε γίνει λόγος ήδη από τα γεγονότα του Δεκέμβρη του '08, από την άποψη της άρσης της εμπιστοσύνης των πολιτών (ιδιαίτερα της νεολαίας) προς το πολιτικό σύστημα (Σούζας και Ηλιόπουλος 2015: 2). Πολλοί βλέπουν το «κίνημα των πλατειών» ως συνέχεια των γεγονότων του Δεκέμβρη του '08. Οι Γιοβανόπουλος και Μητρόπουλος (2011: 11) παρομοιάζουν το κίνημα με τη γέννα ενός μωρού που ξεσπάει βίαια σε κλάματα τον Δεκέμβρη και τον Ιούνιο του '11 αρχίζει να ορθοποδεί και να προσπαθεί «να αρθρώσει λόγο, τον δικό του νέο λόγο». Το «κίνημα των πλατειών» αναγνωρίζεται από αρκετούς ως ένα στάδιο ωρίμανσης μετά την εξέγερση του Δεκέμβρη. Η Λεοντίδου επισημαίνει ότι η εξέγερση του Δεκέμβρη ανέδειξε νέους όρους συλλογικότητας μακράς διάρκειας και αλληλεγγύης: «Τα ευρύτερα κοινωνικά κινήματα του 2011 δεν εμφανίστηκαν ξαφνικά το 2011 αλλά έχουν επωαστεί σε μεγαλύτερες περιόδους» (Leontidou 2012: 305). Οι Σωτηρακόπουλος και Σωτηρόπουλος σημειώνουν ότι η εξέγερση του Δεκέμβρη σόκαρε και «τροφοδότησε το πολιτικό φαντασιακό του ελληνικού λαού [...]

4 Αρκετοί από τους συγγραφείς στους οποίους γίνεται αναφορά, έχουν λάβει ενεργά μέρος, σε μεγαλύτερο ή μικρότερο βαθμό, στο κίνημα των πλατειών, όπως αναφέρουν οι ίδιοι: Σωτηρόπουλος και Σωτηρακόπουλος, Μαρία Παπαπαύλου, Μαριλένα Σημίτη, Νίκος Σούζας, Χρίστος Ηλιόπουλος, Κώστας Δουζίνας κ.ά.

5 Ο Δουζίνας κάνει λόγο και για το τέλος του μετεμφυλιακού δικασμού μεταξύ νικηφόρας δεξιάς και ηττημένης αριστεράς (Δουζίνας 2011α: 222)

και είχε θέσει τον τόνο για μια νέα γενιά που αναγνώριζε τον εαυτό της σαν γενιά του μη μέλλοντος» (Sotirakopoulos και Sotiropoulos 2013: 447). Τέλος, οι Σούζας και Ηλιόπουλος (2015: 2) παρατηρούν ότι το «κίνημα των πλατειών» εκ πρώτης όψεως «παραπέμπει στο πνεύμα του Δεκέμβρη» με την εναντίωση στο πολιτικό σύστημα και τα ΜΜΕ και τη χρήση μη ιεραρχικών μορφών οργάνωσης και νέων τεχνολογικών μέσων.

Πολλοί μελετητές κάνουν μια καταγραφή των γεγονότων που προηγήθηκαν του κινήματος των πλατειών, αυτών που συνέβησαν κατά τη διάρκειά του και αυτών που ακολούθησαν. Έτσι, οι κινητοποιήσεις που ξεκινούν από τον Φεβρουάριο του 2010 παρουσιάζουν κάποια νέα χαρακτηριστικά: έχουν μεγάλη μαζικότητα, ετερογένεια μεταξύ των διαδηλωτών και εκδηλώσεις έντονων συναισθημάτων θυμού και οργής απέναντι στην κυβέρνηση. Στοιχεία που θα κορυφωθούν την 5η Μαΐου 2010, ημέρα ψήφισης του πρώτου μνημονίου. Το χειμώνα που ακολουθεί πραγματοποιούνται πολλές γενικές απεργίες, «κινήματα» ανυπακοής όπως το «Δεν πληρώνω», τα γεγονότα της Κερατέας και δεκάδες άλλες μικρότερες συλλογικές διαμαρτυρίες (Leontidou 2012, Simiti 2014). Η πολιτικοποίηση και το πνεύμα «ριζοσπαστισμού» που επικρατούσε στην ελληνική κοινωνία προμήνυε ότι κάτι μεγάλο θα συμβεί.

Την 25η Μαΐου πραγματοποιούνται ταυτόχρονα συγκεντρώσεις στην πλατεία Συντάγματος στην Αθήνα και σε κεντρικές πλατείες άλλων 38 πόλεων σε όλη την Ελλάδα. Σε όλες τις πλατείες σχηματίζονται αυθόρμητα λαϊκές συνελεύσεις. Οι συνελεύσεις αυτές –με την πλατεία Συντάγματος να δίνει τον τόνο πανελλαδικά– αποτέλεσαν κύτταρα πολιτικοποίησης για την ανάπτυξη ενός αντιπαραθετικού-διεκδικητικού λόγου. Εξέδιδαν ψηφίσματα που έθεταν στόχους και προτάγματα και καλούσαν σε μαζικοποίηση των κινητοποιήσεων ((Sotirakopoulos και Sotiropoulos 2013, Simiti 2014). Το επόμενο διάστημα συνέβησαν ορισμένα από τα μαζικότερα γεγονότα διαμαρτυρίας με χαρακτηριστικά αυτό της 5ης και της 15ης Ιουνίου, όταν η κυβέρνηση Παπανδρέου οδηγήθηκε σε προσωρινή παραίτηση και τελικά σε ανασχηματισμό. Αρκετές συγκεντρώσεις γίνονταν στο πλαίσιο πανευρωπαϊκών καλεσμάτων και κάποιες μέρες συνδυάζονταν με γενικές απεργίες. Κορύφωση αποτέλεσε η 48ωρη απεργία στις 28 και 29 Ιουνίου, κατά της ψήφισης του μεσοπρόθεσμου προγράμματος, η οποία σημαδεύτηκε από πολύ μεγάλη μαζικότητα και επιμονή των διαδηλωτών παρά την πρωτοφανή σε έκταση καταστολή και τις βίαιες συγκρούσεις. Η Παπαπούλου (2015) κάνει ένα διαχωρισμό ανάμεσα στις πρώτες, «ειρηνικές» ημέρες και στις βίαιες ημέρες που ξεκινούν από τα μέσα του Ιουνίου και ύστερα. Με αυτόν τον τρόπο αναδεικνύεται η μεταβολή της διαμαρτυρίας και η αλλαγή μορφής στη συλλογική δράση που κατά τον McAdam ανακύπτει «ως αποτέλεσμα της διαρκούς αλληλεπίδρασης των κοινωνικών κινήματων και των αντιπάλων τους» (Σεφεριάδης 2006). Ο στόχος της μη ψήφισης του μεσοπρόθεσμου αποτέλεσε τον συνδυαστικό κρίκο, το «ορόσημο», που ένωσε και συγκρότησε πανελλαδικά το κίνημα των πλατειών, και «έδωσε κάποια συνοχή» ((Sotirakopoulos και Sotiropoulos 2013). Μετά την ψήφισή του μεσοπρόθεσμου, το «κίνημα»

οδηγήθηκε στην παρακμή ως την τελική αναστολή των καταλήψεων των πλατειών στα τέλη Ιουλίου και την προσωρινή αλλά ανεπιτυχή απόπειρα επανεμφάνισής του στις αρχές του Σεπτεμβρίου.

Μια καίρια πλαισίωση του «κινήματος των πλατειών» στην Ελλάδα είναι η ένταξή του ως κρίκου στην αλυσίδα κινητοποιήσεων με τη μορφή της κατάληψης των πλατειών που εμφανίστηκε διεθνώς από το 2011. Από την «αραβική άνοιξη» και την κατάληψη της πλατείας Ταχρίρ στην Αίγυπτο, αργότερα σε Τυνησία, Μαρόκο και άλλες αραβικές χώρες, το κύμα πέρασε στην Ισπανία και την Ελλάδα, αργότερα στις ΗΠΑ με το Occupy Wall Street και στη συνέχεια στη Βρετανία (Leontidou 2012· Simiti 2014· Sotirakopoulos και Sotiropoulos 2013· Σούζας και Ηλιόπουλος 2015). Σε αυτά μπορούν να προστεθούν η περίπτωση του πάρκου Γκεζί της Κωνσταντινούπολης δύο χρόνια αργότερα έως και το κίνημα των Nuits Debout στη Γαλλία το 2016. Η σειρά αυτή των κινητοποιήσεων, κατά τους Σωτηρακόπουλο και Σωτηρόπουλο, είναι η αντίδραση των λαών στα δεινά της παγκόσμιας κρίσης που ξέσπασε το 2008. Η πλαισίωση αυτή, εντός της αλυσίδας των καταλήψεων των πλατειών, γίνεται σχεδόν από όλους τους συγγραφείς. Η Σημίτη αναγνωρίζει ως κοινά σημεία των «πλατειών» διεθνώς την κατάληψη δημόσιων χώρων, το αίτημα για άμεση δημοκρατία, την εναντίωση στις επίσημες πολιτικές και το πρόταγμα της αλληλεγγύης (Simiti 2014). Οι Σωτηρακόπουλος και Σωτηρόπουλος επισημαίνουν επιπλέον ότι «το γεγονός ότι αυτό το κύμα αγώνων διαπερνά ποικίλες γεωγραφικές περιοχές, με διαφορετικές πολιτικές παραδόσεις, οικονομικές καταστάσεις και κοινωνίες που αντιμετωπίζουν διαφορετικά θέματα, σημαίνει ότι είναι απαραίτητο να εξετάσουμε την κάθε περίπτωση μόνη της στο πλαίσιο της και τις ιδιαίτερες συνθήκες, έχοντας ωστόσο πάντα κατά νου ότι συνιστά μέρος ενός ευρύτερου φαινομένου» (Sotirakopoulos και Sotiropoulos 2013). Ωστόσο, δεν είναι υπερβολή να πούμε ότι αυτός ο κύκλος αγώνων αποτελεί σε κάποιο βαθμό συνέχεια του αντιπαγκοσμιοποιητικού κινήματος (Simiti 2014), καθώς σε όλες τις περιπτώσεις στοχοποιούνται διεθνείς οργανισμοί που συντελούν στην παγκοσμιοποίηση, οι κινητοποιήσεις έχουν τον ίδιο ετερόκλητο χαρακτήρα και η χρήση διαδικτυακών μέσων και οι αντι-ιεραρχικές δομές λειτουργίας φαίνεται να αποτελούν εξέλιξη της «παρακαταθήκης» αυτής. Μάλιστα, ίσως πρόκειται για ένα στάδιο ωρίμανσης το οποίο συνδυάζει τις τοπικές ιδιαιτερότητες με τις συνέπειες της καταστροφικής πορείας της παγκοσμιοποίησης όπως αυτή εξελίσσεται μέσα στην κρίση.

Η Λεοντίδου βλέπει τη μεσογειακή διάσταση αυτής της αλυσίδας κινήσεων κάνοντας λόγο για τις Mediterranean piazzas (Leontidou 2012). Είναι μια ενδιαφέρουσα προσέγγιση στην οποία μπορεί να συμπεριληφθεί ο κρίσιμος παράγοντας της γεωπολιτικής. Από τη σκοπιά αυτή μπορούν να αναδειχθούν οι αντιθέσεις μεταξύ Βορρά και Νότου σε επίπεδο Ευρώπης αλλά και ευρύτερα.

Τέλος, ακόμη μία διάσταση προσεγγίζει την ανάδυση ενός νέου *δημόσιου χώρου*. Πολλοί μελετητές κάνουν λόγο για την αναβίωση της αρχαίας αγοράς ή του δήμου ή του ρωμαϊκού φόρουμ στο «κίνημα των πλατειών». Ερευνώντας τους τρόπους

με τους οποίους το αστικό τοπίο (υλικά και ψηφιακά) αλληλεπιδρά με τους κοινωνικοπολιτικούς μετασχηματισμούς κατά τη διάρκεια του «κινήματος των πλατειών» στην Ελλάδα, η Λεοντίδου παρατηρεί ότι στην πλατεία Συντάγματος αναβιώνει η (αρχαία ελληνική) αγορά, ένας δημόσιος χώρος, δηλαδή, μεταξύ ιδιωτικού-ατομικού και κράτους όπου γίνονταν συναντήσεις, υπήρχε επικοινωνία και συνδιαλλαγή αλλά και συμμετοχή και σφυρηλατούνταν η πολιτικοποίηση (citizenship) (Leontidou 2012).

Παράλληλα, η ιστορικότητα της πλατείας Συντάγματος και η θέση της μπροστά από τη Βουλή γεννά «ευλόγως συνειρμούς σημειολογικής σύγκρουσης με την κατεστημένη κοινοβουλευτική δημοκρατία» (Σούζας και Ηλιόπουλος 2015). Το ίδιο το όνομά της προέρχεται από την επανάσταση του 1843 που απαίτησε σύνταγμα. Τα Δεκεμβριανά του '44 ξεκίνησαν επίσης εκεί. Τέλος καθ' όλη τη δεκαετία του '00, και τον Δεκέμβρη του '08, οι πορείες και οι διαδηλώσεις κατέληγαν εκεί ή συγκρούονταν εκεί με την αστυνομία (Leontidou 2012· Simiti 2014). Μέσα στη μνημονιακή περίοδο η Βουλή στοχοποιείται από τους διαδηλωτές αρχής γενομένης από την 5η Μάη του 2010, όταν το πλήθος αποπειράται να μπει στη Βουλή (Γιοβανόπουλος και Μητρόπουλος 2011: 273).

Εντύπωση προκαλεί το γεγονός ότι όλοι οι μελετητές, στα άρθρα των οποίων αναφέρεται η παρούσα μελέτη, εστιάζουν –σχεδόν αποκλειστικά– στην πλατεία Συντάγματος και στα γεγονότα που συνέβησαν εκεί. Εξετάζοντας ωστόσο το φαινόμενο «κίνημα των πλατειών» δεν μπορούμε να μην αναφέρουμε τη σημασία της πανελλαδικότητας αυτής της διαμαρτυρίας, καθώς αρκετά ερωτήματα δεν μπορούν να απαντηθούν αντλώντας δεδομένα μόνο από τα γεγονότα της Αθήνας. Σίγουρα η πλατεία Συντάγματος ήταν αυτή που έδινε τον τόνο και την κατεύθυνση στο «κίνημα». Όμως το γεγονός ότι στήθηκαν ταυτόχρονα και αυθόρμητα συνελεύσεις σε όλες τις πλατείες και ότι τα αιτήματα που τέθηκαν και ο λόγος που παρήχθη δεν διέφεραν σχεδόν καθόλου μεταξύ τους δίνει μια άλλη διάσταση στην εξέταση του υποκειμενικού παράγοντα η οποία παραβλέπεται από όλους.

Θεωρητικές πλαισιώσεις

Οι θεωρητικές προσεγγίσεις από τις οποίες αντλούν οι μελετητές για το «κίνημα των πλατειών» είναι πολλές και κατατάσσονται σε διαφορετικούς επιστημονικούς κλάδους. Επιγραμματικά, οι εν λόγω αναλύσεις εμπίπτουν στον κλάδο της πολιτικής επιστήμης, στη θεωρία των κοινωνικών κινημάτων, την ανθρωπολογία και τη θεωρία των συναισθημάτων, σε πολιτικά-ιδεολογικά ρεύματα όπως ο μαρξισμός αλλά και σε σύγχρονες πολιτικές θεωρίες. Σχεδόν όλοι οι ερευνητές χρησιμοποιούν περισσότερες από μία θεωρητικές προσεγγίσεις. Εδώ γίνεται μια ενδεικτική καταγραφή τριών βασικών πλαισιώσεων: του κύκλου διαμαρτυρίας, του ρόλου των συναισθημάτων στη συλλογική δράση και μιας μαρξιστικής προσέγγισης. Με αφορμή την τελευταία, στην επόμενη ενότητα γίνεται μια προσπάθεια παρέμβασης μέσα από μια κριτική σκοπιά.

Κύκλος διαμαρτυρίας '10-'15

Ο συγκρουσιακός κύκλος είναι μια έννοια που χρησιμοποιείται από τη θεωρία των κοινωνικών κινημάτων για την ανάλυση των εξελίξεων μέσα στο χρόνο (Della Porta και Diani 2014: 326). Στο πεδίο της συγκρουσιακής πολιτικής «η κατηγοριοποίηση μιας περιόδου συλλογικής δράσης ως συγκρουσιακού κύκλου» διακρίνεται από μια γρήγορη διάχυση της συλλογικής δράσης σε κομμάτια πληθυσμού που δεν κινητοποιούνταν εύκολα, από τη γρήγορη ανανέωση στις μορφές διαμαρτυρίας, από «τη διαμόρφωση νέων ή τροποποίηση παλαιών νοηματικών πλαισιώσεων» και από την «πύκνωση αλληλεπιδράσεων ανάμεσα στους διεκδικητές και τις αρχές» (Σερντεδάκις και Κουφίδη 2014).

Οι Σερντεδάκις και Κουφίδη τον Δεκέμβριο του '14, σε παρουσίαση εν εξελίξει έρευνάς τους, αναγνωρίζουν ότι η κοινωνική διαμαρτυρία την περίοδο '10-'13 στην Ελλάδα, σε περιγραφικό επίπεδο, φαίνεται να ανταποκρίνεται στο θεωρητικό σχήμα του Tarrow για τους κύκλους διαμαρτυρίας (Σερντεδάκις και Κουφίδη 2014). Ο κύκλος αυτός εγκαινιάζεται το '10, καθώς τα γεγονότα διαμαρτυρίας παρουσιάζουν απότομη αυξητική τάση σε σύγκριση με το '09, με μια σειρά απεργιών και διαδηλώσεων ενάντια στα «νέα μέτρα» από τον Φεβρουάριο και με πρώτη κορύφωση την απεργία της 5ης Μαΐου (Σερντεδάκις και Κουφίδη 2014).

Οι αλληλένδετες «εκστρατείες» στις οποίες συγκροτούνται συχνά τα κύματα διαμαρτυρίας, αποτελούν μια σειρά διαδράσεων που σχετίζονται μεταξύ τους θεματικά και κατευθύνονται σε κοινό στόχο (Della Porta και Diani 2014: 327). Στο πλαίσιο της έρευνάς της, η Κούση (2013) καταγράφει μια σειρά από Μεγάλα Γεγονότα Διαμαρτυρίας (ΜΓΔ) που συνέβησαν στον κύκλο διαμαρτυρίας και συγκροτούν ένα πλαίσιο «εκστρατείας κατά των μνημονίων».

Με την ψήφιση του τρίτου μνημονίου το καλοκαίρι του '15 και τις εκλογές του Σεπτεμβρίου, φαίνεται πως αυτός ο κύκλος διαμαρτυρίας κλείνει οριστικά. Όχι μόνο διότι είναι αισθητή η μείωση των ΜΓΔ, αλλά κυρίως διότι το περιεχόμενο και τα προτάγματα της –όποιας– διαμαρτυρίας δεν χαρακτηρίζονται πλέον από την εναντίωση στο μνημόνιο και την προσδοκία ανατροπής. Στην ουσία μπορούμε να διαπιστώσουμε ότι κλείνει ένας πολιτικός κύκλος όπου επικαθορίζει τον συγκρουσιακό κύκλο, καθώς ήδη από τον Δεκέμβριο του '13 έχει επισημανθεί ότι η σύγκρουση έχει μετατοπιστεί σε επίπεδο πολιτικών εξελίξεων και οι διαμαρτυρόμενοι βρίσκονται σε «αναμονή» ή σε «ενεργητική προσδοκία» (Σερντεδάκις και Κουφίδη 2014). Συνεπώς, είμαστε σε θέση σήμερα, να ερευνήσουμε την περίοδο της πενταετίας '10-'15 πιο συγκροτημένα. Η εξαγωγή συμπερασμάτων είναι πιο εφικτή καθώς πλέον έχουν εκλείψει όλα εκείνα τα χαρακτηριστικά που όριζαν τον συγκρουσιακό κύκλο ως τέτοιο, συμπεριλαμβανομένων και των αντίστοιχων πολιτικών εξελίξεων.

Και τα δύο άρθρα που προαναφέρθηκαν (Κούση 2013 και Σερντεδάκις και Κουφίδη 2014) αποτελούν προϊόν πρωτογενών ερευνών στις οποίες εντοπίζονται και καταγράφονται γεγονότα διαμαρτυρίας και συλλογικές δράσεις μέσα από

αποδελτίωση του ημερήσιου Τύπου και γίνεται μια προσπάθεια περιοδολόγησης. Ωστόσο το κριτήριο του διαχωρισμού σε επιμέρους φάσεις διαφέρει. Στο άρθρο των Σερντεδάκι και Κουφίδη λαμβάνεται υπόψη η εκβολή στη θεσμική πολιτική, δηλαδή η πρόκληση πολιτικών εξελίξεων μέσα από τα γεγονότα διαμαρτυρίας. Πράγματι, ο συγκρουσιακός κύκλος της πενταετίας δεν μπορεί παρά να ιδωθεί ως ένας συνδυασμός γεγονότων διαμαρτυρίας και ραγδαίων πολιτικών ανακατατάξεων στο πολιτικό σκηνικό της χώρας από την στιγμή που της ένταξης στο μηχανισμό στήριξης, στην πορεία της οικονομίας και στις κοινωνικές αλλαγές. Η αλληλεπίδραση των γεγονότων διαμαρτυρίας με τις εξελίξεις στο κεντρικό πολιτικό επίπεδο έχει κεντρική θέση στην ανάλυση του συγκρουσιακού κύκλου. Μεθοδολογικά, χρειάζεται να εξετάσουμε την πενταετία '10-'15 ως έναν συγκρουσιακό κύκλο στο σύνολό του (γεγονότα διαμαρτυρίας και πολιτικές εξελίξεις) προκειμένου να διεξαχθούν πιο γενικεύσιμα συμπεράσματα, παρά μια καταγραφή των ΜΓΔ της τριετίας.

Ο ρόλος των συναισθημάτων στη συλλογική δράση

Ο τρόπος με τον οποίο προσεγγίζονταν τα κοινωνικά κινήματα τουλάχιστον μέχρι τη δεκαετία του '60 αλλά και μετέπειτα δεν άφηνε περιθώρια για την εξέταση της σημασίας και του ρόλου των συναισθημάτων στα κοινωνικά κινήματα. Αρχικά η θεωρία που προέκυπτε από τη συμβατική πολιτική και κοινωνική επιστήμη, όπως σημειώνει ο Σεφεριάδης (2006: 8), αντιμετώπιζε τις συγκρούσεις κατά κανόνα ως «παρείσακτες παθογένειες». Ενώ στη συνέχεια, ως αντίδραση σε αυτή την αντιμετώπιση, στην προσπάθεια των μελετητών των κοινωνικών κινήματων να πείσουν ότι κάθε άλλο παρά παράλογη ήταν η επιλογή και στράτευση των ανθρώπων σε αυτά, όπως σημειώνει ο Gould (Gould 2003, όπως παρατίθεται στο Παπαπαύλου 2015: 54), φτάσαμε στο άλλο άκρο δίνοντας «υπερβολική έμφαση στον έλλογο δρώντα», δημιουργώντας μια εικόνα των διαδηλωτών ως όντων «με εξαιρετικά ορθολογικές ικανότητες που με ψυχρούς υπολογισμούς υπηρετούν τον σκοπό τους και αναπτύσσουν στρατηγικές για το κίνημα». Οπτική που πάλι δεν άφηνε περιθώρια για την ανάδειξη του ρόλου των συναισθημάτων. Όμως ο τρόπος με τον οποίο οι δρώντες διαμορφώνουν τις σκέψεις, τα συναισθήματα και τη δράση τους προκύπτει, όπως και σε άλλα πεδία της κοινωνικής ζωής, από την αλληλεπίδραση της λογικής και του συναισθήματος συνολικά (Παπαπαύλου 2015: 54).

Η Μαρία Παπαπαύλου (2015) εξετάζει μέσα από την παρουσίαση και ανάλυση του εθνογραφικού της υλικού τα συναισθήματα ως μέρος της συνολικής εμπειρίας των ανθρώπων στην πλατεία Συντάγματος. Αντλώντας θεωρητικά από την τομή των επιστημών της ανθρωπολογίας και της κοινωνιολογίας που μελετούν τα κοινωνικά κινήματα, αξιοποιεί αυτή την πολύ πρόσφατη συζήτηση σχετικά με το ρόλο των συναισθημάτων.

Με βάση τη βιβλιογραφική επισκόπησή της, η κοινωνιολογική βιβλιογραφία, που δίνει έμφαση στο ρόλο των συναισθημάτων θεωρεί ότι τα τελευταία: (α) «αποτελούν βασική αιτία με την έννοια του κινητήριου μοχλού σε ένα κοινωνικό κίνημα»,

(β) «είναι μέρος της ζωής, της δράσης και της αλληλεπίδρασης, και όχι απλώς προϋπάρχοντα κίνητρα για συμμετοχή», (γ) «είναι μέρος της κουλτούρας και άρα κι ενός κοινωνικού κινήματος».⁶

Η έρευνα της Παπαπαύλου είναι κομβική στη συζήτηση για το «κίνημα των πλατειών». Αναλύει το περιβάλλον της πλατείας μέσα από τη μουσική, τα πανό και τα διάφορα καλλιτεχνικά και άλλα δρώμενα. Παίρνει συνεντεύξεις χρησιμοποιώντας εθνογραφικές μεθόδους δίνοντας το λόγο στους διαδηλωτές και παρουσιάζοντας έτσι με ζωντάνια την εμπειρία της πλατείας Συντάγματος. Χρησιμοποιεί διεπιστημονικές μεθόδους και αξιοποιεί τις πιο σύγχρονες προσεγγίσεις και αναλύσεις, θέτοντας με αυτό τον τρόπο νέα ερωτήματα για τη θεωρία των κοινωνικών κινήματων. Τέτοιες έρευνες δεν επιδιώκουν βιαστικές γενικεύσεις σε επίπεδο θεωρίας. Αλλά είναι ίσως ο μόνος τρόπος να γεννηθούν ερωτήματα τα οποία δεν είναι ακόμη εύκολο να απαντηθούν, καθώς η εμπειρία της αλυσίδας των «κινήματων πλατειών» διεθνώς είναι πολύ πρόσφατη.

Μια μαρξιστική προσέγγιση

Εδώ παρατίθεται –και στη συνέχεια σχολιάζεται– μια θεωρητική πλαισίωση που έχει σημασία για δύο λόγους: Πρώτον διότι γίνονται εύκολα εμφανή τα όρια που προκύπτουν από έναν τύπο μαρξιστικής ανάλυσης που είναι ευρέως διαδεδομένος τόσο στη βιβλιογραφία όσο και στον «κινηματικό» χώρο που προσπαθεί να δημιουργήσει μια αφήγηση για το «κίνημα των πλατειών». Δεύτερον διότι μέσα από τη συγκεκριμένη προσέγγιση παρουσιάζεται μια τοποθέτηση που συνοψίζει, και σε μεγάλο βαθμό μπορεί να είναι αντιπροσωπευτική αρκετών άλλων τοποθετήσεων,⁷ τη συζήτηση για την «πάνω και κάτω» πλατεία Συντάγματος. Η συζήτηση αυτή ξεκίνησε ήδη μέσα από «το κίνημα των πλατειών» και συνεχίστηκε έντονα στη μετέπειτα βιβλιογραφία.⁸ Οι περισσότεροι μελετητές που εξετάζουν το «κίνημα των πλατειών» βλέπουν τον χωροταξικό διαχωρισμό μεταξύ της «πάνω» και της «κάτω πλατείας» ως συμβολικό διαχωρισμό από τον οποίο προκύπτουν διάφορες αναλύσεις και ερμηνείες των διαφορετικών πολιτικών προταγμάτων που τέθηκαν, της διαφορετικής πολιτικής προέλευσης των διαδηλωτών, των διαφορετικών αφηγήσεων και ρεπερτορίων δράσης. Είναι ένας τρόπος για να εξηγηθεί η ποικιλομορφία, οι αντιφάσεις αλλά και να εξαχθούν πολιτικά συμπεράσματα για τη συλλογική αυτή δράση.

Το άρθρο στο οποίο βασιζόμαστε είναι των Σωτηρακόπουλου και Σωτηρόπουλου, οι οποίοι επιχειρούν μια κριτική ανάλυση της «αντίστασης του ελληνικού λαού» στον τρέχοντα κύκλο αγώνων. Αναφέρουν ότι χρησιμοποιούν μαρξιστικά εργαλεία για την καταγραφή των «αντικειμενικών» και «υποκειμενικών» συνθηκών που οδήγησαν στην εμφάνιση του «κινήματος των πλατειών» ως μορφής αντίστασης, ενός «ταξικού

6 Εδώ η Παπαπαύλου παραπέμπει, αντιστοίχως, σε Flam και King 2005· Jasper 2011: 13· Polletta 2004: 97-110.

7 Βλ. Simiti 2014· Leontidou 2012· Σούζας και Ηλιόπουλος 2015.

8 Εκτός των προηγούμενων στην «πάνω» και «κάτω πλατεία» αναφέρονται επίσης οι Παπαπαύλου (2015) και Δουζίνας (2011α).

αγώνα» που είναι «έμφυτος στον καπιταλιστικό κοινωνικό σχηματισμό». Ωστόσο διαπιστώνουν και οι ίδιοι ότι για την ερμηνεία «του χαρακτήρα και της δυναμικής της πραγματικής κινητοποίησης» το παραδοσιακό «ορθόδοξο» μαρξιστικό πλαίσιο είναι ανεπαρκές. Γι' αυτόν το λόγο προσπαθούν να δουν κριτικά την εισαγωγή της έννοιας του πλήθους των Hardt και Negri (Sotirakopoulos και Sotiropoulos 2013).

Εξετάζοντας τον «υποκειμενικό παράγοντα», αναγνωρίζουν ότι το κοινωνικό φαντασιακό του ελληνικού λαού έχει κληρονομήσει ιστορικά τις ιδέες της αντίστασης και του αγώνα. Την εμφάνιση του «κινήματος των πλατειών» επηρεάζει η εμπειρία που έχει αποκτηθεί από το φοιτητικό κίνημα ('06-'07) και από τον Δεκέμβρη του '08. Μελετώντας την πλατεία Συντάγματος, επιχειρούν και αυτοί την πολυσυζητημένη διάκριση μεταξύ «πάνω» και «κάτω πλατείας». Διαπιστώνουν ότι στην κάτω πλατεία δραστηριοποιείται η «ριζοσπαστική-αριστερή» πτέρυγα του «κινήματος», η οποία συνδιαμορφώνει τον πολιτικό της λόγο μέσω της συνέλευσης, αντλεί ιδεολογικά από την εμπειρία του ΕΑΜ και τις αξίες της αριστεράς όπως η αλληλεγγύη, αντιλαμβάνεται μια συνέχεια του μακρόχρονου «ταξικού αγώνα» και, κατά βάση, συγκροτείται από «προλετάρους» και κυρίως από το σύγχρονο προκαραίο (νέοι μορφωμένοι ετεροαποσχολούμενοι). Μέσα από τις συνελεύσεις αναδεικνύεται το πιο προοδευτικό αίτημα, κατά τη γνώμη τους, αυτό της «άμεσης δημοκρατίας», το οποίο υποδηλώνει ένα άλλο μοντέλο δημοκρατίας «ανταγωνιστικό στην τρέχουσα κοινοβουλευτική δημοκρατία».

Από την άλλη μεριά, στην πάνω πλατεία κυριαρχεί το «πατριωτικό μπλοκ» όπου συμμετέχουν άνθρωποι χωρίς προηγούμενη πείρα κινητοποιήσεων. Το πολιτισμικό τους υπόβαθρο αντλεί από την εθνικοαπελευθερωτική επανάσταση του '21, στοχοποιούν τους πολιτικούς του κοινοβουλίου εν γένει και κατά κάποιον τρόπο «θολώνουν τα πολιτικά διακυβεύματα των τρεχόντων πολιτικών αγώνων». Σε αυτό το μπλοκ, όπως αναφέρουν, συμμετέχουν άτομα από μεσαία και μικροαστικά στρώματα, που θίγονται άμεσα από την κρίση, θεωρούν ότι προλεταριοποιούνται και αναζητούν συντηρητικές πολιτικές για μια γρήγορη επαναφορά στην προηγούμενη κατάσταση. Οι Σωτηρακόπουλος και Σωτηρόπουλος σημειώνουν, επίσης, πως το γεγονός ότι μόνο ένα μέρος των διαδηλωτών «μοιραζόταν το πολιτικοποιημένο πνεύμα της λαϊκής συνέλευσης», ίσως έχει να κάνει με την «ξεκάθαρη δέσμευση των Αγανακτισμένων να κρατήσουν το κίνημα ελεύθερο από πολιτικά κόμματα, οργανώσεις και σημαίες».

Τέλος, επισημαίνουν ότι ενώ το μεσοπρόθεσμο πρόγραμμα που ψηφίζοταν αποτελούσε μια καθαρά ταξική επίθεση του μεγάλου κεφαλαίου, από την πλευρά της αντίστασης «είναι δύσκολο να περιγραφούν οι ταξικές γραμμές ως ένα απλό ομογενοποιημένο μπλοκ». Και ενώ παραθέτουν και σχολιάζουν την άποψη του Δουζίνα (2011β) για την εμφάνιση του πλήθους στο «κίνημα των πλατειών», θέτουν ένα ερώτημα το οποίο αδυνατούν να απαντήσουν: Πώς μπορεί να συγκροτηθεί πολιτικό αίτημα μέσα από ένα τόσο ανομοιογενές πλήθος εντός του οποίου υπάρχουν ταξικές αντιθέσεις; Πώς μπορούν να ενωθούν κάτω από ένα κοινό αφήγημα ετερόκλητα στοιχεία με μια τέτοια «ταξική φύση του κινήματος»; Η ενότητα που

δημιουργήθηκε βασίστηκε, όπως υποστηρίζουν, μονάχα σε μια άρνηση, στο «όχι στο μνημόνιο». «Αναπαράγεται στο επίπεδο της θεωρίας μια προβληματική άποψη της ιδεολογίας αυτού του κινήματος»: αυτή της επαφής της πολιτικής δραστηριότητας με τις παραγωγικές σχέσεις (Sotirakopoulos και Sotiropoulos 2013).

Παρέμβαση

Είναι κάτι παραπάνω από προφανές ότι οι εν λόγω συγγραφείς παραβλέπουν και παρακάμπτουν τη θεωρία των κοινωνικών κινήσεων, καθώς όλη η συζήτηση γύρω από τα νέα κοινωνικά κινήματα (από το '68 και έπειτα) αναγνωρίζει ότι τα τελευταία δεν συγκροτούνται απαραίτητα με βάση τις ταξικές θέσεις και τα «ορθολογικά κριτήρια» των δρώντων υποκειμένων. Παρόλο που δεν αμφισβητείται (τουλάχιστον όχι από όλους) η έκφραση της ταξικής πάλης μέσα από αυτά τα κινήματα, όλες οι χαρτογραφήσεις των δρώντων υποκειμένων (αλλιώς διαδηλωτών-ακτιβιστών) δείχνουν ότι συνήθως πρόκειται για ένα ταξικό μωσαϊκό – ιδιαίτερα σε ό,τι αφορά τα κινήματα που εμφανίζονται στις αρχές του 21ου αιώνα. Δεν υπάρχει πουθενά, γενικά ιστορικά αλλά και ιδιαίτερα στα νέα κοινωνικά κινήματα, ένας ιδεότυπος της μορφής «τάξη εναντίον τάξης» (Λοσσούρνο 2014).

Η παράβλεψη αυτή από την πλευρά των Σωτηρακόπουλου και Σωτηρόπουλου δεν είναι εξ αρχής και κατ' ανάγκη καταδικαστέα, στο βαθμό που πιθανώς η θεωρία των κοινωνικών κινήσεων δεν καλύπτει το θεωρητικό πλαίσιο. Αν πάρουμε όμως ως δεδομένο ότι αυτή η ποικιλομορφία της συλλογικής δράσης δεν είναι κάτι καινούργιο –παρότι όντως έχει ιδιαίτερα χαρακτηριστικά–, αυτό που μένει είναι να εξετάσουμε το ερώτημα που θέτουν, αν δηλαδή οι ταξικές αντιθέσεις εντός του υποκειμένου καθιστούν αδύνατη τη συνύπαρξη σε μια συλλογική διαμαρτυρία με πολιτικά προτάγματα.

Η δεύτερη παρατήρηση σχετικά με την εν λόγω προσέγγιση είναι η ουσιολογική αντίληψη της συγκρότησης του πολιτικού. Ο τρόπος με τον οποίο θέτουν το ερώτημά τους βασίζεται στη θέση ότι η πολιτική άποψη και στάση των δρώντων υποκειμένων προκύπτει από την ταξική τους θέση και μόνο. Εκτός του ότι τέτοιες εκτιμήσεις προϋποθέτουν μια εκτενή μελέτη της ταξικής διαστρωμάτωσης των διαδηλωτών, θεωρούμε απαραίτητη την αναφορά σε διαφορετικές προσεγγίσεις που εξετάζουν με διαφορετικό τρόπο το πρόβλημα της δυνατότητας σύμπραξης ετερόκλητων υποκειμένων με έναν κοινό στόχο.

Κατά την προσέγγιση των Chantal Mouffe και Ernesto Laclau, η στιγμή του *πολιτικού* είναι ο βαθμός μηδέν του *κοινωνικού*. Το κοινωνικό «ταυτίζεται με το πεδίο της παγίωσης, της θέσμησης των κοινωνικών αντικειμενικοτήτων» (βλ. την εισαγωγή του Σταυρακάκη στο Laclau 1997: 19-49), ένα σύνολο παγιωμένων πρακτικών. Θέσμηση, ωστόσο, της οποίας προηγείται μια πολιτική διαδικασία. Βέβαια, κάθε πολιτική κατασκευή «λαμβάνει χώρα απέναντι σε μια σειρά παγιωμένων πρακτικών», που ήδη επικρατούν. Όμως αυτό που συγκροτεί το πεδίο του πολιτικού είναι «η στιγμή του ανταγωνισμού κατά την οποία γίνεται πλήρως ορατή η μη αποφασίσιμη φύση των

εναλλακτικών επιλογών και η εκκαθάρισή τους μέσα από σχέσεις εξουσίας» (Laclau 1997). Με λίγα λόγια, ενώ η ουσιοκρατική αντίληψη βλέπει την πολιτική να αναδύεται μέσα από φυσικούς-αντικειμενικούς κανόνες τους οποίους ορίζει το κοινωνικό, η νέα σύλληψη του πολιτικού των Mouffe και Laclau έγκειται ακριβώς στην αντιστροφή αυτής της αντίληψης: το κοινωνικό είναι τα παγιωμένα αποτελέσματα πολιτικών παρεμβάσεων. Όπως σημειώνει ο Σταυρακάκης (Laclau 1997: 19-49) το πολιτικό «είναι η στιγμή που ξεκινάει η προσπάθεια συρραφής του νοηματικού κενού που προκαλεί η εξάρθρωση του Κοινωνικού, προσπάθεια που ενέχει το ενδεχομενικό ηγεμονικό παιχνίδι, τον ανταγωνισμό ανάμεσα σε μια σειρά από νέες κατασκευές οι οποίες διεκδικούν τη θέση της κατασκευής που έχει εξαρθρωθεί».

Ακόμη περισσότερο, όπως σημειώνει ο Δουζίνας (2011β), διαβάζοντας τους Laclau και Mouffe, «ο κοινωνικός χώρος δημιουργείται μέσω ηγεμονικής πολιτικής: ένας ανταγωνισμός ο οποίος διαπερνά και διαιρεί τον κοινωνικό χώρο αναδεικνύεται ως κεντρικός και συναρτά σε ενότητα τις διάφορες ομάδες, τάξεις και συμφέροντα [...]». Μέσα από αυτή την οπτική μπορούμε να δούμε τη συλλογική δράση του «κινήματος των πλατειών» ως μια συνάρθρωση ανταγωνιστικών λόγων, από την οποία προκύπτει ένα γενικό πολιτικό πρόταγμα διόλου «νεφελώδες» αλλά συγκεκριμένο. Όπως προκύπτει και από μια σύντομη επισκόπηση των ψηφισμάτων των λαϊκών συνελεύσεων (Γιοβανόπουλος και Μητρόπουλος 2011: 327), το «κίνημα των πλατειών» έθεσε το πρόταγμα για πραγματική/άμεση δημοκρατία αλλά και ένα στόχο ανατροπής: «Δεν φεύγουμε από τις πλατείες μέχρι να φύγουν όλοι όσοι μας έφεραν μέχρι εδώ: κυβερνήσεις, τρόικα (Ε.Ε., ΕΚΤ, ΔΝΤ), τράπεζες, μνημόνια και καθένας που μας εκμεταλλεύεται». Αυτός ο πολιτικός στόχος δεν μπορούσε παρά να παραχθεί μέσα από τις διαδικασίες της συλλογικής δράσης. Κάτι τέτοιο όχι απλώς δεν είναι αντιφατικό, αλλά δεν θα μπορούσε να συμβεί αλλιώς. Μια συνάρθρωση ετερογενών στοιχείων συγκροτείται πολιτικά και συγκροτεί το πολιτικό.

Παραμένει όμως το ερώτημα πώς προκύπτει αυτή η συνάρθρωση και γιατί απαρτίζεται από αυτή την ταξική διαστρωμάτωση των κοινωνικών δρώντων. Εδώ είναι που, σύμφωνα με τους Σωτηρακόπουλο και Σωτηρόπουλο, μέσα από την προσέγγιση των Hardt και Negri μπορούμε να διακρίνουμε ως πλήθος το κοινωνικό υποκείμενο που «ενώνει αυτούς που ζουν και δουλεύουν υπό το κεφάλαιο, που δυνητικά μπορούν να γίνουν φορέας της κοινωνικής αλλαγής στην παγκοσμιοποιημένη εποχή του 21ου αιώνα» (Sotirakopoulos και Sotiropoulos 2013). Δεν είναι όμως απλώς μια αναγνώριση της ετερογένειας αυτό που μας δίνει η έννοια του πλήθους. Δεν μπορεί να χρησιμοποιηθεί σαν «συμπλήρωμα», σε μια μαρξιστική ανάλυση, καθώς, όπως αποδεικνύεται και στο εν λόγω άρθρο, δεν απαντάει στο ερώτημα της συγκρότησης πολιτικών στόχων μέσα από ετερογενή στοιχεία. Και αυτό διότι η έννοια του πλήθους διέπεται από μια συνολικά διαφορετική (μετα-μαρξιστική) φιλοσοφία. Είναι συνολικά διαφορετικό το επίπεδο ανάλυσης και η έννοια του πλήθους δεν μπορεί να βοηθήσει αν τα ερωτήματα τίθενται κατ' αυτό τον τρόπο.

Οι Hardt και Negri (2002: 48) έχουν μιλήσει για τη βιοπολιτική παραγωγή του

πλήθους το οποίο αποτελεί την υποκειμενική εμπύχωση των μέσων και των δυνάμεων της παραγωγής της κοινωνικής πραγματικότητας. Το πρόταγμα για πραγματική/άμεση δημοκρατία στο «κίνημα των πλατειών ήταν δεμένο –σχεδόν αδιαχώριστο– από το αίτημα για δημοκρατία εντός των συλλογικών διαδικασιών. Όσο έντονη ήταν η κριτική που ασκούσαν στις κυβερνητικές αποφάσεις για προσφυγή στο μηχανισμό στήριξης, αλλά και συνολικότερα στη μεταπολιτευτική δημοκρατία, άλλο τόσο έντονη ήταν η επιμονή στον «ακηδεμόνευτο χαρακτήρα» (Ρινάλντι 2011: 185) του «κινήματος» – ακόμα και στη λαϊκή συνέλευση η επιλογή των ομιλητών γινόταν με κλήρωση χωρίς να δίνεται καμία προτεραιότητα σε κανέναν. Ένα εξίσου σημαντικό και ριζοσπαστικό πολιτικό στοιχείο που έθεσε το «κίνημα των πλατειών», εκτός από το αίτημα ανατροπής και το πρόταγμα της άμεσης δημοκρατίας, ήταν αυτό από το οποίο φαίνεται ότι το πλήθος αναγνωρίζει το ρόλο του ως υποκείμενο βιοπολιτικής παραγωγής. Αυτό φαίνεται από το πρώτο ψήφισμα της λαϊκής συνέλευσης στην πλατεία Συντάγματος: «Για αρκετό καιρό παίρνονται αποφάσεις για εμάς χωρίς εμάς... Είμαστε εδώ γιατί ξέρουμε ότι οι λύσεις στα προβλήματά μας μπορούν να έρθουν μόνο από εμάς... Σε αυτές τις δημόσιες πλατείες θα διαμορφώσουμε τις διεκδικήσεις και τα αιτήματά μας μαζί». Τα όρια, βέβαια, αυτού του αγώνα για «ακηδεμόνευτο» χαρακτήρα φάνηκαν με την πρόσκληση ειδικών ομιλητών (τόσο στις 7/6/2011 στο πάνελ με θεματική την οικονομία όσο και στις 17/6/2011 με θεματική την άμεση δημοκρατία) αρκετοί από αυτούς επρόκειτο να αποτελέσουν μέλη του κοινοβουλίου και του υπουργικού συμβουλίου της κυβέρνησης ΣΥΡΙΖΑ-ΑΝΕΛ (Σούζας και Ηλιόπουλος 2015).

Είναι σημαντικό, ωστόσο, ότι το πλήθος των πλατειών, αναγνωρίζοντας το ρόλο του ως υποκειμένου που παράγει βιοπολιτική και εμπεριέχει το στοιχείο της αντίστασης, ταυτόχρονα μάθαινε, πραγματοποιούσε και αιτούνταν δημοκρατία. Αυτό το στοιχείο δεν είναι αναγνωρίσιμο για όποιον/α προσπαθεί να δει τις «πολιτικές θέσεις» των Αγανακτισμένων προσδιορίζοντάς τους ως κόμμα του οποίου εξετάζουμε την πολιτική ατζέντα.

Οι προεκτάσεις αυτών των προσεγγίσεων, δηλαδή της έννοιας του πολιτικού των Mouffe και Laclau και της έννοιας του πλήθους των Hardt και Negri, φαίνεται ότι μπορούν να φανούν ιδιαίτερα χρήσιμες για την ερμηνεία του φαινομένου του «κινήματος των πλατειών» και ίσως ευρύτερα της αλυσίδας των διαδηλώσεων με τη μορφή καταλήψεων των πλατειών σε διεθνές επίπεδο. Σχετικές προσπάθειες έχουν γίνει από τους Κιουπκιολή (2014) και Δουζίνα (2011β). Αλλά και οι ίδιοι οι Hardt & Negri (2012) εξετάζουν την εμφάνιση του πλήθους συνολικά στην αλυσίδα των κινητοποιήσεων του '11 μελετώντας ιδιαίτερα την Αραβική άνοιξη.

Ένα τελευταίο στοιχείο παρατήρησης προκύπτει από το άρθρο των Σωτηρακόπουλου και Σωτηρόπουλου, μεθοδολογικού χαρακτήρα μεν, αλλά καθόλου δευτερεύουσας σημασίας. Η μελέτη τους, όπως και πολλών άλλων, αφορά αποκλειστικά την πλατεία Συντάγματος. Αν αυτό που μας ενδιαφέρει να εξετάσουμε είναι το υποκείμενο που αναδεικνύεται στις πλατείες, το οποίο οι ίδιοι συγγραφείς κατονομάζουν ως «ελληνικό

λαό», έχει μεγάλη σημασία αυτό να εξεταστεί στην πλήρη συγκρότησή του, η οποία, όπως φαίνεται, σχετίζεται άμεσα με το χώρο (Ελλάδα) αλλά και με το κράτος, καθώς η διαμαρτυρία στρέφεται εναντίον του κράτους και προκύπτει σε όλη τη «χωρική έκταση» στην οποία υφίσταται η κυριαρχία του. Παρ' όλα αυτά καμία πρωτογενής έρευνα η οποία να εξετάζει το φαινόμενο στην πανελλαδική του διάστασή δεν έχει δει ακόμα το φως της δημοσιότητας.

Συμπεράσματα

Με βάση την παραπάνω ταξινόμηση της συζήτησης που διεξάγεται για το «κίνημα των πλατειών» και τους αντίστοιχους σχολιασμούς που κατατέθηκαν μπορούμε να προχωρήσουμε σε έναν συμπερασματικό απολογισμό που συνοψίζεται στα εξής πέντε σημεία:

α) Η σύγχυση που επικρατεί σε επίπεδο ορισμού του συμβάντος, και οφείλεται όπως σημειώθηκε στην αντιπαράθεση δύο αντιτιθέμενων λόγων (ο κυρίαρχος μέσω των ΜΜΕ από τη μία και αυτός των κινηματικών δρώντων από την άλλη), παραμένει και σε μεγάλο βαθμό διευρύνεται στον επιστημονικό λόγο. Εφόσον δεν υπάρχει μια κοινή γλώσσα σε επιστημονικό επίπεδο που να δίνει έναν τίτλο, σημαίνει ότι δεν υπάρχει μια ενιαία θεωρία που μπορεί να συμπεριλάβει το φαινόμενο. Το ίδιο γίνεται αντίστοιχα με το αντιπαγκοσμιοποιητικό κίνημα ή κίνημα για την παγκόσμια δικαιοσύνη ή κίνημα της εναλλακτικής παγκοσμιοποίησης. Όσον αφορά τη θεωρία των κοινωνικών κινήματων και των συλλογικών δράσεων, όπως εύστοχα έχει σημειωθεί αναφορικά με αυτό το θέμα «[...] παρά το γεγονός ότι οι εννοιολογήσεις των συλλογικών δράσεων παρουσιάζουν συνήθως, από αναλυτική σκοπιά, μια συνεκτικότητα ως προς το τι επιθυμούν να ορίσουν, οι εμπειρικές προεκτάσεις που μπορεί να λάβει ο διάλογος γύρω από το θέμα, πολλές φορές, οδηγούν σε μια ελαστική χρήση των όρων που έχουν προταθεί» (Ρούσσο 2014: 36).

β) Σχετικά με την έννοια της διαμαρτυρίας, ο ορισμός που δίνουν οι Della Porta και Dianí είναι ότι αποτελεί τη, μέσα από μη συμβατικές μορφές, δράση με σκοπό την άσκηση πίεσης στις αρχές. Η οπτική αυτή, όμως, συσκοτίζει εκείνο το κρίσιμο πολιτικό στοιχείο που ανέδειξε το «κίνημα των πλατειών»: Το πρόταγμα για άμεση δημοκρατία δεν απευθυνόταν στις αρχές. Δεν ζητούσε από τους κυβερνώντες να ικανοποιήσουν κάποιο αίτημα, αλλά να μην περάσουν τα μέτρα και τα μνημόνια και να εγκαταλείψουν τη θέση εξουσίας. Όπως λέει το σύνθημα, «πάρτε τα μνημόνια και φύγετε από δω» (Γιοβανόπουλος και Μητρόπουλος 2011: 345-350). Το πλήθος που εμφανίστηκε στις πλατείες, αν και με αρκετά χαμηλό επίπεδο συνείδησης, έδειχνε να χειραφετείται και να αναγνωρίζει τη δυνατότητά του να παράγει αντίσταση αντί για βιοεξουσία.¹ Γι' αυτόν το λόγο έθετε αδιαπραγμάτευτα τον ακηδεμόνευτο χαρακτήρα του «κινήματος» εντός των δομών του και πραγματοποιούσε αυτό που στα μάτια ορισμένων, όπως αναφέρθηκε, προσομοιάζει στην αρχαία αγορά ή στο δήμο.

γ) Αν η συζήτηση για τις συλλογικές δράσεις, αναδεικνύει, όπως διατυπώνει ο

1 Για τη διαλεκτική αντίθεση βιοεξουσίας και αντίστασης του πλήθους, βλ. Κατσαμπέκης 2012.

Σεφεριάδης (2006), τέσσερις μεγάλες γνωστικές περιοχές: «(α) την ταξινόμηση των μορφών τους, (β) τη διερεύνηση της αιτιότητας που τις διέπει (γιατί τα κινηματικά υποκείμενα επιλέγουν μια μορφή και όχι άλλη;), (γ) το ζήτημα της αλλαγής (του περάσματος από μία μορφή σε άλλη) και (δ) το πρόβλημα της αποτελεσματικότητας (ποια μορφή είναι επιτυχεστέρα και γιατί;)», τότε δεν έχουν θέση ερωτήματα που αφορούν το *εάν* και το *πώς* τα κοινωνικά κινήματα ή οι συλλογικές δράσεις μπορούν να γίνουν φορείς μιας δυναμικής κοινωνικού μετασχηματισμού. Ούτε ερωτήματα που αφορούν το *ποιο* μπορεί να είναι το υποκείμενο (φορέας) της κοινωνικής αλλαγής. Ερωτήματα τα οποία με τον έναν ή τον άλλο τρόπο έθεσαν, έστω και υπόρρητα, αρκετοί από όσους έγραψαν για το «κίνημα των πλατειών».

δ) Όσον αφορά την «αναζήτηση» του υποκειμένου αυτή δεν μπορεί να διεξαχθεί μέσα από προσεγγίσεις που βασίζονται αποκλειστικά σε έρευνες που εστιάζουν στην πλατεία Συντάγματος. Στο βαθμό που η έννοια του πλήθους δεν μπορεί να συμπεριλάβει συνολικά τον κόσμο που ζει και εργάζεται υπό το κεφάλαιο ανεξαρτήτως γεωγραφικών και πολιτισμικών ιδιαιτεροτήτων, η εξέταση του κινήματος των πλατειών ως πανελλαδικό φαινόμενο είναι αναγκαία. Ότι συγκροτεί το φαντασιακό της ελληνικής κοινωνίας –θεσμοί, κράτος, εκκλησία, κοινωνική ιστορία, παράδοση– φαίνεται ότι προσδιορίζει τα χαρακτηριστικά αυτής της αντίστασης η οποία διεξάγεται ταυτόχρονα σε 38 πόλεις τις Ελλάδας.

ε) Οι επιτόπιες έρευνες και ιδιαίτερα αυτές που χρησιμοποιούν εθνομεθοδολογικές προσεγγίσεις, οι οποίες αναδεικνύουν την ιδιαιτερότητα του στοιχείου με τον ίδιο το λόγο που παράγουν τα υποκείμενα, όπως η έρευνα της Παπαπαύλου (2015), φαίνεται να είναι ένας σημαντικός και αναπόφευκτος δρόμος. Κατεύθυνση απαραίτητη προκειμένου να τεθούν νέα ερωτήματα για τη θεωρία και να προχωρήσουν το διάλογο σε μια συζήτηση που όπως φαίνεται έχει ακόμη να προσφέρει.

Βιβλιογραφία

- Αξελός Λ., 2011, «Ψωμί-Παιδεία-Ελευθερία, η Χούντα δεν τελείωσε το '73», στο: Χ. Γιοβανόπουλος, Δ. Μητρόπουλος (επιμ.), *Από τους δρόμους στις πλατείες - Δημοκρατία under construction*, Αθήνα: Α/συνέχεια, 203-210.
- Γιοβανόπουλος Χ. και Δ. Μητρόπουλος (επιμ.), 2011, *Από τους δρόμους στις πλατείες - Δημοκρατία under construction: Εμπειρίες, αναλύσεις, νιοκουμένα*, Αθήνα: Α/συνέχεια.
- Δουζίνας Κ., 2011α, «Το πλήθος στην πλατεία και στο κέντρο των πολιτικών εξελίξεων», στο: Χ. Γιοβανόπουλος, Δ. Μητρόπουλος (επιμ.), *Από τους δρόμους στις πλατείες - Δημοκρατία under construction*, Αθήνα: Α/συνέχεια, 135-142.
- Δουζίνας Κ., 2011β, *Αντίσταση και φιλοσοφία στην κρίση. Πολιτική, ηθική και Στάση Σύνταγμα*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Della Porta D. και M. Diani, 2014, *Κοινωνικά κινήματα. Μια εισαγωγή*, (μετάφραση της 2ης έκδοσης - 2006), μτφρ. Ξ. Γιαταγάνας, πρόλ.-επιμ. Σ. Σεφεριάδης, Αθήνα: Κριτική.

- Hardt M. και A. Negri, 2002, *Αυτοκρατορία*, μτφρ. Ν. Καλαϊτζής, Αθήνα: Scripta.
- Hardt M. και A. Negri, 2012, *Να πάρουμε τη σκιάλη, Διακήρυξη*, μτφρ. Α. Κιουπκιολής, Αθήνα: Βιβλιόραμα.
- Κανελλόπουλος Κ., Κ. Κωστόπουλος, Δ. Παπανικολόπουλος, Β. Ρόγγας, 2014, «Οι κινήματικές οργανώσεις στην εκστρατεία ενάντια στα μνημόνια και τις πολιτικές λιτότητας: Κινηματικά δίκτυα, ταυτότητες οργανώσεων, προφίλ ακτιβιστών», στο: *Κοινωνικές ταυτότητες και κοινωνική συνοχή, Προκλήσεις και Προοπτικές*, 4ο Πανελλήνιο Συνέδριο Ελληνικής Κοινωνιολογικής Εταιρείας, Αθήνα 2014, 225-261
- Κατσαμπέκης Γ., 2012, «Μια παράδοση ισορροπία. Στο μεταίχμιο ηγεμονικών και μετα-ηγεμονικών αναγνώσεων του Πολιτικού», *Θέσεις* 118.
- Κιουπκιολής Α., 2014, *Για τα κοινά της ελευθερίας*, Αθήνα: Εξάρχεια.
- Κούση Μ., 2013, «Η πανελλαδική εκστρατεία διαμαρτυρίας κατά των μνημονίων και των πολιτικών λιτότητας». Διαθέσιμο στο <http://crete.academia.edu/MariaKousis> – τελευταία επίσκεψη: 20/2/2017.
- Λοσούρντο Ντ., 2014, *Η πάλη των τάξεων. Μια πολιτική και φιλοσοφική ιστορία*, μτφρ. Ά. Μπουλούμπαση, Αθήνα: Α/συνέχεια.
- Laclau E., 1997, *Για την επανάσταση της εποχής μας*, εισαγ.-επιμ.-μτφρ. Γ. Σταυρακάκης, Αθήνα: Νήσος.
- Leontidou L., 2012, “Athens on the Mediterranean ‘movement of piazzas’: Spontaneity in material and virtual public spaces”, *City: Analysis of Urban Trends, Culture, Theory, Policy, Action* 16:3, 299-312.
- Παπαγάλου Μ., 2015, *Η εμπειρία της πλατείας Συντάγματος – Μουσική, συναισθήματα και νέα κοινωνικά κινήματα*, Αθήνα: Εκδόσεις των Συναδέλφων.
- Public Issue, 2011, *Το Κίνημα των Αγανακτισμένων Πολιτών: έρευνα κοινής γνώμης για τις νέες μορφές κοινωνικής κινητοποίησης*. Διαθέσιμο στο: www.publicissue.gr/wp-content/uploads/2011/06/plateies-6-20111.pdf – τελευταία επίσκεψη: 20/2/2017.
- Ρινάλντι Ρ., 2011, «Πλατείες: Ο πολιτικός αγώνας στο τιμόνι!», στο: Χ. Γιοβανόπουλος, Δ. Μητρόπουλος (επιμ.), *Από τους δρόμους στις πλατείες - Δημοκρατία under construction*, Αθήνα: Α/συνέχεια, 185-202.
- Ρούσσο Κ., 2014, «Όψεις της συλλογικής δράσης και διαδικασίες υποκειμενοποίησης: Το συμβάν των “αγανακτισμένων” της πλατείας Συντάγματος», διπλωματική εργασία, Π.Μ.Σ. Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας του Παντείου Πανεπιστημίου.
- Σερντεδάκης Ν. και Μ. Κουφίδη, 2014, «Κύκλοι διαμαρτυρίας και εκλογικοί κύκλοι: Μια παραμελημένη διάσταση στη μελέτη της συλλογικής δράσης», στο: *Από τη μεταπολίτευση στην κρίση: Όψεις και προοπτικές της Γ΄ Ελληνικής Δημοκρατίας*, πρακτικά Ι΄ συνεδρίου Ελληνικής Εταιρείας Πολιτικής Επιστήμης.
- Σεφεριάδης Σ., 2006, «Συγκρουσιακή πολιτική, συλλογική δράση, κοινωνικά κινήματα: Μια αποτύπωση», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης* 27α: 7-42.
- Σούζας Ν. και Χ. Ηλιόπουλος, 2015, «Συλλογική δράση και πολιτικό σύστημα στα χρόνια της κρίσης. Όρια, αλληλεπιδράσεις, προοπτικές», πρακτικά συνεδρίου από το 5ο Πανελλήνιο Συνέδριο Ελληνικής Κοινωνιολογικής Εταιρείας, Αθήνα.
- Simiti M., 2014, “Rage and protest: The case of the Greek indignant movement”,

GreeSE Paper no. 82, Hellenic Observatory Papers on Greece and Southeast Europe, London School of Economics and Political Science (LSE).

Sotirakopoulos N. και G. Sotiropoulos, 2013, “‘Direct democracy now!’: The Greek indignados and the present cycle of struggles”, *Current Sociology* 61(4): 443-456.

Ψημίτης Μ., 2011, *Εισαγωγή στα σύγχρονα κοινωνικά κινήματα*, Αθήνα: Διάδραση.

Μάριος Πανιεράκης

**Πέρα από το αίτημα:
«Συλλογική ταυτότητα» και «προεικονιστική
πολιτική» στη συλλογική δράση της Επιτροπής
Αγώνα Εστιών Λέσβου για τη διεκδίκηση στέγασης**

Εισαγωγή

Τα τελευταία χρόνια έχουμε βιώσει την έντονη παρουσία αρκετών συλλογικών δράσεων στον ελλαδικό χώρο. Κορυφαίες, ίσως, στιγμές η εξέγερση που ακολούθησε τη δολοφονία του Αλέξανδρου Γρηγορόπουλου και το «εργαστήρι νέων κόσμων» που τοπογραφήθηκε στις πλατείες το 2011. Στην παρούσα εργασία θα αφήσουμε στην άκρη τα μεγάλα εξεγερσιακά γεγονότα σχολιάζοντας μια αθώρητη συλλογική έκφραση: τον αγώνα των φοιτητών/τριών του Πανεπιστημίου Αιγαίου για τη διεκδίκηση στέγασης που αναπτύχθηκε στη Μυτιλήνη στα τέλη του 2013.

Στρέφοντας το ενδιαφέρον μας στον μικρό αυτόν τόπο δεν απεμπολούμε τη δυνατότητά μας να ανοίξουμε μεγάλα ζητήματα. Έτσι, προσπαθώντας να εντοπίσουμε το νόημα της υπό μελέτη συλλογικής δράσης, θα ασχοληθούμε με τη συγκρότηση του συλλογικού υποκειμένου αλλά και την καταστατική ικανότητα των συλλογικών δράσεων να αμφισβητούν την κυρίαρχη νοηματοδότηση της καθημερινής ζωής, αποτυπώνοντας στο εδώ και τώρα νέους κόσμους. Η σημασία της παρούσας εργασίας –πέρα από το γεγονός ότι ηχογραφεί μια αθόρυβη (για πολλούς) συλλογική δράση– έγκειται στην πρώτη προσπάθεια συνάντησης της προεικονιστικής πολιτικής με τη θεωρητική σύλληψη του Melucci. Μια συνάντηση που αποτυπώνει τη θέση ότι το νόημα της συλλογικής δράσης εντοπίζεται στις εσωτερικές διαδικασίες της –στις μορφές της– και δεν είναι άλλο από τη σύνθεση ενός κόσμου που τελεί σε διαλεκτική σύγκρουση με τον κυρίαρχο.

Η φυσική μας παρουσία στα υπόγεια δίκτυα και στην εκφρασμένη συλλογική δράση σηματοδοτεί την επιτόπια έρευνα ως μέθοδο παρατήρησης.² Επικουρικά,

² Από την αναγνώριση της παρουσίας μας στη συλλογική δράση της ΕΑΕΛ δεν τεκμαίρεται μονάχα η συμμετοχή μας στο πράττειν και το λόγο των υπό μελέτη υποκειμένων, αλλά ακόμα περισσότερο δρομολογείται η υιοθέτηση μιας επιστημολογικής αντίληψης που επιζητά την απουσία διάκρισης του συγγραφικού υποκειμένου από τα αγωνιζόμενα υποκείμενα. Υπό αυτό το πρίσμα, το πράττειν της συγγραφής μας προσβλέπει στη δημιουργία ενός διαύλου επικοινωνίας ανάμεσα στη θεωρία και την πράξη, μέσα από τον οποίο μπορούν να γεννηθούν νέες μορφές αντίστασης. Παρόμοια, η επιλογή μας να κοινωνήσουμε αυτή την έρευνα φέρει και την ελπίδα να καταστεί η συλλογική δράση της ΕΑΕΛ πηγή έμπνευσης για επόμενες κινητοποιήσεις. Παρακινούμενοι από αυτήν τη θέση, κάνουμε χρήση του α΄ πληθυντικού προσώπου. Η επιλογή αυτή είναι απόρροια δύο αρνήσεων. Αρχικά της άρνησης του γ΄ ενικού προσώπου, η κυριαρχία του οποίου συμπίπτει με την αποδοχή ενός παραδείγματος

αξιοποιήθηκαν τα κείμενα και τα πρακτικά των συνελεύσεων της ΕΑΕΛ (Επιτροπή Αγώνα Εστιών Λέσβου, η συλλογικότητα των στεγαζόμενων σε εστίες φοιτητών) αλλά και συνεντεύξεις από δεκατρείς άμεσα εμπλεκόμενους στην κινητοποίηση (επτά δικαιούχους στέγασης, τέσσερις αλληλέγγυους, έναν διοικητικό υπάλληλο και τον αντιπρύτανη Ακαδημαϊκών Υποθέσεων και Φοιτητικής Μέριμνας). Διεξήχθησαν δύο κύματα συνεντεύξεων: το πρώτο, ένα μήνα μετά το τέλος της κινητοποίησης, με κυρίαρχο ερώτημα τις εσωτερικές σχέσεις των δρώντων και το δεύτερο τον Μάιο του 2014, με κεντρικό ερώτημα το πολιτικό περιεχόμενο του συλλογικού πράττειν. Προτού περάσουμε, όμως, στην ερμηνεία της συλλογικής δράσης οφείλουμε να παραθέσουμε ορισμένα ιστορικά στοιχεία.

Το ζήτημα της παροχής στέγασης στο Πανεπιστήμιο Αιγαίου και η περικοπή των φοιτητικών κατοικιών

Το Πανεπιστήμιο Αιγαίου αντιμετώπιζε χρόνια προβλήματα στην παροχή στέγης. Η έλλειψη ιδιόκτητων κλινών, η ενοικίαση δωματίων 17 χλμ. μακριά από την πόλη και η απουσία τακτικού συγκοινωνιακού δικτύου δημιουργούσαν μια κατάσταση εγκλωβισμού για τους διαμένοντες στις φοιτητικές εστίες. Στα παραπάνω προστέθηκε, με την ανακοίνωση των δικαιούχων στέγασης στις 23/10/2013, η απροειδοποίητη μείωση 26 κλινών.

Οι φοιτητές/τριες που εξασφάλιζαν διαμονή για το ακαδημαϊκό έτος 2013-2014 ήταν 154, αρκετά λιγότεροι από τους δικαιούχους και τους αιτούντες. Το γεγονός αυτό πυροδότησε έντονη αναταραχή στους κόλπους των ήδη στεγαζόμενων φοιτητών, οι οποίοι επιχειρήσαμε να αντιμετωπίσουμε το ζήτημα με προσωπικές στρατηγικές (συγκατοίκηση, ενστάσεις, φυγή). Άμεσα όμως, θέσαμε σε προτεραιότητα τις συλλογικές διαδικασίες, με καθημερινές συνελεύσεις στους Πύργους Θερμής, περιοχή όπου βρισκόντουσαν οι περισσότερες φοιτητικές κατοικίες.

Η πρώτη δημόσια διαμαρτυρία για το ζήτημα της στέγασης –μετά την περικοπή των εστιών– έλαβε χώρα στις 31/10/2013 έξω από το Περιφερειακό Συμβούλιο Φοιτητικής Μέριμνας (στο εξής ΠΣΦΜ), το οποίο εξέταζε τις ενστάσεις των απορριφθέντων δικαιούχων. Σε αυτό το σημείο προκύπτει το πρώτο μας ερώτημα: Πώς το «εγώ» γίνεται «εμείς»; Ή καλύτερα, όπως το θέτει ο Melucci (1996: 70), ποια είναι η διαδικασία μέσω της οποίας οι δρώντες γίνονται συλλογικοί; Αυτό αποτελεί το κατευθυντήριο ερώτημα της επόμενης ενότητας.

που αναζητά την «αντικειμενική γνώση» και «αλήθεια». Η χρήση του, επομένως, δηλώνει την καθαρότητα του γνωστικού υποκειμένου από το γνωστικό αντικείμενο, μια διάκριση που ιδιαίτερα στις κοινωνικές επιστήμες μπορεί να χαρακτηριστεί τουλάχιστον ψευδής. Επιπροσθέτως, η χρήση του γ' ενικού προσώπου αποτυπώνει μια συνθήκη που παραμένει σταθερή ή που η αλλαγή της βρίσκεται έξω από μας. Η δεύτερη άρνηση είναι αυτή του α' ενικού προσώπου, τόσο για τη σοβαροφάνεια που αποπνέει όσο και για το συμβολικό του περιεχόμενο ως επιστέγασμα της ακαδημαϊκίστικης λογικής στην οποία ρέπει, εξαιτίας του αιτήματος της παραγωγικότητας, ο σύγχρονος επιστημονικός λόγος. Αντιθέτως, η επιλογή του α' πληθυντικού προσώπου αναγνωρίζει, συμβολικά, τη συγγραφή ως πράξη του «εμείς». Με άλλα λόγια, δίχως τη συλλογική προσπάθεια δεν θα ήμασταν σε θέση να σας μεταφέρουμε τούτα τα λόγια. Παρ' όλα αυτά η χρήση του α' πληθυντικού προσώπου δεν ευθυγραμμίζει το παρόν κείμενο με μια συλλογική αναφορά. Ως εκ τούτου, ο συγγραφέας φέρει την πλήρη ευθύνη για το περιεχόμενό του. Τέλος, η εκτεταμένη αυτή παρένθεση –αρκετά μικρή για να καλύψει τα ζητήματα που ανοίγει– θα αναπτυχθεί σε επόμενο άρθρο.

Διαδικασία συγκρότησης συλλογικής ταυτότητας: άρνηση και διεκδίκηση της φοιτητικής ιδιότητας

Στην πρώτη δημόσια παρουσία οι συλλογικοί δρώντες μοιράσαμε κείμενο με τίτλο: «Μας στερούν τις σπουδές μας» (ΕΑΕΛ 2013α). Η διατύπωση αυτή συμπύκνωσε το θυμό που προκάλεσε η περικοπή των κλινών. Η αξία της δεν αποτυπώνεται μονάχα στο γεγονός ότι φέρει την κεφαλίδα του πρώτου κειμένου της συλλογικότητας για το ζήτημα. Ακόμα περισσότερο, αποκρυσταλλώνει την άρνηση της ταυτότητας του φοιτητή από τις πρυτανικές αρχές.

Την άρνηση της ταυτότητας εντοπίζουμε, καταρχάς, στο λόγο των συλλογικών δρώντων. Οι φοιτητές/τριες βιώσαμε έντονα αισθήματα αδικίας, απογοήτευσης και ματαίωσης. «Φοβηθήκαμε ότι στην ουσία θα χάσουμε τη ζωή μας, [...] μας διώχνανε, δεν είχαμε πού να πάμε, δεν είχαμε τι να κάνουμε...», διατείνεται ο Γ. «Ξαφνικά», μαρτυρά η Α., «εκεί που είσαι έτοιμος να πάρεις το πτυχίο, σου λένε πως δεν θα παρακολουθήσεις μαθήματα γιατί δεν έχεις σπίτι». Αντίστοιχα, ο Π. σημειώνει: «Κάποιοι κλαίγανε.³ Δηλαδή υπήρχε μια τέτοια απογοήτευση, ότι φεύγουνε! Ότι τελειώνουν οι σπουδές εδώ, αναγκαστικά, βίαια. Κάπως, ότι η ζωή τους, όλα [...] που έχουν κτίσει εδώ, κάπως τους τα παίρνουν, [...] πρέπει να φύγουν αναγκαστικά». Για όσους αποκλείστηκαν από τις εστίες η φοιτητική και ακαδημαϊκή ζωή τελείωνε. «Έπρεπε να φύγουν απ' το νησί, να μη συνεχίσουν τις σπουδές τους, τελείωνε γι' αυτούς αυτό το πράγμα», συμπληρώνει ο Π..

Οι πρυτανικές αρχές, με την άρνησή τους να προκηρύξουν νέο διαγωνισμό για την παροχή στέγασης –κάτι που είχε ως συνέπεια την απώλεια 26 δωματίων–, επενέβησαν άμεσα στο βιόκοσμο, στις κοινωνικές σχέσεις, στις ανάγκες και στις επιθυμίες των εν λόγω υποκειμένων. Απέφυγαν, επομένως, να μας ετερο-αναγνωρίσουν ως φοιτητές/τριες.

Συνεπώς, η συλλογική δράση για τη διεκδίκηση στέγασης εμφανίζεται, εν πρώτοις, ως άρνηση των κοινωνικών υποκειμένων απέναντι στη χειραγώγηση της ταυτότητάς μας (βλ. Ψημίτης 2011: 154-155). Οι απορριφθέντες δικαιούχοι στέγασης «ανοίξαμε»⁴ τη σύγκρουση με τις πρυτανικές αρχές ακριβώς για να επιβεβαιώσουμε την ταυτότητα του φοιτητή, την οποία οι τελευταίες μάς αρνήθηκαν. Προσπαθήσαμε να επανοικειοποιηθούμε πράγματα που μας ανήκαν και αναγνωρίζαμε σε μας: το δικαίωμα στη στέγαση και κατά συνέπεια το δικαίωμα στη φοίτηση.⁵ Όπως αποτυπώθηκε στα κείμενα της συλλογικότητας: «Όποιος δεν μας αναγνωρίζει το δικαίωμα στη στέγαση δεν μας αναγνωρίζει το δικαίωμα στη φοίτηση» (ΕΑΕΛ και Αλληλέγγυες/οι 2013α- ΕΑΕΛ 2013β). Έτσι, η σύγκρουση της ΕΑΕΛ με τις πρυτανικές

³ Η αντίδραση του κλάματος, εδώ, αποτυπώνει την αποκοπή από την προηγούμενη κατάσταση του φοιτητή.

⁴ Η χρήση του ρήματος «ανοίγω» δεν είναι τυχαία, συνδηλώνει την, από τα πριν, παρουσία της σύγκρουσης και ως εκ τούτου την αποφευκτική των κοινωνικών σχέσεων, που συντελείται με την αμφισβήτηση της ταυτότητας του φοιτητή.

⁵ Ενδεικτικός είναι ο επιθετικός προσδιορισμός που συνοδεύει τη στέγαση: «αυτονόητη» (ΕΑΕΛ 2013β). Αντίστοιχα, σε επόμενο κείμενο παρατηρούμε: «Το ζήτημα της στέγασης πρέπει να θεωρείται αδιαμφισβήτητο δικαίωμα όλων» (ΕΑΕΛ και Αλληλέγγυες/οι 2013δ).

αρχές αποτελεί μια σύγκρουση για την επανάκτηση της ταυτότητας του φοιτητή (βλ. Melucci 1996: 74). Υπό αυτή την έννοια η συλλογική ταυτότητα⁶ του φοιτητή αποτελεί εφαλτήριο δράσης. Οι δρώντες παλεύαμε για να αναγνωρίσουμε τον εαυτό μας και να αναγνωριστούμε ως φοιτητές/τριες από τις δράσεις μας.

Κάνοντας ένα ημερολογιακό άλμα, μπορούμε να αναφέρουμε τη χαρακτηριστική πρόταση που χρησιμοποιήθηκε στα κείμενα των πρυτανικών αρχών, η οποία αποτυπώνει την έλλειψη ετερο-αναγνώρισης προς τους φοιτητές: «Η Πρυτανική Αρχή καλεί τους καταληψίες να αποδώσουν σήμερα το κτίριο⁷ Διοίκησης του Πανεπιστημίου Αιγαίου στην ακαδημαϊκή κοινότητα» (κείμενο υπογραφών 2013· Πρυτανική αρχή 2013). Εδώ, οι συλλογικοί δρώντες χαρακτηριζόμαστε εξωτερικά υποκείμενα ως προς την ακαδημαϊκή κοινότητα. Η διάκριση αυτή είναι τόσο έντονη που τονίζεται εις διπλούν μέσα στην πρόταση.⁸

Χρονικό των κινητοποιήσεων

Προτού συνεχίσουμε, θεωρούμε χρήσιμο να καταθέσουμε ένα χρονικό των κινητοποιήσεων. Στις 5/11 πραγματοποιούμε πορεία στους δρόμους της Μυτιλήνης –κοινοποιώντας το ζήτημα της έλλειψης εστιών– η οποία συνοδεύεται από ανοιχτή συνέλευση στο κέντρο της πόλης. Στη διαδικασία αυτή αποφασίζουμε τη συμβολική κατάληψη του κτηρίου διοίκησης με αιτήματα: (α) Άμεση στέγαση σε όσους έχουν ανάγκη και παραμένουν έξω από τις εστίες, (β) επανατοποθέτηση (τουλάχιστον) των 30 κλινών, (γ) μηνιαίο επίδομα ενοικίου σε όσους δικαιούνται στέγαση και δεν στεγάζονται και (δ) δημόσια δωρεάν παιδεία για όλους.

Την επομένη, 6/11, καταλαμβάνουμε το κτήριο της διοίκησης. Άμεση είναι η αντίδραση του αντιπρύτανη Φοιτητικής Μέριμνας, ο οποίος ζητά, μέσω τηλεφώνου, να μιλήσει με κάποιον εκπρόσωπο. Οι συλλογικοί δρώντες διατεινόμεστε ότι δεν νομιμοποιούμε μια αντιπροσωπευτική διαδικασία, έτσι του προτείνουμε να παρευρεθεί στην κατάληψη. Εκείνος ανταποκρίνεται άμεσα. Η συζήτηση που

⁶ Η χρήση της λέξης ταυτότητα είναι ήδη υπό αίρεση. Όπως παρατηρεί και ο ίδιος ο Melucci (Μελούτσι 2002: 207-208· Melucci 1996: 72), η σημασιολογική ρίζα της λέξης εμπεριέχει έναν ουσιοκρατικό χαρακτήρα, που την εμφανίζει σαν μια δοσμένη πραγματικότητα. Αυτός ο χαρακτήρας δεν ανταποκρίνεται στη χρήση της. Ως εκ τούτου, η έννοια της ταυτότητας θα μπορούσε πιο εύστοχα να αποτυπωθεί ως ταυτοποίηση. Ο λεξιλογικός αυτός μετασχηματισμός υπογραμμίζει τον σχεσιακό και διαδικαστικό χαρακτήρα της έννοιας, αποβάλλοντας τα ουσιοκρατικά της στοιχεία.

⁷ Νιώθουμε την ανάγκη να σημειώσουμε την εντυπωσιακή αυτή ορθογραφική διαφοροποίηση της λέξης κτήριο/κτίριο. Ετυμολογικά, παρατηρούνται ερμηνείες που υποστηρίζουν και τις δύο χρήσεις: Η πρώτη αναγράφει τη λέξη με «ν», καθώς προκρίνει την προέλευσή της είτε από το οικητήριο είτε από το ευκτήριον. Η δεύτερη ερμηνεία καθιερώνει την ορθογραφία του κτηρίου με «ι», για λόγους απλοποίησης. Το ενδιαφέρον εδώ έγκειται, πέρα από τα γραμματικά στοιχεία, στο γεγονός ότι οι πρυτανικές αρχές κάνουν χρήση της λέξης κτήριο με «ι», σε αντίθεση με τους συλλογικούς δρώντες που, σε όλες τις ανακοινώσεις ακόμα και στα πρακτικά των συνελεύσεων –για τα οποία αξίζει να σημειωθεί ο κυκλικός ρόλος του πρακτικογράφου– χειριζόμαστε τη λέξη με «ν». Υπάρχει μόνο μία εξαίρεση. Αυτή εντοπίζεται στο τελευταίο κείμενο των συλλογικών δρώντων, με το οποίο ανακοινώνουμε τη λήξη της κατάληψης και την επιστροφή του κτηρίου στην «κανονικότητα». Οφείλουμε εδώ να προσθέσουμε ότι ακολουθούμε τη γραφή του κτηρίου με «ν», καταρχήν, από σεβασμό στη συλλογική δράση της ΕΑΕΛ.

⁸ Πέρα από το γεγονός ότι η χρήση της λέξης καταληψίες ενέχει, για τις πρυτανικές αρχές, ένα παραβατικό πρόσωπο, το κείμενο αυτό τονίζει τη διάκριση ακαδημαϊκοί/καταληψίες, η οποία δεν είναι αθώα, καθώς τοποθετεί στο κάδρο μια ακαδημαϊκή ιδιότητα απαλλαγμένη από την υποχρέωση να συνδιαλέγεται με το κοινωνικό/πολιτικό/πολιτισμικό.

ακολουθεί έχει ως αποτέλεσμα την απόφαση, από τους συλλογικούς δρώντες, για συνέχιση της κατάληψης επ' αόριστον (ΕΑΕΛ και Αλληλέγγυες/οι 2013α).

Επί των αιτημάτων, στις 15/11 το ΠΣΦΜ προτείνει την εκ νέου προκήρυξη του διαγωνισμού και την οικονομική ενίσχυση των δικαιούχων που αναγκάστηκαν να εγκαταλείψουν τη στέγη τους. Παρ' όλα αυτά, συνεχίζουμε την κατάληψη έως τις 23/11, ημερομηνία κατά την οποία οι πρυτανικές αρχές δεσμεύονται για την ικανοποίηση των αιτημάτων (Σουλακέλλης 2013), πράγμα που –ύστερα από ένα ευχαριστήριο γλέντι την επόμενη ημέρα⁹– βαραίνει στην απόφαση να εγκαταλείψουμε το κτήριο, (ΕΑΕΛ και Αλληλέγγυες/οι 2013β). Η κατάληψη αυτή, των δεκαεννέα ημερών, αποτελεί τον πυρήνα του εμπειρικού μας υλικού, επί του οποίου θα στηρίξουμε τη θεωρητική μας διερεύνηση.

Είναι σημαντικό να αναφέρουμε ότι η απόφαση για τη λήξη της κατάληψης συνοδεύτηκε από έντονη αμηχανία. Στην τελευταία συνέλευση της κατάληψης κυριάρχησε το ερώτημα: «Είναι νίκη αυτό;». Η συζήτηση φανέρωσε καταφατικές απαντήσεις, ο Μπ. τονίζει: «Σταματάμε την κατάληψη με μια νίκη, η οποία αφήνει και μια παρακαταθήκη», ενώ ο Χου. σημειώνει ότι «είναι ένας αγώνας που κερδήθηκε» και προτρέπει «ο αγώνας να συνεχιστεί. Υπήρχε ένα γενικότερο πρόταγμα: δημόσια και δωρεάν παιδεία και όχι μια απροσδιόριστη διεκδίκηση». Παράλληλα, αποτυπώθηκε έντονα μια ρητορική ως προς τη μοναδικότητα της νικηφόρας έκβασης της κατάληψης: «Δεν έχει ξαναυπάρξει νικηφόρα κατάληψη στη Μυτιλήνη», σημειώνουν μεταξύ άλλων ο Γ. και η Α. (Πρακτικά συνέλευσης, 23/11/2013). Τα πρακτικά κλείνουν με ακόμα μία ερώτηση: «Δεν έχω καταλάβει! Δηλαδή, αυτή είναι απολογιστική συνέλευση;» (Πρακτικά συνέλευσης, 23/11/2013). Η αναζήτηση του νοήματος της συλλογικής δράσης που θα επιχειρήσουμε στην παρούσα εργασία αποτελεί μια προσπάθεια ερμηνείας της παραπάνω αμηχανίας.

Στοιχεία συλλογικής δράσης: Σύγκρουση και αλληλεγγύη

Υποστηρίξαμε παραπάνω ότι διαρρηγνύεται η συλλογική ταυτότητα του φοιτητή, ενώ υπονοήσαμε την παρουσία τουλάχιστον δύο στοιχείων. Αρχικά, την ύπαρξη σύγκρουσης ανάμεσα στους σπουδαστές και τις πρυτανικές αρχές. Η σύγκρουση αυτή συμβαίνει (εκ πρώτης όψεως) για τον έλεγχο και τον προορισμό των πόρων (Melucci 1984α: 4. Ψημίτης 2011: 150), στη συγκεκριμένη περίπτωση των εστιών. Παρόλο που αποκαλύπτεται έπειτα από μια ιδιαίτερη κατάσταση, δεν τεκμαίρει σχέση αιτίου-αιτιατού. Αντιθέτως, προκύπτει ως ρήξη της αμοιβαιότητας της σχέσης των πρυτανικών αρχών με τους φοιτητές, ως συνέπεια της άρνησης των πρώτων να αναγνωρίσουν τη συλλογική ταυτότητα των δεύτερων. Όπως είδαμε, η σύγκρουση ανοίγεται ως συλλογική προσπάθεια επιβεβαίωσης της ταυτότητας που ο αντίπαλος αρνείται (βλ. Melucci 1996: 71).

Κατά το ξεδίπλωμα της συλλογικής δράσης, οξύνουμε την αντιπαράθεση και θέσαμε, με ιδιαίτερα έντονο ύφος, υπό αμφισβήτηση τη νομιμότητα της εξουσίας των

⁹ Δεν πρέπει να υποτιμηθεί η σπουδαιότητα του γλεντιού και του γέλιου εντός των συλλογικών δράσεων. Την ανάδειξη αυτής της σημασίας, ωστόσο, δεν θα επιχειρήσουμε στο παρόν άρθρο.

πρυτανικών αρχών. Αυτή η αμφισβήτηση εκφράστηκε τόσο με ειρωνικό ύφος,¹⁰ όσο και με ευθείες βολές περί ανικανότητας.¹¹ Επίσης, οι συλλογικοί δρώντες θέσαμε μη διαπραγματεύσιμα αιτήματα, όπως το αίτημα για παραίτηση των πρυτανικών αρχών. Χαρακτηριστικά παραθέτουμε: «Δεν υπήρχε η θέληση για να αναλάβουν τις ευθύνες τους [...]. Για εμάς είναι ξεκάθαρο πως η μόνη ολιγομελής ομάδα από την οποία “λυμαίνεται” το κτήριο της διοίκησης, και κατ’ επέκταση όλο το Πανεπιστήμιο είναι οι πρυτανικές αρχές» (ΕΑΕΛ και Αλληλέγγυες/οι 2013δ). «Από μεριά μας, αν κάποιος πρέπει να απομακρυνθεί από το Πανεπιστήμιο Αιγαίου, όπως έχουμε ξαναπεί, είναι οι πρυτανικές αρχές» (ΕΑΕΛ και Αλληλέγγυες/οι 2013γ).¹²

Το δεύτερο στοιχείο που εμπεριέχει η συλλογική δράση είναι η αλληλεγγύη. Η ίδια η σύγκρουση δυναμώνει την εσωτερική αλληλεγγύη –το «αίσθημα αλληλεγγύης» όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Γ.– ανάμεσα στους δρώντες και επιβεβαιώνει την ταυτότητα. Όπως είδαμε σε προηγούμενη παράγραφο, χωρίς αυτούς τους δεσμούς δεν θα είχαμε μετατραπεί σε συλλογικούς δρώντες (Melucci 1996: 74).

Η ύπαρξη αλληλεγγύης ανάμεσα στους φοιτητές είναι αυτή που μας επιτρέπει να διώξουμε το φόβο¹³ και να περάσουμε στη συλλογική δράση, καθώς συνθέτει ένα σύστημα κοινωνικών σχέσεων που συνδέει και ταυτίζει τους συμμετέχοντες. Η αλληλεγγύη, επομένως, δημιουργεί μια «συλλογική αίσθηση του εμείς» (Ψημίτης 2011: 146), η οποία αναιρεί την αρχική άρνηση της ταυτότητας από τις πρυτανικές αρχές. Όπως διατείνεται ο Σ., «είδαμε πως δεν είμαστε μόνοι, να το αντιμετωπίσουμε αυτό το πράγμα. Είναι κι άλλοι σαν κι εμάς και μπορούμε όλοι μαζί να το καταφέρουμε». Η ύπαρξη της αλληλεγγύης, επομένως, μας ωθεί στη διεκδίκηση και την ανάκτηση των πόρων που ως φοιτητές θεωρούμε ότι μας ανήκουν.

Μπορούμε να καταγράψουμε δύο μορφές αλληλεγγύης (Μελούτσι 2002: 150-Ψημίτης 2011: 147). Από τη μία την αλληλεγγύη από ομοιότητα. Σε αυτήν τη μορφή αλληλεγγύης, τα κοινωνικά υποκείμενα αποτυπώνουν τον εαυτό τους στο πρόσωπο του άλλου, σημειώνοντας τα κοινά τους γνωρίσματα. Τη μορφή αυτή αλληλεγγύης διακρίνουμε όχι μονάχα ανάμεσα στους απορριφθέντες δικαιούχους στέγασης αλλά και στους φοιτητές που αναγνώριζαν στο πρόσωπο των τελευταίων το δικό τους ενδεχόμενο πρόσωπο. Όπως συμπεραίνει η Αλ., «άσχετα από το αν δεν είναι άμεσα δικό σου πρόβλημα, είναι πρόβλημα κάποιου συμφοιτητή σου έτσι; Και ο οποιοσδήποτε μπορούσε να βρεθεί σ’ αυτήν τη θέση». Χαρακτηριστικό είναι επ’ αυτού το γεγονός ότι όλοι οι φοιτητικοί σύλλογοι της Μυτιλήνης στίριξαν την κατάληψη.

10 «Ως λάτρεις της τέχνης, δεν μπορούμε παρά να μην εκλάβουμε τις υποκριτικές ικανότητες και το γνήσιο σου-ρεαλισμό [...] του αντιπρύτανη ως αξιόλογη έκφραση του καλλιτεχνικού του ταλέντου» (ΕΑΕΛ 2013γ).

11 «Εν τέλει κύριοι των πρυτανικών αρχών αν δεν μπορείτε να δεσμευτείτε δημόσια και να υπογράψετε πως τα παρακάτω λογικά αιτήματα θα γίνουν πράξη, τότε μάλλον δεν είστε ικανοί να διαχειριστείτε τα τόσο κρίσιμα ζητήματα που απαιτούνται για την ομαλή διεκπεραίωση του δύσκολου τούτου έργου που ακούει στο όνομα “φοιτητική μέριμνα”» (ΕΑΕΛ και Αλληλέγγυες/οι 2013δ).

12 Τη συνολικότερη αυτή αμφισβήτηση εντόπισε και ο αντιπρύτανης Φοιτητικής Μέριμνας, όπως σημειώνει στη συνέντευξη: «Το μόνο αρνητικό από αυτή την κατάληψη που έχω βιώσει είναι η –πολύ προσωπική– επίθεση στο πρόσωπό μου».

13 «Όπως σημειώνει ο Γ., «κι απ’ το φόβο, βγήκε σιγά σιγά στην επιφάνεια το θάρρος που δεν υπήρχε πριν».

Από την άλλη, μπορούμε να σημειώσουμε την αλληλεγγύη από διαφορά. Εδώ, τα κοινωνικά υποκείμενα εντοπίζουν στον άλλο στοιχεία απόντα και κατ' επέκταση στοιχεία συμπληρωματικά του εαυτού. Τη μορφή αυτή αλληλεγγύης μπορούμε να εντοπίσουμε στους διοικητικούς υπαλλήλους, στους διδάσκοντες του Πανεπιστημίου (στους αντίστοιχους συλλόγους είχαν επικυρωθεί αποφάσεις στήριξης της κατάληψης) αλλά και εν μέρει στους πολίτες της Λέσβου. Όπως διατείνεται ο Στ., διοικητικός υπάλληλος στο Πανεπιστήμιο Αιγαίου, «ήταν δίκαιο το αίτημα [...] στο κάτω κάτω της γραφής εμείς είμαστε εδώ επειδή υπάρχουν οι φοιτητές».

Πέρα από τα όρια του συστήματος: συμβολικό περιεχόμενο της κατάληψης

Αναφερθήκαμε νωρίτερα σε δύο στοιχεία της συλλογικής δράσης. Την ύπαρξη αλληλεγγύης μεταξύ των συλλογικών δρώντων αλλά και την παρουσία της σύγκρουσης. Θα υποστηρίξουμε στη συνέχεια ότι ένα τρίτο στοιχείο υφέρπει στην κατάληψη. Οι μη διαπραγματεύσιμοι στόχοι και η αμφισβήτηση της νομιμότητας της εξουσίας των πρυτανικών αρχών που αναφέραμε ήδη μπορούν να μας προϊδεάσουν ως προς την κατεύθυνση του εγχειρήματος της κατάληψης προς την υπέρβαση των ορίων του συστήματος. Αυτό μαρτυρά ότι η συλλογική δράση της ΕΑΕΛ κινείται έξω από τους θεσμικούς κανόνες. Συγκεκριμένα, η ίδια η μορφή της κινητοποίησης συνθέτει περιεχόμενα αρκετά διαφορετικά από αυτά που αποτυπώνουν οι κατεστημένες συνδικαλιστικές μορφές. Πίσω στο θεωρητικό πλαίσιο, ο Melucci διακρίνει τα κοινωνικά κινήματα από τις συγκρουσιακές δράσεις,¹⁴ τις συμπεριφορές κρίσης¹⁵ και τις αποκλίνουσες συμπεριφορές,¹⁶ υποστηρίζοντας ότι οι πρώτες, πέρα από τα στοιχεία της σύγκρουσης και της αλληλεγγύης, εμπεριέχουν την αμφισβήτηση του πολιτικού συστήματος ή/και την επανεξέταση του τρόπου οργάνωσης της κοινωνίας (Melucci 1980: 202-203 και 1984α: 4). Αυτή η αμφισβήτηση στην κατάληψη της ΕΑΕΛ δεν εκφράστηκε μόνο μέσα από το λόγο των δρώντων αλλά και με το ίδιο μας το πράττειν.

Το σημείο αυτό είναι κομβικό, καθώς τοποθετεί σε πρώτο πλάνο το συμβολικό περιεχόμενο της κατάληψης. Καταρχάς, το γεγονός ότι η ρητή έκφραση των κινητοποιήσεων συνοδεύτηκε από σκληρή κριτική στις επίσημες συνδικαλιστικές μορφές των φοιτητικών συλλόγων έθεσε το εξής ερώτημα: Η σύγκρουση μεταξύ πρυτανικών αρχών και ΕΑΕΛ συμβαίνει μονάχα για τις εστίες; Αν η απάντηση σε αυτό το ερώτημα ήταν καταφατική, θα είχαμε –σε έναν πρώτο βαθμό– αναγάγει τη σύγκρουση σε ζήτημα συναλλαγής, δηλαδή σε έναν απλό ανταγωνισμό μεταξύ συμφερόντων για μια διαφορετική κατανομή των πόρων (Μελούτσι 2002: 108). Οι εστίες αποτελούν πράγματι έναν υλικό πόρο, η αμφισβήτηση της προσφοράς του οποίου, ωστόσο, επηρεάζει άμεσα τις κοινωνικές σχέσεις και τις προσωπικές μας ανάγκες.¹⁷ Ως εκ τούτου, το περιεχόμενο της σύγκρουσης επηρεάζει τον προσωπικό

14 Συλλογικές δράσεις των οποίων η σύγκρουση συντελείται εντός των πλαισίων του συστήματος.

15 Συλλογικά φαινόμενα χωρίς την ύπαρξη αλληλεγγύης μεταξύ των δρώντων.

16 Δράσεις που, ενώ δεν ακολουθούν τους κανόνες, δεν εμπεριέχουν συλλογική σύγκρουση.

17 Στο πλαίσιο αυτό, θα ήταν λάθος μας να ερμηνεύσουμε τη συλλογική δράση αποκλειστικά ως απόρροια της

χρόνο και χώρο της καθημερινής ζωής, τον προσωπικό χρόνο και χώρο του φοιτητή. Οι συλλογικοί δρώντες, στην προσπάθειά μας να επανακτήσουμε αυτό το χρόνο και χώρο, επιλέξαμε μια μορφή πάλης που δημιουργεί μια νέα καθημερινή ζωή.

Θα δείξουμε, στη συνέχεια, ότι η σύγκρουση της ΕΑΕΛ με τις πρωτανικές αρχές επιχείρησε να προσβάλει την κυρίαρχη νοσηματοδότηση της ζωής. Για το λόγο αυτό, θα αναφερθούμε σε μια εικόνα που προέρχεται από την κατάληψη του κτηρίου διοίκησης: την ανάπτυξη κοινωνικών σχέσεων μεστών νοήματος, οι οποίες βρίσκονται σε αντιδιαστολή, σε διαλεκτική σύγκρουση με τις κυρίαρχες. Εντός του πλαισίου διεκδίκησης, οι συλλογικοί δρώντες, πολλές φορές άγνωστοι μεταξύ μας, αναπτύξαμε ουσιαστικές σχέσεις. Οι ίδιοι οι πρωταγωνιστές, πέρα από την απουσία ανταγωνισμού και το κλίμα αλληλοεκτίμησης, σημειώνουν: «Ήταν μια κοινότητα [...] είχαμε κοινούς προβληματισμούς, [...] δεν ήταν κάτι αποξενωμένο, δεν είχε επικριτικά βλέμματα, ήμαστε όλοι μαζί [...]. Δεν ξέρω πόσο ρομαντικό ακούγεται αλλά ήταν έτσι», ομολογεί ο Π. Επίσης, η Α. προσθέτει: «Εχουμε γίνει κάποιες φίλιες που εγώ προσωπικά δεν το περίμενα [...] ξαφνικά μιλάς και λες [...] σημαντικά πράγματα για σένα».

Οι δεσμοί που συνάψαμε ήταν τόσο ισχυροί που παρομοιάστηκαν με οικογενειακούς. «Είχαμε δεθεί σαν οικογένεια, παρόλο που ήτανε πολλά παιδιά που δεν τους γνώριζα», σημειώνει ο Σ. και η Α. συμπληρώνει: «Είχαμε μάθει ο ένας τον άλλο, είχαμε γίνει όντως μια οικογένεια, ήταν ωραίο. Και μια οικογένεια έχει τις εντάσεις της [...], τα κλάματά της, τα παράπονά της. Έτσι κι εμείς, αυτή η κατάληψη τα είχε όλα, ήταν ωραία κατάληψη! Είχε τα φλερτ της, τους έρωτές της». Αντίστοιχα η Ε., αλληλέγγυα στον αγώνα, τονίζει: «Θυμάμαι ένα βράδυ που τραγουδάγαμε και δεν ήθελα να κοιμηθώ και έπιασα να κάνω δουλειές και ένιωθα ότι έκανα δουλειές για συγγενικά πρόσωπα, το ένιωθα οικογενειακό το περιβάλλον».

Δεν αποτελεί σύμπτωση που οι συλλογικοί δρώντες αναζητούσαμε την επικοινωνία και μέσω της καλλιτεχνικής έκφρασης. Παρά την υπερβολική κούραση, δεν ήταν λίγες οι στιγμές κατά τις οποίες όλοι μαζί παίζαμε μουσική, διαβάζαμε ή συζητούσαμε. Όπως αφηγείται ο Σ., «ξέραμε το τι μας ξημερώνει. Αύριο πάλι θα 'χαμε αγώνα από το πρωί μέχρι το βράδυ, ατέρμονα. Οπότε, έπρεπε [...] να πάρουμε δυνάμεις, και μπορούσαμε να πάρουμε ένα κρασί να το πιούμε ομαδικά, να παίξουμε και τις κιθάρες μας, να πούμε το τραγούδι μας». Συνολικά, σχολιάζει ο Π., «ζήσαμε μια δημιουργική κατάσταση όπως είναι όλοι αυτοί οι αγώνες, [...] βρεθήκαμε να παράγουμε πράγματα». Αυτή η δημιουργική κατάσταση, συνεχίζει, διαχωρίζεται από την καπιταλιστική παραγωγή: «Παραγωγική δημιουργία, όχι παραγωγή». Ως εκ τούτου, η συλλογική δράση που αναπτύχθηκε από την ΕΑΕΛ δεν πάλευε μονάχα για τον επαναπροσδιορισμό της στέγασης, αλλά επιζητούσε κάτι σημαντικότερο, την επανοικειοποίηση της καθημερινής ζωής (Melucci 1980: 219).

μείωσης των εστιών. Αυτή η ερμηνεία θα αγνοούσε, συν τοις άλλοις, τη δυνατότητα των «από κάτω» να παράγουν κοινωνικές σχέσεις. Μια δυνατότητα που θα τονιστεί στη συνέχεια του άρθρου.

Η μορφή ως έκφραση νοήματος

Σε αυτό ακριβώς το σημείο έγκειται η σημασία της υπό μελέτη συλλογικής δράσης, στην αμφισβήτηση των κυρίαρχων κοινωνικών σχέσεων σε συμβολικό επίπεδο (βλ. Melucci 1985: 798). Οι δρώντες αποτυπώσαμε στο τώρα, με το ίδιο μας το παράδειγμα, νοήματα που αμφισβητούσαν την κυρίαρχη νοηματοδότηση της ζωής, παρουσιάζοντας ταυτόχρονα στην επίσημη κοινωνία όψεις ενός διαφορετικού παρόντος. Σύμφωνα με τον Melucci, γι' αυτό ακριβώς παλεύουν τα σύγχρονα κοινωνικά κινήματα, για μια διαφορετική κατεύθυνση και ένα εναλλακτικό νόημα της κοινωνικής δράσης. Η πάλη αυτή, για την αλλαγή της κοινωνίας, είναι ενσωματωμένη στην καθημερινή ζωή (Melucci 1984β: 827). Με αυτόν τον τρόπο, τα κοινωνικά κινήματα δρουν ως «νέα media» δηλώνοντας διά της ίδιας τους της παρουσίας ότι ένα διαφορετικό παρόν είναι εφικτό (Melucci 1985: 812 και 1984β: 830).

Για τον Melucci (1984β: 821), η οργανωτική μορφή δεν μπορεί να παραλειφθεί από την ερμηνεία των συλλογικών δράσεων,¹⁸ καθώς η μορφή των σύγχρονων κινημάτων αποτελεί την έκφραση του μηνύματος που επιθυμούν τα κοινωνικά υποκείμενα να μεταδώσουν στην κοινωνία. Έτσι, μας προτρέπει να αναζητήσουμε το νόημα της δράσης στην ίδια τη δράση και όχι στους σκοπούς (Melucci 1985: 809). Όπως σημειώνει ο Χου., ο τρόπος οργάνωσης της ΕΑΕΛ «σε καμία περίπτωση δεν είναι τυχαίος, [...] αυτό που δεν υπάρχει ιεραρχία, υπάρχει μία ισότητα στις συνελεύσεις κ.λπ.».

Ο Melucci επεκτείνει την παραπάνω αντίληψη. Έχει αξία να χρησιμοποιήσουμε τα λόγια του: «Οι νέες οργανωτικές μορφές των σύγχρονων κινημάτων δεν είναι απλά εργαλειακές για τους στόχους τους. Είναι οι ίδιες ένας στόχος. [...] η μορφή του κινήματος είναι ένα μήνυμα, μια συμβολική πρόκληση προς τα κυρίαρχα πρότυπα» (Melucci 1984β: 830 – η έμφαση στο πρωτότυπο).¹⁹ Οι οργανωτικές μορφές, συνεχίζει:

«Είναι η βάση για την εσωτερική συλλογική ταυτότητα, αλλά είναι επίσης μια συμβολική αντιπαράθεση με το σύστημα. Οι συμμετέχοντες δέχονται μια δυνατότητα διαφορετικής εμπειρίας στο χρόνο, στο χώρο, στις διαπροσωπικές σχέσεις, η οποία αντιτίθεται στον λειτουργικό ορθολογισμό του συστήματος: έναν διαφορετικό τρόπο να ονοματοδοτείς τον κόσμο που ξαφνικά αντιστρέφει τους κυρίαρχους κώδικες» (Melucci 1984β: 830).

Σε αυτό το σημείο οφείλουμε να μεταφέρουμε μια τρίτη εικόνα από την κατάληψη του κτηρίου διοίκησης, τη διαδικασία της συνέλευσης. Η συνέλευση αποτελούσε μια καθημερινή ανοιχτή και δυναμική διαδικασία κατά τη διάρκεια της κατάληψης. Παρά τον δυναμικό χαρακτήρα της ορισμένα χαρακτηριστικά έμειναν σταθερά στο χρόνο. Το σημαντικότερο, ίσως, εξ αυτών αποτελούσε η κυκλική διάταξη των προσώπων. Τη σημασία του κύκλου τονίζει η Αλ.: «Η συνέλευση [...] για μένα ήταν κάτι εντυπωσιακό. Έστω κι αυτός ο κύκλος μόνο και μόνο σαν εικόνα που το έβλεπες

¹⁸ Εξάλλου, η ίδια η ύπαρξη της έννοιας νέα κοινωνικά κινήματα δηλώνει την οργανωτική διαφοροποίηση των νέων κινήτων από τα παλιά (Melucci 1985: 799).

¹⁹ Πρβλ. Melucci 1985: 812.

σου έδειχνε κάτι πολύ συλλογικό».

Αυτή η προτίμηση στην κυκλική διάταξη των προσώπων δεν έχει μόνο πρακτικό περιεχόμενο (την ανάγνωση του «άλλου» σώματος), εκπέμπει επιπλέον ένα συμβολισμό. Αρνείται μια γραφειοκρατικοποιημένη και αντιπροσωπευτική δημοκρατία και προτείνει μια «πρόσωπο-με-πρόσωπο» δημοκρατία (Μπούκτσιν x.x.). Κατ' επέκταση, η κυκλική διάταξη των προσώπων φανερώνει την πρακτική της οριζοντιότητας με την οποία πορεύεται το συγκεκριμένο εγχείρημα. Συνάμα, η ισουψής τοποθέτηση των συμμετεχόντων στον κύκλο φαίνεται να αντιστοιχεί στην απόρριψη της ιεραρχίας και τη συνειδητή απουσία του ειδικού. Από το «καταφέραμε να 'μαστε όλοι ίσοι μέσα, [...] κανείς δεν είναι κατώτερος, κανείς δεν είναι ανώτερος» του Γ. έως τα λόγια του Δ. «δεν υπήρχαν ιεραρχίες. [...] Νομίζω ότι τα καλύπτει όλα αυτό. Κι αυτό ήτανε για μένα, το ξαναλέω, πρωτόγνωρο. Όταν το συνειδητοποίησα αυτό, είπα [...] για τους καιρούς που ζούμε είναι μια ελπίδα», η υιοθέτηση του κύκλου στη συνέλευση μετουσίωσε τη διαδικασία από διαχειριστική σε βαθιά πολιτική.

Κατ' επέκταση, η συνελευσιακή διαδικασία διέπεται από ένα βαθύτερο, διττό νόημα. Από τη μία, φέρνει τους συλλογικούς δρώντες σε ρήξη με τη θεσμοθετημένη συνδικαλιστική μορφή των φοιτητικών συλλόγων, καθώς οι τελευταίοι επιμένουν να ανακυκλώνουν το status quo. Από την άλλη, πραγματώνει στο «εδώ και τώρα», όχι μονάχα τη μορφή δημοκρατίας, αλλά, ακόμα περισσότερο, όψεις του κόσμου που οι συλλογικοί δρώντες οραματιζόμαστε. Επομένως, θα μπορούσαμε να χαρακτηρίσουμε τη διαδικασία της συνέλευσης την οργανωτική μορφή εκείνη η οποία συμπυκνώνει τη συμβολική πρόκληση απέναντι στο υπάρχον. Παράλληλα, η οργανωτική αυτή μορφή –και όχι μόνο αυτή– αποτυπώνει όψεις των νοημάτων που οι συλλογικοί δρώντες επιθυμούμε να κοινωνήσουμε προς τον έξω κόσμο.

Όψεις προεικονιστικής πολιτικής στην κατάληψη του κτηρίου διοίκησης

Οι δύο τελευταίες εικόνες (της δημιουργίας εναλλακτικών κοινωνικών σχέσεων και της συνελευσιακής διαδικασίας), καθώς και η προηγούμενη ανάγνωση στις οργανωτικές μορφές των συλλογικών δράσεων, επιτάσσουν να φέρουμε στο προσκήνιο την έννοια της προεικονιστικής πολιτικής. Η τελευταία αποκτά σπουδαιότητα εδώ, καθώς επιβεβαιώνει στις οργανωτικές μορφές της ΕΑΕΛ την υλική και απτή δυνατότητα των υποκειμένων να αλλάξουμε τον κόσμο. Παράλληλα, φέρνει σε διαλεκτική σύγκρουση τον υπάρχοντα κόσμο με τις εκφρασμένες και «εικονισμένες» όψεις της κατάληψης. Ακόμα περισσότερο για τη δικιά μας μελέτη, η αξία της έννοιας έγκειται στο γεγονός ότι οι όψεις της προεικονιστικής πάλης που αναφαίνονται στη συλλογική δράση αναδεικνύουν το βαθύτερο νόημα της κατάληψης, πράγμα που αποτελεί και το κεντρικό μας ερώτημα.

Συμπυκνώνοντας τη βιβλιογραφική παραγωγή περί προεικονιστικής πολιτικής, θα ισχυριζόμασταν ότι η έννοια προσπαθεί να ερμηνεύσει τις συλλογικές δράσεις που επιχειρούν –σε έναν πρώτο βαθμό έξω από τους επίσημους θεσμούς της κοινωνίας–

να πραγματώσουν τις επιθυμητές κοινωνικές σχέσεις. Τοποθετεί σε περίοπτη θέση τη σύμπνοια σκοπών-μέσων εντός των συλλογικών δράσεων, ένα στοιχείο που δεν πρέπει να νοείται χωριστά από τη δημιουργία εναλλακτικής κοινότητας/κοινωνίας. Στο πλαίσιο της εναρμόνισης των σκοπών με τα μέσα εκφράζει την απουσία «συνταγής» και σιγουριάς για την αλλαγή του κόσμου. Ως εκ τούτου, οι συλλογικοί δρώντες δίνουν έμφαση στις κοινωνικές σχέσεις που δημιουργούνται πειραματικά εντός αυτών των εναλλακτικών, επιδιώκοντας την αποφυγή δημιουργίας καταπιεστικών καταστάσεων. Αυτές οι κοινωνικές σχέσεις έχουν, επίσης, παιδαγωγικό χαρακτήρα, καθώς οδηγούν τα κοινωνικά υποκείμενα σε αναστοχασμό σχετικά με το καθημερινό τους πράττειν. Υπό αυτή την έννοια, τα πειράματα προεικονιστικής πολιτικής έρχονται σε διαλεκτική σύγκρουση με την τωρινή μορφή της κοινωνίας, δείχνοντας ότι ένας άλλος κόσμος είναι εφικτός, τόσο μέσω βιώματος όσο και μέσα από την προβολή ενός κόσμου διαλεκτικά αντίθετου με τον υπάρχοντα (Πανιεράκης 2016: 59).

Οι συλλογικοί δρώντες μπορεί να αποφύγαμε να περιλάβουμε τον όρο «προεικονιστική πολιτική» στο λόγο της κατάληψης, εντούτοις το σύνολο των πρακτικών μας επικοινωνεί με την έννοια. Ας παραθέσουμε, για παράδειγμα, το περιεχόμενο του πρώτου κειμένου της κατάληψης (ΕΑΕΛ και Αλληλέγγυες/οι 2013α):

«Εμείς ανταποκριθήκαμε στο κάλεσμα να βρούμε λύση μόνοι μας. [...] Παράλληλα με την επίτευξη της άμεσης στέγασής μας, η κίνηση αυτή αποτελεί ένα μέτρο πίεσης προς τις πρωτανικές αρχές να πράξουν το αυτονόητο. [...] Παίρνουμε την πρωτοβουλία να στεγάσουμε εμάς για εμάς, δίχως διαμεσολαβητές».

Στο παραπάνω απόσπασμα παρατηρούμε την ταύτιση του σκοπού με το μέσο. Ο σκοπός της στέγασης πραγματώνεται παράλληλα με την πάλη για στέγαση, με την κατάληψη.²⁰ Το πρώιμο, και ίσως αντιφατικό, αυτό παράθεμα μας επιτρέπει να συνδέσουμε την κατάληψη με τη φιλολογία της προεικονιστικής πολιτικής. Η συλλογική αυτή πράξη αποτελεί μια αδιαμεσολάβητη πολιτική κίνηση. Όπως σημειώνει ο Π., «δεν ζητάμε από το κράτος να μας στεγάσει, το κάνουμε ως πολιτικά υποκείμενα με τους δικούς μας όρους» (Πρακτικά Συνέλευσης, 19/11/13). Παράλληλα, αποφεύγει την έκφραση αιτημάτων, πραγματώνοντας με την ίδια τη δράση το αίτημα της κινητοποίησης, τη στέγαση.²¹ Συνάμα, σκίζει το πέπλο της αορατότητας που ενδεχομένως σκέπαζε το ζήτημα της στέγασης. Όπως συμπεραίνει η Ελ., «ουσιαστικά δίνεται μία λύση [...] ότι εκείνες τις μέρες στεγάζονται τα παιδιά στο κτήριο. Δηλαδή, το δείχνουμε κιόλας το πρόβλημα». Ως εκ τούτου, αναγνωρίζοντας στη δράση της ΕΑΕΛ όψεις προεικονιστικής πάλης, μπορούμε να σημειώσουμε –ακολουθώντας την έως τώρα βιβλιογραφική ανάπτυξη της έννοιας– έξι χαρακτηριστικά, εντοπιζόμενα και στο μικροεπίπεδο της κατάληψης, τα οποία πρέπει να ιδωθούν ως αλληλένδετα.

20 Η παραπάνω θέση, εντούτοις, κρύβει μια παγίδα: την κατανόηση της προεικονιστικής πολιτικής αποκλειστικά ως επίτευξης του αιτήματος. Σε επόμενη παράγραφο, θα υποστηρίξουμε ότι η προεικονιστική πολιτική οφείλει να κοιτάξει πέρα από το αίτημα –και ως εκ τούτου πέρα από την ταύτιση των σκοπών με τα μέσα– το νόημα της κινητοποίησης.

21 Σε αυτή την κατεύθυνση κινείται και η δανεισμένη από το εγχείρημα της Βιο.Με. φράση: «Αφού δεν θέλουν αυτοί, μπορούμε εμείς!» (ΕΑΕΛ και Αλληλέγγυες/οι 2013α).

Έμφαση στις κοινωνικές σχέσεις

Το πρώτο βράδυ της κατάληψης είχαμε επιφορτιστεί με τη συγγραφή ενός κειμένου με σκοπό την κοινοποίηση των λόγων που μας οδήγησαν στην επιλογή αυτής της μορφής δράσης. Η διαδικασία της συγγραφής κράτησε ως το πρωί, όχι επειδή το κείμενο ήταν απαιτητικό ή υπήρχαν έντονες διαφωνίες. Η διαδικασία αποδείχτηκε χρονοβόρα καθώς έπρεπε πρώτα να γνωριστούμε! Να μάθουμε ο ένας τον άλλο, να γελάσουμε μαζί, ν' ακούσουμε και ν' ακουστούμε. Σημειώσαμε προηγουμένως τη σημασία της δημιουργίας κοινωνικών σχέσεων εντός της κατάληψης. Οι σχέσεις που συνάψαμε είναι, ίσως, εκείνο το στοιχείο που διαχωρίζει αυτές τις πρακτικές με τις θεσμοθετημένες όψεις δράσης. Η έμφαση στο βίωμα –ένα βίωμα που έρχεται σε δυναμική αντιδιαστολή με τις επίσημες κοινωνικές σχέσεις αλλά και αφήνει στο νου και στις αισθήσεις των δρώντων μια διαφορετική κοινωνικότητα– αποτελεί το πρώτο χαρακτηριστικό της προεικονιστικής πολιτικής. Όπως αναφέρει η Epstein, «η επανάσταση έχει περισσότερο να κάνει με το να σκεφτόμαστε και να ζούμε αλλιώς [...] παρά με την κατάκτηση της εξουσίας» (1991: 51). Οι δρώντες δίνουν σημασία στην κατασκευή ενός άλλου κόσμου (Maeckelbergh 2009: 95). Αυτό ακριβώς συνθέτει την προεικονιστική πολιτική: η δημιουργία εναλλακτικών σχέσεων οι οποίες μπορούν να εμπεδωθούν από τους συμμετέχοντες (Maeckelbergh 2011: 16-17).

Αένα πάλη με τον εαυτό

«Η συλλογική κατάληψη κράτησε καλά, κράτησε οριζόντιες σχέσεις, δεν νομίζω ότι άφησε το περιθώριο για να [βρεθεί] μια ιεραρχική δομή, κάθετη. Κι αυτό αν θέλεις αναδεικνύεται και στις συνελεύσεις». Η επιλογή των λέξεων από τον Χ. είναι πολύ σημαντική. Πράγματι, οι συλλογικές διαδικασίες «δεν άφησαν το περιθώριο» να αναπτυχθούν εξουσιαστικές σχέσεις. Και αυτό διότι η προεικονιστική πολιτική εμφορείται από το φόβο αναπαραγωγής ιεραρχικών και εξουσιαστικών σχέσεων εντός των νέων παραδειγμάτων (Boggs 1977-1978: 103). Ως εκ τούτου, οι εσωτερικές διαδικασίες των προεικονιστικών κινήματων αποτελούν, συν τοις άλλοις, πρακτικές αποφυγής της μετάλλαξης των συλλογικών δράσεων σε ιεραρχικούς οργανισμούς (Breines 1980: 427· Graeber 2002: 70). Κατ' αναλογία, η προεικονιστική πολιτική διαπνέεται από την άρνηση των πολιτικών κομμάτων, καθώς η μορφή τους αναπαράγει τις παλιές εξουσιαστικές σχέσεις με τρόπο που θεωρείται ότι υποσκάπτει την πάλη. Αντιστέκεται, επομένως, στη γραφειοκρατία, την ιεραρχία, την αρχηγία, συνολικά στους συγκεντρωτικούς θεσμούς (Breines 1980: 422) και πιέζει προς το ξεπέραςμα κάθε μορφής κυριαρχίας (Boggs 1977-1978: 103). Τέλος, εμφορείται από την ανησυχία της συνεχούς επιτέλεσης και πραγμάτωσης συμμετοχικών διαδικασιών, καθώς οι τελευταίες αναδίδουν την εικόνα της κοινωνίας που οι συλλογικοί δρώντες προσδοκούν. Όλα τα παραπάνω δημιουργούν στις προεικονιστικές διαδικασίες πάλης μια αέναη διαμάχη με τον εαυτό τους.

Πειραματισμός

Εντός της κατάληψης παρατηρούμε μια διαρκή αμφισβήτηση και έναν ενδελχά αναστοχασμό πάνω στις αποφάσεις και τις πρακτικές που επιλέγονται. Η αμφισβήτηση αυτή δεν αποτελούσε σε καμία περίπτωση μομφή προς την κατάληψη, αντιθέτως ήταν ένα εγγενές χαρακτηριστικό το οποίο προέκυπτε από το ξεδίπλωμα των πειραματικών διαδικασιών. Η θέση ότι κανείς δεν διαθέτει την απόλυτη αλήθεια και, ως εκ τούτου, η απουσία ενός σχεδίου ως σίγουρου δρόμου είχε ως συνέπεια την τοποθέτηση του πειραματισμού σε περίοπτη θέση (Erstein 1991: 266). Ο πειραματισμός συνόδευε τις καθημερινές πρακτικές και δραστηριότητες των δρώντων εντός της κατάληψης. Για παράδειγμα, η αρχική απουσία συντονιστή στις συνελεύσεις αποδείχτηκε χρονοβόρα, ως εκ τούτου η πρακτική αυτή μετασχηματίστηκε. Οι συμμετέχοντες αντιμετωπίζαμε τις δραστηριότητες ως ευκαιρίες για πειραματικές παραστάσεις, ως ευκαιρίες για να δοκιμάσουμε την αποτελεσματικότητα του πράττειν μας (Yates 2015: 13). Οι δραστηριότητες αυτές συνοδεύονταν από τον αναστοχασμό. Όπως ισχυρίζεται ο Μπ.: «Πρέπει η ΕΑΕΛ να επισημαίνει αυτά τα λάθη. [...] Να συμβουλευεί-νουθετεί άλλες συλλογικότητες».

Παιδαγωγικός χαρακτήρας

Οι πειραματικές συλλογικότητες αποτελούν, συνάμα, σημεία εκπαίδευσης για έναν άλλο κόσμο. Όχι μόνο επειδή φιλοξενούν, αναπτύσσουν και κριτικάρουν πολιτικές θέσεις και ιδέες, αλλά ακόμα περισσότερο επειδή εγκαθιδρύουν νέες συλλογικές πρακτικές που είτε τροφοδοτούνται από τις φιλοξενούμενες θέσεις είτε απορρέουν από τα νοήματα που κυκλοφορούν εντός της συλλογικότητας (Yates 2015: 14). Τέτοιες πρακτικές στην κατάληψη της ΕΑΕΛ ήταν, για παράδειγμα, η ανανομηματοδότηση του χώρου, ο καθαρισμός της κατάληψης και η διαδικασία της συνέλευσης. Το βίωμα των διαφορετικών κοινωνικών σχέσεων διδάσκει τους δρώντες να ζουν κάτω από νέες αξίες (Alperovitz 1972: 36· Maeckelbergh 2011: 15). Τα κοινωνικά υποκείμενα μετασχηματίζονται, διαπλάθουν την υποκειμενικότητά τους (Κιουπκιολής 2011: 175). Ο λόγος του Χ. συνηγορεί για τη δυνατότητα αυτών των πρακτικών να μεταμορφώνουν το υποκείμενο:

«Νομίζω πως αυτή η ρωγή που σηματοδεύτηκε στον συγκεκριμένο χώρο, στα παιδιά που το έζησαν [...] θα μείνει! [...] Δεν μπορείς να το αποχωριστείς, [...] το 'χεις μαζί σου για να σου υπενθυμίζει ότι μέσα από τέτοιες μορφές συλλογικής δράσης μπορούν να αναπτυχθούν και να γεννηθούν νέα νοήματα».

Διάχυση

Οι προεικονιστικές δράσεις συνοδεύονται από την προσπάθειά τους να μπολιάσουν το σύνολο των κοινωνικών σχέσεων με τις αξίες που προεβέβουν (Erstein 1991: 15-16). Το τελευταίο κείμενο της ΕΑΕΛ είναι αντιπροσωπευτικό προς αυτή την κατεύθυνση, κάνοντας λόγο για «ιστορική παρακαταθήκη» που αφήνουν οι συλλογικοί αγώνες καθώς «φέρουν [...] την κοινωνία σε σύγκρουση με την εξουσία,

και το ολοκληρωτικό αίτημα για ζωή και αξιοπρέπεια στο προσκήνιο της Ιστορίας» (ΕΑΕΛ και Αλληλέγγυες/οι 2013β).

Επίσης, η επίδειξη αυτών των πρακτικών επιτρέπει στις προεικονιζόμενες εναλλακτικές να διατηρηθούν και πέρα από τις παρούσες συλλογικότητες (Yates 2015: 14). Έτσι, ενώ τα κινήματα αυτά εκκινούν από την επιθυμία της προσωπικής αλλαγής, αναζητούν μέσω αυτής της πρακτικής τον ριζικό μετασχηματισμό της υφιστάμενης κοινωνικής τάξης πραγμάτων (Erstein 1991: 39). Το βίωμα των νέων κοινωνικών σχέσεων, επομένως, μεταβιβάζεται, διαχέεται, ενδέχεται να μεταγραφεί σε νέες συλλογικές δράσεις. Τόσο ως προσωπικό βίωμα όσο και ως πρακτική. Η Αλ. σημειώνει: «την έχω οργανωτικά ως πρότυπο αυτή την κατάληψη, [...] αν βρισκόμουν σε μια οποιαδήποτε άλλη κατάληψη [...] θα έφερνα ως παράδειγμα αυτήν και θα έλεγα καλό θα ήταν να κάσουμε κυκλικά». Αντίστοιχα, ο Μπ. υποστηρίζει ότι τα υποκείμενα που συμμετείχαν «θα έχουν παράδειγμα ότι οργανώθηκαν πριν κάποια χρόνια» και, ως εκ τούτου, θα τους έχει αποτυπωθεί η γνώση «ότι όταν οργανωθούν συλλογικά [...] μπορούν να λύσουν κάποιο πρόβλημά τους» και καταλήγει: «για μένα εκεί πέρα υπάρχει μια νότα επαναστατικότητας». Επομένως, η δράση της ΕΑΕΛ αποτελεί πηγή έμπνευσης που μεταφέρεται είτε ως μνήμη είτε ως παράδειγμα σε επόμενες συλλογικές δράσεις.

Σχεσιακός χαρακτήρας

Τελευταίο και πολύ σημαντικό χαρακτηριστικό της προεικονιστικής πολιτικής –παρότι απουσιάζει η ρητή αναφορά του στη σχετική βιβλιογραφία– αποτελεί ο σχεσιακός της χαρακτήρας. Το σύνολο των κοινωνικών σχέσεων που καλλιεργούνται εντός της κατάληψης αναπτύσσονται διαλεκτικά με την κοινωνία. Αυτές οι κοινωνικές σχέσεις, τα πολιτικά μηνύματα, οι συμβολισμοί και οι πρακτικές που πραγματώνονται εντός των προεικονιστικών δράσεων βρίσκονται σε συνεχή επικοινωνία και σύγκρουση με το υλικό περιβάλλον, με την υπάρχουσα κοινωνία και συνδηλώνουν την άρνηση της τελευταίας. Για παράδειγμα, η κυκλική διάταξη της συνελευσιακής διαδικασίας ήταν πάντα σε σύγκρουση και διαλεκτική σύγκριση με την κυρίαρχη νοηματοδότηση περί δημοκρατίας αλλά και ειδικότερα με την κατεστημένη συνδικαλιστική μορφή των φοιτητικών συλλόγων.

Από την ισοδυναμία μέσου-σκοπού στη γεφύρωση μορφής-νοήματος

Προτού περάσουμε στη συμπερασματική παράγραφο, οφείλουμε να σημειώσουμε τη συμπληρωματικότητα και τη σύγκλιση της σκέψης του Melucci με την έννοια της προεικονιστικής πολιτικής, μια σύγκλιση που υπερβαίνει τη συλλογική δράση της ΕΑΕΛ. Ύπενθυμίζουμε ότι η έννοια της ταυτότητας ήρθε στο προσκήνιο με την άρνηση των πρωτανικών αρχών να μας αναγνωρίσουν ως φοιτητές/τριες. Παράλληλα, η συλλογική δράση της ΕΑΕΛ αποτέλεσε το θεμέλιο για την επιβεβαίωση αυτής της ταυτότητας, μιας ταυτότητας υπό διαρκή αμφισβήτηση, μια συνεχής διαδικασία. Εδώ έγκειται, σε έναν πρώτο βαθμό, η αξία της αντίληψης του Melucci, καθώς

αναγνωρίζει τη δυνατότητα της ταυτότητας να ανασυσταθεί μέσα από το πράττειν των υποκειμένων (Ψημίτης 2002: 45). Μέσα από τις ίδιες μας τις πράξεις, επομένως, κερδίζαμε την αναγνώριση που αναζητούσαμε.

Η συλλογική μας δράση, όμως, δεν ήταν αυτοαναφορική. Η άρνηση της ταυτότητάς μας μπορεί να πυροδότησε την κατάληψη, εντούτοις η πάλη μας δεν ήταν πάλη μονάχα για την αποδοχή μας ως φοιτητών/τριών. Όπως είδαμε, η μορφή της εσωτερικής οργάνωσης ανέδιδε την εικόνα ενός άλλου κόσμου. Έναν κόσμο «στο μπόι των ονείρων μας», για να δανειστούμε την εμβληματική φράση του Μπελογιάννη. Όπως γίνεται φανερό, λοιπόν, η πάλη για επιβεβαίωση της ταυτότητας συμπλέκεται εδώ με την προεικονιστική πολιτική. Διαβάζουμε:

«Μια πολιτική δράση απαγκιστρωμένη από την καθημερινή ικανότητα να φανταζόμαστε και να πραγματώνουμε ένα μέλλον διαφορετικό δεν μπορεί παρά να αναπαράγει παλαιά προβλήματα δίχως λύση και μας τυλίγει σε μια σπείρα αδυναμίας. Το μέλλον είναι τώρα γιατί ό,τι είμαστε σε θέση να φανταστούμε και να βιώσουμε σήμερα συμβάλλει με καθοριστικό τρόπο στον αναπροσδιορισμό του προβλήματος και στη διατύπωση των εφικτών λύσεων με διαφορετικό τρόπο». (Μελούτσι 2002: 121)

Στο παραπάνω απόσπασμα τονίζεται η σπουδαιότητα που λαμβάνει η μορφή της συλλογικής δράσης. Σε αυτό το σημείο αναδύεται, σε δεύτερο βαθμό, η αξία της σκέψης του Ιταλού κοινωνιολόγου για την παρούσα εργασία, καθώς ενισχύει και ενδυναμώνει την έννοια της προεικονιστικής πολιτικής, από μια διαφορετική αφετηρία σκέψης.

Για να τεκμηριώσουμε αυτήν τη θεωρητική συμβολή, οφείλουμε να επιστρέψουμε, εν συντομία, στην έννοια της προεικόνισης. Διαβάζοντας την τρέχουσα βιβλιογραφία σημειώνουμε, πολλές φορές, την αναγνώριση της προεικονιστικής πολιτικής, αποκλειστικά και μόνο, ως επιτελεστικής μορφής διαμαρτυρίας (Yates 2015: 2). Στο πλαίσιο αυτό, μπορούμε να ελέγξουμε την –αυτοαναφορική– ισοδυναμία μέσων-σκοπών ως ασθενή κατηγορία (Yates 2015: 4), καθώς δεν επιτρέπει στην έννοια να ξεδιπλώσει την αναλυτική της αξία.

Επανερχόμαστε, με αυτόν τον τρόπο, στο ανοιχτό ζήτημα της υποσημείωσης 20. Η έμφαση της προεικόνισης στην ισοδυναμία σκοπών-μέσων έχει ως συνέπεια την αγνόηση των βαθύτερων νοημάτων της όποιας συλλογικής διαδικασίας. Αν ήταν αρκετό να ισχυριστούμε ότι η κατάληψη της ΕΑΕΛ ήταν προεικονιστική μόνο και μόνο επειδή πραγμάτωνε το αίτημα για στέγαση, θα είχαμε απεμπολήσει το πλήθος των χαρακτηριστικών που σημειώσαμε στην προηγούμενη παράγραφο. Ως εκ τούτου, η αξία που δίνει ο Melucci στη μορφή της συλλογικής δράσης μπορεί να αποβεί εποικοδομητική. Η κατηγορία της μορφής δύναται να προσδώσει στην προεικονιστική πολιτική μεγαλύτερη αναλυτική αξία αλλά και έναν σχεσιακό χαρακτήρα και επομένως να αντικαταστήσει την ισοδυναμία σκοπών-μέσων. Η συλλογική δράση της ΕΑΕΛ επισημαίνεται ως προεικονιστική επειδή, πρώτα απ' όλα, αμφισβήτησε έμπρακτα –με την ίδια της τη μορφή– την κοινωνία όπως υφίσταται

σήμερα. Οι εσωτερικές διαδικασίες της ΕΑΕΛ δεν πραγμάτωναν μονάχα το αίτημα της κινητοποίησης, τη στέγαση. Ακόμη περισσότερο κοινωνούσαν τα επιθυμητά νοήματα των δρώντων. Το μήνυμα που οι δρώντες θέλαμε να μεταδώσουμε στην κοινωνία ενυπήρχε στη μορφή της δράσης μας.²²

Έτσι, η μορφή της συλλογικής δράσης αποτυπώνει εναλλακτικές κοινωνικές σχέσεις, εμφορείται από το πείσμα να μην ανακυκλώσουμε τις υπάρχουσες κοινωνικές δομές, εμπεριέχει έναν εκπαιδευτικό και αναστοχαστικό χαρακτήρα. Η ίδια η μορφή –όχι απαραίτητα το αίτημα– μεταφέρεται σε άλλους αγώνες, έρχεται σε διαλεκτική σύγκρουση με την υπάρχουσα κοινωνία. Επομένως, ο Melucci μας θυμίζει ότι η προεικόνιση δεν είναι απλώς μια επιτελεστική διαδικασία. Είναι πολύ περισσότερο μια *μορφή* δράσης που φωτίζει, νοηματοδοτεί και εμπνέει, με το ίδιο της το παράδειγμα, όψεις επιθυμητών κόσμων.²³

Πέρα από το αίτημα

Επιστρέφοντας στην εικόνα της τελευταίας συνέλευσης της κατάληψης, επαναφέρουμε στη μνήμη την καταληκτική φράση των πρακτικών, με την οποία διατυπώνεται το ερώτημα σχετικά με την αναγνώριση της συνέλευσης ως απολογιστικής. Η επιμονή των τοποθετήσεων περί νικηφόρας συλλογικής δράσης²⁴ ήταν ένας τρόπος να αποφευχθεί η εσωστρέφεια που προκαλούσε το σημαντικό αυτό ερώτημα. Εντούτοις, ο χαρακτηρισμός της κατάληψης ως νικηφόρας προσβάλλει την προσπάθεια δημιουργίας ενός εναλλακτικού κόσμου. Ακόμα και αν, με υλικούς όρους, υποστηρίξουμε ότι η αποδοχή των αιτημάτων από τις πρωτανικές αρχές σηματοδοτεί τη νίκη των συλλογικών δρώντων, δεν μπορούμε να παραγνωρίσουμε ότι η αυτή η υλική νίκη άλλαξε μονάχα προσωρινά και μερικά τις συνθήκες διαβίωσής μας. Επιπλέον επιβεβαίωσε την εξουσία των πρωτανικών αρχών και, κατά συνέπεια, τον υφιστάμενο τρόπο κατανομής των πόρων (εστιών). Έτσι, η –άρρητα– καταφατική απάντηση στο τελευταίο ερώτημα των πρακτικών έκλεβε –για χάρη του αιτήματος– τη συμβολική πρόκληση της κατάληψης.

Αν, όπως ισχυρίζεται ο Melucci, η επιτυχία και η αποτυχία αποτελούν έννοιες

22 Υπό αυτή την έννοια, συμπίπτουμε με τον Melucci (1985: 812) στο ζητούμενο άρσης της διάκρισης μεταξύ εργαλειικών και εκφραστικών όψεων της δράσης.

23 Αντίστροφα, η προεικονιστική πολιτική σχετικοποιεί και ενδυναμώνει το σχήμα του Melucci σχετικά με την ορατότητα και αορατότητα των κινημάτων. Ο Ιταλός κοινωνιολόγος ισχυρίζεται ότι οι συλλογικές δράσεις δεν οριοθετούνται στο επίπεδο της φανεράς κινητοποίησης, αλλά στηρίζονται σε δίκτυα που μπορεί να μην είναι ευδιάκριτα πριν από τη δημόσια εμφάνιση της δράσης (Μελούτσι 2002: 110). Έτσι, συνθέτει ένα διπολικό σχήμα σχετικά με την οργανωτική μορφή των νέων κινημάτων (Melucci 1984β: 829 και 1985: 800). Από τη μία, σημειώνει μια άρρητη κατάσταση που δημιουργεί νέους πολιτισμικούς κώδικες, οι οποίοι αντιτίθενται στους κυρίαρχους. Από την άλλη, κάνει λόγο για την κατάσταση της ορατότητας, κατά την οποία οι συλλογικοί δρώντες βγαίνουν από την αφάνεια και καταγράφουν την αντίθεση στη λογική της κυριαρχίας. Οι πόλοι αυτοί συνδέονται στενά μεταξύ τους. Από τη μία τα υπόγεια δίκτυα προσφέρουν το πολιτισμικό πλαίσιο και πόρους αλληλεγγύης για την κινητοποίηση. Από την άλλη η ρητή κατάσταση ανανεώνει τα υπόγεια δίκτυα. Η προεικονιστική πολιτική θα μπορούσε να τονώσει την παρουσία υπόγειων δικτύων ακόμα και όταν έχει εκφραστεί ρητά η συλλογική δράση, όσο και να αποτελέσει ένα εργαλείο κατά της αορατότητας αυτών των δικτύων.

24 Ο λόγος αυτός επαναλαμβάνεται και στις συνημιθέσεις: «Κέρδισε ένας φοιτητικός αγώνας, ιδιαίτερα στη Λέσβο που δεν είχε κερδίσει ποτέ ξανά τόσο χρόνια», σημειώνει ο Π., ενώ ο Χου. αφηγείται: «Υλικά να το δούμε έχει πετύχει. Με την έννοια ότι κατάφερε [...] τα αιτήματά της να ικανοποιηθούν».

χωρίς νόημα για τη συμβολική πρόκληση των κινημάτων (1985: 813 και 1984β: 830), τότε οφείλουμε να κοιτάξουμε πέρα από το αίτημα και να δώσουμε έμφαση στη μορφή και στο νόημα της συλλογικής δράσης. Εδώ έγκειται και η σημασία της τελευταίας φράσης των πρακτικών, καθώς δεν εκφράζει απλώς μια αγωνία για το τέλος της κατάληψης, για τη λήξη της. Εκφράζει, πολύ περισσότερο, την άρνηση της επιστροφής στην προηγούμενη καθημερινότητα, στην προηγούμενη εξουσιαστική σχέση. Αμφισβητεί, κατά μία έννοια, ότι το τέλος –ο σκοπός– της κατάληψης είναι η διεκδίκηση της στέγασης. Συγκεκριμένα, η φράση αυτή υποδεικνύει ότι το βαθύτερο νόημα της κατάληψης δεν εξαντλείται στη στέγαση.²⁵ Υπονοεί, επομένως, ότι η συλλογική δράση δεν αμφισβήτησε απλώς τον τρόπο κατανομής των πόρων, αλλά ακόμα βαθύτερα το υφιστάμενο περιεχόμενο της κοινωνίας. Η αμφισβήτηση αυτή, όπως είδαμε, εικονίστηκε στη μορφή της συλλογικής δράσης εντός της οποίας συμπυκνώθηκαν τα νοήματα των δρώντων.

Εν κατακλείδι, τα ερωτήματα που κυριαρχούν στην τελευταία συνέλευση της κατάληψης φανερώνουν το συμβολικό της περιεχόμενο, που είναι η δημιουργία ενός άλλου κόσμου. Στην πραγματικότητα, τα ερωτήματα αυτά αναζητούν το νόημα της κατάληψης. Ως εκ τούτου, η διαφαινόμενη παύση της *μορφής* της συλλογικής δράσης –της διαδικασίας δημιουργίας ενός κόσμου σε διαλεκτική σύγκρουση με τον υπάρχοντα– θέτει υπό ερώτηση το ίδιο το *νόημα* της κατάληψης. Αυτή η μετατόπιση στους όρους της προεικονιστικής πολιτικής (από την ισοδυναμία μέσου-σκοπού στη σύγκλιση μορφής-νοήματος) εμπεριέχει τη δυνατότητα ανοίγματος δρόμων,²⁶ πέρα από τα όρια του συστήματος, στο ίδιο μας το πράττειν.

Πηγές

- ΕΑΕΛ, 2013α, «Μας στερούν τις σπουδές μας», Μυτιλήνη.
- ΕΑΕΛ, 2013β, «Κείμενο Τετάρτης 13 Νοεμβρίου 2013», Μυτιλήνη.
- ΕΑΕΛ, 2013γ, «Το πανεπιστήμιο του παραλόγου», Μυτιλήνη.
- ΕΑΕΛ και Αλληλέγγυες/οι, 2013α, «Αγγελία», Μυτιλήνη.
- ΕΑΕΛ και Αλληλέγγυες/οι, 2013β, «Ανακοίνωση», Μυτιλήνη.
- ΕΑΕΛ και Αλληλέγγυες/οι, 2013γ, «Δελτίο Τύπου έπειτα από συνάντηση με τον πρότανη», Μυτιλήνη.
- ΕΑΕΛ και Αλληλέγγυες/οι, 2013δ, «Δεν δουλεύουν για μας... μας δουλεύουν», Μυτιλήνη.
- Εσωτερικό σημείωμα, 2013, Κείμενο που υπογράφουν οι πρυτανικές αρχές, οι κοσμήτορες των σχολών και οι πρόεδροι των Τμημάτων του Πανεπιστημίου Αιγαίου, Μυτιλήνη.
- Πρακτικά συνέλευσης, 19/11/2013, Μυτιλήνη.
- Πρακτικά συνέλευσης, 23/11/2013, Μυτιλήνη.

²⁵ Δεν είναι τυχαία η άρνηση των συλλογικών δρώντων να λήξουμε την κατάληψη στις 15/11 όταν το ΠΣΦΜ πρότεινε την ικανοποίηση των άμεσων αιτημάτων.

²⁶ Δεδομένης της συνειδητής –και εγκατεστημένης στην προεικονιστική πολιτική– απουσίας του διαχωρισμού ανάμεσα στη θεωρία και την πράξη (βλ. σχετικά Maeckelbergh 2009: 68 και 2011: 3).

Πρυτανική αρχή, 2013, «Εσωτερικό ενημερωτικό σημείωμα», Μυτιλήνη.

Σουλακέλλης Ν., 2013, «Ενημερωτικό σημείωμα», Μυτιλήνη.

Βιβλιογραφία

- Alperovitz G., 1972, "Notes toward a pluralist commonwealth", *Review of Radical Political Economics* 4(2): 28-48.
- Boggs C., 1977, "Marxism, prefigurative communism and the problem of workers' control", *Radical America* 11(6): 99-122.
- Breines W., 1980, "Community and organization: The new left and Michels' 'Iron Law'", *Social Problems* 27(4): 419-429.
- Epstein B., 1991, *Political Protest and Cultural Revolution: Nonviolence Direct Action in the 1970s and 1980s*, Μπέρκλεϊ: University of California Press.
- Graeber D., 2002, "The new anarchists", *New Left Review* 13: 61-73.
- Κιουπκιολής Α., 2011, *Πολιτικές της ελευθερίας: Αγωνιστική δημοκρατία, μεταναρχικές ουτοπίες και η ανάδυση του πλήθους*, Αθήνα: Εκκρεμές.
- Μελούτσι Α., 2002, *Κουλτούρες στο παιχνίδι: Διαφορές για να συμβιώσουμε*, μτφρ.-επιμ. Μ. Ψημίτης, Αθήνα: Gutenberg.
- Μπούκτσιν Μ., χ.χ., «Αυθορμητισμός και οργάνωση», στο: Μ. Μπούκτσιν, Κ. Γουόρντ, *Αυθορμητισμός και οργάνωση*, Αθήνα: Ελεύθερος Τύπος, 8-37.
- Maackelbergh M., 2009, *The Will of the Many: How the Alterglobalisation Movement is Changing the Face of Democracy*, Νέα Υόρκη: Pluto Press.
- Maackelbergh M., 2011, "Doing is believing: Prefiguration as strategic practice in the alterglobalization movement", *Social Movement Studies* 10(1): 1-20.
- Melucci A., 1980, "The new social movements: A theoretical approach", *Social Science Information*, 2(19): 199-226.
- Melucci A., 1984α, «Δέκα υποθέσεις για την ανάλυση των νέων κινήσεων», *Το Κοινωνικό Κίνημα: Επιθεώρηση Ανάλυσης και Κριτικής της Κοινωνίας* 1: 3-13.
- Melucci A., 1984β, "An end to social movements? Introductory paper to the sessions on 'new movements and change in organizational forms'", *Social Science Information* 4(23): 819-835.
- Melucci A., 1985, "The symbolic challenge of contemporary movements", *Social Research* 4(52): 789-816.
- Melucci A., 1996, *Challenging Codes: Collective Action in the Information Age*, Κέμπριτζ: Cambridge University Press.
- Πανιεράκης Μ., 2016, «Η έννοια της προεικονιστικής πολιτικής: αφετηρίες, αναθεωρήσεις, προοπτικές», *αδημοσίευτη διπλωματική εργασία*, Μυτιλήνη: Πανεπιστήμιο Αιγαίου.
- Ψημίτης Μ., 2002, «Εισαγωγή στην ελληνική έκδοση», στο: Α. Μελούτσι, *Κουλτούρες στο Παιχνίδι: Διαφορές για να συμβιώσουμε*, Αθήνα: Gutenberg, 11-51.
- Ψημίτης Μ., 2011, *Εισαγωγή στα σύγχρονα κοινωνικά κινήματα*, Αθήνα: Διάδραση.
- Yates L., 2015, "Rethinking prefiguration: Alternatives, micropolitics and goals in social movements". *Social Movement Studies* 14(1): 1-21.

VI. ΝΕΟΛΑΙΑ, ΑΜΦΙΣΒΗΤΗΣΗ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΤΗΤΑ

επιμέλεια: Έφη Αβδελά, Γιάννης Ζαϊμάκης και Ελένη Φουρναράκη

Γιάννης Ζαϊμάκης

«Δρόμοι ελεύθεροι από επιτήρηση»:¹ Νέοι, σώματα και απεικονίσεις της κρίσης στο πολιτικό γκράφιτι²

«Ο αστικός χώρος του δρόμου είναι ένας τόπος για συζήτηση [...]. Ένας χώρος όπου ο λόγος γίνεται γραφή. Ένας χώρος όπου ο λόγος γίνεται “πρωτόγονος” και, δραπετεύοντας από κανόνες και θεσμούς, εγγράφεται στους τοίχους» (Lefevre 2003: 19).

Εισαγωγή

Η πόλη στην προσέγγιση του Lefevre είναι ένας δυναμικός και αμφισβητούμενος τόπος που διαμεσολαβείται διαρκώς από ετερόκλητα κείμενα, σύμβολα και εικόνες. Σε αυτό το οπτικό παλίμψηστο δεν συναντάμε μόνο αρθρώσεις του ηγεμονικού λόγου που προέρχονται από τους θεσμούς του κράτους και της ελεύθερης αγοράς αλλά και εκφορές συλλογικοτήτων και ατόμων που επιδιώκουν να κάνουν αισθητή την παρουσία τους στον δημόσιο χώρο και να προβάλουν εναλλακτικές αναπαραστάσεις και ιδεολογικές θέσεις για τον κοινωνικό κόσμο. Στο οπτικό περιβάλλον της πόλης τα γκράφιτι λειτουργούν ως απρόσκλητα κείμενα που συνήθως αποκλίνουν ή βρίσκονται σε ευθεία αντίθεση με αποδεκτά κείμενα και εικόνες που εκτίθενται δημόσια: διαφημίσεις, ανακοινώσεις, επιγραφές, σποτ κ.λπ. Οι δημιουργοί των γκράφιτι επιλέγουν πολιτικές της αναπαράστασης μέσα από τις οποίες συγκροτούν αφηγήσεις για την ταυτότητα και το χώρο, εκφράζουν τη διαμαρτυρία τους για ανεπιθύμητες κοινωνικές καταστάσεις και διεκδικούν την οικειοποίηση της πόλης και των αμφισβητούμενων χώρων της (Fairclough 1999: 75).

Ως μέρος των πολιτικών αναπαράστασης στον δημόσιο χώρο της πόλης, τα γκράφιτι προβάλλουν κοινωνικά σχόλια και προσωπικά ημερολόγια στις επιφάνειές της, τα όποια μπορούν να ιδωθούν, με τα λόγια της Victoria Carrington, όχι μόνο ως μια επίθεση στην ιδιωτική και τη δημόσια παρουσία αλλά και ως μια σημαντική κειμενική πρακτική που συνδέει τα άτομα και τις κοινότητες σε έναν σύνθετο χορό

1 Ο τίτλος αποτελεί παράφραση από σλόγκαν σε τοίχο σε κεντρικό δρόμο της Αθήνας που έγραφε: «Οι τοίχοι είναι ελεύθεροι από την επιτήρηση της Τρόικας, του Δένδια και του ΕΣΡ».

2 Χρησιμοποιώ την έννοια του γκράφιτι ως κάθε ανεπίσημη επιγραφή ή οπτικό σημείο το οποίο έχει εγχαράχθει, βαφτεί, ζωγραφιστεί (με πινέλο ή σπρέι), επικολληθεί, σταμπαριστεί ή σκαλιστεί σε επιφάνεια του δημόσιου ή του ιδιωτικού χώρου χωρίς την έγκριση του ιδιοκτήτη του. Σε αυτό το κείμενο χρησιμοποιώ τη λέξη τονισμένη στην προπαραλήγουσα και όχι με την αγγλική της προφορά, καθώς έκρινα ότι αυτή είναι η κοινή της χρήση στα ελληνικά, η οποία υιοθετείται και από αρκετούς δημιουργούς.

γύρω από την ταυτότητα, την εξουσία και το ανήκειν (Carrington 2009: 419).

Το πολιτικό γκράφιτι συχνά ευδοκιμεί σε συνθήκες κρίσης και κοινωνικής έντασης και λειτουργεί ως ένα πολιτικός λόγος μικροκλίμακας που επιτρέπει την προβολή στον δημόσιο χώρο, συνήθως, αιρετικών απόψεων και αναπαραστάσεων οι οποίες αποκλίνουν από τις κυρίαρχες αφηγήσεις. Έτσι δίνει την ευκαιρία σε άτομα και συλλογικότητες που είναι, ή θεωρούν ότι είναι, κοινωνικά αποκλεισμένες να παρουσιάσουν τις ιδέες τους και να εκφράσουν τις ταυτότητές τους (Hanauer 2004: 29-30· Zaimakis 2015: 375-6). Σε αυτές τις συνθήκες νέοι δημιουργοί γκράφιτι αναγγέλλουν την παρουσία τους στην πόλη, διεκδικούν το μερίδιο που τους αναλογεί στον συρρικνωμένο δημόσιο χώρο του αστικού τοπίου και συμμετέχουν με επίκαιρα σχόλια και ιδέες στον δημόσιο διάλογο.

Η παρούσα εργασία εξετάζει τον τρόπο με τον οποίο μια γενιά νέων δημιουργών που ζουν σε συνθήκες επισφάλειας και υπαρξιακής αναζήτησης αξιοποιούν το γκράφιτι ως εργαλείο κοινωνικής διαμαρτυρίας ή και πολιτισμικής αντίστασης στις δυσμενείς μεταβολές των κοινωνικών συνθηκών που τους περιβάλλουν. Η εργασία αξιοποιεί μια κοινωνιοσημειωτική προσέγγιση στη μελέτη γκράφιτι που απεικονίζουν όψεις της κρίσης, ιδιαίτερα μέσα από παραστάσεις νεανικών σωμάτων. Το σώμα λειτουργεί ως μια οπτική μεταφορά της κατάστασης της κρίσης και φέρνει την πολιτική στις επιφάνειες της πόλης. Οι ιστορίες των σωμάτων στην πόλη είναι μικρο-ιστορίες για την οικονομική και πολιτισμική κρίση που οπτικοποιούν τη ρήξη με μια καθημερινότητα, στην οποία «το παλιό και το καινούριο, τα παρελθόν με το παρών δεν μπορούν να δέσουν» (Ρηγοπούλου 2008: 322) αφήνοντας τη νεολαία με μια αίσθηση του μετέωρου.

Για την ανάλυση έχει αξιοποιηθεί πραγματολογικό υλικό από την έρευνα πεδίου με τίτλο «Πολιτικό-υπαρξιακό γκράφιτι και φωνές διαμαρτυρίας στο οπτικό τοπίο της πόλης σε συνθήκες κρίσης» η οποία διεξάγεται από το Εργαστήριο Κοινωνικής Ανάλυσης και Εφαρμοσμένης Κοινωνικής Έρευνας από τον Σεπτέμβριο του 2014 σε δέκα πόλεις της Ελλάδας (Αθήνα, Πειραιάς, Θεσσαλονίκη, Πάτρα, Βόλος, Λάρισα, Μυτιλήνη, Ηράκλειο, Χανιά και Ρέθυμνο). Η έρευνα περιλαμβάνει πλούσιο φωτογραφικό υλικό, το οποίο έχει αρχειοθετηθεί σε ψηφιακή μορφή και έχει κατηγοριοποιηθεί με βάση το θεματικό του περιεχόμενο, τη μορφή του (mural ή

piece,³ character,⁴ stencil,⁵ slogan,⁶ paste-up⁷) και τον τόπο δημιουργίας του (πόλη ή συνοικία). Επιπλέον περιλαμβάνει υλικό από συνεντεύξεις βάθους αφηγηματικού χαρακτήρα δημιουργών γκράφιτι και από επιτόπια παρατήρηση σε τοπία των πόλεων στα οποία επικεντρώνεται η δράση των γκραφιτάδων.⁸

Για τις ανάγκες της εργασίας αξιοποιήσαμε από το σύνολο των φωτογραφιών της έρευνας που είχαν ταξινομηθεί σε ιδιαίτερες θεματικές κατηγορίες περίπου τριακόσιες φωτογραφίες. Αυτές αποτελούσαν δημιουργίες νέων ανθρώπων και είχαν στο επίκεντρό του εικονικές αναπαραστάσεις της νεολαίας και ζητήματα που την απασχολούν την περίοδο της κρίσης. Σε αναλυτικό επίπεδο χρησιμοποιήσαμε την κοινωνιο-σημειωτική προσέγγιση και την κριτική ανάλυση λόγου για να εξετάσουμε τα γκράφιτι ως κοινωνική πρακτική που διαμορφώνεται κάτω από συγκεκριμένες κοινωνικές και πολιτισμικές περιστάσεις μέσα στις οποίες ενεργά υποκείμενα χρησιμοποιούν διαθέσιμες πολιτισμικές πηγές για να δημιουργήσουν και να μεταφέρουν νοήματα και μηνύματα στον δημόσιο διάλογο. Για λόγους οικονομίας του κειμένου, η ανάλυση δεν επικεντρώνεται στην ερμηνευτική προσέγγιση των αφηγήσεων ζωής των δημιουργών, μολονότι αυτός ο λόγος έχει ληφθεί υπόψη στα δικά μας ερμηνευτικά σχήματα, αλλά στη σημειολογική διερεύνηση/ανάλυση των έργων τους.

Λαμβάνοντας υπόψη ότι η κοινωνική πραγματικότητα είναι διαμεσολαβημένη από αναπαραστάσεις, θεωρίες και ερμηνείες του κοινωνικού κόσμου, η ανάγνωση ενός πολιτισμικού φαινομένου όπως είναι το γκράφιτι οφείλει να εξετάζει τη διαλεκτική σχέση της υλικής πραγματικότητας και των σχέσεων κυριαρχίας που εγγράφονται στο πλαίσió της με τη συμβολική-σημειωτική διάσταση του κοινωνικού κόσμου, τους λόγους που διαπερνούν τα κοινωνικό σώμα (Fairclough 2012). Μια τέτοια προσέγγιση βλέπει τα γκράφιτι ως κείμενα που εμπεριέχουν ιδεολογία και συνιστούν εκφάνσεις ιδιαίτερων σχηματισμών του λόγου (discourse) με δικούς τους κανόνες και

3 Γκράφιτι με επεξεργασμένα έργα που έχουν τη μορφή κομψοτεχνημάτων, χρησιμοποιούν τουλάχιστον τρία χρώματα και καλύπτουν συνήθως μεγάλες επιφάνειες. Εναλλακτικά χρησιμοποιείται και ο όρος piece.

4 Γκράφιτι που έχουν στο επίκεντρό τους φιγούρα πραγματικού ή φανταστικού προσώπου. Το πρόσωπο αυτό μπορεί να είναι επινοημένο ή να προέρχεται από το χώρο των κόμικς, της πολιτικής, των celebrities, της ιστορίας κ.λπ. Συχνά συνοδεύονται από μικρά κείμενα που ενδυναμώνουν την επικοινωνιακή λειτουργία του γκράφιτι.

5 Είναι μια τεχνική η οποία χρησιμοποιεί σπρέι και ένα διάτρητο πρότυπο, συνήθως από χαρτόνι, κομμένο σύμφωνα με κάποιο σχέδιο που μπορεί να περιλαμβάνει φράσεις, σύμβολα ή και σχέδια. Το ψέκασμα με σπρέι πάνω στο χαρτόνι επιτρέπει το βάψιμο του τοίχου μόνο στα σημεία που είναι κομμένο το χαρτί. Με αυτό τον τρόπο το μεγαλύτερο τμήμα της δημιουργικής διαδικασίας μπορεί να γίνεται σε ένα εργαστήριο ή σε ένα σπίτι και να ακολουθεί απλώς η γρήγορη αποτύπωση στον τοίχο, κάτι που μειώνει το ρίσκο της δημόσιας επιτέλεσης ενός παράνομου έργου.

6 Λέξεις ή σύντομες φράσεις που έχουν γραφτεί σε επιφάνειες με στυλό, μαρκαδόρο ή σπρέι και το περιεχόμενο τους μπορεί να ποικίλλει από ερωτικά ή υπαρξιακά μέχρι πολιτικά μηνύματα.

7 Πρόκειται για μεγάλο χαρτόνι με ποικίλες αναπαραστάσεις, π.χ. σχεδιαγράμματα, απεικονίσεις προσώπων, κολλάζ αντικειμένων κ.ά., το οποίο έχει κολληθεί πάνω σε επιφάνεια τοίχου.

8 Η μεθοδολογική στρατηγική της εργασίας βασίζεται στο μοντέλο των μεικτών μεθόδων (mixed methods) που αξιοποιεί την πολυμεθοδική έρευνα στο εσωτερικό της οικογένειας των ποιοτικών μεθόδων (Hunter και Brewer 2003). Διασταυρώνοντας εθνογραφικές παρατηρήσεις πεδίου, συνεντεύξεις βάθους και φωτογραφικό υλικό, έχουμε την ευκαιρία να εξετάσουμε βιογραφικές, σημειολογικές και ανθρωπολογικές διαστάσεις του φαινομένου του γκράφιτι και να οδηγηθούμε σε μια πυκνή περιγραφή και ερμηνεία του (Ζαϊμάκης 2015).

δέσμες σχέσεων (Foucault 1987). Τα γκράφιτι είναι αποτελέσματα μιας σημειωτικής εργασίας σχεδιασμού, σύνθεσης και παραγωγής. Οι δημιουργοί τους χρησιμοποιούν σημειωτικές πηγές που επιτρέπουν τη διαμόρφωση μια συνεκτικής σχέσης ανάμεσα στα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του κάθε έργου (γραφή, εικόνα, μήνυμα) και ανάμεσα στο έργο της δημιουργίας και το εξωτερικό περιβάλλον: τους χώρους και τις κοινωνίες στις οποίες τοποθετούνται τα γκράφιτι. Σε αυτήν τη βάση, μια κριτική προσέγγιση των γκράφιτι αποκαλύπτει σημάδια των κοινωνικών (αλληλο)δράσεων και των τρόπων ανάγνωσης και κατανόησης των ενδιαφερόντων, των αναπαραστάσεων, των νοηματοδοτήσεων και των κινήτρων που κρύβονται πίσω από τις δραστηριότητες των δημιουργών τους στη σύγχρονη πόλη.

Στην εργασία αξιοποιούμε μια πολυτροπική ανάλυση λόγου που προσεγγίζει κάθε γκράφιτι ως μια συνεκτική ολότητα επιδιώκοντας την περιγραφή και την ανάλυσή του ως κειμένου και ως κοινωνικής πρακτικής. Η πολυτροπικότητα (multimodality) είναι το πεδίο στο οποίο η σημειωτική λαμβάνει χώρα, ένας τομέας για έρευνα και μια περιγραφή του χώρου και των πηγών που συμβάλλουν, με τον έναν ή τον άλλο τρόπο, στη συγκρότηση του νοήματος (Kress 2012: 37). Οι τρόποι (modes) παραπέμπουν σε διακριτά οπτικά σημεία ή κοινωνιο-σημειωτικές πηγές που έχουν ιδιαίτερα υλικά χαρακτηριστικά (π.χ. γραφή, εικόνα, σχέδιο, χρώμα, φόντο), τα οποία σχηματίζονται από τις κοινωνικά διαθέσιμες πηγές για να δημιουργήσουν μια σημειωτική ολότητα που εμπεριέχει μήνυμα ή μηνύματα, ρητά και έκδηλα ή/και αμφίσημα, λανθάνοντα και υπαινικτικά. Το γκράφιτι, ιδίως στις πιο σύνθετες μορφές του, χρησιμοποιεί συνδυασμούς οπτικών αναπαραστάσεων, συμβόλων και κειμένων και γίνεται ένα πολυτροπικό κείμενο, που βασίζεται στη συναρμολόγηση διαφορετικών ειδών, λόγων και στιλ (Fairclough 2012: 19).

Η κοινωνιο-σημειωτική προσέγγιση προσπαθεί να αναδείξει τη σχέση και το νήμα που συνυφαίνει τους διάφορους τρόπους που εκβάλλουν στη συγκρότηση νοήματος: η ένταση των χρωμάτων ή των γραμμμάτων, η πλαίσισωση, το προσκήνιο, η θεματική εστίαση, η συνοχή των επιμέρους σημείων, το είδος κ.λπ. Τα γκράφιτι σχηματίζονται με βάση ιδεολογικές και αισθητικές συμβάσεις στο πλαίσιο της αλληλόδρασης ιδιαίτερων κοινωνικών ομάδων. Στην περίπτωση της μελέτης μας είναι νέοι άνθρωποι και νεολαιίστικες συλλογικότητες που ζουν στο ανασφαλές και ρευστό περιβάλλον της κρίσης και επιλέγουν το γκράφιτι ως ένα αποτελεσματικό μέσο επικοινωνίας και παρέμβασης στον κοινωνικό κόσμο.

Νεολαία και γκράφιτι

Τα σύγχρονα γκράφιτι εμφανίζονται στα τέλη της δεκαετίας του 1960 στη Φιλαδέλφεια των ΗΠΑ ΓΙΑ να εξαπλωθούν στην επόμενη δεκαετία στη Νέα Υόρκη και στη συνέχεια στο Λονδίνο και σε άλλα αστικά κέντρα του δυτικού κόσμου, κυρίως σε κοινότητες περιθωριοποιημένων νέων. Ήταν μια περίοδος που σηματοδεύτηκε από το μετασχηματισμό της μεταπολεμικής βιομηχανικής ανάπτυξης με τη διεύρυνση των κοινωνικών και οικονομικών ανισοτήτων και την ενίσχυση της πολιτισμικής

διαφοροποίησης. Στα χρόνια αυτά νεανικές κουλτούρες συνδεδεμένες με ετερόκλητα μουσικά ρεύματα, από την ντίσκο μέχρι το πανκ και το ροκ, είχαν αρχίσει να ενισχύουν την παρουσία τους στον δημόσιο χώρο και ορισμένες κοινότητες, ιδιαίτερα του χιπ-χοπ, αξιοποίησαν το γκράφιτι ως ένα μέσο προβολής και ενδυνάμωσης της νεανικής ταυτότητας συνδεδεμένης με ένα ιδιαίτερο πολιτισμικό στιλ (Hager 1984· Rahn 2002· Carrigton 2009· Schacter 2015).

Στις τελευταίες δεκαετίες του 20ού αιώνα το γκράφιτι άρχισε να αξιοποιείται από ευρύτερες κοινωνικές ομάδες, όπως νεαρούς ακτιβιστές, πολιτικές νεολαίες, συλλογικόκοι κοινωνικών κινήματων και οπαδούς αθλητικών συλλόγων. Αυτή η συνάντηση νεολαιίστικων ομάδων με την πρακτική του γκράφιτι δεν είναι τυχαία. Για μια κοινωνική ομάδα που συχνά δεν έχει τα διαθέσιμα θεσμικά μέσα για να εκφράσει τις βαθύτερες ανησυχίες και τα ενδιαφέροντά της, το γκράφιτι αποτελεί ένα προνομιακό μέσο για την προβολή μηνυμάτων στον δημόσιο χώρο. Επιπλέον, το γκράφιτι συνιστά μια παράνομη πράξη, που εμπεριέχει ρίσκο και δράση σε αντίξοες και παρεκβατικές συνθήκες και αυτή ακριβώς η αίσθηση της «ριψοκίνδυνης απόλαυσης» (Holmes 2010) ενισχύει την ελκυστικότητα του σε μερίδα της νεολαίας (Iveson 2010· Zaimakis 2016).

Η εμφάνιση γκράφιτι με έκδηλο πολιτικό και κοινωνικό περιεχόμενο είναι ιδιαίτερα ορατή σε περιόδους δυσμενών κοινωνικών συνθηκών ή κοινωνικών και πολιτικών εντάσεων που διαπερνούν το συλλογικό σώμα της νεολαίας. Σε τέτοιες συνθήκες το γκράφιτι λειτουργεί ως ιδιαίτερος κώδικας επικοινωνίας που προβάλλει ιδιαίτερες ταυτότητες και μεταφέρει συναισθήματα αλλοτρίωσης και απομόνωσης (Luna 1987) καθώς και εκφορές υπαρξιακής αναζήτησης νέων ανθρώπων που επιχειρούν να απαντήσουν πολιτισμικά στις απροσδόκητες και συνεχώς μεταβαλλόμενες καταστάσεις που περιβάλλουν τους νεανικούς κόσμους (Luzzatto και Jakobson 2001). Σύμφωνα με τον Ferrel, το γκράφιτι είναι ένα πολιτισμικό εργαλείο στα χέρια των νέων οι οποίοι δημιουργούν εναλλακτικούς πολιτισμικούς χώρους στην πόλη για να απαντήσουν στον κοινωνικό έλεγχο και την εμπορευματοποίηση του αστικού περιβάλλοντος. Μέσα από τέτοιες πρακτικές υπονομεύουν τις προσπάθειες δημοτικών και κρατικών αρχών να ελέγξουν και να κατευθύνουν τη νεολαιίστικη δράση (Ferrel 1995). Παρομοίως, οι Waldner και Dobratz υποστηρίζουν πως η δημιουργία του γκράφιτι γίνεται μια φωνή διαμαρτυρίας των νέων ανθρώπων που αισθάνονται κοινωνικά αποκλεισμένοι απέναντι σε ένα ισχυρό άλλο που μπορεί να είναι, για παράδειγμα, μια αυταρχική κυβέρνηση, οι πολιτικές ελίτ ή τα κυρίαρχα ΜΜΕ (Waldner και Dobratz 2013).

Στους κόλπους νεανικών κοινοτήτων το γκράφιτι συμβάλλει στην αναπαραγωγή ή την αμφισβήτηση σχέσεων εξουσίας με όρους τάξης, φυλής και ταυτότητας. Για μια γενιά που αισθάνεται ότι έχει αβέβαιο μέλλον, περιορισμένες προσδοκίες και ζει σε ένα περιβάλλον χαμηλών αμοιβών και περιορισμένων θέσεων εργασίας, τα γκράφιτι συνιστούν ένα πολιτισμικό μέσο που επιτρέπει στους νέους να κινητοποιηθούν και να κάνουν αισθητή τη φωνή τους σε ένα ευρύτερο νεανικό ακροατήριο το οποίο

δικδικεί περισσότερη δημοκρατία και κοινωνική δικαιοσύνη (Giroux 2003).

Σύμφωνα με τη Nancy Macdonald, οι νέοι έχουν περιορισμένες δυνατότητες να βρουν δημιουργικούς τρόπους να χτίσουν τις δικές τους ταυτότητες και η κουλτούρα του γκράφιτι είναι ένας χώρος που αφήνει σημαντικά περιθώρια για δημιουργική δράση. Στη μελέτη της για τις νεανικές υποκουλτούρες του γκράφιτι στη Νέα Υόρκη και στο Λονδίνο, επισημαίνει πως οι δημιουργοί του είναι νέοι με τα δικά τους ενδιαφέροντα, ελπίδες και επιθυμίες που βρίσκουν ιδιαίτερους τρόπους για να τις ικανοποιήσουν. Επιπλέον, τονίζει ζητήματα έμφυλων ανισοτήτων που διαπερνούν τις κοινότητες του γκράφιτι. Για τους συμμετέχοντες η πρακτική του γκράφιτι σήμαινε μια διαδικασία τελετουργικού περάσματος σε μια αρρενωπή κουλτούρα, που τους έδινε τη δυνατότητα να διαπραγματευτούν και να οικειοποιηθούν μια ανδροκεντρική ταυτότητα με κύρος και γόητρο ανάμεσα σε συνομηλίκους και να ιδιοποιηθούν συμβολικά ιδιαίτερες νησίδες της πόλης (Macdonald 2001).

Αναπαραστάσεις νεανικών σωμάτων στην περίοδο της κρίσης

Σύμφωνα με τον Foucault, το σώμα είναι η εγγεγραμμένη επιφάνεια των γεγονότων, ένας τόπος σημαδεμένος από την ιστορία (1977: 188) και μια εξωτερική εξουσία που διαμέσου του λόγου (discourse) συγκροτεί το σώμα και παράγει πολιτισμικές σημασίες. Η Plesch, ακολουθώντας την ανάγνωση του έργου του Φουκώ από τη γνωστή ανθρωπολόγο Judith Butler, υποστηρίζει πως η ιστορία μπορεί να ιδωθεί ως ένα αδυσώπητο εργαλείο γραφής που χρησιμοποιεί το σώμα σαν ένα μέσο που, κάτω από ιδιαίτερες συνθήκες, πρέπει να καταστραφεί και να παραμορφωθεί για να αναδυθούν νέες μορφές κουλτούρας (Butler 1989: 604). Σε αυτή την προσέγγιση το σώμα αποτελεί σημαντικό εργαλείο στην πολιτισμική διαδικασία της οικειοποίησης του χώρου μέσα από την επιλεκτική χρήση και σημασιοδότηση ιδιαίτερων αντικειμένων και σημείων που μεταλλάσσονται σε φορείς νέων, συχνά ανατρεπτικών, μηνυμάτων.

Με βάση αυτή την οπτική, η νεολαία ως μια ιδιαίτερη κοινωνική κατηγορία έχει τα δικά της εγχαραγμένα σώματα. Σε μια καταναλωτική κοινωνία που κυριαρχείται από τη λογική της κερδοφορίας και της διαφήμισης, το νεανικό σώμα συνυφασμένο με τη σαγήνη της νεότητας και τη σεξουαλική δύναμη γίνεται αγοραίο αντικείμενο που καταναλώνεται από νέους και ενήλικες οι οποίοι επιθυμούν να ικανοποιήσουν έναν στιλιζαρισμένο ναρκισσισμό. Σε αυτήν τη δημόσια σφαίρα της προσομοιωμένης λαχτάρας και των σεξουαλικοποιημένων εικόνων, τα σώματα των νέων λειτουργούν ως ιδιαίτερες συμβολικές τοποθεσίες συνδεδεμένες με την κοινωνικά κατασκευασμένη επιθυμία και την εμπορευματοποίηση. Το σώμα που υπόκειται σε μια σειρά ρυθμίσεων και παρεμβάσεων της βιοεξουσίας φετιχοποιείται και εγκλείεται στο χώρο του θεάματος και της οικονομίας (Giroux 1996: 315· πρβλ. Foucault 2011). Ωστόσο, η κυριαρχία του σώματος δεν είναι ποτέ απόλυτη. Το σώμα σε μια άλλη οπτική μπορεί να αποτελέσει ένα ισχυρό γνώρισμα της νεανικής αντίστασης. Σε έναν κόσμο που κυριαρχείται από συντεχνιακά και επιχειρηματικά συμφέροντα, παρεκβατικές

αναπαραστάσεις της νεότητας και φωνές διαμαρτυρίας στους τοίχους είναι σημάδια μιας νεολαίας σε ένταση που αναζητεί την προσοχή μας.

Στην Ελλάδα γεγονότα που σημάδεψαν τον νεανικό κόσμο έγιναν αφορμές για την έκφραση τέτοιων μορφών οπτικής διαμαρτυρίας. Για παράδειγμα, η δολοφονία του Αλέξη Γρηγορόπουλου τον Δεκέμβριο του 2008 αποτέλεσε κομβικό σημείο στην ανάπτυξη ενός νεολαιίστικου εκφραστικού κινήματος διαμαρτυρίας. Μετά το τραγικό συμβάν δεκάδες γκράφιτι σε όλη τη χώρα υπενθύμιζαν την παρουσία της νεολαίας και απέτιναν φόρο τιμής στον νεαρό Αλέξη, ζητώντας την αγωνιστική αφύπνιση ή και την εξέγερση της νεολαίας. Το σώμα του Αλέξη έγινε ένας τόπος μνήμης που επέτρεπε στη νεολαία να οικειοποιηθεί σημεία της πόλης για να παρουσιάσει τη δική της ιστορία, να εκφράσει τη διαμαρτυρία της για τις ματαιώσεις της και να τονίσει την επιθυμία της να αγωνιστεί για τα δικαιώματά της, όπως δείχνουν μερικά συνθήματα που συνοδεύουν εικονικές αναπαραστάσεις του δικού τους Αλέξη («Ζω μέσα από τους αγώνες σας»).

Σε άλλες πιο αφαιρετικές δημιουργίες, νεανικά πρόσωπα, μισά και ελλειμματικά, δείχνουν το υπαρξιακό κενό μιας νεολαίας χαμένων προσδοκιών. Η έντεχνη απεικόνιση ανολοκλήρωτων νεανικών προσώπων που τέμνονται από τις υλικές πραγματικότητες του χώρου συμβολίζει το κοινωνικά πάσχον σώμα της νεολαίας που υποφέρει από τα κοινωνικά αδιέξοδα και θρηνεί για την απώλεια του Αλέξη αναζητώντας στη θύμηση της ημερομηνίας της δολοφονίας του τη λύτρωση: «Remember, remember the 6th of December» (Εικόνα 1). Τα γκράφιτι αυτά είναι κοινωνικά συγκροτημένα «προσωπικά» ημερολόγια με τα λόγια της Véronique Plesch, αναδεικνύουν εσωτερικές πραγματικότητες των δημιουργών και την ίδια ώρα ερμηνεύουν και σχολιάζουν εξωτερικά συμβάντα που εγγράφονται στη δημιουργία του κειμένου (Plesch 202: 188).

Εικ. 1. Γκράφιτι στη μνήμη του Αλέξη Γρηγορόπουλου στο Ηράκλειο Κρήτης (φωτογραφία Γ. Ζαϊμάκης).

Ένα κομβικό σημείο στην εξέλιξη του πολιτικού γκράφιτι στη χώρα μας υπήρξε το ξέσπασμα της οικονομικής κρίσης και η ένταξη της Ελλάδας σε καθεστώς

επιτήρησης με την ψήφιση του πρώτου μνημονίου τον Απρίλιο του 2010. Στα χρόνια της κρίσης τα πολιτικά γκράφιτι αυξήθηκαν και εξακτινώθηκαν σε όλη τη χώρα και αποτέλεσαν ένα βασικό εργαλείο παρέμβασης συλλογικότητας του αντιμνημονιακού στρατοπέδου, νεολοιίστικων οργανώσεων, πρωτοβουλιών πολιτών και μεμονωμένων δημιουργών ενάντια στις πολιτικές της λιτότητας και του καθεστώτος εκτάκτου ανάγκης και επιτήρησης. Ιδιαίτερα στα πρώτα χρόνια της εφαρμογής των μνημονίων οι τοίχοι κεντρικών δρόμων και πλατειών μετατράπηκαν σε έναν καμβά δημιουργίας που οπτικοποιούσε το διάχυτο κλίμα δυσαρέσκειας που επικρατούσε στην κοινωνία ενάντια στις μνημονιακές πολιτικές.

Σε αυτό το περιβάλλον οι πόλεις της Ελλάδας γέμισαν από αγωνιστικά σλόγκαν, που εξέφραζαν, συχνά με επιθετικό τρόπο, την αντίθεσή τους στις κυβερνητικές πολιτικές, ενώ νεαροί καλλιτέχνες του δρόμου και ακτιβιστές χρησιμοποιούσαν σπρέι ή πινέλο σε πολύχρωμα pieces και characters και αξιοποιούσαν την τεχνική του στένσιλ και του paste-up για να παρουσιάσουν πιο εκλεπτυσμένες, αφαιρετικές και υπαινικτικές απεικονίσεις της κρίσης.

Οι αναπαραστάσεις σωμάτων της κρίσης δείχνουν με αλληγορικό τρόπο τη σχέση του καθημερινού ανθρώπου με το περιβάλλον της κρίσης, βάζοντας στο επίκεντρο της δημιουργίας την εξαθλίωση και τη σκληρότητα της ζωής των πιο ευάλωτων κοινωνικών ομάδων. Το ανθρώπινο σώμα αποτυπώνει όψεις της κοινωνικής και ψυχοσυναισθηματικής κατάστασης των ανθρώπων της κρίσης και αναδεικνύει υπόγεια ρεύματα σκέψης και κοινωνικές εντάσεις. Παραλλαγές από στένσιλ στο κέντρο της Αθήνας και της Θεσσαλονίκης κριτικάρουν με εκφραστικό τρόπο την κατάσταση της κοινωνικής αποστέρευσης ιδιαίτερων κοινωνικών ομάδων, όπως οι γυναίκες που πλήττονται περισσότερο από την κρίση. Σε δύο παραλλαγές paste-up απεικονίζονται το σώμα απολυμένης γυναίκας που κρατά τροχήλατη βάλιτσα στην οποία έχουν χαραχθεί οι φράσεις «Αυτή η άνοιξη», «αγχόνη» και «αγχώνει» στην πρώτη παραλλαγή και «Α-πωλήσεις» στη δεύτερη. Τα γκράφιτι δηλώνουν μεταφορικά τα συναισθήματα ανασφάλειας και ματαίωσης νεαρών γυναικών που έχουν να αντιμετωπίσουν τον εφιάλτη της ανεργίας και των ευέλικτων σχέσεων εργασίας σε έναν ρευστό και κινητικό εργασιακό περιβάλλον που δεν παρέχει προστασία στα πιο ευάλωτα μέλη του.

Καλλιτέχνες του δρόμου αξιοποιούν επιφάνειες της πόλης ως τοπία εξερεύνησης, προβάλλοντας απεικονίσεις σωμάτων της κρίσης που λειτουργούν ως εργαλεία πολιτισμικής και πολιτικής επικοινωνίας. Πρόκειται για ένα ιδιαίτερο σημειολογικό στίλ που συναντάμε, για παράδειγμα, στο ρεπερτόριο του WD (Wild Drawing), ενός νεαρού δημιουργού από το Μπαλί που ζει τα τελευταία χρόνια στην Αθήνα. Σε ορισμένες δημιουργίες του απεικονίζονται σώματα ανέργων, φτωχών και ανήμπορων σε γκράφιτι τα οποία χρησιμοποιούν συνδυαστικά εικόνες και κείμενα που έχουν πολιτικό περιεχόμενο αλλά είναι φορτισμένα με συγκινησιακό και εκφραστικό χαρακτήρα.

Σε τεράστιο mural του WD στην πρόσοψη του πρώτου ορόφου νεοκλασικού κτιρίου

κεντρικού δρόμου στα Εξάρχεια απεικονίζεται το κουλουριασμένο, ρακένδυτο σώμα αστέγου με ασύμμετρες αναλογίες που έρχεται να θυμίσει στους περαστικούς τον κόσμο της μη κανονικότητας των σύγχρονων απόκληρων της κρίσης. Το ακίνητο πάσχον σώμα είναι το συμβολικό ισοδύναμο ενός συλλογικού σώματος ανέργων και αστέγων το οποίο, στη συγκυρία της κρίσης, βρίσκεται έξω από τις προστατευτικές νομικές και πολιτικές δομές του κράτους και αποκτά εδώ μια θέση σε μια αστική γεωγραφία που είναι έξω από το ηγεμονικό σύστημα πολιτικής αναπαράστασης (Fieni 2016: 351). Η λεζάντα στην αριστερή πλευρά του γκράφιτι (“Dedicated to the poor here and homeless here and around the globe”) επισημαίνει την παγκοσμιότητα των προβλημάτων των κοινωνικά αποκλεισμένων. Με τη χρήση δε της αγγλικής γλώσσας ο δημιουργός απευθύνεται και σε ένα διεθνές ακροατήριο, κυρίως μέσω των δικτυωμένων κοινοτήτων στο περιβάλλον των social media, όπου τα γκράφιτι έχουν μια «δεύτερη», αυτήν τη φορά ψηφιακή, ζωή (Εικόνα 2).

Εικ.2. Mural του WD αφιερωμένο στους φτωχούς και άστεγους όλου του κόσμου (φωτογραφία Γ. Ζαϊμάκης).

Σε αυτό το ιδιαίτερο είδος γκράφιτι συναντάμε παραλλαγές σωμάτων που με τον έναν ή τον άλλο τρόπο απεικονίζουν την κρίση της ταυτότητας και της ανθρώπινης ύπαρξης: σώματα γυμνά, τερατώδη, ακέφαλα, βασανισμένα, παγιδευμένα και πεινασμένα, βλέμματα μελαγχολικά που αναζητούν διέξοδο. Τα σώματα διαμαρτύρονται με τον τρόπο τους για την κοινωνική εξαθλίωση της ανθρώπινης προσωπικότητας και τη μικροαστική απάθεια στα προβλήματα των φτωχών και των κοινωνικά αποκλεισμένων. Οι διχοτομικές αναπαραστάσεις του κοινωνικού κόσμου, η λεκτική υπερβολή, η παρωδία του διαφημιστικού ή του πολιτικού λόγου, η αλληγορία, η γλωσσολογική και σημειολογική καινοτομία είναι ορισμένα μέσα που χρησιμοποιούν οι δημιουργοί για να εκφράσουν τις απόψεις τους σε τρέχοντα

ζητήματα του δημόσιου διαλόγου και να διαμαρτυρηθούν για την επιδείνωση των υλικών και πολιτισμικών συνθηκών διαβίωσης των νέων ανθρώπων στην περίοδο της κρίσης.

Νεανικά και παιδικά σώματα των απάτριδων

Το προσφυγικό και το μεταναστευτικό ζήτημα που βρέθηκε στο επίκεντρο του δημόσιου λόγου στη διάρκεια των πυκνών μεταναστευτικών ροών προς την Ελλάδα, ιδιαίτερα προς τα νησιά του Αιγαίου, είναι από τα πιο προσφιλή θέματα του πολιτικού γκράφιτι. Με εξαίρεση ορισμένα σλόγκαν που έχουν δημιουργηθεί από μέλη ακροδεξιών οργανώσεων με ρατσιστικό και ξενοφοβικό περιεχόμενο (π.χ. «Θέλουμε δουλειά όχι μετανάστες»), τα γκράφιτι σχολιάζουν το δράμα των προσφύγων και εκφράζουν αισθήματα αλληλεγγύης. Το πολιτικό γκράφιτι έρχεται να οπτικοποιήσει την κοινωνική απάντηση στην καταπάτηση στοιχειωδών ανθρωπίνων δικαιωμάτων κατά τη διαχείριση της προσφυγικής κρίσης με τα νεανικά-παιδικά πρόσωπα να έχουν σημαντική θέση στο ρεπερτόριο των δημιουργών.

Σύμφωνα με τον David Fieni, σε έναν κόσμο μαζικής κινητικότητας που χαρακτηρίζεται από αποκλεισμούς και στερήσεις, το αφαιρετικό παραμορφωμένο σώμα του απάτριδος υποκείμενου, προβάλλεται ως ένας αντιπρόσωπος των σύγχρονων απόκληρων, των μεταναστών, των προσφύγων, των ξεριζωμένων αυτού του κόσμου (2016: 351). Στη σκηνή του πολιτικού γκράφιτι, οι αναπαραστάσεις ακινητοποιημένων σωμάτων παιδιών στα γκράφιτι αυξήθηκαν μετά τον Σεπτέμβριο του 2015, όταν η φωτογραφία του άψυχου σώματος του τρίχρονου Aylan Kudri που ξεβράστηκε σε ακτή της Τουρκίας στα χέρια ενός ένστολου έγινε viral στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης και μεταδόθηκε σε όλον τον κόσμο. Ο μικρός Aylan ήρθε να συμβολίσει το δράμα των εκατοντάδων οικογενειών προσφύγων που προσπαθούσαν να περάσουν από τις ακτές της Τουρκίας στα νησιά του Αιγαίου και από εκεί να αναζητήσουν το όνειρο για το τελικό ταξίδι με προορισμό τις χώρες της αναπτυγμένης Ευρώπης.

Το μοτίβο των άψυχων παιδικών κορμιών ενέπνευσε άμεσα τους νεαρούς καλλιτέχνες δρόμου. Η απεικόνιση ενός ακίνητου, άψυχου προσώπου σε κτίριο κεντρικού δρόμου των Εξαρχείων παραπέμπει συμβολικά στα παιδιά των α-πάτριδων προσφύγων, υπενθυμίζει γεγονότα που σηματοδοτούν τον σύγχρονο πολιτισμό, χαράζουν ρήγματα στις βιογραφικές διαδρομές των μετακινούμενων πληθυσμών και προκαλούν τις κοινωνικές συνειδήσεις (Εικόνα 3). Εγγράφοντας τις τραυματικές εμπειρίες της πόλης, οι δημιουργοί των γκράφιτι οικειοποιούνται όψεις της δημόσιας ιστορίας τονίζουν μέσα από μνημονικές πρακτικές τη σημασία δυσάρεστων γεγονότων και εκφράζουν την κοινωνική διαμαρτυρία τους (Plesch 2002: 188).

Εικ. 3. Παιδί των «α-πάτριδων» σε δημιουργία του STMTS στα Εξάρχεια (φωτογραφία Γ. Ζαϊμάκης).

Τα γκράφιτι για τους μετανάστες και πρόσφυγες υιοθετούν ιδιαίτερες χωρικές στρατηγικές. Επιλέγουν χώρους επενδυμένους με ιδιαίτερο νόημα, π.χ. πόλεις που έχουν συνδεθεί με τις μεταναστευτικές ροές, και χρησιμοποιούν αποφθεγματικούς λόγους για να ευαισθητοποιήσουν την κοινωνία στο προσφυγικό ζήτημα. Έτσι σε χώρους υποδοχής προσφύγων σλόγκαν σε διάφορες παραλλαγές τους καλωσορίζουν, ενώ φράσεις με συναισθηματικό φορτίο εκφράζουν αισθήματα αλληλεγγύης και συμπόνιας (π.χ. «Αλληλεγγύη στους πρόσφυγες», “Refugees welcome”). Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί γκράφιτι σε παραλιακό δρόμο της Μυτιλήνης που οδηγεί στο αεροδρόμιο, σε σημείο όπου κατέφθαναν οι βάρκες των δουλεμπόρων με οικογένειες προσφύγων, που γράφει: «Σάπια καράβια τα όνειρά μας». Το γκράφιτι αξιοποιεί τη γλωσσολογική παραλλαγή για να ανατρέψει το αρχικό αισιόδοξο μήνυμα του στίχου γνωστού τραγουδιού του νέου κύματος της δεκαετίας του 1960 («Ασπρα Καράβια»), που παραπέμπει σημασιολογικά στα όνειρα των νέων ανθρώπων, και να υπενθυμίσει το δράμα των προσφύγων και το θάνατο δεκάδων νεαρών παιδιών στις επικίνδυνες βάρκες των δουλεμπόρων. Άλλοτε πάλι χρησιμοποιούνται ευρηματικές εικονικές αναπαραστάσεις νεαρών προσφύγων και μεταναστών για να ευαισθητοποιήσουν το κοινωνικό σώμα στα προβλήματα των μετακινούμενων πληθυσμών. Έτσι, σε παλαιό κτίριο υποβαθμισμένης συνοικίας στην παλιά πόλη του Ηρακλείου Κρήτης αναπαραστάσεις νεαρών μεταναστών παραπέμπουν σε εικόνες φτωχών παιδιών της αναγεννησιακής περιόδου, προκαλώντας το ενδιαφέρον ή και

την περιέργεια των κατοίκων της περιοχής – ένα μέρος των οποίων είναι μετανάστες.

Το παιδικό πρόσωπο προβάλλει την αίσθηση του αδιεξόδου και των ματαιωμένων προσδοκιών σε έναν κόσμο όπου κυριαρχεί η ανισότητα, η εκμετάλλευση και ο κατακερματισμός του κοινωνικού δεσμού. Τα παιδιά που περιπλανώνται ή ζουν άστεγα στους δρόμους είναι παιδιά που εκφράζουν την απαισιοδοξία τους για ένα αβέβαιο μέλλον και διαμαρτύρονται για μια κοινωνία που παράγει ανισότητα και εκμετάλλευση. Στις αναπαραστάσεις των δημιουργών του γκράφιτι τα παιδικά πρόσωπα απεικονίζονται παγιδευμένα στις κοινωνικές συμβάσεις της εποχής, συχνά με πρόσωπα αμήχανα και θλιμμένα. Για παράδειγμα σε γκράφιτι του ST-MTS αναπαρίστανται τα δακρυσμένα πρόσωπα δύο νεαρών μεταναστών που δεν έχουν φωνή στον δημόσιο λόγο, unspoken σύμφωνα με τη ρηματική υπόμνηση που συνοδεύει την εικονική αναπαράσταση και βιώνουν τη ρήξη με το παρελθόν και την απουσία οράματος για το μέλλον. Τα παγιδευμένα, ελλειμματικά, ανολοκλήρωτα, δακρυσμένα παιδικά πρόσωπα είναι σαν να διαμαρτύρονται για την αδυναμία των κρατικών θεσμών και της κοινωνίας των πολιτών να προστατεύσουν τις ανάγκες και τα δικαιώματα των παιδιών (Εικόνα 4).

Εικ. 4. Απεικονίσεις προσώπων μεταναστών σε past-up του STMS στο κέντρο της Αθήνας (φωτογραφία Γ. Ζαϊμάκης).

Ενίοτε αυτού του τύπου η θεματική αντλεί έμπνευση από ευρύτερα ζητήματα που απασχόλησαν τον δημόσιο διάλογο σε διεθνές επίπεδο ασκώντας κριτική σε θέματα κοινωνικής ανισότητας και σχέσεων εξουσίας. Τα σώματα υπενθυμίζουν στους περαστικούς τον εξευτελισμό των ανθρώπινων αξιών στις συνθήκες της κρίσης.

Ένα τέτοιο παράδειγμα αποτελεί το mural του Γάλλου δημιουργού Goïn στο 1ο Athens Street Art Festival στην Αθήνα, που οργανώθηκε στην Ανώτατη Σχολή Καλών Τεχνών και σε δημόσια κτίρια του Δήμου Νίκαιας-Ρέντη κάτω από τον τίτλο «Crisis? What Crisis?». Το εν λόγω mural, μια από τις πιο σημαντικές και πολυσυζητημένες δημιουργίες του φεστιβάλ, εκτείνεται σε δύο γωνιακούς, εφαπτόμενους τοίχους στον προαύλιο χώρο της Σχολής Καλών Τεχνών και είναι εμπνευσμένο από το κίνημα διαμαρτυρίας σημαντικού μέρους της κοινωνίας της Βραζιλίας ενάντια στην πολυδάπανη διοργάνωση του παγκόσμιου πρωταθλήματος ποδοσφαίρου του 2014.

Στο έναν τοίχο απεικονίζεται ένα ξυπόλητο, σκελετωμένο παιδί με μια μπάλα στα πόδια και μια λεζάντα που τονίζει εμφατικά το μήνυμα διαμαρτυρίας: «I need food not football». Στον δεύτερο τοίχο όπου εκτείνεται το γκράφιτι απεικονίζονται δορυφορικές αντένες και κάμερες παρακολούθησης που συμβολίζουν τον εφήμερο κόσμο των μέσων μαζικής επικοινωνίας και των μηχανισμών παρακολούθησης που στήθηκε γύρω από τη διοργάνωση.

Η χρήση πολλαπλών σημειολογικών πηγών και χώρων επιτρέπει τη νοηματική αποτύπωση μιας αντίθεσης ανάμεσα στους κόσμους των μη προνομιούχων και στους μηχανισμούς επιτήρησης και ελέγχου του λόγου και της εξουσίας (Εικόνα 5).

Τέτοια έργα, που έχουν εκθεθεί σε οργανωμένα φεστιβάλ τα οποία έχουν υποστηριχτεί από επίσημους θεσμούς και ιδιωτικούς φορείς, έχουν δεχτεί κριτική από συλλογικότητες δημιουργών του γκράφιτι ως προσπάθειες ενσωμάτωσης της τέχνης του δρόμου σε συστημικές λογικές.

Αυτού του τύπου οι διενέξεις είναι συνηθισμένες στις δικτυακές κοινότητες του γκράφιτι και δείχνουν ένα πεδίο ιδεολογικής διαμάχης που διατρέχει τους κοινωνικούς κόσμους του γκράφιτι με επίκεντρο την ηγεμονία, την αυτονομία, την αντίσταση ή την ενσωμάτωση της τέχνης του δρόμου και του γκράφιτι στις κυρίαρχες διαδικασίες της εμπορευματοποίησης και επαγγελματοποίησης του πεδίου (Zaimakis 2016: 71).

Εικ. 5. Mural του Goïn για τα φτωχά παιδιά της Βραζιλίας του Μουντιάλ του 2014 στη Σχολή Καλών Τεχνών (φωτογραφία Γ. Ζαϊμάκης).

Επιθυμία για εξέγερση και υπαρξιακή αναζήτηση

Το πολιτικό γκράφιτι ενσωματώνει το σώμα στο χώρο της πόλης, καθώς προσπαθεί να αμφισβητήσει ηγεμονικές αφηγήσεις για την κρίση, ορίζοντας εκ νέου και μετασχηματίζοντας το οπτικό τοπίο του αστικού χώρου. Το σώμα σε αυτές τις απεικονίσεις τείνει να είναι περισσότερο πολιτικό. Πράγματι, είναι αξιοσημείωτο ότι στην περίοδο της κρίσης, μαζί με την ανάπτυξη του πολιτικού γκράφιτι που επικεντρώνεται στα ζητήματα της επιδείνωσης των υλικών και υπαρξιακών συνθηκών διαβίωσης των πολιτών, αναδύθηκε και ένας αστερισμός γκράφιτι που προέρχεται από ακτιβιστές κοινωνικών κινήσεων: του φεμινιστικού (και ιδιαίτερα των ομάδων ΛΟΑΤΚΙ),⁹ του αντισιπισμού,¹⁰ του αντιφασισμού και της διεκδίκησης αυτόνομων χώρων στην πόλη γύρω από καταλήψεις δημόσιων κτιρίων.

Μολονότι η σχέση των νέων κοινωνικών κινήσεων με τα γκράφιτι είναι ένα σύνθετο ζήτημα που υπερβαίνει τις στοχοθεσίες αυτού του κειμένου, θα προσπαθήσω να δείξω μέσα από ορισμένα παραδείγματα τον τρόπο με τον οποίο χρησιμοποιείται το γκράφιτι από μέλη ακτιβιστικών ομάδων. Συχνά, γκράφιτι φεμινιστικών συλλογικοτήτων προβάλλουν το σώμα ως άμεσο ή έμμεσο μέσο αγωνιστικής διεκδίκησης και παρέμβασης σε ζητήματα ανθρωπίνων δικαιωμάτων που αφορούν το φύλο και τον σεξουαλικό προσανατολισμό. Επιπλέον, σλόγκαν και στένσιλ προβάλλουν, συχνά με ειρωνικό ή χιουμοριστικό τρόπο, κοινωνικά σχόλια για τη δυστοπία της κρίσης και τις κοινωνικές συμβάσεις, χρησιμοποιώντας αποφθέγματα λογοτεχνών, ποιητών ή πολιτικών. Για παράδειγμα, η γνωστή φράση του Καζαντζάκη «Δεν ελπίζω τίποτα, δεν φοβάμαι τίποτα, είμαι ελεύθερος» έχει παραφραστεί με διάφορους τρόπους, όπως «Δεν ελπίζω τίποτα, δεν φοβάμαι τίποτα, είμαι άνεργη» και «Δεν ελπίζω τίποτα, δεν φοβάμαι τίποτα, είμαι gay» για να ασκήσει κριτική σε ζοφερές κοινωνικές καταστάσεις και στις πατριαρχικές αντιλήψεις.

Άλλοτε πάλι οι φεμινιστικές ομάδες χρησιμοποιούν εικονικές αναπαραστάσεις για να ασκήσουν κριτική στις πατριαρχικές δομές κυριαρχίας και στη γυναικεία εκμετάλλευση. Για παράδειγμα στον προαύλιο χώρο του Τμήματος Μηχανικών Χωροταξίας, Πολεοδομίας και Περιφερειακής Ανάπτυξης του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας στον Βόλο απεικονίζεται πρόσωπο νεαρού κοριτσιού με βαμμένα χείλη να ατενίζει τον ουρανό σε μια στάση απορίας. Η λεζάντα πάνω από το κεφάλι της σχολιάζει με καυστικό τρόπο τη διαχρονικότητα της έμφυλης καταπίεσης και προσδίδει ιδιαίτερο νόημα στο γκράφιτι: «Δεν ξεφύγαμε ποτέ από την εποχή των δουλεμπόρων» (Εικόνα 6).

9 Ακρωνύμιο που χρησιμοποιείται για κατηγορίες πολιτών (Λεσβίες, Ομοφυλόφιλοι, Αμφί, Τρανς, Κουίρ και Ίντερσεξ) και διεκδικούν ίσα δικαιώματα σε ζητήματα ταυτότητας του φύλου.

10 Ο αντισιπισμός - ή αλλιώς το κίνημα ενάντια στις διακρίσεις των ειδών το οποίο αγωνίζεται όχι απλά για την προστασία, αλλά για την εξίσωση των δικαιωμάτων των ζώων με αυτά των ανθρώπων ασκώντας κριτική στο τεχνολογικό πολιτισμό και την έννοια της πρόοδου.

Εικ. 6. Γκράφιτι στον Βόλο για τη διαχρονικότητα της εκμετάλλευσης γυναικών (φωτογραφία Γ. Ζαϊμάκης).

Ένα άλλο ενδιαφέρον μοτίβο που παρουσιάζεται σε τέτοιου τύπου γκράφιτι επικεντρώνονται σε σώματα αγωνιζόμενων γυναικών. Τα κορίτσια υπονομεύουν τον κυρίαρχο ανδρικό λόγο που ορίζει τους κοινωνικούς και πολιτικούς αγώνες ως μια υπόθεση κατά βάση ανδρική και προτρέπει τις γυναίκες να οικειοποιηθούν το αγωνιστικό κεφάλαιο των γυναικών μέσα από μια εξεγερσιακή συνθηματική γλώσσα: “Fight like a girl”. Το αγωνιστικό σώμα που προκαλεί την ευυπόληπτη κοινωνία και τα κυρίαρχα στερεότυπα των γυναικών είναι συχνά προκλητικό και ανατρεπτικό. Σε μια προφανή διάθεση να σαρκάσει και να υπονομεύσει τις συμβατικές νόρμες παρουσιάζει εικόνες νεαρών γυναικών που υιοθετούν συμπεριφορές και ρόλους οι οποίοι παρεκκλίνουν από τα κοινωνικά και έμφυλα στερεότυπα (Ζαϊμάκης 2015: 137). Γυναίκες που καπνίζουν, ντύνονται με ανορθόδοξο στιλ, έξω από τις κυρίαρχες αισθητικές και στιλιστικές νόρμες, αντιφασίστριες, μαχητικές, ανέμελες και ενίοτε επιθετικές και «αντικοινωνικές» υπονομεύουν τους κανόνες της αστικής ευπρέπειας και προκαλούν τους ευυπόληπτους πολίτες.

Στην Εικόνα 7 παρουσιάζεται ένα χαρακτηριστικό δείγμα των μορφών παρεκβατικής αναπαράστασης που υιοθετούν μέλη των φεμινιστικών ομάδων ΛΟΑΤΚΙ σε ένα character που δημιουργήθηκε στο πλαίσιο του ρεπερτορίου της συλλογικής δράσης της ομάδας «Φύλο και Φτερό» στο Ρέθυμνο. Η ανατρεπτική εικόνα νεαρού κοριτσιού με ποικίλες ενδυματολογικές παρεκβάσεις γίνεται το σημαινόμενο μιας αγωνιστικής αντίστασης ενάντια στην άνοδο νεοφασιστικών αντιλήψεων, σεξιστικών και ρατσιστικών συμπεριφορών στα χρόνια της κρίσης. Για να συμπληρώσει τη σημειολογική ενότητα του character, η ομάδα επιλέγει να αξιοποιήσει ως σημειωτική πηγή ένα δημοφιλές ποπ τραγούδι («Τα κορίτσια ξενυχτάνε») που αναφέρεται στην ανέμελη ζωή των νεαρών κοριτσιών στα τέλη της δεκαετίας του 1980. Το συνοδευτικό κείμενο («Τα κορίτσια ξενυχτάνε για αντιφασισμό») έρχεται να υπονομεύσει το μήνυμα του τραγουδιού παρουσιάζοντας μια ανατρεπτική εικόνα μαχόμενου κοριτσιού.

Εικ. 7. Character στο Πανεπιστήμιο Κρήτης (Ρέθυμνο) για τον φεμινιστικό αντιφασισμό (φωτογραφία Γ. Ζαϊμάκης)

Αυτό το γκράφιτι στην πρόσοψη του πολυσύχναστου κυλικείου ενός εκπαιδευτικού θεσμού (Πανεπιστήμιο Κρήτης) συνιστά ένα είδος «άγριας γραφής» που προκαλεί τους περαστικούς με εμφατικό τρόπο καθώς κραυγάζει «δεν σέβομαι τα όριά σας» κειμενικά και χωρικά (Botz-Bornstein 2013: 242· πρβλ. Carrington 2009: 418).

Κινηματικό χαρακτήρα έχει και μια άλλη κατηγορία γκράφιτι η οποία καταπιάνεται με το δικαίωμα της ελεύθερης και αδιαμεσολάβητης επικοινωνίας και έκφρασης στον δημόσιο χώρο και διεκδικεί τη διαμόρφωση ελεύθερων χώρων στην πόλη, συνήθως γύρω από καταλήψεις κτιρίων. Η θεματολογία της φαίνεται να εμπνέεται από ιδέες του μεταμοντερνισμού, του κινήματος του νεολουδισμού του Μπροντιγιάρ¹¹ και της κριτικής της μαζικής κουλτούρας της Σχολής της Φραγκφούρτης. Η κρίση αξιών, η

11 Ο νεολουδισμός είναι ένα σύγχρονο κοινωνικό κίνημα, το οποίο συνδέεται με την αντιτακκομοιοποίηση, τον αναρχοπροτογονισμό και τη ριζοσπαστική οικολογία και αντιτίθεται στον σύγχρονο τεχνολογισμό και στον καταναλωτισμό, προωθώντας εναλλακτικούς τρόπους ζωής που σέβονται το φυσικό περιβάλλον.

διάσπαση του κοινωνικού δεσμού, η ανασφάλεια και η απομάγευση του κόσμου από τα οράματα της μοντέρνας κοινωνίας εκφράζεται μέσα από υπαινικτικές εικόνες και παιγνιώδη σλόγκαν για την κοινωνική αποξένωση και τον έλεγχο της κοινωνικής συνείδησης.

Αναπαραστάσεις σωμάτων με ομοιόμορφη ενδυμασία και ενδυματολογικό στιλ συμβατό με τις προδιαγραφές γούστου του κυρίαρχου πολιτισμού τα οποία απολήγουν σε κεφάλια τηλεοπτικών δεκτών επινοούνται για να σαρκάσουν τον πολιτισμικό κομφορμισμό της κοινωνικής ζωής (Εικόνα 8). Αξιοποιώντας σημειωτικές πηγές από τον κόσμο της επικοινωνίας και της μαζικής κουλτούρας, νεαροί ακτιβιστές ασκούν κριτική στον έλεγχο του κοινωνικού φαντασιακού από δημόσιους οργανισμούς και ιδιωτικά οικονομικά συμφέροντα τα οποία διαχειρίζονται τις ροές της μαζικής επικοινωνίας. Μεταφέρουν έτσι μηνύματα διαμαρτυρίας για την αποικιοποίηση του βίοκοσμου από τις συστημικές λογικές και τους ηγεμονικούς λόγους που διεισδύουν, με τους όρους του Γιούρκεν Χάμπερμας, στην πολιτισμική καθημερινότητα των πολιτών και στις ανθρωπίνες κοινότητες, υποσκάπτοντας προϋπάρχουσες δομές αλληλεγγύης και συνεργασίας (Habermas 1984).

Εικ. 8. Past-up του Ναίρ στην Πλατεία Ψυρή για την πολιτισμική αλλοτρίωση του σύγχρονου ανθρώπου (φωτογραφία Γ. Ζαϊμάκης).

Συχνά το πολιτικό γκράφιτι δεν περιορίζεται στην κοινωνική κριτική, αλλά λειτουργεί ως ένα κείμενο που προτρέπει το κοινό σε συλλογική κινητοποίηση για κοινωνική αλλαγή, εκφράζοντας την επιθυμία των νέων για δράση ή ακόμα και ανυπακοή και εξέγερση. Για πολλούς νέους η ένταξη στους κοινωνικούς κόσμους του γκράφιτι βιώνεται ως το πέρασμα σε μια κουλτούρα αντίστασης στις ποικίλες μορφές κοινωνικού ελέγχου και πειθάρχησης της νεολαίας, που περιορίζουν τις δυνατότητες έκφρασης και εκπλήρωσης των βαθύτερων αναγκών τους. Εδώ η επικοινωνιακή λειτουργία του μηνύματος δεν περιορίζεται στην προβολή της διαμαρτυρίας αλλά έχει επιτελεστικό πρόταγμα. Παρακινεί τους πολίτες να εμπλακούν στη συλλογική

δράση και βρίσκει ποικίλους τρόπους για να ενεργοποιήσει το κοινωνικό φαντασιακό: Συνθηματικές φράσεις του επαναστατικού κινήματος ή της φοιτητικής εξέγερσης του Μάη του '68, εικονικές φιγούρες επαναστατών, στίχοι πολιτικών τραγουδιών, ρητορικές υπονομεύσεις πολιτικών σλόγκαν είναι μερικά από τα εκφραστικά εργαλεία που χρησιμοποιούν για να ενισχύσουν την επικοινωνιακή δύναμη του μηνύματος.

Το επαναστατικό στοιχείο αισθητικοποιείται μέσα από τη σύνδεσή του με γλωσσικά σημεία και εικόνες που ανακαλούν συναισθηματικές εκφάνσεις των κοινωνικών κινημάτων: ο έρωτας ως κινητήρια δύναμη της συλλογικής δράσης («Έρωτας και Επανάσταση»), ο δρόμος ως σημείο αναφοράς των κοινωνικών συγκρούσεων («Έξω οι δρόμοι αναπνέουν διψασμένοι ανοιχτοί», «Έχετε τους νόμους έχουμε τους δρόμους», «Οι δρόμοι είναι ελεύθεροι από την επιτήρηση της Τρόικα, του Δένδια και του ΕΣΡ»), η εικονική αναπαράσταση νεαρού κουκουλοφόρου με σφεντόνα ως το συμβολικό ισοδύναμο του αγωνιζόμενου νέου του αντιεξουσιαστικού χώρου συνιστούν ορισμένες χαρακτηριστικές απεικονίσεις αυτού του εξεγερσιακού λόγου.

Στον αντίποδα αυτού του εξεγερσιακού γκράφιτι συναντάμε μια ευρεία γκάμα δημιουργιών που φαίνεται να καταπιάνονται περισσότερο με υποκειμενικές καταστάσεις οι οποίες διαμορφώνονται στο περιβάλλον της κρίσης, προβάλλοντας συναισθήματα και υπαρξιακές αναζητήσεις. Αυτό το εκφραστικό-υπαρξιακό γκράφιτι διαποτίζει το οπτικό παλίμψηστο της πόλης με γλωσσικά σημεία που μαρτυρούν καταπιεσμένα συναισθήματα, θλίψη, απομόνωση, ματαιώση και υπαρξιακή ανασφάλεια. Πληθώρα γλωσσικών σημείων στις επιφάνειες της πόλης αναπαριστούν το ψυχοκοινωνικό περιβάλλον της κρίσης: Φράσεις ή λέξεις όπως «Βασανίζομαι», «Χαραμίζομαι», «Ξεφτίλα, μοναξιά, απελπισία», «No future, no hope», «Οι μέρες μου περνάνε σαν θλιμμένη σκιά», «Και σκυμμένοι και χαρούμενοι;» αναδεικνύουν τις επιδράσεις της κρίσης στις δομές της αίσθησης μιας κοινωνίας και μαρτυρούν ένα υπόγειο ρεύμα κοινωνικής δυσσάρεσκειας και υπαρξιακών αδιεξόδων.

Πρόκειται για δημιουργίες μεμονωμένων δημιουργών, και σπανιότερα συλλογικοτήτων, που επιλέγουν τις επιφάνειες των πόλεων ως μέσο εξερεύνησης και προσωπικής έκφρασης, επιδιώκοντας τη δημόσια προβολή των εσωτερικών καταστάσεων ενός ατόμου. Εδώ το γκράφιτι φαίνεται να λειτουργεί και ως μια καθαρτική πρακτική που απελευθερώνει καταπιεσμένα συναισθήματα και σκέψεις ως διάυλος έκφρασή τους στον δημόσιο χώρο (Zaimakis 2016: 81· πρβλ. Dragićević-Šešić 2001: 83). Αυτή ακριβώς η καθαρτική διάθεση διαφυγής από τον ολοένα και πιο ασφυκτικό κλοιό των κοινωνικών κανόνων αποτυπώθηκε και σε γκράφιτι στην είσοδο του Πανεπιστημίου Κρήτης κατά τη διάρκεια πολυήμερης κατάληψης το φθινόπωρο του 2015: ένα πουλάκι έχει δραπετεύσει από το κλουβί του ενώ δίπλα του έχει χαραχτεί στίχος από το γνωστό τραγούδι του Θανάση Παπακωνσταντίνου «Αερικό»: «Όσες κι αν χτίζουν φυλακές, κι αν ο κλοιός στενεύει, ο νους μας είναι αληταριό που όλο θα δραπετεύει». Ο στίχος εδώ εναρμονίζεται και ενδυναμώνει το νόημα του γκράφιτι, τονίζοντας τη βαθιά επιθυμία των νέων να ξεγλιστρήσουν από τις κανονικότητες και τις ρυθμίσεις του επίσημου λόγου.

Για μια ερμηνεία του πολιτισμικού περιεχομένου των γκράφιτι της κρίσης

Στις παραπάνω ενότιες προσπάθησα να αναδείξω τρόπους απεικόνισης της κρίσης μέσα από τη μεταφορική χρήση του ανθρώπινου σώματος στα γκράφιτι. Λαμβάνοντας υπόψη ότι ο συλλογικός τόμος στον οποίο φιλοξενείται αυτό το άρθρο έχει ερευνητικό προσανατολισμό και δίνει έμφαση σε ζητήματα μεθοδολογίας και ανάλυσης στην κοινωνική έρευνα, θα επιχειρήσω μια ερμηνευτική προσέγγιση της κοινωνικής ποιητικής των γκράφιτι, δηλαδή της κοινωνικής διαδικασίας και των συμβάσεων που ακολουθούνται στη συγκρότηση της πρακτικής του γκράφιτι στην περίοδο της κρίσης.

Στην προσέγγιση του ανθρωπολόγου Michael Herzfeld, η κοινωνική ποιητική παραπέμπει στις συμβάσεις της κοινωνικής αλληλεπίδρασης. Είναι το παιχνίδι μέσα από το οποίο οι άνθρωποι προσπαθούν να αποκομίσουν οφέλη σε μια εμπεδωμένη κατάσταση, αξιοποιώντας κανόνες που διαιωνίζονται και επαναχρησιμοποιούνται μέσα στην καθημερινή κοινωνική ζωή (Herzfeld 2005 και 2012). Οι κανόνες αυτοί δεν είναι σταθεροί και αμετάβλητοι. Οι κοινωνικοί δρώντες προσαρμόζονται ή αντιδρούν στις περιβάλλουσες κοινωνικές και ιστορικές συνθήκες και επανασχηματίζουν τις συμβάσεις των μορφών της πολιτισμικής δημιουργίας, αποσκοπώντας στην ενδυνάμωση της επικοινωνιακής λειτουργίας των εκφορών τους και στην ενίσχυση της κοινωνικής απήχησης των μηνυμάτων τους.

Αξιοποιώντας την κοινωνιοσημειωτική προσέγγιση, ο Anti Randviir (2011: 97) υποστηρίζει ότι τα χαρακτηριστικά κάθε γκράφιτι έχουν να κάνουν με τις ιδιαίτερες συνθήκες στις οποίες αυτό αναδύεται: το χώρο στον οποίο επιτελείται (τοποθεσία, πόλη) και το χρόνο κατά τον οποίο λαμβάνει χώρα. Η χρονικότητα και η χωρικότητα σε συνδυασμό με τις γλωσσικές και εικονικές αναπαραστάσεις κάθε γκράφιτι διαμορφώνουν το νόημά του. Σε σημαντικό βαθμό τα γκράφιτι οργανώνονται πάνω σε μια ποιητική της συναρμολόγησης (poetics of assemblage). Οι δημιουργοί τους επιλέγουν αντικείμενα από ένα πλούσιο ρεπερτόριο εικόνων και γλωσσικών σημείων προκειμένου να δημιουργήσουν νοήματα ή και λόγους που θα κεντρίσουν το ενδιαφέρον του κοινού τους. Έτσι, διαφημιστικές καμπάνιες και μότο, πολιτικές φράσεις και ατάκες, στίχοι δημοφιλών τραγουδιών, λαϊκοί ήρωες, φιγούρες ιστορικών προσώπων και λαϊκών ηρώων, celebrities, σημαντικά πολιτικά γεγονότα ανακαλούνται και αναπλάθονται στον καμβά της δημιουργίας του γκράφιτι. Οι δημιουργοί επιλέγουν και ανασυνθέτουν τις σημειωτικές πηγές και τα εκφραστικά τους μέσα στο πλαίσιο μιας στρατηγικής σημειολογικής ανατροπής, στη βάση της οποίας υπονομεύονται κυρίαρχα αφηγήματα και σατιρίζεται μια ζοφερή κοινωνική πραγματικότητα που περιβάλλει τους βιωμένους κόσμους τους.

Η κατάλληλη επιλογή υλικών στοιχείων του χώρου και η χρήση ιδιαίτερων τοποθεσιών με πολιτικό ή κοινωνικό φορτίο αποτελούν βασικό χαρακτηριστικό της χωρικής στρατηγικής του γκράφιτι. Η πρακτική του γκράφιτι προϋποθέτει μια εξερεύνηση της πόλης, ένα ταξίδι στους αθέατους κόσμους της. Πράγματι, κάδοι

σκουπιδιών, εγκαταλειμμένα σχολεία, χρεωκοπημένα εργοστάσια, πλατείες με υψηλό πολιτικό συμβολισμό και δημόσια κτίρια επιλέγονται για να αποδοθεί το μήνυμα του δημιουργού. Σε σημαντικό βαθμό το γκράφιτι αποτελεί και ένα κοινωνικό ημερολόγιο, μια λαογραφία ή ιστοριογραφία του δρόμου σύμφωνα με τον *street artist* Σκιτσοφρενή,¹² που παρουσιάζει μικρές ιστορίες και αφηγήσεις της κρίσης που έρχονται από τα κάτω. Ο χρόνος και τα ιστορικά συμβάντα επηρεάζουν τη συχνότητα και το περιεχόμενο του γκράφιτι. Σημαντικά γεγονότα που εγγράφηκαν στη συλλογική μνήμη της νεολαίας, όπως η εξέγερση του Πολυτεχνείου, οι δολοφονίες του Παύλου Φύσσα και του Αλέξη Γρηγορόπουλου, ανακαλούνται στο πειραματικό εργαστήριο δημιουργίας των γκραφιτάδων για να φέρουν στο νου συνειρμικές ιδέες που θα συνδεθούν με πολιτικά αιτήματα και αγώνες. Οι τοίχοι έτσι μετασχηματίζονται σε οπτικούς τόπους μνήμης, προτείνοντας την επιστροφή μιας ορισμένης δημόσιας ιστορίας που έχει στο επίκεντρό της τους νεολαιίστικους κόσμους.

Οι κοινωνικές συνθήκες που περιβάλλουν τις βιογραφικές πραγματικότητες των δημιουργών αποτελούν άλλο ένα σημαντικό πεδίο έρευνας στη μελέτη των γκράφιτι της κρίσης. Στις συνθήκες της κρίσης η αυξημένη παρουσία γκράφιτι διαμαρτυρίας μαρτυρά τον τρόπο με τον οποίο ένα μέρος των νέων βιώνουν τις δραματικές μεταμορφώσεις που επιφέρει η κρίση στις ζωές τους, αναδεικνύοντας κοινωνικές και πολιτισμικές εντάσεις που διατρέχουν το σώμα της νεολαίας. Τα πολιτικά γκράφιτι της κρίσης συνιστούν μια πολυεπίπεδη αφήγηση της κατάστασης εκτάκτου ανάγκης της ελληνικής κοινωνίας, έτσι όπως αυτή προσλαμβάνεται από τους δημιουργούς. Η επιδείνωση των συνθηκών ζωής των νέων, σε συνδυασμό με την αίσθηση της ματαιώσης των σχεδίων ζωής για ένα μεγάλο μέρος της νεολαίας, έχει υλικοποιηθεί σε εικονικές αναπαραστάσεις και συνθηματικές εκφορές στους τοίχους των πόλεων.

Τα γκράφιτι δίνουν την ευκαιρία σε «αθέατους» νέους να διαμορφώσουν χώρους πολιτισμικής έκφρασης και επικοινωνίας, να προβάλουν ταυτότητες, να ιδιοποιηθούν χώρους, να εκφράσουν συναισθήματα και να διεκδικήσουν αλλαγές. Με τον τρόπο αυτό δίνουν φωνή σε κινήματα και νέους που αισθάνονται αποκλεισμένοι από την κοινωνία και οι απόψεις τους, συχνά, βρίσκονται σε ευθεία αντιπαράθεση με τις κυρίαρχες αφηγήσεις της ελληνικής κοινωνίας. Οι νέοι αυτοί αντιστέκονται στις συνθήκες της οικονομικής κρίσης και φτιάχνουν τις δικές τους πολιτιστικές ετεροτοπίες: χώρους μιας αντιγεμονικής κουλτούρας που έχουν τη δική τους λογική και τάξη αποκλίνοντας από την ηγεμονική γεωγραφία του αστικού χώρου και τις συμβάσεις της κοινωνικής ευταξίας (Zaimakis 2015· Foucault 2012: 255-270).

Η παραγωγή γκράφιτι στα χρόνια της κρίσης συνδέεται με ποικίλες συλλογικότητες, ομάδες και μεμονωμένους δημιουργούς που επιλέγουν τους τοίχους για να εκφράσουν δημόσια τις θέσεις τους. Οι τοίχοι λειτουργούν σαν εφημερίδες δρόμου όπου διαφορετικές, ακόμη και ανταγωνιστικές απόψεις και ιδέες εκφράζονται εκβάλλοντας ενίοτε σε έναν συμβολικό πόλεμο ιδεολογικής και κοινωνικής διαμάχης (Mitchell 2004). Η σκηνή του γκράφιτι στην περίοδο της κρίσης είναι πολυφωνική

12 Συνέντευξη στον Γ. Ζαϊμάκη στο πλαίσιο της έρευνας «Πολιτικό-υπαρξιακό γκράφιτι και φωνές διαμαρτυρίας στο οπτικό τοπίο της πόλης σε συνθήκες κρίσης» στις 14-3-2015.

και πολυεπίπεδη. Περιλαμβάνει ακτιβιστές, μέλη κοινωνικών κινημάτων, καλλιτέχνες του δρόμου, πολιτικές οργανώσεις, ομάδες γκραφιτάδων (crews) και ανώνυμους μεμονωμένους δημιουργούς. Απ' ό,τι φαίνεται, συχνά αφαιρετικές και επεξεργασμένες δημιουργίες που περιλαμβάνουν εικονικές αναπαραστάσεις προέρχονται κατά βάση από νέους που διαθέτουν μορφωτικό κεφάλαιο και προέρχονται από οικογένειες της μεσαίας τάξης, κάποιες από τις οποίες βρίσκονται σε κατάσταση καθοδικής κοινωνικής κινητικότητας, λόγω της κρίσης. Ορισμένοι δημιουργοί είναι φοιτητές ή απόφοιτοι της Σχολής Καλών Τεχνών και συνδέονται με τις εικαστικές τέχνες. Αρκετοί από αυτούς εργάζονται περιστασιακά στον τομέα του πολιτισμού και ορισμένοι αξιοποιούν το γκράφιτι για επαγγελματικούς λόγους, μολονότι ελάχιστοι βιοπορίζονται αποκλειστικά από αυτό. Γκράφιτι με τη μορφή των σλόγκαν και του στένσιλ, συνήθως έχουν έκδηλο πολιτικό μήνυμα και αξιοποιούν το συνθηματικό λόγο, χωρίς να λείπουν οι πιο υπαινικτικές και σαρκαστικές εκφορές υπαρξιακού προσανατολισμού. Συχνά αυτού του τύπου τα γκράφιτι συνδέονται με μέλη πολιτικών συλλογικοτήτων ή και με μεμονωμένους δημιουργούς.

Γενικώς, τα κίνητρα των δημιουργών των γκράφιτι είναι σύνθετα. Μπορεί να είναι πιο προσωπικά, όπως η αισθητική έκφραση και η καλλιτεχνική καινοτομία, η υπαρξιακή αναζήτηση, η προβολή μιας ταυτότητας, η συσσώρευση συμβολικού κεφαλαίου στους κοινωνικούς κόσμους του γκράφιτι, ακόμη και ο βιοπορισμός. Σε άλλες περιπτώσεις τα κίνητρα φαίνεται να έχουν πολιτικό προσανατολισμό: η κινηματική δράση, η διάδοση πολιτικών ιδεών, η ευαισθητοποίηση και η κινητοποίηση της κοινής γνώμης, η πολιτική διαμαρτυρία και η αντιεξουσιαστική πάλη. Σε κάθε περίπτωση, η κοινωνιοσημειωτική μελέτη της κοινωνικής πρακτικής και της πολιτισμικής παραγωγής γκράφιτι στη δυστοπία της κρίσης μας δίνει τη δυνατότητα να μελετήσουμε υπόγειες διαδρομές της ελληνικής κοινωνίας και ανοίκειους νεανικούς πολιτισμούς των σύγχρονων πόλεων. Ανοίγει έτσι ένα παράθυρο για την κατανόηση και την ερμηνεία των τρόπων που βιώνεται και αντιμετωπίζεται η κρίση από ένα ανήσυχο τμήμα της κοινωνίας που επιλέγει μέσα από αθέατες επιτελέσεις να κάνει ορατές στο δημόσιο χώρο τις δικές του ετεροτοπικές σημειολογίες της οικονομικής και πολιτισμικής κρίσης.

Βιβλιογραφία

- Botz-Bornstein T., 2013, "From the stigmatized tattoo to the graffitied body: femininity in the tattoo renaissance", *Gender, Place & Culture* 20(2): 236-252.
- Butler J., 1989, "Foucault and the Paradox of Bodily Inscriptions", *Journal of Philosophy* 86(1989): 601-607.
- Carrington V., 2009, "I write, therefore I am: texts in the city", *Visual Communication* 8(4): 409-425.
- Dragičević-Šešić M., 2001, "The streets as political space: Walking as protest, graffiti, and the student carnivalization of Belgrade", *New Theatre Quarterly* 17(1): 74-86.

- Fairclough N., 1999, "Global capitalism and critical awareness of language", *Language Awareness* 8(2): 71-83.
- Fairclough N., 2012, "Critical discourse analysis", στο: J. P. Gee και M. Handford (επιμ.), *The Routledge Handbook of Discourse Analysis*, Λονδίνο: Routledge, 9-34.
- Ferrel J., 1995, "Urban graffiti crime, control, and resistance", *Youth Society* 27: 73-92.
- Fieni D., 2016, "Tagging the spectral mobility of the stateless body: Deleuze, stasis, and graffiti", *Journal for Cultural Research* 20(4): 350-365.
- Foucault M., 1977, "Nietzsche, genealogy, history", στο: D. F. Bouchard (επιμ.), *Language, Counter-Memory, Practice: Selected Essays and Interviews*, Ίθακα: Cornell University Press, 139-164.
- Foucault M., 1987, *Η αρχαιολογία της γνώσης*, μτφρ. Κ. Παπαγιώργης, Αθήνα: Πλέθρον.
- Foucault M., 2011 [1976], *Η ιστορία της σεξουαλικότητας. Ι. Η βούληση για γνώση*, μτφρ. Τ. Μπέτζελος, Αθήνα: Πλέθρον.
- Foucault M., 2012, *Ετεροτοπίες και άλλα κείμενα*, μτφρ. Τ. Μπέτζελος, Αθήνα: Πλέθρον.
- Giroux H., 2003, *The Abandoned Generation: Democracy Beyond the Culture of Fear*, Νέα Υόρκη: Palgrave.
- Ζαϊμάκης Γ., 2015, «Φωνές διαμαρτυρίας στους δρόμους της πόλης: Προσλήψεις της κρίσης μέσα στο πολιτικό-εκφραστικό γκράφιτι», *Κοινωνιολογική Επιθεώρηση* 2-3: 119-144.
- Habermas J., 1989, *The theory of communicative action*, Βοστόν: Beacon Press.
- Hager S., 1984, *Hip hop: The Illustrated History of Break Dancing, Rap Music, and Graffiti*, Νέα Υόρκη: St Martin's Press.
- Hanauer D., 2004, "Silence, voice and erasure: Psychological embodiment in graffiti at the site of Prime Minister Rabin's assassination", *Psychotherapy in the Arts* 31: 29-35.
- Herzfeld M., 2005, *Cultural Intimacy: Social Poetics in the Nation-state*, Νέα Υόρκη και Λονδίνο: Routledge.
- Herzfeld M., 2012 [1985], *Η ποιητική του ανδρισμού: ανταγωνισμός και ταυτότητα σε ένα ορεινό χωριό της Κρήτης*, μτφρ. Μ. Καστανάρα, Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Holmes R., 2010, "Risky pleasures: Using the work of graffiti writers to theorize the act of ethnography", *Qualitative Inquiry* 16(10): 871-882.
- Hunter A. και J. Brewer, 2003, "Multimethod research in sociology", στο: A. Tashakkori και C. Teddlie (επιμ.), *Handbook of Mixed Methods in Social and Behavioral Research*, Καλιφόρνια: Sage, 577-594.
- Iveson K., 2010, "Graffiti, street art and the city: Introduction", *City* 14(1-2): 26-32.
- Kress G., 2012, "Multimodal discourse analysis", στο: J. P. Gee και M. Handford (επιμ.), *The Routledge Handbook of Discourse Analysis*, Λονδίνο και Νέα Υόρκη: Routledge, 35-51.
- Lefebvre H., 2003, *The Urban Revolution*, μτφρ. R. Bononno, Σαν Αντόνιο, Τέξας: University of Minnesota Press.
- Luna G. C., 1987, "Welcome to my nightmare: the graffiti of homeless youth", *Society*

24(6): 73-78.

Luzzatto D. και Y. Jacobson, 2001, "Youth graffiti as an existential coping device: The case of Rabin's assassination", *Journal of Youth Studies* 4(3): 351-365.

Macdonald N., 2001, *The Graffiti Subculture: Youth Masculinity and Identity in London and New York*, Νέα Υόρκη: Palgrave.

Mitchell D., 2004, "Cultural geography at the millennium: A call to (intellectual) arms", *Journal of Cultural Geography* 22(1): 155-157.

Plesch V., 2002, "Memory on the walls: Graffiti on religious wall paintings", *Journal of Medieval and Early Modern Studies* 32(1): 167-197.

Ρηγοπούλου Π., 2008 [2003], *Το σώμα: Ικεσία και απειλή*, Αθήνα: Πλέθρον.

Rahn J., 2002, *Painting Without Permission: Hip-hop Graffiti Subculture*, Λονδίνο: Bergin and Garvey.

Randviir A., 2011, «Transdisciplinarity in objects: Spatial signification from graffiti to hegemony», *Sign Systems Studies* 39(2/4): 88-123.

Schacter R., 2015, "The invisible performance/the invisible masterpiece: Visibility, concealment, and Commitment in Graffiti and Street Art, στο: A. Flynn J. και Tinus (επιμ.), *Anthropology, Theater and development*, Λονδίνο: Palgrave Macmillan, 203-223.

Walder L. και B. Dobratz, 2013, "Graffiti as a form of contentious political participation", *Sociology Compass* 7(5): 377-389.

Zaimakis Y., 2015, "'Welcome to the civilization of fear': on political graffiti heterotopias in Greece in times of crisis", *Visual Communication* 14(4): 373-396.

Zaimakis Y., 2016, "Youth precariat worlds and protest graffiti in the dystopia of the Greek economic crisis: a cross-disciplinary perspective", *Punctum International Journal of Semiotics* 2(2): 66-84.

Τόνια Γεωργίου

Το ζήτημα της νεότητας στη Λευκωσία στην πρώιμη Αγγλοκρατία (1878-1930)

Εισαγωγή

Στην προσπάθεια ανασύνθεσης της περιόδου της πρώιμης Αγγλοκρατίας (1878-1930), η μελέτη των ζητημάτων της νεότητας, δηλαδή της παρουσίας και δραστηριοποίησης της νεολαίας στις εκφάνσεις της κοινωνικής και πολιτιστικής ζωής της πρωτεύουσας του νησιού, της Λευκωσίας, είναι σημαντική. Η διαμόρφωση της νεότητας ως ιδιαίτερης κοινωνικής κατηγορίας αποτελεί το απείκασμα σειράς κοινωνικών μετασχηματισμών που επέφερε η διαδικασία της εκβιομηχάνισης και αστικοποίησης από τα τέλη του 19ου αιώνα και εξής. Θέματα όπως η «νεολαία» ως πεδίο έκφρασης ποικίλων ιεραρχιών με όρους φύλου, τάξης και εθνότητας, η συμμετοχή σε κοινωνικές δραστηριότητες όπως ο αθλητισμός, οι σχέσεις με τη βρετανική κυβέρνηση αλλά και με το σύνολο στοιχείο των Τουρκοκυπρίων και, τέλος, η επίδραση του εθνικισμού είναι ουσιώδεις παράμετροι για την κατανόηση των ποικίλων κοινωνικών αλλαγών που συναντάμε στην περίοδο αυτή.

Η περίοδος μεταξύ της ανάληψης της διοίκησης της Κύπρου από τους Άγγλους και των απαρχών του Α' Παγκοσμίου Πολέμου διακρίνεται από μια συνεχή ιδεολογική αμφισημία. Από τη μία πλευρά βρίσκεται η διάχυση νεωτερικών πρακτικών και αντιλήψεων που διαποτίζονται επίσης από το αποικιοκρατικό πνεύμα της βρετανικής διοίκησης του νησιού και από την άλλη τα κελεύσματα του εθνικισμού που προωθούνται από μεγάλο μέρος των Ελληνοκυπρίων με απώτερο στόχο την ένωση με την Ελλάδα. Οι Βρετανοί παρουσιάζονται ως απελευθερωτές της Κύπρου από την οθωμανική κατοίκηση και ως ένα φιλελεύθερο έθνος που θα συντελούσε στην πρόοδο του νησιού σε όλους τους τομείς μέχρι την ανάθεσή του στην Ελλάδα, όπως είχε πράξει με τα Ιόνια νησιά. Στον αντίποδα, η ορθόδοξη εκκλησία και συντηρητικοί κύκλοι υπερασπίζονταν τη διατήρηση του χριστιανικού δόγματος και την ένωση με τη μητέρα Ελλάδα. Η διαμόρφωση της εθνικοποιημένης θρησκευτικότητας δημιούργησε ένα πεδίο ιδεολογικοπολιτικής διεκδίκησης του χώρου και του χρόνου της νεολαίας. Το αίτημα της ένωσης συσπείρωσε μεγάλο μέρος της κυπριακής νεολαίας και ενσωμάτωσε επιμέρους οικονομικά, εκπαιδευτικά, εκκλησιαστικά και διοικητικά προβλήματα που την απασχολούσαν (Αντρέου 2015: 495-505).

Σε αυτό το κείμενο αξιοποιούμε την αρθρογραφία του Τύπου της εποχής για να εξετάσουμε όψεις της πνευματικής, πολιτισμικής και αθλητικής δραστηριότητας της κοινωνίας της Λευκωσίας στην πρώιμη Αγγλοκρατία και να αναδείξουμε τη σημασία που απέδιδαν οι τοπικές πολιτισμικές ελίτ στον παράγοντα νεολαία. Μέσα από τα

κείμενα εξετάζονται αστικές αντιλήψεις για τις ψυχαγωγικές πρακτικές, τα εθνικά ιδεώδη και το αίτημα της ένωσης με την Ελλάδα μέσα από ένα λόγο που έχει στο επίκεντρό του το ζήτημα της νεολαίας.

Η νεολαία και τα εθνικιστικά ιδεώδη

Η νεολαία της Κύπρου, στην περίοδο που εξετάζουμε, είναι προσανατολισμένη στον ελληνοπρεπή βίο που προωθείται μέσω της εκπαίδευσης. Στόχοι της εκπαίδευσης είναι η καλλιέργεια σωστών χριστιανών και Ελλήνων που διακρίνονται από πατριωτισμό και ηρωισμό, η ενίσχυση της προσπάθειας της ιστορικής επιβίωσης και συνέχειας του ελληνικού έθνους διαμέσου των αιώνων και η καλλιέργεια στις τάξεις της κυπριακής νεολαίας της αίσθησης του συνανήκειν, δηλαδή της ένταξης της σε μια ευρύτερη οικογένεια (Αντερσον 1997: 26, 28). Η διαπότιση των νέων με τα εθνικιστικά ιδεώδη ενισχύεται μέσα από τη δημοσιογραφική-εκδοτική δράση, τον αθλητισμό, κυρίως με τους Παγκύπριους Αγώνες, τα αναγνωστήρια, τους πατριωτικούς εράνους για τους πάσχοντες Έλληνες και τους εορτασμούς των θρησκευτικών και εθνικών επετείων (Σοφοκλέους 1995: 88). Η νεολαία επιδίδεται σε διάφορες πρακτικές επιβεβαίωσης της εθνικής της ταυτότητας, όπως η υιοθέτηση του ελληνικού εθνικού ύμνου και της ελληνικής σημαίας, η πίστη στην ελληνική βασιλική οικογένεια, η διοργάνωση εκδηλώσεων προς τιμήν της, η ανάρτηση εικόνων ηρώων στα αναγνωστήρια και στους συλλόγους των Ελλήνων. Μια έντονη εκδήλωση υπεράσπισης της εθνικοθρησκευτικής ιδεολογίας από τους νέους ήταν το έθιμο των εράνων που υιοθετήθηκε μετά την επίσκεψη του λαϊκού ποιητή Σπύρου Μασσούκα το 1904.

Στις προσπάθειες μόρφωσης και συσπείρωσης της νεολαίας γύρω από τα εθνικά ιδεώδη και ανάπτυξης ηθικής αστικής κουλτούρας παρατηρείται πυκνή εμφάνιση αναγνωστηρίων και συλλόγων που φαίνεται να επηρεάζονται από την ίδρυση το 1861 του Ελληνικού Φιλολογικού Συλλόγου Κωνσταντινούπολης και την ταυτόχρονη «συλλογομανία» στον ελλαδικό χώρο (Κουλούρη 1997: 153). Χαρακτηριστικό παράδειγμα ήταν το αναγνωστήριο «Η Αγάπη του Λαού» που δραστηριοποιήθηκε από το 1892 μέχρι το 1931, στοχεύοντας στη διατήρηση του εθνικού φρονήματος με τη διοργάνωση των εθνικών επετείων όπως της 25ης Μαρτίου και της 9ης Ιουλίου 1821.¹

Εξέχον μέλος του Αναγνωστηρίου ήταν ο Νικόλαος Καταλάνος που ανέπτυξε πολύπλευρη δραστηριότητα και αναδείχθηκε πρωταγωνιστής στην κυπριακή ζωή των πρώτων πενήντα χρόνων της Αγγλοκρατίας ως καθηγητής φυσικομαθηματικών στο Παγκύπριο Γυμνάσιο και δραστήριος δημοσιογράφος.² Ενδεικτική της αγάπης και της ευρείας αποδοχής του από τα μέλη του Αναγνωστηρίου ήταν η ανάδειξή του στην προεδρία, στη θέση του Αχιλλέα Λιασίδη, δημάρχου Λευκωσίας και

¹ Ν. Καταλάνος, «Αποφράς Επέτειος εν Κύπρω», περ. *Ζήνων* 1Δ', 1906, 417-419· «Η 25η Μαρτίου εν Λευκωσί-α», *Ευαγόρας*, 1.4.1893· «Η εορτή της 25ης Μαρτίου», *Ευαγόρας*, 18.3.1894.

² Βλ. σχετικά, Κουδουνάρης 2001: 14· Π. Παπαπολυβίου, «Νικόλαος Καταλάνος, 1855-1913», *Ο Φιλελεύθερος*, 11.5.2013.

βουλευτή. Κύριες προτεραιότητες της προεδρίας του (1897-1921) ήταν να καταστεί το Αναγνωστήριο «ευεργετικόν από απόψεως ηθικής και κοινωνικής» και ως «εστία εθνικού φωτός και εθνικής διαπαιδαγωγήσεως» να επιμορφώσει τους Κυπρίους και να τους συσπειρώσει γύρω από την εθνική ιδέα.³ Επί προεδρίας του η βασική δραστηριότητα του Αναγνωστηρίου ήταν η διοργάνωση φιλολογικών εσπερίδων με σκοπό να τέρψει πνευματικά τα μέλη του, ενώ καθιερώθηκε η ερμηνεία του Ευαγγελίου κάθε Πέμπτη με ακροατήριο κυρίως αγρότες.⁴ Ιδιαίτερη σημασία δόθηκε στη μουσική ως «τον κυριώτατον εκπολιτιστικόν παράγοντα της ελληνικής φυλής» με τη διοργάνωση μαθημάτων από το μουσικοδιδάσκαλο Ι. Οικονομάκου και τη δημιουργία χορωδίας και ορχήστρας που επικεντρωνόταν σε εθνικά άσματα.⁵

Με την ανάπτυξη του εθνικισμού, η νεολαία της Κύπρου συσπειρώνεται γύρω από την εθνική ιδέα και καλλιεργεί μια κουλτούρα αντίστασης στην αγγλική κυριαρχία. Αιτίες ήταν η καταπίεση της ατομικής και πολιτικής ελευθερίας από τους κυβερνώντες, η διάψευση των ελπίδων τους για κοινωνική και οικονομική ανάπτυξη του νησιού, η οικονομική δυσπραγία και οι προσπάθειες πολιτισμικής κυριαρχίας των κρατούντων μέσω της διάδοσης της αγγλικής γλώσσας, του αθλητισμού και νέων προτύπων συμπεριφοράς. Μάλιστα, πολλοί νέοι που αποκλείονται από θέσεις δημοσίων υπηρεσιών, αν και είναι απόφοιτοι ανώτερης εκπαίδευσης και γνώστες της αγγλικής γλώσσας, στρέφονται στη μετανάστευση.

Στον Τύπο συχνά εκφράζονται συντηρητικές αντιλήψεις για την κοινωνική κινητικότητα των νέων. Η στροφή στην ανώτερη εκπαίδευση κατακρίνεται ως «αποτέλεσμα φρούδων ελπίδων, κενών φιλοδοξιών και απόρροια της επιχρυσωμένης γοητείας ην εισέτι εξασκεί ο τίτλος του επιστήμονος» καθώς το κίνητρο είναι η ικανοποίηση των φιλοδοξιών τους και των κοινωνικών προλήψεων των γονέων: «η Τούρκισσα μπτέρα ουδέν άλλο εύχεται διά τον αγά της η ολίγην θέσιν εις την Κυβέρνησιν και ένα ποδήλατον· η δε Ελληνίς μήτηρ ως μόνον της ιδεώδες έχει να ιδή τον γιόκαν της γιατρόν ή δικηγόρον».⁶ Η απουσία ριζικών μεταρρυθμίσεων, καταλήγει ο αρθρογράφος, θέτει φραγμούς στην επαγγελματική τους καταξίωση με αποτέλεσμα ένα μέρος τους να οδηγείται στην αυτοκτονία.⁷

Η αποδοχή από τους Ελληνοκύπριους της αγγλικής γλώσσας και των δυτικών τρόπων ζωής ταυτίστηκαν, κατά τον Περσιάνη, με την υποτέλεια και την άρνηση της εθνικής ταυτότητας και έτσι η νεολαία οφείλει να προσηλωθεί στην ιδέα «εις οινός άριστος αμύνεσθαι περί πάτρης» (Περσιάνης 2010: 31-33). Η έμφαση στην καλλιέργεια του εθνικού φρονήματος και της πολεμικής αρετής και η καλλιέργεια της καχυποψίας και του φόβου για τον κίνδυνο της ιδεολογικής κατήχησης αποτέλεσαν το ιδεολογικό υπόστρωμα το οποίο ενίσχυσε αργότερα τις εντάσεις στο νησί και οδήγησε τελικά στις συγκρούσεις με τους Βρετανούς και τον απελευθερωτικό αγώνα

3 Ν. Γ. Ιακωβίδου, «Νικόλαος Καταλάνος», *Τάμις οφ Σάιπρος* Β(15), 1958, 22.

4 «Ψυχαγωγική εσπερίς», *Εναγόρας*, 27.11.1903 · Καταλάνος Ν., 1914, *Κυπριακόν λεύκωμα Ο Ζήνων*, τ. Α', Λευκωσία: Τύποις, 2.

5 «Μαθήματα Μουσικής», *Εναγόρας*, 12.12.1901.

6 «Δημοσίευση αποτελεσμάτων εξετάσεων αγγλικής γλώσσας», *Ελευθερία*, 21/3.8. 1918.

7 Κ. Π. Ρωσσίδης, «Ρεύμα επιστημονικόν», *Κυπριακός Φύλαξ*, 2.10.1910.

της ΕΟΚΑ 1955-59 (Περσιάνης 2010: 31-33 και Στυλιανού 2007: 13, 29).

Το ζήτημα της νεολαίας στον Τύπο της εποχής

Η αποδελτίωση του Τύπου της Λευκωσίας μας επιτρέπει την πρόσβαση σε ειδήσεις και αντιλήψεις της αστικής κοινωνίας για τη νεολαία. Λαμβάνοντας υπόψη ότι οι αρθρογράφοι προέρχονταν στην πλειονότητά τους από αστικούς και λόγιους κύκλους, οι απόψεις για τη νεολαία είναι φορτισμένες υπό το πρίσμα της αστικής κοσμοθεωρίας και τα άρθρα τους περικλείουν τους αστικούς προβληματισμούς γύρω από το ζήτημα της νεολαίας. Επομένως ο μελετητής των εφημερίδων, χωρίς να αγνοεί τη σημαντική ιστορική αξία αυτών των πηγών, οφείλει να λαμβάνει υπόψη του και ορισμένα σημαντικά μεθοδολογικά προβλήματα: τα κείμενα διαποτίζονται από εθνικιστικές αντιλήψεις που είναι διάχυτες στην κοινωνία της Κύπρου και συχνά είναι επηρεασμένα από διασυνδέσεις των αρθρογράφων με οικονομικούς και πολιτικούς κύκλους των ελίτ (Περσιάνης 2007: 50-52, 65-71).

Κυρίαρχο και επαναλαμβανόμενο μοτίβο στον Τύπο είναι η δυσμενής κατάσταση στην οποία έχει περιέλθει η νεολαία λόγω της αδιαφορίας των νέων και της καταφυγής τους σε κατακριτές δραστηριότητες, όπως το συστηματικό χαρτοπαίγνιο σε λαϊκά κέντρα και καταγώγια. Η έκταση της χαρτοπαξίας οδήγησε τις αρχές στην πρώτη δεκαετία του 20ού αιώνα να εγκαινιάσουν εκστρατεία πάταξης του φαινομένου διότι «πρέπει να κτυπηθή άγρια το χαρτοπαίγνιο» καθώς «η κυβεία αποτελεί εν τη ιστορία σπουδαιότατον γνώρισμα εξαχρειώσεως και εκφυλισμού κοινωνιών και λαών». ⁸ Παρόμοια κριτική ασκείται για το χώρο του σχολείου που θεωρείται ότι έχει καταντήσει «πρυτανείον αμαθών, μέθυσων χαρτοπαικτών» που δηλητηριάζουν τη λευκωσιάτικη νεολαία παρασυρόμενοι από «αγύρτες και χοιροβοσκούς». ⁹ Ο αρθρογράφος σε άλλο κείμενό του υποστηρίζει ότι τα παραδείγματα τα οποία ακολουθούνται δεν συνάδουν με τον χριστιανικό και ελληνικό βίο, καθώς «η Εκκλησία του Χριστού απαιτεί αγνόν βίον και πνευματικόν και η Ελληνική πατρίς εθελοθυσία και αυταπάρνηση με πνευματική και ηθική έξαρση». ¹⁰ Κατά της μέθης φέρεται και το άρθρο «Περί επιδράσεως των Οιοπνευματωδών ποτών», στο οποίο ο αρθρογράφος προτρέπει τους νέους να «απέχουν των οιοπνευματωδών ποτών» με στόχο να διατηρήσουν «το πολυτιμώτατον των εν τω κόσμω τούτω αγαθόν, την σωματικήν υγείαν ίνα διαθέσπτε αυτήν δεόντως υπέρ της προόδου υμών, υπέρ της προόδου της οικογένειας σας, υπέρ του μεγαλείου της Πατρίδος». ¹¹

Σε άλλες περιπτώσεις αυτή η συντηρητική, ηθικολογική προσέγγιση επιχειρεί να ανυψώσει το θρησκευτικό αίσθημα της λόγιας νεότητας και να το «καθαίρει από δεισιδαιμονίες», προκειμένου αυτή να γίνει «άριστος ηθικοδιδάσκαλος εις τους

⁸ Γ. Α. Βεθανόπουλλος, «Χαρτοπαικτικά περίεργα», *Ζήνων* ΙΒ', 1906: 379-382. «Η καταδίωξις της χαρτοπαξίας», *Κυπριακός Φύλαξ*, 28.11.1914.

⁹ «Αδίκημα κατά της Λευκωσίας», *Ευαγόρας*, 5.9.1902.

¹⁰ «Χαρτοπαικτική μέθη», *Ευαγόρας*, 9.12.1904.

¹¹ «Περί επιδράσεως των Οιοπνευματωδών ποτών και της Υγείας των ανθρώπων», *Κυπριακός Φύλαξ*, 4.12.1910.

συγχωρίτας του» και να συμπεριφέρεται με αξιοπρέπεια. Οι νέοι οφείλουν να αντιστέκονται στους ηθικούς πειρασμούς: να κάνουν «μέτρια χρήσιν του οίνου» στα συμπόσια τα οποία πρέπει να αντιλαμβάνονται ως αφορμές «προς εθνικήν διδασκαλίαν και πατριωτικήν εποικοδόμησιν» και να αποτρέπουν τους συγχωριανούς τους από οκνηρία, μέθη και χαρτοπαιξία. Απεναντίας οφείλουν να ασχολούνται με τα αθλήματα και το χορό για να μην επικρατήσει το ραγιαδικό πνεύμα της ραστώνης.¹²

Σταδιακά, από τη δεκαετία του 1910, παρατηρείται και ένα ενδιαφέρον για τις αρνητικές επιδράσεις στους νέους από τις κοινωνικές και οικονομικές αλλαγές που συντελούνται στο νησί και συμβάλλουν στη διάδοση του υλισμού. Τα άρθρα τονίζουν τις βλαβερές συνέπειες της υποταγής της νεολαίας στη λογική του χρηματικού κέρδους, το οποίο «δύναται να αναδείξη νέους και άνδρας ανδράποδα χρυσά ουδέποτε όμως ανθρώπους αληθώς πεπολιτισμένους».¹³ Σε άλλες περιπτώσεις καταδικάζεται η ροπή των νέων προς την αδράνεια: «η νεότης υποτίθεται και επιβάλλεται μάλιστα όπως εμφορήται φλογερού ενθουσιασμού και ακαταμάχητου θάρρους», άρα η αδράνεια και η ανατολική νωθρότητα θεωρούνται συμπτώματα εξαχρείωσης, ειδικά όταν η Κύπρος ξενοκρατείται.¹⁴

Στη σχετική αρθρογραφία ασκείται κριτική και στη «διάδοση της αθεΐας», η οποία ερμηνεύεται ως απότοκο της επαφής με τον δυτικό τρόπο ζωής. Σε σχετικό του κείμενο ο καθηγητής φυσικομαθηματικών και δημοσιογράφος Νικόλαος Καταλάνος καταγγέλλει τη διάδοση της αθεΐας που οδηγεί στην ανηθικότητα και στη εξάλειψη της συνειδησης και της θείας δικαιοσύνης. Η απουσία του Θεού, τονίζει, είναι όπως «το σώμα άνευ κεφαλής, δένδρο άνευ ριζών, οικοδόμημα άνευ θεμελίων», ενώ καταλήγει ότι οι άθεοι «δεν έχουσιν σώας τας φρένας».¹⁵ Σε άλλο κείμενο επικρίνεται η αγγλική διοίκηση η οποία «έβλαψε σπουδαίως τα ήθη του Κυπριακού λαού και εις τούτο οφείλεται η προϊούσα έκλυσις των ηθών εις τε τα χωριά και τας πόλεις της νήσου». Πιο συγκεκριμένα τα «πνιγηρά καταγώγια άτινα λέγονται καφενεία», οι «σαχλαί ενασχολήσεις» και «αι ταπεινά τάσεις», όπως οι βλασφημίες είναι οι κύριες ενασχολήσεις που φθείρουν τον χαρακτήρα και ήθος των Κυπρίων.¹⁶ Επιπλέον η προώθηση της πρακτικής εκπαίδευσης από τους Βρετανούς είναι η αιτία της αμάθειας κατά τον αρθρογράφο της εφημερίδας «Κυπριακός Φύλαξ», διότι οι «ξένες και μισελληνικές σχολές» προωθούν το υλικό κέρδος, ενώ θα έπρεπε στα σχολεία να αναπτύσσεται η «ιερότης του ενεστώτος πολέμου» και να προβάλλεται η μίμηση, η εθελουσία και η μεγαλοφροσύνη: «Ταλαίπωροι ελληνόπαιδες όσοι είχετε την μεγίστην δυστυχίαν να διάγητε εις τας ξένας τρώγλας και να διάγητε υπό την χειρίστην πνευματικήν και ηθικήν δουλείαν».¹⁷

12 «Το καθήκον της Λόγιας Νεότητος», *Κυπριακός Φύλαξ*, 1.7.1906.

13 «Αι εθνικαί πανήγυρεις», *Κυπριακός Φύλαξ*, 23.4.1911.

14 «Εκκλησις προς την Νέαν Γενεάν», *Κυπριακός Φύλαξ*, 6.6.1914· «Πάντοτε προς την Νέαν Γενεάν», *Κυπριακός Φύλαξ*, 13.6.1914· «Διά το μέλλον την ελληνικήν νεότητος», *Κυπριακός Φύλαξ*, 19.6.1918· Σ. Μαυρομμάτης, «Ο ελληνοισμός και το καθήκον της Νεότητος», *Κυπριακός Φύλαξ*, 5.2.1919.

15 Γ. Δ., «Το μικρόβιον της Αθεΐας παρά τη Ελληνική νεολαία», *Ζήνων* IB', 1908: 405-409.

16 Καταλάνος Ν., 1914, *Κυπριακόν λεύκωμα Ο Ζήνων*, τ. Α', Λευκωσία: Τύποις, 170-173.

17 «Άστοργοι γονείς Δυστυχείς Ελληνοπαίδες», *Κυπριακός Φύλαξ*, 3.11.1912.

Σε μια περίοδο έντονων εθνικιστικών παθών, λίγο πριν από την έναρξη του Α΄ Παγκοσμίου πολέμου, οι αρθρογράφοι προτείνουν στη νεολαία την ένταξή της στον εθνικό αγώνα. Οι νέοι οφείλουν να είναι οι αυριανοί πειθαρχημένοι στρατιώτες του ελληνικού στρατού και ως «Ελληνόπαιδες», «φιλόπονοι μέλισσαι και εργατικοί μύρμηγκες», «διδασκόμενοι υπό του ευκλεεστάτου παρελθόντος της ημετέρας φυλής» να εξελιχθούν σε αγαθούς πολίτες και γενναίους στρατιώτες. Ο εθνικιστικός λόγος έτσι προτρέπει την κυπριακή νεολαία να υπηρετήσει τον «δαφνηφόρον παρελαύνοντα» ελληνικό στρατό και ζητεί την άσκηση και την πειθαρχία των νέων για να γίνουν «ανδροπρεπείς», να διάγουν «ελληνοπρεπή βίο» και να γίνουν έτσι «γνήσια και αντάξια τέκνα της ενδόξου ημών μεγάλης Μητρός».¹⁸

Οι απόψεις για το ρόλο και την κατάσταση της νεολαίας διαφαίνονται και σε σειρά άρθρων του 1930, ένα χρόνο πριν από την εξέγερση των Οκτωβριανών, με τίτλο «Προς τους νέους» όπου ο αρθρογράφος αναφέρει ότι τα τελευταία χρόνια κυριαρχεί μια ανησυχία για την αδιαφορία προς τα εθνικά ιδεώδη λόγω της ανεργίας και της οικονομικής δυσπραγίας.¹⁹ Η συμμετοχή των νέων «αποτελεί παράγοντα ανυπολογίστου αξίας» διότι θα δώσει μεγαλύτερη ισχύ στην εθνική παράταξη και θα καταστήσει φανερό ότι πρόκειται για συλλογική προσπάθεια, προκαλώντας μεγαλύτερη εντύπωση εντός και εκτός του νησιού. Ο αρθρογράφος προτρέπει την κοινωνία των ελληνοκυπρίων να οργανώσουν τη νεολαία και να την οδηγήσουν στο πεδίο των εθνικών αγώνων: «περιμένουσι μόνον την χείραν, η οποία θα οδηγήση αυτούς, την φωνήν η οποία θα προτρέψη αυτούς, και τον εγκέφαλον, ο οποίος θα οργανώση αυτούς, θα χαράξη τον δρόμον που θα βαδίσουν και θα ειπή εις αυτούς: Εμπρός!».²⁰

Συμπερασματικά οι αναφορές στον Τύπο της εποχής για τα θέματα νεολαίας επικρίνουν τις αλλότριες επιδράσεις και προτείνουν την αναμόρφωση των νέων και την ένταξή τους στους εθνικούς αγώνες. Σε αυτήν τη βάση οι εκπρόσωποι της αστικής κοινωνίας προσπαθούσαν να ελέγξουν πρότυπα που έχουν διαδοθεί στη νεολαία και ευνοούν τις αρνητικές έξεις, ενώ παράλληλα επιδιώκουν την πνευματική καλλιέργεια της νεολαίας μέσω της εκπαίδευσης, των αναγνωστηρίων και του αθλητισμού. Ο Τύπος της εποχής πρωτοστατεί σε αυτήν τη σταυροφορία ηθικής και λειτουργεί ως μέσο άσκησης κοινωνικού ελέγχου.

Προσλήψεις των νεωτερικών ψυχαγωγικών πρακτικών

Ο δυτικός τρόπος ζωής, που εισήγαγαν οι Βρετανοί στην Κύπρο, επέδρασε στις κοσμοθεωρήσεις, τις ηθικές και αισθητικές αντιλήψεις των Κυπρίων. Στον δημόσιο

18 Κ. Π. Ρωσσίδης, «Προς την Ακαδημαϊκή Νεότητα», *Κυπριακός Φύλαξ*, 25.9.1910· Ν. Κατάλανος, «Paul Doumer Φιλοπατρίς Κραυγή προς την Νεότητα», περ. *Ζήνων* Γ΄ 1906: 70-73· Χ. Π. Μαραθεύτης, «Παιδαγωγική Ομιλία επί τη επετείω των Τριών Ιεραρχών», *Ζήνων* Γ΄, 1908: 65-72· Χ. Π. Μαραθεύτης, «Αι ευθύναι της Κοινωνίας και του Οίκου», *Ζήνων* ΙΔ΄, 1908: 415-422· Α. Φυλακτού, «Ο εθνικός καιρειασμός. Το καθήκον των Ελληνοπαίδων», *Ζήνων* ΙΘ΄, 1909: 577-585· Κ. Κωνσταντινίδης, «Εθνική και μορφωτική σημασία των Παγκυπρίων», *Κυπριακός Φύλαξ*, 24.4.1910.

19 «Προς τους νέους», *Ελευθερία*, 29.1.1930.

20 «Προς τους νέους», *Ελευθερία*, 1.2.1930.

χώρο εμφανίστηκαν νέοι τρόποι αναψυχής και διασκέδασης που επηρέασαν τις συλλογικές παραστάσεις και την κουλτούρα της νεολαίας. Οι κυβερνώντες πέτυχαν την καλύτερευση των συγκοινωνιών, εισήγαγαν τον κινηματογράφο, τον τηλεγράφο και το τηλέφωνο και προώθησαν την κουλτούρα του γραπτού λόγου. Στην κοινωνική ζωή σημαντικός ήταν ο ρόλος μιας νεοδημιουργηθείσας τάξης των κυβερνητικών υπαλλήλων που μετέφερε τον κοσμοπολιτισμό της Βρετανίας στο νησί. Η διοργάνωση από τον αρμοστή της Κύπρου και τη σύζυγό του φιλανθρωπικών εκδηλώσεων παρουσίασαν στους Ελληνοκυπρίους τις ευρωπαϊκές συνήθειες και τελετουργίες.²¹ Εντούτοις η μετάβαση σε ένα πιο φιλελεύθερο, προοδευτικό και κοσμοπολίτικο κλίμα ήταν αργή και με εμπόδια από τους υποστηρικτές των συντηρητικών αντιλήψεων, στους οποίους συγκαταλεγόταν και μεγάλη μερίδα των εκπαιδευτικών και εκκλησιαστικών φορέων. Οι φιλολογικές εσπερίδες, οι χοροί και δεξιώσεις, οι μουσικές συναυλίες και γενικότερα οι τερπνές και πνευματικές εκδηλώσεις είχαν ταξικό περιεχόμενο. Απευθύνονταν κατά κύριο λόγο στην μεσαία και υψηλή αστική τάξη, καθώς ήταν δαπανηρές μορφές ψυχαγωγίας και επιπλέον λειτουργούσαν ως κριτήρια κοινωνικής διάκρισης των ελίτ και πολιτισμικής απόστασης από τις ενασχολήσεις της κατώτερης τάξης που περιορίζονταν στα καφενεία με τις ανατολίτικες συνήθειες (Προδρόμου 2010: 194).

Υπό την επίδραση των Βρετανών η εγχώρια αστική τάξη προσπάθησε να επιδείξει πολιτισμένη συμπεριφορά και προσαρμογή στις ψυχαγωγικές πρακτικές του δυτικού κόσμου. Έτσι, στις μορφές ψυχαγωγίας της αστικής κοινωνίας προστίθενται οι χοροεσπερίδες σε ξενοδοχεία ή ιδιωτικές κατοικίες, τα τέια και οι ευρωπαϊκοί χοροί, για τη διδασκαλία των οποίων, ήδη από τη δεκαετία του 1910, επιστρατεύτηκαν εκπαιδευμένοι χοροδιδάσκαλοι και σχολές (Περσιάνης 2007: 65-75). Τα χοροδιδασκαλεία προήχθησαν από τη λόγια αστική τάξη λόγω της ανάγκης προσαρμογής των νέων στα σύγχρονα, ευρωπαϊκά και κοσμοπολίτικα ιδεώδη αλλά και εξεύρεσης, σε μια συντηρητική κοινωνία, τρόπων επαφής των δύο φύλων. Ο θεσμός των χοροδιδασκαλείων γνώρισε μεγάλη ανάπτυξη με την παράλληλη ίδρυση στη Λευκωσία τριών σχολών από τους φορείς διάδοσης των πολιτισμικών προϊόντων του δυτικού πολιτισμού Άγγελο Κωνσταντινίδη, Γιωργουλλά Φιλίππου και Ιωάννη Σωροκιάδη. Όπως φαίνεται από τον Τύπο της εποχής, οι διάφορες σχολές είχαν ανταγωνισμό μεταξύ τους, ο οποίος εντάθηκε στο τέλος της δεκαετίας του 1910 και οδήγησε και στη μείωση της συνδρομής των μελών τους.²² Οι σχολές σταδιακά εισήγαγαν τη συνοδεία ορχήστρας στους χορούς, ενώ το 1925 ο Φιλίππου ίδρυσε την πρώτη χορευτική αίθουσα Αλάμπρα «με απaráμιλλον κονφόρ» και εισήγαγε τον κοινωνικό θεσμό των χορευτικών τείων (τε ντανσάν) «τις προμεσονυκτίους ώρας» προς τέρψη ψυχής και τόνωση του σώματος.²³

21 «Χορός», *Εναγόρας*, 14.5.1894. «Τα γενέθλια της Α. Μ. του Εδουάρδου Ζ΄», *Εναγόρας*, 25.10.1901. «Τα γενέθλια του βασιλέως», *Εναγόρας*, 1.11.1901. «Φιλόπρωχος Εταιρεία Λευκωσίας», *Εναγόρας*, 7.5.1905. «Συναυλία», *Εναγόρας*, 14.5.1905. «Επίσημον Δείπνον», *Εναγόρας*, 17.2.1905.

22 «Ακαδημία Χορού εν Λευκωσία Ιωάννου Ν. Σωροκιάδου καθηγητού διπλωματούχου των ευρωπαϊκών χορών», *Ελευθερία*, 29/12 Οκτωβρίου 1918.

23 «Γεώργιος Φιλίππου», *Ελευθερία*, 26.4.1924. «Αίθουσα Χορού Αλάμπρα», *Κυπριακός Φύλαξ*, 14.11.1923. «Φιλόχοροι», *Κυπριακός Φύλαξ*, 21.11.1923.

Σημαντική ήταν η επίδραση των Βρετανών και στα ζητήματα των έμφυλων σχέσεων στο επίπεδο της κοινωνικής καθημερινότητας των Κυπρίων. Με την εμφάνιση των Βρετανών στο νησί στην αστική κοινωνία παρατηρείται μια σχετική χαλάρωση των ηθικών φραγμών που αφορούσαν τη δημόσια παρουσία των γυναικών. Στις πόλεις οι γυναίκες της μεσαίας και υψηλής τάξης άρχισαν να έχουν παρουσία δίπλα στους συζύγους τους σε κοινωνικές εκδηλώσεις, όπως οι ιπποδρομίες και τα θέατρα. Επίσης, αναπτύχθηκαν τα παρθεναγωγεία όπου καταγράφεται η εμφάνιση μιας σειράς κοινωνικών εκδηλώσεων στις οποίες οι γυναίκες είχαν σημαντικό ρόλο, υιοθετώντας, ως ένα βαθμό, πολιτισμικά πρότυπα των Ευρωπαϊκών γυναικών. Παράλληλα, οι γυναίκες προήγαγαν την κοινωνική αλληλεγγύη και τη φιλανθρωπία, ως δείγματα υψηλού πολιτισμού και διάκρισης των πνευματικών ελίτ. Στη Λευκωσία η ίδρυση της Πνευματικής Αδελφότητας Ελληνίδων Κύπρου και της Ενώσεως Κυριών και της Φιλοπτώχου Αδελφότητας αποτελεί χαρακτηριστικό παράδειγμα αυτής της νέας αστικής κοινωνικότητας (Περσιάνης 2007: 135-141).

Ωστόσο, στον Τύπο της εποχής δεν έλλειπαν και τα επικριτικά σχόλια για τα νέα ήθη. Για παράδειγμα συντηρητικοί κύκλοι στη Λευκωσία θεωρούσαν ότι η παρουσία των Αγγλίδων στο νησί είχε αρνητική επιρροή στις Κύπριες. Σύμφωνα με αυτές τις αντιλήψεις παρατηρήθηκε μια στροφή από «την ελληνική φιλοκαλία» στην υιοθέτηση της (δυτικής) μόδας η οποία «αποτελεί την μεγαλειότεραν γυναικείαν μωρίαν και την ολεθριωτέραν κοινωνικήν πληγήν αίτινες λυμαίνονται τα πεπολιτισμένα έθνη ιδία κατά τους νεωτέρους αιώνας του χριστιανικού πολιτισμού».²⁴ Στην επίδραση των Βρετανών οφείλεται, σύμφωνα με τον Τύπο, και το «ολέθριο κάπνισμα» γυναικών σε δημόσιους χώρους.²⁵

Παρά τις μικρές αλλαγές που αφορούν την κοινωνική ζωή και τη δημόσια παρουσία της γυναίκας στην πόλη, οι δομικές ανισότητες των δύο φύλων παραμένουν ισχυρές. Με βάση τις απογραφές, συγκριτικά με τους άνδρες, οι νέες γυναίκες έχουν υψηλότερα ποσοστά αναλφαβητισμού και πλειοψηφική παρουσία σε κατηγορίες που υφίστανται κοινωνικό αποκλεισμό κοινωνικές κατηγορίες (άνεργες και ζητιάνες) και σε επαγγέλματα χαμηλού κοινωνικού κύρους (εργάτριες γης, υφάντριες, μοδίστρες, κεντήτριες, πλύστρες, πόρνες και υπηρέτριες). Την ίδια ώρα οι γυναίκες απουσιάζουν ή έχουν πολύ μικρά ποσοστά στις τάξεις των δημόσιων υπαλλήλων, των δικηγόρων και των δασκάλων. Λαμβάνοντας υπόψη και τα υψηλά ποσοστά κοριτσιών που παντρεύονται και τεκνοποιούν στις ηλικίες 15 έως 19, συμπεραίνουμε ότι η θέση των γυναικών είναι περιορισμένη κατά βάση στα όρια του νοικοκυριού και της οικογενειακής ζωής (Censusof 1901).

Νεολαία και αθλητικές πρακτικές

Σημαντική θέση στην κοινωνική ζωή της πόλης καταλαμβάνει και ο αθλητισμός ο οποίος συνδέεται με το πρόταγμα της προόδου της νεολαίας (Αγγελινίδη 1973: 5-8).

²⁴ «Φιλοκαλία μετ' ευτελείας», *Κυπριακός Φύλαξ*, 11.6.1911.

²⁵ «Το κάπνισμα», *Ελευθερία*, 4.1.1930.

Οι κεντρικοί άξονες της τοπικής αθλητικής δραστηριότητας συμπεριλαμβάνουν τη συγκρότηση σωματείων, την ανάπτυξη του σχολικού αθλητισμού και την προώθηση του κλασικού αθλητισμού ο οποίος συνδέεται με το αρχαιοελληνικό παρελθόν. Στα τέλη του 19ου αιώνα εξαπλώνεται ο θεσμός των γυμναστικών συλλόγων Παγκύπρια και το 1894 ιδρύεται στη Λευκωσία ο γυμναστικός σύλλογος Παγκύπρια, ο οποίος δημιούργησε και στάδιο με κατάλληλο αγωνιστικό χώρο για την προετοιμασία των αθλητών (Χρυσάνθου 2010-2011: 12-17· Καταλάνος 2003: 80-81· Κουδουνάρης 2001: 101). Κύρια ευθύνη των συλλόγων είναι η προετοιμασία και διοργάνωση των αγώνων που γίνονται κάθε χρόνο, κατά κανόνα την εβδομάδα της Διακαινησίμου, και προσλαμβάνουν εθνικό και θρησκευτικό χαρακτήρα. Η εισαγωγή των αγώνων στην Κύπρο γίνεται έπειτα από έκκληση της Ολυμπιακής Επιτροπής Αθηνών προς όλους τους Έλληνες να διοργανώσουν προκριματικούς αγώνες για να επιλεχθούν αθλητές που θα συμμετέχουν στους Ολυμπιακούς αγώνες της Αθήνας του 1896 (Χατζηβασιλείου 2004: 282-283 και 298). Η σύνδεση του αθλητισμού με τη θεωρία της αδιατάρακτης συνέχειας του ελληνισμού και η αντιμετώπισή του ως «ιδιάζοντος εθνικού χαρακτηριστικού», ειδικά την περίοδο αυτή, δεν πρέπει να ιδωθεί ανεξάρτητα από τη ροπή της δυτικοευρωπαϊκής και δη της ελληνικής ιστοριογραφίας της εποχής (Κουλούρη 1997: 24-28).

Απ' ό,τι φαίνεται, η ανάπτυξη των Παγκύπριων αγώνων συνδέθηκε με τα προτάγματα της κοινωνικής διαπαιδαγώγησης της νεότητας. Στις προκηρύξεις τους γίνεται ιδιαίτερη μνεία στη νεολαία με την ελπίδα ότι θα κατέλθει «αθρόα εις την κονίστραν υπέρ της δάφνης και της ελαίας», συμβάλλοντας έτσι στη «διάπλασι της Κυπρίας νεότητος συμφώνως προς τας πατριούς παραδόσεις και τας εθνικάς ανάγκας». (Αγγελινίδη 1973: 5-9). Στον Τύπο της εποχής ο αθλητισμός συνδέεται με την επιτέλεση του ανδρισμού σε ένα εθνοκεντρικό πλαίσιο: «Σπεύδωμεν σε ελληνοπρεπή πανήγυριν οδηγούντες την φέρελπιν και χρηστήν νεότητα εις βίον ελληνοπρεπή και ακραιφνώς εθνικόν διά έργων αντρικών».²⁶ Επιπλέον τονίζεται ότι με την αύξηση των σωματικών δυνάμεων των νέων ενδυναμώνεται το εθνικό κεφάλαιο και οι νέοι μπορούν να αποβούν «αριστείς μαχηταί κατά τους υπέρ ελευθερίας αγώνας». Ιδιαίτερο είναι το καθήκον των υπόδουλων Κυπρίων «ως κλάδου του πανελληνίου κορμού» που μέσω της ενασχόλησης με τον αθλητισμό μπορούν να αποκτήσουν στρατιωτική προπαίδευση.²⁷

Σημαντική συνεισφορά στην ανάπτυξη του αθλητισμού είχε το Παγκύπριο Γυμνάσιο το οποίο κατά το σχολικό έτος 1902-1903 προσθέτει το μάθημα της γυμναστικής στο ωρολόγιο πρόγραμμα δύο φορές την εβδομάδα. Παράλληλα, οι Βρετανοί εισάγουν στο νησί νέα αθλήματα δυτικού τύπου, όπως το κρίκετ, το χόκεϊ και η ιππασία (Ζαϊμάκης και Petre 2014: 209) και προσπαθούν να τα εντάξουν στην ψυχαγωγική καθημερινότητα της αστικής κοινωνίας. Ενίοτε αυτές οι εξελίξεις αντιμετωπίζονται με επιφύλαξη. Για παράδειγμα, η σταδιακή σύνδεση του αθλήματος των

26 «Οι Παγκύπριοι Αγώνες και η Εθνική Αγωγή», *Εναγόρας*, 7.10.1904· «Ελληνικός Γυμναστικός Σύλλογος Τα Παγκύπρια, Πρόσκλησις», *Εναγόρας*, 9.4.1905· «Καλώς ήλθετε», *Εναγόρας*, 21.4.1905.

27 Κ. Κωνσταντινίδης, «Εθνική και μορφωτική σημασία των Παγκυπρίων», *Κυπριακός Φύλαξ*, 24.4.1910.

ιπποδρομιών με τα στοιχήματα επικρίθηκε από τον Τύπο που θεώρησε το αγώνισμα «δαπανηρότατον», τονίζοντας ότι η επιτέλεσή του συνιστά «δήλωσι πτωχαλαζονείας πολύ ακριβά εξαγορασμένης».²⁸

Η διαμόρφωση μιας αστικής κοινωνικότητας γύρω από τον αθλητισμό επηρέασε και τις αντιλήψεις για τους έμφυλους ρόλους. Οι αναφορές στον Τύπο της εποχής δείχνουν πως οι γυναίκες περιορίζονται στο να μεταλαμπαδεύουν τα ιδανικά του αθλητισμού στα παιδιά τους. Οι Ελληνοκύπριοι, ακολουθώντας το παράδειγμα της Ελλάδας, αποτρέπουν τη συμμετοχή των γυναικών στους αθλητικούς αγώνες κάτι που συνεχίζει μια παράδοση από τα χρόνια της Οθωμανοκρατίας, όταν η γυναίκα ήταν αποκλεισμένη από τις αθλητικές δραστηριότητες. Η κατάσταση διαφοροποιείται, σε κάποιο μικρό βαθμό, όταν τα μηνύματα για τη δράση των Ελληνίδων στις Ζάππειες Ολυμπιάδες από το 1859 αρχίζουν να διαδίδονται στο νησί. Σταδιακά οι νέες, και ιδιαίτερα οι μαθήτριες, αρχίζουν τα πρώτα τους βήματα στον σχολικό αθλητισμό και το 1897 δημιουργείται το γυναικείο γυμναστήριο «Παλλάδιον» από την Πολυξένη Μαλλά στη Λεμεσό.

Ωστόσο, οι γυναίκες παραμένουν έξω από τις δραστηριότητες των ανδροκρατούμενων ομαδικών σπορ (Νεοκλέους 2012· Ιντιάνος 1940· Σαμαράς 2011: 607), ενώ η παρουσία γυναικών σε ορισμένα υποτίθεται «ανδροπρεπή» αθλήματα, όπως η ιππασία, επικρίνεται ως συμπεριφορά που αποκλίνει από τα ιδανικά του αρχαιοελληνικού αθλητισμού. Σε άρθρο της εφημερίδας *Εναγώρας* τονίζεται ότι «διά ταύτα πάνυ προθύμως προτρέπομεν την άρρενα ελληνικήν νεολαία ίνα μιμήται τους άγγλους περί τας ιππικές ασκήσεις και τας εν γένει παιδιάς δι' ων το βρετανικό έθνος διατηρεί απ' αιώνων τον αρρενωπόν αυτού χαρακτήρα και το τολμηρόν εν πάσιν ήθος, ουδέποτε ηθέλομεν επαινέσει ελληνίδας εν ιππικήν επιδιδόμενας. Απεδοκίμασαν τούτο οι μεγάλοι ημών πρόγονοι και το κατεδίκασεν η εθνική ημών ιστορία».²⁹ Ο Τύπος της εποχής επικρίνει την παρουσία και τη συμμετοχή στα αγωνίσματα των Αγγλίδων γυναικών, αποτρέποντας τις Ελληνοκύπριες να ακολουθήσουν το παράδειγμά τους επικαλούμενος επιχειρήματα όπως ότι «ο ίππος είνε το ωραιότατον των αλόγων ζώων και καθίσταται έτι ωραιότερος όταν επιβαίνη αυτού ωραίος αναβάτης, όταν όμως επιβαίνη τούτου γυνή, ο ατυχής ίππος φαίνεται ωσει αποβαλών το ωραίον παράστημά του και είνε τεταπεινωμένος» αλλά και αναφορές στην ελληνική μυθολογία όπου η θεά Αθηνά ποτέ δεν αναπαραστάθηκε να «αναβαίνει τους ίππους».³⁰ Όπως φαίνεται από τα παραπάνω δημοσιεύματα, η λόγια κοινωνία του νησιού εναντιώνεται στις φιλελεύθερες απόψεις των Βρετανών για την, έστω περιορισμένη, συμμετοχή των γυναικών στις αθλητικές δραστηριότητες, τονίζοντας πως οι τελευταίες πρέπει να παραμείνουν πιστές στα ελληνικά ιδεώδη και κατά συνέπεια αποκλεισμένες από αυτές τις πρακτικές (Μιχαηλίδη 1977: 143).

Μια από τις βασικές δραστηριότητες ελεύθερου χρόνου των νέων την περίοδο της

28 «Η πτωχαλαζονεία των Ιπποδρομιών», *Κυπριακός Φύλαξ*, 7.3.1914.

29 «Η Αγγλική παροικία εν Λευκωσία. Πανηγυρικά έσπερίδες, Γυμναστικά Παιδιά», *Εναγώρας*, 16.1.1902.

30 «Η αγγλική παροικία εν Λευκωσία. Πανηγυρικά έσπερίδες, Γυμναστικά Παιδιά», *Εναγώρας*, 16.1.1902. «Ιππικά Παιδιά», *Εναγώρας*, 28.5.1905.

πρώιμης Αγγλοκρατίας αναδεικνύεται το ποδόσφαιρο. Η ανάπτυξη της κουλτούρας του ποδοσφαίρου ξεκινά το 1903 από την Αγγλική Σχολή και τον διευθυντή της Canon Frank Darvall Newham (Λυμπουρίδης 1985: 109). Ακολουθώντας το παράδειγμα των Άγγλων, οι Ελληνοκύπριοι δημιουργούν τις πρώτες ποδοσφαιρικές ομάδες στα σχολεία, ενώ τα επόμενα χρόνια παρατηρείται μια σημαντική ανάπτυξη του σωματειακού αθλητισμού με την ίδρυση σειράς αθλητικών σωματείων, όπως η Ένωση Νέων Τραστ, η Τουρκική Λέσχη που αργότερα ονομάστηκε Τσετίν Καγιά (1932), η Αρμενική ΑΥΜΑ (Armenian Young Men's Association, 1934) και ο ΑΠΟΕΛ (Βρεττού και Σιανή 2014: 18). Η πυκνότητα των σωματείων είναι δείκτης μιας τυπικής και θεσμοθετημένης νεανικής, ανδρικής κοινωνικότητας που τείνει να υπερισχύσει των άτυπων μορφών όπως το καφενείο (Κουλούρη 1997: 30). Τα σωματεία λειτουργούν αντισταθμιστικά ως προς το ξένο καθεστώς και διαμορφώνουν νέες συλλογικές ταυτότητες με κέντρα την ορθόδοξη θρησκεία και το εθνικό όραμα. Οι επιδιώξεις των σωματείων και η λειτουργική τους αξία εκτείνονται σε διάφορους τομείς πέραν της οργάνωσης αθλητικών δραστηριοτήτων, καθώς η πολύπλευρη δραστηριοποίησή τους εμπίπτει στους τομείς της εκπαίδευσης και του πολιτισμού. Από τις πιο σημαντικές ευκαιρίες για σωματειακή ψυχαγωγία και κοινωνικότητα ήταν οι χοροεσπερίδες, όπως η καθιέρωση κάθε Σάββατο της Αποκριάς του επίσημου χορού Bal Rouge από την Ένωση Νέων Τραστ.³¹

Σημαντική παράμετρος του ποδοσφαίρου είναι οι σχέσεις Ελληνοκυπρίων με τους Τουρκοκυπρίους και η συνεργασία τους σε θέματα αθλητισμού. Οι ομαλές σχέσεις μεταξύ των δύο κοινοτήτων διαφαίνονται από τη συχνή διοργάνωση αγώνων, ενώ στα ετήσια πρωταθλήματα που καθιερώνονται από το 1931 και μετά οι ομάδες όλων των εθνικοτήτων αγωνίζονται ισότιμα (Djavit 2011-2012). Η ύπαρξη σχέσεων μεταξύ των νέων των δύο κοινοτήτων διαφαίνονται και στην ψυχαγωγία, καθώς τα Σαββατοκύριακα οι νέοι συναντιούνται στο σινεμά Μαγικό Παλάτι ή στα ζαχαροπλαστεία και σύμφωνα με μαρτυρία του Τουρκοκύπριου Οζκιούρ «ποτέ δεν συνέβη κανένα επεισόδιο μεταξύ μας» (Οζκιούρ 2000: 31).

Επίλογος

Εν κατακλείδι, στην περίοδο της πρώιμης Αγγλοκρατίας η πνευματική κίνηση και η πολιτισμική δραστηριότητα της νεολαίας της Λευκωσίας επηρεάζεται από δύο αντιθετικούς πόλους: τον δυτικό τρόπο ζωής, από τη μία πλευρά, που προωθείται από τους Βρετανούς με την εισαγωγή νέων αθλημάτων, δυτικών χορών και νεωτερικών πρακτικών και, από την άλλη, τον ελληνοπρεπή βίο όπως καθορίζεται από την ορθόδοξη εκκλησία και εθνικιστικούς κύκλους με την προώθηση του κλασικού αθλητισμού, τη διάδοση των αναγνωστηρίων και την προαγωγή του προτύπου του ορθοδόξου, ανδροπρεπή Έλληνα ο οποίος διακρίνεται από πατριωτισμό και ηρωισμό. Σε αυτό το ιδιαίτερο περιβάλλον αναδείχτηκε το ζήτημα της νεολαίας στους κόλπους της αστικής κοινωνίας της Λευκωσίας.

Οι λόγιοι αρθρογράφοι τονίζουν τους κινδύνους των νεωτερικών αλλαγών στις

31 Χ. Χρυσάνθου, «Εφερε νέο αέρα το σωματείο Τραστ. Μια αποτίμηση της 85χρονης ιστορίας του σωματείου από τον Ανδρέα Κυριαλλή», *Ο Φιλελεύθερος*, 30.8.2009.

συνειδήσεις των νέων και υποστηρίζουν ότι η νεολαία του νησιού πρέπει να διαδραματίσει σημαντικό ρόλο στον εθνικό αγώνα. Στα κείμενα επισημαίνονται οι κίνδυνοι των βλαβερών έξεων που μπορεί να αναπτυχθούν μεταξύ των νέων του νησιού και τονίζουν την ανάγκη της κοινωνικής τους διαπαιδαγώγησης ώστε για μετατραπούν σε γνήσια τέκνα της μητέρας πατρίδας. Σε αυτήν τη βάση τονίζουν τον σημαντικό ρόλο που θα μπορούσε να παίξει η νεολαία στην πνευματική ανάπτυξη και την πρόοδο της πόλης. Τα ευρήματα της έρευνας αναδεικνύουν όψεις των έμφυλων διακρίσεων στις αξιολογήσεις και τους σχολιασμούς του Τύπου που μαρτυρούν το ευρύτερο κλίμα πουριτανισμού και ανδροκεντρισμού που επικρατούσε στην τοπική κοινωνία. Επιπλέον, η αρθρογραφία στον Τύπο μας δίνει μια επιμέρους εικόνα των επιφυλάξεων των λογίων της ελληνοκυπριακής κοινότητας για τους Βρετανούς και για το ιδεολογικό κλίμα έντασης που θα οδηγήσει στον απελευθερωτικό αγώνα της ΕΟΚΑ το 1955. Ασφαλώς όμως δεν μπορεί να δώσει μια ασφαλή αποτίμηση για τις σχέσεις των Ελληνοκυπρίων με τους Τουρκοκύπριους, όπως επίσης και για τις ενδεχομένως διαφοροποιημένες αντιλήψεις που υπάρχουν στο εσωτερικό της κυπριακής κοινωνίας για τη νεολαία. Αυτά είναι μερικά από τα ζητήματα που ενδέχεται να μας απασχολήσουν σε μελλοντική μας έρευνα.

Πηγές

- Census of 1881, 1901, 1911, 1921, Λευκωσία: Government Printing Office.
 Εφ. *Ελευθερία*, Μάιος 1906-1907, 1915-1930.
 Εφ. *Ευαγόρας*, 1890, 1893 (Απρ.-Δεκ.), 1894, 1895 (Απρ.-Δεκ.), 1896 (Σεπ.-Δεκ.), 1897, 1898, 1899B, 1900-1905.
 Εφ. *Κυπριακός Φύλαξ*, 1906, 1907-1916, 1917 (Ιαν.-Νοέμ.), 1918 (Μάιος-Δεκ.), 1919-1923, 1924 (Ιαν.-Ιούλ.), 1925-1927, 1930.
 Καταλάνος Ν., *Κυπριακόν λεύκωμα Ο Ζήνων*, τ. Α' (1914).
 Περ. *Ζήνων*, Φιλολογική, Επιστημονική και Εμπορική Επιθεώρησης: τ. Γ', ΙΒ', ΙΔ' (1906), τ. Γ', ΙΒ', ΙΔ' (1908) τ. ΙΘ' (1909).
 Περ. *Κυπριακά Γράμματα*, τ. Α' (1934-1935), τ. Ζ' (1942).
 Περ. *Τάμις οφ Σάμπρος*, τ. Β', 1957-1958.Ε

Βιβλιογραφία

- Αγγελινίδη Π., 1973, *Ο κλασικός αθλητισμός στην Κύπρο 1892-1925*, Λεμεσός: Υπουργείο Παιδείας και Πολιτισμού.
 Άντερσον Μπ., 1997, *Φαντασιακές κοινότητες, στοχασμοί για τις απαρχές και τη διάδοση του εθνικισμού*, Αθήνα: Νεφέλη.
 Αντρέου Μ., 2015, «Η μετάβαση της Κύπρου από την οθωμανική στη βρετανική κυριαρχία: Κοινωνικές και πολιτικές αλλαγές 1878-1922», διδακτορική διατριβή, Πάντειο Πανεπιστήμιο - Τμήμα Πολιτικής επιστήμης και Ιστορίας.
 Βρεττού Ε. και Μ. Σιανής, 2014, *90 χρόνια Τραστ*, Λευκωσία: Κασουλίδης.
 Djavit A., 2011-2012, "The first Turkish Cypriot football clubs", στο: Α. Δημητρίου

- (επιμ.), *Πρακτικά του Δ' Διεθνούς Κυπρολογικού Συνεδρίου*, Λευκωσία, 29.4-3.5.2008: Εταιρεία Κυπριακών Σπουδών, 796-797.
- Ζαϊμάκης Γ. και Ρ. Ben, 2014, «Πολιτισμικός ιμπεριαλισμός και спор στην Ανατολική Μεσόγειο και την Κρήτη» στο: Σ. Πετμεζάς και Ε. Τζεδάκη (επιμ.), *Κυριαρχίες και συνειδήσεις στην Ανατολική Μεσόγειο 1880-1920*, Ηράκλειο: Εταιρεία Κρητικών Ιστορικών Μελετών, 201-228.
- Ιντιάνος Α., 1940, «Στοιχεία για τη βιογράφηση και το έργο της Πολυξένης Λοϊζιάδος (1855)», *Κυπριακά Γράμματα* 63: 250-254.
- Κουδουνάρης Α., 2001, *Βιογραφικόν λεξικόν Κυπρίων, 1800-1920*, Λευκωσία: Λειβαδιώτη.
- Κουλούρη Χ., 1997, *Αθλητισμός και όψεις της αστικής κοινωνικότητας, Γυμναστικά και αθλητικά σωματεία 1870-1922*, Αθήνα: Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας και Κέντρο Νεοελληνικών ερευνών Ε.Ι.Ε.
- Λυμπουρίδης Α., 1985, *Η Αγγλοκρατία στην Κύπρο*, Λευκωσία.
- Μιχαηλίδη Μ. Α., 1977, *Χώρα, η παλιά Λευκωσία*, Λευκωσία: Ζάβαλλη.
- Νεοκλέους Ε., 2012, «Η φεμινίστρια Πολυξένη Λοϊζιάς. Η εκπαιδευτικός που αγωνίστηκε ενάντια στην αδικία και για τη χειραφέτηση των γυναικών», στο: Χ. Χρυσάνθου (επιμ.), *Λεμεσός: Καινοτόμος και πρωτομάστορας*, Λευκωσία: Ο Φιλελεύθερος, 96-103.
- Οζκιούρ Ο., 2000, *Η Κύπρος στη ζωή μου: Μαρτυρία ενός Τουρκοκύπριου διπλωμάτη*, Αθήνα: Καστανιώτης.
- Π. Παπαπολυβίου, «Νικόλαος Καταλάνος, 1855-1913», *Ο Φιλελεύθερος*, 11.5.2013.
- Περσιάνης Π. Κ., 2007, *Πόλεις και πολιτισμός. Ο ρόλος των κυπριακών πόλεων στη δημιουργία του νεότερου πολιτισμού της Κύπρου (1878-1931)*, Λευκωσία: Intercollege Press.
- Περσιάνης Π., 2010, *Πολιτότητα και νεανική παραβατικότητα*, Λευκωσία: Κέντρο Μελετών Ιεράς Μονής Κύκκου.
- Προδρόμου Π. Γ., 2010, *Κύπριοι πολιτευτές, 1878-1950: Κοινωνικός μετασχηματισμός και πολιτική ελίτ*, Λευκωσία: Αιγαίον.
- Σαμαράς Π., 2011, «Η Κύπρια γυναίκα και ο αθλητισμός. Μια διαχρονική ανασκόπηση», στο: Α. Δημητρίου (επιμ.), *Πρακτικά του Δ' Διεθνούς Κυπρολογικού Συνεδρίου*, Λευκωσία, 29.4-3.5.2008: Εταιρεία Κυπριακών Σπουδών, 601-612.
- Σοφοκλέους Α., 1995, *Οι πρώτες κυπριακές εφημερίδες και τα ανθρώπινα δικαιώματα των Ελλήνων της Κύπρου*, Λευκωσία: Intercollege Press.
- Στυλιανού Σ., 2007, *Νεανική παραβατικότητα και κυπριακή κοινωνία*, Λευκωσία: Πανεπιστήμιο Λευκωσίας.
- Χατζηβασιλείου Α., 2004, *Ιστορία του κυπριακού αθλητισμού*, Λευκωσία: Αρμίδα.
- Χρυσάνθου Χ., 2010-2011, *Μεγάλοι Κύπριοι: υπηρετήσαν την κοινωνία και τον πολιτισμό μας*, Λευκωσία: Φιλελεύθερος.

Θανάσης Χ. Θεοδώρου

«Πάσχει από κάτι η σύγχρονη γενιά;»¹ Αναπαραστάσεις και αναπλάσεις για το κοινόβιο των χίπις στα Μάταλα

Εισαγωγή

Τα Μάταλα είναι ένας μικρός τουριστικός οικισμός στις νότιες ακτές του νομού Ηρακλείου στην Κρήτη. Κατά τη διάρκεια του δεύτερου μισού της δεκαετίας του 1960 έως και το 1974, ο χώρος αυτός έγινε σημείο συνάντησης κατά βάση νέων ανθρώπων, κυρίως από το εξωτερικό. Το κοινόβιο των χίπις στα Μάταλα αποτελεί μια ιδιαίτερη μορφή συμβολικής κοινότητας² και σημαίνοντα τόπο συνάντησης του χίπικου κινήματος στον ευρωπαϊκό χώρο.³ Η επαφή της τοπικής κοινωνίας με το πρωτόγνωρο εναλλακτικό τουριστικό ρεύμα που γνώρισε η χώρα εκείνη την περίοδο⁴ αποτέλεσε έναν σημαντικό σταθμό στην τουριστική και οικονομική της ανάπτυξη που επηρέασε και την πολιτισμική της ταυτότητα.⁵

Ποια είναι, όμως, η σχέση μεταξύ κοινοβίου και τοπικής κοινωνίας στη συγχρονικότητα εκείνης της περιόδου; Πώς αποτυπώνεται και αναπαρίσταται η συμβολική αυτή κοινότητα και πώς εγγράφεται στην ιδιαίτερη ταυτότητα της περιοχής; Στα ερωτήματα αυτά προσπαθεί να απαντήσει η παρούσα εργασία, η οποία επικεντρώνεται σε μια ιδιόζουσα κοινωνική και πολιτισμική νησίδα στη νότια Κρήτη. Τα Μάταλα αποτελούν ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα για το πώς ορισμένες συγκυριακές καταστάσεις και η είσοδος ιδιαίτερων κοινωνικών ομάδων σε έναν τόπο μπορούν να οδηγήσουν σε νέες νοηματοδοτήσεις και συμβολισμούς την τοπικότητα. Η μελέτη βασίζεται σε υλικό ευρύτερης έρευνας που τελεί υπό εξέλιξη στο πλαίσιο εκπόνησης διδακτορικής διατριβής με τίτλο «Κινήματα αμφισβήτησης και επιδράσεις στην ελληνική κοινωνία: Πολιτικές διαδρομές, κοινωνικές πρακτικές και πολιτισμικές εκφράσεις (1960-1974). Το παράδειγμα της κοινότητας των χίπις στα Μάταλα».

Μεθοδολογία

Στην εν εξέλιξη έρευνα αξιοποιούνται βιογραφικές εκφορές και ιστορικό υλικό

1 Αναφέρεται στο κείμενο του Ε. Ν. Κομιλίκη, «Συντροφιά με τους χίππυς του τόπου μας», *Μεσόγειος*, 25.3.1970.

2 Για την έννοια της συμβολικής κοινότητας, βλ. Cohen 1985: 74.

3 Με βάση τα έως σήμερα συμπεράσματα της εν εξέλιξη έρευνας.

4 Βλ. σχετικά, Νικολακάκης 2015: 4.

5 Η επίσκεψη στο χώρο των Ματάλων καθώς και η διαδικτυακή επίσκεψη σε σχετικές ηλεκτρονικές διευθύνσεις καταδεικνύουν ότι το κοινόβιο αποτελεί αναπόσπαστο κομμάτι της ταυτότητας της περιοχής.

με στόχο τη γεφύρωση «βιογραφικής και εθνογραφικής προσέγγισης με την ιστοριογραφία, κάτω από τη σκοπιά της εμπειρικής και ερμηνευτικής κοινωνιολογίας και της πολιτισμικής ανθρωπολογίας» (Ζαϊμάκης 1999: 30). Ο βιογραφικός άξονας στηρίζεται στη μέθοδο των ιστοριών ζωής και των προφορικών μαρτυριών, ενώ ο ιστορικός στη μελέτη του τοπικού και αθηναϊκού Τύπου της εποχής. Η βιογραφία δίνει τη δυνατότητα ανάπτυξης του λόγου μεταφέροντας το χρώμα, το άρωμα, την καθημερινότητα μιας εποχής και των κοινωνικών κόσμων που την περιβάλλουν (Ζαϊμάκης 1999: 55). Ο κοινωνικός κόσμος των χίπης στα Μάταλα υιοθετεί τη λογική της αντικουλτούρας, ενώ παράλληλα βρίσκεται σε συνεχή αλληλόδραση με την παραδοσιακή τοπική κοινωνία της νότιας Κρήτης. Η κατανόηση λοιπόν αυτής της σύνθετης κοινωνικής νησίδας απαιτεί τη διείσδυση στο εσωτερικό της, έτσι ώστε μέσα από το λόγο των υποκειμένων να αναδειχθεί το ιδιαίτερο αξιακό πλαίσιο και οι ιδιαιτερότητές της. Για τις ανάγκες της έρευνας έχει συγκεντρωθεί ένα σώμα συνεντεύξεων, κυρίως από άτομα που συμμετείχαν στην κοινότητα για μεγάλα χρονικά διαστήματα ή αποτελούσαν συχνούς επισκέπτες της.

Μολονότι μια σφαιρική μελέτη της κοινωνικής ιστορίας μιας επιχώριας κοινότητας είναι καλό να μη στηρίζεται αποκλειστικά σε προφορικές μαρτυρίες, οι βιογραφικές και εθνογραφικές πηγές αποτελούν πολύτιμα τεκμήρια για τη συγκρότηση της προφορικής ιστορίας της κοινότητας. Αν μάλιστα οι προφορικές μαρτυρίες διασταυρωθούν με γραπτές πηγές, μπορούν να αποδειχθούν εξίσου πολύτιμα ιστορικά τεκμήρια που επιτρέπουν την κατανόηση αθέατων όψεων του κοινωνικού γίγνεσθαι στην κοινότητα. «Σε καμιά όμως περίπτωση δεν μπορούν να υποκαταστήσουν τα γραπτά ντοκουμέντα και τις σύγχρονες με τα γεγονότα μαρτυρίες» (Ζαϊμάκης 1999: 64-65).

Με γνώμονα τα παραπάνω και ακολουθώντας τις αρχές μιας κοινωνιολογικής μελέτης που είναι ιστορικά προσανατολισμένη, δανειζόμενη εργαλεία και μεθόδους τόσο από το χώρο της ιστοριογραφίας όσο και από το χώρο της ανθρωπολογίας, επικεντρωθήκαμε στις προφορικές μαρτυρίες και αξιοποιήσαμε επικουρικά ιστορικές πηγές, εφημερίδες και περιοδικά. Οι γραπτές μαρτυρίες επιτρέπουν να συνδέσουμε το λόγο των υποκειμένων με ιστορικά γεγονότα και συμβάντα που περιγράφονται στον τοπικό Τύπο αλλά και να αντιληφθούμε τις στάσεις και τις αντιλήψεις της τοπικής και ευρύτερης κοινωνίας στο ζήτημα του χιπισμού στο παρελθόν, κατανοώντας το ιστορικό και κοινωνικό πλαίσιο μέσα στο οποίο διαμορφώθηκαν οι αντιλήψεις των αφηγητών.⁶

Το κίνημα της αντικουλτούρας των χίπης

Το κίνημα του χιπισμού και της αντικουλτούρας αναπτύσσεται κυρίως στις Ηνωμένες Πολιτείες, ενώ η έκφρασή του στις ευρωπαϊκές χώρες είναι λιγότερο ανεπτυγμένη

⁶ Για τον τρόπο με τον οποίο ο «λόγος» παράγει το φαινόμενο, βλ. Αβδελά 2005: 31. Για τις ανάγκες της παρούσας ανακοίνωσης αποδελτιώθηκαν τα φύλλα των δύο μεγάλων καθημερινών εφημερίδων του Ηρακλείου, *Πατρίδα* και *Μεσόγειος*. Επιπλέον αξιοποιούνται άρθρα που εντοπίστηκαν στο περιοδικό της Εκκλησίας της Κρήτης *Αναγέννησις*.

εξαιτίας των διαφορετικών πολιτικών και κοινωνικών συνθηκών· πιο συγκεκριμένα, εξαιτίας της παράδοσης της αριστεράς και της πολιτικής στράτευσης στους κόλπους της αλλά και των διαφορετικών οικονομικών, πολιτικών και κινηματικών διαδικασιών. Η άνθηση της αντικουλτούρας τοποθετείται μάλλον στη δεκαετία του 1960 παρότι οι καταβολές της βρίσκονται στη συνέχεια των μποέμικων κουλτούρων του 1950 και ιδιαίτερα των Μπίπνικ, των οποίων τις ηδονιστικές αξίες υιοθετούν.⁷ Οι χίπις, ως οι κύριοι εκφραστές της αντικουλτούρας, βοήθησαν στην ανάδειξη ενός ολόκληρου milieu⁸ μποέμικων κουλτούρων και αναχωρητών, καθώς και στη δημιουργία ενός ιδιαίτερου στίλ, ντυσίματος, μουσικής και συμπεριφορών (Hall και Jefferson 1996: 60-61). Για τον ακαδημαϊκό Theodore Roszak, που πρώτος προσπάθησε να ορίσει την έννοια της αντικουλτούρας, πρόκειται για μια προσπάθεια να ανακαλυφθούν νέοι τύποι κοινότητας, ηθών, αισθητικής, ταυτοτήτων και αξιών έναντι της κυρίαρχης δυτικής κουλτούρας (Marwick 1998:11).

Οι Hall και Jefferson θεωρούν ότι η άνοδος της αντικουλτούρας συνδέεται άμεσα με τη ριζοσπαστικοποίηση και την πολιτικοποίηση των νέων των μεσαίων τάξεων κατά τις δεκαετίες του 1960 και 1970 (Hall και Jefferson 1996: 60-61). Η δυνατότητα των νέων των μεσαίων τάξεων για απόλυτη αφοσίωση αλλά και πλήρη ένταξη στις αξίες της αντικουλτούρας τούς διαφοροποιεί από τις υποκουλτούρες της εργατικής τάξης. Ο Αντώνης Ασρινάκης εντάσσει επίσης τους χίπις και την αντικουλτούρα τους στα εκφραστικά κινήματα της μεσαίας και ανώτερης τάξης, τονίζοντας την ταξική θέση και το πολιτισμικό κεφάλαιο των περισσότερων μελών της (Ασρινάκης και Στυλιανούδη 1996: 20-21).

Η αντικουλτούρα των χίπις προσπάθησε να διαχωριστεί από την κυρίαρχη κουλτούρα και τις αξίες της αντιπροτείνοντας έναν εναλλακτικό τρόπο διαβίωσης και καθημερινότητας. Οι διαφορές των εκφραστών της ήταν κατά βάση ιδεολογικές και πολιτισμικές. Κατεύθυναν τις «επιθέσεις» τους κυρίως κατά εκείνων των θεσμών που αναπαράγουν την κυρίαρχη ιδεολογία, όπως η οικογένεια, η εκπαίδευση, τα μέσα μαζικής ενημέρωσης, ο γάμος, η εργασία, αλλά και οι ηγεμονικοί τύποι σεξουαλικότητας (Brake 1985: 90-91).

Οι χίπις έδωσαν ένα νέο νόημα στις μποέμικες κουλτούρες και τις αξίες τους εμπλουτίζοντάς τις με νέες και άμεσες μορφές εκφραστικότητας. Υπήρξαν κατά κύριο λόγο μια πολιτισμική αντιπρόταση που βασίστηκε στην εκφραστική καινοτομία και όχι ένα ενεργό πολιτικό κίνημα. Οι ενδυματολογικές τους επιλογές, τα μακριά μαλλιά που σχετικοποιούσαν τις ορατές διαφορές των φύλων, ο ηδονισμός, η χρήση ψυχοτρόπων ουσιών και ο αναχωρητισμός προκαλούσαν την κυρίαρχη ιδεολογία εμφανώς και άμεσα, μολοντί όψεις της κυρίαρχης ταξικής ηθικής, σύμφωνα με τον Brake, αναπαράγονται ακόμα και εντός του κινήματος (Brake 1985: 93- 102).⁹

7 Βλ. Farrell 1997: 203-205 και Κατσάπης 2013: 211-234.

8 Για την έννοια του milieu, βλ. Μπουρντιέ 1994: 63-70.

9 Ο Brake παρουσιάζει ένα καλά ιεραρχημένο κοινωνικό σύστημα των χίπις που περιλαμβάνει: (α) την αριστοκρατία του, με μέλη κυρίως από τη σκηνή της ροκ και τον κόσμο της τέχνης, (β) την ενδιάμεση βαθμίδα των απόκληρων των κατώτερων στρωμάτων της μεσαίας τάξης και (γ) τη βαθμίδα των «λούμπεν-χίπις» που αντλεί τα μέλη της από τους απόκληρους των κατώτερων τάξεων, ανθρώπους που στην κοινωνία της αντικουλτούρας έβρι-

Αναπτύσσοντας παραδοσιακές λογικές όπως η κοινοκτημοσύνη, η αλληλεγγύη αλλά και μια μεγαλύτερη ελευθεριότητα στις σεξουαλικές σχέσεις, οι χίπις και η αντικουλτούρα τους ουσιαστικά έρχονταν σε αντιπαράθεση με το κυρίαρχο σύστημα παραγωγής και τις υλιστικές του αξίες. Η αντικουλτούρα συνέβαλε με τις ιδέες και τις πρακτικές της στην υπονόμηση κυρίαρχων συστημάτων σκέψης και καλλιέργησε το έδαφος για την ανάπτυξη των νέων κοινωνικών κινήματων της δεκαετίας του 1970 και 1980 (οικολογικό, φεμινιστικό κ.λπ.). Σε γενικές γραμμές το κίνημα της αντικουλτούρας των χίπις αμφισβητούσε όψεις της μαζικής κουλτούρας και του κυρίαρχου μοντέλου ζωής των ανεπτυγμένων δυτικών κοινωνιών, αλλά η επιρροή αυτή ήταν οριοθετημένη. Η δυνατότητα οικονομικής αναπαραγωγής των κοινοτήτων των χίπις ήταν περιορισμένη, ενώ η αυτονομία και η βιωσιμότητα του εγχειρήματος δεν ήταν δεδομένη. Όπως έχει επισημάνει και ο Marwick, οι χίπις και η αντικουλτούρα τους δεν έπαψαν ποτέ να αποτελούν μια νεανική υποκουλτούρα εντός της κυρίαρχης κουλτούρας (Marwick 1998: 11).

Κοινότητα και χιπισμός

Για τον A. P. Cohen η κοινότητα και ό,τι αυτή συμπεριλαμβάνει, είτε πρόκειται για αφηρημένες έννοιες και ιδέες είτε για αντικείμενα, έχει ένα συμβολικό νόημα για τα μέλη της. Τα μέλη της κοινότητας αξιοποιούν διαθέσιμες συμβολικές πηγές (έννοιες, ιδέες, πρακτικές, αναπαραστάσεις κ.λπ.) που δομούν τη σκέψη τους και τον τρόπο με τον οποίο αντιμετωπίζουν τον κόσμο. Πρόκειται για νοητικές κατασκευές με τις οποίες παράγονται νοήματα τόσο για τον έξω κόσμο όσο και για την ίδια την κοινότητα, τα οποία μπορούν όμως να ποικίλλουν στον τρόπο πρόσληψής τους από κάθε μέλος της (Cohen 1985: 18-21). Η συμβολική κοινότητα δεν μπορεί να οριστεί με θεσμικούς όρους, μπορεί όμως να κατανοηθεί ως σύμβολο στο οποίο οι διάφοροι συμμετέχοντες προσθέτουν τα νοήματά τους, καθώς όλοι μπορούν να χρησιμοποιούν τα ίδια σύμβολα και ιδέες που τους ενώνουν, ενώ την ίδια στιγμή ο καθένας διατηρεί τη δική του ιδιαίτερη νοηματοδότηση (Cohen 1985: 74).

Με γνώμονα την παραπάνω οπτική, η κοινότητα μπορεί να αντιμετωπιστεί ως ένας πολιτισμικός χώρος στον οποίο τα νοήματα, στο πλαίσιο της καθημερινής πρακτικής, συγκροτούνται και ανανοηματοδοτούνται ανάλογα με τις ανάγκες και τις λειτουργίες τους. Μέσα στο χώρο της συμβολικής κοινότητας οι άνθρωποι επιχειρούν να δομήσουν τον κοινωνικό τους κόσμο με βάση τα νοήματα και τις αξίες στα οποία καλούνται να αντεπεξέλθουν αλλά και να συμβάλουν στη διαμόρφωσή τους. Η συμβολική κοινότητα και οι αξίες της δεν είναι κάτι στατικό αλλά μια διαδικασία σε μόνιμη κίνηση και επαναδιαπραγμάτευση, συνδεδεμένη και καθοριζόμενη από μηχανισμούς ενσωμάτωσης και σύγκρουσης που διαμορφώνονται στο εσωτερικό της και καθορίζουν τη δυναμική της (Ζαϊμάκης 2002: 133-135).

Πολύ κοντά εννοιολογικά στην έννοια της συμβολικής κοινότητας είναι η κοσμοθεώρηση του κοινωνικού κόσμου, που χρησιμοποιήθηκε από την

εθνομεθοδολογία και τη θεωρία της συμβολικής αλληλόδρασης. Ο κοινωνικός κόσμος συγκροτείται «σε έναν ανοικτό και διάχυτο κοινωνικό χώρο, δεν έχει κλειστά χωρικά σύνορα και παραπέμπει σε ένα δίκτυο κοινωνικών σχέσεων και διαντιδράσεων ανθρώπων που συνδέονται με συνεργατικές δραστηριότητες οικονομικού, κοινωνικού και πολιτισμικού χαρακτήρα. Βασικό του χαρακτηριστικό είναι η διαμόρφωση μιας κοινότητας ενδιαφερόντων ή ενός οργανωμένου συστήματος παραγωγής με μοιρασμένα νοήματα για τους συμμετέχοντες» (Gilmore 1990: 148-149, όπως παρατίθεται στο Ζαϊμάκης 2007: 76).

Στο πολιτισμικό επίπεδο που μας απασχολεί στην παρούσα μελέτη, ο κοινωνικός κόσμος αποτελεί μια βιωμένη πραγματικότητα γύρω από ένα συγκεκριμένο πλαίσιο συμβόλων και κοινωνικών αναπαραστάσεων που νοηματοδοτούν πολιτισμικά μια κοινότητα. Τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της κοινότητας, οι νοηματοδοτήσεις της, το πολιτισμικό της σύστημα και οι αναπαραστάσεις της μεταλαμπαδεύονται στα μέλη της μέσα από τις διεργασίες και τις «διαβατήριες τελετές» της. Σημαντικό στοιχείο του κοινωνικού κόσμου, όπως και της συμβολικής κοινότητας, είναι η δυνατότητα των μελών της να διαφοροποιούν, να προσαρμόζουν ή να διατηρούν τις πολιτισμικές αξίες της κοινότητας σύμφωνα με τις ανάγκες τους (Ζαϊμάκης 2007: 76-80).

Περνώντας λοιπόν στο παράδειγμα της αντικουλτούρας, ενός κινήματος που διαμορφώθηκε στη λογική της αντιπαράθεσης πολιτισμικών προτύπων με την κυρίαρχη κουλτούρα, μπορούμε να αντιληφθούμε ότι η έννοια της συμβολικής κοινότητας και του κοινωνικού κόσμου μπορούν να αποτελέσουν χρήσιμα εργαλεία κατανόησης. Αντιπροτείνοντας έναν άλλον τρόπο κοινωνικής οργάνωσης, τα μέλη της αντικουλτούρας προσπάθησαν από πολύ νωρίς να οργανώσουν τους δικούς τους αυτόνομους χώρους. Σταδιακά διαφορετικοί τύποι ανθρώπων, από βετεράνους του πολέμου μέχρι καλλιτέχνες αλλά κατά βάση φοιτητές που είχαν παρατήσει τις σχολές τους, άρχισαν να δημιουργούν ανεξάρτητες κοινότητες αναζητώντας νέες αξίες και προσπάθησαν να εφαρμόσουν τις αρχές της αντικουλτούρας. Οι αξίες της κοινοκτημοσύνης, της αγάπης, της σεξουαλικής απελευθέρωσης, της ελευθερίας και της συνένωσης εργασίας και ελεύθερου χρόνου, σε αντίθεση προς την αλλοτριωμένη εργασία και τις αρχές της αγοράς, ήταν από τα βασικότερα στοιχεία αυτών των κοινοτήτων.¹⁰

Στο πλαίσιο της αναζήτησης ενός διαφορετικού κοινωνικού νοήματος, τα μέλη της αντικουλτούρας, τμήμα της οποίας αποτελούν και τα Μάταλα, αμφισβητούν τις αρχές και τις αξίες της νεωτερικότητας. Η κοινότητα αποτελούσε ένα ολόκληρο συμβολικό σύμπαν συνδεδεμένο με ιδιαίτερες αντιλήψεις, ιδέες και τρόπους ζωής, προσφέροντας στα μέλη της δυνατότητες προσωπικής επαφής και επικοινωνίας και υποσχέσεις ψυχοκοινωνικής ολοκλήρωσης. Σε αναζήτηση λοιπόν των αξιών της συνεργασίας, της αμοιβαίας κατανόησης, της αυτοοργάνωσης, της επαφής με τη φύση αλλά και της κοινωνικής αλληλεγγύης, τα κοινωνικά αυτά πειράματα της δεκαετίας του 1960 θα τολμούσαμε να υποστηρίξουμε ότι επιχειρούσαν μια νοσταλγική ματιά προς τα πίσω,

10 Βλ. σχετικά, Anderson 1995: 269-274 και Webster 1996: 126-133.

προς κοινότητες και αξίες που αντανακλούσαν έναν διαφορετικό τρόπο κοινωνικής συγκρότησης βασισμένο στην προνεωτερική οργάνωση του κόσμου.

Οι αξίες του κοινοβίου μέσα από το λόγο των υποκειμένων

Στα Μάταλα, έναν τόπο «ειδυλλιακό και ανέγγιχτο» για τους κατά βάση Δυτικοευρωπαίους επισκέπτες του τη δεκαετία του 1960, τα μέλη της «κοινότητας των σπηλαίων» αναζητούν νέα κοινωνικά νοήματα και τρόπους συλλογικής έκφρασης. Αναζητούν και προσπαθούν να βιώσουν έναν διαφορετικό τρόπο αντίληψης και χρήσης της καθημερινότητας όπου «η όλη διάκριση ανάμεσα στην κοινωνία και το περιβάλλον φαίνεται να είναι ένα προϊόν πλάνης της δυτικής πνευματικής παράδοσης» (Νιτσιάκος 2015: 15).¹¹ Ο κοινοβιακός τρόπος ζωής σε ένα περιβάλλον μακριά από τα αστικά πρότυπα αναζητά τη διαρραγή της εμπορευματοποιημένης καθημερινότητας, του αυστηρά δομημένου εργασιακού και ελεύθερου χρόνου και της σχέσης με τη φύση.

Το ταξίδι ως διαδικασία πνευματική αλλά και σωματική, ιδιαίτερα δε το ταξίδι προς την Ανατολή και το μυστικισμό, έχει εξαιρετικά μεγάλη σημασία για τα μέλη του κοινοβίου. Ήδη από τη δεκαετία του 1950 με την μποσέμικη κουλτούρα των Μπίπνικ το ταξίδι είχε μετατραπεί σε αξία αμφισβήτησης για τους νέους ανθρώπους των μεσαίων και των ανώτερων κοινωνικών στρωμάτων. Η Ανατολή αποτελεί τον νέο τόπο της αναζήτησης, μιας και η Δύση με τις υλιστικές και κανονιστικές της αξίες αμφισβητείται. Η Ελλάδα ευρύτερα, η Κρήτη ειδικότερα και ιδιαίτερα ο χώρος της νότιας Κρήτης αποτελούν εκείνη την περίοδο έναν ευκολότερα και οικονομικότερα προσβάσιμο τόπο ή μεσοσταθμό σε σχέση με την Ινδία που αντιπροσώπευε τον ιδανικό προορισμό κάθε μέλους της αντικουλτούρας.¹² Το ζήτημα της διαφυγής από μια καταπιεστική πραγματικότητα είναι στο επίκεντρο των αφηγηματικών αναπλάσεων των βιογραφούμενων, αποτελώντας αναπόσπαστο συστατικό στοιχείο του κοινωνικού τους κόσμου:

«Όταν ήμουν 18-19 [...] ήθελα να ξεφύγω [...] όλα με πνίγαν [...] ήθελα να ζήσω ελεύθερη και ανέμελα ενάντια στις αρχές και τις καταπιέσεις των γονιών μου, ενάντια σε κάθε υπευθυνότητα της ζωής και αποφάσισα ότι αρκετά τα είχα ανεχτεί όλα αυτά [...]».¹³

«Τα Μάταλα ήταν μέρος του hippietrail [...] ήταν ένα σύμβολο ελεύθερης ζωής».¹⁴

Η αναζήτηση νέου κοινωνικού νοήματος αποτελεί βασική αξία για τους χίπις. Στα

11 Η ανθρωπολογική μελέτη του Β. Νιτσιάκου *Πεκλάρι. Κοινωνική οικονομία μικρής κλίμακας* αναφέρεται σε ένα πολύ διαφορετικό περιβάλλον από την παρούσα μελέτη και πιο συγκεκριμένα στις ορεινές παραδοσιακές κοινότητες της Κόνιτσας. Η αναφορά που αξιοποιούμε στο σημείο αυτό αντλείται από την εισαγωγή του βιβλίου και αφορά τη διχοτομία φύση-πολιτισμός που «έχει σφραγίσει την ανθρωπολογική συζήτηση από τις απαρχές του συγκεκριμένου επιστημονικού κλάδου» (Νιτσιάκος 2015: 15).

12 Η Ελλάδα αποτελεί μέρος του λεγόμενου «hippietrail», του ταξιδιού που κατέληγε από την Ευρώπη στην Ινδία μέσω Ελλάδας, Τουρκίας και Ιράν (Νικολακάκης 2015: 7-8).

13 Συνέντευξη με την Άννα, 23.5.2006.

14 Συνέντευξη με τον Άρν, 13.6.2011.

Μάταλα έχουμε μια κοινότητα ανθρώπων που αναζητεί, προβάλλει και προσπαθεί να εφαρμόσει ένα διαφορετικό πρότυπο ζωής το οποίο προσομοιάζει στους αργούς ρυθμούς ζωής της τοπικής κοινωνίας. Η έμφαση στην απλότητα και η επιθυμία επανοικειοποίησης της φύσης απέναντι στις κυρίαρχες αξίες του αναδυόμενου τεχνολογικού και καταναλωτικού πολιτισμού της Δύσης είναι κεντρικό στοιχείο του αξιακού τους πλαισίου:

«Ήταν και η εντύπωση πως στην Ευρώπη, στην Αμερική σε αυτό τα κράτη με την οικονομική εξέλιξη, με φάμπρικες με όλο αυτό, με ασφάλειες [...] ζωής και [...] δεν θα βρεις κάτι καλό πρέπει να πας αλλού που είναι η ζωή σωστή [...] απλή και φυσική».15

«Το πιο συναρπαστικό πράγμα στα Μάταλα ήταν η απλότητα της ζωής [...] ως φοιτητής είχα μεγάλη άνεση στη Γερμανία [...] αυτό το μέρος [τα Μάταλα] ήταν φτωχό και μέναμε στις σπηλιές και όταν είχαμε λίγο ψωμί, και φέτα, και ντομάτες, και κρασί ήταν αρκετό, όλοι ήταν χαρούμενοι [...] χωρίς πολυτέλειες.16

Για τον Simmel ο σύγχρονος τρόπος παραγωγής αφαιρεί από τον άνθρωπο το αίσθημα της δημιουργικότητας και η αποξένωση από τα μέσα παραγωγής οδηγεί στην απανθρωποίησή του. Ακόμα και οι δραστηριότητες του ελεύθερου χρόνου είναι δομημένες με βάση τις αξίες της αγοράς. Πρόκειται για δραστηριότητες προσανατολισμένες στη μαζική κατανάλωση που ισοπεδώνει τις πολιτισμικές διαφορές, τη χαρά της ανακάλυψης και της δημιουργικής απασχόλησης. Υπάρχουν όμως δύο δραστηριότητες του ελεύθερου χρόνου που προσφέρουν στον σύγχρονο άνθρωπο τη δυνατότητα διαφυγής από την αλλοτριωμένη πραγματικότητα: η κοινωνικότητα και η περιπέτεια (Frisby 1989: 78-87). Το κίνημα της αντικουλτούρας ανάγει αυτές τις δύο αξίες σε βασικά συστατικά του στοιχεία και τα Μάταλα, ένα κοινόβιο σε έναν μακρινό ταξιδιωτικό προορισμό, γίνονται εκφραστής και των δύο.

Η αντικουλτούρα έρχεται να σταθεί απέναντι στην καταναλωτική κοινωνία προβάλλοντας την απλότητα του λεγόμενου «Flower Power», όπου «όπως και ένα λουλούδι έτσι και ο άνθρωπος δεν χρειάζεται τίποτα άλλο παρά μόνο τον ήλιο και λίγο νερό για να ανθίσει». Απέναντι στον ορθολογισμό και τον δομημένο χρόνο στήνεται μια κουλτούρα βασισμένη στο συναίσθημα και την ανεμελιά:

«Το νόημα τότε ήταν να νιώθεις και όχι να βλέπεις με τα μάτια [...] εκείνο που έχει σημασία είναι ο ήλιος και η ομορφιά του, η ωραία θάλασσα και τέτοια πράγματα [...] πρέπει να ξεχάσεις όλα τα άλλα (...). Επειδή οι γονείς μας μετά τον πόλεμο μάθανε μόνο να εργάζονται και μετά να βγαίνουν για να πιούνε, κάτι ξεχάσανε, να νιώθουνε [...] εμείς θέλαμε το ανάποδο, να γίνουμε όπως τα λουλούδια, flower power».17

Στα Μάταλα η καθημερινότητα των μελών της κοινότητας είναι εντελώς διαφορετική από εκείνη που ακολουθούν στις πόλεις τους. Το συναίσθημα, η εγγύτητα και οι

15 Συνέντευξη με τον Πέτρο, 4.11.2006.

16 Συνέντευξη με τον Αη, 13.6.2011.

17 Συνέντευξη με τη Μαίρη, 14.4.2006.

ανθρωπιστικές αξίες κυριαρχούν. Όπως υποστηρίζουν και οι βιογραφούμενοι, ο σύγχρονος τρόπος ζωής μπορεί να έφερε οικονομική ανάπτυξη και υλική ευημερία, αλλά δεν κάλυψε άλλες βασικές ανθρώπινες ανάγκες, όπως η αλληλεγγύη, η συντροφικότητα και η αλληλοβοήθεια. Αξίες σαν και αυτές είναι που αναζητούνται στην ιδιαίτερη αυτή συμβολική κοινότητα:

«Μας πείραζε τότε διότι δεν υπήρχε ευγένεια, το ότι δεν υπήρχε αλληλεγγύη, συντροφικότητα πράγματα δηλαδή που... για μας ήτανε πάρα πολύ μεγάλη ανάγκη! [...] [Στα Μάταλα] είχες κάτι άλλο από αυτό που σου έδινε η κοινωνία, είχες αξία!»¹⁸

Το σώμα αποτελεί το «πεδίο μάχης» επί του οποίου εκφράζεται παραδοσιακά η αντίσταση της νεανικής υποκουλτούρας στην κυρίαρχη κουλτούρα (Giroux 1998: 26-27). Το ιδιαίτερο στίλ της αντικουλτούρας, οι ενδυματολογικές και στιλιστικές της επιλογές έρχονται σε πλήρη αντίθεση με την παραδοσιακή αντιμετώπιση του φύλου. Η επιλογή του ατημέλητου στίλ αλλά και των ρούχων που δεν διακρίνονται με βάση το φύλο προκαλούν την κυρίαρχη ηθική και αποτελούν για τα μέλη της κοινότητας στοιχείο αντίστασης. Η σημασία του στίλ αναδεικνύεται στις αφηγήσεις των βιογραφούμενων:

«Στο Χαϊδάρι ήμασταν δυο-τρεις τέτοιοι με μαλλιά, σκουλαρίκια, με ιδέες παράξενες, ιδιόμορφοι, απόμακροι, αυτό ήτανε μια αντίσταση που [...] δεν μπορείς να πεις ακόμα και τώρα, εγώ δε λέω, είμαι ευχαριστημένος που πήγα εκεί γιατί αυτά είναι αληθινά, πραγματικά αντιστεκόσουνα [...] με το δικό σου τρόπο!»¹⁹

Στην κοινότητα η σεξουαλικότητα απελευθερώνεται, το σώμα γίνεται μέσο ευχαρίστησης, ενώ οι θεσμοί της οικογένειας και του σεξουαλικού συντρόφου ανανομηματοδοτούνται. Από την επεξεργασία των υπάρχουσών αφηγήσεων, εκείνο που αντιλαμβανόμαστε ως χαρακτηριστικό της κοινότητας δεν είναι η σεξουαλική ελευθεριότητα αλλά η ανεκτικότητα και η διάθεση για πειραματισμό. Έχουμε να κάνουμε με μια κοινότητα νέων ανθρώπων που αναζητούν νέους διαύλους επικοινωνίας, απορρίπτοντας τα ταμπού της εποχής τους. Απέναντι στην κυρίαρχη αστική σεξουαλική ηθική αλλά και την αντίστοιχη στάση παραδοσιακών κοινωνιών που υιοθετούν μια αυστηρή σεξουαλική ηθική συνδεδεμένη με την αναπαραγωγική λειτουργία της οικογένειας, η αντικουλτούρα διεκδικεί νέους τύπους σωματικής και σεξουαλικής έκφρασης. Ωστόσο, σε αντίθεση με τις κατηγορίες που τους επιρρίπτονται από την εκκλησία και άλλους τοπικούς φορείς εξουσίας της εποχής, όπως θα δούμε και παρακάτω, δεν έχουμε να κάνουμε με ένα χώρο «ακολασίας» και σεξουαλικής ανομίας. Αντιθέτως, έχουμε τη συνύπαρξη τόσο συμβατικών μονογαμικών σχέσεων όσο και ομοφυλοφιλικών ή και πολυσυντροφικών σχέσεων:

«Είχαμε την εντύπωση πως έχουμε μέλος και στη ζωή των άλλων όπως αυτοί ήτανε... ο ένας με γυναίκες, ο άλλος γυναίκα με γυναίκα αυτό δεν έπαιζε ρόλο,

18 Συνέντευξη με τον Γιώργο Δ., 21.8.2006.

19 Συνέντευξη με τον Νίκο, 21.12.2006.

δεν ήταν σημασία [...] οι πλείστοι που θυμάμαι ήρθαν με μία φιλενάδα [...] και οι πλείστοι εφύγαν με τη φιλενάδα, αλλά είχε και άλλους που άλλαξαν τη φιλενάδα».20

«Υπήρχαν και οικογένειες [...] και παιδιά που είχαν γεννηθεί εκεί μέσα στις σπηλιές [...] ήταν μια ατμόσφαιρα πολύ διαφορετική από σήμερα, μπορώ να πω ότι είναι άκρως συντηρητική η άποψη σήμερα σε σχέση με τότε [...]. Μια ξανθιά κοπέλα [...] ήταν και με τους δυο [...] μας αγαπούσε το ίδιο [...], κάναμε έρωτα και οι τρεις [...] χωρίς να υπάρχει κανένα πρόβλημα [...] κανέναν ανταγωνισμό».21

Από τα παραπάνω γίνεται εύκολα αντιληπτό ότι η μικρή αυτή κοινότητα νέων ανθρώπων και ο κοινωνικός της κόσμος κάθε άλλο παρά ταυτισμένοι θα μπορούσαν να χαρακτηριστούν τόσο με την απομονωμένη και παραδοσιακή κοινότητα των Ματάλων όσο και ευρύτερα με την κοινωνία της Κρήτης αλλά και του ελλαδικού χώρου. Ποια ήταν όμως η σχέση του κοινοβίου με την τοπική κοινωνία της Κρήτης; Πώς υποδέχτηκε μια παραδοσιακή κοινωνία έως τότε κλειστή προς τον έξω κόσμο τους νέους αυτούς ανθρώπους;

Αναπαραστάσεις και αναπλάσεις στον τοπικό Τύπο²²

Η μελέτη του κοινοβίου των Ματάλων καταδεικνύει σχέσεις ανεκτικότητας ανάμεσα στους χίπις και τους ντόπιους που βασίζονταν στην οικονομική ανταλλαγή και τα οφέλη που αποκόμιζε από αυτό η τοπική κοινωνία. Για σχετικά μεγάλο χρονικό διάστημα η κοινότητα των χίπις παρέμενε μακριά από τα μάτια της κοινωνίας του Ηρακλείου, το οποίο αποτελούσε το πλησιέστερο αστικό κέντρο στην κοινότητα. Σε αυτό συνέβαλε η απομακρυσμένη τοποθεσία των Ματάλων, το δύσβατο της προσέγγισής τους και το γεγονός πως η ευρύτερη περιοχή δεν είχε αναπτυχθεί τουριστικά. Η κοινότητα των χίπις δεν είχε το μέγεθος εκείνο αλλά και τις λειτουργίες εξωτερίκευσης ενός κοινωνικού κινήματος που θα προκαλούσαν την τοπική κοινωνία. Τι συνέβη όμως τελικά και οι σχέσεις μεταξύ των δύο κοινοτήτων πέρασαν σε κρίση όπως η εν εξελίξει έρευνα καταδεικνύει;

Όπως συνέβη και με άλλες μορφές παρεκκλίνουσας συμπεριφοράς στον ελλαδικό χώρο, παραδείγματος χάριν τους ρεμπέτες²³ και τους τεντιμπόηδες,²⁴ οι χίπις έγιναν το αντικείμενο μιας εχθρικής πολιτικής των επίσημων φορέων της τοπικής κοινωνίας που είχε ως αποτέλεσμα μια αίσθηση απειλής για τις παραδόσεις και τα έθιμά της. Οι ηδονιστικές αξίες, η αναζήτηση της άμεσης απόλαυσης, η αντιαυταρχικότητα έρχονταν να προκαλέσουν την κυρίαρχη κουλτούρα του νησιού, ξυπνώντας το φόβο και εκείνο που στις κοινωνικές επιστήμες ονομάζουμε «ηθικό πανικό».25

20 Συνέντευξη με τον Πέτρο, 4.11.2006.

21 Συνέντευξη με τον Σταύρο, 29.5.2006.

22 Για μια αναλυτικότερη παρουσίαση της αντιμετώπισης του κοινοβίου από τον τοπικό Τύπο και το ζήτημα του ηθικού πανικού, βλ. Θεοδώρου 2010: 293-308.

23 Βλ. σχετικά, Ζαϊμάκης 1999: 125-154.

24 Βλ. σχετικά, Αβδελά 2005: 30-43 και Κατσάπης 2007: 121-152.

25 Για μια ανάλυση του όρου «ηθικός πανικός», βλ. Αβδελά 2005: 35.

Οι στάσεις των επίσημων φορέων της τοπικής κοινωνίας διαφαίνονται από την αποδελτίωση του τοπικού Τύπου για το χίπικο κίνημα και μπορούν να χωριστούν, για λόγους αναλυτικούς, σε τρεις επιμέρους χρονικές περιόδους με βάση την πυκνότητα των αναφορών αλλά και το περιεχόμενό τους: από το 1965 έως και το 1967, στη συνέχεια από το 1968 έως και το 1970 και, τέλος, από το 1971 έως και το 1975.

Η αρθρογραφία από το 1965 έως και το 1967 δεν παρουσιάζει κάποια συγκεκριμένη αναφορά στα Μάταλα. Ωστόσο το ενδιαφέρον που παρουσιάζεται για τη διαπαιδαγώγηση και τα προβλήματα της νεολαίας προλειαίνει το έδαφος για τη μετέπειτα ανάπτυξη του ηθικού πανικού. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η στόχευση στη «σεξουαλική ανηθικότητα» η οποία χαρακτηρίζει τη νεολαία του εξωτερικού και αποτελεί «επικίνδυνο στοιχείο» και για την ελληνική νεολαία. Ο τουρισμός διαχωρίζεται σε καλό και κακό, εμφανίζεται η έννοια του «αλπιτουρίστα», ως κατηγορίας ανθρώπων που είναι φορείς της «αχαλίνωτης σεξουαλικότητας» και της «καταρράκωσης των αξιών», ενώ αποτελούν και το κακό και επικίνδυνο παράδειγμα για την τοπική κοινωνία και ιδιαίτερα για τη νεολαία η οποία πρέπει να προστατευτεί.

Στη δεύτερη περίοδο αναπτύσσεται σταδιακά το στοιχείο του ηθικού πανικού, με αρχικό υπεύθυνο το μητροπολίτη Γορτύνης και Αρκαδίας ο οποίος με τα άρθρα του σε εκκλησιαστικό και τοπικό Τύπο ξεσηκώνει θύελλα αντιδράσεων. Το ζήτημα με βάση την αρθρογραφία του τοπικού Τύπου περνά τόσο στον αθηναϊκό όσο και στον Τύπο του εξωτερικού.²⁶ Η «έκλυσις των πθών», η σεξουαλικότητα, οι ενδυματολογικές επιλογές αλλά και η διαχείριση του σώματος εξοργίζει την τοπική εκκλησία. Σύμφωνα με τους εκπροσώπους της, η νεολαία κινδυνεύει άμεσα από το «μικρόβιο του χιπισμού» και απαιτούνται από τους υπεύθυνους δραστικά μέτρα. Το ενδιαφέρον στη συγκεκριμένη υπόθεση είναι ότι ενώ παρουσιάζεται πλήθος άρθρων από εξοργισμένους πολίτες που επικρίνουν το χιπισμό, ο τοπικός Τύπος και οι επίσημοι ανταποκριτές του κρατούν διαφορετική στάση απέναντι στο ζήτημα. Η σχετική αρθρογραφία εμφανίζεται ανεκτική απέναντι στο ζήτημα της διαφορετικότητας, ενώ την ίδια στιγμή επισημαίνει την ανάγκη ανάπτυξης του τουρισμού που συνεπάγεται την οικονομική αναβάθμιση του τόπου. Ορισμένοι αρθρογράφοι δεν διστάζουν να εκφράσουν δημόσια τις επιφυλάξεις τους για τις καταγγελίες των εκκλησιαστικών κύκλων. Το παρακάτω απόσπασμα του Στ.²⁷ από άρθρο της *Πατρίδος* είναι χαρακτηριστικό:

«[...] η ωμή και ασυγκάλυπτη γλώσσα που χρησιμοποίησε ο σεβασμιότατος κ. Τιμόθεος, προ ημερών προκάλεσε την γενική προσοχή στο θέμα [...] την πήραν οι αθηναϊκές εφημερίδες, έγινε ύστερα ανταπόκρισις που βγήκε με όλην την ωμότητά

26 Γορτύνης και Αρκαδίας Τιμόθεος, «Εγκύκλιος Μ», *Αναγέννησις* 66, 7-8/1968· Στ., «Μάταλα: Πώς ζούνε και τι λένε οι νεαροί ξένοι τουρίσται», *Πατρίς*, 27.6.1968.

27 Πρόκειται για τον δημοσιογράφο Σταύρο Σταυρακάκη που αρθρογραφούσε εκείνο το διάστημα στην εφημερίδα *Πατρίς*. Η πληροφορία για το ψευδώνυμο έχει επιβεβαιωθεί από τον ίδιο σε συνέντευξη που μας παραχώρησε στο πλαίσιο της έρευνας, ένα χρόνο πριν από τον θάνατό του.

της έξω από τα σύνορα [...]. Το συμπέρασμα επομένως για μας είναι ότι οι κρίσεις και τα φημολογούμενα είναι υπερβολικώς εξογκωμένα. [...] και να εμφανίζονται τα Μάταλα σαν τα σύγχρονα Σόδομα επί της γης. Ούτε Σόδομα ούτε και παράδεισος αγγέλων».28

Η αρθρογραφία για τα Μάταλα σταδιακά αυξάνεται με αφορμή διάφορα περιστατικά στην κοινότητα που απασχολούν τον τοπικό Τύπο. Έτσι μαθαίνουμε για περιστατικό τραυματισμού δύο τουριστών από κατάρρευση σπηλαίων τον Γενάρη του 1969 το οποίο οδηγεί σε έναν νέο κύκλο αρθρογραφίας. Από αυτήν τη σειρά άρθρων πληροφορούμαστε ότι τα σπήλαια παραμένουν «ζωντανά» και κατοικήσιμα και τη χειμερινή περίοδο από μια μικρή ομάδα ατόμων: «εις Μάταλα διαβιούν αυτήν την στιγμήν 30 περίπου τουρίσται διαφόρων εθνικοτήτων, αμφοτέρων των φύλων».29

Τον Ιούνιο του 1969 και με αφορμή τη σύλληψη και δίκη κάποιων από τους κατοίκους των σπηλαίων για κατοχή ινδικής κάνναβης, το ζήτημα επανέρχεται στη δημοσιότητα. Πρωτοστατεί και πάλι η εκκλησία με εκπρόσωπό της τον Τιμόθεο. Αυτήν τη φορά, όμως, τα άρθρα είναι πολύ περισσότερα, ενώ οι εμφατικοί τίτλοι – όπως «Λερός τουρισμός» και «Η αποικία των Ματάλων»– διαμορφώνουν ένα κλίμα ηθικού πανικού στην τοπική κοινωνία για την απειλή της ηθικής τάξης από τη δράση των χίπις. Τόσο η σύλληψη όσο και η δίκη καλύπτονται από τις εφημερίδες, ενώ η εκκλησία σκληραίνει ακόμη περισσότερο τη στάση της. Η προηγούμενη στοχοποίηση των νέων λαϊκών δαιμόνων εκ μέρους της εκκλησίας δείχνει να δικαιώνεται, γεγονός που την οδηγεί να στραφεί και κατά των δημοσιογράφων που δεν συμβάδισαν με τις απόψεις της.³⁰ Από το σημείο αυτό και κατά τη διάρκεια του χειμώνα, αναδημοσιεύσεις άρθρων από το εξωτερικό παρουσιάζουν τους χίπις ως τους νέους διαφθορείς της ηθικής τάξης, αν και αποφεύγεται ο άμεσος παραλληλισμός με τα Μάταλα.

Την 14η Φεβρουάριου του 1970 η είδηση της διοργάνωσης διεθνούς χίπικου συνεδρίου στα Μάταλα απασχολεί τις στήλες της εφημερίδας *Πατρίς*.³¹ Οι αντιδράσεις είναι άμεσες από την πλευρά της εκκλησίας. Ο ηθικός πανικός και η έκκληση για κινητοποίηση είναι διάχυτη στην τοπική κοινωνία. Πλάι στον Τιμόθεο, μια σειρά σεβάσμιων προσώπων της ευυπόληπτης κοινωνίας του Ηρακλείου όπως γυμνασιάρχες, σύλλογοι γονέων και κηδεμόνων, γιατροί αλλά και απλοί πολίτες δείχνουν αποφασισμένοι να μην ανεχθούν άλλο τη «διαφθορά» στους κόλπους της κρητικής κοινωνίας. Εκείνο που ενοχλεί κυρίως είναι η έλλειψη σεξουαλικής ηθικής, η χρήση ναρκωτικών ουσιών, η αμφισβήτηση των παραδοσιακών φυλετικών ρόλων. Η νέα αυτή ηθική αντιπαράκειται στον ελληνοχριστιανικό πολιτισμό, το ιδεολογικό λάβαρο του καθεστώτος των Συνταγματαρχών της Χούντας:

28 Στ., «Μάταλα: Πώς ζούνε και τι λένε οι νεαροί ξένοι τουρίσται», *Πατρίς*, 27-28.6.1968.

29 «Χθες εις τα Μάταλα», *Πατρίς*, 29.1.1969.

30 Η άποψη αυτή επιβεβαιώνεται και από τις συνεντεύξεις που έχουμε στη διάθεσή μας από δημοσιογράφους της περιόδου.

31 Είναι σημαντικό να επισημάνουμε πως η είδηση για τη διοργάνωση συνεδρίου, με βάση τις πληροφορίες μας από τις προφορικές μαρτυρίες, είναι ενδεχομένως ψευδής. Πιο συγκεκριμένα, στη λογική της προσέλκυσης του τουριστικού προϊόντος ως φορέα οικονομικής ανάπτυξης, ανακοινώθηκε από τις εφημερίδες ένα γεγονός που είναι πιθανό να μην υπήρξε ως πραγματική ιδέα στην ίδια την κοινότητα των χίπις.

«Το συνέδριο αποβλήτων υγιών Κοινωνιών προσβάλει Ελληνοχριστιανικόν Πολιτισμόν δημιουργεί κινδύνους Νεότητας θίγει αυστηρά ήθη Κρητών και αντιτίθεται προς Χριστιανικὰς και ανθρωπιστικὰς επαγγελίας Εθνικής Κυβερνήσεως».32

Το εντυπωσιακό είναι ότι και πάλι, και ενώ το κλίμα ηθικού πανικού μεγαλώνει και στοχεύει πλέον στην εκδίωξη, η επίσημη θέση των εφημερίδων μέσω των αρχισυντακτών τους είναι ουδέτερη και κατευναστική. Αυτήν τη φορά ο φόβος ενός τουριστικού πλήγματος στην περιοχή εξαιτίας των παρεμβάσεων της εκκλησίας είναι εμφανής και κάτι τέτοιο θα έχει σημαντικές οικονομικές συνέπειες για την αναπτυσσόμενη τουριστική βιομηχανία της Κρήτης. Μιας βιομηχανίας που, με βάση την αρθρογραφία της περιόδου, ήδη δεχόταν πλήγμα λόγω του τουριστικού εμπάρκω κατά της χώρας μας από ευρωπαϊκές χώρες για πολιτικούς λόγους.³³ Πέρα όμως από την επίσημη θέση των εφημερίδων, υπάρχουν επιστολές και από πολίτες που τάσσονται εναντίον μιας ενδεχόμενης επίθεσης κατά της κοινότητας των χίππς των Μάταλων. Ο Σταυρακάκης γράφει στην *Πατρίδα* απαντώντας σε προηγούμενο δημοσίευμα:

«[...] ούτε λίγο ούτε πολύ μπορώ να περνώ για αφελής, αφού “τουλάχιστον αφέλεια είναι” κατά την ανακοίνωση το να έχουμε εμπιστοσύνη στη σιγουριά του δικού μας ηθικοκοινωνικού πιστεύω! Και είναι ακόμη “αφέλεια”, κατά την ανακοίνωση πάντα, ο διάλογος των ιδεών! [...] οι χίππς είπαν: θα κάνουμε συνέδριο. Τόπανε, το γράψανε και οι εφημερίδες. Αν έμενε εκεί το θέμα. Ποια η έκταση; Ποιος ο θόρυβος; Ποιος λοιπόν έδωσε τις διαστάσεις στο θέμα αν όχι η αντίδραση σε αυτό; [...]»³⁴

Τελικά την 21η Ιουνίου του 1970 έχουμε την εμφάνιση ευχαριστήριας επιστολής του Τιμόθεου προς την «εθνική κυβέρνηση» η οποία μερίμνησε για τη διάλυση του «αμαρτωλού και επικίνδυνου ξενικού κρατιδίου των Χίππς στα Μάταλλα». Πρόκειται για την επιχείρηση εκκαθάρισης της περιοχής από τη συμβολική κοινότητα των χίππς, η οποία έχει καταγραφεί στο κοινωνικό φαντασιακό μέχρι και σήμερα ως μια πράξη εκτοπισμού τόσο από τα μέλη της κοινότητας όσο και από την τοπική κοινωνία. Την ίδια χρονική περίοδο έχουμε την εμφάνιση σειράς άρθρων που προσπαθούν να υποβαθμίσουν το γεγονός, ακόμα και να υπερασπιστούν τους νέους αυτούς. Είναι χαρακτηριστική η δημοσίευση επιστολής του διοικητή της Χωροφυλακής Λασιθίου, ταγματάρχης Κωνσταντίνου Ρίμπα για τα Μάταλα και την επιχείρηση εκκαθάρισής τους, στην οποία αναφέρεται ότι δεν εντοπίστηκαν αξιόποινες πράξεις και παράνομες δραστηριότητες.³⁵ Η επιστολή, μάλιστα, στάλθηκε προς δημοσίευση στις εφημερίδες

32 Απόσπασμα από τηλεγράφημα του Συλλόγου Γονέων και Κηδεμόνων του Β' Γυμνασίου Αρρένων Ηρακλείου προς τον πρόεδρο της «εθνικής κυβέρνησης» Γεώργιο Παπαδόπουλο, με το οποίο ζητείται η απαγόρευση του εξαγγελθέντος από τον Τύπο συνεδρίου. Βλ. Σύλλογος Γονέων και Κηδεμόνων Β' Γυμνασίου Αρρένων Ηρακλείου, «Γονείς και Κηδεμόνες ζητούν», *Πατρίς*, 7.3.1970.

33 Βλ. σχετικά Αρχείο Φίλιππου Ηλιού, αποκόμματα ξένου Τύπου, αντιδικτατορικός αγώνας εξωτερικού, Α-ΣΚΙ.

34 Σταυρακάκης, «Ταύτα... και μένω», *Πατρίς*, 27.3.1970.

35 Βλ. σχετικά «Εις το νομόν Λασιθίου μια επίσημος μαρτυρία επί του θέματος των χίππς, Έκθεσις του Δ. Χωρ/κής Λασιθίου. Αναδημοσίευσις από την “Ανατολή”», *Πατρίς*, 9.7.1970.

προκειμένου να μην ανακοπεί το τουριστικό ρεύμα.

Στη συνέχεια το ζήτημα δείχνει να λήγει. Σε όλη τη διάρκεια των επομένων ετών οι αναφορές στο ζήτημα των Μάταλων είναι ελάχιστες. Ωστόσο, ανά διαστήματα και με μεγαλύτερη ένταση την περίοδο του 1973, προφανώς λόγω των πολιτικών αναταράξεων και των φοιτητικών κινητοποιήσεων, ανακύπτει και πάλι το ζήτημα της «αλπτείας». Οι νέοι με μακριά μαλλιά και γένια είναι φορείς στίγματος και αυτό ταυτίζεται με μια παρεκκλίνουσα συμπεριφορά που αυτήν τη φορά λαμβάνει τα χαρακτηριστικά του παραστρατημένου νέου και της αναίτιας πολιτικής ανυπακοής. Έτσι, η νεολαία που δεν ακολουθεί την πεπατημένη αυτόματα μετατρέπεται σε εξτρεμιστική και ηθικά «εκφυλισμένη».

Για να συνοψίσουμε, από το παραπάνω σύντομο ιστορικό και τη σκιαγράφηση της συμβολικής κοινότητας των χίπις στα Μάταλα γίνεται αντιληπτό ότι στην περίπτωση της Κρήτης και των Μάταλων μια ομάδα νέων ανθρώπων εισβάλλει στην παραδοσιακή κοινωνία της Κρήτης φέρνοντας νέα ήθη και αξίες που αποκλίνουν από το κυρίαρχο σύστημα αξιών της. Οι νέες αυτές αξίες είναι ελκυστικές προς τους νέους και ο φόβος της «ηθικής παρέκκλισης» κινητοποιεί τις δυνάμεις προστασίας της ευυπόληπτης κοινωνίας. Η ομάδα αυτή των ανθρώπων λοιπόν στοχοποιείται και μετατρέπεται σε έναν συμβολικό κίνδυνο ο οποίος απειλεί την κυρίαρχη ηθική και τις παραδοσιακές αξίες.

Αντί επιλόγου

Η συγκρότηση και ανάπτυξη της χίπις κοινότητας των Μάταλων επηρέασε την τουριστική ανάπτυξη της περιοχής και συνέβαλε στη διαμόρφωση ενός «μύθου» για το παρελθόν που συχνά επικαθορίζεται από τις τουριστικές ανάγκες του σήμερα. Ο τρόπος χρήσης του συμβολικού παρελθόντος και η ανακατασκευή της μνήμης σε ένα πλαίσιο παραγωγής τουριστικής και οικονομικής ανάπτυξης είναι διάχυτος στην καθημερινότητα των κατοίκων της περιοχής. Από το έτος 2011 και μετά, με αφορμή την παρουσίαση του λευκώματος του Γερμανού δημοσιογράφου και πρώην κατοίκου του κοινοβίου στα τέλη της δεκαετίας του 1960 Arn Strohmeyer, ο τοπικός δήμος διοργανώνει στις αρχές του καλοκαιριού φεστιβάλ υπό τον τίτλο «Matala Beach Festival». Το φεστιβάλ αναπλάθει επιλεκτικά συμβολικές όψεις του χίπικου παρελθόντος, ενσωματώνοντάς το στις αναπτυξιακές και καταναλωτικές στρατηγικές και στην προσπάθεια τουριστικής προβολής του τόπου. Το φεστιβάλ υποστηρίζεται από την τοπική αυτοδιοίκηση και έχει πάρει θεσμικό χαρακτήρα καθώς επαναλαμβάνεται σταθερά από χρόνο σε χρόνο. Οι δραστηριότητες που λαμβάνουν χώρα στο πλαίσιο του εντάσσονται σε μια λογική πολιτισμικού και χωρικού *gentrification* (εξευγενισμού) της περιοχής που αξιοποιεί επιλεκτικά πολιτισμικά δάνεια από το παρελθόν των χίπις για εμπορικούς και αναπτυξιακούς σκοπούς.

Ο κοινωνικός κόσμος των χίπις στα Μάταλα αποτελεί ένα ενδιαφέρον παράδειγμα μιας ελευθεριακής κοινότητας, η οποία αναπτύχθηκε σε μια περίοδο πολιτικού αυταρχισμού και πουριτανισμού, στοιχεία τα οποία καλλιεργούσε συστηματικά το

καθεστώ της Χούντας των Συνταγματαρχών. Το σύντομο αυτό κείμενο δεν φιλοδοξεί να απαντήσει στα πολλά ερωτήματα που ανακύπτουν κατά τη μελέτη ενός ανοίκειου κοινωνικού κόσμου, όπως είναι η αντικουλτούρα των χίπις στα Μάταλα. Αναδεικνύει, ωστόσο, προβληματισμούς και νέα ερευνητικά ερωτήματα που φιλοδοξούμε να αξιοποιήσουμε στην εν εξελίξει έρευνα. Επιπλέον, ανοίγει ζητήματα σχετικά με τους τρόπους πρόσληψης διεθνών εκφραστικών κινημάτων από τις τοπικές κοινωνίες στις δεκαετίες του 1960 και 1970 και με τα υπόγεια ρεύματα νεανικής αμφισβήτησης στο πεδίο της κοινωνικής καθημερινότητας που φαίνεται να αναπτύχθηκαν σε κάποια υβριδική μορφή κατά την περίοδο αυτή.

Πηγές

- Αρχεία Σύγχρονης Κοινωνικής Ιστορίας/Αρχείο Φίλιππου Ηλιού, Ενότητα: Αντιδικτατορικός αγώνας εξωτερικού, αποκόμματα ξένου τύπου.
- Μεσόγειος, *Καθημερινή Πρωινή Έκδοσις εν Κρήτη*, περίοδος Β΄-Γ΄, έτος 15ο-26ο, 1965-1975, Ηράκλειο Κρήτης.
- Πατρίς, *Καθημερινή Πρωινή Εφημερίς, Επίσημον Όργανον του Κόμματος Φιλελευθέρων*, περίοδος Β΄, έτος 18ο-29ο, 1965-1975, Ηράκλειο Κρήτης.
- Αναγέννησις, *Ορθόδοξον Χριστιανικόν Περιοδικόν, Ιερά Μητρόπολις Γορτύνης και Αρκαδίας*, έτος Γ΄-ΙΒ΄, αρ. φύλλου 28-124, Ιανουάριος 1965-Νοέμβριος 1973, Μοίρες και Παναγιά Καλυβιανή Ηρακλείου Κρήτης.

Βιβλιογραφία

- Αβδελά Έ., 2005, «“Φθοροποιοί και ανεξέλεγκτοι απασχολήσεις”: Ο ηθικός πανικός για τη νεολαία στη μεταπολεμική Ελλάδα», *Σύγχρονα Θέματα* 90: 30-43.
- Αστρινάκης Α. και Λ. Στυλιανούδη, 1996, *Χέβυ μέταλ, ροκαμπίλι, φανατικοί οπαδοί. Νεανικοί πολιτισμοί και υποπολιτισμοί στη Δύση*, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Anderson T. H., 1995, *The Movement and The Sixties*, Οξφόρδη και Νέα Υόρκη: Oxford University Press.
- Brake M., 1985, *Comparative Youth Culture. The Sociology of Youth Subcultures in America, Britain and Canada*, Λονδίνο, Βοστόνη, Μελβούρνη και Χένλεϊ: Routledge & Kegan Paul.
- Cohen A. P., 1985, *The Symbolic Construction of Community*, Λονδίνο και Νέα Υόρκη: Routledge.
- Farrell J. J., 1997, *The Spirit of the Sixties, Making Postwar Radicalism*, Νέα Υόρκη και Λονδίνο: Routledge.
- Frisby D., 1989, “Simmel and leisure”, στο: C. Rojek (επιμ.), *Leisure for Leisure, Critical Essays*, Houndmills, Μπέιζινστοκ και Λονδίνο: Macmillan Press.
- Giroux H. A., 1998, “Teenage sexuality, body politics, and the pedagogy of display”, στο: J. S. Epstein (επιμ.), *Youth Culture. Identity in a postmodern world*,

- Μασαχουσέτη και Οξφόρδη: Blackwell Publishers.
- Ζαϊμάκης Γ., 1999, Καταγωγή ακμάζοντα. Παρέκκλιση και πολιτισμική δημιουργία στον Λάκκο Ηρακλείου (1900-1940), Αθήνα: Πλέθρον.
- Ζαϊμάκης Γ., 2002, Κοινωνική εργασία και τοπικές κοινωνίες: Ανάπτυξη, συλλογική δράση, πολυπολιτισμικότητα, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Ζαϊμάκης Γ., 2007, «Ο κοινωνικός κόσμος και η τοπικότητα του ρεμπέτικου στην πρώιμη φάση ανάπτυξής του», στο: Χρ. Δερμετζόπουλος, Β. Νιτσιάκος (επιμ.), Όψεις του λαϊκού πολιτισμού, Αθήνα: Πλέθρον.
- Hall S. και T. Jefferson (επιμ.), 1996 [1975], Resistance through Rituals. Youth Subcultures in Post-war Britain, Λονδίνο και Νέα Υόρκη: Routledge.
- Θεοδώρου Θ., 2010, «Λερός Τουρισμός». Μάταλα: αντικουλτούρα των χίπις και ηθικός πανικός», στο: Β. Καραμανωλάκης, Εύ. Ολυμπίτου, Ι. Παπαθανασίου (επιμ.), Η ελληνική νεολαία στον 20ό αιώνα. Πολιτικές διαδρομές, κοινωνικές πρακτικές και πολιτιστικές εκφράσεις, Αθήνα: Θεμέλιο.
- Κατσάπης Κ., 2007, Ήχοι και απόηχοι. Κοινωνική Ιστορία του ροκ εν ρολ φαινομένου στην Ελλάδα, 1956-1967, Αθήνα: Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών ΕΙΕ.
- Κατσάπης Κ., 2013, «Το πρόβλημα νεολαία». Μοντέρνοι νέοι, παράδοση και αμφισβήτηση στη μεταπολεμική Ελλάδα, 1964-74, Αθήνα: Απρόβλεπτες Εκδόσεις.
- Μπουρντιέ Π., 1994, Κείμενα κοινωνιολογίας, μτφρ. Ν. Παναγιωτόπουλος, Αθήνα: Δελφίνι.
- Marwick A., 1998, The Sixties. Cultural Revolution in Britain, France, Italy, and the United States, c. 1958-c. 1974, Οξφόρδη και Λονδίνο: Oxford University Press.
- Νικολακάκης Μ., «Representations and social practices of alternative tourists in post-war Greece to the end of the Greek military Junta», Journal of Tourism History 7(1-2). Διαθέσιμο στο: <http://dx.doi.org/10.1080/1755182X.2015.1062567>.
- Νιτσιάκος Β., 2015, Πεκλάρι. Κοινωνική οικονομία μικρής κλίμακας, Ιωάννινα: Ισνάφι.
- Stryker S., T. J. Owens, R. W. White (επιμ.), 2000, Self, Identity, and Social Movements, Μινεάπολις και Λονδίνο: University of Minnesota Press.
- Webster C., 2015, "Communes", στο: S. Hall και T. Jefferson (επιμ.), Resistance through Rituals. Youth subcultures in post-war Britain, Λονδίνο και Νέα Υόρκη: Routledge.

Θάνος Αγγελόπουλος

Η πρόνοια για την παιδική ηλικία ως «ζήτημα» της αστικής κοινωνίας του Μεσοπολέμου: Απόπειρες προσέγγισης του Ορφανοτροφείου Ρεθύμνης, 1922-1928

Τα ζητήματα της παιδικής ηλικίας και του καθεστώτος πρόνοιας στην Ελλάδα έχουν αποτελέσει αντικείμενο μελέτης στην ελληνική ιστοριογραφία μέχρι σήμερα, με την έμφαση να δίνεται συνήθως στον 19ο αιώνα και στα χρόνια πριν από τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Ο Μεσοπόλεμος παραμένει μέχρι σήμερα λιγότερο μελετημένη περίοδος, αν και τα τελευταία χρόνια η εικόνα έχει αρχίσει να φωτίζεται περισσότερο.¹ Συγκεκριμένα για τα ορφανοτροφεία, η βιβλιογραφία είναι αρκετά περιορισμένη και επικεντρώνεται είτε στον 19ο αιώνα είτε μεταπολεμικά.²

Η κυριότερη έλλειψη της σχετικής ιστοριογραφίας για τον Μεσοπόλεμο είναι ότι οι περισσότερες μελέτες αφορούν τα κυριότερα αστικά κέντρα (Αθήνα, Πειραιάς, Ερμούπολη, Θεσσαλονίκη) με αποτέλεσμα να γνωρίζουμε ελάχιστα για τον επαρχιακό χώρο. Επίσης η εξέταση της κρατικής πρόνοιας για την παιδική ηλικία κατά τον Μεσοπόλεμο γίνεται, κυρίως, μέσα από την παραγωγή πολιτικής, τη λειτουργία κεντρικών ιδιωτικών ή κρατικών θεσμών καθώς και τα κείμενα και αρχεία των σημαντικότερων εμπλεκόμενων κρατικών λειτουργών και ιατρών, με αποτέλεσμα να υπάρχει ένα έλλειμμα «θεσμικής ιστορίας» στο μικροεπίπεδο. Τέλος, όσον αφορά τα ορφανοτροφεία δεν υπάρχουν δημοσιευμένες εργασίες για την υπό εξέταση περίοδο.

Λαμβάνοντας αυτά υπόψιν, η βασικότερη επιδίωξη του παρόντος άρθρου είναι διττή: Αφενός να φωτιστεί το καθεστώς πρόνοιας για το πιο αδύναμο και ευάλωτο, κοινωνικά και οικονομικά, κομμάτι της παιδικής ηλικίας, κατά την περίοδο 1922-1928, όπως αυτό φαίνεται μέσα από την περίπτωση του Ορφανοτροφείου Ρεθύμνης· αφετέρου να εντοπιστούν συνέχειες και ασυνέχειες με το καθεστώς πρόνοιας για τα ορφανά παιδιά πριν από το 1922. Εν τέλει, σκοπός μας είναι η διαπραγμάτευση με αυτές ακριβώς τις ελλείψεις της ιστοριογραφίας που αναφέρθηκαν πιο πάνω, σκιαγραφώντας, πιο συγκεκριμένα, το πλαίσιο της πρόνοιας για τα ορφανά παιδιά κατά την πρώτη δεκαετία του Μεσοπολέμου μέσα από την εξέταση ενός επαρχιακού ιδρύματος.

Καταρχάς χρειάζονται δύο διευκρινήσεις θεωρητικής φύσης. Αρχικά, όποια αναφορά

1 Βλ. για παράδειγμα, Καρακατσάνη και Θεοδώρου 2010· Καρακατσάνη και Θεοδώρου 2012· Λούκος 2015.

2 Βλ. για παράδειγμα, Θεοδώρου 1999β· Μπρούσκου 2015· Παπαμακαρίου 2015.

γίνεται στη φιλανθρωπία και στη φιλανθρωπική δράση κατά το Μεσοπόλεμο δεν ασχολείται με τα κίνητρά των ιδιωτών, ωστόσο, θεωρείται δεδομένη η πολλαπλότητά τους. Για παράδειγμα, η ύπαρξη πραγματικού ενδιαφέροντος για προσφορά ή για κοινωνικό έλεγχο και επιτήρηση ή για απόκτηση συμβολικού κεφαλαίου μπορεί να συνυπάρχουν ακόμη και στα ίδια πρόσωπα, σίγουρα δε μεταξύ διαφορετικών προσώπων. Έτσι, το ζήτημα αυτό θα μας απασχολήσει εδώ μόνο περιφερειακά.³

Επίσης, θεωρούμε χρήσιμο το αναλυτικό εργαλείο της μεικτής οικονομίας της πρόνοιας, τόσο στο μακροεπίπεδο όσο και στο μικροεπίπεδο. Δηλαδή, από τη μία μεριά, δεχόμαστε τη θέση ότι στο καθεστώς πρόνοιας όλων των σύγχρονων κρατών συμμετέχουν τόσο ο κρατικός όσο και ο ιδιωτικός τομέας και ότι αυτό που αλλάζει ανά εποχή είναι ο βαθμός συμμετοχής του ενός και του άλλου. Από την άλλη μεριά, η μεικτή οικονομία της πρόνοιας εκλαμβάνεται ως αναλυτικό εργαλείο για την κατανόηση της πρακτικής εφαρμογής και λειτουργίας των μέτρων κοινωνικής πρόνοιας.⁴

Έτσι, η πρώτη ενότητα συμπυκνώνει τις εξελίξεις γύρω από την πρόνοια για την παιδική ηλικία από το τελευταίο τρίτο του 19ου αιώνα μέχρι το 1922. Η δεύτερη ενότητα παρουσιάζει τα βασικότερα σημεία του νόμου 2851 «Περί ίδρύσεως Εθνικών Ορφανοτροφείων και Οικοτροφείων απόρων μαθητών» και την εφαρμογή τους στο Ορφανοτροφείο Ρεθύμνης. Η τρίτη ενότητα αναλύει τις συνέχειες και τις ασυνέχειες στο καθεστώς πρόνοιας για την παιδική ηλικία πριν και μετά το 1922. Στην τελευταία ενότητα επιχειρείται μια συνολικότερη απάντηση στα ερωτήματα που θέσαμε προηγουμένως, καθώς και μια μακροσκοπική αξιολόγηση των εξελίξεων της περιόδου 1922-1928.

Το καθεστώς πρόνοιας για την παιδική ηλικία στην Ελλάδα (1870-1922)

Στο δεύτερο μισό του 19ου αιώνα ο λόγος που κυριαρχεί στη δημόσια σφαίρα σχετικά με την πρόνοια για τα ασθενέστερα στρώματα του πληθυσμού είναι αυτός των φιλάνθρωπων αστών. Πιο συγκεκριμένα, ο λόγος αυτός έχει κάποια ιδιαίτερα, και ιστορικά προσδιορισμένα, ιδεολογικά χαρακτηριστικά, τα οποία έχουν τις ρίζες τους στη φιλελεύθερη ηθική και στον ωφελιμισμό του 19ου αιώνα, καθώς επίσης και στο πρότυπο οργάνωσης του κλασικού φιλελεύθερου κράτους, της μη παρέμβασης, δηλαδή, στο ευρύτερο πεδίο της οικονομίας (Κοκκινάκης 2010: 235-237, 249-255).

Ο λόγος αυτός έχει τα εξής βασικά χαρακτηριστικά: Αφενός η φτώχεια εκλαμβάνεται ως μία αναγκαία, θεόσταλη, φυσική κοινωνική κατάσταση· αφετέρου αναγνωρίζεται ο στρατηγικός ρόλος των ιδιωτικών φορέων στην κοινωνική πρόνοια· επίσης συνδέεται η οικονομική ανέχεια με την εγκληματικότητα· ακόμη, υποστηρίζεται ο εγκλεισμός των ορφανών, ζητιάνων και ανέργων σε ειδικά ιδρύματα, για την εμφύσηση μιας φιλελεύθερης ηθικής διδασκαλίας και της εργασιακής πειθαρχίας·

³ Για μια επισκόπηση του ζητήματος και των προβλημάτων του, βλ. Kidd 1996· Θεοδώρου 2003.

⁴ Για μια επισκόπηση του ζητήματος και των προβλημάτων του, βλ. Lewis 1999· Kidd 2002.

τέλος, η φιλανθρωπία μετατρέπεται από καθήκον χριστιανικό σε καθήκον πολιτικό και κοινωνικό, από τη στιγμή που τα εγκαταλειμμένα παιδιά αναδεικνύονται σε κίνδυνο για την «κοινωνική υγεία» (Θεοδώρου 1992: 72-73, 80-81· Κορασίδου 1992: 391-397· Θεοδώρου 1999α: 134-139· Θεοδώρου 1999β: 57· Θεοδώρου 2000: 205-206, 217· Κοκκινάκης 2010: 236-239).

Οι αντιλήψεις αυτές καθορίζουν και την προνοιακή πολιτική για το πιο αδύναμο κομμάτι της παιδικής ηλικίας τουλάχιστον μέχρι το 1919, και μάλλον μέχρι το 1922, στην Ελλάδα. Αυτό πρακτικά σημαίνει ότι το κεντρικό κράτος, πέραν της παροχής νομοθεσίας και αστυνόμευσης, δεν αναλαμβάνει σημαντικό και οργανωμένο ενεργητικό ρόλο στο πεδίο της κοινωνικής πρόνοιας και ότι το βάρος της τελευταίας πέφτει είτε στις δημοτικές αρχές είτε στην ιδιωτική πρωτοβουλία. Και παρότι η κρατική χρηματική ενίσχυση παίζει πολλές φορές σημαντικό ρόλο για τη λειτουργία των ιδρυμάτων πρόνοιας (Κοκκινάκης 2010: 221-224, 252-253), πριν από το 1922 δεν υπάρχει ένα συνεκτικό κρατικό σχέδιο για την περίθαλψη των ορφανών και άπορων παιδιών.

Έτσι, από τη δεκαετία του 1870 και μέχρι τις αρχές του 20ού αιώνα ιδρύονται αρκετά δημοτικά και ιδιωτικά ορφανοτροφεία στην Αθήνα, στον Πειραιά, στην Ερμούπολη, στα Ιωάννινα, στον Βόλο, στην Τρίπολη και στη Ζάκυνθο. Επίσης ο φιλολογικός σύλλογος Παρνασσός ιδρύει μεταξύ 1874 και 1885 Σχολές Απόρων Παίδων στη Σύρο, την Πάτρα, την Καλαμάτα, τη Χαλκίδα, τη Ζάκυνθο, στον Πύργο, στην Κέρκυρα, στο Αργοστόλι και στον Βόλο. Επίσης στο γύρισμα του αιώνα ιδρύονται πολλά σημαντικά δημοτικά νοσοκομεία και πτωχοκομεία σε αρκετές επαρχιακές πόλεις (Μαστρογιάννης 1960: 218· Κοκκινάκη 2010: 221-222· Μπρούσκου 2015: 124).

Το κατά πόσον οι Σχολές Απόρων Παίδων επιβιώνουν μέχρι το τέλος της υπό εξέταση περιόδου είναι άγνωστο. Όσον αφορά τα ορφανοτροφεία, ωστόσο, η εικόνα είναι καλύτερη. Πιο συγκεκριμένα, στα 1917-1919 λειτουργούν στα όρια του ελληνικού κράτους δώδεκα ορφανοτροφεία, εκ των οποίων δέκα είναι ιδιωτικά και δύο δημοτικά. Τρία από αυτά βρίσκονται στην Αθήνα, από δύο στον Πειραιά και στη Σύρο και από ένα σε Θεσσαλονίκη, Βόλο, Ιωάννινα, Τρίπολη και Αργοστόλι. Πέραν αυτών φαίνεται να λειτουργούν, επίσης, δύο οικοτροφεία στην Παραμυθιά και τη Μυτιλήνη, καθώς και ένα ακόμη άσυλο ορφανών στη Θεσσαλονίκη (Μπαλάνος 1919: 84-88).

Την ίδια περίοδο (1870-1920), όπως έχουν δείξει οι Δέσποινα Καρακατσάνη και Βασιλική Θεοδώρου, λαμβάνουν χώρα τέσσερις ευρύτερες διαδικασίες που σχετίζονται με την πρόνοια για την παιδική ηλικία, και οι οποίες φτάνουν με μία μικρή καθυστέρηση από άλλες ευρωπαϊκές χώρες στην Ελλάδα. Τα πρότυπα για κάθε διαδικασία διαφέρουν, ωστόσο η Γαλλία και η Γερμανία φαίνεται να αποτελούν τις βασικότερες επιρροές στην Ελλάδα (Καρακατσάνη και Θεοδώρου, 2010: 109-111, 159-161, Καρακατσάνη και Θεοδώρου, 2011α: 992-994, Καρακατσάνη και Θεοδώρου, 2011β, 315-320, Λούκος, 2015: 73).

Κατά πρώτον, συντελείται μια ιατροκοποίηση της παιδικής ηλικίας με αποτέλεσμα

τόσο τη βελτίωση της υγείας όσο και την ενίσχυση της κοινωνικής επιτήρησης της παιδικής ηλικίας. Κατά δεύτερον, η ανάπτυξη της ιατρικής στατιστικής και η αυτονόμηση της παιδιατρικής ως διακριτού ιατρικού κλάδου εκλαμβάνονται ως σημεία-κλειδιά για την ανάπτυξη του ενδιαφέροντος προς την υγεία των παιδικών σωμάτων. Κατά τρίτον, ο αντιφυματικός αγώνας και οι υγιεινιστικές ανησυχίες εν γένει αναδεικνύουν το σχολείο και τον μαθητικό πληθυσμό σε προνομιακό χώρο της ιατρικής επίβλεψης. Τέλος, κατά την περίοδο αυτή, και ιδιαίτερα μετά το 1897, τόσο ιατροί όσο και πολιτικοί και δημόσιοι λειτουργοί συνδέουν τη στρατιωτική ήττα με την ευρωστία των παιδικών σωμάτων και με την απουσία ιατρικής επίβλεψης των μαθητών. Έτσι αναπτύσσεται ένας λόγος περί φυλετικής παρακμής, καθώς και ανησυχίες για την υγεία των μελλοντικών πολιτών και στρατιωτών και άρα για την «εθνική αποτελεσματικότητα» (Θεοδώρου 2002: 153· Καρακατσάνη και Θεοδώρου 2010: 21-22, 59-61, 76-78, 105-117, 130-140, 221-227, 282· Καρακατσάνη και Θεοδώρου 2011β: 299, 305-306· Καρακατσάνη και Θεοδώρου 2012: 484· Λούκος 2015: 73).

Έτσι αναπτύσσεται το ενδιαφέρον και η δημόσια συζήτηση, κυρίως μεταξύ των ιατρών, αναφορικά με τη σχολική υγιεινή και την υγεία της παιδικής ηλικίας εν γένει. Το αποτέλεσμα θα είναι η σημαντική κινητοποίηση τόσο διάφορων φιλανθρωπικών σωματείων και οργανισμών όσο και του κράτους για την προστασία της παιδικής ηλικίας. Κάποια από τα βασικότερα μέτρα προς αυτή την κατεύθυνση είναι τα εξής: το διάταγμα του 1894 «περί του τρόπου της κατασκευής των σχολείων» και άλλες νομοθετικές ρυθμίσεις το 1895, που προωθούν την κρατική χρηματοδότηση για την ανέγερση σχολικών κτιρίων. Επίσης, την πρώτη δεκαετία του 20ού αιώνα τυπώνονται τα πρώτα βιβλία σχολικής υγιεινής. Το 1911 ξεκινά να λειτουργεί ουσιαστικά το Γραφείο Σχολικής Υγιεινής, που είχε ιδρυθεί το 1908, ενώ το ίδιο έτος ιδρύεται το Παιδολογικό Ινστιτούτο και ξεκινάει τη λειτουργία της η παιδική εξοχή της Βουλιαγμένης (Καρακατσάνη και Θεοδώρου 2010: 144-146, 159-161, 166-171, 245-246).

Την ίδια περίοδο, θα πρέπει να έχει κανείς υπόψη, ότι θεσμοθετείται η υποχρεωτική εκπαίδευση και ότι λαμβάνονται νομοθετικά μέτρα για τον περιορισμό της παιδικής εργασίας. Επίσης το 1914 εισάγεται στα σχολεία ξεχωριστό μάθημα υγιεινής και ο θεσμός του σχολιάτρου, ενώ το 1916 θα στηθεί το πρώτο κρατικό υπαίθριο σχολείο παρότι δεν θα επιβιώσει για πάνω από δύο μήνες. Το 1917 ιδρύεται το Πατριωτικό Ίδρυμα Περιθάλψεως στη θέση του Πατριωτικού Συνδέσμου των Ελληνίδων, ενώ το ίδιο έτος γενικεύεται και η χρήση των ατομικών δελτίων υγείας των μαθητών (Δημαράς 1988: 21-32· Ληξουριώτης 1988: 205-223· Καρακατσάνη και Θεοδώρου 2010: 192, 217, 249, 263-264).

Με το τέλος του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου, και ιδιαίτερα μετά το 1919, μία ακόμη σειρά πανευρωπαϊκών διαδικασιών σχετικά με την παιδική ηλικία θα λάβει χώρα. Αρχικά παρατηρείται μια διεθνής κινητικότητα γύρω από την προστασία της παιδικής ηλικίας, που θα λάβει τη μορφή διεθνών οργανώσεων και διακηρύξεων

για τα δικαιώματα του παιδιού. Κατά δεύτερον, παρατηρείται μια κοινωνιολογική στροφή στην ιατρική σκέψη, υπό την έννοια ότι πλέον οι ερμηνείες για τις ασθένειες δεν είναι ηθικολογικές, αλλά βασίζονται σε κοινωνικά κριτήρια. Κατά τρίτον, αποκτά πολύ σημαντική θέση στον δημόσιο λόγο η ευγονική, η οποία συνδέεται επίσης με την κοινωνική υγιεινή, με τη δημόσια υγεία και με το «βιολογικό κεφάλαιο» του έθνους. Τέλος, τίθεται πιεστικά το ζήτημα των προσφυγικών πληθυσμών (Καρακατσάνη και Θεοδώρου 2010: 272-275, 278-279, 282-288, 302-314).

Πλέον η δημόσια υγεία δεν αποτελεί πεδίο της φιλανθρωπίας, αλλά επιζητείται η ολοένα αυξανόμενη παρέμβαση του κράτους. Η υγεία των πολιτών μετατρέπεται έτσι από ατομική σε δημόσια υπόθεση και τίθεται στο επίκεντρο της κρατικής πολιτικής. Η σύνδεση της «εθνικής αποτελεσματικότητας» με την ποιότητα των εθνικών συστημάτων υγείας θα εντείνει την ανάγκη για κρατική παρέμβαση στα πεδία της προστασίας της παιδικής ηλικίας και της μητρότητας. Κατά τον Μεσοπόλεμο, δηλαδή, οι τέσσερις διαδικασίες που διατρέχουν όλη την υπό εξέταση περίοδο αποκτούν διαφορετική δυναμική (Καρακατσάνη και Θεοδώρου 2010: 272-275, 285-288, 372-374).

Μέσα σε αυτό το κλίμα το 1918 θα ιδρυθεί το Υπουργείο Περιθάλψεως, ενώ με το νομοθετικό διάταγμα της 7ης Αυγούστου 1919 ιδρύεται και το Εθνικόν Ίδρυμα Περιθάλψεως και Μορφώσεως Ορφανών και Απόρων εν Ανατολική Μακεδονία. Το ίδρυμα αυτό αποτελείται από ένα κεντρικό ορφανοτροφείο στη Δράμα και παραρτήματα, δηλαδή μικρότερα ορφανοτροφεία, στις Σέρρες, στο Σιδηρόκαστρο, στην Καβάλα, στο Πράβι και στην Ξάνθη. Αποτελεί Νομικό Πρόσωπο Δημοσίου Δικαίου και υπάγεται διοικητικά στο Υπουργείο Περιθάλψεως και πιο συγκεκριμένα στον γενικό διευθυντή Ορφανοτροφείων και Οικοτροφείων, θέση που δημιουργείται για το σκοπό αυτό. Η χρηματοδότηση του ιδρύματος συνίσταται σε μια ετήσια κρατική επιχορήγηση από το Υπουργείο Περιθάλψεως ύψους 200.000 δραχμών, σε ειδικό φόρο επί του καπνού της Ανατολικής Μακεδονίας και σε δωρεές και κληροδοτήματα (Μπαλάνος 1919: 87· Μαστρογιάννης 1960: 289).⁵

Η διοίκηση του ιδρύματος ασκείται από Επιτροπή με την εξής σύνθεση: πρόεδρος είναι ο γενικός διοικητής της Ανατολικής Μακεδονίας, αντιπρόεδρος ο μητροπολίτης Δράμας και μέλη ο οικονομικός επίτροπος, ο πρόεδρος των Πρωτοδικών, ο εισαγγελέας των Πρωτοδικών, ο επιθεωρητής της μέσης ή της δημοτικής εκπαίδευσης, ο νομομχανικός και τέσσερις έγκριτοι πολίτες που διορίζονται με απόφαση του υπουργείου. Τέλος, κάθε ορφανοτροφείο διαθέτει τον δικό του διευθυντή, ο οποίος διορίζεται με απόφαση του υπουργείου και αποτελεί τον ανώτατο υπάλληλο κάθε παραρτήματος.⁶

Το 1919 θα ιδρυθεί επίσης στη Βούλα το Ασκληπιείο Παίδων για φτωχά παιδιά με φυματίωση, ενώ το ίδιο έτος ψηφίζονται και δύο νόμοι για τον περιορισμό

5 Βλ. επίσης Νόμος 2051, «Περί κυρώσεως του από 7 Αυγούστου 1919 νομοθετικού διατάγματος "περί ιδρύσεως Ορφανοτροφείων και Οικοτροφείων υπέρ ορφανών και απόρων μαθητών εν Ανατολική Μακεδονία"» (στο εξής Νόμος 2051), ΦΕΚ 53/5.3.1920, τχ. Α', Αθήνα: Εθνικό Τυπογραφείο, 501-503.

6 Νόμος 2051: 501-503.

της επαιτείας και της αλτείας, προνομιακός στόχος των οποίων είναι τα ορφανά και περιπλανώμενα παιδιά. Το 1920 θα ιδρυθεί Παιδαγωγική Ακαδημία για την εκπαίδευση των καθηγητών μέσης εκπαίδευσης και η Ελληνική Παιδολογική Εταιρεία, ενώ το ίδιο έτος ιδρύεται το Εκκλησιαστικό Ορφανοτροφείο Βουλαγαμένης και το Άσυλο Εκθέτων Βρεφών στην Ερμούπολη. Τέλος, στα 1922 αφενός στήνεται εκ νέου το Πατριωτικό Ίδρυμα Περιθάλψεως και αφετέρου ιδρύεται το Υπουργείο Υγιεινής, Προνοίας και Αντιλήψεως, ακολουθώντας το ευρωπαϊκό παράδειγμα (Μαστρογιάννης 1960: 235· Θεοδώρου 2000: 214· Καρακατσάνη και Θεοδώρου 2010: 193, 227-228, 240, 270-271· Λούκος 2015: 65).

Κλείνοντας την ενότητα αυτή πρέπει να γίνει μία αναφορά στο καθεστώς πρόνοιας στο Ρέθυμνο πριν την ίδρυση του Ορφανοτροφείου στα 1924. Το μοναδικό ίδρυμα πρόνοιας που υπάρχει στο Ρέθυμνο μέχρι και εκείνη τη στιγμή είναι το δημοτικό νοσοκομείο, που ιδρύεται το 1903. Στο πεδίο της φιλανθρωπίας το 1914 ιδρύεται ο Σύλλογος Κυριών Ρεθύμνης και το 1917 το Λύκειο Ελληνίδων, που διοργανώνουν εράνους, συσσίτια κλπ., ενώ στα 1920 το παράρτημα του Πατριωτικού Ίδρυματος Περιθάλψεως φυτοζωεί. Το 1922 θα ιδρυθεί και τμήμα του Ερυθρού Σταυρού στο Ρέθυμνο. Τέλος, το νοσοκομείο λειτουργεί και ως βρεφοκομείο, προσφέροντας περίθαλψη στα έκθετα βρέφη, ενώ για τη μοναδική περίπτωση μία ορφανής που αναφέρεται στον Τύπο επιστρατεύεται η εκκλησία (Μαστρογιάννης, 1960: 224-225).⁷

Ο Νόμος 2851 και το Ορφανοτροφείο του Ρεθύμνου

Στο πλαίσιο που σκιαγραφήσαμε στην προηγούμενη ενότητα, τον Ιούλιο του 1922 ψηφίζεται ο νόμος 2851 «Περί ιδρύσεως Εθνικών Ορφανοτροφείων και Οικοτροφείων απόρων μαθητών». Τα ιδρύματα που ιδρύονται με βάση το νόμο αυτό αποτελούν Νομικά Πρόσωπα Δημοσίου Δικαίου, υπάγονται στο Υπουργείο Υγιεινής, Προνοίας και Αντιλήψεως και εποπτεύονται από το εκάστοτε αρμόδιο τμήμα του υπουργείου, είτε το Τμήμα Ορφανοτροφείων, είτε το Τμήμα Αγαθοεργών Ιδρυμάτων, είτε το Τμήμα Ορφανοτροφείων και Αγαθοεργών Ιδρυμάτων. Επίσης το πρώτο άρθρο του Νόμου ορίζει ως σκοπό των ιδρυμάτων την περίθαλψη και τη μόρφωση όχι μόνο των ορφανών αλλά και των «αναξιοπαθόντων απόρων μαθητών και μαθητριών» εν γένει, γεγονός που επιτρέπει σε ορισμένα από τα κρατικά αυτά ιδρύματα, όσα έχουν μέχρι εκατό τρόφιμους, να λειτουργούν και ως οικοτροφεία.⁸

Στη βάση του συγκεκριμένου νόμου θα ιδρυθεί τον Νοέμβριο του 1923 και το Εθνικό Ορφανοτροφείο αρρένων Ρεθύμνης με βασιλικό διάταγμα. Η λειτουργία του ιδρύματος θα ξεκινήσει σε ειδικά και πρόχειρα διαμορφωμένη ανταλλάξιμη

⁷ Βλ. επίσης «Αξιοκατάκριτος αδιαφορία», *Κρητική Επιθεώρηση*, 26.11.1918· Γραφείο Δημάρχου, «Γνωστοποιήσεις», *Κρητική Επιθεώρηση*, 27.4.1919· «Εκθετον βρέφος», *Κρητική Επιθεώρηση* 1.2.1920· «Το εν Ρεθύμνη τμήμα του Ελληνικού Ερυθρού Σταυρού», *Κρητική Επιθεώρηση*, 20.2.1922· «Καθίκον φιλανθρωπίας», *Κρητική Επιθεώρηση*, 14.5.1922· Μητροπολίτης Ρεθύμνης και Αυλοποτάμου Χρύσανθος, 15.12.1913, «Κανονισμός του Συλλόγου των Κυριών Ρεθύμνης», *Παράρτημα της Εφημερίδας της Κυβερνήσεως εν Κρήτη* 1/3.1.1914, τχ. Α΄, Χανιά: Εθνικό Τυπογραφείο, 3-4.

⁸ Νόμος 2851, 14.7.1922, «Περί ιδρύσεως Εθνικών Ορφανοτροφείων και Οικοτροφείων απόρων μαθητών» (στο εξής Νόμος 2851), *ΦΕΚ* 114/15.7.1922, Αθήνα: Εθνικό Τυπογραφείο, 521-523.

ιδιοκτησία κάποια στιγμή το καλοκαίρι του 1924, ενώ τον Οκτώβριο του ίδιου έτους το Ορφανοτροφείο θα μεταφερθεί στη μόνιμη εγκατάστασή του, σε έναν πρώην τεκέ στα όρια του πολεοδομικού ιστού της πόλης του Ρεθύμνου.⁹

Η διοίκηση των ιδρυμάτων καθορίζεται από το δεύτερο άρθρο του νόμου και αποτελείται από διοικητική επιτροπή, η οποία έχει την εξής σύνθεση: πρόεδρος είναι ο διορισμένος νομάρχης, ενώ ως μέλη συμμετέχουν ο επίσκοπος, ο πρόεδρος και ο εισαγγελέας των Πρωτοδικών, ο δήμαρχος, ο έφορος, ο επιθεωρητής της Μέσης ή Δημοτικής Εκπαίδευσης, ο νομομχανικός, καθώς επίσης και τέσσερα ευυπόληπτα πρόσωπα της τοπικής κοινωνίας, τα οποία διορίζονται και απολύονται με απόφαση του υπουργείου.¹⁰

Σημαντική παράμετρο της διοίκησης των ιδρυμάτων αποτελεί η άμισθη προσφορά υπηρεσιών από τα μέλη της διοικητικής επιτροπής. Και αν η συμμετοχή των κρατικών αξιωματούχων είναι υποχρεωτική, αυτή των ιδιωτών θα πρέπει να βοηθεί μάλλον στο πλαίσιο της φιλανθρωπικής προσφοράς. Υπό αυτήν την έννοια, θα είχε νόημα να κατασκευάσει κανείς το προφίλ των ιδιωτών που συμμετέχουν στη διοίκηση των ιδρυμάτων για την καλύτερη κατανόηση της μεικτής οικονομίας της πρόνοιας στο μικροεπίπεδο. Το πώς δηλαδή διαμορφώνεται η συνέργεια μεταξύ κράτους και φιλανθρωπίας γύρω από ένα κρατικό ίδρυμα πρόνοιας.

Από τη στιγμή που τα πρακτικά των συνεδριάσεων της διοικητικής επιτροπής του Ορφανοτροφείου Ρεθύμνης δεν υπάρχουν, είναι δύσκολη η εξαγωγή στέρεων συμπερασμάτων για το έργο και το ρόλο του εκάστοτε μέλους. Παρά ταύτα, κάποια στοιχεία μπορούν να εξαχθούν από άλλου τύπου πηγές: Όλα τα μέλη είναι άνω των 45 ετών,¹¹ προέρχονται από τα «αστικά στρώματα» του Ρεθύμνου, είναι άτομα με οικονομική επιφάνεια και κοινωνική αναγνωρισιμότητα, ενώ συναντιούνται και σε άλλες μορφές αστικής κοινωνικότητας, όπως είναι οι διάφορες εκδηλώσεις και χοροεσπερίδες. Επίσης όλα τα μέλη έχουν αναπτύξει πρότερη φιλανθρωπική δράση, ιδίως με την έλευση των προσφύγων, είτε πρόκειται για δράση στο πλαίσιο ενός φιλανθρωπικού σωματείου είτε για ιδιωτικές δωρεές.¹²

Για παράδειγμα, ο Σταμάτιος Ρολόγης είναι ιατρός με πλούσια αρθρογραφία πολιτικού και υγιεινιστικού περιεχομένου· ο Ιωάννης Ζαχαρίου είναι έμπορος, ενώ διαθέτει έναν αλευρόμυλο και ένα επιπλοποιείο· η Αμαλία Ζανιδάκη είναι

⁹ Βλ. σχετικά, Βασιλικό διάταγμα, 17.10.1923, «Περί ιδρύσεως εν Ρεθύμνη Εθνικού Ορφανοτροφείου αρρένων», ΦΕΚ 313/31.10.1923, τχ. Α', Εθνικό Τυπογραφείο, Αθήνα, 2246. Γενικά Αρχεία Κράτους-Νομός Ρεθύμνης, Αρχείο Ορφανοτροφείο Ρεθύμνου (στο εξής ΓΑΚ-NP, ΑΟΡ), *Διάφορα Διοικητικά-Οικονομικά* (στο εξής *Διάφορα*), φάκελος 1, «Εκθεση πεπραγμένων τριμηνίας», 10.7.1925- «Απεκτίσασμεν και Ορφανοτροφείον», *Δημοκρατία*, 20.8.1924- «Η μετακίνησης του Ορφανοτροφείου μας», *Κρητική Επιθεώρηση*, 12.10.1924.

¹⁰ Νόμος 2851: 521.

¹¹ Οι πληροφορίες για την ηλικία των μελών της διοικητικής επιτροπής προέρχονται από το δημοτολόγιο Ρεθύμνου το οποίο έχει καταγραφεί σε βάση δεδομένων του προγράμματος «Η πόλη στους νεότερους χρόνους» του Ινστιτούτου Μεσογειακών Σπουδών και βρίσκεται στο: <http://cities.ims.forth.gr/> (τελευταία πρόσβαση στις 17.11.2017).

¹² Βλ. σχετικά, «Η εορτή του Ορφανοτροφείου», *Κρητική Επιθεώρηση*, 11.1.1925- «Κοινωνικά Ηχώ», *Κρητική Επιθεώρηση*, 11.1.1925- «Το Πάσχα εις το Ορφανοτροφείον μας», *Κρητική Επιθεώρηση*, 3.5.1925- «Ρεθεμνιώτικα», *Δημοκρατία*, 25.1.1925- «Κατάλογος εισφορών υπέρ των προσφύγων», *Κρητική Επιθεώρηση*, 20.11.1922- «Διορισμός Επιτροπής», *Κρητική Επιθεώρηση*, 17.1.1923- «Ο έρανος του Σαββάτου», *Κρητική Επιθεώρηση*, 19.4.1923.

διδασκάλισσα, διαθέτει το μοναδικό ιδιωτικό εκπαιδευτήριο για την προσχολική ηλικία και είναι μέλος του Συλλόγου Κυριών Ρεθύμνης· η Ευαγγελία Μαραγκουδάκη είναι εξέχον μέλος του Συλλόγου Κυριών Ρεθύμνης, ενώ έχει διατελέσει και μέλος της Επιτροπής Κυριών του Ερυθρού Σταυρού Ρεθύμνης (Συριάνογλου 2008: 94).¹³

Όσον αφορά τη χρηματοδότηση των ιδρυμάτων, αυτή σύμφωνα με το τρίτο άρθρο του νόμου συνίσταται σε μια ετήσια κρατική επιχορήγηση ενός εκατομμυρίου δραχμών για όλα τα ιδρύματα, σε εισφορές από δήμους, κοινότητες, ενοριακούς ναούς και μονές, σε δωρεές και κληροδοτήματα, στο ένα τρίτο των κερδών από την εργασία των ορφανών και στα έσοδα ενός ετήσιου εράνου υπέρ των Εθνικών Ορφανοτροφείων και Οικοτροφείων την 25η Μαρτίου. Επίσης θεσπίζονται δύο ειδικοί φόροι υπέρ των ιδρυμάτων της Κρήτης, επί των εξαγωγών ελαιόλαδου και σταφιδοκάρπου Κρήτης. Τέλος, ο νόμος προβλέπει τη δυνατότητα μετονομασίας ενός ιδρύματος σε περίπτωση κάποιου σημαντικού ευεργέτη.¹⁵

Σχετικά με την πρακτική εφαρμογή αυτών των προβλέψεων, για το Ορφανοτροφείο του Ρεθύμνου προκύπτουν τα εξής στοιχεία: ο προϋπολογισμός του πρώτου οικονομικού έτους, Απρίλιος 1924-Μάρτιος 1925, είναι ισοζυγισμένος στις 565.000 δρχ., προβλέποντας ότι τα έσοδά του θα προέρχονται σε ποσοστό 65% από την κρατική χρηματοδότηση και 35% από ιδιωτικούς-φιλανθρωπικούς πόρους. Αν συγκρίνει κανείς τα στοιχεία αυτά με τον απολογισμό του οικονομικού έτους, προκύπτει ότι οι προβλέψεις του προϋπολογισμού αναφορικά με την προέλευση των εσόδων αποδεικνύονται άστοχες, μιας και για το πρώτο έτος λειτουργίας του ιδρύματος οι κρατικοί πόροι αποτελούν το 73,5% και οι ιδιωτικοί το υπόλοιπο 26,5%.¹⁶

Αντίστοιχα για το δεύτερο οικονομικό έτος, Απρίλιος 1925-Μάρτιος 1926, με βάση τον απολογισμό του ιδρύματος τα έσοδά του φτάνουν τις 660.292 δρχ., εκ των οποίων το 82% προέρχεται είτε από κρατικές είτε από δημοτικές επιχορηγήσεις και μόνο το 18% από την ιδιωτική πρωτοβουλία.¹⁷ Επομένως, το Ορφανοτροφείο Ρεθύμνης κατά τα πρώτα τρία χρόνια της λειτουργίας του είναι πλεονασματικό και εξαρτάται σε πολύ σημαντικό βαθμό από την κρατική χρηματοδότηση.

13 Βλ. επίσης Σ. Ρολόγης, «Επί της εγκατάστασης των προσφύγων», *Κρητική Επιθεώρηση*, 15.6.1924· Σ. Ρολόγης, «Η αποκέντρωσις», *Δημοκρατία*, 15.11.1923· «Ο αλευρόμυλος του κ. Ζαχαρίου», *Δημοκρατία*, 3.11.1923· «Ρεθεμνιώτικα», *Δημοκρατία*, 7.6.1925· «Ευχαριστήρια», *Κρητική Επιθεώρηση*, 15.7.1924· «Αρχαιρεσία Συλλόγου», *Κρητική Επιθεώρηση*, 13.2.1919· «Το εν Ρεθύμνη τμήμα του Ελληνικού Ερυθρού Σταυρού», *Κρητική Επιθεώρηση*, 20.2.1922· «Κοινωνική Ηχώ», *Κρητική Επιθεώρηση*, 11.1.1925.

14 Σχετικά με τα κίνητρα της φιλανθρωπίας αξίζει μια παρέμβαση για την περίπτωση του Ιωάννη Ζαχαρίου, μέλους της Διοικητικής Επιτροπής. Από τη μία μεριά έχει κάνει μια σημαντική δωρεά το 1922 με την έλευση των προσφύγων και αναζητά μια συγκεκριμένη οικογένεια Μικρασιατών. Από την άλλη, φαίνεται ότι το συγκεκριμένο μέλος της διοίκησης απασχολεί τρόφιμους του Ορφανοτροφείου στο επιπλοποιείο του, αποκομίζοντας και πρακτικά οφέλη (χαμηλόμισθο εργατικό δυναμικό) από την ενασχόλησή του με το ίδρυμα. Τέλος, μετά την ενασχόλησή του με τη διοίκηση του ιδρύματος αποκτά κοινωνικό κεφάλαιο, μιας και πλέον αναφέρεται από την *Κρητική Επιθεώρηση* με την ιδιότητά του αυτή. Έτσι, εδώ συνυπάρχουν η διάθεση για προσφορά, το πρακτικό οικονομικό όφελος και η απόκτηση κοινωνικού κεφαλαίου.

15 Νόμος 2851: 521-524.

16 ΓΑΚ-ΝΡ, ΑΟΡ, *Προϋπολογισμοί-Ισολογισμοί-Απολογισμοί* (στο εξής *Προϋπολογισμοί*), φάκελος 1, «Προϋπολογισμός Εσόδων και Εξόδων Εθνικού Ορφανοτροφείου Αρρένων Ρεθύμνης Χρήσεως 1924-1925», «Απολογισμός Οικονομικής Χρήσεως 1924-1925».

17 ΓΑΚ-ΝΡ, ΑΟΡ, *Διάφορα*, φάκελος 1, «Εκθεση πεπραγμένων τριμηνίας», 4.4.1926.

Αναφορικά με το προσωπικό που στελεχώνει το ίδρυμα, αυτό καθορίζεται από τα άρθρα 9 και 10 του Νόμου. Μεταξύ των διάφορων θέσεων η σημαντικότερη είναι αυτή του διευθυντή του ιδρύματος, μιας και σε αυτόν επαφίεται η ευθύνη για την εύρυθμη λειτουργία του, ενώ ταυτόχρονα αποτελεί και τον συνδετικό κρίκο μεταξύ των τροφίμων και της διοικητικής επιτροπής. Πιο συγκεκριμένα, ο διευθυντής ελέγχει τις προμήθειες, συντάσσει τους προϋπολογισμούς, τους απολογισμούς και τις εκθέσεις λειτουργίας του ιδρύματος και φτιάχνει τα προγράμματα διδασκαλίας των τροφίμων, αλλά και διδάσκει τα παιδιά ελλείψει διδασκάλου, διαθέτει πειθαρχική εξουσία επί των τροφίμων και του προσωπικού, ενώ μεταφέρει και αιτήματα των τροφίμων προς τη διοίκηση του ιδρύματος (π.χ. άδεια εξόδου).¹⁸

Το Ορφανοτροφείο του Ρεθύμνου αρχικά διαθέτει μόνο διευθυντή και υπηρέτες, ενώ σταδιακά θα αποκτήσει και άλλες ειδικότητες. Πιο συγκεκριμένα, τον Μάιο του 1925 διορίζεται ιατρός στο ίδρυμα, τον Σεπτέμβριο του ίδιου έτους διορίζεται διδάσκαλος και ένα μήνα αργότερα και οδοντίατρος. Την ίδια περίοδο στο ίδρυμα απασχολείται εθελοντικά ένας μουσικοδιδάσκαλος και αργότερα ένας καθηγητής ζωγραφικής. Αναφορικά με το κατώτερο προσωπικό, ο αριθμός του δεν μένει σταθερός και μπορεί να αλλάζει ακόμη και από μήνα σε μήνα. Έτσι ο συνολικός αριθμός του προσωπικού του Ορφανοτροφείου Ρεθύμνης για τα έτη 1925-1926 κυμαίνεται από 7 έως 10 εργαζομένους, μεταξύ των οποίων υπάρχει πάντα μία ράπτρια, ένας μάγειρας, μία πλύντρια, ένας υπηρέτης, ένας παιδονόμος και μία νοσοκόμα.¹⁹

Όπως και στο επίπεδο της διοίκησης του ιδρύματος, έτσι και σε αυτό της παροχής λειτουργικών υπηρεσιών, στο Ορφανοτροφείο εντοπίζονται μέλη της τοπικής κοινωνίας που προσφέρουν αμισθί τις υπηρεσίες τους. Χαρακτηριστικά παραδείγματα ο πρώτος διδάσκαλος του ιδρύματος Γεώργιος Κατσαντώνης, ο οδοντίατρος Ανδρέας Βρυσανάκης, που προσφέρει τις υπηρεσίες του και στους πρόσφυγες, η διδασκάλισσα πηλοπλαστικής Μαρία Γαλάνη, που διδάσκει επί χρόνια στο Λύκειο Ελληνίδων και ο μουσικοδιδάσκαλος Γεώργιος Νομικός, που επίσης διδάσκει στο Λύκειο Ελληνίδων.²⁰

Τέλος, σχετικά με το μέγεθος των ιδρυμάτων, ο νόμος δεν κάνει κάποια ιδιαίτερη αναφορά, ωστόσο τα ιδρύματα που ιδρύονται μέχρι το 1928 υποδέχονται μεταξύ 50 και 220 τροφίμων το καθένα. Επίσης, σύμφωνα με τον Κανονισμό Εθνικών Ορφανοτροφείων, τα ιδρύματα δέχονται παιδιά ηλικίας μεταξύ 5 και 17 ετών. Όσον αφορά το Ορφανοτροφείο Ρεθύμνης, οι πρώτοι 28 τρόφιμοι είναι όλοι πρόσφυγες και έρχονται τον Ιούλιο του 1924 από την Αθήνα με απόφαση του Υπουργείου. Τον

18 Βλ. σχετικά, Νόμος 2851: 522-523· ΓΑΚ-ΝΡ, ΑΟΡ, *Διάφορα*, φάκ. 1, Γράμμα του τρόφιμου Ηλία Βάζου προς την αδερφή του, 21.11.1925· Υπουργείο Υγιεινής, Πρόνοιας και Αντιλήψεως (στο εξής Υπ. Υγιεινής), *Κανονισμός Εθνικών Ορφανοτροφείων* (στο εξής *Κανονισμός*), Εθνικό Τυπογραφείο, Αθήνα 1927, 12-14.

19 ΓΑΚ-ΝΡ, ΑΟΡ, *Διάφορα*, φάκ. 1, «Έλεγχος Συσσιτοτώνων», Ιανουάριος 1925-Οκτώβριος 1926, «Έκθεση πεπραγμένων τριμηνίας», 3.1.1925, 4.1.1926, 6.7.1926, 5.1.1926, Έκθεση του Διευθυντή του ιδρύματος προς το Υπουργείο, 10.7.1925, Έγγραφο περί διορισμού Βρυσανάκη με αρ. πρωτ. 298, 23.10.1925.

20 Βλ. σχετικά, «Η εορτή του Ορφανοτροφείου», *Κρητική Επιθεώρηση*, 5.1.1925· «Ζητήματα», *Κρητική Επιθεώρηση*, 17.7.1925· ΓΑΚ-ΝΡ, ΑΟΡ, *Διάφορα*, φάκ. 1, Έκθεση του Διευθυντή του ιδρύματος προς το Υπουργείο, 10.7.1925, αποδοχή Γ. Θ. Κατσαντώνη με αρ. πρωτ. 252, 21.9.1925, αποδοχή Γ. Νομικού με αρ. πρωτ. 316, 1.11.1925, αποδοχή Α. Βρυσανάκη με αρ. πρωτ. 298, 23.10.1925, αποδοχή Μ. Γαλάνη με αρ. πρωτ. 387, 20.12.1925, «Έκθεση πεπραγμένων τριμηνίας», 5.10.1926.

επόμενο μήνα θα εισαχθούν στο ίδρυμα ακόμη 12 ορφανά από το νομό Ρεθύμνης, φτάνοντας συνολικά τα 40, ενώ από τις αρχές του 1925 υπάρχει μια σταθερά αυξητική τάση του αριθμού των τροφίμων: 57 τον Ιανουάριο, 66 το Μάρτιο, 73 στις αρχές Οκτωβρίου. Η ίδια τάση συνεχίζεται και το 1926: Ξεκινώντας τον Ιανουάριο με 80 τρόφιμους και φτάνοντας τους 96 τον Ιούλιο και τους 100 τον Οκτώβριο. Τέλος, η ηλικιακή κατανομή των τροφίμων για τα έτη 1925-1926 έχει ως εξής: το 60% είναι μεταξύ 5-10 ετών και το 40% είναι άνω των 11 ετών.²¹

Συνέχειες και ασυνέχειες

Ποια είναι τα σημεία εκείνα στα οποία εφάπτεται το νέο καθεστώς πρόνοιας για την παιδική ηλικία με την προηγούμενη κατάσταση; Σύμφωνα με ό,τι εξετάσαμε μέχρι τώρα, θα εντοπίσουμε συνέχειες και ασυνέχειες στα παρακάτω πεδία: στα κανονιστικά κείμενα, στην εσωτερική λειτουργία των ιδρυμάτων, στη μεικτή οικονομία της πρόνοιας, στο λόγο περί πρόνοιας για την παιδική ηλικία και στην ευρύτερη πολιτική κατάσταση.

Εκκινώντας από το πεδίο των κανονιστικών κειμένων, μπορεί κανείς να πάρει ως παράδειγμα τις προβλέψεις του Κανονισμού Εθνικών Ορφανοτροφείων, που αφορούν την εργασία των τροφίμων. Οι ρυθμίσεις αυτές είναι παρόμοιες με αυτές που συναντά κανείς στα, παρόμοιας φύσης, ιδιωτικά και δημοτικά ιδρύματα πριν από το 1922. Τέτοιες προβλέψεις αφορούν τις ώρες εργασίας των τροφίμων, τη μερική χρηματοδότηση του ιδρύματος από ένα μέρος του μισθού των εργαζόμενων ορφανών, την ηθική διαπαιδαγώγηση μέσω της εργασίας, την εμφύσηση στα ορφανά της αξίας της αποταμίευσης και το ρόλο των μαστόρων στη διαπαιδαγώγησή τους.²²

Η πρόβλεψη του κανονισμού για εξειδίκευση των εργαζόμενων τροφίμων βάσει της κλίσης που αυτοί έχουν προς κάποιο συγκεκριμένο τεχνικό επάγγελμα δεν φαίνεται να ισχύει. Αντίθετα, πιο πιθανό είναι η μεγάλη έμφαση που δίνεται από το ίδρυμα προς την ξυλουργική να σχετίζεται με τις ανάγκες των τοπικών βιοτεχνιών της πόλης, και άρα η εν λόγω πρόβλεψη του κανονισμού να μην εφαρμόζεται.²³ Έτσι, ενώ ο κανονισμός λαμβάνει υπόψη του τις επιθυμίες των ορφανών, κάτι που αποτελεί μάλλον καινοτομία, στην πράξη η σύνδεση των ορφανών με τις ανάγκες της τοπικής οικονομίας σε εργατικό δυναμικό αποτελεί ακόμη μία συνέχεια με τις πρακτικές που ισχύουν κατά την προηγούμενη περίοδο.²⁴

Επίσης κάποιες σχετικές προβλέψεις του κανονισμού δεν φαίνεται να εφαρμόζονται

21 Βλ. σχετικά, Μουσείο Μπενάκη (στο εξής ΜΜ), *Αρχειό Ελευθερίου Βενιζέλου* (στο εξής ΑΕΒ), φάκελος 132, αντίγραφο υπομνήματος με τα εθνικά ορφανοτροφεία και τα οικοτροφεία και τον προορισμό τους, 1928, διαθέσιμο στο <http://www.venizelosarchives.gr/rec.asp?id=27787> (τελευταία πρόσβαση στις 17.11.2017). ΓΑΚ-ΝΡ, ΑΟΡ, *Διάφορα*, φάκ. 1, «Ονομαστικός Πίναξ», Ιούλιος 1925, «Ονομαστική Κατάσταση των τροφίμων του Εθνικού Ορφανοτροφείου Αρρένων Ρεθύμνης», Ιούνιος 1926. Υπ. Υγιεινής, *Κανονισμός*: 2-4, 25.

22 Βλ. σχετικά, Νόμος 2851: 521-522. Υπ. Υγιεινής, *Κανονισμός*: 4-5, 10. ΓΑΚ-ΝΡ, ΑΟΡ, *Διάφορα*, φάκ. 1, γράμμα-πρότυπο του προέδρου του ιδρύματος «προς κάθε αξιότιμο κύριο», 1.8.1925.

23 ΓΑΚ-ΝΡ, ΑΟΡ, *Διάφορα*, φάκ. 1, «Ονομαστική Κατάσταση», Ιούλιος 1925 και Ιούλιος 1926.

24 Για την εργασία στα ορφανοτροφεία στο δεύτερο μισό του 19ου αιώνα, βλ. Θεοδώρου 1999β. Κοκκινάκης 1999. Θεοδώρου 2000.

κατά γράμμα. Παίρνοντας και πάλι ως παράδειγμα το ζήτημα της εργασίας των τροφίμων, ο Κανονισμός Εθνικών Ορφανοτροφείων του 1927 προβλέπει ότι όσοι είναι άνω των 15 ετών θα εργάζονται οκτώ ώρες, όσοι είναι 12-15 θα εργάζονται επτά ώρες, όσοι είναι 7-12 ετών θα εργάζονται έξι ώρες, ενώ γίνεται αναφορά και σε εργαζόμενους κάτω των 7 ετών, οι οποίοι θα εργάζονται τέσσερις ώρες. Στο Ορφανοτροφείο του Ρεθύμνου, ωστόσο, μέχρι και το 1926 δεν φαίνεται να δουλεύει κάποιος τρόφιμος κάτω των 12 ετών, ενώ και αυτοί που δουλεύουν δεν ξεπερνούν τις 7 ώρες εργασίας. Παρατηρείται δηλαδή μια ασυνέχεια μεταξύ κανονιστικού λόγου και πρακτικών, με αποτέλεσμα κάποιες αρκετά σκληρές προβλέψεις των κανονιστικών κειμένων να μην εφαρμόζονται στην πράξη.²⁵

Αντίστοιχα, όσον αφορά την εσωτερική λειτουργία των ιδρυμάτων, η συνεχής επιτήρηση, η αυστηρή οριοθέτηση του χρόνου με τα ακριβή καθημερινά προγράμματα, η οργάνωση και η επιτήρηση ακόμη και του λιγοστού κυριακάτικου ελεύθερου χρόνου και η περιχαράκωση των ορφανών από εξωτερικές επιρροές αποτελούν κοινά μοτίβα. Επίσης η σημαντική θέση του διευθυντή μέσα στο ίδρυμα θυμίζει έντονα τις αντίστοιχες προβλέψεις των εσωτερικών κανονισμών ιδρυμάτων φιλανθρωπικού χαρακτήρα πριν από τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο (Θεοδώρου 1999β: 67-71).²⁶

Ωστόσο, στο Ορφανοτροφείο Ρεθύμνου δεν φαίνεται να εφαρμόζονται πολύ αυστηρές ποινές. Για παράδειγμα, οι πρακτικές της στέρσης του φαγητού ή της φυλάκισης ενός τρόφιμου, κοινός τόπος στα ιδρύματα του 19ου αιώνα, δεν φαίνεται πως αποτελούν κομμάτι των διαθέσιμων μέτρων τιμωρίας κατά τον Μεσοπόλεμο. Παρά ταύτα, οι προσπάθειες διαφυγής που καταγράφονται θα μπορούσαν να καταδεικνύουν μια δυσφορία των ορφανών απέναντι στη γενικότερη συμπεριφορά των υπαλλήλων του ιδρύματος (Θεοδώρου 1999β: 76-78).²⁷

Συνέχεια αποτελούν και οι πρακτικές διοίκησης των ιδρυμάτων, ιδωμένες από το πρίσμα της μεικτής οικονομίας της πρόνοιας. Αυτό συμβαίνει διότι στο μικροεπίπεδο τόσο η διοίκηση όσο και η χρηματοδότηση των ιδρυμάτων επαφίεται προγραμματικά, και τουλάχιστον για την περίπτωση του Ρεθύμνου και πραγματικά, στη συνέργεια του κράτους με την ιδιωτική πρωτοβουλία. Έτσι, ανεξάρτητα από τη βαρύτητα της συμμετοχής του κράτους ή της φιλανθρωπίας, το πλαίσιο διοίκησης των ιδρυμάτων συνεχίζει να είναι «μεικτό», όπως συνέβαινε και παλαιότερα.

Παρά ταύτα, ωστόσο, τόσο η ποσόστωση μεταξύ των τριών μερών στη διοίκηση των ιδρυμάτων όσο και η εξάρτηση του ιδρύματος από την κρατική επιχορήγηση δείχνουν ότι πλέον τον καθοριστικό ρόλο έχει το κράτος και όχι η ιδιωτική φιλανθρωπία. Υπό το βάρος των νέων συνθηκών, δεν αρκεί στο κράτος να βοηθά οικονομικά τα ιδιωτικά φιλανθρωπικά ιδρύματα και να τα συνδράμει με το νομοθετικό του έργο. Πλέον το ίδιο

25 Βλ. σχετικά: Υπ. Υγιεινής, *Κανονισμός*: 10. ΓΑΚ-ΝΡ, ΑΟΡ, *Διάφορα*, φάκ. 1, «Εκθεση πεπραγμένων τριμηνίας», 4.1.1926, 4.4.1926, «Πρόγραμμα Θερινής Περιόδου τροφίμων από 10 ετών και άνω», 1925.

26 Βλ. επίσης ΓΑΚ-ΝΡ, ΑΟΡ, *Διάφορα*, φάκ. 1: «Πρόγραμμα Θερινής Περιόδου τροφίμων από 10 ετών και άνω», 1925.

27 Βλ. επίσης ΓΑΚ-ΝΡ, ΑΟΡ, *Διάφορα*, φάκ. 1, Επιστολή διευθυντή του ιδρύματος προς το διευθυντή της *Νέας Εφημερίδας*, 15.2.1926, επιστολή διευθυντή προς τη Νομαρχία με αρ. πρωτ. 183, 16.8.1925, επιστολή Νομαρχίας προς το διευθυντή του ιδρύματος με αρ. πρωτ. 4825, 25.8.1925, έγγραφο με αρ. πρωτ. 295, 23.10.1925.

το κράτος είναι αυτό που αναλαμβάνει ενεργητικά την περίθαλψη του πιο αδύναμου κομματιού της παιδικής ηλικίας, ιδρύοντας υπό την άμεση εποπτεία του ιδρύματα σε πολλές επαρχιακές πόλεις, ασκώντας τη διοίκησή τους μέσω των αξιωματούχων του και καλύπτοντας το μεγαλύτερο μέρος των οικονομικών τους αναγκών. Ουσιαστικά, δηλαδή, οι ισορροπίες στο μακροεπίπεδο της μεικτής οικονομίας της πρόνοιας έχουν αλλάξει.

Όσον αφορά τον δημόσιο λόγο για την πρόνοια της παιδικής ηλικίας, οι συνέχειες εντοπίζονται σε δύο επίπεδα. Αφενός στη σημαντικότερη εφημερίδα του Ρεθύμνου, την *Κρητική Επιθεώρηση*, και αφετέρου στο λόγο των ιθυνόντων του ιδρύματος. Σχετικά με την *Κρητική Επιθεώρηση*, πρόκειται για μια φιλοβενιζελική εφημερίδα, η οποία τοποθετείται υπέρ της δημοκρατίας στο πολιτειακό ζήτημα που τίθεται με το δημοψήφισμα του 1924. Η *Κρητική Επιθεώρηση* υποστηρίζει την αναγκαιότητα του κρατικού παρεμβατισμού στις υποδομές, αφήνοντας όμως ελεύθερο το πεδίο και για την ιδιωτική ή φιλανθρωπική πρωτοβουλία, ενώ θα υποστηρίξει αρκετές φορές προτάσεις υπέρ της αποκέντρωσης της διοίκησης λόγω της δυσκινησίας και της αδιαφορίας του κράτους. Τέλος, η εφημερίδα απευθύνεται μάλλον στα αστικά στρώματα του νομού, κάνοντας συχνές αναφορές στη φιλανθρωπική δράση που αναπτύσσουν επιφανή μέλη της τοπικής κοινωνίας.²⁸

Οι αναφορές της *Κρητικής Επιθεώρησης* στα ορφανά γίνονται σε συμπαιθητικό τόνο και χρησιμοποιούνται συχνά οι φράσεις «δυστυχή πλάσματα» και «ατυχών τροφίμων». Επίσης η εφημερίδα δημοσιεύει τόσο καταλόγους δωρεών όσο και άρθρα που αφορούν το Ορφανοτροφείο, τις κοσμικές εκδηλώσεις και τη δημόσια κοινωνικότητα των αστικών στρωμάτων εν γένει, κάνοντας πολλές φορές ειδική μνεία σε συγκεκριμένα πρόσωπα της διοίκησης του ιδρύματος. Άξια αναφοράς είναι και η παρότρυνση της εφημερίδας προς την τοπική κοινωνία να βοηθήσει οικονομικά το ίδρυμα.²⁹

Έτσι, η *Κρητική Επιθεώρηση* αναφέρεται στους τρόφιμους συχνά με μια φιλάνθρωπη συμπάθεια, ενώ το Ορφανοτροφείο αποτελεί αιτία υπερηφάνειας για την τοπική κοινωνία. Επίσης, ο λόγος που αρθρώνει γύρω από το ίδρυμα η συγκεκριμένη εφημερίδα, μέσω της δημοσίευσης καταλόγων δωρεών αλλά και μέσω της προβολής της συμμετοχής των ιδιωτών στη διοίκηση του ιδρύματος, είναι απόηχος του φιλανθρωπικού λόγου που αρθρώνεται στο πλαίσιο της φιλελεύθερης ηθικής κατά την προγενέστερη περίοδο.

Όσον αφορά το λόγο που χρησιμοποιείται στα επίσημα έγγραφα, όταν αυτά αναφέρονται στα ορφανά, είναι μάλλον απόμακρος, μιας και σχεδόν πάντα αναφέρεται σε αυτά ως «τρόφιμους». Εξαίρεση αποτελούν οι περιπτώσεις κατά τις οποίες εκφέρεται ένας πιο «πατρικός» λόγος: τέτοιες είναι μία εγκύκλιος του

28 Χ. Πετυχάκης, *Κρητική Επιθεώρηση*, 12.4.1924· «Τι πρέπει να γίνει», *Κρητική Επιθεώρηση*, 13.5.1920· Σ. Ρολόγης, *Κρητική Επιθεώρηση*, 19.10.1924· «Επίκαιρα», *Κρητική Επιθεώρηση*, 11.1.1925· «Ζητήματα», *Κρητική Επιθεώρηση*, 23.9.1923· «Ο χορός του Συλλόγου Κυριών», *Κρητική Επιθεώρηση*, 23.2.1919· «Βοηθήματα εις απόρους», *Κρητική Επιθεώρηση*, 28.12.1919.

29 «Το Πάσχα εις το Ορφανοτροφείον μας», *Κρητική Επιθεώρηση*, 3.5.1925· «Το Ορφανοτροφείον», *Κρητική Επιθεώρηση*, 16.11.1924· Επικεφαλίδα, *Κρητική Επιθεώρηση*, 28.12.1924.

υπουργείου που ζητά από το Ορφανοτροφείο να αγοραστούν δώρα για τα ορφανά ενόψει Χριστουγέννων ή αυτή που αναφέρει ότι οι διευθυντές των ιδρυμάτων θα πρέπει να τρώνε μαζί με τους τρόφιμους «ως γονείς». Στις περιπτώσεις, ωστόσο, που γίνεται αναφορά σε απόδραση τροφίμων, ο διευθυντής σκληραίνει το λόγο του και επιρρίπτει την ευθύνη στον «αλήτικο χαρακτήρα» των φυγάδων.³⁰

Κοινό μοτίβο και μόνιμη ανησυχία, τόσο στα επίσημα κείμενα και έγγραφα όσο και στην *Κρητική Επιθεώρηση*, αποτελεί ο προορισμός των παιδιών αυτών· το να γίνουν, δηλαδή, τα ορφανά «άνθρωποι χρήσιμοι για την κοινωνία». Δηλωμένος σκοπός της μόρφωσής τους είναι η απόδοση «εις την κοινωνίαν ηθικών και χρησίων πολιτών». Τα ορφανά θα πρέπει να γίνουν «φιλόπονα» μέσω της αγροτικής εργασίας, η οποία και θα τα προετοιμάσει για τη μετέπειτα (αγροτική) ζωή τους. Στη μελλοντική χρησιμότητα των ορφανών για την κοινωνία και το κράτος έγκειται και το όφελος της τεχνικής τους εκπαίδευσης.³¹

Πλην της πρακτικής εργασίας, ωστόσο, το Ορφανοτροφείο θα πρέπει να συντελέσει και στην «ηθική διάπλαση» των ορφανών, κάτι που θα επιτευχθεί με ακόμη μεγαλύτερη επιτήρηση από τον παιδαγωγό. Επίσης οι καλοί τρόποι συμπεριφοράς, τους οποίους θα πρέπει να ενστερνιστούν οι τρόφιμοι σύμφωνα με τον πρόεδρο του ιδρύματος, είναι ο σεβασμός προς τους μεγαλύτερους, η τιμιότητα και η «τυφλή υπακοή», αρετές που θα συντελέσουν στο να γίνουν τα ορφανά «χρηστοί άνθρωποι».³²

Συμπερασματικά, πρώτιστο μέλημα του ιδρύματος είναι η «κατασκευή» χρησίων πολιτών μέσω της αυστηρής πειθαρχίας, της επαγγελματικής εκπαίδευσης, της μύησης στη φιλελεύθερη οικονομία μέσω της αποταμίευσης και της ηθικής διδασκαλίας. Έτσι θεωρείται ότι τα ιδρύματα αυτά, πέραν της προστασίας που προσφέρουν στα ίδια τα ορφανά, ταυτόχρονα προσφέρουν και στο κοινωνικό σύνολο προστασία από μια απειλητική κοινωνική κατηγορία. Το μοτίβο αυτό αποτελεί σίγουρα μια συνέχεια στον δημόσιο λόγο για τα ορφανά, μιας και είναι σχεδόν ίδιο με αυτό που αρθρώνεται ήδη πριν από τον Μεσοπόλεμο.³³

Αντίθετα, μια ασυνέχεια στον δημόσιο λόγο εκφράζει η άλλη τοπική εφημερίδα του Ρεθύμνου, η *Δημοκρατία*. Αυτή θα υποστηρίξει το ψηφοδέλτιο των «Νέων Βενιζελικών», και θα ταχθεί υπέρ της δημοκρατίας, όπως και η *Κρητική Επιθεώρηση*, στο δημοψήφισμα του 1924 για το πολιτειακό. Ο ιδρυτής της εφημερίδας θα γράψει για την ανεπάρκεια του αστικού κράτους, υποστηρίζοντας παράλληλα την αντικατάστασή του από ένα «νέου τύπου κράτος» με πρωταγωνιστές τους εργάτες και τους αγρότες, ενώ θα προτείνει και τον κρατικό έλεγχο επί της οικονομίας, απόψεις που κατηγορούνται από την *Κρητική Επιθεώρηση* ως «μπολσεβικισμός». Η *Δημοκρατία* στέκεται πιο κριτικά απέναντι σε προβλήματα της τοπικής κοινωνίας

30 ΓΑΚ-ΝΡ, ΑΟΡ, *Διάφορα*, φάκ. 1: «Εγκύκλιος Επείγουσα» με αρ. πρωτ. 152846, 15.12.1925, «Εγκύκλιος» με αρ. πρωτ. 76574, 23.7.1925.

31 Βλ. σχετικά, «Επίκαιρα», *Κρητική Επιθεώρηση*, 12.10.1924· ΓΑΚ-ΝΡ, ΑΟΡ, *Διάφορα*, φάκ. 1, Έκθεση του διευθυντή του ιδρύματος προς το υπουργείο, 10.7.1925.

32 ΓΑΚ-ΝΡ, ΑΟΡ, *Διάφορα*, φάκ. 1, Γράμμα-πρότυπο του προέδρου του ιδρύματος «προς κάθε αξιότιμο κύριο», 1.8.1925.

33 Για τον δημόσιο λόγο περί ορφανών πριν το 1920, βλ. Θεοδώρου 1999α και Κορασίδου 1992.

απ' ό,τι η *Κρητική Επιθεώρηση*, επιζητά τη μεγαλύτερη κρατική παρέμβαση στα τοπικά ζητήματα και δεν ασχολείται με τις φιλανθρωπικές δωρεές που γίνονται στην πόλη, πλην ελαχίστων εξαιρέσεων. Επίσης θα πάρει θέση στο γλωσσικό ζήτημα υποστηρίζοντας το δημοτικισμό.³⁴

Η *Δημοκρατία* χρησιμοποιεί πολλές φορές έναν πιο «ανθρώπινο» τόνο όταν μιλάει για τα ορφανά, μιας και πλην της έκφρασης «ορφανά» αναφέρεται σε αυτά και ως «παιδάκια», ενώ κάποιες αναφορές στα ορφανά γίνονται και σε πιο περιγραφικό τόνο όπως «ολόκληρη ζωή», «χείμαρρος χαράς» και «αξιοδάκρυτα». Επίσης, η συγκεκριμένη εφημερίδα αναφέρεται στους τρόφιμους ως υγειονομικούς και κοινωνικούς κινδύνους, ασκώντας όμως κριτική στην ελλιπή κρατική μέριμνα και όχι στα ίδια τα ορφανά για την κατάστασή τους.³⁵

Έτσι για τη *Δημοκρατία*, σε αντίθεση με την *Κρητική Επιθεώρηση*, το Ορφανοτροφείο δεν αποτελεί εξαρχής αιτία υπερηφάνειας αλλά θα πρέπει να συντρέχουν και άλλοι λόγοι για να συμβεί αυτό, όπως για παράδειγμα η επαρκής εκπαίδευση και σίτιση των ορφανών. Γι' αυτό, άλλωστε, η εφημερίδα προσπαθεί να αναδείξει περισσότερο πρακτικά ζητήματα του ιδρύματος ή ζητήματα που βαραίνουν τη διοίκησή του, χωρίς να αναφέρεται στη συμβολή των ιδιωτών στη λειτουργία του.³⁶

Πλέον ένα σημαντικό μέρος του δημόσιου λόγου δεν ικανοποιείται από την κρατική παρέμβαση απλώς και μόνο με την ίδρυση του ορφανοτροφείου. Αντίθετα αυτό που αποτελεί το νέο στοιχείο στον δημόσιο λόγο, και άρα συνιστά την ασυνέχεια στο πεδίο αυτό, είναι η έκφραση μιας νέας άποψης: ότι, δηλαδή, χρειάζεται η μεγαλύτερη κρατική εμπλοκή στο επίπεδο της κοινωνικής πρόνοιας, ενώ προγραμματικά η φιλανθρωπική δράση θεωρείται τελείως ανεπαρκής.

Τέλος, στο επίπεδο των ευρύτερων πολιτικών συνθηκών και πρακτικών, η θεσμοθέτηση του πλαισίου για την ίδρυση κρατικών ορφανοτροφείων δεν αποτελεί μια μεμονωμένη κρατική πρωτοβουλία για την προστασία της παιδικής ηλικίας. Κατά πρώτον, μέχρι το 1919 λειτουργούσαν ήδη αρκετά ιδιωτικά ή δημοτικά ορφανοτροφεία και οικοτροφεία, καθώς και άλλα φιλανθρωπικά ιδρύματα. Κατά δεύτερον, το κράτος είχε ήδη λάβει αρκετά μέτρα για την προστασία της παιδικής ηλικίας εν γένει. Κατά τρίτον, ακόμη και ο ίδιος ο νόμος 2851, στη βάση του οποίου ιδρύονται μια σειρά από ιδρύματα, αποτελεί μετεξέλιξη του νομοθετικού διατάγματος του 1919 για την ίδρυση του Εθνικού Ιδρύματος Περιθάλψης και Μορφώσεως Ορφανών και Απόρων εν Ανατολική Μακεδονία. Για παράδειγμα, η ίδρυση κρατικών ορφανοτροφείων, η χρηματοδότηση των ιδρυμάτων τόσο από το κράτος όσο και από την ιδιωτική φιλανθρωπία και η συμμετοχή ιδιωτών στη διοικητική επιτροπή του ιδρύματος αποτελούν στοιχεία που τα συναντά κανείς και στις δύο νομοθετικές πρωτοβουλίες.

³⁴ Σ. Ρολόγης, «Με τη Δημοκρατία θα ζήσωμεν αδελφωμένοι και ήσυχoi», *Δημοκρατία*, 8.4.1924· «Το Πρόγραμμα του Νέου Βενιζελικού Συνδυασμού», *Δημοκρατία*, 10.11.1923· Ν. Ανδρουλιδάκης, *Δημοκρατία*, 11.7.1924· Χ. Πετυχάκης, *Κρητική Επιθεώρηση*, 24.7.1924· «Η ζωή μας. Το ψωμί», *Δημοκρατία*, 5.7.1925.

³⁵ «Απεκτίσαμεν και Ορφανοτροφείον», *Δημοκρατία*, 20.8.1924· «Ζητήματα», *Δημοκρατία*, 23.11.1924.

³⁶ «Ζητήματα», *Δημοκρατία*, 23.11.1924· «Ζητήματα. Η περίφημος Πλαξ», *Δημοκρατία* 15.2.1925· «Τα σπουδαιότερα», *Δημοκρατία*, 10.5.1925· «Απεκτίσαμεν και Ορφανοτροφείον», *Δημοκρατία*, 20.8.1924.

Παρά τις συνέχειες αυτές, ωστόσο, το καθεστώς πρόνοιας για το πιο αδύναμο κομμάτι της παιδικής ηλικίας μετά το 1922 παρουσιάζει και σε αυτό το επίπεδο δύο σημαντικές ασυνέχειες. Η πρώτη και κυριότερη συνίσταται στην ανάγκη να αντιμετωπιστούν τα προβλήματα που προκάλεσε η Μικρασιατική Καταστροφή και το επακόλουθο προσφυγικό ζήτημα με την έλευση περισσότερων από 1.300.000 προσφύγων. Η ανάγκη περιθάλψης και εγκατάστασής τους θα κινητοποιήσει στον υπέρτατο βαθμό τον κρατικό μηχανισμό, ο οποίος μεταξύ άλλων συστήνει το 1922 το Υπουργείο Υγιεινής Πρόνοιας και Αντιλήψεως και λίγο αργότερα το Ταμείο Περιθάλψεως Προσφύγων (Καρακατσάνη και Θεοδώρου 2010: 270-272, 346-353).

Αντίστοιχα, το ζήτημα των ορφανών προσφυγοπαίδων και των ορφανών του πολέμου τίθεται πιεστικά προς το κράτος, το οποίο και θα ψηφίσει το καλοκαίρι του 1922 το νόμο 2851, που αναλύσαμε στην προηγούμενη ενότητα. Η σύνδεση του συγκεκριμένου Νόμου με το προσφυγικό ζήτημα μπορεί να γίνει αντιληπτή μέσα από δύο στοιχεία. Αφενός οι μισοί τρόφιμοι του Ορφανοτροφείου Ρεθύμνης είναι πρόσφυγες και αφετέρου το Ταμείο Περιθάλψεως Προσφύγων θα βοηθήσει σημαντικά στο στήσιμο του ιδρύματος το 1924, προσφέροντας σημαντική υλική βοήθεια.³⁷

Επίσης, ο νόμος 2851 σε σύγκριση με το νομοθετικό διάταγμα του 1919 για την ίδρυση του Εθνικού ιδρύματος περιθάλψεως και μορφώσεως ορφανών και απόρων εν Ανατολική Μακεδονία, δεν έχει τοπική αλλά εθνική εμβέλεια. Για πρώτη φορά, δηλαδή, η ίδρυση κρατικών ιδρυμάτων πρόνοιας για το πιο αδύναμο κομμάτι της παιδικής ηλικίας αποσυνδέεται από έναν συγκεκριμένο τόπο με ιδιάζοντα κοινωνικά, οικονομικά και πολιτικά χαρακτηριστικά και, επομένως, το ζήτημα των ορφανών αποκτά το χαρακτήρα ενός εθνικού κοινωνικού προβλήματος.

Αντί συμπερασμάτων: το καθεστώς πρόνοιας για το παιδί στην Ελλάδα (1922-1928)

Ένα μέρος της ιστοριογραφίας εκλαμβάνει την περίοδο 1922-1928 ως μια περίοδο στασιμότητας όσον αφορά την πρόνοια για την παιδική ηλικία. Πιο συγκεκριμένα το προσφυγικό ζήτημα, και η επακόλουθη υποβάθμιση των συνθηκών υγιεινής και η επιβάρυνση των στατιστικών νοσηρότητας του πληθυσμού, θεωρείται ότι οδηγεί σε μια επαναξιολόγηση των προτεραιοτήτων του κράτους στον τομέα της δημόσιας υγείας, με αποτέλεσμα την υποβάθμιση των μέτρων για την πρόνοια υπέρ της παιδικής ηλικίας κατά την περίοδο αυτή (Καρακατσάνη και Θεοδώρου 2010: 272, 344-351, 365-368).

Την ίδια περίοδο, ωστόσο, η ψηφίση του νόμου 2851, εν αναμονή των προσφύγων το καλοκαίρι του 1922, θέτει για πρώτη φορά στην Ελλάδα το ευρύτερο νομοθετικό πλαίσιο για την ίδρυση κρατικών ιδρυμάτων για το πιο αδύναμο κομμάτι της παιδικής ηλικίας σε εθνική βάση. Έτσι, το 1928 στη βάση του συγκεκριμένου νόμου

37 ΓΑΚ-ΝΡ, ΑΟΡ, *Διάφορα*, φάκ. 1, «Ονομαστικός Πίναξ», Ιούλιος 1925, «Ονομαστική Κατάσταση των τροφίμων του Εθνικού Ορφανοτροφείου Αρρένων Ρεθύμνης», Ιούνιος 1926, «Δωρεά και Εισφοράι υπέρ του Εθνικού Ορφανοτροφείου Αρρένων Ρεθύμνης», 28.9.1925.

λειτουργούν στην ελληνική επαρχία 41 εθνικά ορφανοτροφεία και οικοτροφεία αρρένων και θηλέων.³⁸³⁹

Κάποια από αυτά αποτελούν παραρτήματα του Εθνικού Ιδρύματος Περιθάψεως Ορφανών και Απόρων εν Ανατολική Μακεδονία, που το 1926 αυτονομούνται ως ξεχωριστά ιδρύματα. Κάποια άλλα ιδρύονται από το μηδέν, όπως τα ιδρύματα του Ρεθύμνου, του Λασιθίου, της Κομοτηνής, των Γρεβενών, της Καστοριάς, της Πέλλας, της Φλώρινας, της Πτολεμαΐδας, της Άρτας, της Κόνιτσας, των Φιλιατών, της Λάρισας κ.ά. Για κάποια άλλα, πάλι, όπως του Ηρακλείου και της Μυτιλήνης, προκύπτουν από την προσαρμογή ήδη υπάρχοντων ιδρυμάτων και δομών στο νέο νομικό καθεστώς. Έτσι, ενώ στα 1919 ο συνολικός αριθμός των ορφανοτροφείων και των οικοτροφείων, κρατικών και ιδιωτικών, σε όλη την Ελλάδα περιθάλπει λίγο περισσότερα από 1.500 ορφανά και άπορα παιδιά, το 1928 μόνο τα κρατικά ορφανοτροφεία της επαρχίας προσφέρουν περίθαλψη σε περισσότερα από 4000 (Μπαλάνος 1919: 68-91· Κοκκινάκης 2010: 226).⁴⁰

Αυτό καταδεικνύει και την ευρύτερη αλλαγή που επέρχεται στη μεικτή οικονομία της πρόνοιας κατά τον Μεσοπόλεμο. Πλέον το κράτος επεμβαίνει ενεργητικά και καλύπτει την ανεπάρκεια της ιδιωτικής πρωτοβουλίας στην πρόνοια για τα ορφανά, και σε μεγάλο βαθμό την αντικαθιστά. Με αυτό τον τρόπο αλλάζουν οι ισορροπίες στη μεικτή οικονομία της πρόνοιας στο μακροεπίπεδο. Η διαδικασία αυτή θα πρέπει να ιδωθεί ως κομμάτι μιας ευρύτερης προσπάθειας για τον αστικό εκσυγχρονισμό της χώρας, ενώ η βούληση του κράτους να παρέμβει ενεργητικά στην περίθαλψη της παιδικής ηλικίας δεν εντοπίζεται μόνο στο επίπεδο των ορφανών, αλλά και σε άλλα πεδία όπως είναι η πρόνοια για τα έκθετα βρέφη (Θεοδώρου 2000: 206· Καρακατσάνη και Θεοδώρου 2010: 28-29, 270-271, 281, 505-506· Καρακατσάνη και Θεοδώρου 2012: 487-495· Λούκος 2015: 66).

Πέραν της αποτελεσματικότητας, η παρέμβαση της κεντρικής κρατικής διοίκησης στο ζήτημα των ορφανών συνεπάγεται ακόμη ένα πολύ σημαντικό στοιχείο: «Αναγκάζει» τον δημόσιο λόγο να ασχοληθεί με την παιδική ηλικία, και πιο συγκεκριμένα με το πιο αδύναμο κοινωνικά και οικονομικά κομμάτι της. Αυτό, τουλάχιστον, μαρτυρά η περίπτωση του Ρεθύμνου. Σύμφωνα με τους ονομαστικούς καταλόγους των τροφίμων, το ποσοστό εκείνων που προέρχονται από το νομό Ρεθύμνης αποτελούν περίπου το 50% του συνόλου.⁴¹ Το ποσοστό αυτό καταδεικνύει το εύρος του κοινωνικού αυτού ζητήματος και τον δομικό χαρακτήρα του προβλήματος των ορφανών και άπορων

38 ΜΜ, ΑΕΒ, αντίγραφο υπομνήματος με τα εθνικά ορφανοτροφεία και τα οικοτροφεία και τον προορισμό τους, 1928.

39 Ο Νόμος 2851 δεν αποτελεί πρωτοβουλία του Κόμματος των Φιλελευθέρων ή κάποιας ευρύτερα φιλοβενιζελικής κυβέρνησης για να μπορεί να ενταχθεί άμεσα στο πλαίσιο του αστικού εκσυγχρονισμού. Ωστόσο, οι δυνατότητες του νομοθετικού αυτού πλαισίου αξιοποιούνται σχεδόν κατευθείαν από φιλοβενιζελικά υπουργικά συμβούλια από τα τέλη του 1922 και εξής.

40 Βλ. επίσης Διάταγμα 12.6.1926, «Περί καταργήσεως του Εθνικού Ιδρύματος περιθάψεως και μορφώσεως ορφανών και απόρων Ανατολικής Μακεδονίας κλπ.», ΦΕΚ 201/17.6.1926, τχ. Α', Εθνικό Τυπογραφείο, Αθήνα: 1625-1627. ΜΜ, ΑΕΒ, αντίγραφο υπομνήματος με τα εθνικά ορφανοτροφεία και τα οικοτροφεία και τον προορισμό τους, 1928.

41 ΓΑΚ-ΝΡ, ΑΟΡ, Διάφορα, φάκ. 1, «Ονομαστικός Πίναξ», Ιούλιος 1925, «Ονομαστική Κατάσταση των τροφίμων του Εθνικού Ορφανοτροφείου Αρρένων Ρεθύμνης», Ιούνιος 1926.

παιδιών στο νομό Ρεθύμνου. Επίσης, κατά τα έτη 1918-1923 η φιλοβενιζελική και «αστική» *Κρητική Επιθεώρηση* ασχολείται με το ζήτημα των έκθετων βρεφών και των ορφανών μόνο τέσσερις φορές.⁴² Αντίθετα, οι αναφορές της εφημερίδας στο Ορφανοτροφείο φτάνουν περίπου τη μία ανά δύο φύλλα για το διάστημα Μάρτιος 1924-Σεπτέμβριος 1925. Η διαφορά είναι τουλάχιστον εντυπωσιακή.

Η εξήγηση της διαφοράς αυτής έγκειται στο εξής πολύ σημαντικό σημείο: Το κράτος παρεμβαίνει με δικούς του πόρους για να επιλύσει ένα δομικό πρόβλημα της τοπικής κοινωνίας, το οποίο υπό άλλες συνθήκες θα παρέμενε άλυτο και ίσως αδιάφορο για τα αστικά στρώματα του νομού. Ακόμη περισσότερο, σε έναν δημόσιο λόγο που επιζητά συνεχώς την κρατική παρέμβαση για τη δημιουργία υποδομών, όπως είναι αυτός του Ρεθύμνου μεταξύ 1918-1925, ένα *κρατικό* ίδρυμα πρόνοιας αποτελεί εκ των πραγμάτων σημείο αναφοράς για τον τοπικό Τύπο. Έτσι η ίδρυση του Ορφανοτροφείου στο Ρέθυμνο γίνεται η αιτία για να αναδειχθούν και να συζητηθούν στον δημόσιο λόγο σοβαρά και δομικά προβλήματα του πιο αδύναμου κομματιού της παιδικής ηλικίας του νομού.

Παρά ταύτα η περίπτωση του Ρεθύμνου, και πιθανώς της Κρήτης γενικότερα, έχει κάποιες ιδιαιτερότητες. Για παράδειγμα το μεγάλο φιλοβενιζελικό κλίμα του νησιού, και η δωρεά 2.500 λιρών του ίδιου του Βενιζέλου προς το ίδρυμα του Ρεθύμνου,⁴⁵ αντανακλάται στον Τύπο, και άρα στον δημόσιο λόγο. Γι' αυτόν το λόγο η σύγκριση με άλλα περιβάλλοντα θα ήταν πολύτιμη για την εξαγωγή ευρύτερων και περισσότερο στέρεων υποθέσεων, που θα υπερβαίνουν τοπικές πολιτικές ιδιαιτερότητες.

Συμπερασματικά, η περίοδος 1922-1928 είναι σημαντική για την προστασία και την περίθαλψη της παιδικής ηλικίας για δύο λόγους. Αφενός το κράτος παρεμβαίνει ενεργά για να αντιμετωπίσει το ήδη υπάρχον και δομικό κοινωνικό πρόβλημα των ορφανών και άπορων παιδιών, που προφανώς επιδεινώνεται με την έλευση των προσφύγων. Αυτό το πετυχαίνει καταρχάς με το νόμο 2851 του 1922 και κατά δεύτερον με την αξιοποίηση του εν λόγω νόμου για την ίδρυση κρατικών ιδρυμάτων. Αφετέρου, την περίοδο αυτή το κράτος καταφέρνει να διευρύνει τον δημόσιο λόγο που αναφέρεται στα ορφανά πέρα από αστικούς θύλακες, στους οποίους ο λόγος αυτός είναι παρών ήδη πριν από τον Μεσοπόλεμο, όπως είναι η Ερμούπολη, ο Πειραιάς, η Αθήνα και η Θεσσαλονίκη. Εν κατακλείδι, μεταξύ 1922 και 1928, το κράτος καταφέρνει να θέσει το πιο αδύναμο κομμάτι της παιδικής ηλικίας ως *ζήτημα* στο σύνολο της ελληνικής αστικής κοινωνίας του Μεσοπολέμου.

Πηγές

Ανέκδοτες

ΓΑΚ Νομού Ρεθύμνης, Αρχείο Ορφανοτροφείου Ρεθύμνου, *Διάφορα Διοικητικά-Οικονομικά, φάκελος 1 και Προϋπολογισμοί, Ισολογισμοί, Απολογισμοί, φάκελος 1.*

42 Βλ. σχετικά: «Ο έρανος υπέρ των ορφανών», *Κρητική Επιθεώρηση*, 28.12.1919· «Έκθετον βρέφος», *Κρητική Επιθεώρηση* 1.2.1920· «Καθίκον», *Κρητική Επιθεώρηση*, 28.3.1920· «Καθίκον φιλανθρωπίας», *Κρητική Επιθεώρηση*, 14.5.1922.

43 ΓΑΚ-ΝΡ, ΑΟΡ, *Διάφορα*, φάκ. 1, Επιστολή του Νομάρχη Ρεθύμνης με αρ. πρωτ. 27, 6.11.1924.

Δημοσιευμένες

Μητροπολίτης Ρεθύμνης και Αυλοποτάμου Χρύσανθος, 15.12.1913, «Κανονισμός του Συλλόγου των Κυριών Ρεθύμνης», *Παράρτημα της Εφημερίδας της Κυβερνήσεως εν Κρήτη* 1/3.1.1914, τχ. 1, Αθήνα: Εθνικό Τυπογραφείο, 3-4.

Νόμος 2051 «Περί κυρώσεως του από 7 Αυγούστου 1919 νομοθετικού διατάγματος “περί ιδρύσεως Ορφανοτροφείων και Οικοτροφείων υπέρ ορφανών και απόρων μαθητών εν Ανατολική Μακεδονία”», ΦΕΚ 53/5.3.1920, τχ. Α', Αθήνα: Εθνικό Τυπογραφείο, 501-503.

Νόμος 2851 «Περί ιδρύσεως Εθνικών Ορφανοτροφείων και Οικοτροφείων απόρων μαθητών», ΦΕΚ 114/15.7.1922, τχ. Α', Αθήνα: Εθνικό Τυπογραφείο, 521-525.

Βασιλικό Διάταγμα 17.10.1923 «Περί ιδρύσεως εν Ρεθύμνη Εθνικού Ορφανοτροφείου αρρένων», ΦΕΚ 313/31.10.1923, τχ. Α', Αθήνα: Εθνικό Τυπογραφείο, 2246.

Διάταγμα 12.6.1926 «Περί καταργήσεως του Εθνικού Ιδρύματος περιθάψεως και μορφώσεως ορφανών και απόρων Ανατολικής Μακεδονίας κλπ.», ΦΕΚ 201/17.6.1926, τχ. Α', Αθήνα: Εθνικό Τυπογραφείο, 1625-1627.

Υπουργείο Υγιεινής, Προνοίας και Αντιλήψεως, *Κανονισμός Εθνικών Ορφανοτροφείων*, Αθήνα: Εθνικό Τυπογραφείο, 1927.

Τύπος

Δημοκρατία, Σεπτέμβριος 1923-Αύγουστος 1925.

Κρητική Επιθεώρηση, Σεπτέμβριος 1918-Αύγουστος 1925.

Ηλεκτρονικές

Διαδικτυακός ιστότοπος του προγράμματος *Η πόλη στους νεότερους χρόνους*, του Ινστιτούτου Μεσογειακών Σπουδών όπου και βρίσκεται η βάση δεδομένων του δημοτολογίου Ρεθύμνου: <http://cities.ims.forth.gr/> (τελευταία πρόσβαση στις 17.11.2017).

Μουσείο Μπενάκη, *Αρχείο Ελευθερίου Βενιζέλου*, φάκελος 132, αντίγραφο υπομνήματος με τα εθνικά ορφανοτροφεία και τα οικοτροφεία και τον προορισμό τους, 1928, διαθέσιμο στο <http://www.venizelosarchives.gr/rec.asp?id=27787> (τελευταία πρόσβαση στις 17.11.2017).

Βιβλιογραφία

Δημαράς Α., 1988, «Χαρακτηριστικά αστικού φιλελευθερισμού στα εκπαιδευτικά προγράμματα των κυβερνήσεων Βενιζέλου», στο: Χ. Χατζηιωσήφ, Γ. Μαυρογορδάτος (επιμ.) *Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός*, Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 21-32.

Θεοδώρου Β., 1992, «Φιλανθρωπία και πόλη. Ορφανοί και άστεγοι παιδιά στον Πειραιά γύρω στα 1875», *Μνήμων* 14: 71-90.

Θεοδώρου Β., 1999α, «Ο λόγος των φιλάνθρωπων για τα φτωχά και περιπλανώμενα παιδιά 1870-1900», στο: Β. Θεοδώρου-Β. Κοντογιάννη (επιμ.) *Το παιδί στη νεοελληνική κοινωνία (19ος-20ός αι.: αξίες, αναπαραστάσεις, αποτυπώσεις)*, πρακτικά διημερίδας, ΕΛΙΑ-ΔΠΘ/Σχολή Επιστημών Αγωγής, Αθήνα, 121-141.

Θεοδώρου Β., 1999β, «Πειθαρχικά συστήματα και εργασία στα ορφανοτροφεία το β' μισό του 19ου αι.», *Μνήμων* 21: 55-85.

- Θεοδώρου Β., 2000, «Επαιτεία και αλπετία στην Αθήνα και τον Πειραιά. Οι πρώτες απόπειρες «αναμόρφωσης παραστρατημένων παιδών» (τέλη 19ου αρχές 20ού αι.)», Πρακτικά του Β' Διεθνούς Συνεδρίου *Η Πόλη στους νεότερους χρόνους. Μεσογειακές και βαλκανικές όψεις (19ος-20ός αι.)*, Αθήνα: Ε.Μ.Ν.Ε., 203-220.
- Θεοδώρου Β., 2002, «Οι ιατροί απέναντι στο κοινωνικό ζήτημα. Ο αντιφυματικός αγώνας στις αρχές του 20ού αι. (1901-1926)», *Μνήμων* 24: 145-178.
- Θεοδώρου Β., 2003, «Ερμηνευτικές προσεγγίσεις της φιλανθρωπίας. Από τον κοινωνικό έλεγχο στην αμοιβαιότητα», *Μνήμων* 25: 171-184.
- Καρακατσάνη Δ. και Β. Θεοδώρου, 2010, *Υγιεινής παραγγέλματα. Ιατρική επίβλεψη και κοινωνική πρόνοια για το παιδί τις πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα*, Αθήνα: Εκδόσεις Διόνικος.
- Καρακατσάνη Δ. και Β. Θεοδώρου, 2011α, «Σχολική υγιεινή: προβληματισμοί, επιρροές και ενέργειες στο ελληνικό πλαίσιο (τέλη του 19ου-αρχές 20ού αιώνα)», στο: Σ. Μπουζάκης (επιμ.), *Πανόραμα ιστορίας της εκπαίδευσης, Όψεις και απόψεις: Νεοελληνική εκπαίδευση (1821-2010)*, τ. Β', Αθήνα: Gutenberg - Γιώργος & Κώστας Δαρδανός, 989-1005.
- Καρακατσάνη Δ. και Β. Θεοδώρου, 2011β, "Eugenics and 'puericulture' in the Interwar Greece: medical concerns regarding the amelioration of the biological capital", στο: S. Trubeta, M. Turda, C. Promitzer (επιμ.), *Hygiene-Health-Eugenics: Engineering Society in Twentieth-century Southeastern Europe*, Βουδαπέστη και Νέα Υόρκη: Central European University Press, 299-323.
- Καρακατσάνη Δ. και Β. Θεοδώρου, 2012, «Ευγονισμός, παιδοκομία και υγιεινιστικές ανησυχίες στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου», στο: Χ. Οικονόμου, Μ. Σπυριδάκης (επιμ.), *Ανθρωπολογικές και κοινωνιολογικές προσεγγίσεις της υγείας*, Αθήνα: Ι. Σιδέρης, 483-511.
- Κοκκινάκης Ι., 1999, «Φιλανθρωπία, τεχνική εκπαίδευση και εργατικά ατυχήματα στον Πειραιά το τελευταίο τρίτο του 19ου αιώνα», *Μνήμων* 21: 85-108.
- Κοκκινάκης Ι., 2010, «Πρόνοια και φιλανθρωπία στην Ελλάδα τον 19ο αιώνα», στο: Κ. Δικαίος (επιμ.) *Ιστορία κοινωνικής πολιτικής*, Αθήνα: Gutenberg, 193-266.
- Κορασίδου Μ., 1992, «Ο φιλάνθρωποι μιλούν για τους φτωχούς και τη φτώχεια στην Αθήνα του 19ου αιώνα», *Τα Ιστορικά* 17: 385-404.
- Kidd A. J., 1996, "Philanthropy and the 'social history paradigm'", *Social History* 21(2): 180-192.
- Kidd A. J., 2002, "Civil society or the state? Recent approaches to the history of voluntary welfare", *Journal of Historical Sociology* 15(3): 328-342.
- Ληξουριώτης Γ., 1988, «Προστατευτικός νομοθετικός παρεμβατισμός και η εμφάνιση του εργατικού δικαίου στην Ελλάδα: Η περίπτωση της παιδικής εργασίας», στο: Χ. Χατζιωσήφ, Γ. Μαυρογορδάτος (επιμ.), *Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός*, Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 205-223.
- Λούκος Χ., 2015, «Εθελοντικές συσσωματώσεις για νέους και από νέους στη Σύρο κατά το πρώτο μισό του εικοστού αιώνα», στο: Έ. Αβδελά, Χ. Εξερτζόγλου, Χ. Λυριντζής (επιμ.), *Μορφές δημόσιας κοινωνικότητας στην Ελλάδα του εικοστού αιώνα*, ηλεκτρονική έκδοση, Ρέθυμνο: Πανεπιστήμιο Κρήτης, 62-81.
- Lewis J., 1999, "The voluntary sector in the mixed economy of welfare", στο: D.

- Gladstone (επιμ.) *Before Beveridge: Welfare before the Welfare State*, Λονδίνο: IEA Health and Welfare Unit, 10-17.
- Μαστρογιάννης Ι., 1960, *Ιστορία της κοινωνικής προνοίας της νεωτέρας Ελλάδος*, Αθήνα: ιδιωτική έκδοση.
- Μπαλάνος Δ. Σ., 1919, *Η περίθαλψις των ορφανών εν τω ελληνικώ κράτει*, Αθήνα: Υπουργείον Περιθάλψεως.
- Μπρούσκου Α., 2015, «Λόγω της κρίσεως σας χαρίζω το παιδί μου»: *Η διακίνηση παιδιών στην ελληνική κοινωνία του 20ού αιώνα. Το παράδειγμα του δημοτικού βρεφοκομείου Θεσσαλονίκης «Άγιος Στυλιανός»*, Θεσσαλονίκη: Επιστημονικός Σύλλογος Μέριμνας Παιδιού και Εφήβου.
- Παπαμακαρίου Ε., 2015, «Άπορα και ορφανά παιδιά στη μεταπολεμική Σύρα: Η περίπτωση του Μπαμπαγιώτειου Ορφανοτροφείου Θηλέων», αδημοσίευτη διπλωματική εργασία, Πανεπιστήμιο Κρήτης.
- Συριάνογλου Π., 2008, «Εγκατάσταση Μικρασιατών προσφύγων στο Ρέθυμνο», στο: *Βενιζελισμός και πρόσφυγες στην Κρήτη*, πρακτικά ημερίδας, Ηράκλειο: Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών και Μελετών «Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος» - Δήμος Ηρακλείου, 87-95.

VII. ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΜΝΗΜΗ ΣΤΗ ΝΕΟΤΕΡΗ ΕΛΛΑΔΑ

επιμέλεια: Άρις Τσαντηρόπουλος

Κατερίνα Αναγνωστάκη

In situ: Σκέψεις για τη διαπλοκή χώρου και γεγονότος, μέσα από την προφορική ιστορία

Εισαγωγή

Για τη σύνδεση τόπου και μνήμης υπάρχει μια πλούσια θεωρητική παραγωγή από ένα ευρύ φάσμα επιστημών. Οι μελέτες, ως επί το πλείστον, προσεγγίζουν το χώρο ως τοπίο άσκησης και εφαρμογής τεχνικών μνήμης (βλ. ενδεικτικά Light και Young 2010· Mills 2006· Nagel 2002· Παπαδόπουλος 2008· Γκέφου-Μαδιανού 2012), ως πεδίο δημιουργίας δημόσιας μνήμης, διεκδικούμενο μεταξύ κράτους και κοινωνίας πολιτών ή μεταξύ συλλογικοτήτων της κοινωνίας πολιτών (βλ. ενδεικτικά Till 2012). Η αρχιτεκτονική του τοπίου, η κτιριακή αρχιτεκτονική, η επιστράτευση των τεχνών, οι εκφωνήσεις λόγων και διάφορες άλλες καταφυγές αναγνωρίζονται ως μέσα μιας εκ των υστέρων νοηματοδότησης του χώρου για την ανάμνηση γεγονότων και για τη συγκρότηση μνήμης συλλογικής και άρα, τουλάχιστον εν μέρει, και ατομικής.

Ερώτημα

Η έρευνά μου, όμως, στο πεδίο της προφορικής ιστορίας, με τη συλλογή και επεξεργασία βιογραφικών αφηγήσεων, με έφερε ενώπιον μιας λίγο διαφορετικής προσέγγισης του ζητήματος του χώρου και της επίδρασής του στη διαμόρφωση της ατομικής μνήμης που αφορά μεμονωμένα –σε μια πρώτη ανάγνωση τουλάχιστον– γεγονότα. Το βασικό ερώτημα που τέθηκε είναι ποια η σχέση που προκύπτει μεταξύ χώρου και γεγονότος, τη στιγμή που αυτό συμβαίνει. Δευτερευόντως, ποια είναι η επίδραση της σχέσης αυτής στη διαμόρφωση της μνήμης του γεγονότος. Εξ ου στον τίτλο δανείζομαι την έκφραση *in situ*, παραπέμποντας στη σημασία που αποκτά το εύρημα, όταν εντοπίζεται *επιτόπου* ή, όπως απλά θα λέγαμε, *στη θέση του*, εντός του θεματικού του πλαισίου. Μπορεί, λοιπόν, να διευρύνει τους προβληματισμούς μας για τη λειτουργία της μνήμης ο εντοπισμός του γεγονότος στον τόπο που αυτό συνέβη; Με ποια μέθοδο μπορεί να γίνει αυτός ο εντοπισμός; Πόσο μπορεί να συνεισφέρει η Ιστορία στη διαδικασία αυτή;

Θεωρητικές αφορμές

Τα παραπάνω ερωτήματα με παρέπεμψαν σε μια πιο βασική βιβλιογραφική συζήτηση για το χώρο (Harvey, Massey). Οι θεωρητικές προσεγγίσεις του θέματος

από φιλόσοφους, γεωγράφους κ.ά. έχουν θέσει όρια ή/και προοπτικές γύρω από τη σημασία του όρου «χώρος» (“space”), τις οποίες θα προσπαθήσω εδώ να αξιολογήσω για μια πρακτική σύνδεση με την προφορική ιστορία. Ο David Harvey σε ένα συνοπτικό και πλούσιο άρθρο του, όπου ενσωματώνει μεγάλο μέρος της σχετικής συζήτησης που έχει προηγηθεί (Harvey 2004), επιχειρηματολογεί για το γιατί ο χώρος δεν μπορεί να αντιμετωπιστεί μονάχα ως ένα απόλυτο μέγεθος, που είναι προϋπάρχον, προκαθορισμένο και προσχεδιασμένο, πάνω στο οποίο εγγράφονται γεγονότα. Επιστρατεύοντας τη φιλοσοφική σκέψη του Λάιμπνιτς και τις φυσικές μελέτες του Αϊνστάιν, σχετικοποιεί την έννοια του χώρου θέτοντας τις εξής παραμέτρους: Αφενός ότι ο χώρος δεν νοείται, δεν γίνεται αντιληπτός, έξω από τις διαδικασίες που τον προσδιορίζουν. Αφετέρου ότι οι διαδικασίες αυτές που εμπλέκονται με το χώρο, προσθέτουν στη σχέση των παράγοντα του χρόνου. Ένα γεγονός στο χώρο δεν μπορεί να γίνει αντιληπτό απομονωμένο από το χρονικό του περιβάλλον. Τέλος, η αντίληψη του χώρου εξαρτάται από το πλαίσιο αναφοράς του παρατηρητή. Καταλήγει, κατόπιν, ο Harvey: «Η ερώτηση “τι είναι ο χώρος;” αντικαθίσταται, επομένως, από την ερώτηση “πώς συμβαίνει και οι διαφορετικές πρακτικές των ανθρώπων δημιουργούν και κάνουν χρήση διαφορετικών αντιλήψεων του χώρου;”».¹

Με αφορμή αυτές τις «διαφορετικές πρακτικές των ανθρώπων που δημιουργούν ποικίλες αντιλήψεις για το χώρο», η Ιστορία μπορεί να συνεισφέρει στο κομμάτι της διαπλοκής χώρου και γεγονότος, εντοπίζοντας το νοηματικό πλαίσιο μέσα από το οποίο η εκάστοτε κοινωνία και οι πρακτικές της ορίζουν ένα χώρο. Οι αντιλήψεις και οι πρακτικές των κοινωνιών σε κάθε χρονική περίοδο αναπαρίστανται στο χώρο και εγκαθιδρύουν τη λειτουργία και τη χρήση του, για όσο διάστημα αυτές είναι έγκυρες. Η ιστορική διάσταση των παραπάνω προκύπτει, επομένως, από το γεγονός της εναλλαγής, διαδοχής ή απώλειας και παύσης των αναπαραστάσεων αυτών μέσα από τις κοινωνικές και πολιτισμικές αλλαγές.

Προβληματισμός

Ερχόμενοι στην προφορική ιστορία, θα πρέπει να εκτιμήσουμε όλα τα παραπάνω, ώστε να αξιολογήσουμε κατά πόσο τη στιγμή βίωσης ενός γεγονότος η, σύνομη ή μη με την αντίληψη και τη νοηματοδότηση του χώρου, ενέργεια επιδρά στην εντύπωση που αφήνει το γεγονός στον αυτόπτη. Δεδομένων των πολλαπλών –πολλών και ενίοτε και ταυτόχρονων– αντιλήψεων για τον δημόσιο χώρο στον 20ό αιώνα, για παράδειγμα, κατά πόσο θα περνούσε απαρατήρητο από κάποιον το ξεγύμνωμα κάποιου άλλου σε ένα δρόμο; Δεν έχει σημασία στο σημείο αυτό να υποθέσουμε ή να εξετάσουμε κατά πόσο θα γινόταν αποδεκτό ή πώς θα γινόταν αντιληπτό, αλλά ποιες ήταν οι πιθανότητες να μη τύχει προσοχής. Ιδιαίτερα αν φέρουμε το παράδειγμα αυτό σε αντιδιαστολή με το ξεγύμνωμα εντός σπιτιού, με τον ίδιο «δράστη» και τον ίδιο θεατή, μπορούμε αμέσως να μπούμε σε μια συζήτηση. Στο εντός σπιτιού ξεγύμνωμα,

¹ Στο πρωτότυπο: “The question ‘what is space?’ is therefore replaced by the question ‘how is it that different human practices create and make use of different conceptualizations of space?’”.

παράγοντες όπως η σχέση των δύο εμπλεκόμενων, αλλά και η παρουσία ή μη τρίτου ατόμου στον ίδιο χώρο, η χρονική στιγμή ή ο σκοπός, είναι πιθανό να συμβάλουν στο αν θα περάσει περισσότερο ή λιγότερο απαρατήρητη η ενέργεια αυτή. Οι παράγοντες που προανέφερα, όμως, μηδαμινή σημασία έχουν όταν μεταφέρουμε την ενέργεια εκτός ιδιωτικού χώρου. Στο συγκεκριμένο παράδειγμα, μάλιστα, η εντύπωση που θα κάνει το γυμνό σώμα σε δημόσια θέα δεν υπαγορεύεται μόνο από τις κοινωνικές αντιλήψεις αλλά και από τις επιταγές του νόμου.

Το επόμενο βήμα στον προβληματισμό αυτόν έχει να κάνει με το κατά πόσον η εντύπωση ενός γεγονότος, εντύπωση που υπαγορεύεται από το χώρο όπου αυτό εκτυλίσσεται, επιδρά καταλυτικά στην ανάμνησή του. Στο σημείο αυτό, ακόμη κι αν η επιχειρηματολογία είναι επαρκής, δεν μπορούμε να γνωρίζουμε με βεβαιότητα αν η τεκμηρίωση είναι επαρκής. Ο λόγος είναι ότι σε μια συνέντευξη αδυνατούμε να ξέρουμε όσα δεν θα μας πει ο πληροφορητής. Αυτό σημαίνει ότι μπορεί οι συνεντεύξεις να μας δίνουν υλικό ώστε να υποθέτουμε μια σχέση μεταξύ «εντυπωσιακών» γεγονότων και της ανάμνησής τους, όμως δεν μπορούμε να γνωρίζουμε αν το άτομο που μιλάει είχε ζήσει κι άλλα «εντυπωσιακά» γεγονότα, τα οποία δεν ανακαλεί. Δεν μπορούμε παρά να προχωρήσουμε με αυτή την αβεβαιότητα.

Οι παράγοντες που επιδρούν στη μνήμη του ατόμου είναι πολλαπλοί και η σχετική συζήτηση δεν έχει κλείσει, αν προβλέπεται κάποια στιγμή να γίνει αυτό. Με βάση, όμως, τις μελέτες των τελευταίων δεκαετιών έχουν εντοπιστεί και συστηματοποιηθεί πολλοί από αυτούς.² Στο πλαίσιο της ίδιας συζήτησης γίνεται λόγος και για τη δυνατότητα διάκρισης μεταξύ εμπειρίας και αφήγησης και μεταξύ γεγονότος και αυτοεικόνας και κατασκευής εικόνας του αφηγητή. Το ζήτημα που τίγεται εδώ, αναφορικά με τη σχέση χώρου, γεγονότος και ανάμνησής του, δεν δραπετεύει από τα προβλήματα αυτά. Αντίθετα, νομίζω ότι έρχεται να τονίσει αυτή την παράμετρο, που προσπαθεί να εντοπίσει τις ποικίλες αντιλήψεις και πρακτικές του ατόμου και της κοινωνίας κατά το χρόνο βίωσης του γεγονότος.

Υποθέτω, λοιπόν, ότι το μη σύννομο με τη νοσηματοδότηση του χώρου συμβάν, τη στιγμή που αυτό λαμβάνει χώρα, ευνοεί την αποτύπωσή του στη μνήμη του παρατηρητή. Η παραβίαση των παγιωμένων κανόνων που διέπουν τη λειτουργία ενός χώρου φαίνεται να παραπέμπει σε μια, ενδεχομένως ακούσια, αξιολόγηση του συμβάντος, η οποία αφήνει το στίγμα της στη μνήμη του μετέπειτα αφηγητή. Αυτή η διαδικασία δεν εγγυάται, βέβαια, την πιστή περιγραφή του γεγονότος σε μετέπειτα αφήγηση – η τελευταία μπορεί να διανθιστεί για πολλούς λόγους –, φαίνεται όμως να σχηματίζει επιτόπου έναν ισχυρό πυρήνα του στη μνήμη του εμπλεκόμενου ατόμου.

Συναντάμε, λοιπόν, αφηγήσεις γεγονότων ενσωματωμένων σε βιογραφικές ή θεματικές συνεντεύξεις, που είτε η σχέση τους με τον περιβάλλοντα χώρο τονίζεται σαφώς από τους ίδιους τους πληροφορητές είτε οι ίδιοι δεν τονίζουν τη σύνδεση αλλά αυτή αναδεικνύεται από το σύνολο της συνέντευξης. Επίσης, τέτοια γεγονότα

2 Ενδεικτικά βλ. Halbwachs 1992· Thompson 2008· Rosenthal 2013. Βλ. επίσης Danforth 2008. Για μια περιληπτική και ουσιαστική παρουσίαση των βασικών θεωρητικών προσεγγίσεων και την εφαρμογή τους σε μελέτη που αφορά μια περίπτωση της ελληνικής ιστορίας, βλ. Βαν Μπούσοχτεν 2005.

χρησιμοποιούνται ενίοτε από τους αφηγητές για να καταδείξουν την ακρότητα μιας γενικότερης κατάστασης. Σε άλλες περιπτώσεις, τέλος, η βαρύτητα του γεγονότος που περιγράφεται δεν προκύπτει μόνο από την αντιδιαστολή του με τη νοηματοδότηση του χώρου στον οποίο εκτυλίσσεται, αλλά και από την εκτίμηση της ίδιας της ενέργειας ως ακραίας, πράγμα όμως που δεν πρέπει να υποτιμά τη σχέση της με το χώρο.

Στην προφορική ιστορία, οι περιγραφές που φέρουν αυτήν τη σύνδεση μεταξύ χώρου, εμπειρίας και μνήμης πολύ συχνά δεν είναι ευδιάκριτες. Αφορούν συνηθισμένες πρακτικές, που χρειάζεται να τις τέμνουμε για να διαπιστώσουμε τη σύνδεσή τους με τον περιβάλλοντα χώρο. Η ανάγκη αυτής της τομής δεν είναι κάτι παράδοξο. Η προφορική ιστορία είναι ένα πεδίο που έχει αναπτυχθεί τις τελευταίες δεκαετίες. Ακόμη και οι παρατηρητές και ερευνητές δεν απέχουν, κατ' ανάγκη, από τις αντιλήψεις των κοινωνιών των τελευταίων εβδομήντα χρόνων, που περιγράφονται στον κύριο όγκο των συνεντεύξεων οι οποίες έχουν συλλεχθεί σε ιδιωτικά και δημόσια αρχεία. Επομένως, η ανάλυση των συνεντεύξεων, αυτό που ονομάσαμε τομή παραπάνω, αποτελεί απαραίτητη μέθοδο για τον εντοπισμό ευρημάτων σε κάθε περίπτωση.

Τεκμήρια προφορικής ιστορίας

Τα παραδείγματα που χρησιμοποιούνται εδώ για την τεκμηρίωση των παραπάνω σκέψεων επικεντρώνονται στον δημόσιο χώρο κατά τη δεκαετία του 1940 και προέρχονται από την έρευνα για τη διατριβή μου, η οποία αφορά τη μνήμη της δεκαετίας του 1940 στην πόλη των Χανίων. Ορισμένα από αυτά αφορούν βαρύνοντα περιστατικά, άλλα όχι. Σε κάθε περίπτωση, όμως, φαίνεται ότι έχουν κομβική σημασία στη μνήμη των πληροφορητών. Κάποια από αυτά τα γεγονότα έπαιξαν ρόλο στην πορεία ζωής του αφηγητή κι άλλα όχι, επιτρέποντάς μας να προβληματιστούμε έτσι για το ακριβές περιεχόμενο της ανάμνησής τους.

Η πρώτη περίπτωση αφορά έναν μαθητή στα μέσα της δεκαετίας του 1940.³ Το γεγονός εκτυλίσσεται μέσα στη σχολική αίθουσα, κατά τη διάρκεια του μαθήματος. Εντάσσω την περίπτωση αυτή στην κατηγορία του δημόσιου χώρου, αναλογιζόμενη ποιο είναι το περιεχόμενο του όρου αυτού για την περίπτωση ενός 11χρονου παιδιού. Ιδιαίτερα για τον πληροφορητή αυτόν, το συγκεκριμένο συμβάν εκτυλίσσεται την πρώτη χρονιά άφιξής του στην πόλη, καθώς κατά τη διάρκεια της Κατοχής ο ίδιος με την οικογένειά του είχαν μετακομίσει σε ένα χωριό του νομού Χανίων. Η περιγραφή αφορμάται από το σχόλιο του ίδιου του πληροφορητή, ότι τα παιδιά των αντιστασιακών δεν αντιμετώπισαν πάντοτε φιλικό κλίμα μετά την αποχώρηση των κατοχικών δυνάμεων. Αμέσως πριν από την εξιστόρηση, ο ίδιος ο πληροφορητής είχε χαρακτηρίσει το σχολείο ως «καταφύγιο». Η αντίληψή του αυτή, σε συνδυασμό με το ρόλο του δασκάλου/καθηγητή στην αίθουσα –η αυθεντία του οποίου δεν έχει τύχει, στο δείγμα των συνεντεύξεων που έχω συλλέξει, να αμφισβητηθεί ποτέ από κανέναν πληροφορητή που μιλάει για εκείνη την περίοδο– στερεώνουν ένα

3 Συνέντευξη στη γράφουσα, Χανιά, 21.11.2010.

περιβάλλον ασφάλειας για τον 11χρονο I.M.⁴ Παράλληλα, η τάξη, κατεξοχήν χώρος κοινωνικότητας των παιδιών μαζί με τη γειτονιά, είναι το πεδίο μάχης κατοχύρωσης μιας εικόνας που επιτρέπει στο παιδί να γίνει αποδεκτό από τα υπόλοιπα μέλη. Στο πλαίσιο αυτό, λοιπόν, εξιστορείται το ακόλουθο:

«Εγώ αισθάνθηκα ότι -δε θα πω, βέβαια, ονόματα- ότι κάποιος καθηγητής προσπαθούσε να με προσβάλει. Έλεγε “ποιος θέλει να μου φέρει τον καφέ;”. Εγώ δεν ήθελα να του φέρω τον καφέ σύμφωνα με αυτά που έλεγε [τα διαφορούμενα σχόλια για τους αντιστασιακούς] και ενώ σηκώνανε το χέρι τους 20-30 παιδιά, έλεγε “ο [τάδε-πληροφορητής] θα φέρει τον καφέ”. Μέχρι να τον φέρω από το καφενείο του [τάδε] χυνότανε ο καφές -το 'κανε μια δυο φορές αυτό- αφήνω τον καφέ και την ώρα που πήγα να καθίσω στο θρανίο είπε ότι “ορίστε άνθρωπος, να τον στείλεις να σου φέρει τον καφέ και έχει πει τον μισό στο δρόμο”».

Το συγκεκριμένο περιστατικό δεν αξιολογείται, ούτε από τον ίδιο τον πληροφορητή, ως ένα γεγονός που στιγμάτισε τη μετέπειτα πορεία της ζωής του. Συνιστά, όμως, μια αμφισβήτηση της εικόνας του προς το διεκδικούμενο κοινό της κοινωνικότητάς του, δηλαδή τους συμμαθητές του, παρότι η αντίδραση αυτών δεν περιγράφεται. Για τον ίδιο τον I.M., το σχόλιο του καθηγητή του αποτέλεσε παρέκβαση από την πρακτική που αυτή η ηλικία ορίζει, ότι στον δημόσιο χώρο του σχολείου το παιδί συγκροτεί την εικόνα του, δείχνει έναν εαυτό ικανό να γίνει αποδεκτός από τους γύρω του. Όπως ο ίδιος χαρακτηριστικά συνεχίζει στην περιγραφή, η τιμωρία από τον καθηγητή ήταν κάτι αποδεκτό στο πλαίσιο της λειτουργίας της τάξης, η προσβολή όμως όχι:

«Εγώ κείνη τη στιγμή δηλαδή θα προτιμούσα να μ' είχε χτυπήσει, δεν ξέρω τι θα προτιμούσα να είχε κάνει, παρά να πει αυτήν την κουβέντα».

Στο σύνολο της συνέντευξης αυτής, δεν υπάρχει καμία άλλη αναφορά σε παρατηρήσεις ή/και δηκτικά σχόλια που τυχόν εισέπραξε ο πληροφορητής ως παιδί εντός του σπιτιού του. Η επιθυμία του I.M. να αποκαταστήσει αυτό που ο ίδιος αντιλήφθηκε ως αδικία εντός της τάξης, συντηρήθηκε μέχρι να έρθει η ώρα να διεκδικήσει, υπό άλλους πια όρους, αυτό που θεωρούσε δίκαιο:

«Μετά, όταν πρωτοβγήκα βουλευτής, σε μια τελετή με κάτσανε δίπλα του, τον καιρέτσα, όχι διά χειραψίας... κάποιος έκανε κάποια κριτική... αυτός είπε δεν θυμάται ποιος είναι... Εγώ του είπα λοιπόν ποιος είμαι, δεν του 'πα ότι είμαι βουλευτής, του είπα “εγώ είμαι εκείνο το παιδί που έκανες αυτά τα πράγματα”. Λέει “ακόμα θυμάσαι αυτά τα πράγματα;”. Λέω “άμα πληγώσεις ένα παιδί και 100 χρονώ γέρος να είναι, το θυμάται”. Ε, μετά συμφιλιωθήκαμε βέβαια, ζούσαμε και κοντά και μετά γίναμε φίλοι».

Η δεύτερη περίπτωση⁵ μας φέρνει πιο κοντά στο ιστορικό πλαίσιο της εποχής και αφορά την περίοδο κήρυξης του πολέμου, στα τέλη του 1940. Ο πληροφορητής σε αυτήν την περίπτωση, 18 χρόνων το 1940, αφηγείται μια εικόνα πολύ προσφιλή στη

4 Χρησιμοποιούνται τα αρχικά του ονοματεπώνυμου καθενός πληροφορητή και καθεμιάς πληροφορήτριας.

5 Συνέντευξη στη γράφουσα, Χανιά, 17.12.2013.

δημόσια μνήμη για τους πρώτους μήνες του πολέμου στην Αλβανία, το πανηγυρικό κλίμα. Παιδί διωγμένου βενιζελικού χωροφύλακα κατά τη δεκαετία του 1930, πέρασε με την οικογένειά του το μεταξικό καθεστώς σε ένα χωριό του νομού Χανίων. Το 1939 ήρθε μόνος του στην πόλη, για να τελειώσει το εξατάξιο γυμνάσιο. Ο δημόσιος χώρος, στην προκειμένη περίπτωση ο δρόμος, δεν είναι απλώς ένας χώρος διακριτός από τον ιδιωτικό, όσον αφορά την έκθεση που συνεπάγεται. Είναι φορτισμένος από το φόβο που επισύρει η ποινή μιας κολάσιμης, για τα πολιτικά δεδομένα της εποχής, έκθεσης, τόσο λόγω της πρακτικής του καθεστώτος μέχρι τότε όσο και λόγω της ταλαιπωρίας της ίδιας της οικογένειάς του εξαιτίας της βενιζελικής τοποθέτησης του πατέρα. Στη συγκεκριμένη αφήγηση, το περιστατικό που περιγράφεται με ύφος έκπληξης δεν αφορά το στιγματισμό του πληροφορητή, αλλά τη χρήση του δρόμου με έναν τρόπο που μέχρι τότε αντενδεικνυόταν όχι μόνο για τον ίδιο: τη δημόσια πολιτική τοποθέτηση.

«Κηρύχτηκε ο πόλεμος... χαρούμενοι да, οι καθηγητές, όλοι, “θα νικήσουμε τσ’ Ιταλούς”, τραγούδια των Ιταλών, αυτά που ξέρετε τα τραγούδια... Και μας βγάλανε οι καθηγηταί... Μα... ξέρεις τι ενθουσιασμός υπήρχε; Γιατί τους θεωρούσαμε τους Ιταλούς πως ήταν άχρηστοι, ας πούμε. Τραγούδια στο δρόμο...! Και πηγαίναμε και ήταν ένας Ιταλός πρόξενος, έμενε εκεί στην Αγορά από πίσω, και... ομαδικά που περνούσαμε χτυπούσαμε την πόρτα του Ιταλού –αυτός ήταν βέβαια κλεισμένος μέσα– “κορόιδο Μουσολίνι”, κάτι τέτοια... τραγούδια έτσι γ’ αυτόν...»

Στην προκειμένη περίπτωση, δεν υπάρχει κάποιο περιστατικό βίαιο, προσβλητικό ή καταλυτικό για τη βιογραφική πορεία του Σ.Σ. Η ανάμνηση, όμως, του γεγονότος της δημόσιας εναντίωσης στο δρόμο, ακόμη και απέναντι στους Ιταλούς, που νομιμοποιημένα εκείνη την εποχή ήταν δέκτες χλευασμού, προκαλεί στον αφηγητή εντύπωση, ως μια ανοίκεια πρακτική, και μάλιστα με την ενθάρρυνση των ίδιων των καθηγητών.

Ο φόβος της δημόσιας έκθεσης σε ζητήματα που άπτονται του πολιτικού και που ενέχουν, στην αντίληψη του μέσου πολίτη της εποχής εκείνης, την απειλή του στιγματισμού από την κοινωνία, υπονοείται και σε ακόμη ένα απόσπασμα της αφήγησης του Σ.Σ. Εκτυλίσσεται δύο-τρία χρόνια αργότερα, εν μέσω Κατοχής.

«Την ώρα που ήμαστε εκεί... ήτανε πρωί που πήγα... το απόγευμα, έρχεται ένας Γερμανός με ένα διερμηνέα και μας λέει ο διερμηνέας “μη φοβηθείτε, ελάτε, σας θέλουνε στην Κομαντατούρ, στην... εδώ στη Νομαρχία”, εκεί ήτανε οι Γερμανοί, Κομαντατούρ τη λέγανε. “Ελάτε”, λέει. Αρχίσαμε και τρέμαμε. Ούτε να μιλήσει ο ένας, εγώ να μιλήσω στην αδερφή μου ή αυτή... δεν εμπορούσαμε να μιλήσουμε καθόλου. Και ακολουθούσαμε τον Γερμανό. Ήτανε με πέταλα [δείχνει στο πέτο], Γκεστάπο ελεγότανε, με ένα πέταλο εδώ και ο διερμηνέας. Πηγαίναμε... εγώ επειδή είχα το κακό παρελθόν που είχαν εκτελέσει... την πρώτη εκτέλεση που είχαν μέσα κι εμένα μαζί, τα ‘χασα, δεν ήξερα, ακολουθούσα σαν το πρόβατο, σαν το ζώον ακολουθούσα [...] Καταλαβαίνετε τώρα πώς αισθανθήκαμε μέσα [μας], να πηγαίνουμε στο δρόμο να...»

Η τρίτη περίπτωση αφορά τον Β.Κ.-Μ.,⁶ Χανιώτη φοιτητή στην Αθήνα την περίοδο της Απελευθέρωσης. Η βιογραφική αφήγησή του στο σύνολό της έχει κεντρικό μοτίβο τις ερωτικές περιπέτειες του πληροφορητή. Μια σύλληψή του στο κέντρο της Αθήνας δεν περιγράφεται με το φόβο του στιγματισμού. Οι λόγοι μπορεί να έχουν να κάνουν είτε με τη συγκρότηση της εικόνας του μέσα από τη συγκεκριμένη αφήγηση, είτε με το γεγονός ότι το περιβάλλον της Αθήνας διαφέρει από αυτό μιας μικρής πόλης, όπου η αναγνωρισιμότητα είναι πιο πιθανή, είτε με το κοινωνικοοικονομικό υπόβαθρο της συγκεκριμένης οικογένειας. Σε κάθε περίπτωση, το ενδιαφέρον είναι ότι το περιστατικό που με δέος αφηγείται ο Β.Κ.-Μ. και εκτυλίσσεται σε ένα δρόμο του Κολωνακίου κατά τη διάρκεια των μαχών των Δεκεμβριανών, αποκλείει το πλαίσιο που η επικρατούσα δημόσια μνήμη αποτυπώνει για τις ημέρες εκείνες και αναδεικνύει το προσωπικό του ζητούμενο, φιλτραρισμένο από την αντίληψη της εποχής για την έκθεση σε δημόσιο χώρο.

«Ήταν λοιπόν... έρχεται [η μητέρα του] και υπήρχαν σκοπιές στη γωνία Λυκαβηττού και Πανεπιστημίου, απέναντι από την... Καθολική Εκκλησία ακριβώς, στη γωνία είναι η... Αρχαιολογική Εταιρεία, σ' ένα ωραίο διώροφο κτίριο με κολόνες μπροστά μαρμάρινες και "έλα να τα πάρεις". Ήταν σκοπός Άγγλος εκεί. Και από την άλλη πλευρά πάλι, ήταν άλλος σκοπός. Για να μπεις μέσα στο τετράγωνο αυτό που ήταν η κυβέρνηση – η επίσημη Ελλάς ήταν αυτό το τετράγωνο – υπήρχαν άνδρες και μία γυναίκα. Ο άνδρας έκανε έλεγχο στους άνδρες μέχρι τα σκέλια και τα λοιπά και από την απέναντι πλευρά μπαίνανε οι γυναίκες. Μια κυρία, δεν ξέρω τώρα τι σόι πράγμα ήταν... της αστυνομίας, δεν ξέρω, έκανε έλεγχο στις τσάντες και στο σώμα των γυναικών. Λοιπόν, εκείνη την ώρα που έρχεται η μητέρα μου με μια τσάντα των ψώνιων, την οποίαν είχε πλέξει η ίδια και είχε δύο χερούλια ξύλινα, αγοραστά. Γέμισε την τσάντα της, λοιπόν, με τα καλούδια που της έδωσα και της είπα ότι, επειδή είναι πολλά, δώσε και στο στρατηγό [τάδε]. Κι εκείνη την ώρα πέφτει ένας όλμος από τα Εξάρχεια και μια κοπέλα που ήταν δίπλα μου, περνούσε, την κάνει συμπαράλια και της πήρε όλο το απάνω [...] Λοιπόν, αυτός ο όλμος, το πίσω μέρος του οποίου εκράτησα εις ενθύμιον, δε με έφτανε ο πόνος μου κ.λπ., με κάνει κι εμένα συμπαράλια, την κοπέλα... δεν ξέρω ζωντανή ήταν; Πάντως είδα το στήθος της. Ένα υπέροχο στήθος! Ήμουνα και νεαρός τότε και λίγο πεινασμένος φαίνεται σεξουαλικά... δε με έφτανε ότι το αίμα έτρεχε ακατάσχετα και πονούσα, αλλά εγώ καμάρωνα το στήθος της κοπέλας».

Το βασικό ζητούμενο εδώ φαίνεται πως είναι η έκθεση του σώματος σε δημόσιο χώρο, ακόμη κι αν αυτό γίνεται υπό συνθήκες θανατηφόρες. Πρόκειται, όμως, για ένα συμβάν που δεν προβλέπεται να συντελείται σε δημόσιο χώρο και στην προκειμένη περίπτωση η συγκυρία αυτή είναι ευχάριστη για τον πληροφορητή, όσο παράδοξο κι αν ακούγεται αυτό. Μάλιστα, η απορρόφηση του νεαρού από το συμβάν είναι τέτοια, ώστε πολύ λιγότερο τον απασχολεί, στην αφήγηση, ο δικός του τραυματισμός και καθόλου η κατάσταση της μητέρας του. Στο ίδιο πλαίσιο μπορούμε να σχολιάσουμε και την υπαινικτική έμφυλη διάσταση της ανάμνησής του. Δεν είναι μόνο ότι

6 Συνέντευξη στη γράφουσα, Χανιά, 6.3.2013.

παρακάμπτεται η αντικειμενική συνθήκη μιας θανατηφόρας κατάστασης και ο πληροφορητής επικεντρώνεται στο στήθος της τραυματισμένης, που φαίνεται ότι συμβολίζει γι' αυτόν την ερωτική επιθυμία για το γυναικείο σώμα, κάτι εντυπωσιακό ως εκτεθειμένο στο δρόμο. Ήδη, στο αμέσως προηγούμενο κομμάτι της αφήγησής του, που παρατίθεται, αφήνει να πλανάται μια αμφιβολία για το ποιόν της γυναίκας που, σε δημόσια θέα, έκανε σωματικό έλεγχο σε άλλες γυναίκες στην είσοδο του τετραγώνου. Η επιτέλεση του παράδοξου σε δημόσιο χώρο, της έκθεσης του σώματος, επισύρει και μία, κεκτημένης ταχύτητας, ηθική αξιολόγηση της αστυνομικού.

Το τελευταίο παράδειγμα προέρχεται από ομαδική συνέντευξη δύο αδερφών, της Ε.Κ. και της Κ.Τ.⁷ Το γεγονός εκτυλίσσεται στο δρόμο ενός χωριού των Χανίων, στα τέλη της Κατοχής, όταν οι δύο πληροφορήτριες είναι 19 και 25 χρονών, αντίστοιχα. Η μικρότερη σε ηλικία αφηγείται το περιστατικό που συνέβη στη μεγαλύτερη αδερφή της.

«Λοιπόν, δημιουργούνται επεισόδια. Επήγε ο γιος του μυλωνά, γιατί καθόταν η γιαγιά μου φάτσα στο σπίτι τους, επήγε να την χτυπήσει, να την δείρει, έγινε μια μικροφασαρία, αλλά μετά αυτός κατεβάζει... υπήρχανε οι Γερμανοί στα χωριά, κατεβάζει το κόμμα του κι η αδερφή μου ήτανε... ερχότανε με τον πρόεδρο του χωριού από κάτω απ' τα μαγαζιά, τη συνόδευε να πάει στη γιαγιά μου, γιατί έμενε στις γιαγιάς μου το σπίτι, δε χωρούσαμε όλοι στο σπίτι μας, μαζί με τη γιαγιά μου. Μεταξύ των δύο σπιτιών βγαίνουνε –“Να την έρχεται”– και βγαίνουνε οι αριστεροί και πάνε μέσα από το σπίτι της νονάς μου και παίρνουν το ψαλίδι και της κόβουνε τα μαλλιά...»

Στη συγκεκριμένη περίπτωση, το περιστατικό είναι από μόνο του βίαιο και καθοριστικό για τη βιογραφική πορεία και συγκρότηση της μεγάλης αδερφής, αλλά και του συνόλου της οικογένειας. Παρά το γεγονός ότι η μικρότερη αδερφή έχει τα νήια της αφήγησης καθ' όλη τη συνέντευξη, θεωρώ ότι μπορούμε να αξιολογήσουμε το γεγονός ότι το περιστατικό αυτό, της δημόσιας διαπόμπευσης, προτρέπει να το παρουσιάσει αυτή κι όχι η άμεσα ενδιαφερόμενη. Στη δημόσια διαπόμπευση η μικρή αδερφή φαίνεται να αναλαμβάνει το ρόλο του θεατή, ο οποίος δεν ενδίδει στο στιγματισμό που επιδιώκουν οι επιτιθέμενοι, αλλά υπερασπίζεται την ακεραιότητα της αδερφής της.

Το βίαιο κούρεμα των γυναικείων μαλλιών αποτελεί μια πρακτική με συγκεκριμένη νοσηματοδότηση σε πολλές κοινωνίες (Boak 2012· Bauer 1998· Emsley 2005). Το συναντάμε να συμβαίνει και κεκλεισμένων των θυρών, με θεατές την οικογένεια ή και παρουσία μόνο του δράστη/δράστριάς και του θύματος. Ο δημόσιος χώρος, όπως αναφέρθηκε και προηγουμένως, αποτελεί το πεδίο συγκρότησης εικόνας ικανής, ώστε να γίνει το άτομο κοινωνικά αποδεκτό. Οι διαδικασίες δημόσιας έκθεσης των, κοινωνικά προσδιορισμένων, ανικανοτήτων του ατόμου –πραγματικών ή φανταστικών– που καταρρίπτουν την εικόνα αυτή είναι μη προβλεπόμενες στην ομαλή λειτουργία ενός δημόσιου χώρου και εξυπηρετούν την έκθεση των εν οίκω, εν δήμω,

7 Συνέντευξη στη γράφουσα, Αθήνα, 2.7.2010.

τετελεσμένα. Θα έλεγα ότι η υιοθέτηση της πρακτικής της δημόσιας διαπόμπευσης ως «αποτελεσματικής», πατάει ακριβώς στην παραδοχή ότι παραβιάζεται η ομαλή λειτουργία του δημόσιου χώρου. Ο συμβολισμός, δηλαδή, της διαπόμπευσης και η αποτελεσματικότητά της βασίζεται πρωτίστως στην παραβίαση μιας διαδικασίας και δευτερευόντως στο περιεχόμενο της αιτίας της διαπόμπευσης. Στο συγκεκριμένο παράδειγμα, επιπλέον, έχουμε μέσα στην αφήγηση και έναν υπαινιγμό για το δίπολο ιδιωτικό-δημόσιο, όπως γίνεται αντιληπτό από την αφηγήτρια: Το ψαλίδι το οποίο χρησιμοποιούν οι δράστες βγαίνει από το σπίτι της νονάς της, δηλαδή ενός μέλους του ευρύτερου οικογενειακού κύκλου, που –στη δική μου κατανόηση του τόνου της αφηγήτριας, συνυπολογίζοντας τη βαρύτητα της κουμπαριάς στην Κρήτη και των κοινωνικών αξιών που αυτή αναμένεται να εξυπηρετεί δίπλα στην οικογένεια– θα έπρεπε να διαφυλάξει την Κ.Τ. από τον δημόσιο εξευτελισμό.

Επίλογος

Γεγονότα που αποκτούν σημασία λόγω της σχέσης τους με το χώρο στον οποίο συμβαίνουν και γεγονότα που βαραίνουν ακόμη περισσότερο σημασιολογικά, λόγω της σχέσης τους με το χώρο στον οποίο συμβαίνουν. Η αν-οικειότητα που προκαλούν τη στιγμή της βίωσής τους στον παρατηρητή και πόσο αυτή βοηθάει στην εντονότερη αποτύπωση ενός γεγονότος στη μνήμη. Αυτά αποτελούν την αφορμή για τις παραπάνω σκέψεις, γύρω από τη διαπλοκή χώρου, γεγονότος και μνήμης. Αν είχαμε τη δυνατότητα προφορικών μαρτυριών από πρότερες κοινωνίες, όπου η νοηματοδότηση χώρων ήταν διαφορετική από αυτήν του 20ού αιώνα, ή αν έχουμε τρέχουσες κοινωνίες με διαφορετικές αντιλήψεις για το χώρο, τότε μια συγκριτική μελέτη θα βοηθούσε στην κατανόηση των παραπάνω και στο ερώτημα του Harvey, πώς οι διαφορετικές πρακτικές κάνουν χρήση των διαφορετικών αντιλήψεων του χώρου.

Βιβλιογραφία

- Βαν Μπούσχοτεν Ρ., 2003, *Ανάποδα χρόνια: Συλλογική μνήμη και ιστορία στο Ζιάκα Γρεβενών (1900-1950)*, Αθήνα: Πλέθρον.
- Bauer I., 1998, “Austria’s prestige dragged into the dirt”? The ‘GI-Brides’ and post-war Austrian society (1945-1955)”, στο: G. Bischof, A. Pelinka, E. Thurner (επιμ.), *Women in Austria*, Νιου Μπράνσγουικ και Λονδίνο: Transaction Publishers, 41-55.
- Boak H., 2012, “Nazi policies on German women during the Second World War – Lessons learned from the First World War?”, ανακοίνωση στο συνέδριο *From Voronezh to Stalingrad*, Μόσχα, 05.06.2012, Voronezh State Agricultural University, Moscow Military History Institute, Administration of the Voronezh Region.
- Γκέφου-Μαδιανού Δ., 2012, «Με αφορμή ένα μνημείο: Αναστοχασμοί και εκ των υστέρων αφηγήσεις για την Κατοχή και τον Εμφύλιο στην Αττική», αδημοσίευτη ανακοίνωση στο συνέδριο *Γεφυρώνοντας τις γενιές: Διεπιστημονικότητα και αφηγήσεις ζωής στον 21ο αιώνα. Προφορική Ιστορία και άλλες βιο-ιστορίες*, Βόλος, 25-27.5.2012, Ένωση Προφορικής Ιστορίας-Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας.
- Danforth L., 2008, «Η συλλογική μνήμη και η κατασκευή ταυτοτήτων στα έργα

- του Nicholas Gage», στο: Ρ. Βαν Μπούσχοτεν, Τ. Βερβενιώτη, Ε. Βουτυρά, Β. Δαλκαβούκης, Κ. Μπάδα (επιμ.), *Μνήμες και λήθη του Ελληνικού Εμφυλίου Πολέμου*, Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο, 257-268.
- Emsley C., 2005, *Hard Men. The English and Violence since 1750*, Λονδίνο και Νέα Υόρκη: Hambledon.
- Halbwachs M., 1992, *On Collective Memory*, Σικάγο και Λονδίνο: The University of Chicago Press.
- Harvey D., 2004, "Space as a key word", ανακοίνωση στο *Marx and Philosophy Conference*, Λονδίνο, 29.5.2004, Institute of Education.
- Light D. και C. Young, 2010, "Political identity, public memory and urban space: A case study of Parcul Carol I, Bucharest from 1906 to the Present", *Europe-Asia Studies* 62(9): 1453-1478.
- Massey D., 2008, *For Space*, Λονδίνο: Sage Publications.
- Mills A., 2006, "Boundaries of the nation in the space of the urban: landscape and social memory in Istanbul", *Cultural Geographies* 13: 367-394.
- Nagel C., 2002, "Reconstructing space, re-creating memory: sectarian politics and urban development in post-war Beirut", *Political Geography* 21: 717-725.
- Παπαδόπουλος Δ., 2008, «Η "άλλη" κληρονομιά: μνήμη, υλικότητα και η τοπογραφία του εμφυλίου στην Πρέσπα», στο: Ρ. Βαν Μπούσχοτεν, Τ. Βερβενιώτη, Ε. Βουτυρά, Β. Δαλκαβούκης, Κ. Μπάδα (επιμ.), *Μνήμες και λήθη του Ελληνικού Εμφυλίου Πολέμου*, Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο, 171-195.
- Rosenthal G., 2013, «Η βιογραφική έρευνα», στο: Γ. Τσιώλης και Ε. Σιούτη (επιμ.), *Βιογραφικές (ανα)κατασκευές στην ύστερη νεωτερικότητα*, μτφρ. Γ. Τσιώλης-Θ. Τάσης, Αθήνα: Νήσος, 63-109.
- Thompson P., 2008, *Φωνές από το παρελθόν*, μτφρ. Ρ. Βαν Μπούσχοτεν-Ν. Ποταμιάνος, Αθήνα: Πλέθρον.
- Till E. K., 2012, "Wounded cities: Memory-work and a place-based ethics of care", *Political Geography* 31: 3-14.

Ευαγγελία Καλεράντε και Αγγελική Κονταξοπούλου

Εκπαιδευτική πολιτική για τα συσσίτια των μαθητών μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο: Μνήμες κατοίκων της Ικαρίας

Εισαγωγή

Οι κυβερνήσεις της περιόδου που εξετάζουμε, μετά τον Εμφύλιο μέχρι και το 1955, εφαρμόζουν πρόγραμμα έντονης πολιτικής παρέμβασης, με αποτέλεσμα να στρέφονται εναντίον των αριστερών και των κομμουνιστών σε όλα τα επίπεδα της πολιτικής και κοινωνικής ζωής. Στην εκπαίδευση, η αντιπαράθεση είναι έντονη και συνοδεύεται από διώξεις εκπαιδευτικών, που είχαν πάρει μέρος σε κάποια φάση του Εμφυλίου, υποστηρίζοντας αριστερούς και κομμουνιστές.

Αν μια πολιτική των κυβερνήσεων ήταν η απομάκρυνση των κομμουνιστών ή μη εθνοφορόνων από τα σχολεία, μια άλλη ήταν ο έλεγχος της εκπαιδευτικής γραφειοκρατικής οργάνωσης με αναξιοκρατική επιλογή στελεχών, εθνοφορόνων ή προσκείμενων στις δεξιές κυβερνήσεις.¹

Ταυτόχρονα, στην εκπαιδευτική πολιτική που διαμορφώθηκε, μέσω του αναλυτικού προγράμματος και των εγχειριδίων των μαθημάτων, ελέγχθηκε πλήρως η διαδικασία οργάνωσης, εποπτείας και συντονισμού της εκπαίδευσης. Η ομοιομορφία σε όλα τα επίπεδα και η διαρκής επιτήρηση ενίσχυε ένα ενιαίο μοντέλο εκπαίδευσης εντός του οποίου οποιαδήποτε διαφορετική πρωτοβουλία μπορούσε εύκολα να εντοπίζεται και να αξιολογείται από την πολιτική εξουσία και ανάλογα να ελέγχεται. Ενδεικτικό της πολιτικής ελέγχου της εκπαιδευτικής διαδικασίας είναι και τα πολιτικά σύμβολα που προβλέπεται να υπάρχουν στα σχολεία.

Έτσι, το εθνικό και το πολιτικό περιεχόμενο που προβαλλόταν στην καθημερινότητα των σχολείων ενισχυόταν και με την εξωσχολική επιτήρηση, που συνέτεινε στην πολιτική κοινωνικοποίηση των μαθητών, δηλαδή στον συντηρητικό προσανατολισμό τους, ώστε να απορρίπτεται κάθε μορφή ανταγωνιστικού ή αντιθετικού λόγου.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον, όπως φαίνεται, παρουσιάζει η οργάνωση των συσσιτίων. Το ζήτημα της παιδικής ηλικίας συνδέεται με το ευρύτερο διεθνές πρόγραμμα για την παιδική ηλικία και τις ανάγκες του παιδιού με έμφαση στην πολιτική των δικαιωμάτων, που αναδεικνύεται από διεθνείς οργανισμούς.² Έτσι στην Ελλάδα το

¹ Για την επιλογή στελεχών για την Πρωτοβάθμια και Δευτεροβάθμια Εκπαίδευση, βλ. ενδεικτικά Φίλος 1984.

² Για τα ζητήματα εκπαίδευσης, κυρίως μέσα από τις αποφάσεις της UNESCO, βλ. UNESCO και Yusuf 2007 και UNESCO 1947.

θέμα της σίτισης εξυπηρετεί δύο στόχους, την προβολή της συντηρητικής προνοιακής πολιτικής, με απόδοση των δεινών στους κομμουνιστές, και την ταυτόχρονη ένταξη της Ελλάδας στο μοντέλο των χωρών με δυτική κουλτούρα, που προωθούν την πολιτική των δικαιωμάτων του παιδιού.

Στην έρευνά μας εξετάζουμε την προνοιακή πολιτική³ που εφαρμόζεται μετά τον Εμφύλιο, δίνοντας έμφαση στα προγράμματα σίτισης των μαθητών, τα οποία υλοποιούνται στο σχολικό περιβάλλον, και αναδεικνύοντας παράλληλα τη διασύνδεση της προνοιακής πολιτικής με πολιτικές πανοπτικής επιτήρησης της εκπαιδευτικής κοινότητας και του ευρύτερου πληθυσμού. Επίσης, πραγματοποιούμε συνεντεύξεις με κατοίκους της Ικαρίας, οι οποίοι διατηρούν μνήμες, είτε ως μαθητές που συμμετείχαν στα συσσίτια, είτε ως βοηθοί σε διαδικασίες σίτισης, είτε ως απλοί πολίτες. Μας ενδιαφέρει ο αφηγηματικός λόγος και το πολιτικό περιεχόμενο που αναδεικνύει σήμερα ο λόγος τους, μέσα σε μια αποφορτισμένη πολιτικά κατάσταση, που δημιουργεί η απόσταση από την ιστορική περίοδο κατά την οποία διαδραματίστηκαν τα γεγονότα. Επίσης, στην έρευνα αξιοποιούνται κείμενα και αναφορές.

Όπως θα φανεί στα συμπεράσματα, η προνοιακή πολιτική φαίνεται να υπερβαίνει το ζήτημα της μονομερούς προστασίας των παιδιών και της ανάπτυξης του σώματός τους και να επεκτείνεται με πολιτικούς όρους στον έλεγχο και τη χειραγώγηση των τοπικών κοινωνιών με την αντίστοιχη προώθηση μιας εθνικής πολιτικής που εντείνει την αντιπαράθεση εθνοκοφρόνων και κομμουνιστών.

Θεωρητική προσέγγιση

Πολιτική κατάσταση στην Ελλάδα μετά τον Εμφύλιο

Η περίοδος μετά τον εμφύλιο πόλεμο 1949-1950 είναι ιδιότυπη, διότι το ζήτημα της αντιπαλότητας μεταξύ των εθνοκοφρόνων και των κομμουνιστών ενισχύεται (Ρίζας 2008· Στεφανίδης 1999), αλλά παράλληλα διατυπώνονται απόψεις για τη δημοκρατική λειτουργία και την οικονομική ανασυγκρότηση.⁴ Σε επίπεδο πολιτικής, ο Α. Παπάγος παρουσιάζεται ως ο συσπειρωτής των νικητών του Εμφυλίου, δηλαδή των εθνοκοφρόνων. Στις 20 Δεκεμβρίου 1949, ο Παπάγος δηλώνει ότι το δημοκρατικό κοινοβουλευτικό σύστημα είναι η μοναδική λύση για την Ελλάδα. Ως ένα πρώτο δείγμα εκδημοκρατισμού μπορεί να θεωρηθεί η αναστολή της έκτακτης νομοθεσίας του εμφυλίου πολέμου (Ίδρυμα Σάκη Καραγιωργα 1994). Σε καμία περίπτωση όμως δεν μπορεί να γίνει λόγος για ελεύθερη διακίνηση ιδεών. Οι αριστεροί και ιδιαίτερα οι κομμουνιστές αισθάνονται να απειλούνται από μια κατάσταση έκτακτων μέτρων, εξοριών και φυλακίσεων.

Αργότερα, στις εκλογές του 1951, ο σχηματισμός κυβέρνησης ανατίθεται στον Ν.

³ Από τον Νοέμβριο του 1948 έως τον Ιανουάριο του 1950 υπουργός Κοινωνικής Πρόνοιας είναι ο Κ. Καραμανλής.

⁴ Βλ. ενδεικτικά συλλογικά έργα για τη μελέτη αυτής της περιόδου, Ιατρίδης 1984· Ίδρυμα Σάκη Καραγιωργα 1994.

Πλαστήρα (Λιναρδάτος 1977). Αυτή η κυβέρνηση χαρακτηρίζεται ως η τελευταία κεντρικά κυβέρνηση έως το 1963 (Αλιβιζάτος 1983). Στις πολιτικές πράξεις της περιλαμβάνεται η ψήφιση του Συντάγματος της Ελλάδος (1952) και η ολοκλήρωση της διαδικασίας ένταξης στο NATO (Close 2006).

Εντωμεταξύ, οι διώξεις των κομμουνιστών και οι δίκες συνεχίζονται. Στις 19 Νοεμβρίου 1952 η συγκροτημένη δεξιά παράταξη αναλαμβάνει την εξουσία με πρωθυπουργό τον Παπάγο (Μάνεσης 1987). Τα νέα αστικά στρώματα, που αντιτάσσονται στους κομμουνιστές αρχίζουν να έχουν ένα ενεργό ρόλο στην πολιτική ζωή και στηρίζουν την πολιτική της δεξιάς μέχρι τις αρχές της δεκαετίας του 1960 (Νικολακόπουλος 2001).

Οι εκκαθαρίσεις των αντιφρονούντων εντείνονται σε όλο τον δημόσιο τομέα και στην εκπαίδευση. Οι κομμουνιστές και οι αριστεροί εκπαιδευτικοί απολύονται⁵ (Παπαθανασίου 2001). Στην εκπαιδευτική γραφειοκρατία επιλέγονται άτομα του στενού κομματικού περιβάλλοντος της δεξιάς (Βρυχέα και Γαβρόγλου 1982). Είναι χαρακτηριστικό ότι σε περιοχές όπου υπάρχουν εξόριστοι εκπαιδευτικοί το υπουργείο επισημαίνει την επιτήρησή τους, ώστε να μη συμμετέχουν σε «σχολεία αναλόγων». ⁶ Στα έγγραφα επισημαίνεται επίσης η συνεργασία των εκπαιδευτικών αρχών με τις αντίστοιχες αστυνομικές αρχές.⁷

Η δεξιά παράταξη ήδη από το 1945, με εκπροσώπους της στο Πανεπιστήμιο προσπαθεί να διαμορφώσει πολιτικές για μια συντηρητική μορφή εκπαίδευσης (Σκαρπαλέζος 1964. Παπαπάνος 1970). Ενδεικτικό είναι το κείμενο του Ν. Εξαρχόπουλου⁸ με τίτλο «Προς αναμόρφωσιν της ελληνικής εκπαίδευσως». Στο κείμενο αναφέρεται ότι δεν επιτρέπεται να υφίσταται διχασμός μεταξύ επαγγελματικού καθήκοντος, ιδεών και πεποιθήσεων στους εκπαιδευτικούς και προτείνει να γίνει «κάθαρση» του προσωπικού των σχολείων. Στην ίδια κατεύθυνση κινείται και ο Αλ. Δελμούζος,⁹ ο οποίος επισημαίνει ότι οι εκπαιδευτικοί που ήταν «επαναστάτες» δεν θα πρέπει να ξαναγυρίσουν στην εκπαίδευση. Ταυτόχρονα, οι Χριστιανικές Ενώσεις¹⁰ δημιουργούν ένα κλίμα συντήρησης, ταυτίζοντας τη θρησκεία με το ελληνικό έθνος και τον αντικομμουνισμό (Γουσίδης 1993).

5 Από το 1945 αρχίζουν πειθαρχικές διώξεις καθηγητών και απολύσεις διά την «επαναφορά» της τάξεως με συντακτικές πράξεις (25/1945, 33/1945, 60/1945 και 67/1945) και με ψήφισμα (Θ/1946). Το 1946 με αναγκαστικό νόμο (516/1946) και ψήφισμα (ΜΘ/1948) καθιερώνεται το πιστοποιητικό των κοινωνικών φρονημάτων. Την περίοδο 1946-1947 απολύθηκαν, λόγω πολιτικών φρονημάτων, 3.500 εκπαιδευτικοί, περίπου το 30% των εκπαιδευτικών (βλ. Ειδικό αρχαιολογικό υλικό ΕΔΑ).

6 Βλ. ΓΑΚ, παράρτημα Σάμου, Βασιλείον της Ελλάδος, Υπουργείον Παιδείας, αρ. πρωτ. 660/12.7.1947. Υπογράφεται από τον επιθεωρητή Γ. Γκόλφιν.

7 Χαρακτηριστική περίπτωση είναι το έγγραφο που διακινήθηκε στα σχολεία της νήσου Ικαρίας, όπου υπάρχουν εξόριστοι εκπαιδευτικοί. Βλ. ΓΑΚ Σάμου, Βασιλείον της Ελλάδος, *Ο επιθεωρητής Δημοτικών Σχολείων Σάμου*, αρ. πρωτ. 409/12.5.1947.

8 Το 1906 αναγορεύθηκε υφηγητής Φιλοσοφίας και Παιδαγωγικής και το 1912 διορίστηκε καθηγητής της ίδιας έδρας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών, θέση στην οποία παρέμεινε μέχρι το 1948. Το 1929 έγινε μέλος της Ακαδημίας Αθηνών, της οποίας εξελέγη πρόεδρος το 1949. Ως παιδαγωγός εναντιώθηκε στις απόψεις των δημοτικιστών και του Εκπαιδευτικού Ομίλου και επηρέασε σημαντικά την ελληνική εκπαίδευση με τις συντηρητικές του θέσεις.

9 Το 1923 ανέλαβε τη διεύθυνση του Μαρμαλείου Διδασκαλείου και επί εννιά χρόνια διετέλεσε καθηγητής της παιδαγωγικής στη φιλοσοφική σχολή του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης [1929-1934 και 1936-1938].

10 Βλ. ενδεικτικά το περιοδικό *Δελτίον της Χριστιανικής Ενώσεως Εκπαιδευτικών Λειτουργών* (1948-1956).

Το Σύνταγμα του 1952 επικυρώνει τις συντηρητικές απόψεις της κυβέρνησης και είναι σύμφωνο με τον διαμορφούμενο αντικομμουνισμό. Προστατεύεται η καθαρεύουσα γλώσσα και ως σκοπός της εκπαίδευσης αναδεικνύεται η δημιουργία εκπαιδευτικού συστήματος που θα βασίζεται στις ιδεολογικές κατευθύνσεις του ελληνοχριστιανικού πολιτισμού. Η σύνδεση της καθαρεύουσας με τον ελληνοχριστιανικό πολιτισμό διαμορφώνει την εθνική ταυτότητα που αντιπαρατίθεται στη δημοτική γλώσσα και το διεθνισμό των κομμουνιστών.

Ενδιαφέρον παρουσιάζει το έργο της κεντρίας κυβέρνησης 1951-52, όπου ο υπουργός Παιδείας Γ. Παπανδρέου¹¹ στην κυβέρνηση Σ. Βενιζέλου προωθεί μια νεωτερική πολιτική με την ίδρυση του Ιδρύματος Κεντρικών Υποτροφιών (ΙΚΥ), το οποίο δίνει τη δυνατότητα σε εκπαιδευτικούς να πραγματοποιήσουν σπουδές σε πανεπιστήμια του εξωτερικού. Πρόκειται για μεμονωμένες επιλεκτικές προσπάθειες σε μια περίοδο έντονης πολιτικής αντιπαράθεσης. Δηλαδή, παράλληλα με το εσωτερικό πολιτικό κλίμα του ανταγωνισμού και της αντιπαράθεσης των πολιτικών κομμάτων, αναδύεται η νεωτερική πολιτική εκδοχή για την ένταξη της Ελλάδας στο διεθνές περιβάλλον του επιστημονικού ορθολογισμού και της πολιτικής των δικαιωμάτων. Έτσι, η οργάνωση της εκπαίδευσης, το δικαίωμα στην παιδική ηλικία και ζητήματα ειρήνης και ανθρωπισμού, προβάλλονται ως προαπαιτούμενα για την οργάνωση ενός σύγχρονου κράτους, που θα ενταχθεί στη διεθνή κοινότητα.

Προνοιακές εκπαιδευτικές πολιτικές παρεμβάσεις

Το θέμα της πολιτικής αντιπαράθεσης με τους κομμουνιστές προβάλλεται ήδη από το 1947, οπότε με πρωτοβουλία του βασιλιά Παύλου και της βασίλισσας Φρειδερίκης ιδρύονται ιδρύματα που, παράλληλα με το μορφωτικό στόχο τους, έχουν και τον πολιτικό στόχο προώθησης των συντηρητικών απόψεων. Την ίδια περίοδο, με έγγραφο του το Υπουργείο Παιδείας καθιστά υποχρεωτική την ανάρτηση στα σχολεία των «εικόνων του Ιησού Χριστού και των Βασιλέων».¹² Σε αυτό το μοντέλο, διχαστικής πολιτικής εναντίον των κομμουνιστών, θα μπορούσε να ενταχθεί το Βασιλικό Εθνικό Ίδρυμα, το οποίο, την περίοδο που εξετάζουμε, ιδρύει Γεωργικά και Επαγγελματικά Σχολεία και ενεργοποιεί εθελοντές σε «εκπολιτιστικά κέντρα», τα οποία στην ουσία είναι κέντρα πολιτικής καθοδήγησης.¹³

Στις πολιτικές προθέσεις των βασιλέων εντάσσεται και η Πρόνοια Βορείων Επαρχιών Ελλάδος¹⁴ με την ίδρυση των «Παιδουπόλεων», που αποβλέπουν στον έλεγχο και την πολιτική καθοδήγηση των παιδιών στις εμπόλεμες περιοχές της Ελλάδας, εκεί δηλαδή που διεξαγόταν ο εμφύλιος πόλεμος μεταξύ των συντηρητικών και των κομμουνιστών. Ειδικότερα, πρόκειται για μια πολιτική εκπαίδευσης ορφανών

11 Διετέλεσε τρεις φορές πρωθυπουργός της Ελλάδας (1944-1945, 1963, 1964-1965) και αντιπρόεδρος της κυβέρνησης (1950-1952).

12 Βλ. ΓΑΚ Σάμου, Βασιλείον της Ελλάδος, Υπουργείον Παιδείας, αρ. 48/14.9.1949.

13 Για τη γενικότερη πολιτική αυτής της περιόδου, βλ. ενδεικτικά Meynaud 2002.

14 Βλ. «Πρόνοια Βορείων Επαρχιών Ελλάδος» Αθήνα 1952 (έντυπο που βρέθηκε σε αρχειακό υλικό στο παράρτημα του ΓΑΚ Σάμου στην Ικαρία).

παιδιών ή παιδιών που επαναπατρίστηκαν από τις κομμουνιστικές χώρες, που ως ελληνόπαιδες, σύμφωνα με τους στόχους των εκπαιδευτικών ιδρυμάτων και των «σπιτιών παιδιών» που ιδρύονται, θα πρέπει να διαμορφώσουν ελληνική εθνική συνείδηση με βάση τις αρχές του ελληνοχριστιανικού ιδεώδους. Το κομμουνιστικό κόμμα χαρακτήριζε αυτές τις «παιδουπόλεις» «χιτλερικά στρατόπεδα» που απέβλεπαν στην πολιτική χειραγώγηση των παιδιών (Χασιώτης 2013· Κουτσιαμπασάκος 2012).

Τα εκπαιδευτικά ιδρύματα συμμετέχουν στην πολιτική της κυβέρνησης και ειδικότερα στην προβαλλόμενη ως πρόνοια της βασίλισσας για τις επαρχίες της Βορείου Ελλάδος. Στον έρανο που πραγματοποιείται για τη συγκέντρωση χρημάτων προς ενίσχυση των ιδρυμάτων, που ιδρύονται από τη βασίλισσα, προβλέπεται η υποχρεωτική συνδρομή των εκπαιδευτικών.¹⁵

Την ίδια περίοδο προτείνεται για τις σχολικές βιβλιοθήκες το βιβλίο του Δ. Πεφάνη *Το Παιδομάζωμα*, όπου παρουσιάζονται οι προσπάθειες των κομμουνιστών να χειραγωγήσουν την ελληνική νεολαία με τον αφελληνισμό των παιδιών που στέλνονταν σε κομμουνιστικές χώρες προκειμένου να χειραγωγηθεί η πολιτική τους συνείδηση.¹⁶

Είναι σημαντικό ότι με το θέμα «παιδομάζωμα» προβλέπεται να ασχοληθούν και οι μαθητές σε εκθέσεις που θα γράψουν την επέτειο της εθνικής εορτής της 25ης Μαρτίου. Ειδικότερα, όπως αναφέρεται στην εγκύκλιο του υπουργείου, θα πρέπει να περιγράψουν «τα μαρτύρια» που υπέστησαν τα Ελληνόπουλα, όταν οδηγήθηκαν στις κομμουνιστικές χώρες κατά τη διάρκεια του εμφυλίου πολέμου.¹⁷

Εκπαιδευτική πολιτική 1945-1952

Μετά τον εμφύλιο παρουσιάζεται ένας προβληματισμός για τη μορφή και το περιεχόμενο της εκπαίδευσης. Από το 1949 γίνεται, με βάση το πρόγραμμα Μάρσαλ (Τομαή-Κωνσταντοπούλου 2002), προσπάθεια αναμόρφωσης των διδακτηρίων, προκειμένου τα σχολεία να ικανοποιούν στοιχειωδώς τις ανάγκες εκπαιδευτικών και μαθητών. Παράλληλα, προωθείται και ένα μοντέλο ενδοσχολικής σίτισης των μαθητών πρωτοβάθμιας και δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης.

Αργότερα, το 1951, με βάση το «Σχέδιο επιβίωσης του ελληνικού λαού» συστήνεται ομάδα εμπειρογνομόνων και ειδικών επιστημόνων, που θα ασχοληθούν με το ζήτημα της ανασυγκρότησης της χώρας. Στο πλαίσιο αυτό διατυπώνεται αναλυτικά η σύνδεση της οικονομικής ανάπτυξης με την εκπαίδευση (Πεσμαζόγλου 1987). Καθώς

15 Βλ. ΓΑΚ Σάμου, Βασιλείον της Ελλάδος, Υπουργείον Παιδείας, αρ. πρωτ. 871/18.10.1950. Υπογράφεται από τον επιθεωρητή Κεχαγιά.

16 Βλ. ΓΑΚ Σάμου, Βασιλείον της Ελλάδος, Υπουργείον Παιδείας, αρ. πρωτ. 47351/31.6.1948. Υπογράφεται από τον υπουργό Παιδείας Δ. Βουρδουμπά.

17 Οι εκθέσεις των μαθητών θα πρέπει, σύμφωνα με τις οδηγίες, να περιέχουν έκκληση προς τους συμμάχους να συμβάλουν στην επάνοδο των «αρπαγέντων παιδιών» στην Ελλάδα. Είναι αξιοσημείωτο ότι στο έγγραφο αναφέρεται ότι ο πρόεδρος των Ηνωμένων Πολιτειών Χ. Τρούμαν αναλαμβάνει «την επίτιμον προεδρία, του όλου εορτασμού». Βλ. ΓΑΚ Σάμου, Βασιλείον της Ελλάδος, Υπουργείον Παιδείας, αρ. πρωτ. 213/2.3.1949. Την ίδια περίοδο ο Τρούμαν προσπαθεί να πείσει το Κογκρέσο να στηρίξει τη δέσμευση αμερικανικών κεφαλαίων για τον αγώνα κατά του κομμουνισμού στην Ευρώπη (δόγμα Τρούμαν) (Καλύβας 2015).

η ελληνική εκπαιδευτική πολιτική προσπαθεί να εναρμονιστεί με τον γενικότερο «εκμοντερνισμό» της εκπαίδευσης, οι μεταρρυθμίσεις στην εκπαίδευση θεωρούνται απαραίτητες και η εκπαίδευση βασικός φορέας οικονομικής ανάπτυξης¹⁸ (Καζάκος 2001). Προτείνεται ένα διευρυμένο σχέδιο αλφαριθμητισμού και επαγγελματικής κατάρτισης, που συνδέεται και με την αναγνώριση της παιδικής ηλικίας και των αντίστοιχων δικαιωμάτων.

Ήδη από το 1945 λειτουργούσε η Εταιρεία προς Καταπολέμηση του Αναλφαριθμητισμού, η οποία φαίνεται ότι από το 1949, με τη λήξη του εμφυλίου πολέμου, ενισχύει τη δράση της με τη διοργάνωση διαλέξεων, συζητήσεων, επιμορφωτικών μαθημάτων και την έκδοση εντύπων.¹⁹ Στα έντυπα περιγράφεται η κακή κατάσταση της υγείας των μαθητών, ως αποτέλεσμα του υποσιτισμού, διότι οι κατώτερες κοινωνικές τάξεις δεν έχουν τη δυνατότητα να συντηρήσουν τα παιδιά τους. Επίσης, επισημαίνεται ότι είναι αυξημένος ο αριθμός των ορφανών που θα πρέπει να τύχουν ιδιαίτερης μέριμνας. Επομένως, το σχολείο θα πρέπει να έχει και έναν άλλο ρόλο, την άσκηση προνοιακής πολιτικής με στόχο την προστασία των μαθητών.

Οι οργανώσεις των εκπαιδευτικών λειτουργιών συμβάλλουν επίσης στην προώθηση εκπαιδευτικών ζητημάτων, επαγγελματικών θεμάτων και προνοιακών πολιτικών για το παιδί, λειτουργώντας ως ομάδες πίεσης προς το Υπουργείο Παιδείας. Ενδεικτικά, τα θέματα που απασχολούν την εκπαιδευτική κοινότητα είναι η λειτουργία των σχολείων, η μέριμνα για τα παιδιά, το περιεχόμενο των αναλυτικών προγραμμάτων και η βελτίωση της οικονομικής κατάστασης των εκπαιδευτικών.²⁰

Το 1948 προκηρύσσεται διαγωνισμός για τη συγγραφή αναγνωστικών βιβλίων του δημοτικού σχολείου. Η έμφαση δίνεται στο περιεχόμενο, καθώς τονίζεται ότι τα κείμενα θα πρέπει να ανταποκρίνονται στους εθνικούς, πολιτισμικούς και θρησκευτικούς στόχους. Έτσι, γίνεται άμεση αναφορά στα κείμενα που θα επιλεγούν,²¹ τα οποία θα λαμβάνουν υπόψη τους και τις ανάγκες της παιδικής ηλικίας. Στις θεματικές περιλαμβάνεται ο όρος «υγιές παιδί», δηλαδή αρχίζει να γίνεται λόγος για τη σωματική ανάπτυξη των παιδιών, για την κατάλληλη διατροφή, την ενδυνάμωση του σώματος και τη σύνδεσή του με το πνεύμα. Οι εκπαιδευτικοί έχουν τη δυνατότητα να παρακολουθήσουν την εξέλιξη της Παιδαγωγικής, της Ψυχολογίας και των ιδιαίτερων θεματικών γνωστικών αντικειμένων μέσω των βιβλίων που εκδίδονται και διατίθενται στα σχολεία.²² Έτσι, παρακολουθούν και τις εξελίξεις της

18 Για την οικονομική ανάπτυξη και τις ευκαιρίες μέσω της εκπαίδευσης σε ένα μοντέλο χειρισμού της εκπαίδευσης, ώστε να δημιουργηθεί ένα ανθρώπινο κεφάλαιο που θα συμβάλει στην οικονομική ανάπτυξη, βλ. ενδεικτικά Schultz 1971 και Welch 1975.

19 Βλ. Εταιρεία προς Καταπολέμηση του Αναλφαριθμητισμού, *Ο αναλφαριθμητισμός και η αγραμματωσύνη εις την Ελλάδα*, Αθήνα 1946, 15-32.

20 Βλ. ενδεικτικά τα περιοδικά *Διδακταλικά Βήμα*, *Επίσημον Όργανον της Διδακταλικής Ομοσπονδίας Ελλάδος*, περ. Γ' (1943-1970) και *Δελτίον Ομοσπονδίας Λειτουργών Μέσης Εκπαίδευσεως*, *Επίσημον Όργανον της Ομοσπονδίας Μέσης Εκπαίδευσεως*, περ. ΣΤ' (1949-1950). Ενδιαφέρον παρουσιάζει το περιοδικό *Δελτίον της Ενώσεως Λειτουργών Μέσης Εκπαίδευσεως Θεσσαλονίκης*, που διαφοροποιείται από τις συνδικαλιστικές οργανώσεις, την αριστερή «Πα-νυπαλληλική» και τη δεξιά «Ανώτατη Επιτροπή».

21 *Εφημερίς της Κυβερνήσεως*, παράρτημα αρ. 32, Αθήνα 1948.

22 Βλ. ενδεικτικά, Ν. Καραχρήστου, *Διδακτική των μαθημάτων του Δ. Σχολείου*, 7 τόμοι, Αθήνα 1948-1951· Γ. Ζομπανάκης, *Εγκόλιον του νέου δασκάλου*, Αθήνα 1951· Μ. Εδελστάιν-Γούδελν, *Ψυχική υγιεινή του παιδιού*, Αθήνα

Παιδιατρικής, η οποία διεπιστημονικά συνδέεται με τις άλλες επιστήμες για το παιδί, και αρχίζει έτσι να διαμορφώνεται μια ολοκληρωμένη προσέγγιση για τις ανάγκες του παιδιού στα διαφορετικά ηλικιακά στάδια.

Παράλληλα, για εκπαιδευτικούς και μαθητές, προβλέπεται η αξιοποίηση της σχολικής βιβλιοθήκης με βιβλία που έχουν επιλεγεί και θεωρούνται κατάλληλα, δηλαδή ανταποκρίνονται στους στόχους της προσδιορισμένης εκπαιδευτικής πολιτικής. Παρατηρείται έμφαση στα ζητήματα εθνικής ταυτότητας με επικέντρωση στην πατρίδα και τη θρησκεία, αλλά και σε ζητήματα υγείας και φροντίδας του σώματος, όπου το θέμα της διατροφής και της καθαριότητας συνδέεται με την κουλτούρα και το κοινωνικό στάτους.

Η κυβέρνηση, μετά τη λήξη του τριχρόνου εμφυλίου πολέμου, ξεκινά ένα διάλογο για τα ζητήματα της εκπαίδευσης. Ο υπουργός Παιδείας Κ. Τσάτσος διηύθυνε τις εργασίες σχετικού συνεδρίου που διεξήχθη στην Αθήνα, από τις 17 έως τις 22 Οκτωβρίου 1949.²³

Στο συνέδριο συζητήθηκαν τα ακόλουθα θέματα:

α) «Υγιεινή κατάσταση των μαθητών και διδασκάλων. Ενδεικνυόμενα μέτρα». Εισηγητής: Δ. Στεφάνου, διευθυντής Σχολικής Υγιεινής.

β) «Επίδρασις των από του πολέμου και εντεύθεν στερήσεων και δοκιμασιών της επί σωματικής και ψυχικής υγείας του παιδιού». Εισηγητής: Κ. Χωρέμης, καθηγητής Παιδιατρικής.

γ) «Η εκπαιδευτική άποψις των μαθητικών συσσιτίων και εξοχών». Εισηγητής: Β. Θεοφανόπουλος, επιθεωρητής.

δ) «Ηθική αγωγή και αγωγή του πολίτου». Εισηγητές: Γ. Ζομπανάκης και Ι. Σκουτερόπουλος, εκπαιδευτικοί σύμβουλοι.

ε) «Εποπτεία και επιθεώρησις σχολείων». Εισηγητές: Θ. Παρασκευόπουλος, εκπαιδευτικός σύμβουλος, και Κ. Γεωργούλης, διευθυντής του Διδασκαλείου Μέσης Εκπαιδεύσεως (ΔΜΕ).

στ) «Προβλήματα της διοικήσεως της εκπαιδεύσεως». Εισηγητής: Π. Παυλός, επιθεωρητής.

Φαίνεται ότι δίνεται έμφαση σε ένα νέο μοντέλο προσέγγισης της παιδικής ηλικίας με στόχο την προώθηση προνοιακής πολιτικής για τα παιδιά όλων των ηλικιών, ώστε να προχωρήσει γρήγορα ένα πρόγραμμα φροντίδας και προστασίας τους. Σε αυτή την πολιτική βασίστηκε και το πρόγραμμα σίτισης των μαθητών. Είναι χαρακτηριστικό ότι, με βάση τα προγράμματα σίτισης, αναπτύχθηκε, όπως θα δούμε, ένας μηχανισμός διανομής και διάθεσης τροφίμων, στον οποίο εκτός από την εκπαιδευτική κοινότητα συμμετείχαν διευρυμένες ομάδες του πληθυσμού.

1946- Χ. Πάτσος, *Η πρώτη ανάγνωση και γραφή με τη μέθοδο Decroly*, 2η έκδ., Αθήνα 1951- Σ. Καλλιάρης, *Η ψυχική σύσταση, χαρακτήρ και αγωγή του Έλληνα*, Αθήνα 1949.

23 Πρόεδρος του συνεδρίου ήταν ο Ευάγγελος Σέκκερης, πρόεδρος του Ανωτάτου Εκπαιδευτικού Συμβουλίου. Την οργανωτική επιτροπή αποτελούσαν οι: Ιωάννης Σκουτερόπουλος, Θεόδωρος Παρασκευόπουλος και Γεώργιος Ζομπανάκης, εκπαιδευτικοί σύμβουλοι και ο Δημήτριος Στεφάνου, διευθυντής Σχολικής Υγιεινής.

Μεθοδολογία

Μεθοδολογική προσέγγιση κειμενικού λόγου

Σε προκαταρκτικό στάδιο πραγματοποιήσαμε σημειωτική ανάλυση (Manning 1987) νομοθετικών κειμένων που αφορούν τα σχολεία. Ειδικότερα, μελετήθηκαν νόμοι και εγκύκλιοι (Attorney και Levinkind Attorney 2007· Ramsey και Sharer 2009) που ρύθμιζαν το θέμα των μαθητικών συσσιτίων στα σχολεία. Μας ενδιέφερε ο μηχανισμός που αναπτύχθηκε για τη συγκέντρωση, διανομή και διαχείριση των τροφίμων. Παράλληλα, δόθηκε έμφαση στη σύνδεση της προνοιακής πολιτικής για τους μαθητές με την πολιτική των δικαιωμάτων του παιδιού, με βάση προσδιορισμένα χαρακτηριστικά της παιδικής ηλικίας. Επίσης, εστίασαμε στο πολιτικό μήνυμα της νομοθεσίας με ανάλυση των πολιτικών όρων, όπου η προνοιακή πολιτική εννοιολογείται ως πολιτική προώθησης αρχών και θέσεων του συντηρητικού κομματικού χώρου (Creswell 2012).

Έπειτα από μελέτη της νομοθεσίας αναζητήσαμε βιβλία που προτείνονται από το Υπουργείο Παιδείας, για να διατεθούν ως αναγνώσματα στους εκπαιδευτικούς πρωτοβάθμιας και δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης, ώστε να συντελέσουν στην αποτελεσματικότερη λειτουργία των συσσιτίων. Η χρονική περίοδος που μας ενδιαφέρει είναι αμέσως μετά τη λήξη του ελληνικού εμφυλίου πολέμου, ώστε να αναδειχθούν και ζητήματα που σχετίζονται με την εκπαιδευτική πολιτική της περιόδου για τον ορισμό και τους στόχους της εκπαίδευσης, τη διαμόρφωση του πολίτη και ευρύτερους πολιτικούς στόχους, που σχετίζονται με τη δυναμική του έθνους-κράτους που διαμορφώνεται.

Η προσέγγιση των θεμάτων γίνεται με την ανάλυση του ρηματικού λόγου (discourse) αναφορικά με την εκπαιδευτική πολιτική, όπως αυτή εκφράζεται στα διαφορετικά νομοθετικά εκπαιδευτικά κείμενα. Ειδικότερα, εστιάζουμε την προσοχή μας στις πολιτικές θέσεις, που αναδεικνύονται αλλά και στη συνδυαστική προβολή της εκπαιδευτικής πολιτικής με την εξελισσόμενη κατάσταση, μέσω της εφαρμογής των εκπαιδευτικών νόμων.

Πρόκειται για ένα εγχείρημα δύσκολο αλλά απαραίτητο, διότι νοηματοδοτεί και έναν διαφορετικό λόγο – ειδικότερα τα νομοθετικά κείμενα, κυρίως εγκυκλίους που ρυθμίζουν ζητήματα που προκύπτουν στο εκπαιδευτικό περιβάλλον, δηλαδή καθορίζουν στο μικρο-επίπεδο τη λειτουργία της εκπαιδευτικής κοινότητας. Στα εκπαιδευτικά νομοθετικά κείμενα αναζητήσαμε την ιδεολογική αντιπαράθεση, τις συγκρουσιακές θέσεις και τα ιδεολογικά ρεύματα, που διαμορφώνονται στο ευρύτερο αίτημα της κοινωνικής και πολιτικής ανασυγκρότησης.

Μας απασχόλησε ιδιαίτερα το ζήτημα των θεωρητικών θέσεων για την οικονομική ανάπτυξη και τα κοινωνικά δικαιώματα, που προβάλλονται ως λειτουργική αναγκαιότητα σε μια κοινωνία και σε ένα πολιτικό σύστημα που αναζητεί διεξόδους μέσα από μια θεσμική λειτουργία, καθώς επίσης και η διασύνδεση αυτού του

στόχου με την προνοιακή πολιτική των συσσιτίων. Η μελέτη των εκπαιδευτικών νομοθετικών κειμένων που κύριο ζήτημά τους είναι τα συσσίτια αναδεικνύει ευρύτερους προβληματισμούς αναφορικά με την εκπαίδευση και τα ζητήματα που προκύπτουν την εν λόγω περίοδο, επιτρέπει δε την εσωτερική σύγκριση θέσεων με την έμμεση ανάδειξη των διαφορετικών απόψεων των πολιτικών κομμάτων ή ενώσεων μέσα στην ιστορικότητά τους. Προβάλλονται ζητήματα σύγκλισης, αλλά και σύγκρουσης αναφορικά με τα εκπαιδευτικά θέματα, ως αποτέλεσμα του ευρύτερου πολιτικού ανταγωνισμού και αντιπαράθεσης.

Ανακεφαλαιώνοντας, πραγματοποιώντας κριτική ανάλυση των εκπαιδευτικών νομοθετικών κειμένων για τη σίτιση, εστιάζουμε στον κειμενικό λόγο των εντύπων, στο πολιτικό περιεχόμενο, στη δόμησή του και στη μορφή της πολιτικής αντιπαράθεσης, που αναδεικνύεται και αποβλέπει στον έμμεσο πολιτικό έλεγχο μαθητών και εκπαιδευτικών μέσω της δημιουργίας εθνικών προτύπων, που εντάσσονται στο ιδεολόγημα της διαμόρφωσης της εθνικής συνείδησης σε άμεση σύγκριση των απόψεων των εθνικιστών και των κομμουνιστών. Γενικότερα, τέλος, αναζητείται το πρότυπο του εθνικιστή και του κομμουνιστή, όπως προβάλλεται από τα νομοθετικά εκπαιδευτικά κείμενα για τη σίτιση. Επικεντρωνόμαστε στους μηχανισμούς διαμόρφωσης μιας πολιτικής, όπου η εκπαίδευση εντάσσεται στο ευρύτερο πλαίσιο της σχηματοποίησης του προτύπου του Έλληνα με τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του.

Εξετάζεται η ελληνικότητα ως ιδεολόγημα που διαμορφώνεται με βάση τα ιστορικά και τα θρησκευτικά στοιχεία και διερευνώνται ευρύτερα θέματα που συνδέουν το έθνος-κράτος, με τη χριστιανική θρησκεία και την κατασκευή της ιστορικής συνέχειας. Η κριτική ανάλυση εκτιμούμε ότι προσφέρεται για την ειδική διερεύνηση ζητημάτων που έχουν σχέση με το περιεχόμενο εντύπων, τη διαμόρφωση επιχειρημάτων και λόγου, σε συνδυασμό και με το φωτογραφικό υλικό. Η συγκεκριμένη μέθοδος αναδεικνύει τη σύνθετη συμβολική διαδικασία διαμόρφωσης πολιτικού νοήματος και ταυτόχρονης προώθησης επικοινωνιακού λόγου που σχετίζεται με τη λειτουργικότητα του πολιτικού, συμβολικού και ιδεολογικού κεφαλαίου.

Τα νομοθετικά έντυπα για τη σίτιση που προωθήθηκαν από το Υπουργείο Παιδείας και υπήρχαν στα περισσότερα σχολεία μας δόθηκαν από τα Γενικά Αρχεία του Νομού Σάμου (ΓΑΚ) αλλά και από ιδιώτες εκπαιδευτικούς. Έπειτα από μελέτη ενός χρόνου, καταλήξαμε στα πιο αντιπροσωπευτικά από αυτά, τα οποία θεωρήσαμε ότι ανταποκρίνονται στους στόχους της έρευνας για την ανάδειξη του συμβολικού περιεχομένου των νομοθετικών εκπαιδευτικών κειμένων, που αποτυπώνουν το ιδεολογικο-πολιτικό περιβάλλον της εκπαίδευσης, τη συγκεκριμένη περίοδο, μετά τον εμφύλιο, με έμφαση στα έτη 1949-1952. Εκτιμήσαμε ότι οι συγκεκριμένες χρονικές περίοδοι θα αποτύπωναν έντονα το μετεμφυλιακό πολιτικό κλίμα και την πολιτική αντιπαράθεση και οξύτητα που συνοδεύει μια μετεμφυλιακή κατάσταση.

Μεθοδολογική προσέγγιση προφορικού λόγου

Μετά το στάδιο της βιβλιογραφικής ενημέρωσης και της ανάλυσης της νομοθεσίας πραγματοποιήσαμε συνεντεύξεις (Mosley 2013) με κατοίκους της νήσου Ικαρίας, προκειμένου να προσδιοριστεί το κοινωνικό και πολιτικό περιβάλλον, όπως αυτό θα αναλύόταν στον αφηγηματικό ρόλο των συνεντευξιζόμενων. Χρησιμοποιήσαμε μεθόδους της προφορικής ιστορίας, με όλες τις επιφυλάξεις που μπορεί να έχει κανείς σχετικά με αυτό, καθώς για την εξεταζόμενη περίοδο ισχύει η παρατήρηση του P. Thomson (1978) ότι κανένας προβληματισμός για το θέμα μας δεν μπορούσε να απαντηθεί από τις συμβατικές ιστορικές πηγές.

Επιλέξαμε να πραγματοποιήσουμε συνεντεύξεις με κατοίκους της Ικαρίας, διότι στο συγκεκριμένο νησί συνυπάρχουν ιδιότυπα χαρακτηριστικά που προκαλούν το ερευνητικό ενδιαφέρον.²⁴ Στην Ικαρία έχουμε απομονωμένα χωριά χωρίς υποδομή, οι κάτοικοι των οποίων έχουν χαμηλό μορφωτικό και οικονομικό κεφάλαιο. Επίσης, παρουσιάζονται έντονα φαινόμενα κοινοτισμού, μέσα από ομαδικές δράσεις, που πραγματοποιούνται και υποκαθιστούν την έλλειψη προνοιακής πολιτικής. Ταυτόχρονα, η κοινοτική συνύπαρξη χαρακτηρίζεται και από μια ιδιότυπη σχέση με τη θρησκεία, που με κοινωνιολογικούς όρους δημιουργεί συνεκτικούς κοινωνικούς δεσμούς, μέσω των τελετουργιών, που ενισχύουν το ρόλο των συμμετεχόντων ως κοινωνικών υποκειμένων.

Επιπρόσθετα, την περίοδο εφαρμογής του προγράμματος των συσσιτίων στο νησί υπάρχουν εξόριστοι, οι οποίοι όπως φαίνεται συμμετέχουν στην κοινωνική ζωή των χωριών. Παρά την πολιτική απαγόρευση, πραγματοποιούν πολιτικές ομιλίες, διακινούν βιβλία και, ανάλογα με τον επαγγελματικό τους ρόλο και το μορφωτικό τους κεφάλαιο, παρεμβαίνουν στην τοπική κοινωνία. Η έλλειψη πρόνοιας, υποδομών και υλικοτεχνικών παροχών για τους κατοίκους της Ικαρίας φαίνεται να καθιστά τους εξόριστους απαραίτητους. Θα μπορούσαμε να πούμε ότι οι «εξόριστοι του πολιτικού συστήματος» στην Ικαρία συναντούν τους «γνηγενείς εκτός πολιτικής πρόνοιας».

Πραγματοποιήσαμε είκοσι συνεντεύξεις²⁵ με ηλικιωμένους κατοίκους της Ικαρίας, που ήταν είτε μαθητές, είτε έφηβοι, είτε συνεργάτες την εξεταζόμενη περίοδο και διατηρούν μνήμες από τις διαδικασίες της σίτισης. Στην επιλογή του δείγματος μας διευκόλυναν πληροφορητές, με τους οποίους συνεργαστήκαμε, ώστε να έχουμε ένα αντιπροσωπευτικό δείγμα, ως προς το φύλο, το μορφωτικό κεφάλαιο και τον κοινωνικό ρόλο των ατόμων. Επίσης, μας βοήθησαν στην κατάρτιση του ερωτηματολογίου και στις διαδικασίες ελέγχου των πληροφοριών. Η επαφή μας με

24 Ενδιαφέρον παρουσιάζει η βιβλιογραφία συγγραφέων που αναφέρονται σε θεματικές της ιστορίας της Ικαρίας, με έμφαση στη συσχέτιση πολιτικών ιστορικών γεγονότων με τα ιδιαίτερα κοινωνικά χαρακτηριστικά: Ι. Τσαντές, *Το χρονικό Κατοχής της Ικαρίας (1940-44) και σύντομη επισκόπηση των γεγονότων της μετακατοχικής περιόδου*, Αθήνα 1977· Σ. Καρίμαλης, *Η Νικαρία στην αντίσταση και στις φλόγες του εμφυλίου*, 1992· Χ. Μακκάς, *Η Ιστορία της Κομμουνιστικής Οργάνωσης Ικαρίας*, Αθήνα 1980· Φ. Μαυρογιώργης, *Αναμνήσεις - Χρονικό*, έκδοση της εφημερίδας *Νέα Ικαρία*, Αθήνα 2007· Γ. Λομβαρδός, *Προοδεντική - αντιστασιακή Ικαρία. Συμβολή στην καταγραφή της ιστορίας της ικαριακής αντίστασης και της Ικαρίας γενικότερα*, Αθήνα 2008· Ε. Mamoulaki, *Research Project: Memories of Cohabitation and Exile on the Island of Icaria*, John Latsis Foundation, Αθήνα 2008· Δ. Νταλιάνης, *Το σανατόριο των εξοριστών Ικαρίας 1948-1949*, Αθήνα 2012· Αλφειός.

25 Βλ. Wodak και Krzyzanowski 2008.

τον πληθυσμό διευκολύνθηκε, διότι και οι δυο ερευνήτριες έχουμε καταγωγή από την Ικαρία και η δεύτερη ερευνήτρια εργάζεται στο παράρτημα των ΓΑΚ Σάμου στην Ικαρία. Στο δείγμα μας περιλαμβάνονται άτομα, που σήμερα εντάσσουν τον εαυτό τους, με πολιτικούς όρους, σε δεξιό ή αριστερό κόμμα, προκειμένου να συσχετιστούν οι απόψεις και ερμηνείες τους, με βάση και την πολιτική τους ταυτότητα.

Ο αφηγηματικός τους λόγος –καταγεγραμμένος σε ημιδομημένο ερωτηματολόγιο, με αναλυτικές κατηγορίες, που συσχετίζουν το λόγο των υποκειμένων με τη συγκεκριμένη ιστορική περίοδο (1949-1952)– μας έδωσε τη δυνατότητα να διερευνήσουμε ζητήματα μέσα από τα νοήματα των ίδιων των υποκειμένων, δηλαδή την άτυπη πραγμάτευση «μηνυμάτων» του παρελθόντος σε μια χρονική απόσταση που δεν υπάρχει η συναισθηματική φόρτιση, αντίθετα αναδεικνύονται οι καταστάσεις ως στιγμές, σενάρια στην εμπειρία της ζωής τους.

Στο ημιδομημένο ερωτηματολόγιο συμπεριλάβαμε ερωτήματα για την οργάνωση των συσσιτίων, τη θέση τους στην καθημερινότητα των χωριών, την εμπλοκή των κατοίκων, τις αφορμές για συζήτηση θεμάτων και την οργάνωση πολιτικών δράσεων, το ρόλο των εκπαιδευτικών και πολιτικών αρχών. Στα ειδικά θέματα που εξετάσαμε, μας ενδιέφερε να δούμε τη στάση των εξορίστων και των πολιτικών αρχών στο θέμα της οργάνωσης των συσσιτίων. Τη συγκεκριμένη περίοδο, όπως ήδη αναφέραμε, υπήρχαν εξορίστοι στο νησί και στις περισσότερες εγκυκλίους των επιθεωρητών αναφερόταν ρητά η μη συμμετοχή των εξορίστων στα σχολεία αναλφάβητων και στα συσσίτια. Επιδιώκαμε να ερευνήσουμε κατά πόσο λειτούργησε άτυπο δίκτυο εμπλοκής που πιθανώς ενίσχυε το ρόλο των εξορίστων στις τοπικές κοινωνίες.

Εφαρμόσαμε την ανάλυση περιεχομένου, με έμφαση στη συγκέντρωση στοιχείων για την εξέλιξη μιας διαδικασίας, ώστε συνδυαστικά να αναδειχθεί ένα μοντέλο λειτουργίας ως αποτέλεσμα του νοήματος που αποδίδουν τα ίδια τα υποκείμενα. Τα διακριτά σύνολα περιγραφών επαναφέρουν τα άτομα σε διαφορετικές συνθήκες και αξιοποιούν διάσπαρτες στιγμές ως εύπλαστους πόρους κατασκευής της κοινωνικής πραγματικότητας. Προσπαθήσαμε να οργανώσουμε το ερμηνευτικό υλικό με σύνθετο τρόπο, ώστε να παρουσιαστεί η θεώρηση των υποκειμένων, οι ερμηνείες τους ως δηλώσεις λόγου σε συνδυασμό με τις εμπειρίες και τα συναισθήματα τους. Επικεντρωθήκαμε στις διεργασίες ανάδυσης των γεγονότων, ανάλυσης των δραστηριοτήτων και εμβαθύναμε στην νοηματοδότηση των εμπειριών τους και στην εκ των υστέρων αποτύπωση των προσεγγίσεών τους.

Συζήτηση

Κειμενική ανάλυση

Τα εκπαιδευτικά νομοθετικά κείμενα διακρίνονται σε κείμενα που αποτυπώνουν την εξέλιξη των παιδαγωγικών αρχών, τους επιστημονικούς προβληματισμούς για το ρόλο της εκπαίδευσης και σε κείμενα που παρουσιάζουν την πολιτική σύγκρουση και τον ανταγωνισμό. Ο παιδαγωγικός λόγος συναρτάται ιδιότυπα με τον ανταγωνιστικό,

αντιθετικό, πολιτικό λόγο.

Με βάση τις αναφορές στα κείμενα, το θέμα της οργάνωσης των συσσιτίων, με πολιτικούς όρους, συναρθρώνει την προνοιακή πολιτική, η οποία ενσωματώνει ιδεολογήματα για την παιδική ηλικία. Ταυτόχρονα, όμως, στις οδηγίες εφαρμογής του προγράμματος εκφράζονται, όπως θα δούμε, οι πολιτικές πολιτικές αντιθέσεις. Για την πληρέστερη κατανόηση της εκπαιδευτικής κατάστασης, εντάσσεται στις εγκυκλίους η συνάρθρωση συμπληρωματικών λόγων για την παιδική ηλικία και για την πολιτική των δικαιωμάτων του παιδιού. Πρόκειται για τα προνοιακά σημαίνοντα της εκπαίδευσης, όπως διαμορφώνονται στο διεθνές περιβάλλον.

Είναι ενδιαφέρον ότι στην εκπαιδευτική πολιτική προβάλλονται επιχειρήματα για την αναγκαιότητα της εκπαίδευσης και τη διαμόρφωση ενός εκπαιδευτικού μοντέλου το οποίο θα ενσωματώνει τον πολιτικό λόγο της ανάπτυξης και του εκσυγχρονισμού του κράτους. Η εκπαιδευτική κοινότητα ενημερώνεται από το Υπουργείο Παιδείας για την εξέλιξη της εκπαιδευτικής πολιτικής. Παρατηρείται ότι λειτουργούν παράλληλες λογικές, που διαχωρίζουν τον εκπαιδευτικό λόγο σε κείμενα πολιτικού ενδιαφέροντος και σε κείμενα παιδαγωγικής ενημέρωσης των εκπαιδευτικών.²⁶

Ο έλεγχος και η εποπτεία της εκπαίδευσης πραγματοποιείται με μηχανισμούς επιβολής πολιτικών θέσεων, ώστε να επιτηρείται ό,τι έχει σχέση με τη δομή και τη λειτουργικότητα των σχολείων. Παράλληλα με το περιεχόμενο των βιβλίων ελέγχονται και τα εκπαιδευτικά περιοδικά που απευθύνονται σε μαθητές, προκειμένου να αποφευχθεί η εξοικείωση των μαθητών με διαφορετικές πολιτικές θέσεις και διαφορετικούς πολιτικούς λόγους. Ενδεικτικό, είναι ότι στα εισαγωγικά κείμενα των εγκυκλίων που αναφέρονται στα προτεινόμενα βιβλία, τονίζεται ο «εθνικός αγώνας για τη διαφώτιση της μαθητιώσης νεολαίας, ώστε να αποφευχθεί η κομμουνιστική προπαγάνδα».²⁷

Ειδικότερα, αυτήν την περίοδο, σύμφωνα με την έρευνά μας, στις μαθητικές βιβλιοθήκες των σχολείων υπάρχουν τρία περιοδικά με παρεμφερές περιεχόμενο: Η

26 Ενδιαφέρον παρουσιάζει και η αναφορά σε διεθνή συνέδρια για το ζήτημα της παιδικής ηλικίας και της προστασίας του παιδιού. Ειδικότερα επισημαίνεται: «Εις όλα τα συγκροτηθέντα μέχρι τούδε διεθνή συνέδρια, όπως και εις το προ τριμήνου συγκροτηθέν ενταύθα προς προστασίαν του παιδιού, διεπιστώθη ότι εις ουδεμίαν άλλην χώραν εκλονίσθη τόσον σοβαρώς εκ του υποσιτισμού η σωματική και ψυχική υγεία του παιδιού όσον παρ' ημίν». ΓΑΚ Σάμου, Βασίλειον της Ελλάδος, Υπουργείο Εθνικής Παιδείας, Διεύθυνση Σχολικής Υγιεινής, αρ. πρωτ. 80755/23.9.[1949].

27 Βλ. ενδεικτικά το προτεινόμενο βιβλίο του συνταγματάρχη του Πεζικού Δ. Ζαφειρόπουλου με τίτλο *Το κομμουνιστικό κόμμα Ελλάδος και η Μακεδονία*, όπως και το βιβλίο που εκδίδεται από την Πανελλήνια Ένωση Κοινωνικής Άμυνας με τον τίτλο *Επιτέλους ελεύθερος* [πρόκειται για μετάφραση του βιβλίου του Ρώσου μηχανικού και εφέδρου λοχαγού του Ερυθρού Σταυρού Βίκτορ Κραφτσένκο, ο οποίος αυτομόλησε από τη Σοβιετική Ένωση στις Ηνωμένες Πολιτείες]. Όπως τονίζεται στο έγγραφο, το βιβλίο περιγράφει τη λειτουργία του «κομμουνιστικού λαβύρινθου» και το «αιματηρό όργιο του Ερυθρού Στρατού». ΓΑΚ Σάμου, Βασίλειον της Ελλάδος, Υπουργείον Παιδείας Διεύθυνσις Διδακτικών βιβλίων, αρ. πρωτ. 42978/1.11.1948.

ζωή του παιδιού,²⁸ *Ο θησαυρός των παιδιών*²⁹ και τα *Μαθητικά Νέα*.³⁰ Παρουσιάζονται ως όργανα της μαθητώσας νεολαίας και στους σκοπούς της έκδοσής τους αναφέρεται ο φρονητισμός των νέων. Ενδιαφέρον παρουσιάζουν και οι συστάσεις του Ανωτάτου Συμβουλίου Εκπαιδύσεως προς τη συντακτική επιτροπή του περιοδικού *Λουλούδια*, που εκδίδεται στον Βόλο, όπου αναφέρεται ως έλλειψη ότι δεν υπάρχει επαρκής αριθμός αναγνωσμάτων εθνικού περιεχομένου σε μια περίοδο που η Ελλάδα δοκιμάζεται από τους κομμουνιστές.³¹

Το θέμα που μας απασχόλησε ήταν η διερεύνηση της ένταξης των συσσιτίων στο σχολικό περιβάλλον, δηλαδή ζητήματα που σχετίζονται με πρακτικά θέματα εφαρμογής αλλά και πολιτικού ελέγχου. Έτσι, ασχοληθήκαμε με περιοδικά και βιβλία που αναφέρονται στα συσσίτια και ήταν διαθέσιμα στα σχολεία της Ικαρίας, διότι αντανακλούν συνδέσεις και διασυνδέσεις των εκπαιδευτικών φορέων με την εκπαιδευτική κοινότητα και τις αρχές που υλοποιούν το πρόγραμμα. Αδρογραφώντας μέσα από τις αναφορές, τα πρακτικά ζητήματα και τον πολιτικό λόγο, παρακολουθούμε επαναλαμβανόμενες πολιτικές αναφορές στην οργάνωση των συσσιτίων και στο μηχανισμό ελέγχου μιας διαδικασίας που τελικά φαίνεται να ενσωματώνει κυρίαρχες ιστορικές και πολιτικές πρακτικές.

Ειδικότερα, για την πληρέστερη ενημέρωση των εκπαιδευτικών στα σχολεία, προβλέπεται η διακίνηση του βιβλίου *Τα μαθητικά συσσίτια* και του περιοδικού *Σχολική υγιεινή*. Την ίδια περίοδο στα σχολεία διακινούνταν και το βιβλίο *Υγιεινή* του Δ. Στεφάνου.³²

Στο βιβλίο *Τα μαθητικά συσσίτια*, που για πρώτη φορά εκδίδεται το 1947, δίνεται έμφαση σε λειτουργικά ζητήματα οργάνωσης των μαθητικών συσσιτίων, επιλογής των τροφών και προετοιμασίας των γευμάτων. Στο εισαγωγικό κείμενο αναφέρεται η προνοιακή πολιτική της κυβέρνησης για τα παιδιά που υποσιτίζονται με έμφαση στην παιδική ηλικία και την ανάγκη προστασίας της. Για την αποτελεσματικότερη λειτουργία των μαθητικών συσσιτίων γίνεται αναφορά στην προσεκτική λειτουργία της δημόσιας διοίκησης,³³ και στον τρόπο προσδιορισμού των επωφελομένων με

28 Βλ. ΓΑΚ Σάμου, Βασιλείον της Ελλάδος, Υπουργείο Εθνικής Παιδείας, αρ. πρωτ. 73205/7.9.1949.

29 Πρόκειται για περιοδικό που εκδόθηκε το 1947 από τον εκδοτικό οίκο Δ. Δημητράκου. Όπως αναφέρεται στην εισηγητική έκθεση του Ανωτάτου Συμβουλίου Εκπαιδύσεως, είναι κατάλληλο και για τους μαθητές της Στοιχειώδους και της Μέσης Εκπαίδευσης. Απόσπασμα της υπ' αριθ. 90/1-8-1947 πράξεως του Ανωτάτου Συμβουλίου Εκπαιδύσεως.

30 Πρόκειται για μηνιαίο περιοδικό, επίσημο όργανο της μαθητώσας νεολαίας. Διευθύνεται από το δημοσιογράφο Θ. Θεμιστοκλέους και στην έκδοση συμμετέχουν οι εκπαιδευτικοί σύμβουλοι Η. Λάγιος και Ι. Σκουτερόπουλος. Για την προτροπή αγοράς του από τις σχολικές βιβλιοθήκες, βλ. ΓΑΚ Σάμου, Βασιλείον της Ελλάδος, Υπουργείο Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων, αρ. πρωτ. 52192/21.7.1948. Υπογράφεται από τον υπουργό Δ. Βουρδούμπα.

31 Βλ. Αρχείο Υπουργείου Παιδείας, απόσπασμα της υπ' αριθ. 77/12.6.1948 πράξεως του Ανωτάτου Συμβουλίου Εκπαιδύσεως.

32 Βλ. ΓΑΚ Σάμου, Βασιλείον της Ελλάδος, Υπουργείο Εθνικής Παιδείας, αρ. πρωτ. 1051/28.11.1949. Εγκρίθηκε από την ολομέλεια του Ανώτατου Εκπαιδευτικού Συμβουλίου (πράξη 76/12.10.1949) για τις σχολικές βιβλιοθήκες και τις Παιδαγωγικές Ακαδημίες.

33 Οι εφορίες μαθητικών συσσιτίων προβλεπόταν να συντάσσουν προϋπολογισμούς για κάθε σχολικό έτος σύμφωνα με συγκεκριμένο υπόδειγμα που υπήρχε στο βιβλίο *Τα μαθητικά συσσίτια*. Οι εφορίες ήταν υποχρεωμένες να διαθέτουν: «1) Διπλότυπην εισπράξεων, 2) Ενταλμάτων, 3) Βιβλίον Πρακτικών, 4) Βιβλίον υλικού εστίας, 5) Βιβλίον αποθήκης, 6) Πρόχειρον μαθητικού συσσιτίου, 7) Μητρώων συσσιτουτών, 8) Βιβλίον Ταμείου». Βλ. ΓΑΚ Σάμου,

κριτήριο την πολιτική τους ταυτότητα. Επίσης, η *Σχολική υγιεινή*,³⁴ περιοδικό το οποίο εκδίδεται από το Κέντρο Μαθητικής Αντιλήψεως Αθηνών,³⁵ επικεντρώνεται στην ενίσχυση της εκπαίδευσης σχετικά με την υγιεινή, της κοινωνικής υγιεινής και της δημόσιας ιατρικής στο σχολείο. Εκτός από ζητήματα υγειονομικού ενδιαφέροντος, εκτενείς αναφορές γίνονται και στα συσσίτια, με έμφαση σε θέματα οργάνωσης, λειτουργίας και εποπτείας.

Ενδιαφέρον παρουσιάζουν και οι παράλληλες δράσεις μη κυβερνητικών φορέων, που δραστηριοποιούνται στο σχολικό περιβάλλον. Ειδικότερα, η οργάνωση Ερυθρός Σταυρός Νεότητας αναλαμβάνει πρωτοβουλίες στον τομέα της υγιεινής, της αλληλοβοήθειας και της διεθνούς φιλίας. Η υπόρρητη δράση της οργάνωσης συνδέεται και με τους πολιτικούς συντηρητικούς στόχους των δεξιών κυβερνήσεων. Η ένταξη των μαθητών στις Χριστιανικές Ενώσεις και στον Ερυθρό Σταυρό ενισχύεται και από το Υπουργείο Παιδείας.³⁶

Η πολιτική για τα μαθητικά συσσίτια, όπως θα δούμε, ενσωματώνει τα πολιτικά σημαίνοντα της εποχής, συναρθρώνει λόγο και πρακτική, που εναρμονίζει την πολιτική πρόθεση για έλεγχο της εκπαιδευτικής διαδικασίας. Η πολιτική ένταση μεταφέρεται και στο εκπαιδευτικό περιβάλλον, ώστε να φυσικοποιείται η πανοπτική επιτήρηση των εκπαιδευτικών λειτουργιών.

Ειδικότερα, στην οργάνωση των μαθητικών συσσιτίων συμμετέχουν οι Επιτροπές Μαθητικών Συσσιτίων, οι όποιες συγκροτούνται σε κάθε νομό της χώρας ξεχωριστά. Προβλέπεται σίτιση για όλα τα παιδιά, τα οποία φοιτούν στα δημόσια και ιδιωτικά σχολεία στοιχειώδους και μέσης εκπαίδευσης, όπως επίσης και για τους σπουδαστές των Παιδαγωγικών Ακαδημιών, των Ακαδημιών Σωματικής Αγωγής και των Ιερατικών Σχολών.

Είναι χαρακτηριστικό ότι στις Εφορίες των Μαθητικών Συσσιτίων συμμετέχουν άτομα τα οποία εμπλέκονται στη δημόσια διοίκηση και η επιλογή τους έχει γίνει με βάση τα πολιτικά τους φρονήματα. Ειδικότερα, επόπτες των μαθητικών συσσιτίων ορίζονται οι γενικοί επιθεωρητές εκπαίδευσης. Στις εγκυκλίους που προωθούνται στα σχολεία αναφέρεται η πολιτική υπευθυνότητα της κυβέρνησης για την οργάνωση των μαθητικών συσσιτίων, καθώς όπως αναγνωρίζεται, ο πόλεμος οδήγησε στον υποσιτισμό των μαθητών και το πολιτικό σύστημα θα πρέπει να συμβάλει στην αποκατάσταση της υγείας των μαθητών. Από τον τομέα της εκπαίδευσης επιλέγονται οι επιθεωρητές των σχολείων, οι οποίοι έχουν επιλεγεί από το Υπουργείο Παιδείας και έχουν αναλάβει τις συγκεκριμένες θέσεις με βάση τα πολιτικά τους φρονήματα. Ο διευθυντής κάθε σχολείου είναι υποχρεωμένος να αναφερθεί στο τέλος της σχολικής

Βασίλειον της Ελλάδος, αναφορά του αναπληρωτή διευθυντή δημοτικών σχολείων Σάμου Γ. Βουτσίνου, αρ. πρωτ. 878/4.10.1949.

34 Περιοδικό «Παιδολογίας και Σχολικής Υγιεινής», εκδίδεται από το 1950 έως το 1953.

35 Ιδρύθηκε από το Υπουργείο Παιδείας. Είχε αναλάβει τη διοργάνωση μαθητικών συσσιτίων και μαθητικών κατασκηνώσεων. Παρείχε ιατρικές εξετάσεις και ιατρική περίθαλψη στους μαθητές των σχολείων. Βλ. *Κατάλογος Κοινοφελών Ιδρυμάτων*, Αθήνα 1951.

36 Ειδικότερα, ελέγχεται η συμμετοχή μαθητών και εκπαιδευτικών σε δράσεις του ελληνικού Ερυθρού Σταυρού. ΓΑΚ Σάμου, αταξινόμητο έγγραφο, αρ. 84 [1950].

χροινιάς στη λειτουργία των συσσιτίων. Εκτός από τον οικονομικό απολογισμό, εσόδων και εξόδων, συντάσσεται επίσης αναλυτική έκθεση λειτουργίας των συσσιτίων.³⁷

Όπως φαίνεται από τα νομοθετικά κείμενα, τα συσσίτια ελέγχονται πλήρως από το Υπουργείο Παιδείας και τα σώματα ασφαλείας, μέσω των τοπικών τους αντιπροσώπων σε κάθε περιοχή της Ελλάδας. Προβλέπεται λεπτομερής καταγραφή των δαπανών, των προϊόντων που θα αγοραστούν και του τρόπου παρασκευής των τροφών. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει ο έλεγχος στην επιλογή των ατόμων που συμβάλλουν στην υλοποίηση των συσσιτίων. Αν και φαίνεται να προωθείται ο εθελοντισμός, τα άτομα ελέγχονται ως προς τα πολιτικά τους φρονήματα. Έτσι, σε μια περίοδο έντονου πολιτικού ανταγωνισμού, δεν επιτρέπεται σε άτομα που δεν είναι συντηρητικά να προβληθούν στις τοπικές κοινωνίες. Ειδικά σε περιοχές όπου υπάρχουν εξόριστοι με υψηλό μορφωτικό κεφάλαιο, όπως γιατροί, εκπαιδευτικοί κ.λπ. που επιθυμούν να έχουν ρόλο στην τοπική κοινωνία, σύμφωνα με τα επίσημα έγγραφα θα πρέπει να ελέγχονται και να απομονώνονται.

Ανάλυση συνεντεύξεων

Κατά την εξέλιξη της έρευνας ως θετική κατάσταση αξιολογούμε το γεγονός ότι μεγάλος αριθμός κατοίκων προθυμοποιήθηκε να παρουσιάσει «επεισόδια ζωής» θέλοντας να συμβάλει στις αναπαραστάσεις των ιστορικών στιγμών. Ίσως η εκτύλιξη των στιγμών να εντάσσεται και στην αντίληψη κατασκευής του κοινωνικού και πολιτικού περιβάλλοντος. Διαφορετικές λογο-αναλυτικές κατηγορίες παρουσιάζονται και πιθανώς τα άτομα ενθαρρύνονται να παρουσιάσουν εναλλακτικές νοηματικές δυνατότητες καταστάσεων που έχουν βιώσει. Οι υπερήλικες του δείγματός μας αισθάνονταν την ανάγκη να συμβάλουν στην περιγραφή καταστάσεων, κατασκευάζοντας τη δική τους «αλήθεια».

Οι γυναίκες ήταν πιο παραστατικές στον αφηγηματικό τους λόγο, προσπαθούσαν να συγκροτήσουν εικόνες του παρελθόντος με την έγκλιση και πολιτικών γεγονότων. Διαφορετικό περιεχόμενο συναντήσαμε στο λόγο των αριστερών, οι οποίοι διευκρινίζουν ζητήματα πολιτικής και επενδύουν το λόγο τους με ιστορικά γεγονότα. Οι ημιδομημένες συνεντεύξεις μας συναρθρώνουν διαφορετικά στοιχεία, καθώς τα υποκείμενα μετασχηματίζουν το λόγο τους, εμπλουτίζοντάς τον με εμπειρικές αναλύσεις. Για ερευνητικούς λόγους διαμορφώσαμε τρεις κατηγορίες: α) περιγραφή συσσιτίων, β) μηχανισμοί ελέγχου της διαδικασίας και γ) ρόλος των εξοριστών.

Στην πρώτη κατηγορία παρατηρήθηκε ότι οι κοινωνικοί μετασχηματισμοί στην Ικαρία δημιουργούν μια διαφορετική πολιτική εγγραφή των πραγματικών κοινωνικών καταστάσεων, που λειτουργούν με τους όρους της πολιτικής υποκοουλτούρας, με την ταυτόχρονη ακύρωση των κυρίαρχων πολιτικών θέσεων. Έτσι, το μεσημεριανό γεύμα ή το δείπνο των μαθητών μετατρέπεται σε αντίστοιχο γεύμα ή δείπνο των κατοίκων του χωριού, με ζωηρές συζητήσεις και με τη συνοδεία μουσικής, και καταλήγει σε

³⁷ Βλ. ΓΑΚ Σάμου, Βασιλείον της Ελλάδος, Υπουργείον Παιδείας, αρ. πρωτ. 590/15.6.1948. Υπογράφεται από τον επιθεωρητή Γ. Γκόλφη.

εστίαση με χορό και τραγούδι.

«Τα συσσίτια μας διευκόλυναν όλους. Όταν έφθαναν τα προϊόντα στο νησί, είχαμε μεγάλη χαρά, γιατί ξέραμε ότι θα φάμε κάτι διαφορετικό».

«Θυμάμαι την προετοιμασία του φαγητού στην κουζίνα στο σπίτι του δασκάλου, ο οποίος μας έκανε συστάσεις να μην τρώμε από το φαγητό των παιδιών».

«Ο ξένος δάσκαλος έτρεμε, έκρυβε τα κιβώτια για να μην τα βρούμε. Φοβόταν μήπως κάτι δεν πάει καλά».

«Το συσσίτιο ήταν το πανηγύρι μας. Φέρναμε κι εμείς πράγματα και μαγειρεύαμε. Τρώγαμε όλοι μαζί. Όσοι βρίσκονταν στο χωριό».

Στη δεύτερη κατηγορία καταγράφεται η καθημερινή παρουσία της αστυνομίας, η οποία δεν εντασσόταν στον αναμενόμενο ρόλο ως κατασταλτικός μηχανισμός του κράτους. Όπως μας αναφέρθηκε το προσωπικό της αστυνομίας ανανεωνόταν συχνά, διότι η πολιτική εξουσία φοβόταν την ενσωμάτωση της αστυνομίας στον κοινωνικοπολιτικό ιστό του νησιού. Ειδικότερα, η παρουσία της αστυνομίας δεν ερμηνεύεται ως εξουσιαστικός μηχανισμός. Αντίθετα, σε κάποιες περιπτώσεις διατυπώνονται και αναφορές του τύπου: «Οι Βορειοελλαδίτες αστυνομικοί μετά από λίγο διάστημα γίνονταν Ικαριώτες!». Η νοσηματοδότηση του χώρου και των κοινωνικών καταστάσεων δημιουργούσε μια δυναμική, που υποδείκνυε στάσεις και συμπεριφορές, οι οποίες τελικά αναιρούσαν τον πολιτικό λόγο.

Στα κείμενα των σχολικών εγκυκλίων, όπως ήδη αναφέραμε, είδαμε μια αυστηρή διατύπωση με έντονη αναφορά σε μηχανισμούς ελέγχου της διαδικασίας, που δεν επιβεβαιώνεται από τις συνεντεύξεις μας.

«Ναι, υπήρχαν αστυνομικοί στο νησί. Ήταν να τους λυπάσαι. Να θέλεις να κάνεις τον πολιτικό με τρύπια παπούτσια!»

«Οι αστυνομικοί δεν ήταν για τα χωριά σαν τα δικά μας. Ήταν για την πρωτεύουσα».

«Στις γιορτές στα πανηγύρια τους καλούσαμε. Τους λυπόμασταν. Φτωχοί και καταδικασμένοι στην Ικαρία ήταν κι αυτοί».

«Στα συσσίτια έρχονταν οι αστυνομικοί. Μας ρωτούσαν τι θέλαμε. Τους απαντούσαμε “βοηθάμε” και έφευγαν».

«Πολλές φορές τους δίναμε τρόφιμα. Είναι δύσκολο να μιλήσεις όταν τρως».

Στην τρίτη κατηγορία διαπιστώνεται ότι, αν και η πολιτική εξουσία μέσω των μηχανισμών της προέβλεπε τον αποκλεισμό των εξορίστων από τα συσσίτια, η τοπική κοινωνία και οι αρχές τους υποστήριζαν, διότι η ομάδα των εξορίστων λειτουργούσε επικουρικά στις ασχολίες των κατοίκων και στην καθημερινότητά τους. Διαφορές μεταξύ γηγενών και εξορίστων δεν υπήρχαν, διότι στα απομακρυσμένα χωριά της Ικαρίας η αξία του ανθρώπου προσδιοριζόταν από τη συμβολή του στην καθημερινή ζωή. Θρησκευτικές εορτές και κοινωνικά γεγονότα έδεναν τις τοπικές κοινωνίες, δημιουργούσαν κοινές παραστάσεις και συγκροτούσαν μια κοινωνική

πραγματικότητα που περιλάμβανε όλους τους κατοίκους. Οι συγκρούσεις είναι περιορισμένες και η κοινωνική ζωή νοηματοδοτείται μέσα από τη συνύπαρξη σε ένα ιδιότυπο περιβάλλον συνεργασίας και αλληλεγγύης ως διαφοροποιημένο παράδειγμα κοινωνικοπολιτικής λειτουργίας ενός αποκεντρωμένου συστήματος.

Η άποψη δεξιών και αριστερών συνεντευξιαζόμενων ήταν θετική για τους εξόριστους, τους οποίους θεωρούν «συντελεστές της ανάπτυξης».

«Οι εξόριστοι που υπήρχαν στο νησί προσπαθούσαν να συμβάλλουν στη βελτίωση των συνθηκών ζωής, των κατοίκων της Ικαρίας. Ανάλογα με την ειδικότητα τους συνέβαλλαν στην ύδρευση και άρδευση των χωριών, στην οδοποιία και στον αλφαριθμητισμό των κατοίκων».

«Μας μοίραζαν βιβλία και μιλούσαν στο καφενείο. Στο χωριό αισθάνονταν ασφαλείς. Αν τους έβρισκε η αστυνομία στην πλατεία, ή σε χώρο που δεν επιτρεπόταν, εμείς λέγαμε ότι τους φέραμε για να σκάψουν ή να μας βοηθήσουν στις ελιές, κάτι σκαρφιζόμασταν».

«Ο γιος μου έγινε γιατρός από δυο γιατρούς εξόριστους, που διάβαζαν κρυφά τα παιδιά του χωριού».

«Εμείς φοβόμασταν την αστυνομία. Μέναμε στον Άγιο. Εκεί υπήρχαν και αστυνομικοί και άνθρωποι της αστυνομίας».

Στην πληρέστερη οργάνωση των συσσιτίων έπαιρναν μέρος οι εξόριστοι, αν και απαγορευόταν να πάρουν μέρος, φαίνεται να συνέβαλλαν στην διοργάνωση τους.

«Ανάλογα με τις ειδικότητες τους βοήθησαν στην οργάνωση των χώρων, στην υγιεινή των εγκαταστάσεων και στην ανατροφοδότηση των σχολικών μονάδων».

«Μαζί με τη δασκάλα, οι γιατροί κανόνιζαν τις μερίδες. Ποιο είναι θεραπευτικό και γιατί πρέπει να το φάνε τα παιδιά».

«Στα μικρά χωριά έμπαιναν και στις τραπεζαρίες. Τους δίναμε τρόφιμα και αν μας έλειπαν λέγαμε ότι μας τα έκλεψαν».

Συμπεράσματα

Ενώ η πολιτική σίτισης ξεκινά από μια αναγκαιότητα για τη σίτιση των μαθητών και την ανάπτυξη του σώματος τους σε μια περίοδο, όπου οι ελληνικές οικογένειες των κατώτερων κοινωνικών τάξεων αδυνατούν να προσφέρουν τροφή στα παιδιά τους, μέσα από τα εκπαιδευτικά νομοθετικά κείμενα φαίνεται να δίνεται έμφαση στον έλεγχο του γραφειοκρατικού μηχανισμού σίτισης που πραγματοποιείται στα σχολεία. Επειδή πρόκειται για ένα διευρυμένο πρόγραμμα όπου αναγκαστικά, στα διαφορετικά στάδια εφαρμογής του προγράμματος, εμπλέκεται και η τοπική κοινωνία εκδηλώνονται στοιχεία της πολιτικής αντιπαράθεσης με τον αποκλεισμό των μη εθνοκοφρώνων από την οργάνωση του προγράμματος. Φαίνεται να δίνεται έμφαση στην προώθηση συντηρητικών ατόμων, που μέσω της παρέμβασης τους στα συσσίτια προβάλλεται και ο συντηρητικός χώρος ως χώρος προώθησης προνοιακής

πολιτικής. Οι μη εθνικόφρονες, κομμουνιστές ή αριστεροί θεωρούνται επικίνδυνοι ή «άλλοι» της τοπικής κοινωνίας, που δεν πρέπει να έχουν ρόλο σε ένα δίκτυο που προϋποθέτει την κοινωνική επαφή και τη συνύπαρξη.

Ο μηχανισμός σίτισης των μαθητών ελέγχεται πλήρως από τον κομματικό μηχανισμό της δεξιάς παράταξης που, σε συνδυασμό με την εφαρμοζόμενη εκπαιδευτική πολιτική της περιόδου, προωθεί ένα μοντέλο διαμόρφωσης εθνικής ταυτότητας με προώθηση των συντηρητικών απόψεων. Όπως φαίνεται από την έρευνα μας είναι ενισχυμένη η επιχειρηματολογία για τη σύνδεση των συσσιτίων με τις πολιτικά φορτισμένες συνέπειες του εμφυλίου πολέμου, σύμφωνα με το Υπουργείο Παιδείας, δηλαδή με τη «καταστροφή της Ελλάδος από τους κομμουνιστές». Το σύστημα της σίτισης εντάσσεται στην πολιτική της αναδιοργάνωσης της χώρας με την προστασία της παιδικής ηλικίας.

Οι ρηματικές πρακτικές του λόγου, όπως παρουσιάζονται στις εγκυκλίους, εκφράζουν την ιδεολογική αντιπαράθεση και θεωρητικοποιούν τις απόψεις της κυρίαρχης δεξιάς παράταξης. Αδιαφανείς σχέσεις επιτήρησης και ελέγχου ενοποιούνται σε πρακτικές λόγου, προκειμένου να διαμορφωθούν διαδικασίες εδραίωσης της πολιτικής εξουσίας. Ενδιαφέρον παρουσιάζει και ο παράλληλος εκπαιδευτικός λόγος, που νοηματοδοτεί διαδικασίες για τη συγκρότηση της εκπαίδευσης σε ένα νεωτερικό παράδειγμα ενσωμάτωσης παιδαγωγικών, ψυχολογικών και κοινωνιολογικών αρχών, όπου εδώ έχουμε μια διαλεκτική με άλλες διαστάσεις της εκπαίδευσης.

Παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον η λειτουργία των συσσιτίων στις περιοχές που υπήρχαν πολιτικοί κρατούμενοι και εξόριστοι. Εκεί, όπως παρουσιάσαμε και στη συζήτηση, λειτουργούσε ένα ιδιότυπο καθεστώς γηγενών και εξορίστων. Ως παραδειγματική περίπτωση αναφέραμε τη νήσο Ικαρία, όπου οι εξόριστοι με υψηλό μορφωτικό κεφάλαιο συνέβαλλαν στη βελτίωση της ζωής των κατοίκων με την εμπλοκή τους σε συλλογικές εργασίες. Πρόκειται για μορφές κοινωνικής «πανουργίας» όπου τα κοινωνικά υποκείμενα λειτουργούν με δικούς τους όρους και αναιρούν ή ακυρώνουν εντολές της πολιτικής ηγεσίας. Ενώ τα συσσίτια προβάλλονταν ως προνοιακή πολιτική της κυβέρνησης, σε περιοχές που υπήρχαν εξόριστοι ως πολιτικοί κρατούμενοι, τα συσσίτια δημιούργησαν στενούς δεσμούς μεταξύ των κατοίκων και των εξορίστων και συνέβαλλαν και στην πολιτική κοινωνικοποίηση των κατοίκων, ώστε αργότερα στις εκλογικές αναμετρήσεις το κομμουνιστικό κόμμα να παρουσιάζει ιδιαίτερα υψηλά ποσοστά, ζήτημα που σχετίζεται και με το άτυπο προνοιακό πρόγραμμα που υλοποιούσαν οι εξόριστοι.

Αρχαιακό υλικό

ΑΡΧΕΙΟ ΕΔΑ. Αρχείο Ενιαίας Δημοκρατικής Αριστεράς (ΕΔΑ) Αρχεία Σύγχρονης Κοινωνικής Ιστορίας, Τεκμήρια.

Γενικά Αρχεία του Κράτους του νομού Σάμου (ΓΑΚ).

Βιβλιογραφία

- Αλιβιζάτος Ν., 1983, *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση. Όψεις της ελληνικής εμπειρίας*, Αθήνα: Θεμέλιο.
- Attorney S.E. και S. Levinkind Attorney, 2007, *Legal Research: How to Find & Understand the Law*, ΗΠΑ: Nolo.
- Βρυχέα Α. και Κ. Γαβρόγλου, 1982, *Απόπειρες μεταρρύθμισης της ανώτατης εκπαίδευσης 1911-1981*, Θεσσαλονίκη: Σύγχρονα Θέματα.
- Γουσίδης Α., 1993, *Οι χριστιανικές οργανώσεις*, Αθήνα: Πουρναράς.
- Close D., 2006, *Ελλάδα, 1945-2004: πολιτική, κοινωνία, οικονομία*, Αθήνα: Θύραθεν.
- Creswell J., 2012, *Qualitative Inquiry and Research Design: Choosing Among Five Approaches*, Νέα Υόρκη: Sage.
- Δελτίον της Χριστιανικής Ενώσεως Εκπαιδευτικών Λειτουργών (1948-1956)*, Αθήνα.
- Διακογιάννης Ι., δημοδιδάσκαλος, [μετά το 1964], *Η ισχύουσα σχολική νομοθεσία περί Σχολικών Ταμείων, Σχολικών Εφορειών, Διδακτηρίων και Μαθητικών Συσσιτίων κωδικοποιημένη και συμπληρωμένη διά πολλών οδηγιών και υποδειγμάτων*, Αθήνα: Ιω. Καμπανάς.
- Θεοφανόπουλος Β. Α., επιθεωρητής Δημοτικών Σχολείων, 1949, *Η εκπαιδευτική άποψις των μαθητικών συσσιτίων και των μαθητικών εξοχών και κατασκηνώσεων*, μελέτη ανακοινωθείσα την 17η Οκτωβρίου εις το Συνέδριον των κ.κ. Εκπαιδευτικών Επιθεωρητών, Αθήναι: Διον. & Βασ. Λουκόπουλος.
- Ιατρίδης Γ. (επιμ.), 1984, *Η Ελλάδα στη δεκαετία 1940-1950*, Αθήνα: Θεμέλιο.
- Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, 1994, *Η ελληνική κοινωνία κατά την πρώτη μεταπολεμική περίοδο (1945-1967)*, Αθήνα.
- Καζάκος Π., 2001, *Ανάμεσα σε κράτος και αγορά: οικονομία και οικονομική πολιτική στη μεταπολεμική Ελλάδα 1944-2000*, Αθήνα: Πατάκης.
- Καλύβας Σ., 2015, *Καταστροφές και θρίαιμβοι*, Αθήνα: Παπαδόπουλος.
- Κουτσιαμπασάκος Π., 2012, *Πόλη παιδιών*, Αθήνα: Πατάκης.
- Λιναρδάτος Σ., 1977, *Από τον εμφύλιο στη χούντα*, τ. Α΄ 1949-1952, τ. Β΄ 1952-1955, τ. Γ΄ 1955-1961, τ. Δ΄ 1961-1964 και τ. Ε΄ 1964-1967, Αθήνα: Παπαζήσης.
- Μάνεσης Α., 1987, *Η εξέλιξη των πολιτικών θεσμών στην Ελλάδα. Αναζητώντας μια δύσκολη νομιμοποίηση*, Αθήνα: Σάκκουλας.
- Μελετόπουλος Μ., 1993, *Η Ιδεολογία του δεξιού κράτους, 1949-1967*, Αθήνα: Παπαζήσης.
- Μιχαλόπουλος Μ. Π., γενικός επιθεωρητής Στοιχειώδους Εκπαιδεύσεως, 1949, *Υπέρ της πατρίδος της εκπαιδεύσεως και του παιδιού (Προσπάθειαι 1940-1948)*, Αθήνα: Τυπογραφείον «Παιδικού Κόσμου».
- Manning P. K., 1987, *Semiotics and Fieldwork*, Λονδίνο: Sage.
- Meynaud J., 2002, *Οι πολιτικές δυνάμεις στην Ελλάδα 1946-1965*, Αθήνα: Σαββάλας.
- Mosley L., 2013, *Interview Research in Political*, ΗΠΑ: Cornell University Press.
- Νικολακόπουλος Η., 2001, *Η καχεκτική δημοκρατία*, Αθήνα: Πατάκη.
- Παπαθανασίου Ι., 2001, *Ενιαία Δημοκρατική Αριστερά. Αρχείο 1951-1967*, Αθήνα: Θεμέλιο.

- Παπαπάνος Κ., 1970, *Χρονικό - Ιστορία της ανωτάτης μας εκπαίδευσης*, Αθήνα: Pierce College.
- Πεσμαζόγλου Σ., 1987, *Εκπαίδευση και ανάπτυξη στην Ελλάδα, 1948-1985: Το ασύμπτωτο μιας σχέσης*, Αθήνα: Θεμέλιο.
- Ρίζας Σ., 2008, *Η ελληνική πολιτική μετά τον εμφύλιο πόλεμο: κοινοβουλευτισμός και δικτατορία*, Αθήνα: Καστανιώτη.
- Ramsey A. και W. Sharer, 2009, *Working in the Archives: Practical Research Methods for Rhetoric and Composition*, ΗΠΑ: Southern Illinois University Press.
- Σκαρπαλέζος Α., 1964, *Από την Ιστορίαν του Πανεπιστημίου Αθηνών: Ιστορικά κείμενα και ιστορικά στοιχεία*, Αθήνα: τύποις Χ. Συνοδινού.
- Στεφανίδης Ι., 1999, *Από τον εμφύλιο στον Ψυχρό Πόλεμο: Η Ελλάδα και ο συμμαχικός παράγοντας (1949-1952)*, Αθήνα: Προσκήνιο.
- Στέφανου Δ., 1946, *Τα μαθητικά συσσίτια (Νομοθεσία - Εγκύκλιοι - Οδηγία - Υποδείγματα)*, Αθήνα: τύποις Ι. Λ. Αλευροπούλου.
- Στεφάνου Δ. (επιμ.), 1949, *Υγιινή. Μετά Στοιχείων Σωματολογίας προς χρήση των μαθητών των Γυμνασίων και των σπουδαστών των Παιδαγωγικών Ακαδημιών*, Αθήνα.
- Schultz T.W., 1971, "Investment in human capital", *American Economic Review* 51(1): 1-17.
- Thomson P., 1978, *The Voice of the Past: Oral History*, Οξφόρδη: Oxford University Press.
- Τομαΐ-Κωνσταντοπούλου Φ. (επιμ.), 2002, *Η Ελλάδα στο μεταίχμιο ενός νέου κόσμου: Ψυχρός Πόλεμος - Δόγμα Truman - Σχέδιο Marshall: Μέσα από διπλωματικά και ιστορικά έγγραφα, 1943-1951*, Αθήνα: Καστανιώτης.
- Υπουργείου Θρησκευμάτων και Εθνικής Παιδείας, 1939, *Κανονισμός λειτουργίας των μαθητικών συσσιτίων*, Αθήνα: Εθνικό Τυπογραφείο.
- Υπουργείου Εθνικής Παιδείας, 1949, *Πρακτικά Συνεδρίου Εκπαιδευτικών*, Αθήνα, 17-22 Οκτωβρίου.
- UNESCO, 1947, *Documents Relating to the Second Session of the General Conference of the United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization Including the Programme and Budget of the Organization for 1948*, UNESCO.
- UNESCO και A. Yusuf, 2007, *Standard-Setting in UNESCO: Conventions, Recommendations, Declarations and Charters Adopted by UNESCO (1948-2006)*, UNESCO.
- Φίλος Σ., 1984, *Το χρονικό ενός θεσμού*, Αθήνα: Βιβλία για όλους.
- Welch F., 1975, "Human capital theory: Education, discrimination and life cycles", *American Economic Review* 65: 63-73.
- Wodak R. και M. Krzyzanowski, 2008, *Qualitative Discourse Analysis in the Social Sciences*, Νέα Υόρκη: Palgrave Macmillan.
- Χασιώτης Λ., 2013, *Τα παιδιά του Εμφυλίου. Από την «Κοινωνική Πρόνοια» του Φράνκο στον «Ερανο» της Φρειδερίκης (1936-1950)*, Αθήνα: Εστία.

Συγγραφείς και επιμελητές του βιβλίου

Έφη Αβδελά

Καθηγήτρια Σύγχρονης Ιστορίας στο Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Κρήτης.

Θάνος Αγγελόπουλος

Ιστορικός, μεταπτυχιακός φοιτητής στο ΠΜΣ Σύγχρονη Ελληνική και Ευρωπαϊκή Ιστορία του Πανεπιστημίου Κρήτης.

Κωνσταντίνος Αϊβαλιώτης

Απόφοιτος του Τμήματος Κοινωνικής Πολιτικής και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας και διδάκτορας Κοινωνικής Ανθρωπολογίας στο Πάντειο Πανεπιστήμιο.

Κατερίνα Αναγνωστάκη

Υποψήφια διδάκτορας Ιστορίας στο Πανεπιστήμιο Κρήτης.

Ανέστης Ανεστάκος

Πτυχιούχος Τμήματος Εκπαιδευτικής και Κοινωνικής Πολιτικής Πανεπιστημίου Μακεδονίας και μεταπτυχιακός φοιτητής στο ΜΠΣ Κοινωνιολογία του Πανεπιστημίου Κρήτης.

Τόνια Γεωργίου

Ιστορικός, Υποψήφια διδάκτορας του Τμήματος Κοινωνιολογίας του Πανεπιστημίου Κρήτης.

Γιάννης Ζαϊμάκης

Καθηγητής της Κοινωνιολογίας των Τοπικών Κοινωνιών και του Πολιτισμού, Τμήμα Κοινωνιολογίας, Πανεπιστήμιο Κρήτης.

Γενοβέφα Ζαφειρίδου

Κοινωνιολόγος, Υποψήφια διδάκτορας Τμήματος Επιστημών της Αγωγής του Πανεπιστημίου Κύπρου.

Θανάσης Θεοδώρου

Κοινωνιολόγος, Υποψήφιος διδάκτορας του Τμήματος Κοινωνιολογίας του Πανεπιστημίου Κρήτης.

Ευαγγελία Καλεράντε

Αναπληρώτρια Καθηγήτρια Εκπαιδευτικής Πολιτικής, Πανεπιστήμιο Δυτικής Μακεδονίας.

Στεφανία Καλογεράκη

Επίκουρη Καθηγήτρια στις Ποσοτικές Μεθόδους στην Κοινωνιολογία και στην Κοινωνική Δημογραφία, Τμήμα Κοινωνιολογίας, Πανεπιστήμιο Κρήτης.

Μαρία Καλσπεράκη

Πτυχιούχος Ψυχολογίας Πανεπιστημίου Κρήτης.

Ευθυμία Κολοκυθά

Πτυχιούχος Ψυχολογίας Πανεπιστημίου Κρήτης, μεταπτυχιακή φοιτήτρια στο Πανεπιστήμιο Χόουπ, Λίβερπουλ.

Αγγελική Κονταξοπούλου

Φιλολόγος, υπεύθυνη της Τοπικής Αρχαιακής Συλλογής Ικαρίας.

Λευτέρης Κοσμάς

Πτυχιούχος Πληροφορικής Πανεπιστημίου Ιωαννίνων,

Διδάκτορας Επιστήμης Υπολογιστών,
Πανεπιστήμιου Κρήτης.

Άννα Κουμανταράκη

Διδάκτορας Κοινωνιολογίας στο
Πανεπιστήμιο του Έσσεξ, μέλος ΣΕΠ
στο Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο.

Χριστίνα Κωνσταντινίδου

Αναπληρώτρια Καθηγήτρια της
Κοινωνιολογίας των Μέσων Μαζικής
Επικοινωνίας, Τμήμα Κοινωνιολογίας,
Πανεπιστήμιο Κρήτης.

Ευμορφία Κωνσταντίνου

Πολιτική Επιστήμων, απόφοιτη
του ΜΠΣ Πολιτικής Επιστήμης και
Κοινωνιολογίας του ΕΚΠΑ.

Γιώργος Λιερός

Συγγραφέας.

Χάρης Μαλαμίδης

Πολιτικός Επιστήμων, Υποψήφιος
διδάκτορας της Scuola Normale Superiore
της Φλωρεντίας (Πανεπιστήμιο
Πίζας).

Άγγελος Μουζακίτης

Επίκουρος Καθηγητής Κοινωνικής
Θεωρίας, Τμήμα Κοινωνιολογίας,
Πανεπιστήμιο Κρήτης.

Ιωάννης Μούρθος

Αρχαιολόγος, Υποψήφιος διδάκτορας
Κλασικής Αρχαιολογίας του Τμήματος
Ιστορίας-Αρχαιολογίας του ΕΚΠΑ.

Γεωργία Μπαγιουρούκη

Πολιτική Επιστήμων, διδάκτορας
Κοινωνικής Πολιτικής του Τμήματος
Κοινωνικής Διοίκησης του
Δημοκρίτειου Πανεπιστημίου Θράκης.

Μαρία Μπαρέλν

Κοινωνική Ανθρωπολόγος,
Υποψήφια διδάκτορας του Τμήματος
Κοινωνιολογίας του Πανεπιστημίου
Κρήτης.

Νικόλαος Α. Μυλωνάς

Πτυχιούχος Ψυχολογίας Πανεπιστημίου
Κρήτης. Κάτοχος μεταπτυχιακού
διπλώματος ειδίκευσης στην
Κοινωνική και Πολιτική Θεωρία του
Πανεπιστημίου Μπέρμιγχαμ.

Ευάγγελος Νικολαΐδης

Επίκουρος καθηγητής, Τμήμα
Οικονομικών Επιστημών, Πανεπιστήμιο
Κρήτης.

Ιωάννης-Λουκάς Νικολακάκης

Κοινωνιολόγος, κάτοχος μεταπτυχιακού
διπλώματος Κοινωνικής Ανθρωπολογίας
του Πανεπιστημίου Γκόλντσμιθς.

Κωνσταντίνος Πανάγος

Διδάκτορας Εγκληματολογίας-
Σωφρονιστικής στη Νομική Σχολή του
ΕΚΠΑ.

Μάριος Πανιεράκης

Κάτοχος μεταπτυχιακού διπλώματος του
Τμήματος Κοινωνικής Ανθρωπολογίας
και Ιστορίας του Πανεπιστημίου
Αιγαίου.

Βασίλης Ρόγγας

Πολιτικός Επιστήμων, υποψήφιος
διδάκτορας του Τμήματος
Κοινωνιολογίας του Πανεπιστημίου
Κρήτης.

Βασίλης Ρωμανός

Επίκουρος Καθηγητής Κοινωνικής
Θεωρίας, Τμήμα Κοινωνιολογίας,
Πανεπιστήμιο Κρήτης.

Νίκος Σερντεδάκις

Επίκουρος Καθηγητής της Συλλογικής Δράσης και των Κοινωνικών Κινήματων, Τμήμα Κοινωνιολογίας, Πανεπιστήμιο Κρήτης.

Μανόλης Τζανάκης

Επίκουρος Καθηγητής της Κοινωνιολογίας της Ασθένειας και των Ιατρικών Θεσμών, Τμήμα Κοινωνιολογίας, Πανεπιστήμιο Κρήτης.

Σοφία Τριλίβα

Αναπληρώτρια Καθηγήτρια Κλινικής Ψυχολογίας, Τμήμα Ψυχολογίας, Πανεπιστήμιο Κρήτης.

Άρις Τσαντηρόπουλος

Επίκουρος Καθηγητής Κοινωνικής Ανθρωπολογίας, Τμήμα Φιλοσοφικών και Κοινωνικών Επιστημών, Πανεπιστήμιο Κρήτης.

Γιώργος Τσιώλης

Αναπληρωτής Καθηγητής Ποιοτικών Μεθόδων στην Κοινωνιολογική Έρευνα, Τμήμα Κοινωνιολογίας, Πανεπιστήμιο Κρήτης.

Ελένη Φουρναράκη

Αναπληρώτρια Καθηγήτρια Νεότερης Ελληνικής Ιστορίας, Τμήμα Κοινωνιολογίας, Πανεπιστήμιο Κρήτης.

Ο συλλογικός τόμος
Ερευνητικές Διαδρομές στις Κοινωνικές Επιστήμες: Θεωρητικές-
Μεθοδολογικές Συμβολές και Μελέτες Περίπτωσης
στοιχειοθετήθηκε και σελιδοποιήθηκε στο
Ψηφιακό Κέντρο Εκπαιδευτικών Μέσων του Πανεπιστημίου Κρήτης
στο Ηράκλειο
τον Μάρτιο του 2018 για λογαριασμό του
Εργαστηρίου Κοινωνικής Ανάλυσης και Εφαρμοσμένης Κοινωνικής
Έρευνας του Τμήματος Κοινωνιολογίας του Πανεπιστημίου Κρήτης

ΨΗΦΙΑΚΟ ΚΕΝΤΡΟ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΩΝ ΜΕΣΩΝ
ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΚΡΗΤΗΣ

Στο βιβλίο αυτό φιλοξενούνται 25 κείμενα που παρουσιάζουν ερευνητικά εγχειρήματα, θεωρητικούς προβληματισμούς και επιστημολογικές αναζητήσεις από διαφορετικά πεδία των κοινωνικών και ανθρωπιστικών επιστημών. Στα κείμενα του βιβλίου εξετάζονται επιστημολογικά και μεθοδολογικά ζητήματα στην κοινωνική έρευνα και διασταυρώνονται ρεύματα σκέψης στην κοινωνική θεωρία και τη μεταθεωρία των κοινωνικών επιστημών. Επιπλέον, μελέτες περίπτωσης από τα πεδία του οπτικού πολιτισμού, των πολιτικών των κοινών, των κοινωνικών κινημάτων, της νεολαίας και της κοινωνικής μνήμης αναδεικνύουν τον πολυσχιδή και διαθεματικό χαρακτήρα της κοινωνικής έρευνας και ενισχύουν τον διεπιστημονικό διάλογο, την κριτική γνώση και τον αναστοχασμό στις κοινωνικές επιστήμες.

Το βιβλίο είναι προϊόν συλλογικής επεξεργασίας και υιοθετεί τη λογική της ανοικτής πρόσβασης των κοινών πολιτισμικών αγαθών της γνώσης μέσα από τη δημιουργική δράση και την αυτοοργάνωση των ακαδημαϊκών λειτουργιών υπενθυμίζοντας τον ρόλο που μπορεί να παίξει η πανεπιστημιακή κοινότητα ως ανεξάρτητου παραγωγού και διανομέα ποιοτικής γνώσης προς την κοινωνία.

Συγγραφείς του τόμου

Θάνος Αγγελόπουλος
Κωνσταντίνος Αϊβαλιώτης
Κατερίνα Αναγνωστάκη
Ανέστης Ανεστάκος
Τόνια Γεωργίου
Γιάννης Ζαϊμάκης
Γενοβέφα Ζαφειρίδου
Θανάσης Θεοδώρου
Ευαγγελία Καλεράντε
Μαρία Καλποπεράκη
Ευθυμία Κολοκυθά
Αγγελική Κονταξοπούλου
Λευτέρης Κοσμάς
Άννα Κουμανταράκη
Ευμορφία Κωνσταντίνου
Γιώργος Λιερός
Χάρης Μαλαμίδης
Άγγελος Μουζακίτης
Ιωάννης Μούρθος
Γεωργία Μπαγιουρούκη
Μαρία Μπαρέλη
Νικόλαος Α. Μυλωνάς
Ευάγγελος Νικολαΐδης
Ιωάννης-Λουκάς Νικολακάκης

Κωνσταντίνος Πανάγος
Μάριος Πανιεράκης
Βασίλης Ρόγγας
Βασίλης Ρωμανός
Νίκος Σερντεδάκης
Μανόλης Τζανάκης
Σοφία Τριλίβα
Γιώργος Τσιώλης

Επιμελητές του τόμου

Γενική επιμέλεια-εισαγωγή
Γιάννης Ζαϊμάκης

Επιμελητές επιμέρους θεματικών
ενοτήτων
Έφη Αβδελά
Γιάννης Ζαϊμάκης
Στεφανία Καλογεράκη
Χριστίνα Κωνσταντινίδου
Άγγελος Μουζακίτης
Βασίλης Ρωμανός
Νίκος Σερντεδάκης
Άρης Τσαντηρόπουλος
Γιώργος Τσιώλης
Ελένη Φουρναράκη